تیشک

تیشک | گۆڤارێکی شیکارانەی کۆمەڵایەتی ـ سیاسییە | ژمارە ٥٢ | ساڵی بیستویەکەم | هاوینی ٢٧١٩

کۆلۆنیالیزمی وەخۆگر ٢٤

تەوەری ئەم ژمارەیە:

کورد و فاکتەرەکانی دەسەڵات

٩٨
گوتاری زاڵ و گوتاری هاوبەش

١٣٠
ئابووری، گوتاری لەیادکراو

٢٧٦
ئایا غەیرە فارسەکان دەتوانن قسە بکەن؟

٤٦
زمان و دەسەڵات

"
نا، بۆ کوردێک کفرە ئێستا کوردستان وتن،
چەرچییەکانی ئیستعمارم لێ ئەبنە دوژمن!
گۆران
"

گۆڤارێکی شیکارانەی کۆمەڵایەتی ـ سیاسییە
ژمارە ٥٢ • ساڵی بیست و یەکەم • هاوینی ٢٧١٩

سەرنووسەر:
ناسر مورادی

دەستەی نووسەران:
ئیدریس ئەحمەدی، سارۆ ئەردەڵان،
مەسعوود بابایی، بیریار ژاوەرۆیی

بەڕێوەبەری نووسین:
شەهاب خالیدی

زمانەوان:
کامیل نەجاڕی

دیزاین:
ڕێبوار

گۆڤاری تیشک تەنیا لە بەرانبەر ناوەرۆکی ئەو
بابەتانەدا بەرپرسیارە کە بە ناوی گۆڤاری تیشکەوە
بڵاو دەبنەوە

www.kurdistanmedia.com\sorani\tishk
www.facebook.com/GovariTishk
govaritishk@pdki.org

پێرست

سەروتار ٦

تیۆری

ئانارشیی نێوخۆیی و پێویستیی ئامادەبوونی هێزی پێشمەرگە • د. محەمەد حسەین‌زادە ١٠
کۆلۆنیالیزمی وەخۆگر • سارۆ ئەردەڵان ٢٤
زمان و دەسەڵات • مەسعود بابایی ٤٦
گوتاری جەوهەرخوازانەی تاکزمانی لە ئێراندا • د. ڕەحیم سورخی ٥٦
تیۆریی ئاریایی و هیندوئەورووپی • هادی عەزیزی ٨٠
سیاسەت لە کوردستان لە نەبوونی «ماف بە سەر شارەوە» • ساسان ئەمجەدی ٩٠

شیکاری

گوتاری زاڵ و گوتاری هاوبەش • ڕزگار موکری ٩٨
پێوەندییەکانی نێوان شوناسی دینی و ناسیۆنالیزم • گوڵاڵە کەمانگەر ١٠٦
مدیریت استعماری سرزمین در ڕۆژهەلات • د. منصور سهرابی ١١٤
سڵکردن لە دەسەڵاتخوازی • کوردیار سەقزی ١٢٤
ئابووری، گوتاری لەیادکراوی گەمە سیاسییەکانی کورد • ڕزگار بەهاری ١٣٠
بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردستان و تیرۆریسم • جەمیل کولاهی ١٤٠
دەسەڵات و کۆمەڵگا • مامەند عەلیار ١٤٨
دیپلۆماسیی نەتەوە بندەستەکان • ئارەش ساڵح ١٥٨
چوارچێوەی حیزبە کوردییەکان • بانان بێستوون ١٦٢
کورد و چینی سێهەمی مافەکانی مرۆڤ • جوامێر زاگرۆس ١٧٠
ڕاسان و ڕێ «مەنتاڵیتێتی حەوتەوانە» • ئەفراسیاب گرامی ١٧٨
هێرشی ناسیۆنالیزمی فارسی بۆ سەر جوغرافیای زاگرۆس • سمیرۆم لۆرستانی ١٩٢
ئایدۆلۆژیی کوردایەتی • ڕامیار و ڕۆژبەیان ١٩٨
دەسەڵات و ئۆتۆریتە • ڕۆژبین بۆکانی ٢٠٢
ئەندازیاریی سیاسی • ڕامان ژاوەرۆ ٢٠٨
موانع و راهکارهای توسعە کشاورزی ڕۆژهەلات • شیلان هەوشاری ٢١٤

ڕوانگە

تیرۆریزم لە ڕوانگەی جیاوازەوە • د. قاسملوو ٢٣٢
ڕاسان و ڕەهەندە تیۆرییەکانی (٢) • سمایل شەریفی ٢٣٨
ئێمە و شەقام • ژاکان سنەیی ٢٤٦
ڕاسانی تاراوگە • ئاسۆ ساڵح ٢٥٠

وتووێژ

تابلۆیەکی ٤٧ـ٤٦ ٢٥٦

وەرگێران

ئایا غەیرەفارسەکان دەتوانن قسە بکەن؟ ٢٧٦
ئازادی و سنوورەکانی حکومەت ٣٠٢
تەوەرە جێی باسەکان لە کۆماری شیعەدا ٣١٦
کوردەکان لە ناو ئێران ٣٤٠
گەمارۆکان دەسپێکی مەترسین بۆ سەر کۆڵبەرانی کورد لە ئێراندا ٣٥٨
دژەکۆلۆنیالیزم ٣٦٢

هەڵسەنگاندن

«خەونی کوردستان» • کەیهان یووسفی ٣٦٨
Hiqûqa Navneteweyî, Astengî an Derfet? • Sabir Ebdulahîzad ٣٧٧

سەروتار

ناسر مورادی

پێکهاتەی سیســــتەمی سیاسەتی جیهانی لەسەر بنەمای دەوڵەت دامەزراوە. واتا دەوڵەت سەرەکیترین ئەکتەری سیاســـەتی جیهانییە. لەم چوارچێوە سیاسی – یاساییەدا، هەر کام لەو ئەکتەرانە، پێناسە بۆ هێزی نەتەوەیی خۆیان دەکەن. لەم نێوانەدا، ئەگەرچی نەتەوەی کورد لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، خاوەنی دەوڵەتی سەربەخۆ نییە و کوردستان لە نێو وڵاتانی داگیرکەردا دابەش کراوە، بەڵام خاوەنی چەندین توخم و فاکتەری هێزە کە دەتوانێ لە لایەک کار بکاتە سەر هاوکێشەکان و لە لایەکی دیکەشەوە خوێندنەوە و ڕێکخستن بۆ ئەم فاکتەرانە بکات. بە وردبوونەوە و تێڕامان لەم فاکتەرانە دەکرێ نەخشەڕێگای گەیشتن بە ئامانج زیاتر ڕوون بکرێتەوە و دوورەڕوانی پرسی خۆی وێنا بکات. بەم پێیە، وێڕای ئەوەی کە هەڵسەنگاندن بۆ ئاستی لاوازی و بەهێزیی وڵاتانی داگیرکەر دەکات، بەراوردی هێز و توانست و دەرفەت و پتانسییەڵەکانی خۆیشی دەکات.

پڕ ئاشـــکرایە هێز بابەتێکی فرەڕەهەند و چەمکێکی ئاڵۆزە. ئاڵۆز لەو ڕووەوە کە فۆرم و ناوەرۆکی هێز تا دێ گۆڕانکاریی بە سەردا دێ. چەمکی هێز و نوێنگەکانی لە هەر سەردەمێکدا، لە ژێر کاریگەریی کۆمەڵێک فاکتەردا

بووە، هەر بۆیەش لە هەر قۆناغێک مانایەکی جیاواز بە دەستەوە دەدات. بەم پێیەش لە ڕوانگە و تیۆریی جیاواز کەڵک وەردەگیردرێت، بۆ ئەوەی لایەن و ڕەهەندەکانی هێز بۆ ڕای گشتی و ناوەندەکانی بڕیار ئاشنا بکرێت.

بنیاتنانی دەسەڵاتی کوردی و بەڕێوەبەری کایەی سیاسی، گرێدراوی شێوازی تێگەیشتن لە فاکتەرەکانی هێزە و هێزیش دیاردەیەکی چەند ڕەهەندییە کە بەدەر لە بواری سەربازی کە لێرەدا مەبەست هێزی پێشمەرگەیە، بواری دیکەش لەخۆ دەگرێ کە دەکرێ ئاماژە بە فاکتەری کلتوور و شوناس، مێژوو، زمان، سەرچاوە و سامانە سرووشتییەکان، جوگرافیا و سنوور، شەقام، دیپلۆماسی، گوتاری کوردایەتی و هاوخەباتی بدرێت کە زیاتر خۆی لە چوارچێوەی حیزبە کوردییەکاندا دەبینێتەوە.

فاکتەری سرووشتی، هەڵکەوتەی جوگرافیای کوردستان لە ناوەندی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و دابەش بوون لە نێوان چوار دەوڵەتی تورکیا، ئێران و عێراق و سوریا وای کردووە کە لە سەد ساڵی ڕابردوودا و دوای سەرکوتی شۆڕشە یەک لە دوای یەکەکانی کورد، کوردستان وەک ناوچەیەکی نائارام و ناسەقامگیر سەیر بکرێ. ژمارەی دانیشتووانی کوردستان بۆ ٤٠ ملیۆن کەس مەزندە دەکرێ کە بە بەراورد بە حەشیمەتی هەر کام لە وڵاتە داگیرکەرەکان، ژمارەیەکی بەرچاو و کاریگەرە. گرێدانی هێز و تواناکان لە ڕێگەی ئایدیۆلۆژیی ڕزگاریکەری کوردستانەوە دەتوانێ وەک هێزێکی گرنگ بۆ گۆڕانکاری لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست سەیر بکرێت. بە دۆزینەوەی نەوت لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا و هەروەها وابەستەبوونی ئابووریی جیهانی بە نەوتی خاوی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، نەوت و گازی کوردستان دەتوانێ وەک کارتی هێز و یاری سەیر بکرێ. هەڵبەت لە ئێستادا بەرەبەرە دەردەکەوێ کە ئاوی کوردستان کە سەرچاوەیەکی گرنگی دابین کردنی ئاوی ئێران، تورکیا و عێراقە، دەورێکی ستراتێژیک لە گۆڕانکارییەکانی ناوچەکەدا دەبینێت. سەرەڕای ئەم خاڵانە، کەش و هەوای باش، ئاوی زۆر و خاکی بەرفراوان، کوردستانیان کردووە بە ناوچەیەک کە دەتوانێ لە ڕێگەی کشتوکاڵەوە وەک ناوچەیەک بۆ دابین کردنی کەرەسەی خاو و پێخۆر سەیر بکرێت.

سەبارەت بە فاکتەری توانای چەکداری، هێزی پێشمەرگەی کوردستان ئەو هێزەیە کە داگیرکەران سەرەڕای هەموو هەوڵ و تەقالا و تاقی کردنەوەی هەموو پیلان و شێوازەکان، تاکوو ئێستا لە دۆزینەوەی ڕێگایەک بۆ لەناوبردنی شکستیان خواردووە. خەباتی بەردەوام و ئەزموونی درێژخایەن، ئەم هێزەی وەک هێزی دابینکەری مانەوەی نەتەوەیی و ڕزگاریکەری کوردستان لە ناوچەکەدا بەبرشت نیشان داوە. هەرچەند زیاتر پێداگری لەسەر توانای ڕێکخستن و بەرەورووبوونەوە لەگەڵ دوژمن کراوە، بەڵام لە سەدەی بیست و یەکدا ئەم هێزە دەتوانێ دەورێکی کاریگەرتری هەبێ. بۆ نموونە هێزی سایبری و ئەمنیی پێشمەرگە دەتوانێ مەترسییەکی گەورە بۆ سەر ئاسایشی داگیرکەرانی کوردستان ساز بکا. بێ گومان سەرچاوەی مەشروعییەتی ئەم هێزە لە خەباتی ڕەوای نەتەوەیی و پابەندبوون بە ئایدیۆلۆژیی ڕزگاریکەری کوردایەتیدایە.

ئایدیۆلۆژیی کوردایەتی و حیزبی سیاسی، هێزی نەرم و ڕێکخەری فاکتەرە جیاوازەکانی دەسەڵاتە لە کوردستان. لە ڕاستیدا ئەگەر ئایدیۆلۆژییەکی دیاریکراو نەبێ چۆن دەکرێ نەتەوەیەکی مەزن بەرەو سازکردنی کیانێکی کوردی بڕوا و هەروەها لە بەرامبەر هێزەکانی ناوچەدا، وەک هێزێکی بەرگریکار لە بوونی کورد لە جیهاندا خۆی نیشان بدا. ئاشکرایە، ئەگەر حیزبە سیاسییەکانی کوردستان نەبن کە بتوانن داواکارییەکانی کورد لە چوارچێوەیەکی سیاسیدا بگونجێنن، داواکاریی کەلتووری، یاسایی و کۆمەڵایەتی بە هیچ شوێنێک ناگا. حیزبە سیاسییەکانی کوردستان تەنیا لە ڕێگەی پەیڕەوکردنی بەرژەوەندیی نەتەوەیی و مافی دیاری کردنی چارەنووسە، کە دەتوانن وەک هێزێکی بەرچاو لە ناوچەکەدا خۆیان دەرخەن و مەودای خۆیان لە گەڵ ڕەوتە ڕیفۆرمیستەکان بپارێزن. پێویستە سەرچاوە و فاکتەرەکانی هێز و بەرژەوەندیی نەتەوەیی بە شێوەی هاوکات تەریب بکرێن. ئەکتی سیاسی کاتێک دەستکەوتی بەدواوە دەبێ کە دیدێکی واقعبینانە لە ژینگەی ناوخۆ و دەرەوە بەرایی بدات.

”تیۆری“

ئانارشیی نێوخۆیی و پێویستیی ئامادەبوونی هێزی پێشمەرگە

د. محەمەد حسەین‌زادە

ئاماژە

لەم وتارەدا هەوڵ دەدەم جەخت لەسەر پێویستیی ئامادەبوونی هێزی پێشمەرگە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و هەندێ لە هۆکارەکانی ئەو پێویستییە بکەمەوە. تەنانەت ئەگەر هێزی پێشمەرگەی کوردستان لە قۆناغی ئێستادا و بە هۆی خوێندنەوەی بارودۆخی ناوچە و دۆخی ئێران و هەروەها ڕۆژهەڵاتی کوردستان، چالاکیی ئەوتۆی نەبێ، بەڵام پێویستە بەردەوام ئامادە بێت بۆ ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ هەڕەشە و مەترسییەکانی داهاتوو. بۆیە هەوڵ دەدەم گرنگیی ڕۆڵی پێشمەرگە لە ساتی سەرهەڵدانی ئانارشی و دیلێمای ئەمنییەتی لە داهاتوودا ڕوون بکەمەوە.

پێشەکی

زێدەڕۆیی نییە ئەگەر بگوترێت کە هیچ هێزێک بە ڕادەی پێشمەرگە لە سەر ڕەوتی خەبات و مێژووی سیاسی و گۆڕانکارییەکانی کوردستان، کاریگەریی دانەناوە. ئاشکرایە کە ژی و مانەوەی نەتەوەیی (National Survival) گرنگترین و سەرەکیترین ئامانجی هەموو نەتەوەکانە لە جیهاندا و هەر بۆیە هەموو نەتەوەکان بە تایبەت نەتەوە خاوەن دەوڵەتەکان، هەوڵیان داوە لە ڕێگای دامەزراندنی هێزی ئەرتەش و سوپای نەتەوەیی خۆیانەوە، ئەمنییەت و مانەوەی خۆیان دابین بکەن. لەو نێوەدا، نەتەوەی کورد، وەک گەورەترین نەتەوەی بێ دەوڵەت، جگە لە هێزی پێشمەرگە، هیچ هێز و کەرەسەیەکی بۆ پاراستنی خۆی نەبووە. لە ڕاستیدا ئەوە هێزی پێشمەرگە بووە کە لە کوردستانی داگیرکراو و دابەشکراودا، بەردەوام لە بەرانبەر سیاسەتی داگیرکەرانە، حاشالێکەرانە و تەفروتوونا‌کەرانەی دەوڵەتە داگیرکەرە جیاوازەکاندا وەستاوەتەوە و هیچ کات نەیهێشتووە کە دوژمنان، سیاسەتە دژە کوردییەکانی خۆیان لە کوردستان، بە ئاسانی و یان لانیکەم بە بێ دانی تێچووی زۆر ئەنجام بدەن. پێشمەرگە هەرچەندە لە ڕووی چەکوچۆڵ و هێزی مادییەوە هێزێکی هاوسەنگی لەگەڵ دوژمندا نەبووە، بەڵام بە ئازایەتی و بوێری و دلێرییەکانی خۆی، بووەتە هۆی مانەوە و دابین کردنی ئەمنییەتی نەتەوەکەی.

سەرەڕای ئەوە، لەم ساڵانەی دواییدا ویرەویرێک سەبارەت بە کوتاییهاتنی پێویستیی پێشمەرگە بیستراوە. ئەگەر چاو لەوانە داپۆشین کە بە ئەنقەست و لە ناوەندە پیلاندارێژییەکانی داگیرکەرانەوە خەڵک لە هێزی پێشمەرگە بێ هیوا دەکەن، باقی ڕەخنەگرانی هێزی پێشمەرگە، بە تایبەت پەنایان بردووەتە بەر سێ بیانوو و پاساوی نەگونجاو. یەکەم، هەندێ ساویلکە، بڕوایان وایە کە بنەما و بنچینەی سیاسەت کردن و سیاسەتی کردەوەیی لە جیهان و ناوچەدا گۆڕانکارییەکی بنچینەیی بە خۆیەوە بینیوە و بەم گریمانەوە، لەسەر ئەو بڕوایەن کە سیاسەتی گفتوگۆ-تەوەر دەبێت جێگای سیاسەتی ڕووبەڕووبوونەوەی چەکداری لەگەڵ دەوڵەتانی داگیرکەردا بگرێتەوە. دەستەی دوویەم، مەسەلەی نەبوونی هاوسەنگیی هێز لە نێوان پێشمەرگە و سوپای دەوڵەتە داگیرکەرەکاندا زەق دەکەنەوە و دەڵێن کە هێزی پێشمەرگە ناتوانێت هیچ قازانجێکی لەم ڕووبەڕووبوونەوەیەدا هەبێت. تاقمێکی دیکەیش بە هۆی دڵساردی و ناهۆمێدی لەو سیاسەتە ناسەرکەوتووانەی کە هەندێک لە حیزبەکان گرتوویانەتە بەر و نەگەیشتوونەتە ئامانجەکانیان، تاوانی ئەو سەرنەکەوتنە دەخەنە ئەستۆی پێشمەرگە و باسی ناکارامەیی ئەو هێزە لە ڕابردوودا دەکەن.

بەڵام هیچ کام لەو بیانوو و پاساوانە گونجاو و دروست نین. ئەوانەی کە باسی گۆڕانێکی قووڵ و جددی لە چییەتی و ناوەڕۆکی سیاسەت و شێوازی سیاسەت کردندا دەکەن، ڕوونی ناکەنەوە کە چ گۆڕانکارییەک لە سیاسەتی دەوڵەتانی داگیرکەردا هاتووەتە ئاراوە و ولام نادەنەوە کە بۆچی ئەو دەوڵەتانە هەر وەک پێشوو، هەوڵی چەوساندنەوە و پاکتاو کردنی نەتەوەی کورد دەدەن. ناڵێن ئەگەر لە ڕابردوودا خەباتی پێشمەرگە پێویست و ڕەوا بووە، ئێستا بۆچی ئەو پێویستییە نەماوە؟ ئەوانەیش کە باسی ناهاوسەنگیی هێز دەکەن، بە حەقیقەت، تێنەگەیشتوون کە لە بنەڕەتدا گرفتی سەرەکیی ئێمە نەبوونی هاوسەنگی بووە و ئەگەر کورد هاوسەنگیی هێزی لەگەڵ داگیرکەران هەبوایەت، لە بنەڕەتدا خاک و نیشتمانیان داگیر نەدەکرا. ئەوانەش کە پێشمەرگە بە تەواوەتی بە ناسەرکەوتوو دەزانن و دڵسارد و ناهۆمێدن لە هێزی

پێشمەرگە، دان بەو حەقیقەتەدا نانێن کە مانەوەی ئێستامان، بەرهەمی بەخت کردنی گیان و لەخۆبردوویی هێزی پێشمەرگە بووە. هیچ کام لەو ڕەخنەگرانە وڵامێکی ڕوون بەم پرسیارە نادەنەوە کە ئەگەر هێزی پێشمەرگە لە باشوور و گەریلا لە ڕۆژئاوای کوردستان نەبوایەت، ئایا بەدەستهێنانی ئەم ڕادەیە لە سەربەخۆیی مومکین دەبوو؟ هەروەها کێشەیەکی گەورەتر و هاوبەشی هەموو ئەو بێبڕوایانە (بە هێزی پێشمەرگە) ئەوەیە کە تا ئێستا نەیانتوانیوە هێزێکی باشتر لە پێشمەرگە بناسێنن و هیچ جێگرەوەیەکیان بۆ ئەو هێزە نەتەوەیی و نیشتمانییە نیە کە کارامەییی خۆی لە ڕەوتی خەباتی کوردستاندا، سەلماندووە.

نەک هەر پێشمەرگە بووە کە لە ڕابردوودا مانەوەی نەتەوەییی دەستەبەر و مسۆگەر کردووە، بەڵکوو لە داهاتوویشدا ئەگەر دۆخی سیاسەت کردن هەر دۆخی جاران (و ئێستا) بێت، دووبارە تەنیا هیوا و هۆمێدی کورد بۆ مسۆگەر کردنی مانەوە و ئەمنییەتی خۆی، هێزی پێشمەرگە دەبێت. لانیکەم ئەزموونەکانی ئەم چەند ساڵەی دوایی لە دوو بەشی کوردستان- باشوور و ڕۆژئاوا- نیشاندەری ئەوەیە کە لە کاتی سەرهەڵدانی مەترسی و هەڕەشەکان لە لایەن دەوڵەتانی ناوەندی و گرووپ و ڕێکخراوە تیرۆریستییەکاندا بۆ سەر نەتەوەی کورد، هێزی پێشەنگی بەرگریکاری نەتەوەیی، هەر پێشمەرگە بووە. دیارە داهاتووی ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش جیاوازییەکی ئەوتۆی نییە و نابێت. حاشاهەڵنەگرە کە هەم دەوڵەتی داگیرکەر و هەم هەندێ لە لایەنەکانی دیکە لە ئێراندا وەک دۆژمن دەڕواننە کورد و هیچ پێداچوونەوەیەک لە تێڕوانینی ئەوان بە نیسبەت نەتەوەی کورد ڕووی نەداوە و ئەگەر هەلێکیان بۆ هەڵکەوێت و دەرفەت بە گونجاو بزانن، وەک قۆناغەکانی پێشوو پەلاماری نەتەوەی کورد دەدەن. کەوابوو، نەتەوەی کورد دەبێت بەردەوام ئامادەی ڕووبەڕووبوونەوەی هەڕەشەکانی داهاتوو بێت و لەو نێوەدا پێشمەرگە گرنگترین ڕۆڵ دەگێڕێت.

> لە ڕاستیدا ئەوە هێزی پێشمەرگە بووە کە لە کوردستانی داگیرکراو و دابەشکراودا، بەردەوام لە بەرانبەر سیاسەتی داگیرکەرانە، حاشالێکەرانە و تەفرووتووناکەرانەی دەوڵەتە داگیرکەرە جیاوازەکاندا وەستاوەتەوە

ئەم نووسراوەیە، هەوڵێکە بۆ وڵام دانەوەی ئەو پرسیارە کە پێویستیی ئامادەبوونی هێزی پێشمەرگە لە ڕۆژهەڵاتدا چییە؟ گریمانەی سەرەتایی من ئەوەیە کە لەبەر ئەوەی کە هەر جۆرە گۆڕانکارییەکی سیاسی- ئەمنییەتی جددی و بە تایبەت لاوازیی دەوڵەتی ناوەندی دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی ئانارشی و دیلێمای ئەمنییەتی ناوخۆیی و لە ئاوا حاڵەتێکدا نەتەوەی کورد جگە لە پشت بەستن بە هێزی پێشمەرگە هیچ هیوایەکی بە مانەوەی خۆی نییە، هەر بۆیە هێزگرتن و ئامادەییی پێشمەرگە پێویستییەکی حاشاهەڵنەگرە.

کەوابوو، لە درێژەی ئەم بابەتەدا، پاش ئاماژەیەکی کورت بۆ ئانارشی و دەرئەنجامەکانی، گرنگی و ڕۆڵی سەرەکیی پێشمەرگە لە ساتی سەرهەڵدانی ئانارشیی نێوخۆیی و دیلێمای ئەمنییەتیدا ڕوون دەکەمەوە و بە ناساندنی «ڕاسان» وەک نموونەی سیاسەتێکی گونجاو بۆ ئەو قۆناغە مەترسیدارە، کۆبەند و دەرەنجامی باسەکە پێشکەش دەکەم.

ئانارشی نێودەوڵەتی

ئانارشی (Anarchy)، تایبەتمەندیی سەرەکیی سیستەمی نێودەوڵەتییە (Inter-state

system). ئانارشی بە مانای بێسەروبەرەیی و پاشاگەردانی یان بێ نەزمی نییە، بەڵکوو خۆی جۆرە نەزمێکە و مانای ئەوەیە کە لە سیستەمی نێودەوڵەتیدا دەسەڵات یان دەوڵەتێکی ناوەندی لە سەرەوەی دەوڵەتەکاندا بوونی نییە و سیستەم، سیستەمێکی پلەبەندی (Hierarchic) نیە و دەوڵەتەکان لانیکەم لە رووی تیۆری (و یاساییەوە) پێکەوە بەرابەر و هاوسەنگن. بە واتایەکی دیکە، هەموو دەوڵەتەکان خاوەن دەسەڵات و سەربەخۆن (تەنیا خاڵی جیاکەرەوەی دەوڵەتەکان، ئاستی هێز و تواناییانە). ئەو تایبەتمەندییە تا رادەیەک پاوەجێ و هەتاهەتاییە و دەوڵەتەکان ناتوانن لێی دەرباز بن[١]. سەرچاوەی زۆربەی ململانێ و شەڕەکان لە سیستەمی نێونەتەوەیی (International system)دا، دەگەڕێتەوە بۆ ئانارشی. دەوڵەتەکان لە دۆخی ئانارشیکدا دەبێت بەشوێن ئەمنییەتی خۆیانەوە بن، لەبەر ئەوەی کە هیچ دەوڵەت یان ناوەندێک نییە کە لە ئەگەری پەلامار و هێرشی لایەنێکی دیکەدا، ئەمنییەتیان بپارێزێت.

لەوانەیە دەوڵەتەکان بە مەبەستی پاراستنی خۆیان و دابین کردنی ئاسایش و ئەمنییەتیان، هەندێ هەنگاو هەڵبگرن و سیاسەتگەلێکی تایبەت بگرنە بەر. بەڵام ئاکام و دەرئەنجامی ئەو هەنگاو و سیاسەتە تاکلایەنانە، کێبەرکێی چەکوچۆڵ (Arms races) و سەرهەڵدانی هاوپەیمانییەتییەکانە و لە ئاکامدا ئەو دۆخە بە سەرهەڵدانی دیلێمای ئەمنییەتی (یان تەگەرەی ئەمنییەتی یان تەنگەژەی ئەمنییەتی) (Security dilemma) توندتر و مەترسیدارتر دەبێتەوە و ئەگەری پێکدادان و شەڕ لە نێوان دەوڵەتەکاندا زیاد دەبێت. ئەوە مانای وایە کە ئەو ئامراز و کەرەسانەی کە ئەمنییەتی لایەنێک دابین دەکەن، دەبنە هۆی ترس و دڵەراوکێی لایەن یان لایەنەکانی دیکە. کەواتە، تەنانەت ئەو دەوڵەتەی کە بە مەبەستی بەرگری کردن لە خۆ، چەکوچۆڵ کۆ دەکاتەوە، رووبەرووی وڵامی هاوشێوەی لایەنەکانی دیکە دەبێتەوە. هەر بەو شێوەیە، هاوپەیمانییەتییەک کە بە مەبەستی دابین کردنی ئاسایشی ئەندامەکانی، دەست دەداتە بەهێز کردنی خۆی، بەستێنی نیگەرانیی هاوپەیمانییەتییەکانی دیکە ساز دەکات.[٢]

لە ئاوا جیهانێکدا، دەوڵەتەکان پەیجووی مانەوەی خۆیان و خۆخواز (Itself-Interested)ن. واتا ئەو دەوڵەتانە لە پەیوەندی لەگەڵ یەکتری و لەژێر کاریگەریی سیستەمی ئانارشیکدا کردەوەی هاوشێوە لە خۆ دەنوێنن و هەموویان بە مەبەستی دابین کردنی ئەمنییەتی خۆیان، لە رێگای ستراتێژیی هاوسەنگیی دەرەکی (External balance) (بۆ نموونە هاوپەیمانییەتی) یان هاوسەنگیی ناوخۆیی (Internal balance) (سیاسەی خۆیارمەتی/Self-helping) هێزەوە، هاوکێشی و هاوسەنگیی خۆیان لەگەڵ لایەنەکانی دیکەدا دەپارێزن. زۆرجاریش ئەمنییەت بە پێی توانای سەربازی پێناسە دەکرێت.[٣]

ئاماژەمان بەو خاڵە گرنگە کرد کە تەنانەت ئەگەر لایەنێک تەنیا بە مەبەستی دابین کردنی ئەمنییەتی خۆی، خۆی پرچەک بکات، لایەنەکانی دیکە هەست بە نائەمنی دەکەن و هەڵوێستی هاوشێوە لە خۆ دەنوێنن. جۆن هێرتز (John H.Herz) کە بۆ یەکەم جار باسی دیلێمای ئەمنییەتی کرد، بڕوای وابوو کە هەست کردن بە نائەمنی، دەرئەنجام و ئاکامی دڵەراوکێ و ترس و بەدگومانیی دوولایەنەیە و هەر ئەوەش دەوڵەتەکان ناچار دەکات کە بۆ وەدەستهێنانی هێزی زیاتر، بە مەبەستی دابین کردنی ئەمنییەت، لەگەڵ یەکتریدا کێبەرکێ و ململانێ بکەن. دەوڵەتەکانی دیکە لەوە دڵنیا نین کە ئەو هێزە لە دژی ئەوان کۆ نەکرێتەوە و هەر بۆیە ئەوانیش بە پرچەک کردن و بەهێز کردنی خۆیان، بەرپرچ و وڵام دەدەنەوە.[٤] بە حەقیقەت، دەوڵەتەکان لە

بەرانبەر پەلاماردان، شکستخواردن، کەوتنە ژێر ڕکێف یان تەفرووتوونابوون لە لایەن دەوڵەتانی دیکەوە، نیگەرانی ئەمنییەتی خۆیانن؛ هەر بۆیە هان دەدرێن بە مەبەستی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ ئەو هەڕەشانە، هێزی زیاتر کۆ بکەنەوە. ئەمەش هەمدیسان لایەنەکانی دیکە نیگەران دەکاتەوە و کەوابوو هیچ لایەنێک ناتوانێت بە تەواوەتی هەست بە ئەمنییەت و ئاسایش بکات و هەر بۆیە کێبەرکێ بۆ کۆ کردنەوەی چەکوچۆڵ و زیاد کردن و کەڵەکە کردنی هێز بەردەوام دەبێت و دیلێمای ئەمنییەتی توندتر دەبێتەوە. کەوابوو، دەبێت بڵێین کە بنچینەی دیلێمای ئەمنییەتی، بەدگومانی و ترسی وڵاتانە لە یەکتری و ئەو ترسەش هەتاهەتاییە و هیچ کات لە سیستەمی نێونەتەوەیی ناسڕێتەوە و داناماڵرێت و ئەوەش تراژیدیایەکی سامناک و ژانەسەرێکی خۆفناکە و سەرچاوەی سەرەکیی زۆربەی ناکۆکی و ململانێ و شەڕەکانە و تا کاتێک ئانارشی لە سیستەمی نێونەتەوەییدا زاڵە، هیچ ڕێگایەکیش بۆ ڕزگاربوون لەو تەنگەژەیە، نییە.[۵]

لێرەدا پێویستە ئاماژە بکرێت کە ئەم دۆخە نەک هەر لە گۆڕەپانی نێونەتەوەییدا، بەڵکوو لە دۆخی ناوخۆیی و بە تایبەت لەو وڵاتانەیدا کە چەندین نەتەوەی جیاواز لە خۆ دەگرێت و بە تایبەت لە وڵاتانی فرەنەتەوەی نادێموکراتیکدا، ئەگەری دەرکەوتنی هەیە. یوگسلاڤیی پێشوو، عێراق و بە تایبەت سووریا نموونەی ئەو وڵاتانەن کە دۆخی ئانارشیی نێوخۆییان ئەزموون کردووە. با بزانین ئانارشیی نێوخۆیی چییە؟

ئانارشیی نێوخۆیی

بە پێچەوانەی سیستەمی نێودەوڵەتی کە سیستەمێکی ئانارشیکە و هیچ دەسەڵاتێکی ناوەندی یان بانتر لەسەر دەوڵەتەکانەوە نییە کە بەر بە ململانێ و پێکدادان و شەڕ بگرێت، گریمانە ئەوەیە کە سیستەمی ناوخۆیی وڵاتەکان جۆرێک پلە و پایە (hierarchy)، نەزم و یاسای تێدایە و هەر بۆیە هەموو شارۆمەندان و گرووپەکان و نەتەوەکانی ناوخۆی وڵات، هەست بە ئەمنییەت دەکەن. دەوڵەت لە ئاستی نێوخۆییدا لە ڕێگای دامەزراوە و ناوەند و ڕێکخراوەکانەوە، بەر بە هەر جۆرە دەستێوەردان و هەڕەشەیەکی تاک و گرووپەکان بۆ سەر یەکتری دەگرێ و لە شانۆی دەرەکیدا ئەرکی پاراستنی مانەوەیان وەئەستۆ دەگرێت و خۆی بە نوێنەری ئیرادە، خواست، ئاوات و ئارەزووەکان و بەرژەوەندییەکانی دانیشتوان و هەموو گرووپەکان دەزانێت کە لە چوارچێوەی سنوورەکانیدا دەژین و لە هەر جۆرە هەڕەشەیەک دیانپارێزێت. ئەوە بە تایبەت لە وڵاتانی فرە نەتەوەی دێموکراتیکدا بە زەقی بەرچاو دەکەوێت. لە ئاوا کۆمەڵگەگەلێکدا، خەڵکیش دەوڵەت لە خۆیان دەزانن، لایەنگەریی لێ دەکەن و بۆ چارەسەر کردنی کێشەکانی هەوڵ دەدەن و لە کاتی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ دوژمنانی دەرەکیدا گیانی خۆیان بەخت دەکەن. بەڵام ئەوە لە هەموو کۆمەڵگەکاندا و لە هەموو ساتەکاندا بەرچاو ناکەوێت و وڵاتانێک هەن کە خەڵک و نەتەوەکانی ناوخۆ، ئاوا هەستێکیان بۆ دەوڵەتی خاوەن دەسەڵات نییە. هۆکارەکەی ئەوەیە کە خودی ئەو نەتەوەگەلە لە ناوخۆدا، بەرەورووی نائەمنین.[۶] بە تایبەت لە وڵاتانی فرە نەتەوەی نادێموکراتیکدا، زۆر جار دەوڵەت نەک هەر نوێنەری نەتەوەکان نییە و ئەمنییەتیان ناپارێزێت، بگرە خۆی (یان بە یارمەتیی نەتەوەیەکی زاڵ) دەبێتە هەڕەشە بۆ سەر نەتەوەکانی دیکە. بە تایبەت لەو وڵاتانەی کە نەتەوەکان بە زۆرەملێ کەوتبێتنە نێو سنووره دەستکردەکانەوە و دەوڵەت لە ڕێگای هێزی سەربازییەوە دەستی بەسەر خاک و سەرچاوە ئابوورییەکانی ئەو نەتەوانەدا گرتبێ.

لەو جۆرە وڵاتانەدا، لە ئەگەری دارمان یان تەنانەت لاوازبوونی دەوڵەتی ناوەندیدا، هاوشێوەی ئاستی نێودەوڵەتی، ئانارشی و دیلێمای ئەمنییەتی دێتە ئاراوە. بەو مانایە کە هەر یەک لە نەتەوەکان هەوڵی ئەوە دەدەن کە لە ڕێگای کۆ کردنەوەی چەکوچۆڵ و تەنانەت هێرش کردنە سەر نەتەوەکانی دیکە، هەم ئەمنییەتی خۆیان بپارێزن و هەم هەوڵی دابین کردنی ئامانجەکانیان بدەن. ئەگەری زۆر هەیە کە دەوڵەتی ناوەندی خۆی یان بە هاوکاریی نەتەوەی زاڵ، هێرش بکاتە سەر نەتەوەکانی دیکە.

لە ڕاستیدا لە دۆخی ئانارشیی نێوخۆییدا، هەر گرووپ و یان نەتەوەیەک، وەک لایەنێکی سەربەخۆ و بە مەبەستی دابین کردنی بەرژەوەندییەکانی خۆی دەجووڵێتەوە. یوگسلاویی پێشوو و عێراق و سووریای ئەم ساڵانەی دوایی نموونەی ئەو وڵاتانەن کە بینیومانە ئانارشی و دیلێمای ئەمنییەتیی نێوخۆیی لە نێویاندا سەری هەڵداوە و نەتەوەکان وەک ئەکتەرێکی سەربەخۆ سیاسەتیان کردووە و بەشوێن دابین کردنی ئامانجی خۆیانەوە بوون. لە سووریای ئەم ساڵانەی دواییدا بینیمان کە چۆن هەم دەوڵەتی ناوەندی، هەم ئەکتەرە دەرەکییەکان (وەک تورکیا) و هەم ڕێکخراوە تیرۆریستییەکان بە ئیدیعای نوێنەرایەتیی نەتەوە یان ئایینێکی دیکە پەلاماری نەتەوەی کوردیان دا. بەڵام ئانارشیی نێوخۆیی چۆن سەرهەڵدەدات؟

چۆنییەتی سەرهەڵدانی ئانارشیی نێوخۆیی

بە کورتی، ئانارشیی نێوخۆیی (و دیلێمای ئەمنییەتی)، کە ئەگەری ململانێ و ناکۆکی و شەڕ لە نێو وڵاتەکاندا، بەرز دەکەنەوە، لەوانەیە بە سێ شێوە بێنە ئاراوە. یەکەم ئەوەی کە دەوڵەتێک لە دەرەوە، بە هۆکارێکی تایبەت، هێرش بکاتە سەر دەوڵەتێکی فرە نەتەوەی نادێموکراتیک. دوویەم، دەوڵەتی ناوەندی بە هۆی شۆڕشی هەمەلایەنەی شارۆمەندانەوە توانای بەڕێوەبەریی کاروباری نەمێنێت یان بەرەو هەڵوەشانەوە بڕوات. لەو حاڵەتانەدا دەوڵەتی ناوەندی یان تووشی هەرەس و هەڵوەشاندنەوە و دارمان دەبێت یان ئەوەندە لاواز دەبێت کە کۆنترۆڵی خۆی لە دەست دەدات. لەو کاتەدا نەتەوەکانی دیکە و بە تایبەت ئەو نەتەوانەی کە هەست بەوە دەکەن کە خاک و وڵاتیان لە لایەن دەوڵەتی ناوەندییەوە داگیر کراوە، دەرفەتێکیان بۆ دەرەخسێت کە هەوڵی ڕزگاریی خاک و نیشتمانیان بدەن. هەموو نەتەوەکان وەک ئەکتەرێکی سەربەخۆ پەیجووی بەرژەوەندییەکانی خۆیان دەبن. دەوڵەتی ناوەندی و نەتەوەی باندەستیش کە تا ئەو کات نەتەوەکانی دیکەیان چەوساندووەتەوە، بەرەیەک پێک دەهێنن. میکانیزمی ئانارشیی نێودەوڵەتی لە ئاستی نێوخۆییشدا بەرچاو دەکەوێت.

> بنچینەی دیلێمای ئەمنییەتی، بەدگومانی و ترسی وڵاتانە لە یەکتری و ئەو ترسەش هەتاهەتاییە و هیچ کات لە سیستەمی نێونەتەوەیی ناسڕێتەوە و داناماڵرێت و ئەوەش تراژیدیایەکی سامناک و ژانسەرێکی خۆفناکە و سەرچاوەی سەرەکیی زۆربەی ناکۆکی و ململانێ و شەڕەکانە

حاڵەتی سێیەم ئەوەیە کە ململانێ و ناکۆکییە نێوخۆییەکانی ئەو وڵاتانەی کە چەندین نەتەوە لە سنوورەکانیاندا هەن، لە ڕێگای گفتوگۆ و وتوویژ و بە شێوازی ئاشتیخوازانە چارەسەر نەکرێن و ناکۆکییەکان بڕۆنە ئاستی پێکدادان و شەڕ. ئەگەری ئەوە هەیە کە ململانێ و ناکۆکیی نەرمی فەرهەنگی و شوناسی، بگۆڕدرێت بۆ ململانێ و دیلێمای ئەمنییەتیی سەختی سەربازی. دیلێمای شوناسی، زۆر جار پێی

دەگودرێــت دیلێمای ئەمنییەتی کۆمەڵگەیی (Societal Security dilemma).[٧] بە تایبەت ئـەوە لە کاتێکــدا ڕوو دەدات کە لە وڵاتانی فرەنەتــەوەدا، دەوڵــەت یــان نەتەوەیەکی باندەســت و زاڵ یان دەوڵەتێکی داگیرکەر، بە نیاز بێت فەرهەنگ و شوناسی نەتەوەکانی دیکە یــان ئەو نەتەوانەی کــە خاکی داگیر کردوون، بسڕێتەوە و بەرەڕووی پەرچەکرداری ئەوان ببێتەوە.

دیــارە هەموو نەتەوەیەک پێویســتی بە ئەمنییەتــی کۆمەڵگەیی هەیــە. ئەمنییەتی کۆمەڵگەیی توانای کۆمەڵگەیە بۆ پاراســتنی تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی خــۆی لــە بەرانبەر هەڕەشــە ڕاســتەقینە یــان ئەگــەری و هەســتپێکراوەکاندا. واتا توانای پاراســتنی هێماگــەل، زمان، ئاییــن، شوناســی نەتەوەیی و داب و نەریتــە.[٨] کۆمەڵگەکان گرنگییەکی زۆر دەدەنە فاکتەری شــوناس. ئەگەر کۆمەڵگەیەک شوناســی خۆی لەدەست بدات ئیتر بەردەوام نابێت. بە تایبەت ئەو جــۆرە ئەمنییەتە بۆ نەتەوە بێ دەوڵەتەکان گرنگە و هەوڵ دەدەن بەرەوڕووی هەرچەشنە هەڕەشــە یان پەلامارێک بۆ سەر شوناسیان ببنەوە.[٩] شــوناس خاڵی جیاکەرەوەی نێوان «من»/«ئێمــە» و «بێگانە»/«ئــەوی دیکە»یە و هەستێکە کە بەستراوەیی تاکێک بە وڵاتێک و کۆمەڵگەیەکــی تایبەتەوە نیشــانـ دەدات. مێــژووی هاوبــەش، بەرژەوەندیی هاوبەش و چارەنووســی هاوبەش نموونەی ڕەهەندگەلی ئەم شوناســەن و دەبنە هۆی یەکگرتوویی و هاوڕێیەتیی ئەندامانــی کۆمەڵگەیەک لەگەڵ یەکتریــدا. شوناســی کۆمەڵەیــی دەتوانێت ڕەپاڵی ســەرچاوەگەلی جۆراوجــۆر بدرێت. بــۆ نموونە، یەکێک لــە گرنگترین جۆرەکان یان گێڕانەوەکان یا ســەرچاوەکانی شوناسی کۆمەڵەیی، نەتەوەیە کــە دەبێتە هۆی هاتنە ئارای چەمکی شوناسی نەتەوەیی.

شوناســی نەتەوەیی جۆری هەست کردن بە بەســتراوەیی بە نەتەوەیەکــی تایبەتە. لە ڕاستیدا خەڵک بەردەوام خوازیاری ئەوەن کە بەشێک بن لە نەتەوەی خۆیان و لەو ڕێگایەوە بناســرێنەوە. نەتەوەیــەک کــە هێماگەل، شــوێنگەلی پیــرۆز، داب و نەریــت، مێژوو، پاڵەوانانی مێژوویی و فەرهەنگی و نیشتمانیی تایبەتی هەیــە. ئەمنیەتــی کۆمەڵگەیی واتا پاراســتن و چاوەدێریی ئەو تایبەتمەندییانە و هەروەهــا پاراســتن و بەردەوامیــی یەکپارچەیــی وڵات یان هەبوونی جەســتەیی کۆمەڵگەی نەتەوەیی، پاراستن و بەردەوامیــی یەکپارچەیــی، کۆکی و پێکەوەبەســتراوەیی نێــوان ئەندامــان، پاراســتن و بەردەوامیــی زمانی نەتەوەیی و بەردەوامیــی میراتی ئەدەبی و فەرهەنگیی هاوبەش، پاراســتن و بەردەوامیــی داب و نەریــت، ئاییــن و بۆنــە نەتەوەییەکان، پاراســتن و بەردەوامیــی فاکتــەرە مێژووییــەکان و بیرەوەرییە هاوبەشــە کۆمەڵییەکان. کەوابوو، ئەو هەڕەشــانەیش کە ڕوویــان لەو توخم و فاکتەرانە بێت، هەڕەشــەن لەسەر ئەمنییەتی نەتەوەیی.

> هەڕەشە لەسەر شوناس هەمان هەڕەشەیە لەسەر «ئێمە» و لە کۆمەڵگەیەکەوە بۆ کۆمەڵگەیەکی دیکە جیاوازە، لەبەر ئەوەی کە بەستراوەتەوە بەوەی کە شوناسی «ئێمە» لەسەر بنەمای چ فاکتەرگەلێک چێ بووە

بەڵام ئەگەری ئــەوە هەیە کە فەرهەنگ و شوناسی نەتەوەیەک، لە لایەن نەتەوەکانی دیکە و بە تایبەت کۆمەڵگەی زاڵ و دەوڵەتی ناوەندییەوە پەلامار بدرێــن. بە بڕوای «باری بــوزان» هەڕەشــەکان لە ســەر شــوناس، دەتوانــن بە چەند شــێواز خۆیــان بنوێنن: قەدەغە کردنی بەکارهێنانی ناو و جلوبەرگی نەتەوەیــی یــان دژایەتیی زمان لــە ڕێگای

داختستنی ناوەندەکانی فێرکاری و ئایینی یان دوورخستنەوە و کوشتنی ئەندامانی کۆمەڵگە (نەتەوە). لەوانەیە ئەو هەڕەشـانەی پەلاماری بەرهەمهێنانەوەی کۆمەڵگە/نەتەوە دەدەن لە ڕێگای بەکارهێنان و کەڵک وەرگرتنی بەردەوام لە کەرەســە و کــردەوە ســەرکوتکەرانەکان لــە دژی ڕادەربڕین و نیشــاندانی هێماکانی شوناس ئەنجام بدرێن. ئەگەر بەر بە چالاکیی ئــەو دامەزراوانە بگیردرێــت کە فەرهەنگ و زمــان بەرهەم دێنن، ئاســاییە کە فاکتەری شوناس ناتوانێت لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دیکە یان لــە جیلێکەوە بــۆ جیلێکی دیکە بە شــێوازێکی دروست و کارامە بگوازرێتەوە. کەوابوو، هەندێ لەو هەڕەشانەی کە پەلاماری ئەمنییەتــی کۆمەڵایەتــی دەدەن، لەوانەیە سەربازی بن (کوشــتنی ئەندامانی گرووپ، داگیر کردنــی مەڵبەنــدی مێژوویی ئەوان) بەڵام هەندێکی دیکەیش لەوانەیە ســەربازی نەبــن (بێبەش کردنی گرووپــەکان لە مافی زمانی و ئازادیی ئایینی و شیوەی پەرەستنی خۆیان). [١٠]

هەڕەشە لەسەر شوناس هەمان هەڕەشەیە لەســەر «ئێمــە» و لــە کۆمەڵگەیەکــەوە بۆ کۆمەڵگەیەکــی دیکە جیــاوازە، لەبەر ئەوەی کە بەســتراوەتەوە بەوەی کە شوناسی «ئێمە» لەســەر بنەمــای چ فاکتەرگەلێک چێ بووە. بۆ نموونــە، ئەگەر زمان، تەوەری شوناســی نەتەوەییی کورد بێت، هێژمۆنی زمانی فارسی وەک هەڕەشەیەکی ســەرەکییە بۆ نەتەوەی کــورد. کەوابوو ئەوەی کــە وەک ئەمنییەتی کۆمەڵگەیی/نەتەوەیــی ســەرنجی بیرمەندان بۆ خۆی ڕادەکێشــێ، ئاماژەیە بۆ پێویستیی هەبوونی ئەمنییەت بۆ نەتەوە/کۆمەڵگە، وەک یەکێک لــە گرنگتریــن ئامادەکارییەکانە بۆ پاراستنی ژی و مانەوەیان.

بــەڵام لــە وڵاتانــی فرەنەتــەوەدا - بە تایبــەت وڵاتانی نادیموکــرات یان وڵاتانێک کە پێکهاتەیــان بەرهەمی داگیرکاریی خاکی چەنــد نەتەوەیە- ئەگــەری زۆرە کە هەوڵی نەتەوەیەکــی تایبــەت، بــۆ دابیــن کردنی ئەمنییەتی شوناســی خۆی، لەســەر بنەمای لاوازبوونی ئەمنییەتی شوناســی نەتەوەیەکی دیکە دابنرێــت و ئــەوەش دیلێمایەک لەم بــوارەدا دێنێتــە ئاراوە. بە واتایــەک، ئەو چالاکییانەی وا نەتەوەیەک بە مەبەستی بەرز کردنەوەی ئاستی ئەمنییەتی خۆی ئەنجامیان دەدات، دەبنــە هــۆی بەرپەرچدانــەوەی کۆمەڵگەیەکی دیکە کە ئــەوەش دەرئەنجام دەبێتــە هۆی کــەم بوونــەوەی ئەمنییەتی نەتەوەییی نەتەوەی یەکەم و شوناســی لاواز دەکات. هەر کاتێک کە نەتەوەکان لەسەر ئەو باوەڕە بن کە شوناســی ئەوان دەبێت بەسەر ئەوی دیکــەدا زاڵ بێت، دیلێمای ئەمنییەتی نەتەوەیی ســەرهەڵدەدات. بۆ نموونە، کاتێک گرووپی کۆمەڵایەتیی پێکهێنەری زۆرینە یان نەتــەوەی زاڵ، پاراســتنی ئەمنییەتی خۆی دەروەست بە بێبەش کردنی گرووپی کەمینە یان ژێردەست، لە مافی زمانیی خۆی بزانێت، گرووپــی زاڵ ئەو کارە لە ڕێگای داخســتنی قوتابخانــەکان ئەنجــام دەدات کــە تیایاندا خوێنــدن بە زمانی گرووپــی کەمینە ئەنجام دەدرێت. ئەوەش دەبێتە هۆی بەرپەرچدانەوەی کۆمەڵگەی دووەم بۆ پاراســتنی زمانی خۆی بە شــێوەی جۆراوجــۆر و ئەوەش دیســان دەبێتە هۆی ئەوەی کە کۆمەڵگەی یەکەم لە داخستنی قووتابخانەکانی کۆمەڵگەی دووەم پێداگرتــر بێت. بەمجــۆرە، لەوانەیە دیلێمای ئەمنییەتــی نێوخۆیــی بــەردەوام بێت و لە ئەگەری ڕەخســانی دەرفەتێکــدا، ئەو دیلێما فەرهەنگییە، بگۆڕدرێت بۆ دیلێمای سەخت و سەرهەڵدانی ئانارشی و ململانێ و پێکدادانی نێوان نەتەوەکان.

هەموو نەتــەوەکان ئەو مافــە بۆ خۆیان بــە ڕەوا دەزانن کە بەرگری لــە ئەمنییەتی خۆیان بکــەن. مەرج نییە کــە ئەو بەرگری کردنە هەتاهەتایە بە شــێوازی بووژاندنەوەی

فەرهەنگ و شوناس بێت(نەتەوەگەرایی فەرهەنگی). بەڵکوو ئەگەری ئەوە هەیە کە ئەگەر کێشە و گرفتەکان لە ڕێگای گفتوگۆ و وتووێژەوە چارەسەر نەبن و میکانیزمێک بۆ متمانە کردن بە یەکتری نەدۆزرێتەوە، لەوانەیە بووژاندنەوەی فەرهەنگ و شۆناسی خۆ، وەک تەنیا ڕێگای ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ هەڕەشەکان، لەبەرچاو نەگیرێت و پەنا ببرێتە بەر چەک. لەو حاڵەتەدا دیلێمای نەرمی ئەمنییەتی دەگۆڕدرێت بۆ دیلێمای سەخت و کۆمەڵگەکان دەتوانن وەک ئەکتەرێکی سەربەخۆ لە دۆخێکی ئانارشیکدا، لە چەکوچۆڵ و توانای سەربازی بە مەبەستی بەرگریکردن لە شوناس کەڵک وەر بگرن.[11]

لەو دۆخەدا، هەموو لایەنەکان هەوڵ دەدەن بە کەڵک وەرگرتن لە هەموو تواناکانیان خۆیان لە پەلامار و هێرشی لایەنەکانی دیکە بپارێزن یان تەنانەت پەلاماری لایەنەکانی دیکە بدەن. بە تایبەت نموونە پێشوەکان نیشانیان داوە کە دەوڵەت بە هاوکاریی نەتەوەی زاڵ، پەلاماری نەتەوەکانی دیکە دادا. هەر بۆیە، نەتەوە بێ دەوڵەتەکان دەبێ نیگەرانی ئەمنییەتی خۆیان بن و خۆیان ئامادەی خراپترین دۆخ بکەن. لەبەر ئەوەی لە ئاوا دۆخێکدا، ئەگەری زۆری هەیە کە پێکدادان و شەڕی لێ بکەوێتەوە.

سووریا لە قۆناغی شەڕی ناوخۆیی و گۆڕانکارییەکانی چەند ساڵی ڕووبەڕوودوا دەتوانێت نموونەیەک بێت لە سەرهەڵدانی ئانارشی و دیلێمای ئەمنییەتی نێوخۆیی. تا پێش سەرهەڵدانی نائارامییەکان لەو وڵاتەدا، ساڵانێکی زۆر، نەتەوەی کورد و عەرەبە سوننەکان و کەمینە نەتەوەیی و ئایینییەکانی دیکە، لە لایەن دەسەڵاتی کەمینەی عەلەوی-بەعسییەوە دەچەوسانەوە، بە جۆرێک کە نەتەوەی کورد لەو وڵاتەدا تەنانەت خاوەن کارتی پێناسە نەبوو و هیچ جۆرە مافێکی نەتەوەیی و تاکی و شارۆمەندیی نەبوو. دەربڕین و نیشاندانی بچووکترین نیشانە و هێمای نەتەوەیی کوردیی، دەرئەنجامی دەستبەسەر کردن و ئەشکەنجە و کوشتن بووە. بەڵام بە سەرهەڵدانی نائارامییەکان ئەو ڕەوتە نەیتوانی بەردەوام بێت. هاوکات لەگەڵ لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی، پاش پێکدادانەکان و بەهێزبوونی حیزبە کوردییەکان و گرووپەکانی دیکە کە خۆیان بە نوێنەری نەتەوە یان ئایینەکانی دیکە دەناساند، جۆرێک ئانارشی هاتە ئاراوە. بەو مانایە کە هەر یەک لە گرووپ و نەتەوەکان، وەک ئەکتەرێکی شێوەدەوڵەتی، دەجووڵانەوە و سیاسەتیان دەکرد. هەر کام لەوانە نەک هەر بە شێوەیەکی خۆیارمەتیدەر (Self-helping) (وەک ئەکتەرە سەربەخۆکان) بەشوێن دابین کردنی ئاسایشی نەتەوەییی خۆیانەوە بوون، بەڵکوو وەک دەوڵەتێک، لە ئاستی دەرەکیشدا، لە نێو وڵاتانی بەهێزی ناوچە و تەنانەت جیهاندا، هەندێ هاوپەیمانیان بۆ خۆیان پەیدا کرد. بۆ نموونە، دەوڵەتی ناوەندی بوو بە هاوپەیمانی ئێران و ڕووسیا. سوننەکان پشتیوانیی هەندێک لە سەرۆک وڵاتانی عەرەبیان بەدەست هێنا، بە شێوازێک کە لە هەندێک قۆناغی سەرەتاییدا، تەنانەت ڕێکخراوەیەکی تیرۆریستیی وەک داعشیشیان بە سەرمایە و پارە و چەکوچۆڵی خۆیان بە بیانووی پشتیوانی لە عەرەبە سوننەکان تەیار دەکرد. کوردەکانیش بەهۆی ئەوەی کە گرنگییەکی زیاتریان بە دیموکراسی دەدا و لەگەڵ گرووپە تیرۆریستییە ڕادیکاڵەکاندا شەڕیان دەکرد و خوازیاری دامەزراندنی حکومەتێکی دیموکراتیک لە بەراورد لەگەڵ هەموو گرووپەکانی دیکە بوون، نزیک بوونەوە لە هاوپەیمانانی ئەمریکا و ئەورووپا.

لێرەدا دەبێت سەرنج بدرێتە ئەو خاڵە کە ناکۆکییە ناوخۆییەکان لە سەرەتادا ناکۆکیگەلێکی نەرم بوون و تەنانەت ئیمکانی ئەوە هەبوو لە ڕێگای گفتوگۆ و وتووێژی دەوڵەتی ناوەندی لەگەڵ نەتەوە و کەمینەکاندا

چارەسەر ببوایەن، بەڵام دەوڵەت تا ئەو کاتەی کە لاواز نەبوو و ململانێکان نەگۆڕدران بۆ پێکدادان و توندوتیژی، ئامادەی هیچ جۆرە گۆڕانکارییەک لە سیاسەتەکانی خۆیدا نەبوو. ئەو کاتیش، ئەکتەرەکانی دیکە بە درەنگیان دەزانی. ئەسەدەکان تا پێش ڕاپەرینەکان هیچ کاتێک ئامادەنەبوون کە دان بە مافی نەتەوەیی و شوناسی و فەرهەنگیی نەتەوە و ئایینەکانی دیکەدا بنێن. هەربۆیە ئەو لایەنانەیش کاتێک کە هەستیان کرد دەوڵەتی ناوەندی لاواز بووە، لەو دەرفەتەی کە ڕەخسابوو کەڵکیان وەرگرت و بە کەڵک وەرگرتن لە چەک و توانای ئەندامەکانیان، هەوڵی دابین کردنی ئەمنییەتی جەستەیی و شوناسیی خۆیانیان دا. هۆکارەکەی ئەوە بوو کە بۆ نموونە ئەگەر نەتەوەی کورد، لەو شانۆ ئانارشیکەدا خۆی پڕچەک نەکردایەت، ئەمنییەتی جە ستە یی - شو نا سییە کە ی دەکەوتە بەر مەترسیی حاشا لێ کران و تەفروتوونا بوون.

سووریا و ڕۆژئاوای کوردستان نموونەیەکی زەقی نوێترین جۆری ئانارشیی نێوخۆیی بوو. لە یوگوسلاڤیی پێشوو و تا ڕادەیەکیش لە عێراقدا هەمان هەلومەرج ئەزموون کراوە. بەڵام ئەو ڕەوتە تەنیا تایبەت بەو وڵاتانە کە ئاماژەیان پێ کرا نییە و ئەگەری زۆری هەیە لە داهاتووشدا لە وڵاتانی دیکەدا دووبارە ببێتەوە. هەندێ لە وڵاتە هاوچەشنەکانیان، هێشتا ئەو ڕێگایە دەپێون کە ئەسەدەکان و سەدام حوسێن پێوایان و بە لەبەرچاونەگرتنی مافی نەتەوەکانی نێو سنوورەکانیان و هەوڵدان بۆ لەناوبردنی هێما شوناسییەکانیان، داهاتووی خۆیان دەخەنە مەترسییەوە. ئێران نموونەیەکی بەرچاوە و ئاشکرایە کە لەو وڵاتەیشدا ئەو ڕەوتە خۆی دەنوێنێت. دوور نییە کە ئەگەر دەوڵەتی ناوەندی بە هاوکاریی فارسەکان، هەر بەو جۆرە بەردەوامی بە نەتەوەگەراییی فارس-تەوەرانە و دژایەتی لەگەڵ مافی نەتەوەکانی دیکە بدات و دیلێمای ئەمنییەتی نێوخۆیی ڕۆژ لە دوای ڕۆژ توندتر بکاتەوە، دۆخی داهاتووی زۆر خراپتر بێت لەو نموونەگەلەی لە سەرەوە ئاماژەمان پێ کردن. بارودۆخەکە بە جۆرێکە کە لە ئێستادا هەموو نەتەوەکان بە هۆی ئەو سیاسەتانەی کە دەوڵەت گرتوویەتییە بەر، هەست بە نیگەرانی دەکەن و دەوڵەتیش لە ڕاستیدا دەستی داوەتە هەڕەشە کردنی زیاتر لە نەتەوەکان. دەبینین کە بە تایبەت بە شێوەیەکی بەرفراوان چەکوچوڵ ڕەوانەی کوردستان دەکات و خۆی ئامادەی شەڕێکی پێش بینی کراو دەکات.

ئەو چالاکییانەی وا نەتەوەیەک بە مەبەستی بەرز کردنەوەی ئاستی ئەمنییەتی خۆی ئەنجامیان دەدات، دەبنە هۆی بەرپەرچدانەوەی کۆمەڵگەیەکی دیکە کە ئەوەش دەرئەنجام دەبێتە هۆی کەم بوونەوەی ئەمنییەتی نەتەوەییی نەتەوەی یەکەم و شوناسی لاواز دەکات

پێش‌بینی دەکرێت لە ئەگەری هەر جۆرە لاوازبوونێکی دەوڵەتدا، چ بە شێوەی هێرشی دەرەکی و چ بە شێوەی شۆڕشی ناوخۆیی یان بە هۆی ململانێی نەتەوەکان، شانۆی ناوخۆییی ئێران و بە تایبەت کوردستان، ئێجگار سامناک بێت. کەوابوو، حیزبەکان وەک نوێنەری نەتەوەی کورد لە ڕۆژهەڵات، کە ئەزموونگەلێکی زۆریان لە ماڵوێرانی و کەوتنە بەر پەلامار و دڕندەییی دەوڵەت و لایەنەکانی دیکە هەیە، چارەیەکیان نییە جگە لەوەی پێشوەخت پلانێک بۆ ئامادەبوون لەو ساتە سامناکەدا، بە مەبەستی پاراستن و دابین کردنی ئەمنییەتی نەتەوەیی، داڕێژن. بە تایبەت دەبێت هێزی پێشمەرگەی کوردستان، بە چاوپۆشین لەوەی کە لە قۆناغی ئێستادا تا چ ڕادەیەک چالاکە و لە دژی دوژمن چالاکی دەنوێنێت و بە چاوپۆشین لەوەی کە چ کەس و لایەنێک

ڕەخنـــەی بێ بنەمـــا) لەو هێـــزە دەگرێت، بەردەوام ئامادەی ڕووبەڕووبوونەوەی دوژمنی ســـەرەکی، لە ساتی ســـەرهەڵدانی ئانارشیدا بێت. بـــە دڵنیاییەوە هەمووان لەو ســـاتەدا سپاسمەند و شـــوکرانەبێژی هەبوونی هێزی پێشمەرگە دەبن.

ئانارشیی نێوخۆیی و ڕۆڵی پێشمەرگە

هەر بەو جۆرەی کە هەموو مرۆڤێک پێویستی بـــە هەبوونی ئەمنییەت و هەســـت کردن بە ئاســـایش هەیـــە، نەتەوەیش پێویســـتی بە ئەمنییەتە. سەرەتا گوتمان کە ئەو نەتەوانەی کە خاوەنی دەوڵەتی سەربەخۆن، دەوڵەت لە ڕێگای ڕێکخراوەی سوپا و ئەرتەشەوە، بەرگری لە نەتەوەکانیان دەکات. بەڵام ئەو نەتەوانەی کە خاوەن دەوڵەتی ســـەربەخۆ نین و لەوەش زیاتر وڵاتیان لە لایەن دەوڵەت و لایەنەکانی دیکـــەوە داگیرکـــراوە، بـــۆ ڕزگاریی خاک و پاراستنی شوناس و دابین کردنی ئەمنییەتی نەتەوەییی خۆیـــان، ڕێگایەکـــی دژوارتریان لەبەردەمدایـــە، لەبەر ئـــەوەی کە نەک هیچ دەوڵەتێـــک نییە کـــە نوێنەرایەتیی ئەوان و بەرژەوەندییەکانیـــان لە ناوخۆ و دەرەوە بکات و ئاسایشـــیان دابین بـــکات، بەڵکوو ئەگەری هەیە خـــودی دەوڵەتی ناوەندی بە هاوکاریی نەتەوەیەکی زاڵ ببنە مەترسی بۆ سەر جەستە و شوناسی ئەو نەتەوە بێ دەوڵەتانە.

بە تایبەت لە کاتی سەرهەڵدانی ئانارشیی نێوخۆییـــدا، ئەگـــەری بەکردەوەبوونـــی ئەو مەترســـییە زۆرە. نەتەوەی کـــورد، نموونەی بەرچاوی نەتەوەی بێ دەوڵەتە. نەتەوەی کورد بە گشـــتی لە وڵاتانێکـــدا دەژین کە بە هۆی نەبوونی فرەچەشـــنیی جێگرتوو، مافەکانیان پێشێل کراوە و ساڵانێکی دوور و درێژ سەرکوت کراون و دەکرێن. لە بنەڕەتدا، دەوڵەتە ناوەندییە (داگیرکـــەرە)کان نەک هەر نوێنەری ئاوات و بەرژەوەندیی نەتـــەوەی کورد نەبووەن و نین، بەڵکوو خۆیان هەڕەشەیێکن لەسەر مانەوەیان.

بـــۆ نموونـــە، لـــە ئێرانـــدا بەرژەوەندییەکانی فارسەکان کەوتوونەتە ئەولەوییەت و لووتکە و کوردەکان چەندین دەیەیە کە کەوتوونەتە ژێر هێرش و پەلاماری فارســـەکان کە پشتیوانیی دەوڵەتی ناوەندییشـــیان لەگەڵدایە. هەر بۆیە، بۆ نەتەوەی کورد جیاوازیی نێوان سیستەمی دەرەکـــی و ناوخۆیی مانایەکی ئەوتۆی نییە و لە نێوخۆی سنوورە دەستکردەکانی ئێرانیشدا، بەردەوام خۆیان لە مەترسیی پەلامار و هێرش و توندوتیژیـــی دەوڵەت یـــان ئیتنیکی زاڵدا دەبینـــنـــەوە. نەتەوەی کورد بەردەوام نیگەرانی ئەوەیە کە ئەو دەوڵەتەی کە خۆی بە نوێنەری ئیتنیکی زاڵ دەزانێت، ئەوان سەرکوت بکات، پەلاماریـــان بدات و کۆمەڵکوژیـــان بکات. لە ڕاستیشـــدا نەتـــەوەی کورد لـــە ڕۆژهەڵات، لە چەنـــد قۆناغی مێژووییـــدا کەوتووەتە بەر توندوتیژی و هێرش و هەر بۆیە نیگەرانییەکانی بە هیچ جۆرێک دوور لە ڕاستی نیین.

فەتوای جیهاد و لەشکەرکێشـــی بە هەموو جۆرە چەکوچۆڵێکەوە بۆ کوردستان، لەسێدارەدانی بە کۆمەڵ، کوشتنی دانیشـــتووانی گوندەکان و دوورخستنەوەیان و ئاگرتێبەردانی مەزراکانیان، تیرۆر کردنـــی ڕێبـــەرە نەتەوەییەکانیان، تاڵان کردنی ئاسەوارە فەرهەنگی و مێژوییەکان، بەتاڵان بردنی ســـەرچاوە سرووشـــتییەکان و سووتاندن و کاول کردنـــی پلان دارێژراویـــی ژینگەیان و شـــەهید کردنی ژینگەوانانیان، بێبەش کردنیان لە خوێندن و پەروەردە بە زمانی دایکی و داگیر کردنـــی خاک و بەئەمنییەتـــی کردنی وڵاتیان، تەنیا بەشـــێکن لەو توندوتیـــژی و تاوانانەی کە دژ بە نەتەوەی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان ئەنجام دراون.

ســـەرەرای ئـــەوەی کـــە پـــاش کوتایی هاتنی قۆناغی شـــەڕی چەکداریی بەربڵاوی حیزبەکان دژ بە دەوڵەتی داگیرکەری کوماری ئیســـلامی، تـــا ڕادەیەکی زۆر ئوپەراســـیونی گەورەی سەربازی و کۆمەڵکوژی لە ئاستێکی بەرفراواندا، بە نیسبەت نەتەوەی کورد ئەنجام

نــەدراوە، بەڵام هەوڵدان بۆ ئاسیمیلاســیۆنی فەرهەنگیی نەتەوەی کورد یان پەراوێزخستن و لادان و لە نێوبردنی فەرهەنگ و شوناســی نەتــەوەی کــورد بە چڕی و بە شــێوەیەکی پلاندارێژراو و سیســتمیک لە ئــارادا بووە و هەوڵێکی زۆر بۆ ئەو مەبەســتە ئەنجام دراوە. سەرەڕای ئەوە، هیچ زەمانەت و گەرەنتییەک نییە کە ئۆپەراسیونە ســەربازییەکان دووبارە نەبنــەوە. لە بنەڕەتــدا، ئــەو نەتەوانەی کە خاکیــان داگیرکــراوە و خــاوەن دەوڵەتــی سەربەخۆی خۆیان نین، بەردەوام لە مەترسیی ئۆپەراســیونی مەرگهێنــەردان. بــە تایبەت، هــەر وا کە ئاماژەمان کرد، لە کات و ســاتی سەرهەڵدانی ئانارشــیی نێوخۆیی دا ئەگەری دەرکەوتنی ئەو مەترســییە زۆرترە. لە دۆخی ئانارشیدا، دەوڵەتی ناوەندی کە نوێنەرایەتیی دەوڵەتــی زاڵ دەکات، ڕێکخــراوە و ئەرتەش و ســوپای لەبەر دەســتایە. نەتەوەکانی دیکە (کە ئەگەری پێکدادانی نێوان ئەوانیش زۆرە) دەبــێ هەوڵ بدەن بە کــۆ کردنەوەی هێز و ئەرتەشــی نیشــتمانیی خۆیان، بەرگری لە خۆیان بکەن. تەنانەت هاوپەیمانییەتی لەگەڵ ئەکتەرە دەرکییەکاندا، گەرەنتییەک بۆ دڵنیا بوونەوە لە دابین بوونی ئەمنییەت نییە. وەک نموونەیەک، لە ڕۆژئاوای کوردستان، سەرەڕای ئەوەی کە هێزی گەریلا، هاوپەیمانی ئەمریکا وەک زلهێزی سیســتەمی نێودەوڵەتی بوون، بەڵام لە کاتی هێرشی تورکیا بۆ سەر عەفرین هیــچ لایەنێک پالپشــتیی کــوردی نەکرد. کەوابوو، ڕۆڵی ســەرەکیی پێشــمەرگە، لەو هەلومەرجە هەســتیار و مەترسیدارانەدا زەق دەبێتــەوە و نەتەوەی کــورد هیچ هیوایەکی بۆ دابین کردنی ئەمنییەتی خۆی و مانەوەی نییە، جگە لە هێزی پێشمەرگەی کوردستان.

ڕاستە پانتای سیاسەت بەربڵاو و کەرەسە و ئامــراز و بژاردەکانی گەیشــتن بە ئامانجە سیاســییەکان بەرفراوانــن و شــێوازەکانی خەباتیــش جۆراوجــۆرن، بــەڵام تەنیــا پێشــمەرگەیە کە دەتوانی بــەر بە پەلامار و هێرشی دڕندانەی دوژمن بگرێت و ئاسایش و مانەوەی نەتەوەیی دابین بکات. تەنانەت هێزی پێشــمەرگەیە کە دەبێتە هۆی بەهێزتربوونی خەبــات و خۆڕاگری لە بوارەکانــی دیکەدا. حاشــاهەڵنەگرە کــە تا ئێســتاش مانەوەی نەتەوەی کورد، ســەرەڕای زیان و خەساری زۆر، بەرهەمی هەوڵ و تێکۆشانی پێشمەرگە بووە. ئەو پێشمەرگانەی کە پەراوێز خستن و بێبەها کردندنیان قەبووڵ نەکردووە، ملکەچی هێــز و یاســای داگیرکەران نەبــوون و لە بەرانبەر ئەوانەی کە حاشایان لە نەتەوەکەیان کــردووە، خۆڕاگرییان کــردووە و لە بەرانبەر هێرشــبەرانی داگیرکــەردا، بــە ئیرادەیەکی پۆڵایین ڕاوەســتاون. لــە ڕاســتیدا، ئەوانن کە هێزی ڕزگاریبەخشــن و بــە دڵنیاییەوە لــە داهاتووشــدا، مانەوەی ئێمــە بە ناچاری گرێــدراوی ئامادەیی و بەهێزبوونــی ئەوانە. دیارە لە کاتی سەرهەڵدنی ئانارشیی نێوخۆیی دا، دەوڵەتی داگیر و لایەنە هێرشــبەرەکانی دیکە، لە نەبوونی هێزی ئامادەی پێشمەرگەدا، هیچ بەرگر و لەمپەرێک لە بەرانبەر هێرشــی خۆیــان بە مەبەســتی تەفروتوونــا کردنمان نابیننەوە. کەوابوو دەبێت هێزی پێشــمەرگە لــە چوارچێوەی سیاســەتێکی گونجاو و ڕوو لەداهاتوودا، لەو پەڕی ئامادەییدا بێت.

ڕاسان وەک سیاسەتێکی گونجاو

ڕاسان داهێنانێکی ستراتێژیکە لە ڕەوت یاخود میتۆدی خەباتی ڕۆژهەڵاتی کوردســتاندا، بۆ کەلک وەرگرتن لە هەموو توانا و دەرفەتەکان، بە مەبەســتی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ هێزی داگیرکــەری ناهاوســەنگدا. ئــەو داهێنانە، بەرهەمی گەڕانەوەیە بۆ هەندێ لە تاکتیک و سیاسەت و میتۆدە بەکەڵک و سوودمەندەکانی «ڕابردوو»، خوێندنەوەی ئاوزەمەندانەی دۆخی «ئێســتا»ی ناوچــە و ئێــران و ڕۆژهەڵات و هەروەها تێڕامان و پێشبینیی «داهاتوو»ە.

کەوابوو، دوورنواڕی و دووربینی، بەشێکی سرووشتیی ڕاسانە. ڕاسـان و بە تایبەت ئەو بەشـەی کە بە ڕاسانی پێشـمەرگە و شاخ ناسـراوە، بە چاوپۆشین لەوەی کە لە ئێستادا چەندە چالاکـە، جۆرێکە لـە ئامادەبوون بۆ ڕووبەڕووبوونـەوە لەگـەڵ مەترسـییەکانی داهاتوو. ئەوە ڕاسـتە کە ئامانجی سەرەکیی ڕاسـان، بـە مانـای بەجەمـاوەری کردنی زیاتـری خەبـات و تێکەڵ کردنـی هەموو چین و توێژەکانـە بە ڕەوتی خەباتەوە، بەڵام ئەوەش حاشـاهەڵنەگرە کە بنچینە و بنەمای سەرەکیی ڕاسان هەر پێشـمەرگەیە. ئەگەر ڕاسان مانای وایە کە شـاخ گرێ بداتەوە بە شارەوە، هیچ پێوەندیدەر و گرێدەرێ باشتر و بانتر لە پێشمەرگە بوونی نییە.

گرنگیـی ڕاسـان تەنیا لـەوەدا نییە کـە شـێوازێکی ڕەوای خەباتـی -خەباتی چەکدارانە/بەرگریکارانە- زیندوو کردووەتەوە، خاڵێکـی دیکەی ئێجـگار گرنگی ڕاسـان، بەردەوامیی ئامادەبوونی هێزی پێشـمەرگە و نزیکیـی مەودایی لە گەل و دڵنیا کردنەوەی نەتەوەی کوردە لە ڕۆژهەڵات، کە لە ئەگەری سـەرهەڵدانی مەترسـی و هەڕەشەدا، هێزی نیشـتمانی، ئامادەی پاراسـتنییەتی. پێشتر ئاماژەمـان کرد کـە لە کاتی سـەرهەڵدانی ئانارشیدا، مەترسـییەکان و ئەگەری هێرش بۆ سـەر نەتـەوەی کـورد زۆر دەبێت و لەو حاڵەتەشدا تەنیا پێشـمەرگەیە کە دەتوانێت بەرگری لە نەتەوەکەی بکات. کەوابوو، ڕاسان هەم بەو مانایە دێت کە بیر لەو ساتە خۆفناکە کراوەتـەوە و هەم نواندنی هێـز و پەیامێکە بۆ دەوڵەتی داگیرکـەر و لایەنەکانی دیکەی دوژمـن، کە لە ئەگـەری پەلامار بۆ سـەر نەتەوەی کورد، ڕووبـەڕووی هێزی ئامادەی پێشـمەرگە دەبنەوە و هەم دڵنیا کردنەوەی گەلـی ڕۆژهەڵاتە لەوەی کە پێشـمەرگە لە هەر کاتێکـی دیکە لەوان نزیکترە و ئامادەی پاراستنیانە.

کەوابـوو، لەبـەر ئـەوەی کـە ئەگەری سـەرهەڵدانی ئانارشیی نێوخۆیی لە داهاتوو و لە نێو سنوورە دەستکردەکانی ئێراندا زۆرە، ئامادەبوونی پێشـوەختی هێزی پێشمەرگە، هەم لە ڕووی کارامەییی ئەو هێزەوە و هەم بۆ بەرز کردنەوەی وورەی نەتەوەیی لە ناوخۆ، نەک کاریگەر، بەڵکوو پێویستەیەکی حاشاهەڵنەگرە. دیارە، لە پانتای سیاسەت و ئەمنییەتدا، دەبێ پێشـوەخت هەنـدێ سـتراتێژی و تاکتیک دابڕێژرێت، بۆ ئەو سـاتانەی کە قەیران سەر هەڵدەدات. بۆ نموونە لە کاتی لاواز بوون یان دارمانی دەوڵەتدا، دەبێ پێشـوەخت پلانمان دارشتبێت. هۆکاری ئەو پێویستییە، ئەوەیە کە لە کاتی قەیراندا، لە لایەکەوە هەم هەڕەشـە و هەم ئەگەری خافڵگیری زۆرە و لە لایەکی دیکەیشـەوە کاتی بڕیاردان زۆر کورتە و ئەوە تایبەتمەندیی قۆناغی قەیرانە، هەر بۆیە لەو کاتەدا ناکرێت پلانێکی هەمەلایەنە و عاقڵانە دابڕێژرێـت، بەڵکوو ئەو پلانە دەبێ پێشـتر داڕێژرابێت. کەوابوو، ڕاسـان لەبەر ئەوەی کە پلانێکی پێشـوەخت داڕێژراو و پشت قایم بە ڕابردوو و خوێندنەوەی دۆخی ئێستا و گرنگتر لەوانـەش چاوی لە داهاتوویە، سیاسـەتێکی ئێجگار گونجاوە.

ئەنجام

یەکێک لە سـەرەکیترین پێویسـتییەکانی ئامادەبوونی هێزی پێشـمەرگە لە کوردستان بە گشـتی و لـە ڕۆژهەڵات بـە تایبەتی، پێش بینیی ئەو مەترسـی و هەڕەشانەیە کە لـە داهاتوودا و بە تایبەت لە کات و سـاتی سـەرهەڵدانی ئانارشی و دیلێمای ئەمنییەتی نێوخۆییدا دێنە ئاراوە و ئەگەری ئەوەی هەیە کە ئاسایش و مانەوەی نەتەوەی کورد بخەنە مەترسـییەوە. لەو سـاتەدا نەتـەوەی کورد، جگە لە هێزی پێشمەرگە هیچ هیوایەکی بۆ مانەوەی خۆی نییە.

ئانارشـی لە بنەڕەتـدا چەمکێکە تایبەت

به ئاستی سیاسەتی نێونەتەوەیی و لە نێوان دەوڵەتەکاندا دەبینرێت و مانای وایە کە هیچ دەسەڵاتێکی ناوەندی یان ڕێکخراوەیەک لە سەرەوەی دەوڵەتەکاندا نییە، کە ئاسایش و مانەوەیان دەستەبەر بکات. هەر بۆیە، هەر کام لە ئەکتەرەکان، دەبێت بە گەڕانەوە بۆ هەندێ سیاسەت و بە تایبەت خۆبەهێز کردنی ناوخۆیی (خۆیارمەتی)، هەوڵی دابین کردنی ئاسایشی خۆیان بدەن. بەڵام، چەندین نموونەی مێژوویی و بە تایبەت نموونەی چەند ساڵی ڕابردووی سووریا/ ڕۆژئاوای کوردستان، سەلمێنەری ئەوەن کە ئەگەری سەرهەڵدانی ئانارشی لە وڵاتانی نادێموکراتیکی فرە-نەتەوە، بە هۆی هێرشی دەرەکی یان شۆڕشی نێوخۆیی یان ململانێی نەتەوەکان، هەیە. لەو حاڵەتەدا، هاوشێوەی دەوڵەتەکان لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا، هەر کام لە ئەکتەرەکان/نەتەوەکان دەبێ هەوڵ بدەن لە ڕێگای کۆ کردنەوەی هێز و بە پاڵپشتیی تواناکانی خۆیان، ئاسایش و مانەوەیان دەستەبەر بکەن.

لە نموونەی ئێراندا، ئەگەری ئەوە زۆرە کە دەوڵەتی ناوەندی بە هاوکاریی هەندێ لایەنی دیکە یان لایەنە جیاوازەکان، هێرش بکەنە سەر کورد. هەر وەک قۆناغەکانی ڕابردوو و ئەزموونە مێژووییەکان. هە بۆیە پێویستە کە نەتەوەی کورد و حیزبەکان، گرنگییەکی زۆر بدەن بە هێزی پێشمەرگە، وەک هێزی پاراستنی نەتەوە و نیشتمان. لانیکەم، ڕاسان وەک داهێنانێکی ستراتیژیک و گونجاو لەم کاتەدا، ئەو دڵنیاییە دەدات کە ئێمە دەتوانین دڵنیا بین لەوەی کە ئامادەیی هێزی پێشمەرگە بۆ ئەو کات و ساتە هەستیارە، لە تویێ ستراتیژیی حیزبی دێموکرات، وەک یەکێک لە سەرەکیترین حیزبەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، لەبەرچاو گیراوە. ئەوەش پێویستییەکی حاشاهەڵنەگرە.

سەرچاوەکان

١.بۆ خوێندنەوەی ئانارشی و تایبەتمەندییەکانی دیکەی پێکهاتەی سیستەمی نێودەوڵەتی- وەک ئەمنییەتخوازیی دەوڵەتەکان و دابەش بوونی هێز و تواناکان بە شێوەی ناهاوسەنگ و نابەرابەر لە نیو ئەکتەرەکاندا- لە ڕوانگەی واڵتزەوە، بڕوانە:
Kenneth N. Waltz, ’Realist Thought and Neorealist Theory’, Journal of International Affairs, Vol 44, No 1, Spring/summer (1990), pp:21-37, see: 29-30,Available ate: http://lib.jnu.ac.in/sites/default/files/RefrenceFile/realist%20thought.pdf

2.Kenneth N. Waltz, “The Origins of War in Neorealist Theory”, Journal of Interdisciplinary History, Vol 1, 18, NO 4, The Origin and Prevention of Major Wars, Spring 1998, see p: 616, available at: http://users.metu.edu.tr/utuba/Waltz.pdf

3. Nukhet. A Sandal and Patrick James. “Religion and International Relations Theory: Towards a Mutual Understanding”, European Journal of International Relations, (2011),see p:14, The online Version of this Article Can be Fond at: https://www.researchgate.net/publication/249690908_Religion_and_Interational_Relations_theory_Towards_a_mutual_understanding

۴. بڕوانە ئەو سەرچاوانەی خوارەوە:
-جان بیلیس و اتیو اسمیت، جهانی شدن سیاست، روابط بین‌الملل در عصر نوین، تهران: موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران، چاپ نخست، دیماه (۱۳۸۳)، ص ۵۶۹.
- گراهام ایوانز و جفری نونام، فرهنگ روابط بین‌الملل، مترجمین: حمیرا مشیرزاده و حسین شریفی، تهران: نشر میزان، چاپ اول، تابستان،۱۳۸۱، ص ۷۴۹.
- مهردادمیر عرب، «نیم نگاهی به مفهوم امنیت»، مترجم: سید عبدالقیوم سجادی، ص ۱، برگرفته از: http://www.shareh.com/persian/magazine/uloum_s/09/09_08.htm

۵. لەم بارەوە بڕوانە: بیلس و اسمیت، پێشوو، ل ۵۷۰.

۶. حسین زاده، محمد (۱۳۹۶). «ناسیونالیسم و بقا: راز دولت‌خواهی ملت‌ها»، فصلنامه هایا، شماره ۱۹ و ۲۰، ص ۷۸

۷. بۆ نموونە بڕواننە ئەو سەرچاوەی خوارەوە:
روی، پل (۱۳۸۲). «معمای امنیت اجتماعی»، مترجم: منیژه نویدنیا، فصلنامه مطاعات راهبردی، سال ششم، شماره سوم، پاییز، شماره مسلسل ۲۱، صص ۶۸۵- ۷۰۸.

۸. ابراهیم حاجیانی، «امنیت هویت: مبانی و چارچوب مفهومی»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره شانزدهم، شماره ۴، زمستان، (۱۳۹۵)، ص ۲۴.

۹. روی، همان، ص ۶۹۴.

۱۰. روی همان، صص ۶۹۵ ، ۶۹۹ و ۷۰۰.

۱۱. روی، همان، ص ۶۹۶.

کۆلۆنیالیزمی وەخۆگر:
ئێران چۆن توانیویەتی لە کوردستان هێژمونیی کولتووری ساز بکا؟

سارۆ ئەردەلان

ئاماژە

ناسینی ئەو مێکانیزمانەی کە کۆلۆنیالیزمی وەخۆگری ئێرانی کەڵکی لێ وەردەگرێ تاکوو سوڵتەی نەتەوەی فارس بە سەر نەتەوەی کورددا هەمیشەیی بێ، یارمەتیدەرمانە هەتا لە کاتی بەرپەرچدانەوە و خەباتدا بتوانین دژ بە فرت و فێڵەکانیان بوەستین، ڕێگا نوێکانی خەبات تاقی بکەینەوە و لە هەمان کاتیشدا بزانین ئەو سنوورانە کامانەن کە ئەگەر تێیانپەڕینین لەگەڵ کولتووری ساختەی ئێرانیدا تێکەڵاو دەبین.

لە ئامێزی گەرم و خۆشەویستی خۆتاندا جێیەکمان بۆ بکەنەوە و وەخۆمان بگرن.

(ئیسماعیل ئەردەڵان، سەردێڕی وتاری سەرنووسەری نامە هفتگی کوهستان، [بەردەنگی بابەتەکە دەوڵەتی ئێرانە]، ٢٠ی ئاپریلی ١٩٤٦)[١]

دەستپێک

محەمەدعەلی فروغی (١٨٧٥-١٩٤٢) دوای چەندین ساڵ ئەزموونی گرنگ لە پۆستەکانی ئەندام و سەرۆک پارڵەمانی، وەزیری ئابووری، وەزیری جەنگ و سەرۆک وەزیران لە پاشایەتیی قاجار و هەروەها سەردەمی پەهلەویی یەکەم، بۆ چارەسەرکردنی کێشە سنوورییەکانی دوو دەوڵەت - نەتەوەی ئێران و تورکیا، وەک باڵوێزی ئێران لە تورکیا (١٩٢٧) دەست بە کار بوو. ئاشکرایە چارەسەرکردنی ئەو کێشەیە راستەخۆ پەیوەندیی بە دۆخی کوردستانەوە هەیە، چونکە لەمبەر و ئەوبەری سنوورە نوێیەکەی نێوان ئەم دوو وڵاتە کورد دەژیا. ئەم بەرپرسیارەتییە دوابەدوای ئەوە بوو کە شۆڕشی شێخ سەعید پیران (١٨٦٥-١٩٢٥) بە دڕندانەترین شێوە لە لایەن حکومەتی نوێی ئاتاتورکەوە سەرکوت کرابوو کە تیایدا شێخ سەعید لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە هاورێیانی شەهید کران. هەرچەند لەبەر هۆکاری ڕێکخستنی کۆمەڵانی خەڵک، پرۆپاگاندا و ئەو سەمبۆڵانەی کە بەکار دەهاتن، لە سەرەتادا ئەم شۆڕشە وەک بەرهەڵستکارییەکی ئایینی دەردەکەوت، بەڵام تایبەتمەندیی سەرەکیی ئەم سەرهەڵدانە لەوەدایە کە یەکەم شۆڕشی نەتەوەییی کوردە کە پانتاییەکی بەرفراوانی لەخۆ گرتووە.[٢] فروغی وەک یەکێک لە دامەزرێنەرانی سیاسەتی نوێی ئێران، دەبوو چارەسەرییەک بۆ کێشەی کورد بدۆزێتەوە و هەر بۆیە لە نامەیەکدا دوای شرۆڤەی مژارەکە پێشنیارەکانی خۆی دەخاتە ڕوو.[٣] ئەو پێی وایە تورکیا هەڵەیەکی زۆر گەورەی ستراتیژیک دەکا کە دەیەوێ بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانیان، بە توندوتیژی کورد بسڕێتەوە؛ چونکە کوردەکان حەشیمەتیان زۆرە و ناکرێ نە وەک یۆنانییەکان لە تورکیا دەریانکەن و نە وەک ئەرمەنییەکان قەڵاچۆیان بکەن. لە ڕوانگەی فروغییەوە بیرۆکەی کوردستانی سەربەخۆ سازکراوی ئینگلیزییەکانە و ئەوان خستوویانەتە ناو زاری کوردەکانەوە و نابێ گوێ بۆ ئەم قسەیەی ئەوان شل کرێ کە گوایە بە شێخ مەحمودیان وتووە وڵاتێک بە ناوی کوردستانی سەربەخۆ قەبوول ناکەن. فروغی لە نامەکەیدا دەنووسێت:

«کەواتە ئێمە دەبێ هەر چۆنێک بێ لە فیکری کوردستانی خۆماندا بین و ئەگەر بەڕاستی ئیمکانی هەبێ تورکەکان لەگەڵ خۆمان هاودەست بکەین بەڵام نەک بە مەبەستی ئەوەی کوردەکان لەناو بەرین و قەڵاچۆیان بکەین، چونکە ئەم کارە خەیاڵی خاوە، بەڵکوو دەبێ بە دڵسۆزی و هەروەها ڕاکێشانی حەز و خۆشەویستیی ئەوان بۆ دەوڵەتی ئێران و پەروەردە کردنی ئەوان بە شێوازی پەروەردەی ئێرانی، کێشەی کورد لە ئێران چارەسەر بکەین. ئەم شێوازە بۆ ئێمە زۆر لە [ڕێگەچارەی] تورکیە ئاسانترە، چونکە کوردەکان لە ڕووی زمان و نەژادەوە ئێرانین... ئەگەر فەرمانبەری ئێرانی هەندێک ژیر بن، تەماحیشیان کەم بکەنەوە و دەستدرێژی نەکەنە سەر کوردەکان و بەکورتی مشوورێک بخۆن و ڕێگەچارەیەک بدۆزنەوە، لانیکەم لە نێوان کورد و فارسدا دژایەتی و قین نامێنێ. ئەگەر ڕۆژێک لە ڕۆژان خەونی کوردستانی سەربەخۆ بەهێز ببێ، کوردەکانی ئێران دەبنە هۆی سەرئێشە بۆمان و بەشکم لایەنی ئێرانیی ئەوان سەرکەوێ و هیچ کە خەسارێکمان پێ نەگا بەڵکوو کەڵکیشی بۆمان هەبێ.»[٤]

من ئەم ستراتێژییە نەرمەبڕەی ئێران بۆ تواندنەوەی کورد لە ناو کولتووری ئێرانیدا (کە فرۆغی کرۆکییە سەرەکییەکەی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا دەستنیشان کردووە و پێم وایە ئەم ڕێڕەوە تاکوو ئیستا درێژەی هەبووە) لە ژێر چەمکی کۆلۆنیالیزمی وەخۆگردا (Embracing Colonialism) تاوتوێ دەکەم. مەبەست لە کۆلۆنیالیزمی وەخۆگر ئەوەیە کە حکوومەتی ئێران بۆ مەشروعیەت دان بە تالانی کوردستان، چەوساندنەوەی نەتەوەی کورد و هەروەها پەرەپێدان بە دەسەڵاتی خۆی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ڕێگەی سازکردنی هێژمونیی کولتوورییەوە سیاسەتێکی دیاری کراوی بۆ بەهیخۆکردنی هەموو بەشەکانی ناسنامەی کوردی لە ژێر چەمکی ئێرانی بووندا هەیە و لەم چوارچێوەدا کورد بوون وەکوو ژێرکۆمەڵەی ئێرانی بوون پێناسەی بۆ دەکرێ. ئەم سیاسەتی بەهیخۆکردنە لایەنێکی سۆزداریشی پێوە دیارە کە ئێرانییەکان هەوڵ دەدەن لە نێوان کورد و فارسدا مێژوو، کولتوور و ئەزموونێکی هاوبەشی ساختە ساز بکەن و لەم ڕووەوە وا نیشانی بدەن کە کوردیان خۆش دەوێ، لەگەڵی نەرمونیان و لە ڕواڵەتدا بە گەرموگوری لەگەڵ مرۆڤی کورد هەڵسووکەوت دەکەن. بەم پێیە دوو ڕەهەندی بەهیخۆکردن و گەرموگوڕیی سیاسەتی فارسەکان بۆ سڕینەوەی ناسنامەی کوردی، تایبەتمەندی سەرەکی چەمکی کۆلۆنیالیزمی وەخۆگر پێک دێنن.

ئێرانیبوون ناسنامەی کوردبوون وەخۆ دەگرێ

بە باوەڕی من کوردستان وەک کۆلۆنیی چوار دەوڵەت نەتەوەی ئێران، تورکیا، عێراق و سوریا، لە دۆخێکی تالان کردنی هەموو سەرچاوە ماددییەکانیدایە و نەتەوەی کورد وەک نەتەوەی ژێردەست لە لایەن نەتەوە سەردەستەکانی فارس، تورک و عەرەبەوە دەچەوسێتەوە. ئایدیۆلۆژیی کوردایەتی، دژ بەم کۆلۆنیالیزمە خەبات دەکا و بە مەبەستی ڕزگاربوونی کوردستان لەم دۆخە، بانگەشەی دابڕان لە سیستەمی کۆلۆنیالیستی دەکا.[٥] لە نێوان شێوازە جۆراوجۆرەکانی بەکۆلۆنی کردنی کوردستان، کۆلۆنیالیزمی ئێرانی (Iranian Colonialism) کەڵک لە هەندێک میکانیزمی ئاڵۆزتر و مەترسیدارتر وەردەگرێ و داخوازیی ئەوە دەکا کە سەرەڕای ئەوەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بەشێک لە ئێرانە، دەبێ پارچەکانی تری کوردستانیش بخرێنە سەر جوگرافیای سیاسیی ئێران. لە هەمان کاتیشدا نوخبەی ئێرانی بۆ ماوەی نزیک بە سەدەیەک، هەوڵیان داوە کە بە پشت بەستن بە هەندێک تیۆریی سازکراوی ڕۆژئاوایی، بیسەلمێنن مێژوو، زمان، ئایین، موسیقا و دابونەریتی کورد، بەشێک لە مێژوو و کولتووری ئێرانییە. بەم گوێرەیە، کۆلۆنیالیزمی ئێرانی[٦] تایبەتمەندییەکی وەخۆگرانەی هەیە و لەسەر دوو ئاستی بوونناسانە و مەعریفەناسانە دەیەوێ یەکماڵییەک لە نێوان کورد بوون و ئێرانی بووندا ساز بکا: لە ئاستی بوونناسانەدا دەبێژن کورد لە دەرەوەی ئێران لە مێژووودا نەبووە و لە ئیستاشدا ئەگەر کوردێک تەنانەت لە پارچەکانی تری کوردستان دەژی کۆلۆنیالیزمی ئێرانی دەیەوێ لە ئامێزی بگرێ، لەناو ئێرانێکی گەورەی فەرهەنگیدا بیتوێنێتەوە و وەکوو بوونەوەرێکی ئێرانی پێناسەی بۆ بکا. لە ئەنجامدا، کوردستان کە نیشتمانی کوردانە وەکوو بەشێک لە خاکی ئێران لە زەمەنی کۆندا دەناسێندرێ و هەوڵ دەدرێ لە ئیستاشدا پارچەکانی تری کوردستان کە لەدەرەوەی جوگرافیای ئێرانن داگیر بکرێن و بخرێنە سەر نەخشەی ئێران. ئەم سیاسەتە کۆلۆنیالیستییە لە کاتێکدایە کە ئێرانیش وەکوو یەکەیەکی سیاسی ـ جوگرافیایی پێش لە جەنگی یەکەمی جیهانی بۆخۆی بوونی نەبووە.[٧]

مەبەست لە هێژموونی کولتووری ئەوەیە کە لــە کۆمەڵگایەکی فرەچەشـــندا نەتەوەی سەردەست[٨] لە ڕووی کولتوورییەوە سوڵتەی بە سەر نەتەوەکانی تردا هەبێ و جیهانبینیی نەتـــەوەی سەردەســـت (بیروبـــاوەڕەکان، دابونەریتـــەکان، بەهـــاکان و تێگەیشـــتن لـــە دونیای دەوروبـــەر) لە لایـــەن نەتەوەی ژێردەستەوە، بێ بەرپەرچ دانەوە و بە ڕەزایەتی خۆیان، پەسەند بکرێ. ئاکامی کۆتاییش پاساو هێنانەوە بـــۆ دۆخی هەنووکەیـــی ئابووری، سیاسی و کۆمەڵایەتیی ئەو چەوساندنەوەیە کە نەتەوەی سەردەست بەڕێوەی دەبا. بۆ نکۆڵی کردن لە بوونی کـــورد، کۆلۆنیالیزمی ئێرانی هـــاوکات لەگەڵ ســـەرکوت و توندوتیژی کە تایبەتمەندییەکی خێرا، ئاشـــکرا، ماڵوێرانکەر، دژەمرۆییانـــە و درندانـــەی هەیـــە و لە هەر قۆناغێکی مێژوویيدا پـــرۆژەی جۆراوجۆریان بۆ پێناســـە کردووە، کەڵک لە مێکانیزمەکانی وەخۆگرانـــەی ئایدیۆلۆژیـــی ئێرانچیەتـــی وەردەگرێ کە لە ماوەی سەد ساڵی ڕابردوودا، بە مەبەســـتی تواندنەوەی ناسنامەی کوردی، چەندین شێوازی بەخۆوە گرتووە. ئەم شێوازە لە ڕواڵەتدا هێواش، شـــاراوە، شارســـتانیانە، مرۆییانـــە، ئاکادێمیـــک و بەپێـــی بەهاکانی کولتووری جێی شـــانازی و کۆنـــی ئێرانییە؛ ئێرانییەکان لە پرۆسەیەکی هەمیشەیی، نەگۆڕ و درێژخایەندا وا دەنوێنن کە بە گەرموگوڕی لەگەڵ کوردەکان هەڵســـوکەوت دەکەن و لە ڕووی نەژادی، زمانی، ئایینی و کولتوورییەوە، پێداگرییان لەسەر نزیکایەتی لەگەڵ نەتەوەی کورد کـــردووە. ئەم هەســـتی گەرموگوڕی و نزیکایەتییـــەی ئێرانییەکان لەگەڵ کوردەکان کـــە لە ڕێگـــەی تیۆریـــی ئارياییيـــەوە زەق دەکرێتەوە، بەو مەبەستەیە کە لە نێوان نەتەوە ناســـامییەکانی ناوچەکە و دژ بە سەروەریی درێژخایەنی عەرەبەکان، یەکگرتوويیەک لە ژێـــر ناوی کولتووری ئێرانیدا ســـاز بکەن کە تیایدا زمانی فارســـی و نەژادی ئێرانی دەوری یەکەم و کۆتایی دەبینێت.[٩]

ئەم لایەنە مەعریفەناسانە چەند ڕەهەندییە بە ئامانجی ســـتەمکاری و چەوســـاندنەوەی کوردە. لـــە کاتێکدا هەر نەتەوەیەک هەڵگری هەندێک تایبەتمەندیـــی کولتووریی خۆیەتی کە لـــە نەتەوەکانی دیکە جیـــای دەکاتەوە، فارسەکان بە ســـازکردنی نەتەوەی ساختەی ئێرانـــی، دەیانـــەوێ کولتـــووری نەتەوەکانی دەوروبەری خۆیان بە قازانجی نەتەوەی فارس لەناو بەرن و بیانتوێننەوە. ئەگەر بەراوردێک لە نێـــوان دەوڵەت نەتەوەی تورکیا لەگەڵ ئێران بکەین، بۆمـــان دەردەکەوێ کە ناســـنامەی تورکیایی بوون، هەمان ناسنامەی تورکییە و کورد بوون بەشێوەیەکی یاسایی سڕدراوەتەوە و لـــە ڕووی نژادییـــەوە هەوڵی بـــەردەوام بۆ قەڵاچۆکردنـــی کـــورد دراوە. هەرچەند نابێ ئەوە لە بیر کەین کە ناسیۆنالیزمی تورکی لە ڕێگەی پێناســـەکردنی کورد وەک ئەو تورکە شـــاخییانەی کە تورکییان لەبیر چووەتەوە و هەروەها بە کەڵک وەرگرتن لە تیۆریی زمانی هەتـــاو، هەوڵێکی نەزۆکیان بـــۆ وەخۆگرتنی ناسنامەی کوردی داوە. ناسیۆنالیزمی تورکی هەرچەند توانیویەتی ناسنامەی کوردی لاواز بـــکا و تەنانەت بەشـــێک لە کـــوردەکان لە ڕووی ناســـنامەوە خۆیان وەک تورک پێناسە بکـــەن یان بە زمانی تورکـــی بئاخفن، بەڵام نەیتوانیوە ببێتە مەترســـی بۆ ســـەر دەزگای مەعریفەناســـانەی کـــورد؛ چونکـــە بەڵگەی سەرەکیی ئەوان کە بریتی بوو لەوەی تورکەکان بە شـــێوەیەکی مێژوویی بافەرهەنگن، یەکەم کولتووریان ساز کردووە، شارستانیەتیان بڵاو کردووەتەوە، زێدی ئەوان (ئاســـیای ناوەندی و ئاناتۆلیا) لانکەی شارســـتانیەتی مرۆییە و زمانی تورکی وەکوو هەتاو وایە و سەرچاوەی هەموو زمانەکانـــە، هێندە گاڵتەجارانە بوو کە لە دەرەوەی تورکیا کەس باســـی لێ نەکرد و پاش ماوەیەک هێندە کاڵفامانە و نازانســـتی بوو کە تورکەکانیش ئیتر بەکاری ناهێنن.[١٠]

دەکرێ جیاوازیی دوو ناسیۆنالیزمی ئێرانی و تورکی لە ڕێگەی ئەم دیاگرامەی خوارەوە نیشان بدەین. ناسیۆنالیزمی تورکی ناسنامەی کوردی دەسڕێتەوە و دەیەوێ تورکیایەک ساز بکا کە هەموویان یان تورک بن یان خۆیان بە تورک بزانن. بەڵام نەتەوەی سەردەستی فارس نایەوێ کەس لە ڕووی نەژادییەوە فارس بێ و تەنانەت نکۆڵی لە بوونی نەژادی فارس دەکا. بەڵکوو ئەم داخوازییەی هەیە کە نەژادێکی گەورەتر بە ناوی ئاریایی هەیە کە کورد، فارس، بەلوچ و تورک تیایدا جێگەیان دەبێتەوە و پێکەوە وەڵاتی ئێران ساز دەکەن. بەم شێوەیە هەموویان وەخۆ دەگرێ، هەرچەند لە ئاکامدا مەبەست هەر سەپاندنی زمانی فارسی و زاڵ کردنی کولتووری فارس و لەناوبردنی کولتوورەکانی دیکەیە.

کۆلۆنیالیزمی وەخۆگر گەرموگورە

ئاشیل مبێمبە (١٩٥٧-) بیرمەندی کامێرۆنی بواری پۆستکۆلۆنیالیزم، بۆ تاوتوێ کردنی ئەم شێوازە لە کۆلۆنیالیزم کەڵک لە چەمکی گەرموگوڕیی ستەمکاری (the intimacy of Tyranny) وەردەگرێ.[١١] ئەو پێی وایە کە شێوازی پۆستکۆلۆنیالیزمی سوڵتە، نە تەنیا جۆرەکانی کۆنترۆڵ بەڵکوو شێوازەکانی گەرموگوڕی و تەنانەت هاودەستیش دەستنیشان دەکا. سوژەی پۆست کۆلۆنی کراو، تەنیا لە کاتی بەرپەرچدانەوە یان بەرگری کردندا دەرناکەوێ؛ بەڵکوو دەبێ سەیری کۆبوونەوەکان، کارناڤاڵەکان و جەژنەکان بکەین کە چۆن مرۆڤی بەکۆلۆنی کراو، هەست بە نزیکایەتی لەگەڵ کولتووری نەتەوەی سەردەست دەکا. لێرەدایە کە

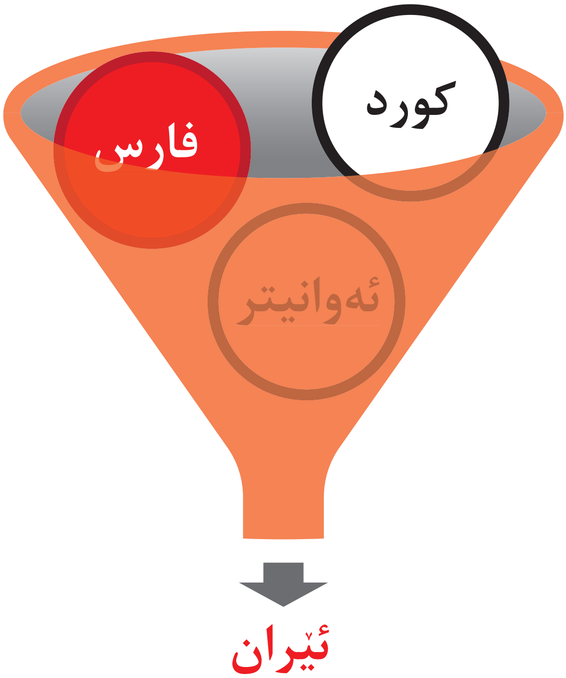

مبێمبە ڕەخنە لە میخائیل باختین (١٨٩٥-١٩٧٥) و شێوازی بەکارهێنانی چەمکی کارناڤاڵ و کارناڤاڵیگەری دەگرێ. بە باوەڕی باختین، لەناو کارناڤاڵدا پەیوەندییە توندوتۆڵ و نەگۆڕەکانی ژیانی ڕاستەقینە دەگۆڕدرێ و هەمووان بە شێوەیەکی هاوشێوە و بێ لەبەرچاوگرتنی پێگەی کۆمەڵایەتییان تیایدا بەشدار دەبن. گفتوگۆی کارناڤاڵی جەماوەری و گشتییە کە هاوکات لەگەڵ سڕینەوەی سووژەی سوڵتە، تاکەکان لە دۆخێکی بەرامبەردا پێکەوە قسە دەکەن. باختین لەم ڕێگەیەوە بەریەک کەوتنی دوو فەرهەنگی جەماوەری (کولتووری گاڵتە و ڕابواردن) و فەرهەنگی ڕەسمیی کڵێسە و دەرەبەگایەتی (کولتووری جیددی) لە سەدەکانی ناوەڕاستدا نیشان دەدا.[١٢] مبێمبە دەبێژێ هەڵەی باختین لەوەدایە کە کردەوە نارەسمییەکانی ڕابواردن و گەرموگوڕی بۆ ئەو خەڵکە دەگەڕێنێتەوە کە لە ژێر سوڵتەدان:

«بەڵام بەرهەمهێنانی گاڵتەجاڕی، تەنیا تایبەت بەم گرووپە نییە [جەماوەر]. ئاوەژوو کردنی ڕاستەقینە کاتێک ڕوو دەدا کە کۆمەڵانی خەڵک لەبەر ئەو مەیلەی بۆ شکۆ هەیانە دەیانەوێ شێتانە هەڵسوکەوت بکەن و بۆ لاسایی کردنەوەی دەسەڵات جلوبەرگی نزم و ئەرزانبایی لەبەر بکەن و لە ڕێگەیەوە مەعریفەناسیی ئەوان دیسان بەرهەم بێننەوە... لێرەدا و لە چوارچێوەی ئەم گەرموگوڕییەدایە کە دەبێ سەبارەت بە هێز و وزەی دەسەڵات لە ئافریکا لێکۆڵینەوە بکرێ. ئەم توێژینەوەیە دەبێ لە دامەزراوەکان و پێگە ڕەسمییەکانی دەسەڵات و ڕێسا نووسراوەکانی واوەتر بچێ و تاوتوێی ئەمە بکا کە چۆن بابەتی شاراوە و ئاشکرا لێک دەئاڵێن و چۆن کردەوەی ئەو کەسانەی کە فەرمانیان بە دەستە و ئەو کەسانەی گوێڕایەڵن وەها گرێ دراوی یەکن کە هەر دوو لایەنەکە بێ دەسەڵات دەکا و هەر ڕێک لەم بێ دەسەڵاتییەدایە کە بارودۆخێک ساز دەبێ، تیایدا توندوتیژی لەوپەڕی خۆیدا دەبیندرێ.»[١٣]

هەڵبەت بواری بەکارهێنانی باسەکەی مبێمبە بۆ دوای قۆناغی کۆلۆنیالیزم لە ئافریکایە و لە ڕێگەیەوە مێکانیزمەکانی سوڵتەی هێزە کۆلۆنیالیستییەکان دەردەخا کە چۆن درێژە بە سوڵتەی خۆیان بە سەر تاکی ئافریکاییدا دەدەن، بەڵام من کەڵک لەو بەشەی وەردەگرم کە چۆن دەکرێ بەم شێوەیە باس لە کۆلۆنیالیزمی ئێرانی بکەین کە لە ڕێگەی گەرموگوڕی و نزیکایەتییەکەوە کە لەگەڵ کورد و کولتووری کوردستان نیشانی دەدا، ڕەگ و ڕیشەی خۆی لە کوردستان دادەکوتێ. کۆلۆنیالیزمی ئێرانی تەنیا بە بەلاڕێدا بردن، چەواشەکردن، تواندنەوە و لەناوبردنی کولتووری کوردستان و ناسنامەی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان (وەک هەرێمێک کە ڕاستەوخۆ بەکۆلۆنیی گرتووە) بەسەندە ناکا بەڵکوو دەیەوێ هێژمونییەکی کولتووری لە ناوچەکە ساز کا. لۆژیکی کۆلۆنیالیزمی ئێرانی لەسەر ئەم بنەمایە دەوەستێ کە بۆ ئەوەی کوردەکانی هەر چوار پارچە بەرپەرچی سیستەمی کۆلۆنیالیزمی ئێرانی نەدەنەوە، دەبێ و باشترە کوردەکان خۆیان دیان بە ئێرانی بوونی خۆیاندا بهێنن و لە دڵەوە شانازی بە ناسنامەی ئێرانیی خۆیانەوە بکەن. واتە ئەگەر خۆشیان بە کورد بزانن لە ئاستێکی گەورەتردا و تەواو بەدڵخوازی خۆیان باس لەوە بکەن کە کورد ئێرانییە. پرسیار ئەوەیە بۆچی کاتێک باس لە مێژوو، زمان و تایبەتمەندییە کولتوورییەکانی کورد دەکرێ یەکسەر کورد بۆ ئێرانی بوون دەگەڕێتەوە؟ بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە بنچینەییە دەبێ دەزگای مەعریفەناسیی کۆلۆنیالیزمی ئێرانی شی بکەینەوە کە چۆن لە

ڕێگەی زانستێکی سازکراو و نوێوە، ناسنامەی کـــوردی دەســـڕنەوە. ناســـیۆنالیزمی ئێرانی، ڕێگەی ســـڕینەوەی فیزیکیی کورد بە تەنیا چارەسەر دانانێت، بەڵکوو ئایدیۆلۆژیستەکانی ئێرانچیەتی لەوە تێگەیشتوون کە دەتوانن لە ڕێگای بەرهەمهێنانی زانســـتێکی ساختەوە، هێژمونییەکی کولتووری ســـاز کەن و قووڵتر، کاریگەرتـــر و درێژخایەنتر لە ناســـیۆنالیزمی عەرەبـــی و تورکـــی بوونی کورد بســـڕنەوە. گرنگتریـــن میکانیزمێک کە کاربەدەســـتانی ئێرانـــی بـــۆ لەناوبردنی کـــورد و پەرەپێدان و بەهێزکردنـــی ســـوڵتەی خۆیان کەڵکی لێ وەردگرن ئەوەیە کە لە ئاکادێمیا و لە ڕووی زانســـتییەوە، دەست بە ســـەر بوونی کـــورددا بگرن؛ چونکە شـــێوازی وەخۆگرانەی کۆلۆنیالیزمـــی ئێرانـــی هـــەم ئامێزی بـــۆ کورد کردووەتەوە و هەم دەیەوێ هەناوی کوردایەتی بـــۆش بکاتەوە و تێگەیشـــتنی کـــورد لە خـــۆی بگـــۆڕێ. بۆ سازکردنی هێژمونی کولتووری پێویســـت بە دەســـەڵات دەکا و دەســـەڵاتیش پەیوەندییەکی نەپچڕاوی لەگەڵ مەعریفەیەکدا هەیە کە ئاکادێمیا وەک ناوەندی سەرەکی ســـازی دەکا و مەشـــروعیەتی پێ دەدا. هەر چۆن فوکۆ بە ســـازکردنی چەمکی دەســـەڵات/مەعریفە (Power/Knowledge) مەبەســـتی ئەوە بوو کە «دەســـەڵات ناتوانێ بـــێ مەعریفە خۆی بســـەپێنێ و مەعریفەش ناتوانێ بێ دەســـەڵات ســـاز ببێ»،[۱۴] منیش پێم وایە کە ئێرانییەکان نەیاندەتوانی بە سەر کوردستاندا دەسەڵاتیان هەبێ مەگەر ئەوەی مەعریفەیەکـــی ئێرانـــی بەرهـــەم بهێنن. لە هەمان کاتیشدا، هەرچەند ڕۆژهەڵاتناسەکان و پانئێرانیســـتەکان لە ســـەدەی نۆزدەیەم و بیستەمدا بە چڕی باس لە تایبەتمەندییەکانی ئێـــران دەکەن، بەڵام تاکوو دەوڵەت نەتەوەی ئێران ســـاز نەبوو، ئەم تیۆرییە نەیتوانیبوو لە کوردستان کاریگەرییەکی ئەوتۆی هەبێ.

بەشـــێک لە کورد لە ژێر کاریگەریی ئەم زانســـتە ســـاختەیەدا خۆی لە چوارچێوەی کولتوور و دابونەریتی ئێرانیدا پێناســـە دەکا. ئەم شـــێوازە لـــە کۆلۆنیالیزم کـــە نەتەوەی سەردەســـتی فارس بۆ لەناوبردنی ناسنامەی ســـەربەخۆی نەتـــەوەی ژێردەســـتی کورد بـــەکاری دینێ دەکـــرێ وەک کۆلۆنیالیزمی ئاکادێمیک (زانســـتی) بیناسێنین و بریتییە لە «پرۆســـەیەک کە تیایـــدا، ناوەند و چەقی بەرهەمهێنـــان و بەدەســـت خســـتنی زانست ســـەبارەت بە نەتەوەیەک، لە دەرەوەی خودی ئـــەو نەتەوەیەدایە.»[۱۵] بە هۆی نەبوونـــی دەوڵەت نەتـــەوە لە کوردســـتان، کـــورد نەیتوانیوە خاوەنی ئەو دەســـەڵاتە بێ کە بۆخۆی زانســـت لەمـــەڕ خۆی بەرهەم بێنێ و ئەو زانســـتەیش کـــە بەرهەمـــی هێناوەتـــەوە، لەســـەر بنەمـــای گریمانەکانی ڕۆژهەڵاتناسەکانە کە سەبارەت بـــە پەیوەندیی ئێـــران و کورد ســـازیان کردووە. لـــەم ڕووەوە دەکرێ ئەم خاڵانەی خوارەوە بۆ تایبەتمەندیی وەخۆگرانـــەی کۆلۆنیالیزمـــی ئاکادێمیک لە ئێران دەستنیشان بکەین:

> نابێ ئەوە لە بیر کەین، بەکارهێنانی چەمکی نەژاد بۆ جیاوازی دانان لە نێوان مرۆڤەکان، چ لە ڕووی کۆمەڵناسی و تا ڕادەیەکی زۆر لە ڕووی زانستی ژێنێتیکەوە، ڕەت کراوەتەوە

- کورد و فارس لە ڕووی نەژادییەوە ئارياين. کەواتە کورد ناتوانـێ داخوازیی ئەوە بکا کە ئێرانی نییـــە. چونکە ئێران وڵاتی لەمێژینەی ئارياييەكانە.
- زمانـــی کوردی یەکێک لـــە زمانە هێند و ئەورووپییەکانـــە و زمانی کوردی و فارســـی بەشێک لە زمانی ئێرانین.
- ئایینە کۆنەکانی کورد وەکوو یارسان، ئێزدی و عەلەوی بەشێک لە ئایینە کۆنەکانی ئێرانن.

• بە شێوازی گشتی کولتووری کوردی (موسیقا، نەورۆز و هتد.) بەشێکن لە کولتووری مەزنتری ئێران.

هەر لەبەر ئەم تایبەتمەندییانە و تەنانەت ئەو نزیکایەتییە کە لە ڕووی زانستییەوە لە نێوان کورد و فارس ساز کراوە، کوردی پارچەکانی تر، بەتایبەت لە کاتی قەیرانی سیاسیدا، داوای پەیوەندییەکی زیاتر لە ئێران دەکەن و هەر ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی ئێران بتوانێ پەل بۆ پارچەکانی دیکە ڕابکێشێ یان لانیکەم بیهەوێ مەترسیی ئاڵوگۆڕە سیاسییەکانی پارچەکانی تری کوردستان بۆ سەر ڕۆژهەڵات کەم بکاتەوە. بۆ نموونە، نەمر مەلامستەفا بارزانی نزیک دوو ساڵ پێش لە پەیمانی ئەلجزایەر و شکانی شۆڕش (١٩٧٥) لە باشوور، چاوی بە شای ئەو کاتی ئێران دەکەوێ و داوای لێ دەکا کە پشتی شۆڕشەکەیان بەر نەدا و تەنانەت لەبەر ئەوەی یەکیەتیی سۆڤییەت پشتیوانی لە حکومەتی بەعس دەکا، شا و ئامریکاییەکان با پارێزگاری لە کورد بکەن. ئەسەدوڵڵا عەلەم، وەزیری دەرباری ئێران (١٩٦٧-١٩٧٧) لە یادداشتەکانی خۆیدا ئاماژە بە چاوپێکەوتنی مەلامستەفا بارزانی لەگەڵ محەمەدڕەزا شای پەهلەوی لە ڕێکەوتی ١٩٧٣/٧/١٤ بە ماوەی دوو کاتژمێر دەکا کە تیایدا داواکارییەکی سێ لاپەڕەیی بە زمانی ئینگیزی پێشکەش کراوە. لەم داواکارییەدا کە بە ئیمزای بارزانی گەیشتووە، هاتووە کە «خەڵکی ئێمە [کوردەکان] خاوەن شکۆ وەک باوک و پارێزەری خۆیان سەیر دەکەن و بەدڵنیاییەوە هەر درگایەکی تریش بە ڕووی ئێمەدا بکرێتەوە هەوڵی ئێوەی لە پشتەوە بووە. لە ئاکامدا ئەم هەقیقەتەتان وەبیر دەهێنینەوە و خۆتان زۆربەی جار ئاماژەتان پێ کردووە کە لە کاتێکدا کوردەکان لە عێراق ژینۆساید دەکرێن، ئێران ناتوانێ کەمتەرخەم بێ و هەروەها پەیوەندییەکانی نێوان ئێران و کوردەکانی عێراق، دەبێ لە پەیوەندییەکانی نێوان تورکیا و تورکەکانی قیبرس قووڵتر بێ. ئێمە پەنامان بۆ تۆ هێناوە کە لە دەست هەرەشەکانی بەعس کە لە لایەن یەکیەتیی سۆڤییەتەوە پشتیوانی دەکرێ بمانپارێزی و هەوڵ بدەی بە هەر شێوەیەک کە پێت باشە و ئیمکانی هەیە، لە ئێران و لە دەرەوەی ئێران، زیاتر پشتگیری لە جووڵانەوەکەمان بکەی.»[١٦] هەرچەند بارزانی بە مەبەستی سیاسی نامەکەی نووسیوە بەڵام بۆمان دەردەکەوێ کە سیاسەتەکانی ئێران بۆ نزیکبوونەوە لە کورد لەسەر هەمان ڕێڕەوە کە فروغی پێشنیاری کردووە؛ شا بەڕاشکاوی داوای پەیوەندییەکی قووڵتر لە نێوان ئێران-کورد بە بەراورد لەگەڵ پەیەوەندی تورک-تورکی قیبرس دەکا، بەڵام هەر ڕێک لەم پەیوەندییەدا، لەم نزیکایەتییەدا و لەم گەرموگوڕییەدایە کە توندوتیژی ساز دەبێ. ئێران هەر دوابەدوای ئەوە، پشتی کوردان بەر دەدا و ماڵوێرانی و دەربەدەری تووشی کوردان دەبێ؛ چوار دەیە دواتر وەکوو یەکەم دوژمنی ڕێفراندۆمی سەربەخۆیی لە باشووری کوردستان دەست بە پیلانگێڕی، داخستنی سنوورەکان و پچڕاندنی هەموو پەیوەندییەکان لەگەڵ هەرێمی کوردستان دەکات.

تێنەگەیشتن لە پەیوەندیی کۆلۆنیالیستیی دەوڵەتی ئێران لەگەڵ کوردستان و هەروەها پەیوەندییەک بە مەبەستی چەوساندنەوە لە نێوان نەتەوەی سەردەستی فارس لەگەڵ نەتەوەی ژێردەستی کورددا دەبێتە هۆی ئەوە کە بەشێک لە بەرپرسان و زانایانی باشووری کوردستان بەردەوام بیانەوێ خۆیان لە ئێرانییەکان نزیک بکەنەوە. ئەم نزیکایەتییەکە تا ئاستێک بیرۆکەی ئێرانی لە ئامێز دەگیردرێ کە نکۆڵی لە ستەمکاریی حکومەتی ئێران دەکرێ. بەهرۆز جەعفەر، بەرپرسی ئەنستیتۆی لێکۆڵینەوەی هەرێمی مەدیتەرانە لە هەولێر، لە چاوپێکەوتنێکدا

لەگەڵ سایتی کوردپریس لە ساڵی ٢٠١٩دا دەڵێ: «کورد و فارس لە ناوچەکەدا پەیوەندییەکی مێژوویی و قووڵیان هەیە. پەیوەندیی هیچ کام لە نەتەوەکانی ناوچەکە وەک پەیوەندیی ئەم دووانە قووڵ و ریشەدار نییە و پێشینەکەی بۆ پێش لە هاتنی ئیسلام و تەنانەت پێش لە ئیمپراتۆریی ساسانی و سازبوونی شارستانیەت و ئیمپراتۆرییە بەهێزەکان لە وڵاتی ئێران دەگەڕێتەوە. ئەردەشێری بابەک دامەزرێنەری خاندانی ساسانی لە دایکی کورد و باوکی فارس بووە و هەندێک لە سەرچاوە مێژووییەکان پێیان وایە کە باوکی کورد و دایکی فارس بووە. لە چیرۆکە ئوستوورەییەکانیشدا وەکوو ڕۆستەم و زۆراب ریشەی کورد و فارس پێک دەگات و پەیوەندییەکی قووڵیان لەگەڵ یەک هەیە. کەواتە، بنەما و بەستێنێکی هاوبەشی مێژوویی لێرەدا هەیە. لە مێژووی هاوچەرخیشدا هیچ کات ئێران دوژمنی کوردەکان نەبووە. حکومەتی ئێران هیچ کاتێک کوردەکانی ئەنفال و بۆمبارانی کیمیایی نەکردووە.»[١٧] تەواو هەست بەوە دەکرێ کە چۆن ستراتیژیی محەمەدعەلی فروغی بۆ بەرەوڕووبوونەوە لەگەڵ کوردان وڵامی داوەتەوە. بەهروز جەعفەر بەشانازییەوە باس لەوە دەکا کە جەلال تاڵەبانی لەو کاتەدا سەرۆک کۆماری عێراق بووە، زۆرترین دۆستایەتی و نزیکایەتی لەگەڵ ئێران بووە. ڕێک ساڵێک بەر لەم چاوپێکەوتنە، لە هێرشێکی ترۆریستیی ئێراندا بۆ سەر بارەگاکانی هەر دوو حیزبی دێموکرات لە هەرێمی کوردستان، ١٨ کەس شەهید و زیاتر لە پەنجا کەس بریندار بوون.[١٨]

تیۆریی نەژادی ئارییایی و زمانەکانی هیند و ئەورووپایی

نابێ ئەوە لە بیر کەین، بەکارهێنانی چەمکی نەژاد بۆ جیاوازی دانان لە نێوان مرۆڤەکان، چ لە ڕووی کۆمەڵناسی و تا ڕادەیەکی زۆر لە ڕووی زانستی ژێنێتیکەوە، ڕەت کراوەتەوە و هەروەها ئەگەرچی پاش دەرەنجامە دژەمرۆییەکانی ڕاسیزم لە ئەورووپا کە لە چوارچێوەی نازیسمدا هۆلۆکاستی جوولەکەکانی لێ کەوتەوە، چیتر تووڕەهاتی تیۆریی نەژادی ئارییایی و دەرەنجامە سەیر و سەمەرەکانی باوی نەماوە،[١٩] بەڵام بۆ تێگەیشتن لە ناسیۆنالیزمی ئێرانی و ئەنجامەکانی تاکوو ئەمڕۆ، ناچارین سەیری سازبوونی تیۆرییەکی نەژادی بکەین کە وەکوو تیۆریی نەژادی ئارییایی یان هێند و ئەورووپایی پێناسەی بۆ دەکرێ. ئوستوورەی نەژادی ئارییایی، مرۆڤەکان بە چەند نەژاد دابەش دەکا و زۆربەی ئەورووپییەکان لەگەڵ نەتەوەکانی فارس، کورد و بەلوچ و هەروەها هێندییەکان بە یەک نەژاد دادەنێت. هەروەها زۆربەی کات ساز کردنی ئوستوورەی ئارییایی بۆ نووسینەکانی سێر ویلیام جونز دەگەڕێننەوە کە لە ساڵی ١٧٨٦ بەوە گەیشت کە زمانەکانی یۆنانی، لاتین، سانسکریت و ئێرانی ریشەکانیان هاوبەشە. زاراوەی ئارییایی بەڵام سازکراوی ئەنکۆتیل دوپرۆنە (١٧٣١-١٨٦٠) کە لە ساڵی ١٧٦٣ باس لەوە دەکا کە خەڵکێک بە ناوی ئارییەن (aryen) ئاڤێستایان نووسیوە. پاش ئەمە فریدریش شلیگێل، نووسەری ڕۆمانتیکی ئاڵمانی لە ساڵی ١٩١٨ زاراوەی نەژادی ئارییایی بۆ ئاڵمانییەکان بە مانای نەجابەت و شانازی بەکار دێنێت.[٢٠] بنەما ئوستوورەییەکانی ئارییایی، کە زانستێکی ساختە بە دووریەوەیە، بوو بە هۆکاری ئەوەی کە نزیکاتییە زمانییەکان، لەگەڵ پەیوەندییەکی نەژادی پێکەوە گرێ بدەن. ئەم تیۆرییە بووە هۆی ئەوەی بۆ یەکەم جار کەسێک بە ناوی میرزا ئاقاخان کرمانی (١٨٥٤-١٨٩٧)، نووسەری ناسیۆنالیستی ئێرانی، لە مانای نەژادیدا کەڵک لە چەمکی ئارییایی وەربگرێ و پێی وا بێ کە ئارییایی نەژادێکی هەڵبژێردراو، پاک و سەرووەرە.[٢١]

واتە تا کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم (١٨٩٠) بە هیچ شێوەیەک لە کتێبە فارسییەکاندا و لە سەرتاسەری ئەدەبیاتی فارسیدا وشەی ئاریا یان ئاریایی بەکار نەهاتووە.[٢٢] مستەفا وەزیری، یەکەم ئاکادیمیسیەنێکە کە لە کتێبەکەی خۆیدا بە ناوی نەتەوەی خەیاڵیی ئێران (١٩٩٣)، بەدڵنیاییەوە باس لەوە دەکا کە چەمکی نەتەوەی ئێران، سازکراوی ڕۆژهەڵاتناسەکانە و ناسیۆنالیستەکانی ئێران لە دوای پەشێویی دەسەڵات لە کۆتاییی سەردەمی قاجاردا کەڵکیان لێ وەرگرتووە و لە سەردەمی ڕەزاشا بەدواوە تاکوو ئێستا ئیتر بە بەردەوامی بەکار هاتووە.[٢٣]

باسی نوێ و بەڵگەمەندی وەزیری، بە لای زۆربەی ئاکادێمیای ئێرانییەوە ناخۆش هاتە بەر چاو و دەکرێ بگوترێ تا ڕادەیەکی زۆر پەراوێز خرا. وەزیری تا ئەو شوێنە دەڕواتە پێشەوە کە سازکردنی وەهمی نەژادی ئاریایی لە لایەن ئێرانییەکانەوە و کەڵک لێ وەرگرتنی بۆ ڕۆنانی بینای کولتووری ئێرانی، وەک شیزۆفیرنیایەکی کولتووری وەسف دەکا. مەبەستی وەزیری ئەوەیە وەک تووشبووانی نەخۆشیی شیزۆفێرنیا، ناسیۆنالیستەکانی ئێران ڕەفتارێکی ئەبنۆرماڵیان هەیە، قسەی هەڵیت و پەڵیت دەکەن، توانایان بۆ تێگەیشتن لە بابەتە ڕاستەقینەکان کەم بووەتەوە، باوەڕی هەڵەیان لە لا ساز بووە و بیرکردنەوەیان ناڕوون و ئاڵۆزە.[٢٤] هەوڵەکانی ڕەزاشا، بۆ سازکردنی دەوڵەت نەتەوە، پێویستی بە ڕۆنانی مەعریفەیەکی نوێ هەبوو و هەر بەم مەبەستەش حسێن پیرنیا (١٨٧٤-١٩٤٧) یەکێک لە گرنگترین ناسیۆنالیستەکانی ئەو قۆناغە لە لایەن ڕەزاشاوە دەستنیشان دەکرێ کە یەکەم کتێبە مێژووییەکانی ئێران بنووسێت. یەکێک لەو بەرهەمە مێژووییانە کە ناوی مێژووی ئێرانی کۆنە (١٩٢٨) بەشێکی بۆ مژاری نژادەکان تەرخان کراوە.[٢٥] ئەوەی لێرەدا بۆمان گرنگە تاوتوێ کردنی چۆنیەتی سازکردنی ئەو تیۆرییە ساختانەیە کە لە ڕێگەی پەروەردەی مۆدێرن و زانکۆکانەوە و هەروەها سەپاندنی زمانی فارسی وەک تەنیا زمانی ڕەسمی پەروەردە، دەبێتە هۆی ئەوەی کە بەشێکی بەرچاو لە نوخبەی کورد بۆخۆیان پەرە بەم تیۆرییانە بدەن و تەنانەت ئەو بەشەیان کە لە بەرامبەر سیاسەتەکانی سوڵتەی ئێرانیدا دەوەستنەوە، نەتوانن بەیەکجاری خۆیان لە چەمکی ئێران دابڕن و جیا بکەنەوە.

> ”بۆ تێگەیشتن لە ناسیۆنالیزمی ئێرانی و ئەنجامەکانی تاکوو ئەمڕۆ، ناچارین سەیری سازبوونی تیۆرییەکی نەژادی بکەین کە وەکوو تیۆریی نەژادی ئاریایی یان هێند و ئەورووپایی پێناسەی بۆ دەکرێ“

چۆنیەتی سازبوون و پەرەسەندنی چەمکی نەژاد و زمانی ئاریایی لە بەستێنی ئەندێشە و فەلسەفەی ئێرانیدا شێوازی دەرکەوتنەکەی نیشان دراوە و توێژەران لەمبارەوە لێکۆڵینەوەی وردیان ئەنجام داوە، بەڵام ئەوەیکە چۆن ئەم چەمکانە لە ڕێگەی ئایدیۆلۆژی ئێرانییەوە خزاونەتە ناو فیکر و بۆچوونی کوردەوە ناڕوونە و تاکوو ئێستا نەبووەتە هۆی سازکردنی مشتومڕ، وەک کێشە کەمتر سەیری کراوە و توێژینەوەی لەسەر ئەنجام نەدراوە. هەر بۆ ئەم مەبەستە دەبێ بە شێوازێکی مێژوویی لە نێو فیکری کوردایەتیدا ڕۆ بچین، بە شوێن نیشانەکانی ئەم بیرۆکەیەدا بگەڕێین و پەیوەندییەکانی زانست و دەسەڵات نیشان بدەین.

لە نێو شۆڕشی کوردیدا هەرچەند دژ بە داگیرکەرانی کوردستان خەبات کراوە، بەڵام زۆرجاریش لە ژێر کاریگەریی ئەم بیرۆکەیەدا و بەتایبەت بە هۆی ئەوەی دوژمنی ڕاستەوخۆ

فارس نەبووە لە ناسینی ئایدیۆلۆژیی ئاریاییدا (Ariaism) هەڵە کراوە. لە ژمارەی چوارەم و کۆتاییی بڵاوکراوەی ڕۆژی کورد (گۆڤاری جڤاتی «هێڤی»ی قوتابیانی کورد، ئەستەموڵ ١٩١٢)[٢٦] وتارێکی سەرنجراکێش بە ناوی ئەسڵ و نەسڵی کورد هەیە کە نووسەر ناوی خوازراوی «کوردی» هەڵبژاردووە؛ عەبدوڵڵا زەنگەنە پێی وایە کە عەبدولکەریم سلێمانی (١٨٨٠ – ١٩٢٩) ئەو بابەتەی نووسیوە.[٢٧] لە وتارەکەدا هاتووە: «کورد بەر لە نەبووەت هەبوون و مەوجود بوون. کورد لە ئەقوامی ئارییەن، لە پاش بیعسەت، قسمێ لە ئەوان وەکوو ئێمە، وەکوو ئەفغان، وەکوو ئێران، دینی ئیسلامیان قەبوڵ کرد و ئەلحەمدولیلا بووینە ئیسلام، قسمێ لە ئەوان وەکوو: ڕۆم، وەکوو: ئەرمەن، وەکوو: ئەڵمان، لەسەر ڕێگەی جەهالەتا مانەوە. چە ڕۆم، چە ئەرمەنی، چە ئەڵمان، پۆرتکیز، ئەمانە هەموو لە عرقی کوردن. دیقەت فەرموون، لیباسمان، عەنعەناتمان وەکوو عەجەمە، لەبەر ئیختیلات لەگەڵ بەغدا جوزئێ فەرقمان هەیە. فەقەت بە دیقەت ئەگەر تەعمیق بکرێت عەینی عەجەم حائز حەرەکات و سەکەناتین. عەجەم لە وەختی خۆیا مەزهەبی سوننی بوو، فەقەت شا ئیسماعیلی سەفەوی بە فکری خۆی ئەم مەزهەبی شیعەیەی ئیحداس کرد و مەقسەدی تەوحیدی قەومی عەجەم بوو، وەئیللا ئەساسەن مەزهەبمان یەک بوو. ئەڵمان و زبانی ئەڵمانی زۆر موشابەهەتی بە کوردی هەیە، ئیمڕۆ ئەگەر کوردێ بچێ بۆ ئەڵمان بە زەرفی دوو مانگ فێری زبانی ئاڵمانی دەبێ، فەقەت ئەگەر تورکێ، یا عەرەبێ بچێ بۆ فێربوونی زبانی ئەڵمانی متەووەفیقەتە سەر ساڵێک، چونکە زبانی ئاڵمان وەک زبانی کوردی گرانە.[٢٨] ئەگەر بۆچوونەکەی زەنگەنە درووست بێ، نووسەر خەڵکی سلێمانییە کە لەو کاتەدا بەشێک لە کوردستانی عوسمانی بووە. نووسەر لە ڕێگەی هەڵکشانی کوردەوە دەیەوێ بە یەکسان کردنی نەژادی کورد لەگەڵ عەجەم (ئێران/ فارس) و ئەورووپییەکان (بەتایبەت ئاڵمانی) پلەی قەومی کورد بەرز بکاتەوە. لێرەشدا ئەوپەڕی هەست بە نزیکایەتی لەگەڵ ئێران ودژایەتی کردن و تەنانەت سووک سەیری تورک و عەرەب کردن دەبیندرێ.

> چۆنیەتی سازبوون و پەرەسەندنی چەمکی نەژاد و زمانی ئاریایی لە بەستێنی ئەندیشە و فەلسەفەی ئێرانیدا شێوازی دەرکەوتنەکەی نیشان دراوە و توێژەران لەمبارەوە لێکۆڵینەوەی وردیان ئەنجام داوە

لە وتارێکدا کە لە ژێر ناوی نووسەرانی فارس بیخوێنن لە ڕۆژنامەی هاواری کورد لە ڕەزبەری ١٣٢٤ (سێپتامبری ١٩٤٥) هەوڵ دراوە بە زمانی فارسی وڵامی ڕۆژنامەنووسە فارسەکان و بەتایبەت نووسینێکی دوکتور کەریم سەنجابی (١٩٠٤-١٩٩٥) خەڵکی کرماشان بدرێتەوە کە لەو کاتەدا مامۆستای زانکۆی تاران بووە. لەم وتارە درێژەدا هەرچەند بە شێوەیەکی بەهێز پێداگری لە مافی کورد وەک نەتەوەیەکی سەربەخۆ کراوە، بەلام بە مەبەستی سیاسی ویستراوە گرژییەکان کەم بکرێتەوە. بۆ مەبەستی دەستکەوتێکی سیاسی، ڕێگەیەک جگە لە گەڕانەوە و سەرچاوەدان بە تیۆری ئاریایی و نزیکایەتیی کورد و فارس و هەروەها ئێرانیبوونی هەر دووکیان شک نابردرێ. ئەمە لە کاتێکدایە کە لە ڕۆژنامەی نیشتمان (بڵاکراوەی ژێکاف)دا لەم جۆرە هەڵوێستانە نابیندرێت. نووسەر کە بە دوو پیت ئاماژەی بە ناوی خۆی کردووە دەنووسێت: «بەگوێرەی پێشینەی مێژوویی و بیروڕای ڕۆژهەڵاتناسەکان ئاشکرایە کە کورد و فارس هەر دووکیان ئاری نژادن و لەگەڵ

یـەک بران و لە یەک باوکـن... [کوردەکان] یەکێک لە پاکترین نژادەکانی ئێرانن و ئەم خاکـە پاکە لانکـەی باو و باپیرانـی ئەوانە، ئێران نیشتمان و زێدی ئازیز و ستایشکراوی ئەوانە. کوردەکان ئێرانیان لە هەزاران سـاڵ لەمەو پێشەوە لە دەسـتدرێژیی داگیرکەران و سـنووربەزێنەکان پاراسـتووە و لە ڕێگەی سەربەسـتی و یەکپارچەییی خاکی ئێران، بە گیان بەخت کردنەوە، فیداکاریمان کردووە و خوێنمان ڕشتووە و وەکوو شێرێکی سامناک و نەترس جەسـتەی خۆمان وەبەر فیشەکی دوژمـن داوە و نەمانهێڵاوە بێگانە پێی بخاتە سـەر ئەم خاکە پیرۆزە و تاکـوو زیندووین دەشـیپارێزین. ئێران و سـەڵتەنەتەکەی بە هی خۆمان دەزانین و خۆشـمان بە هی ئەو دادەنێیـن، چونکە یەکەم خاندانی شـاکانی ئێران «ماد» یـان «کورد» بوون.»[۲۹] بە ڕوونی لەم نووسـینەدا کەڵک لە بەرجەسـتەکردنی نزیکایەتیـی کـورد و فارس وەرگیـراوە لە چوارچێوە وەخۆگرانەی کۆلۆنیالیزمی ئێرانیدا و نائاگایانە ئەم بەشـەی بەهێـز دەکرێتەوە کە ئێران و کێشـەکانی بە هـی خۆ دەزانن (لە کاری کۆ کەڵـک وەردەگیرێ و ئاماژەکە لانیکەم بۆ ئەندامانـی کۆمەڵەی ژێکاف یان کوردان بەگشـتی دەگەڕێتەوە)؛ هەر لەم بە هی خۆزانینەدایە کـە کۆلۆنیالیزمی وەخۆگر دەتوانێ بوونی سـەربەخۆی کورد بسڕێتەوە یـان گرێـدراوی بوونێکی درۆییـن بە ناوی ئێرانی بکات. زۆری پێناچێت حکومەتی ئێران بە توندوتیـژی وەڵامی داوا ڕەواکانی کۆماری کوردستان دەداتەوە.

لـە درێـژەی بابەتەکـەدا دوو نموونە لە ڕۆژنامەی کوردستان دێنمەوە کە بڵاوکراوەی ڕەسـمیی کۆماری کوردستان (۱۹۴۶) بووە. هەرچەند لەم ڕۆژنامە و بەگشـتی لە گوتاری ڕەسـمیی بەرپرسـانی کۆماردا، ئاسـتێکی بەرزی وشـیاریی نەتەوەیی دەبیندرێ، بەڵام دیسـانەوە کۆلۆنیالیزمـی ئێرانی لە شـوێنە هەرە ئاسـتەمەکانەوە خۆی نیشـان دەدا کە لەو سـەردەمەدا لە مەترسـییەکانی ئاگادار نەبوون. دڵشـاد ڕەسـووڵی، لـە وتارێکدا بە ناوی تەحریکاتی ئەو خائنانەی کە دەیانەوێ ئێران مەحو ببێتـەوە کە لە ژمارەی پەنجای ڕۆژنامەی کوردسـتان (۶ جۆزەردان ۱۳۲۵ [۱۹۴۶]) چاپ بووە، بەتوندی وەڵامی بابەتێک بە ناوی مسالمت هم حدی دارد دەداتەوە کە گوایە لە تاران دژ بە کۆماری کوردسـتان لە ڕۆژنامەیەکدا چاپ بووە و تیایدا داوا کراوە کە حکومەت کوردەکان سەرکوت بکا، ڕەسووڵی (موعاویـن و بازرەسـی کوللـی وەزارەتـی فەرهەنگی کوردستان)[۳۰] دەنوسێت: «ئەسڵی مەرکەزی تەحریکاتی شوومی ئیستیعماری لە ئێران سـەرچاوەی لە جێگایەکی زۆر قووڵە... ئەگـەر ماوەی بدرێتێ و ڕەوەشـەن فکران و کاربەدەستانی پاکداوێنی تاران جڵەوگیری لێ نەکەن تاجی شاهەنشـاهی لە نێوان دەچێ... [درێژەی بابەت لـە ل. ۴] برێک ورد ببنەوە و سەرنجێکی دنیای دێموکراسی بدەن بزانن دنیا چ باسـە. لەمە زیاتر نیشتمانی ئێران بۆ پشتەوە مەکشـێننەوە و میللەت مەخنکێنن، هـەر نەتەوەیـەک ئازادیـی خـۆی بدەنێ. بەتایبەتی خۆتان لە مەنجەڵی وەجۆش هاتووی کوردان مەنیـن، دەنا وەڵڵاهی دادەپڵۆخێن و ڕسوای ئەبەدی دەبن.»[۳۱]

ئـەوەی زۆر جێـی سـەرنجە گوتـاری دژەکۆلۆنیالیستیی ئەم وتارەیە کە لە چەندین وتـاری دیکـەی ڕۆژنامەی کوردستانیشـدا نموونەی دەبیندرێ، بەڵام کۆلۆنیالیزم لێرەدا شـتێکی دەرەکییە و مەبەسـت لـە وڵاتانی ئەورووپی و بەتایبەت بریتانیایە. نووسەر پێی وایە کە پیلانگێڕیی کۆلۆنیالیزم و لەبەر دابین کردنی بەرژەوەندیی ئـەوان، هەندێک لایەن نایانەوێ مافی ڕەوای کـوردان بدرێ و هەر بۆیە باس لـەوە دەکا کە ئەم لایەنانە خۆیان دژ بە ئێران و تاجی پاشایەتین. لە کاتێکدا لە مهاباد شانۆی دایکی نیشتمان بەڕێوە چووە و

کوردستان وەک دایک نیشان دراوە کە دەبێ کورد لە دەستدرێژی بیپارێزێ، لێرەدا وشەی نیشتمان بۆ ئێرانی بەکار هاتووە. سەرەڕای ئەوەی کە کۆمار مەترسیی لەناوچوون و سەرکوتی لەسەر بووە و ڕەنگە ئەم وتارەش زیاتر بە مەبەستی سازکردنی ڕێگەچارەیەک نووسرابێ کە لە سیاسەتی نزیک بوونەوە و هەڕەشە، پێکەوە کەڵکی وەرگرتبێ.

محەمەدتۆفیق وردی (١٩٢٣-١٩٧٥) لە وتاری کورد و دەوڵەتانی تورک و عەرەب و فارس لە ڕۆژنامەی کوردستان ژمارە ٧٣ (١٣ گەلاوێژی ١٩٤٦)دا دەنووسێ «هەموو میللەتێک دەزانێ کە کورد زبانێکی تایبەتی و خوو و ڕەوشتێکی جوێی هەیە، نەژادی ئارییە، خاوەنی خاک و نیشتمانێکی فراوانە. بەڵام ئیستعمار و کۆنەپەرستی هانی ئەو سێ میللەتە دەدا کە بڵێن «کوردیش لە نەسلی ئێمەیە»... نازانین تورک و فارس تا بە کەی بە پیلانی ئیستعمار هەڵدەخلەتێن. خۆ سوور دەزانن کە کورد تا یەک نەفەری مابێ واز لە نیشتمانی خۆی ناهێنێ و نابێ نە بە عەرەب نە بە عەجەم نە بە تورک. ئەمە بە ڕاستی دەڵێین و ئیسباتی دەکەین نە هەر تورک و عەرەب و فارس بەڵکوو هەموو هێزەکانی ڕۆژهەڵات هێزی خۆی کۆ کاتەوە یەک هێشتا کوردی پێ نافەوتێ، چونکو تا دوژمنمان پتر بێ پتر فیداکاری دەکەین و بۆ ئامانجی خۆمان چاکتر هەوڵ دەدەین.» ئەم نووسینە سەرنجراکێشە لە لایەن یەکێک لە مامۆستاکانی قوتابخانەی مهاباد کە خۆی بە ڕەچەڵەک خەڵکی سلێمانی بووە، دیسانەوە دەرخەری هەمان تایبەتمەندیی وەخۆگرانەی کۆلۆنیالیزمی ئێرانییە. نووسەر بەڕوونی باس لەوە دەکا کە کورد هیچ کام لە نەتەوەکانی فارس، تورک و عەرەب نییە و لەوەش ژێرانە تێدەگا ئەگەر کورد لە نەسلی یەکێکیان بێ کێشە بۆ ناسنامەیان ساز دەبێ، هەرچەند پێناسەکردنی کورد بە نەژادی ئاریایی هەمان کێشەی مەعریفی بۆ کورد ساز دەکا کە مەترسیی سڕینەوەی ناسنامەی بەدواوە دێت.

دیارە قۆناغی سازبوونی ژێکاف و حکومەتی ٣٣٠ ڕۆژەی کۆماری کوردستان بە ناوەندیەتیی مهاباد هەم لە ناوخۆی کوردستان گرنگیی بیرکردنەوە لە ناسنامەی ساز کردووە و هەم لە ناوەندی ئێران زیاتر باس لە مەسەلەی کورد کراوە. بەرەبەرە ستراتێژیی فروغی بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد هاوکات لەگەڵ سەرکوتی بێڕەحمانە دەبنە دوو بناغەی سیاسەتی حکومەتەکانی ئێران کە تاکوو ئەمڕۆ درێژەی هەبووە. غولامڕەزا ڕەشید یاسەمی (١٨٩٦-١٩٥١)، کە خەڵکی گاوارەی کرماشانە، لە کتێبە ناودارەکەی خۆیدا کرد و پیوستگی تاریخی و نژادی او (١٩٤٧)، بە مەبەستی سەلماندنی بەردەوام بوونی قەومی کورد لە نەژادی ئێرانی، ئاماژە بەوە دەکا کە دەیەوێ کورد بە نەژادێکی پاک و شەریفەوە گرێ بداتەوە: «کورد یەکێک لە شاخەکانی دارێکی هەرە کۆنی بەهێزی نەژادی ئێرانییە و هەمیشە لە شوێنە جۆراوجۆرەکانی ئێراندا بە سەربەرزی و ڕێزەوە ژیاوە... وەفادارییی عەشیرەتە کوردەکان بۆ ئێران، چ ئەوانەی کە لە چیاکانی زاگرۆس و سەرووتری ژیاون و چ ئەوانەی کە لە پارس و شوێنەکانی دیکەی ئێران بوون، زۆر زیاتر لە عەشیرەتەکانی دیکەی ئێرانی نەژاد بووە. دەکرێ کوردستان وەکوو مەیدانێک سەیر بکرێ کە خوێنی ئێرانییە کۆن و نوێکان لەوێ و لەبەر ئێران تیایدا ڕژاوە.»[٣٢]

ئیحسان نووری پاشا (١٨٩٢-١٩٧٦)، سەرکردەی ناوداری شۆڕشی خۆیبوون، لە کاتی ئاوارەیی لە تاران، کتێبێکی بە ناوی «تاريخ ريشه نژادی کرد» [مێژووی ڕەگ و ڕەچەڵەکی کورد، ١٩٥٤] دەنووسێ و لە پێشەکیی ئەم کتێبەدا باس لە ئامانجێک دەکا کە ئەوی هان داوە سەرەڕای ئەوەی مێژوونووس نییە، دەست بۆ قەڵەم بنات:

«مەبەستم ئەمە نییە مێژووی کورد و کوردستان بنووسم، بەڵکوو ئەوەندەم گەرەکە خزمەتی قەومێکی ئێرانی نەژاد بکەم کە خەریکە لە لایەن نەژادەکانی دیکەوە لە نێو دەبرێت. هەر ئەوەندەم گەرەکە ئەم میللەتە رەشید و عەگید و زۆر لێ کراوە لە گومناوی دەرباز بکەم، نەیەڵم لە شەرەفی نەژادی ئێرانیی خۆی مەحروم بێ... میللەتێک [کورد] کە بەردی بناغەی شکۆداری ئێرانی هەر لە سەرەتاوە بە خوێنی پیرۆزی جەنگاوەرانی خۆی پێکەوە چەسپاندووە.[۳۳] لە نووسینی هەر دوو نووسەری کورد بۆمان دەردەکەوێ کە کەڵکەڵەی نووسینەکانیان گرێدانی کورد و ئێران لە رووی نەژادییەوەیە. کۆلۆنیالیزمی وەخۆگر هیچ کە توانیوەتی بوونی کورد وەخۆ بگرێ، لێرە بەدواوە لە ئامانجی سازکردنی هێژموونی کولتووریش نزیک دەبێتەوە، چونکە کوردەکان و بەتایبەت زانا کوردەکان بە مەیلی خۆیان تیۆری نەژادی ئاریایی و ژیان لەسەر خاکی ئێرانیان پەسەند کردووە.

یەکێک لە سەرنجراکێش ترین تێزەکان کە کوردێک سەبارەت بە چەمکی ئاریایی پێشنیاری کردووە تیۆرییەکە کە عەبدوڵڵا ئۆجەلان لە کتێبی مانیفێستی تمەدن دموکراتیک (۲۰۰۹) چوارچێوەکەی دیاری کردووە. ئەم بەرهەمە کە وەک کتێبێکی گرنگ و ناوەندی لە ناساندنی ئەندێشەی ئۆجەلاندا پێناسەی بۆ دەکرێ لە بەشی دووەمدا باسێکی تێر و تەسەڵ سەبارەت بە ئاریایی بوونی کورد و فارس لە ژێر ناوی مژارەکانی بڵاوبوونەوەی زمان و کولتووری ئاریایی پێشکەش دەکرێ. ئۆجەلان لە باسەکەیدا جگە لە مژاری زمان پێیوایە کە دەبێ باس لە کولتووری

> **دیارە قۆناغی سازبوونی ژێکاف و حکومەتی ۳۳۰ رۆژەی کۆماری کوردستان بە ناوەندیەتیی مهاباد هەم لە ناوخۆی کوردستان گرنگیی بیرکردنەوە لە ناسنامەی ساز کردووە و هەم لە ناوەندی ئێران زیاتر باس لە مەسەلەی کورد کراوە**

ئاریایی بکرێ و دەبێژێ لە نێوان ۱۰۰۰۰ تا ۴۰۰۰ ساڵ پێش لە زایین قۆناغی زێڕینی سەقامگیربوونی زمان و کولتووری ئاریاییە. بە باوەڕی ئەو «زمان-کولتووری ئاریایی ریشەیەکی ئەورووپایی و هێندی نییە، بەڵکوو پێچەوانەکەی راستە.»[۳۴] بە باوەڕی ئۆجەلان کولتووری ئاریایی سەرەتا لە کەوانەی بەپیتدا خۆی نیشان داوە و سەقامگیر بووە و دواتر بە شێوازی کولتووری (نەک مرۆیی) لە ۷۰۰۰ ساڵ پێش لە زایین بەرەو ئێران رۆشتووە و لە ۴۰۰۰ پێش لە زایین کاریگەرییەکانی لە هێند دەبینندرێ. «بە بەراوردی کولتووری ئاریایی لەگەڵ کولتووری چینی... بە شیمانەی زۆر کولتووری چینی کەڵکی لە کولتووری ئاریایی وەرگرتووە... گرووپی کولتووری چینی و گرووپی کولتووری سامی، نەیانتوانیوە تایبەتمەندی بەجیهانیبوون وەک کولتووری ئاریایی نیشان بدەن.»[۳۵] بابەتێکی گرنگی نووسینەکەی ئۆجەلان ئەوەیە کە لە جیاتی مژاری نەژاد باس لە کولتوور دەکا و پێیوایە کە «زمانە سەرەتاییەکانی کورد، فارس، ئەفغان [؟] بەلوچ» ناوەکی سەرەکی کولتووری ئاریایی ساز دەکەن کە دواتر لە رۆژهەڵاتەوە تا هیند و چین و لە رۆژئاواوە تاکوو ئەورووپا بڵاو بووەتەوە. لە ئاکامدا لێرەشدا کورد و فارس ئاریایین و پێکەوە لانکەی شارستانیەتی جیهان ساز دەکەن.

هەڵبەت هەر جۆرە سازکردنێکی هێژمونی، خۆی لە خۆیدا بەرەو سازکردنی ئایدیۆلۆژییەکی دژەهێژمونیش هەنگاو دەنێ. یەکێک لە بەرچاوترین هەوڵەکانی ئاکادێمیای کوردی لەو سەردەمەدا تێزی دوکتورای عەبدوڵرەحمان قاسملووە. قاسملوو لە کتێبی

کــورد و کوردســـتان (١٩٦٢؛ یەکەم چاپی کوردی ١٩٧٣) لە بەشـــی یەکەمی فەســـڵی دووەمدا و لە ژێر ســـەردێڕی ڕەســـەنی کورد دەنووســـێت: «نەتەوەی کورد دەچێتەوە سەر کۆنترین نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاســـت کە بە لانکی شارســـتانیەتی کۆن دەناسرێ... هێندیـــک لە «مێژوونووســـان» بەئەنقەســـت ڕاســـتیە مێژووییـــەکان بەراوەژوو نیشـــان دەدەن، بـــۆ ئـــەوەی بەهێنانـــەوەی هێندێ بەڵگەی بێ ئەســـاس ئیسبات بکەن کە کورد لە ڕەگەزی ســـامییە یان تورکە. هێندێکی تر خزمایەتیی نێوان زمانی فارســـی و کوردی و ئـــەوەی کە هـــەر دوو زمانەکە دەچنـــەوە ســـەر لقـــی زمانە ئێرانییـــەکان دەکەنـــە بەڵگەی ئەوە کە کورد بە فارس دابنێن. بەکورتـــی دان بـــە بوونی کورد وەک نەتەوەیەکـــی ســـەربەخۆ دانانێن و پەرەئەسەتاندنی مێژوو بەراوەژوو نیشان دەدەن. ئەمڕۆ زانست دەریخســـتووە کە کورد لـــە تۆرەمەی عەشـــیرەتەکانی زاگرۆســـە... کـــە لـــە ڕۆژگاری کۆنـــدا لە مەڵبەنـــدی چیاکانی زاگـــرۆس نیشـــتەجێ بوون و لەگەڵ عەشـــیرەتەکانی (هیند و ئورووپایـــی) کـــە لە هـــەزارەی دووهەمی پێـــش زایینداد هاتوونە ئەو مەڵبەندە تێکەڵاو بوون.»[٣٦]

ئەم جـــۆرە ڕوانینـــەی قاســـملوو وەک خاڵێکی وەچەرخان ســـەیر دەکەم کە تیایدا نووســـەر دژ بە تیۆریی ئاریایی دەوەســـتێ و هەوڵ دەدا ســـەرچاوەیەکی دیکە بۆ نەژادی کـــورد بدۆزێتەوە و لەم ڕێگەیەوە ســـەرەڕای تورک، عەرەب و فارس، ناســـنامەی کورد لە ئێرانیش جیا بکاتەوە. هەروەها قاســـملوو کە ئـــاگاداری گرنگیی ســـەربەخۆیی مەعریفی بۆ ســـازکردنی ناســـنامەی کوردییە، باس لە خۆجێیی بوونی کورد لە ناوچەی زاگرۆس[٣٧] دەکا و هـــەر لەم بەشـــەدایە کە لۆڕســـتان بە بەشـــێک لە کوردســـتان پێناســـە دەکا. بۆیە گرنگە قاســـملووی ئاکادێمیســـییەن لە قاســـملووی سیاســـی جیا بکەینـــەوە کە بە مەبەستی گوشار سازکردن و ئامانجی سیاسی باس لەوە دەکا ناهێڵین کەس خۆی لە ئێمە بە ئێرانیتر بزانێ.[٣٨]

ڕێکخســـتنەوەی ناســـنامەی ئێرانـــی: ڕوخساری نوێی کۆلۆنیالیزمی وەخۆگر

محەمـــەد قـــازی (١٩١٣-١٩١٨)، وەرگێڕی نـــاوداری کـــورد کـــە تەنیا بە زمانـــی فارســـی تەرجەمـــەی دەکـــردەوە، دەبێژێ: «من خۆم لەســـەر ئەم بڕوایـــەم کە هەر دوو بەشی کوردستانی عێراق و تورکیا دەبێ بخرێنە پاڵ ئێران. نەتـــەوەی کـــورد نەتەوەیەکە کە هیچ جـــۆرە پەیوەندییەکی نەژادی و زمانـــی و کولتووریی لەگەڵ تورک و عـــەرەب نییە، ئەمە لـــە کاتێکدایـــە کە هەم نەژادەکەی لەگەڵ ئێرانییەکان یەکێکە و هـــەم زمانی کوردی لێکچوون و خزمایەتییەکی زۆر نزیکـــی لەگەڵ زمانی فارســـی هەیە. وا بۆی دەچم کە زۆربەی هەرە زۆری هاوشارییەکانم لەگەڵ ئـــەم بیر و باوەڕە هـــاوڕا بن، چونکە بەتایبـــەت لە ســـەردەمی کۆندا هەر ســـێ بەشەکەی کوردستان بەشێک لە خاکی ئێران و ســـەر بە ئیمپراتۆرییەکانی هێخامەنیشی و ساسانی بوون.»[٣٩] ئیبراهیم یونسی (١٩٢٦-٢٠١٢) وەرگێڕ و یەکێکی تر لە فارسینووسە ناودارەکانی کورد باس لەوە دەکا: «دەوڵەتەکان پـــارە و وزەیەکی زۆر بـــەکار دێنن، کاتی بۆ تەرخان دەکـــەن و پێوەی مانـــدوو دەبن تا گرووپێکی هاوڕا لەناو وەڵاتیکدا ساز بکەن کە

> هەڵبەت هەر جۆرە سازکردنێکی هێژمونی، خۆی لە خۆیدا بەرەو سازکردنی ئایدیۆلۆژییەکی دژەهێژمونیش هەنگاو دەنێ. یەکێک لە بەرچاوترین هەوڵەکانی ئاکادیمیای کوردی لەو سەردەمەدا تێزی دوکتورای عەبدولڕەحمان قاسملووە

دژایەتیی سیاسەت و سەربەخۆییی ئەوانی کردووە و مەبەستیان ئەوەیە سەرنجی ئەم گرووپە بۆ لای خۆیان رابکێشن؛ دەوڵەت و نەتەوەی ئێران بێ ئەوەی هیچ پارە و وزەیەکیان خەرج کردبێ هێزێکی یەکگرتوو و هاونەژادی خۆیان بە ناوی خەڵکی کورد، لە تورکیا و عێراق، هەیە کە خۆیان بە ئێرانی دەزانن و شانازی بە ئێرانی بوونی خۆیانەوە دەکەن و بە لە کیس دانی پارە و لەناوچوونی مرۆیی لە هەمبەر کولتووری تورکی و سامی، بەرگرییان لە کولتووری ئێرانی کردووە و دەیکەن... لە کاتێکدا بەپێی هەر لۆژیکێک و بەگوێرەی هەر سیاسەتێک، ئێران مافی هەیە و دەبێ پشتیوانی لە خەڵکی کورد بکا. ئەوە چۆنە کە تورکیا هەر تورکێک – لە هەر شوێنێکی دونیا – بە هاووڵاتیی خۆی دەزانێ و پێیان دەڵێ کە یەکگرن، لە زانکۆکانی تورکیا جێی تایبەت بۆ منداڵەکانیان تەرخان دەکا... بەڵێ! تەنانەت بۆ «ئازەربایجانییەکانی ئێمە!»... و دەشبینین کە لەبەر ژمارەیەکی کەم تورک هێرش دەکاتە سەر دوورگەی یۆنانیی قیبرس، بەڵام ئێران نابێ بڵێ کە ئەمانە [کوردەکان] ئێرانین و لە کۆمەڵگای نێونەتەوەییدا نابێ بەرگری لە مافەکانیان بکا؟»[٤٠]

دەبینین کە هەر دوو نوخبەی کورد بە دوو شێوازی لێک نزیک و بە شێوەیەکی مەترسیدار خزمەت بە کۆلۆنیالیزمی وەخۆگر دەکەن. قازی پێشنیاری ئەوە دەکا، لەبەر ئەوەی نەژادی کورد ئێرانییە، دەبێ ئێران پارچەکانی دیکەی کوردستانیش وەخۆ بگرێ. یونسیش کە سەرەتا بە گلەیی لە بیرۆکەی فروغی دەست پێ دەکا کە لە سەرەتای ئەم وتارەدا هێنامانەوە و پێی وایە ئێران نابێ کورد وەک دوژمن سەیر بکا و تەنانەت بوونی کوردەکان لە پارچەکانی دیکە، و هەر بەوگوێرەیە لە وڵاتانی دراوسێی ئێران، بە مانای بەرگری کردن لە کولتووری ئێرانی لەهەمبەر کولتووری سامی و تورکی دادەنێ.

واتە، بە مەترسییەکی زیاترەوە و ناراستەوخۆ، پلانی هێژموونیی کولتووری بۆ ئێران و دەستێوەردان لە کاروباری پارچەکانی تر بۆ دەسەڵاتدارانی ئێرانی دادەرێژێت.

لە ئەنجامی ئەم هێژموونییەدایە کە ئێران سەرەرای هەموو ئەو تەنگ و چەڵەمانەی کە بۆ حکومەتی هەرێمی کوردستان سازی کردووە، دیسانەوە بەرپرسانی باشووری کوردستان بە باوەشی ئاوەڵاوە کولتووری ئێرانی پەرە پێ دەدەن. لە یەکێک لە دوایین نموونەکانیدا ئامادەکاری بۆ نفوزی زیاتری زمانی فارسی لە هەرێم دەکرێ. هاوکات لەگەڵ ئەو ریفۆرمانەی لە هەرێمی کوردستان بۆ بواری خوێندنی باڵا کراوە، گرنگی بە زانین و فێرکاریی زمانێک جگە لە زمانی کوردی بۆ ئاکادێمیسیەن، توێژەر و خوێندکارەکان وەک یەکێک لە بابەتە هەرە پێویستەکان سەیر کرا. دوابەدوای راپەرینی باشووری کوردستان و سازبوونی پارلەمانی کوردستان لە ساڵی ١٩٩٢ زمانی کوردی وەک زمانی خوێندن پەسەند کرا و هەر لەو کاتەوە نەوەی نوێ لە زانکۆکان کەمتر توانیویەتی کەڵک لە زمانی فەرمیی پێشووتر کە عەرەبی بوو وەرگرێ. لە پرۆسەی مۆدێرنیزاسیۆنی باشوور نزیکبوونەوە لە رۆژئاوا بایەخی زۆری پێ دراوە و هەر بۆیە زانینی زمانی ئینگلیزی زۆر زیاتر لە جاران گرنگییەکەی هەست پێ دەکرێ. هەر بۆیەش بۆ هەموو دەرچووانی قۆناغەکانی ماستەر و دوکتۆرا و هەروەها بۆ بەرزبوونەوەی پلەی زانستیی مامۆستاکانی زانکۆ، دەرچوون لە یەکێک لە تاقی کردنەوە باوەڕ پێ کراوەکانی زمانی ئینگلیزی وەک یەکێک لە مەرجە گرنگەکان لە لایەن وەزارەتی خوێندنی باڵاوە راگەیاندراوە. جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارە لە لایەن بەشێکی بەرچاو لە مامۆستاکانەوە، وەک کارێکی ئەستەم سەیر دەکرا و هەر بۆیەش نارەزایەتییەکی بەربڵاوی لێ کەوتەوە. یەکێک لە بەرەورووبوونەوەکان لەگەڵ ئەم بڕیارە،

داواکاریی مامۆستاکانی بەشەکانی زمان و ئەدەبی کوردی لە هەموو زانکۆکانی هەرێمی کوردستان بوو کە بەڵگەیان دەهێنایەوە ئەوان پێویست ناکا زمانی ئینگلیزی بزانن، بەڵکوو باشتر و پێویستترە کە توانستی زمانی فارسیی ئەوان تاقی بکرێتەوە. هەر بۆیەش لە مانگی ئاگۆستی ساڵی ٢٠١٩ وەزارەتی خوێندنی باڵای هەرێمی کوردستان بڕیاری دەرکرد کە هەڵگرانی بڕوانامەی ماستەر و دوکتۆرای زمانی کوردی دەتوانن لە تاقیکردنەوەی ستانداردی زمانی فارسی (سامفا SAMFA)[٤١] لە یەکێک لە زانکۆ باوەڕ پێ کراوەکانی ئێران بەشداری بکەن و لەو ڕێگەوە نازناوی زانستییان بەرز ببێتەوە.[٤٢] ئەوەی لێردا جێی سەرنجە، چۆن شارەزایانی زمانی کوردی لە زانکۆکانی وڵاتێک جگە لە ئێران بەو قەناعەتە گەیشتوون کە زمانی فارسی ڕێک هەمان ئەو زمانەیە کە پێویستە و باشترە ئەوان بیزانن هەتاکوو ئاستی زانستیی ئەوان لە بواری زمان و ئەدەبی کوردیدا پێی بەرز ببێتەوە؟

بەڵام چی بووەتە هۆی ئەوەی کە لە کۆتایی سەدەی بیستەم و سەرەتای سەدەی بیست و یەکەم، لەگەڵ ئەوەیدا کە تیۆریی ئارياییی لە دنیادا شکەستی هێناوە و ئیتر بەدەگمەن قسەی لەسەر دەکرێ و زیانەکانی بە وردی دەستنیشان کراوە، دیسان بیرۆکەی ئێرانی بوون بتوانێ بەهێزەوە خۆی نیشان بدا؟ بەهێز بوونی ئەم بیرۆکەیە بۆ دوو لایەن دەگەڕێتەوە: سەرەتا سازکردنی سەدان ئەنستیتۆ، گۆڤار و ناوەندی لێکۆڵینەوە بۆ پەرەپێدان بە مژاری فیکری ئێرانی؛ لە دوای جەنگی دووەمی جیهانی، کاتێک ئامریکا وەک یەکەم زلهێزی دونیا دەرکەوت، لە پاڵیدا زانکۆکانی ئامریکاش توانیان هەمان پێشەنگییان لە بواری زانستدا هەبێ و هەر بۆ سەپاندنی ئەم پێشەنگییە دەبوایە مۆدێلی ئامریکایی بۆ زانستی مرۆیی جێگای مۆدێلە پێشووترەکانیان بگرتایەوە. لەم ڕووەوە لێکۆڵینەوەی هەرێمی ساز دەبێ و لە هەمان کاتدا کە بواری نوێی لێکۆڵینەوەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست سەر هەڵدەدا، بواری لێکۆڵینەوەی ئێرانیش وەک لقێکی ئەم بوارە سەیر دەکرێ و دەیان بەش لە زانکۆ باشەکانی ئامریکا و ڕۆژئاوا بۆ توێژینەوە لەسەر ئێران تەرخان دەکرێن. هەر بەپێی ئەم دابەشکارییە نوێیە بواری لێکۆڵینەوەی کوردی یان کوردۆلۆژی وەک لقێکی لێکۆڵینەوەی ئێران هەڵسووکەوتی لەگەڵدا دەکرێ. مەبەستیش ئەوەیە ئەگەر خوێندکار یان توێژەرێک بیهەوێ لەسەر بەندبێژی لە ئامەد، هاتنی ئیسلام بۆ مێردین، سۆفیگەری لە بتلیس، شێوازی مێعماری لە قەڵاتی هەولێر، شێعری جگەرخوێن، ئایینی ئێزدی، شانامەی کوردی، زاری هەورامی، بەیتی خەج و سیامەند و هتد. لێکۆڵینەوە بکات، بە شێمانەی زۆرەوە جگە لە چەند بەشێکی ئێرانناسی و ئەو بەشە کوردییانەی کە لە چوارچێوەی ئەو بەشانەدا کار دەکەن، جێگایەک بۆ خوێندن یان لێکۆڵینەکەی خۆی پەیدا ناکا. ئەمە لە کاتێکدایە کە دەوڵەتی ئێرانیش خۆی لە کردنەوە و پشتگیری لە دەیان بەش لە جیهاندا دەورێکی کارای هەیە و لە ڕووی ماددییەوە سەرچاوەی داهاتیان دابین دەکا. کەواتە مەعریفەیەک کە دەربارەی کورد و کوردستان ساز دەبێ سەرەتا دەبێ لە بەشەکانی ئێرانناسی یان لێکۆڵینەوەی ئێراندا پەسەند بکرێ، لە ژورناڵەکاندا هەڵسەنگێنەرە ئێرانی یان ئێرانناسەکان تاوتوێی بکەن و ڕێگەی بدەن کە چاپ و بڵاو ببێتەوە. ئەمە هەمان مێکانیزمی دەسەڵات/زانستە کە ئەو ئیمکانە بۆ ئێرانییەکان دەڕەخسێنێ زۆر زیاتر لە تورکەکان یان عەرەبەکان بتوانن مێکانزیمەکانی سازکردنی مەعریفەی کوردی کە کورد خۆی بەرهەمی هێنابێ کۆنترۆڵ بکەن، بە لای بیرۆکەی ئێرانی بووندا بیشکێننەوە و ئەو بابەتانەی کە لە دووتوێی

ناسنامەی ئێرانیدا ناگونجێ و لە بەرژەوەندیی ناسنامەیەکی سەربەخۆی کوردیدایە لە ئاکادێمیا دەریهاوێژن و وەک بابەتێکی نازانستی هەڵسوکەوتی لەگەڵدا بکەن و لەبەر چاوی نەگرن.

هەنووکە ئاکادێمیای ئێرانی بۆ هێشتنەوەی پەیوەندییەکانی سوڵتە بەوە گەیشتووە کە هەندێک تیۆریی وەک نەژادی ئاریایی یان زمانەکانی هیند و ئەورووپایی چیتر ناتوانێ مەشرووعییەت بۆ کۆلۆنیالیزمی وەخۆگری ئێرانی ساز بکا، هەر بۆیە دەتوانین باس لە لایەنی دووەمی بەهێزبوونەوەی بیرۆکەی ئێرانی بۆ نوێژکردنەوە و پڕ چەک کردنی بە چەندین تیۆری سازکراوی نوێ لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا بگەڕێنینەوە. لە درێژەدا بەکورتی ئاماژە بە دوو تیۆریی سەرەکی ئەم باسە دەکەم:

١ تیۆریی ئێرانی مەزن (The Greater Iran): ڕیچارد فرای بەم شێوەیە پێناسە بۆ ئێرانی مەزن دەکا کە «قەفقاز، عێراق، ئەفغانستان، پاکستان و ئاسیای ناوەندی لەخۆ دەگرێ و کاریگەرییە کولتوورییەکەی هەتا چین و ڕۆژئاوای هیند پەرە دەستێنێت... ئێران هەموو خاک و خەڵکێکی ناوچەکە دەگرێتەوە کە تیایدا بە زمانە ئێرانییەکان قسە کراوە و دەکەن. ئێران ئەو شوێنانە دەگرێتەوە کە لە ڕابردوودا کولتووری فرەرەهەندی ئێرانییان هەبووە.»[٤٣] ئەم تیۆرییە ڕەنگە زۆرترین بەکارهێنەری لە ناو ئێران و دەرەوە هەبێ. ئینسیکلۆپیدیای ئیرانیکا دەقاودەق بە مەبەستی خزمەت و پەرەپێدان بەم تیۆرییە لە زانکۆی کۆلۆمبیا لە ئامریکا دامەزراوە و هەزاران سەرەبابەتی زانستییان بەپێی ئەو ئایدیۆلۆژییە بەرهەم هێناوە.[٤٤] ئەوەی کە لەم ئینسیکلۆپیدیایەدا گرنگییەکی زۆری هەیە باس کردن لە بەردەوامیەتیی کولتووری ئێرانییە (Iranian Cultural Continent)[٤٥] و دەیانەوێ نیشانی بدەن هەرچەند لە ئێران دەیان خانەدان و بنەماڵەی پاشایەتی فەرمانڕەوا بوون، بەڵام گرنگ ئەوەیە کە کولتووری ئێرانی توانیویەتی لە هێرشەکانی ئەسکەندەر و یۆنانییەکان، عەرەب و ئاینی ئیسلام و مغۆلەکان و هتد. تاکوو ئەمڕۆ بەردەوام بێت و ناوەکی خۆی بهێڵێتەوە. دالی سەرەکی بۆ ئەم ئایدیۆلۆژییە بەردەوام بوونە و هەر بۆیە نووسەرانی کتێبی ئێرانی هەرمان: بەردەوامیەتی و پەشێوی پێیان وایە کە «ئێران نە وڵاتێکە وەکوو وڵاتەکانی دیکەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و نە لە هەمان بەستێنی دەرواسێکانیشیدا دەتوانین لێی تێبگەین. ڕەنگە ڕێبەری ئێران بۆ مافی خۆی بۆ فەرمانڕەوایی بەپێی ئیسلام لە ئێران پاساو بهێنێتەوە، بەڵام ناسنامەی ئێرانی زۆر قووڵترە. هەموو دەرواسێکانی ئێران سەربەخۆییی خۆیان لە سەدەی بیستەمدا بەدەست هێناوە یان لە چەند ناوچە لەگەڵ یەک پێکهاتوون، بەڵام ڕیشەی ئێرانییەکان وەکوو یەک نەتەوە بۆ چەندین سەدە پێش لە ئیسلام دەگەڕێتەوە.»[٤٦] تێزی ئێرانشەهری سەیدجواد تەباتەبایی لە هەمان چوارچێوەی ئێرانی مەزندا بە ناروونی باس لە لایەنی بەردەوامیەتی کولتووری ئێرانی لە مێژوودا دەکا و پێیوایە ناسنامەی نەتەوەیی لەسەر بنەمای ئەندێشەی ئێرانشەهری پێش لە سازبوونی نەتەوە لە ئێراندا بوونی هەبووە؛ ئەندێشەی ئێرانشەهری دوو بەشی مێژوویی ئێران، واتە سەردەمی دێرین و سەردەمی دوای ئیسلام لێک گرێ دەداتەوە و لەم ڕێگەوە

> **ئەو بەشە کوردییانەی کە لە چوارچێوەی ئەو بەشانەدا کار دەکەن، جێگایەک بۆ خوێندن یان لێکۆڵینەکەی خۆی پەیدا ناکا. ئەمە لە کاتێکدایە کە دەوڵەتی ئێرانیش خۆی لە کردنەوە و پشتگیری لە دەیان بەش لە جیهاندا دەورێکی کارای هەیە**

بەردەوامبوونی مێژوویی و کولتووری ئێران دەپارێزێت.[٤٧] حەمید دەباشی لە تیۆرییەکی سەیر و سەمەردا سەبارەت بە ئێران لە دەرەوەی سنوورەکانی ئێستایدا دەیەوێ بڵێ کە کولتووری ئێران تایبەتمەندییەکی جیهان نیشتمانی (cosmopolitan) هەیە کە ڕیشەی لە مێژووی ئێراندایە و تەنانەت لە چوارچێوەی کولتووری ئێرانیدا بەکارهێنانی هەندێک دووانەی وەک ئیسلامگەرایی/سێکۆلاریزم و نەریتی/مۆدێرن کارێکی هەڵەیە. دەباشی لە ئاکامدا بەو دەرەنجامە دەگا کە هەستی جیابوونەوەی کوردەکان و نەتەوەکانی دیکە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەوان لە ژێر دەسەڵاتی مۆنارشی فارسیزمی پەهلەوییەکان و ئیسلامگەرایی مەلاکانی کۆماری ئیسلامی بە شێوەیەکی سیستەماتیک لە مافەکانیان بێبەش کراون و ئەمەش لەبەر هۆکاری ئەوە بووە تایبەتمەندی جیهان نیشتمانی ئێران حاشای لێ کراوە.[٤٨]

٢ هەرێم یان کۆمەڵگای پێرشینییەت (The Persianate Zone or The Persianate Society)؛ بۆ یەکەم جار مارشاڵ هاجسەن (١٩٢٢-١٩٦٨) ئەم چەمکەی بۆ ئاماژەدان بۆ هەرێمێک سازی کرد کە بە دەوری زمانی فارسیدا تیایدا کولتوورێکی تایبەت ساز بووە.[٤٩] ئێرانییەکان هەر لەمە کەڵک وەردەگرن و انجمن مطالعات جوامع فارسی زبان (The Association for the Study of Persianate Societies) ساز دەکەن و لە چاپەمەنیی بریل ژورناڵێکی سەربەخۆی تایبەت بە خۆیانیان هەیە. لە نێوان ئەم بیرۆکەیە و بیرۆکەی ئێرانی مەزندا نزیکایەتیی زۆر هەیە، هەرچەند لەمەدا ئیتر بەئاشکرا گرنگی و سەروەریی زمانی فارسی نیشان دەدرێ. هەستیاری لەسەر ئەم بابەتە تا ڕادەیەکە کە ئێحسان یارشاتێر (١٩٢٠-٢٠١٨) کە بۆ ماوەی زیاتر لە پەنجا ساڵ بەڕێوەبەری ئێنسێکلۆپێدیای ئێرانیکا بوو، دەبێژێ لە ئینگلیزیدا نابێ بنووسرێ یان بگوترێ فارسی (Farsi) بەڵکوو دەبێ لە هەمان وشە زمانی پێرشن (Persian Language) کەڵک وەرگرین، چونکە ئەو زمانە هی قەومی فارس نییە و بۆ نەتەوەی ئێران دەگەڕێتەوە.[٥٠] ئەمساڵ لایەنگرانی ئەم بیرۆکەیە کتێبێکیان بە ناوی جیهانی پێرشینییەت: سنوورەکانی زمانی هاوبەشی ئۆراسیا چاپ کرد. نووسەرانی هەوڵیان داوە کە لە چین، بەنگال، پەنجاب، هیند و ڕووسیا و سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانی و هتد. نموونەکان لە دەسەڵاتی زمانی پێرشن بهێننەوە. سپونەر لە پاشکۆیەکدا لە ژێر ناوی «هەزارەی پێرشینییەت» نووسیویەتی ئاماژە بەوە دەکا «پێرشن [فارسی] زمانی نیشتمانیی ئێرانی مۆدێرنە و دەورێکی بێ وێنەی لە مێژووی جیهاندا هەبووە. لە سەدەی نۆیەمەوە، کەمتر لە دوو سەد ساڵ پاش سەرکەوتنەکانی عەرەب – ئیسلام، زمانی فارسی بوو بە زمانی ستاندارد بۆ کاروباری حکومەت، ئیدارە، تەجارەت، ئەدەبیات و تەنانەت بۆ ڕاڤەی ئایینیش کەڵکی لێ وەردەگیرا.»[٥١]

> **وەک هەموو خەباتێکی دژەکۆلۆنیالیستی تەنیا ڕێگەچارە دابڕان لەو سیستەمەیە کە لە هەموو ئاستەکاندا مرۆڤی سەر بە نەتەوەی ژێردەست ملکەچی ویست، بەرژەوەندی و بەهاکانی نەتەوەی سەردەست دەکا**

دەرەنجام

ناسینی ئەو مێکانیزمانەی کە کۆلۆنیالیزمی وەخۆگری ئێرانی کەڵکی لێ وەردەگری تاکوو سوڵتەی نەتەوەی فارس بە سەر نەتەوەی کورددا هەمیشەیی بێ، یارمەتیدەرمانە هەتا لە کاتی بەرپەرچدانەوە و خەباتدا بتوانین دژ بە فرت و فێڵەکانیان بوەستین، ڕێگا نوێکانی

خەبات تاقی بکەینەوە و لە هەمان کاتیشدا بزانین ئەو سنوورانە کامانەن کە ئەگەر تێیانپەڕێنین لەگەڵ کولتووری ساختەی ئێرانیدا تێکەڵاو دەبین. ئێمەی کورد لە قۆناغی کۆلۆنیالیزمدا دەژین، واتە بۆ ڕزگاری پێویستە دژ بەم کۆلۆنیالیزمە بوەستینەوە کە خوازیاری وەخۆگرتنی بوونمانە. هەرچەند لە دوای ڕزگاریش ئاسەوارە نەگریسەکانی ڕەنگە تا دەیان ساڵ دەست لەسەرمان هەڵنەگرێ. ئێستا چەندین ملیۆن کەس لە ڕۆژهەڵات دەژین کە بە هۆی سیاسەتە ئاڵۆزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە نازانن و ناتوانن بە زمانی کوردی بخوێننەوە و بنووسن. ئێرانییەکان لە ڕێگەی گۆڕانی زەوقی کوردەوە دەستکاریی دەزگای جوانیناسیی ئێمەیان کردووە. بە فۆلکلۆر نیشان دانی موسیقای کوردی، بەهێز کردنی ئەو دامودەزگایانەی کە بۆ فێرکاریی موسیقای ئێران تەرخان کراون، پشتیوانی لەو گروپانەی کە ئامێری ئێرانی/فارسی بەکار دێنن (وەکوو تار و سێتار، سەنتوور، نەی)، لەمپەر سازکردن بۆ گەشەی زانستیی موسیقای کوردی لە زانکۆکان و فێرگەکان، بڵاوکردنەوەی موسیقای نزم و ساختەی کوردی لە میدیاکانیانەوە، ژەنینی ئامێری کوردی لەگەڵ شیعری فارسی (بۆ نموونە ئامێری تەمموورە کە بۆ ڕێوڕەسمی ئایینی یارسان تەنیا لەگەڵ دەقی ئایینی کوردیدا کەڵکی لێ وەرگیراوە) بەشێک لەو مێکانیزمانەن کە زەوقی نەتەوەییی کوردیان پێ تێکداوە.[٥٢]

وەک هەموو خەباتێکی دژەکۆلۆنیالیستی تەنیا ڕێگەچارە دابڕان لەو سیستەمەیە کە لە هەموو ئاستەکاندا مرۆڤی سەر بە نەتەوەی ژێردەست ملکەچی ویست، بەرژەوەندی و بەهاکانی نەتەوەی سەردەست دەکا. کۆلۆنیالیزمی وەخۆگری ئێرانی خەباتی لە ڕۆژهەڵات دژوارتر لە پارچەکانی دیکەی کوردستان کردووە. چونکە کاتێک ئایدیۆلۆژیی کوردایەتی دەیەوێ سنوورەکانی نەتەوەی کورد لەگەڵ نەتەوەی فارس دەستنیشان بکا، کێشەی بۆ ساز دەبێ. چەمکی ساختەی ئێران هەموو تایبەتمەندییە کولتوورییەکانی کورد وەخۆ دەگرێ و لە ڕۆحی کوردی دایاندەماڵێ. بۆ نموونە ئەگەر کردنەوەی ئاگر بۆ دەستپێکی نەورۆز لە پارچەکانی تری کوردستان دەبێتە هێمایەکی نیشتمانی بۆ بەرخۆدان، بەڵام لە ڕۆژهەڵات فارسەکان دەڵێن ئەم جەژنە هی هەموو ئێرانییەکانە. ئەم وتەزایە کێشەی بۆ خەبات و بەرهەڵستکارییەکی کوردانە دژ بە دوژمنی تورک و عەرەب ساز ناکا، بەڵام گومان و دوودڵی بۆ بەرەوڕووبوونەوە لەگەڵ دەوڵەت نەتەوەی ئێرانی بەرهەم دەهێنێ، ناسنامەی کوردی لەگەڵ ناسنامەی ئێرانی لێک دەئاڵێنێ و و مەترسییەکی جەوهەری بۆ بوونی سەربەخۆی کورد لە جیهاندا ساز دەکا. هەر بۆیە ئەگەر ڕەقیبمان دەوڵەتی ئێران بوو دەنگ ئەوەندە دلێر نابێ کە پڕ بە قورگ هاوار بکەین «جەژنە جەژنی کوردستانە جەژنی نەورۆزە/ بە تیشکی ئاگر دەنووسم جەژنە پیرۆزە» چونکە کەمێک ئەولاتر مرۆڤی کۆلۆنیالیست دێت و جەژنە پیرۆزەی نەورزۆی ئێرانیت لێ دەکا.

سەرچاوەکان

١. اسمعیل اردلان، «در آغوش پر مهر و محبت خود کردستان را هم جای دهید،» نامه هفتگی کوهستان ٥٣ (٢٩ آوریل ١٩٤٦) ١. سەرجەم ژمارەکانی نامە کوهستان لەم سەرچاوەی خواورەوەدا چاپ بووە:
نامه هفتگی کوهستان (شماره ١-٨٤)، به کوشش صدیق صالح و رفیق صالح (سلێمانی: بنکەی ژین، ٢٠١٠.

2. Robert Olson, The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion (1880-1925) (Austin: University of Texas Press, 1989) conclusion chapter.

٣. محمدعلی فروغی، سیاستنامەی ذکاءالملک: مقالەها، نامەها، و سخنرانیهای سیاسی، به اهتمام ایرج افشار و هرمز همایونپور (تهران: کتاب روشن، ١٣٨٩) ١٢٢-٣٠.

٤. هەمان سەرچاوەم ١٢٩-١٣٠؛ (پێداگرییەکانی ناو دەقەکە هی منە نەک فروغی).

٥. سارۆ ئەردەڵان، «کوردایەتی دژ بە کۆلۆنیالیزمی نێوخۆییە»، گۆڤاری تیشک ٥١ (بەهاری ٢٠١٩): ٣٦-٤٥.
٦. کەمال سولەیمانی و ئەحمەد محەمەدپور لە وتارێکی گرنگدا باس لە شێوازەکانی کپکردن و سڕینەوەی نەتەوە غەیرەفارسەکان لە ئێران دەکەن:
Kamal Soleimani and Ahmad Mohammadpour, “Can non-Persians speak? The sovereign’s narration of “Iranian identity”,” Ethnicities (June 11, 2019), Online access with https://doi.org/10.1177/1468796819853059
7. MostafaVaziri, Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity (New York: Paragon House, 1993) 1-11.
8. T. J. Jackson Lears, “The Concept of Cultural Hegemony: Problems and Possibilities,” The American Historical Review 90 (1985: 3).
ئەم چەمکە بەپێی شێوزی ڕوانینی گرامشی بۆ هێژمونی و کولتوور ساز کراوە و لە ڕاستیدا ئەو لە جیاتی نەتەوە باس لە چینی فەرمانڕەوا دەکا.
٩. رضا ضیاء ابراهیمی،پیدایش ناسیونالیسم ایرانی: نژاد و سیاست بی‌جاسازی، ترجمه حسن افشار (تهران: نشر مرکز، ١٣٩٦)، ٢٦٠-٢٧٣.
10. Welat Zeydanlıoğlu, “Turkey’s Kurdish language policy,” International Journal of the Sociology of Language 217 (2012),
11. Achille Mbembe, On the Postcolony (Berkeley and Los Angeles: University of California Press), 128-133.
12. Mikhail Bakhtin, Problems of Dostoevsky’s Poetics, ed. And trans. Caryl Emerson (Minneapolis: University of Minnesota, 1999), 107-8.
13. Achille Mbembe, On the Postcolony, 133.
14. Michel Foucault, “Prison talk,” in Power/Knowledge, ed. C. Gordon (Brighton: Harvester, 1980), 52.
15. Johan Galtung, “After Camelot,” The Rise and Fall of Project Camelot: Studies in the Relationship between Social Science and Practical Politics, ed. Irving Louis Horowitz (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1967), 296.
١٦. اسدالله علم، یادداشتهای علم، ویرایش و مقدمه علینقی عالیخانی (تهران: انتشارارت مازیار، ١٣٨٣)، ١١٥-١١٦.
١٧. بهروز جعفر، «فرصتها و تهدیدها در روابط ایران و اقلیم کردستان عراق،» مصاحبه با خبرگزاری کردپرس (٢١ مرداد ١٣٩٨)، دسترسی ٥ سپتامبر ٢٠١٩ با لینک http://www.kurdpress.com/details.aspx?id=91153
18. Ali Hamdi Alkhshali and Muwafaq Mohammed, “Attack on Iranian Kurdish opposition headquarters in Iraq,” CNN World (September 8, 2018) access at September 10 2019 with: https://edition.cnn.com/2018/09/08/middleeast/iraq-attack/index.html
19. Stefan Arvidsson, Aryan Idols: Indo-European Mythology as Ideology and Science, tr. Sonia Wichmann (Chicago: The University of Chicago Press, 2006) The American Historical Review
٢٠. رضا ضیاء ابراهیمی،پیدایش ناسیونالیسم ایران، ٢١٩.
21. Reza Zia-Ebrahimi, “Self-Orientalization and Dislocation: The Uses and Abuses of the “Aryan” Discourse in Iran,” Iranian Studies 44 (2011: 4), 445-472.
٢٢. رضا ضیاء ابراهیمی،پیدایش ناسیونالیسم ایران، ٢٢٧.
23. Mostafa Vaziri, Iran as Imagined Nation, 169-202.
24. Ibid., 207-212.
٢٥. رضا ضیاء ابراهیمی،پیدایش ناسیونالیسم ایران، ٢٣٠.
٢٦. بۆ زانیاریی زیاتر لەسەر جڤاتا هێڤی و هەروەها بڵاوکراوەی ڕۆژی نوێ بڕوانە:
مالمیسانژ، جڤاتا هێڤی تەلەبەیێ کوردان (١٩١٢-١٩٢٢)، وەرگێڕان زریان ڕۆژهەڵاتی (سلێمانی: بنکەی ژین، ٢٠٠٨)، ١٩٩-٢١٤.
٢٧. عەبدوڵلا زەنگەنە، «پێشەکی،» کۆی ژمارەکانی ڕۆژی کورد (سلێمانی: بنکەی ژین، ٢٠٠٥)، ٨٦.
٢٨. کوردی [عەبدولکەریم سلێمانی]، «ئەسڵ و نەسەبی کورد،» ڕۆژی کورد ٤ (گۆڤاری جڤاتی «هێڤی»ی قوتابیانی کورد، ١٩١٣)، ١٨.
هەر چوار ژمارەی ئەم گۆڤارە لە دوو توێی کتێبدا چاپ بوون، بڕوانە: ڕۆژی کورد، ئامادەکردن و لێکۆڵینەوە: عەبدوڵڵا زەنگەنە (سلێمانی: بنکەی ژین، ٢٠٠٥).
٢٩. م. ح [سەید محەمەد حەمیدی]، «نویسندگان فارسی بخوانند،» هاواری کورد ١ (١٩٤٥)، ١٨-٢٣.
ئەم ڕۆژنامەیە لە پاشکۆی ڕۆژنامەی نیشتماندا و لە دووی کتێبێکدا لە لایەن بنکەی ژینەوە چاپ بووە، بڕوانن:
نیشتمان (بڵاوکەرەوەی بیری کۆمەڵەی ژ. ک)، ئامادەکار: عەلی کەریمی (سلێمانی: بنکەی ژین، ٢٠٠٨). ئەم وتارە لە لاپەڕەکانی ٣٧٧-٣٨٢ چاپ بووە.
٣٠. سدیقساڵح، «پێشەکی،» ڕۆژنامەی کوردستان، ئامادەکردن: ڕەفیق ساڵح و سدیق ساڵح (سلێمانی: بنکەی ژین، ٢٠٠٧)، ٣٣.
٣١. دڵشاد ڕەسووڵی، «تحریکاتی ئەو خائنانەی کە دەیانەوی ایران محوبیتەوە،» ڕۆژنامەی کوردستان ٥٠ (٦ جۆزەردان ١٣٢٥)، ١ و ٤.
سەرجەم ژمارەکانی ڕۆژنامەی کوردستان لە دووتوێی کتێبێکدا لە لایەن بنکەی ژینەوە چاپ بووە، بڕوانە:
ڕۆژنامەی کوردستان، ئامادەکردن: ڕەفیق ساڵح و سدیق ساڵح (سلێمانی: بنکەی ژین، ٢٠٠٧) ٢٠٣ و ٢٠٦.
٣٢. غلامرضارشیدیاسمی، کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او (تهران: مجمع ناشر کتاب، ١٣١٦)، ٧.
٣٣. احسان نوردی، تاریخ ریشه نژادی کرد (تهران: چاپخانه سپهر، ١٣٣٣)، ٢-٣.
وەرگێڕانە کوردییەکەم لە حەمە کەریم حارف دەقاودەق وەرگرتووە،

بڕوانە:
ئیحسان نوری پاشـا، مێژووی ڕەگ و ڕەچەڵەکی کورد، وەرگێڕانی حەمە کەریم عآرف (سلێمانی: چاپەمەنی سایە، ٢٠٠٨)، ٢٩-٣٠.
٣٤. عبدالله اوجالان، مانیفیسـت تمدن دموکراتیک: مسـائل گذار از مدرنیتەی کاپیتالیسـتی و روند دموکراسی، برگردان: آ. کاردوخ (مرکز نشر آثار و اندیشەهای عبدالله اوجالان، ٢٠١٠) ٥٠.
٣٥. هەمان سەرچاوەی پێشووو، ٥٢-٥٣.
٣٦. عەبدولڕەحمـان قاسـملوو، کـورد و کوردسـتان، وەرگێڕانی عەبدووڵڵا حەسـەنزادە (هەولێـر: دەزگای چـاپ و بڵاوکردنەوەی ڕۆژهەڵات، ٢٠١٤)، ٣٧-٣٨.
٣٧. بۆ ئاشـنابوون لەگەڵ تایبەتمەندییەکانـی ناوچەی زاگرۆس و گرنگییەکەی لە سازکردنی ناسنامەی سەربەخۆ بۆ کورد بڕوانە:
شاهۆ زەنگەنە، «تیۆریی زاگرۆس: چۆن بیر لە کوردستانی فەرهەنگی دەکەینەوە؟،» گۆڤاری تیشک ٥١ (بەهاری ٢٠١٩)، ١٠-٢١.
٣٨. پێنج سـاڵ پێش ئیسـتا، کەناڵی بی‌بی‌سـی چاوپێکەوتنێکی تەلەڤزیۆنی لەگەڵ قاسـملوو بە شـێوەیەکی پچڕاو بڵاو کردەوە کە تیایدا پرسیارەکان و بەردەنگەکان دیار نین. بە وتەی عێنایەت فانی، دەرهێنـەری بەرنامەکە چاوپێکەوتنەکە بۆ کەناڵێکی بریتانیایی بووە و شیمانەی ئەوە دەکرێ کە بەردەنگی قاسملوو بینەرانی بریتانیایی بن. هەر بەم مەبەسـتەش قاسملوو وەک سکرتێری حدکا پێداگری لەسەر بۆچوونە حیزبییەکان و هەروەها درووشمی حیزبی دێموکراتی کوردسـتانی ئێران ، کە لەو کاتەدا بریتییە بووە لە دێموکراسـی بۆ ئێران و خودموختاری بۆ کوردستان، دەکا. بڕوانە:
بـە عبـارت دیگر: گفتگوی پخش نشـده با عبدالرحمن قاسـملو، تهیەکننده عنایت فانی، پخش شـده در ٢٠١٤/٠٧٠/١٥ (دسترسی ەبە کانال یوتوب بی‌بی‌سـی در ٢٠١٩/٠٩/١٥) از طریق لینک: https://youtu.be/SGsfvkcMn8U
٣٩. محمد قاضی، «مقدمە،» کرد و کردسـتان، واسـیلی نیکیتین، ترجمە محمد قاضی (تهران: انتشارات نیلوفر، ١٣٦٧)، ١٣-١٤.
٤٠. ابراهیم یونسـی، «مقدمە،» تاریخ معاصـر کرد، دیوید مکداول، ترجمە ابراهیم یونسی (تهران: نشر پانیذ، ١٣٨٣)، ٢٤-٢٥.
٤١. بۆ زانیاری زیاتر لەسـەر ئەم ئەزموونە کە بە شێوازی ئەزموونی تۆفێل و ئایێلتس بەڕێوە دەچێ سـەردانی سـایتی ڕەسمی سازمان سنجش بکەن:
http://www.sanjesh.org/group.aspx?gid=15
٤٢. نامەکە لە لایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانسـتی هەرێمی کوردسـتان ـ عێراق، فەرمانگـەی توێژینەوە و پەرەپێدان، بەڕێوەبەرایەتـی زانسـتی بۆ هەمـوو زانکۆ و پەیمانـگا حکومی و ئەهلییەکان نێردراوە. ژمارەی نامە: ١١٧٦٣ و ڕێکەوتی ٢٠١٩/٨/١٨ لەسەر نامەکە نووسراوە. دەقی نامەکە بەم شێوەی خوارەوەیە:
ب/ بڕوانامەی توانستی زمانی فارسی
ڕێز و سڵاو...
سـەبارەت بە ڕەزامەندی لە سـەر بەکارهێنانی بڕوانامەی توانستی زمانی فارسـی بـۆ هەڵگرانی بڕوانامەی ماسـتەر و دکتۆرای زمانی کوردی بۆ بە دەسـتهێنانی نازناوی زانسـتی، تەنهـا تاقیکردنەوەی سـتانداردی (سـامفا SAMFA) پەسـەند دەکرێـت، هـەر تاقیکردنەوەیەکی تر ئەنجام بدرێت لە لایەن وەزارەتەوە باوەڕپێکراو نابێت، و بۆ زانینی بەڕێزتان سـەبارەت بەو بەڕێزانەی کە پێش ئەو گشـتاندنە تاقیکردنەوەیـان ئەنجامـداوە و بڕوانامەکەیان لە لایەن زانکۆیەکی باوەڕپێکراوی ئێرانی سەرپەرشـتی کراوە ئەوا دەشێت بۆ مەبەستی وەرگرتنی نازناوی زانستی بۆ ئەنجامدانی کاری پێویست.
لەگەڵ ڕێزدا...
م. فوئاد علی سمایل
ی. بەڕێوەبەری گشتی فەرمانگەی توێژینەوە و پەرەپێدان
43. Richard N. Frye, Greater Iran: A 20th-Century Odyssey (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, Inc., 2005), xi.
٤٤. ئەم ئێنسێکلۆپێدیایە بەشـێکی زۆر لە کولتوور و ناسنامەی کوردی وەک بەشـێک لە ئێران لە قەڵەم داوە و چونکە لە ئاستی ئاکادێمیکـدا پێگەیەکی بەهێزی هەیە توانیویەتی کاریگەرییەکی نەرینـی لەسـەر توێژەرانی بواری لێکۆڵینەوی کـوردی دابنێت، بڕوانە:
http://www.iranicaonline.org/
45. Xavier de Planhol, “Iran i. Lands of Iran,” Encyclopædia Iranica, XIII/2, pp. 204-212, available online at http://www.iranicaonline.org/articles/iran-i-lands-of-iran (accessed on 1 September 2019).
46. Patrick Clawson and Michael Rubin, Eternal Iran: Continuity and Chaos (New York: Palgrave MacMillan, 2005), 159.
٤٧. سیدجواد طباطبایی، ابن خلدون و علوم اجتماعی (تهران: نشر ثالث، ١٣٩١)، ١٤١.
48. Hamid Dabashi, Iran Without Bordrs: Towards Critique of the Postcolonial Nation (New York: Verso, 2016) in passim, spaciously see Introduction.
49. Marshall Hodgson, The Venture of Islam: The Expansion of Islam in the Middle Periods (Chicago: The University of Chicago Press), 293-4.
50. Ehsan Yarshater, “Persian identity in historical perspective, Iranian Studies 26 (1993: 1-2), 141-142.
51. Brian Spooner, “Epilogue: The Persianate Millennium,” The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca, ed. Nile Green (Oakland, California: University of California Press, 2019),
٥٢. وەک نموونە بەشی موسیقای زانکۆی کوردستان (سنە) لە ساڵی ٢٠١٦ و لە ژێر ناوی «ژەنینی سـازی ئێرانی» دامەزراوە و خوێندکار لە قۆناغی لیسانسدا وەردەگرێ کە فێری ڕەدیف و دەزگای ئێرانییان بکا. لەسـەر ماڵپەڕی فەرمی ئەم بەشـە هاتووە کـە «ئامانجی ئەم بەشـە فێرکاری و پەرەپێدانی موسـیقای ئێرانی و پشـتیوانی لەو توێژینەوانەیە کە سـەبارەت بە موسیقای ناوچەکەن... بواری ژەنینی سـازی ئێرانی یەکێک لە قۆناغەکانی لیسانسی خوێندنی باڵایە کە دەیەوێ بە کەڵک وەرگرتن لە موسـیقای ڕەسەن و نەریتیی ئێران ژەنیار پەروەردە بکا.» بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:
https://uok.ac.ir/fa/faculties/arts-and-architecture/departments/music.aspx

زمان و دەسەڵات

مەسعود بابایی

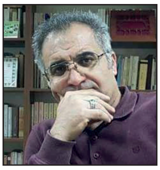

ئاماژە

پێوەندیی ستەمکارانەی زمانی فارسی و دەسەڵاتی دەوڵەت ـ نەتەوەی ئێرانی، هیچ پێوەندییەکی بە سروشتی زمانی فارسییەوە نیە، بەڵام سازوکارێکی نەتەوەسازیی ستەمکارانە و پەستاوتنی چەندین نەتەوە لە جوگرافیایەکدا و پەراوێزخستنی زمانیان لە ڕێگەی زمانی فارسییەوە، وەها بەڵایەکی بەسەر نەتەوە بندەستەکاندا هێناوە! بەڵام «مەودادانان» و «هەڵاواردن» وەک سروشتی لێکدانەبڕاوی زمان، هەمیشە ڕووی لە دابڕاندنی جوگرافیا و شوناسبەخشین بە کۆمەڵێک لە مرۆڤەکانە و هیچکات ناتوانین لە سروشتی بێ هەڵپەی زمان بدوێین.

کەی دەکا شەرح و بەیاناتی ڕمووزی دەردی دڵ
ڕوورەشی هەروەک دەوات و دووزوبانی وەک قەڵەم
«نالی»

«هەتـا ڕێزمـان هەیـە، لە
دەست خوا ڕزگارمان نابێت»
نیچە

«زمـان دەسـەڵاتە»
هابێرماس

«زمـان فاشیسـتە!»
پۆل ڕیکۆر

بەرایی

هەرکام لەو ڕستە و دەربڕینانەی سەرەوە دیو و ڕوخسارێکی زمانمان بۆ دەردەخەن کە تێکڕایان دەکرێ لە بەستێنی دیاریکراوی خۆیاندا ڕاست و دروست و بەجێ بن. پێوەندیی نێوان «زمان» و «دەسەڵات» کە ئێمە لە دوو وشەی سادەی نێو فەرهەنگ و وشەنامە دەریان دەهاوێژین و لە جووت کەوانەدا لێیان دەدوێین، پێوەندییەکی دیالکتیکیی قووڵە. یەکەمین پرۆسەی زاڵبوون بەسەر جیهانی سروشتدا، پرۆسەی «ناولێنان»ە. «ناولێنان» مافیکە کە مرۆڤ لە ڕەوتی بەرهەمهێنانی «ناسین»دا بە خۆی بەخشیوە؛ واتە دەرهێنانی جیهان لە «سیاچاڵی بێمانایی» و واتادارکردنی ژینگەیەک کە تێیدا دەژین و دەستنیشانکردنی «قەڵەمڕەوی ژیان» لە ڕێگەی نیشانەدارکردنەوە، یەکەمین قۆناخی شوناسبەخشین بە ڕووبەرێک لە سروشت و زەوییە کە جۆرێک لە مرۆڤ لە ڕەوتی فراژووبوون(تکامل، ئیڤلوشن)یدا بەرهەمی هێناوە. پێوەندییەکانی نێوان «فەرماندان» و «فەرمانوەرگرتن» لە ڕێگەی ئاماژەکانی زمانەوە باڵادەستی(ئوتۆریتی) و دەسەڵات لە نیشانەناسییەکی هێزتەوەرانەدا پۆلێن دەکەن. ڕێوشوێنەکانی «ڕێزلێنان» کە لە جووڵەکانی دەست و سەر و ئەندامانی لەشدا ڕەنگ دەدەنەوە، ڕەنگدانەوەی زنجیرەپلەیەکی هەرەمی(هیرارشی)ن. هەر بۆ نموونە، دەستەواژەی «ڕیش سپی» و «دەمڕاست»ی خێڵ و هۆز، پێوەندییی بە «زانین»ەوە هەیە کە ئێمەی کورد لە وشەی «ئەزموون»دا دەری دەبڕین و ئەزموونیش بەرکەوتی ئێمە لەتەک مرۆڤ و دەوروبەرە. «ئەزموون»، کەڵەکەبوونی «زانین»ە کە بەشێوەیەک لە شێوەکان دەتوانین هەردووک مانای «قاڵبوون» و «خاراوی»ی تێدا هەڵبهێنجێن و لەم سۆنگەوە گوتەکەی فۆکۆ واتە«زانین دەسەڵاتە!» ماناکەی بە زوڵاڵی دەردەکەوێت. هەر بۆیە «ڕیش سپی» لە زنجیرەپلەی «فەرماندەری»دا، «فەرمانبەری»مان لێ دەخوازێ و ئێمەش لەبەر ئەوەی کە باڵادەستی هاوپێناوی دەسەڵاتە، ڕێز لە «ڕیش سپی» دەگرین. لەم سەردەمەی ئێمەدا «ڕیش سپی» هەستی «ڕێزلێنان» لە لای ئێمە دەوروژێنێ و ڕەنگە بتوانم بڵێم مانا و ئاماژەکانی دیکەی ئەم دەستەواژەیە لە خودئاگای ئێمەدا کەوتوون. مەبەستم ئەوەیە کە ئێستە وا بیر دەکەینەوە کە «تەمەن» ڕۆڵی سەرەکی لەم «ڕێزلێنان»ەدا دەگێرێت؛ بەڵام بە بۆچوونی بەندە «ناخودئاگا»، ئێمە ناچار دەکات بەگوێرەی دووبارەبوونەوەی ڕەفتارێکی مێژوویی ئەم ڕێزە بنوێنین، بەڵام یادگەی وێنەیی(حافظه تصویری)ی ئێمە ماناکێشەکێ (تداعی معانی)ی «ڕیشی سپی / تەمەن» لە زەینماندا زیندوو دەکاتەوە و لەبەر ئەوەی ماناکانی دیکە لە «ناخودئاگا»ی ئێمەدا کەڵەکە کراون، ئێمە لە پاڵنەرە ڕەفتارییەکانمان بەئاگا نین کە لە زەین و زماندا پەیکەیان داوە!

«ڕەخنەی نیچەیی» تا ڕادەیەک هەوێنی ڕەخنەی پۆست مودێرنیستییە کە بەووە بونیادی ڕەخنەی مێتافیزیکی دەخاتە ژێر پرسیارەوە. ئەگەر خولیای مودێرنیتە هەمان «مێتافیزیکی ئارایی»(متافیزیک حضور) ی

دێریــدا بێت، ئێمە درێــژەی ڕەخنەی نیچە دەبینین کــە دواتر لەسەردەســتی فۆکۆ بە چەمکی «تکنیکەکانی ڕاڤە» دەگات. تکنیکی ڕاڤــەی زمانــی لــە ڕێگــەی ئاماژەگەریی زمانییــەوە هەوڵێکە بۆ ئەوەی کە کۆشــکی قەناعەتەکۆنەکان برمێت و لە ســەر کاولاشی هەزاران ساڵەی هەقیقەت بینای ڕێژەگەرایی ڕۆ بنرێت.

زمــان بەگوێرەی لۆژیکــی دیاردەیی کار دەکات و هــەر دیاردەیــەک لە سرووشــتدا هەبێ لە زمانیشــدا گوتەزایەکی بۆ درووست دەکرێ. سرووشــت لە دۆخــی ناخودئاگایی و هاوســەنگیی فیزیکیــدا دەردەکەوێ. بەگوێرەی لۆژیکی دیاردەیــی و پێوەندیی دیداری هەرچییــەک لــە جوگرافیای سرووشــتی و مرۆیی ئێمەدایە لەڕێگەی چاوەوە دەگوازرێتەوە بــۆ مێشــکی ئێمــە و ئێمــە لێکدانەوەی وێنە لە مێشکماندا دەکەین بە وێنا، وێناکان دواتر بە فەرمانی ئاماژەی وێنایی دەبن بە ئاماژەی زمانی و بەم چەشنە مــرۆڤ، جیهان لە ســیاچاڵی بێ واتایــی دەهێنێتە دەرەوە و لەڕێگەی پرۆســەی ناولێنانەوە بەسەر جیهاندا زاڵا دەبێت.

مــرۆڤ جوانیــی گــوڵ دەدۆزێتــەوە، ئەمــە لەکاتێکدایــە کە هیــچ گوڵێک هیچ خودئاگاییەکــی لەهەمبەر جوانیی خۆی نیە. سیســتمی وێناداریــی زمانی لــە دۆخێکی ســتوونیدایە. دۆخی ستوونیی زمان دۆخێکی سیستمســازە، چونکە نۆژەنکەرەوەی جیهانی دەرەکییە لە گوتەزا زمانییەکاندا و هەمدیس ڕەنیوهێنــان (بازتولیــد) ی جیهانە نەک بەو چەشــنەی کە هەیە بەڵکو بەو چەشنەی کە مرۆڤ خــۆی دەیهەوێ. ئەمــەش دەتوانین بــە توانای شوناسبەخشــین ناودێری بکەین.

لەم ســۆنگەوەیە کە هابێرماس دەڵێ: «زمان دەسەڵاتە».

زمان و دەسەڵات

مەبەســتمان لە دەســەڵات تەنیا دەسەڵاتی سیاســی نیە، بەڵکو هێزی پەنگــراو (بالقوە) ی زمانــە کە تێکــڕای کۆد و نیشــانەدانانی بۆرۆکراســیی سیاســی ـــــ کۆمەڵایەتــی دەرەخسێنێ. لێرەدا دەمهەوێ بە دوو وشەی « سام و شــکۆ» پێوەندیی زمان و دەسەڵات ڕوون بکەمەوە. مەبەســت لە شــکۆ هەمان زنجیرەپلە (هیرارشــی) یە و مەبەستمان لە ســام (هەژمــوون) ە. هەڵبەت پێویســتە وشــەکانی ترسناکی و ســامناکی لێکهاوێــر بکەین. ســام پێوەندییەکــی نزیکــی لەگــەڵ (هیبــت) هەیــە ـــــ ڕەنگــە هاوواتــاش بێــت ـــ و لــە ئەنجامــی شــکۆدارییەوە دەرەخســێ. ئەگەر دیمەنێکی هونەری و بەرهەمێکی گەورەی تراژیکــی وەک «هاملێــت» ی شکســپیر لەبەرچــاو بگریــن، هێــزی چارەنووس و شــکۆی کەســایەتیی هاملێــت توانای کارتێکەریــی زۆری هەیــە و وامــان لێدەکات پەســنی هاملێت بکەین. ئەگەر ئەمە باڵادەستی (ئۆتۆریتی) پاڵەوانێکی چیرۆک بێت، لە دۆخی ڕاســتەقینەدا دەبێ چۆن بێت؟!

> پێوەندیی ستەمکارانەی زمانی فارسی و دەسەڵاتی دەوڵەت ـ نەتەوەی ئێرانی، هیچ پێوەندییەکی بە سروشتی زمانی فارسییەوە نیە، بەڵام سازوکارێکی نەتەوەسازیی ستەمکارانە و پەستاوتنی چەندین نەتەوە لە جوگرافیایەکدا

لۆژیکی کارتێکەری، لۆژیکی هێزە. لۆژیکی هێز لە ئاستی سیاسیدا کاتێک سیستماتیک دەبێت و دۆخی هیرارشــی بەخۆوە دەگرێ، ئیــدی هێز نیــە، بەڵکــوو پێــی دەگوترێ دەســەڵات. دەتوانین دوو وشەی سام و شکۆ لە دۆخی وشەییەوە بیانترازێنین و هەردووک زاراوەی «سامسازی» و «شکۆسازی»یان لێ ساز بکەین و بیانکەین بە زاراوەی شــیکەرەوەی

ئەم باسەمان.

ئەگـەر بڕوامان بـە تیۆریـی تاودانەوە (بازتاب/انعـکاس) هەبـێ، دەبێ بڕواشـمان بەوە هەبێ دۆخی دەربڕینی زمانی، نیشانەی دۆخـی کارتێکەرییە لە واتای بەرینی خۆیدا. تەنانـەت پرۆسـەی ناوڵێنانیش لـە ئاکامی کارتێکەریی سروشـتی/ دەرەکییەوە ئەنجام دەدرێ. هێزی کارتێکەری، هێزی دەسـەڵاتە و هێزی دەسەڵاتی مرۆیی لە ئاکامی بنەواشە و تەکووزداری (پرنسیپ و دیسپلین) دەگات بە زنجیرەپلـە. کاتێک دەگەین بە زنجیرەپلە لەوەلا ئۆرگانیزم و ئۆرگانیزاسـیۆن دەسـت پێدەکات.

دەسەڵات کۆتەڵ و پەیکەربەندییەکی لاڵ نیە. لە ڕێگەی زمانەوە «گوتەزاسازی» دەکات. هـەر گوتەزایەک لـە خولگـەی کۆمەڵێک چەمکـدا دەخولێتـەوە. زمان بە دارشـتنی پلەکانی واتا و واتـاداری، پلەکانی بەهادانان ڕێک دەخات. پەروەردەی ڕەوشتی، بەهاکان و بایەخەکان دادەنێ، بەڵام زمان پۆلێنبەندیی دەکات و سیسـتمی ڕەوشـتی و پلەبەندیی واتا بە سیسـتمی بەهادانان (یان بایەخدانان) دەگات. هـەرکام لە گوتەزاکانی دەسـەڵات بەگوێرەی پلەیـان دادەڕێژرێن. هەرکام لەم گوتەزایانەی دەسـەڵات باری یاسـایی پەیدا دەکەن و ئـەم بارە یاسـاییانە دوو ئەرکیان لەسەرشانە: «سامسازی» و «شکۆسازی».

وشـەکان، دەسـتەواژەکان، زاراوەکان ئامرازەکانـی سامسـازی و شکۆسـازین. پێوەندیـی زمان و دەسـەڵات پێوەندیی هێز و دەربڕینـە. هێز و دەربڕین دەبێ بەگوێرەی زنجیرەپلـەکان و بەشـێوەیەکی شـاقووڵی زنجیرەپلەی بایەخەکان بەیاریدەی پلەبەندیی واتایی بڕەخسێنن تا یاسا لە دایک ببێ. ئەوەی دەمێنێتەوە شـتێکە بەناوی هاوگوێرەسازی (معادل سازی).

هەموو سیستمێک بەگوێرەی هاوسەنگی کار دەکات. سیسـتمەکانیش خاوەنـی نیشـانەپەرژان (sémiosis)ن. ئەم نیشـانانە بە کۆدی زمانی پاچڤـە دەکرێن و هەرکام لەم کۆدانە هاوسـەنگیی ئۆرگانیک درووست دەکـەن کـە هەموویـان بـە زاراوەکانیان دەناسـرێنەوە. ناسین و ناسینەوەی کۆدەکان ئاگایـی بـە سیسـتم درووسـت دەکەن و ئاگایی دەتوانێ هەوێنی ئافراندنی بنەواشـە و تەکووزداری بێت؛ ئەمەش لە ئاکامی سـام و شکۆوە دەروەستبوون لەلای ئەندامانی سیستم چێ دەکات. دەزانین سیسـتم نابێ دژبەر و پێکناکۆک (پارادۆکسـیکاڵ) بێـت، بەڵکوو دەبـێ تەبایی لەنێوان ئەندامانیدا درووسـت بکات تا بە ئۆتۆریتی بگات. «هاوگوێرەسازی» درووسـتکردنی گوتـەزای هاوگوێرەیە کە لە دۆخی گونجان و گونجاندندان نەک دژبەری و ناکۆکی. ئەم هاوگوێرەسازییە لە بواری زمانیدا پێی دەگوترێ «هاوواتاسـازی» کە بەشێک لە هاوگوێرەسازییە.

«هاوگوێرەسـازی» پۆلێنبەندیی گوتەزایی و واتاییە کە دەسـەڵات پەنـەوازی ئەمەیە. وای بۆ دەچم گوتـەزای پۆلێنبەندیی دانایی (ئێپیسـتمە) ی فۆکـۆ، دەبێ بـە قۆناخی هاوگوێرەسازیدا تێپەڕ ببێ.

ئایا گرێدانەوەی دەسـەڵات بـە زانین، دەکـرێ گرێدانەوەی «دەسـەڵات» بە «هەقیقەت» بێت؟

نیچـە، پێوەندییەکی قـووڵ لەنێوان زمان و «هەقیقەتسـازی»دا دەبینێ کـە ئەوەش لە ڕێگەی «میتافۆر»ەوە ڕایەڵ دەبێت.

ئەمـە کە «هەقیقـەت» دەدۆزرێتەوە یان بەرهـەم دەهێنرێت، ئێجـگار گرنگە؛ بەڵام لەوەش گرنگتـر کارایییە، کـە هەقیقەت لە شیرازەی«دەسـەڵات»دا هەیەتـی. ئایا زمان پێنـاوی «هەقیقـەت» و «دەسـەڵات» نیە؟ «هەقیقەت» وەک کچێکی شۆخ و «دەسەڵات» وەک هەڵپـەی گلگامێش! بـەڵام ئەم وێنە ئەدەبی ـ فەلسەفییە بە بێ نێوەندگیریی زمان

ڕوون نابێتەوە.
بەرهەمهێنانی «زانین» و «ناسین» لە ڕەوتی مێژوودا لە یادەوەریی مرۆڤ و کۆمەڵگەکاندا بووەتە مایەی کەڵەکەبوونی سەرمایەیەکی ڕەمزی و ڕۆحی کە پشتاوپشت لە فەرهەنگدا ڕەنگی داوەتەوە و جۆری ڕەفتاری کەسی و کۆمەڵایەتیی ئێمە بەرەنجامی ئەو کەڵەکەبوونەیە کە ڕەنگە گەلێ جار سەرچاوەی ڕەفتارەکەشمان نەزانین و ئاساییە لە سەروبەندی نواندنی کرداردا ئێمە لە ڕیشەی ڕەفتارەکەمان تێنەگەین. تێگەیشتن لە هەڵسوکەوتی زمانی و شێوەکانی کاردانەوەی زمانی کە پەیوەندیی بە ڕەفتارناسیی زمانییەوە هەیە، وا دەخوازێ ڕەگە قووڵەکانی ئایین و ئوستوورە و ئەفسانە و شێوەژیانی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگە زمانییەکان بناسین. کەسانێک کە دەیانهەوێت مرۆڤ لە چوارچێوەی چەشنێکی گیانەوەریدا بناسێنن، ڕەفتارە هاوبەشەکان و وارسەکە و ئاوەزی مرۆیی و هەندێ تایبەتمەندیی کۆمەڵناسانە و دەروونناسانە وەک بنەمای پێناسە بەکار دەهێنن کە بەندە پێموایە پێناسەی گشتگر و هەمەکیی مرۆڤ، تەنیا چەشنی گیانەوەریی مرۆڤ پێناسە دەکات و لەو ناکۆکییانە نادوێ کە هەر کام لە ئێمەمانان لە پێناسەکردنی «مرۆڤبوون»دا هەمانە. بە بێ پێناسەکردن و دانپیانان بە مرۆڤ وەک «گیانەوەری فەرهەنگی» پێناسەی هەمەکیی مرۆڤ ناتوانێ ئەو ناکۆکییە قووڵانە بخاتە بەرچاو کە کۆمەڵگەی مرۆیی لە بەرانبەر یەکدیدا هەیانە.
«زمان» دەرخەری توخمگەلی جیاجیای فەرهەنگییە. توخمی جیاجیای فەرهەنگی کرۆکی پێناسەی کۆمەڵگە مرۆییەکان لەمەڕ خۆیانە و ئێمە لەبەر چەندین توخمی جیاوازی فەرهەنگی، دەتوانین چەندین چەشنی مرۆییی جیاواز دەستنیشان بکەین کە لە باری زیندەناسانەوە هەموویان مرۆڤن، بەڵام لە باری «فەرهەنگی» یەوە هەندە لێک دوورن کە وێنای چەشنی جیاوازی مرۆیی لە زەینماندا دەوروژێنن. «زمان» وەک بارگەی «فەرهەنگ»، تێکرای پێوەندییە فەرهەنگییەکان لە سیستمێکی مەودادانان جێ دەکاتەوە و «مەودادانان» هەوێنی»هەڵاواردن»ە و بە بێ «هەڵاواردن» شوناس بیچم ناگرێت. بەرەنجامی»مەودادانان» بە «هەڵاواردن» دەگات.
گوتەی بەناوبانگی هابێرماس»زمان دەسەڵاتە» بە مانای ئەوەیە کە «زانین دەسەڵاتە» و بەرهەمهێنانەوەی زانین دەبێتە مایەی بەرهەمهێنانی «هەقیقەت». «زمان» و»زانین» و «هەقیقەت»، وەک سێ گوتەزای جێی بایەخی «نیچە» و «فۆکۆ» هەموویان پێوەندییان بە ڕەخساندنی «وێژمان (دیسکۆرس)»ەوە هەیە و ئاشکرایە بانگەشەکردن بۆ «هەقیقەت» یان «خاوەندارێتیی «هەقیقەت» بە مانای وەدەستهێنانی «دەسەڵات»ە.

کارایی و هەقیقەت

ئایا هەر لە بنەڕەتەوە ئێمە بە دوای «هەقیقەت» لەپێناو «هەقیقەت»دا دەگەڕێین؟ ئەم دەربڕینە وەک ئەوە وایە کە بێژین: «دادپەروەری لەپێناو دادپەروەریدا». گرێدانی دادپەروەری بە هەقیقەتەوە، لە سۆنگەی «ماف» و «مافخوازی»یەوە ماناداره؛ بەدەر لەمە هیچ سوودێکی هزری و ماددیمان پێناگەیەنێت. مەبەستمان ئەوەیە کە پێداویستی و مەرجەکانی «ماف» و «مافخوازی» گرێدراوی «هەقیقەت» و «دادپەروەری»ن؛ هەر بۆیە لێرەدا ئێمە بۆ دابینکردنی مافەکانمان ئەمانە دەخوازین، لەبەرچی؟ لەبەر ئەوەی «کارایی»یان هەیە.
ڕەنگە کەسانێک ئەمە بە «سوودباوەری» و «پراگماتیزم» لێک بدەنەوە کە خودی چەمکی «هەقیقەت» وەک «شتێک کە دەبێ هەبێت» نەک «شتێک کە هەیە» چەواشە دەکات. بەرتەکدانەوەی ئەم بۆچوونە تارادەیەک

دژواره و دژوارییەکەش لەوەدایە کە ئێمە ناتوانین «کارایی» بکەین بە پێوەری هەقیقەت. هەڵبەت ئەگەر بروامان بەوە هەبێت، هەقیقەتێک هەیە کە گەوهەری تێکرای هەقیقەتەکانە و ئێمە پێی ناگەین، ئیدی بەستنەوەی مانای «کارایی» بە «هەقیقەت» کێشەسازە. چونکە ئەو هەقیقەتەی کە دابڕاو لە «کارایی» بێت، بەدڵنیاییەوە لە «دەسەڵات»یش دابڕاوە؛ بەڵام بەدرێژایی مێژووی مرۆیی ئێمە «هەقیقەت»ێک شک نابەین کە لە «دەسەڵات»دا ڕەنگی نەدابێتەوە یان «دەسەڵات» نەیکردبێت بە دەستەچیلەی خۆی!

پێوەندیی نێوان «دەسەڵات» و «هەقیقەت» لەو میتافیزیکەدایە کە زمان لەمەڕ «هەقیقەت» دەیڕەخسێنێ. ئەگەر کەسێک «هەقیقەت»ێک شک دەبات کە دەتوانین لە دەرەوەی زماندا، لێی بدوێین و لە چاومان بچەقێ، دەتوانێ لە بەرتەکدانەوەی ئەم بەڵگەهێنانەوەیەدا بیخاتە ڕوو! بەڵام ئەوەندەی کە لانیکەم لە بواری «وێژمانی دەسەڵات»دا بەندە ئاوەزم بەسەریدا دەشکێت، «هەقیقەت» و «کارایی» وەها پێکبەستراون کە هەردووکیان بۆ «هەقیقەتێکی جمک» وەرگۆڕدراون. ڕەنگە لە ڕاڤەی گوتەی «زمان دەسەڵاتە»، بتوانم بێژم کە دەسەڵات بریتییە لە هەقیقەت و کارایی کە زمان لە «مەیدانێکی وێژمانی»دا دروستی دەکات و ئنجا لە زەمینەی کەتوار(واقعیت)دا زەق و زەلا دەبێتەوە.

ئێستە با پرسیارێک بهێنینە ئاراوە: ئاخۆ کارایی چ نەخشێک لە بەرهەمهێنانی هەقیقەتدا دەنەخشێنێ؟

ئێمە بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە، پێویستە بابەتی «جیهانبینی» بێنینە گۆڕێ.

> **پێوەندیی زمان و دەسەڵات پێوەندیی هێز و دەربڕینە. هێز و دەربڕین دەبێ بەگوێرەی زنجیرەپلەکان و بەشێوەیەکی شاقوولی زنجیرەپلەی بایەخەکان بەیاریدەی پلەبەندیی واتایی بڕەخسێنن تا یاسا لە دایک ببێ. ئەوەی دەمێنێتەوە شتێکە بەناوی هاوگوێرەسازی**

مرۆڤ، لە ڕامان لە سروشت و دەوروبەری خۆی و بەراوردی«زەین» و «کەتوار»، بڕوا بە هەندێ بیرۆکەی تاقینەکراوە دەهێنێ و بە پێشداوەرییەکانی خۆی زنجیرەیەک پرسیار و وەڵام لە لای خۆی گەڵاڵە دەکات و بەم چەشنە زنجیرەیەکی بەدوایەکداهاتووی زەینکرد ـ نەک زانستی ـ لەبارەی جیهانەوە بەو چەشنەی کە تێی دەگات، لەسەر بنەمای بەڵگەهێنانەوەی لۆژیکی پێکەوە گرێ دەدات و بە پێشبینیکردنی وەڵامەکان پرسیارگەلی تێهەڵکێشکراو دادەڕێژێ و بەپێچەوانەشەوە بە گوێرەی وەڵامە تێهەڵکێشکراوەکان پرسیارگەلی هاوپەیوەست و هاوبەستێن دادەڕێژێ و بە درێژەدان بەم ڕێسراوە دووروودرێژە، جیهان و دەوربەر و بەرهەست(عین) و دەرهەست(ذهن) بە یارمەتیی دیالکتیک پێناسە دەکات. ئەم کارەش دەبێ وەها سەر بگرێت کە پێشوەختە کەلێنەکانی بەڵگەهێنانەوە بە پێشبینیکردنی ڕەخنەی نەیاران پڕ بکرێنەوە تا سیستمێکی تۆکمەی ئیپیستمۆلۆژیک بێتە کایەوە و ئەمەش بە دەزگایەکی چەمکیی تۆکمە پۆشتە و پەرداخ دەکرێت کە بە یاریدەی زمان لە دایک دەبێت؛ واتە تا ئەو کاتەی تێکرای دەزگای چەمکیی جیهانبینییەک لە زماندا نیشانەڕێژ و ڕەمزپەڕژاو نەکرێت، مەحاڵە جیهانبینییەک بۆ ئێمە شی و شرۆڤە بکرێت. دەرکەوتنی تۆکمەیی جیهانبینییەک کە بۆ هەموو پرسیارێک وەڵامێکی ئامادەی هەیە، «هێزی مەعریفی» وەدەست دەهێنێ کە لە ڕێگەی زمانەوە فرچکی گرتووە و فراژوو(متکامل) بووە و بە دەمکوتکردن و بێدەنگکردن و مەرگی پرسیاری ئەوانی دیکە دەسەڵاتی وەدەست هێناوە و هەربۆیە گوتەی«زمان دەسەڵات»ە،

بەم شێوەیەش ڕاڤە و مانا دەکرێتەوە. «مەرگی پرسیار» بە واتای برواهێنان بە جیهانبینی و ئایدیۆلۆژییەکی دیاریکراو نیە؛ بەڵکو ئەمە بە مانای ئەوە دێت کە وێژمانی جیهانبینی و ئایدیۆلۆژییەکی دیاریکراو لە بەرەنجامی فراژووبوون(تکامل)یدا چەندین قۆناخی بەگوێرەی پەیڕەویکردن لە دیالکتیکێک بڕیوە و ماوەیەکی دوورودرێژ خەریکی دارشتنەوەی خۆی بووە تا بە سیستمێکی چەمکی گەیشتووە کە ئەو سیستمە چەمکییە لە وێژمانەکەیدا هەندە سفتوسۆ دراوە تا توانیویەتی یۆتۆپیای خۆی بەسەرماندا بسەپێنێت. ئەو زمانەی کە بتوانێ وەها سیستمێکی چەمکیی تۆکمە نیشانەدار و ڕەمزپەڕژاو بکات، چەشنی زمانی سەردەست، زمانە بندەستەکانی خۆی دەخاتە دۆخی پرۆسەی وەرگێرانێکی پرووکێنەر و بەم شێوەیە وێژمانی فەرهەنگی، سیاسی و کۆمەڵایەتیی خۆی لە زمانی بندەستدا دەچێنێ و ئەمە وا لە زمانی بندەست دەکات وەک بێچووی دەستەمۆ و شیرەخۆرەی زمانی سەردەست خۆی بنوێنێ کە ئەم دیاردەیە لە زمانی گەلانی دواکەوتوو و بندەستدا بەزەقی وەبەرچاو دەکەوێت!

بەکورتی بەگوێرەی ڕوانگەیەک کە خرایە ڕوو» زمان دەسەڵاتە»، چونکە «زانین دەسەڵاتە» و هەقیقەتیش خوانێکی ڕازاوە ـ ئەگەر نەڵێین چەک ـ یە کە بەئاسانی دەتوانێ «ملکەچیی خۆبەخشانەی ئەوی دیکە» بە دوای خۆیدا بهێنێت. «هێزی هەقیقەت» بە وێناکردن و خستنەڕووی کۆتاییەک و ئاکامێکی لێدەربازنەبوو بۆ جووڵەی تیلۆلۆژیی مێژوو، ئێمە بە شەپۆلی خۆی دەسپێرێت. لەم ڕووەوە «دەسەڵات» بە بێ وەگەڕخستنی «هێزی هەقیقەت» دەرۆستی ملکەچکردنی کۆمەڵگە نایەت!

> بەرهەمهێنانی «زانین» و «ناسین» لە ڕەوتی مێژوودا لە یادەوەریی مرۆڤ و کۆمەڵگەکاندا بووەتە مایەی کەڵەکەبوونی سەرمایەیەکی ڕەمزی و ڕۆحی کە پشتاوپشت لە فەرهەنگدا ڕەنگی داوەتەوە و جۆری ڕەفتاری کەسی و کۆمەڵایەتیی ئێمە بەرەنجامی ئەو کەڵەکەبوونەیە

«زمان»، خاوەنی هێزی «داپۆشین» و «ئاشکراکردن»ە؛ واتاداراکردن و هەڵبژاردنی مانا دڵخوازەکان و شاردنەوە و داپۆشینی ئەو مانایانەی کە ئێمە نامانهەوێ لە پرۆسەی دروستکردنی هەقیقەتدا نیشان بدرێن، لە ڕێگەی زمانەوە ڕایی دەکرێت. «هەقیقەت» ڕوخسارێکە لە تاریکیدا کە ڕووی لە ڕووناکییە؛ هەر بۆیە ئێمە بەئاسانی بە دوای ڕووناکییەکی نێو تاریکی دەکەوین و لەوە خافڵ دەبین گەلێ مانای لەقاودەر لە تاریکیدا شاردراونەتەوە. زمان، ئەرکی شاردنەوەی ئەو مانا لەقاودەرانە لە ئەستۆ دەگرێت و بە بێ شاردنەوە ـ نەک ئاشکراکردن ـ هەقیقەت لە دایک نابێت!

هەقیقەتی بێ هێز، نە سەرنجڕاکێشە و نە شوێنکەوتەی هەیە! لە بەرەنجامدا هیچ هەقیقەتێک بەدەر لە کارایی نیە؛ زمان بە پێناسەکردن و شەنوکەو و ڕاڤە و شرۆڤە ـ بە لەبەرچاوگرتنی نیازی زاڵیتیخوازیی ئێمەی مرۆڤ ـ هەقیقەت لە تانوپۆی خۆیدا دەچنێ و چنینی هەقیقەت بەگوێرەی هەڵپەی زاڵیتیخوازی، دەبێتە هەوێنی پێناسەدارکردنی زنجیرەپلەیەک کە ئێمە دەمانەوێ لە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتیی و فەرهەنگیماندا وەک هەرەمێکی دەسەڵات لە وێژماندا ڕەنگ بداتەوە.

وێژمان، دوایین قۆناخی فرچکگرتنی هەقیقەت و دەسەڵات»ە و لە تیۆری و پراکتیسدا ڕەنگ دەداتەوە و دیارە دەبێ لە ڕەوتێکی دیالکتیکیدا مەیدانی کاریگەری و کارتێکەریی خۆی دروست بکات. هەر بۆیە کاتێک لە پێوەندیی نێوان زمان و دەسەڵات دەدوێین، باس لە «وێژمان»دەکەین کە

جۆرێک لە هەقیقەت بەرهەم دەهێنێ کە بەرەنجامی نیشاندانی هەندێ توخم و شاردنەوەی هەندێ توخمی مانایی دیکەیە کە لە رەوتێکی دیالکتیکیدا دێتە کایەوە. لێرەدا «شاردنەوە» و «داپۆشینی»مانا نەخوازراوەکان لەپێناو «هەقیقەتسازی»یە و ئامانج لە «هەقیقەتسازی» ـ بەپێچەوانەی دۆزینەوەی هەقیقەت ـ کاراییە و لە پێوەندی لەگەڵ «دەسەڵات»دا زمان بە دوو پرۆسەی هاوکات، واتە «ئاشکراکردن و شاردنەوە»، ئەم کارە لە «مەیدانی وێژمانی»دا جێبەجێ دەکات.

هەقیقەتی بەرهەمهاتووی دەوڵەت ـ نەتەوەی پان ئێرانیستی، هەقیقەتێکی ساختەی مێژوویی بەرهەم هێناوە کە بەهەرحاڵ کارایی خۆی تا سەردەمی ئێمە پاراستووە. ژیاریک کە لەسەر چیرۆک و ئوستوورەی قارەمانێتی بەرهەم هاتووە، ئێستە لە تووناوتوونی گێڕانەوە هەمەچەشن و هەمەرەنگەکاندا بیچمی بە جۆرێک لە هەقیقەت داوە کە لە راستیدا ناهەقیقەتە. بەڵام بژاردەیەکی دیاریکراو کە پێویستیی بە وەها هەقیقەتێکی ساختە هەیە ـ بەدەر لەوەی کە لە پێوەندی لەتەک زاڵێتیخوازیدا هەقیقەتی رەسەن هەیە یان نا! ـ ئەم هەقیقەتە کە تەنیا تەمەنێکی کورتی یەک سەدەییی لە دەوڵەت ـ نەتەوەی ئێرانیدا هەیە، کۆمەڵێک ئەفسانە و ئوستوورەی نێو شانامە کۆڵکێش دەکات کە بە بێ ئەو کۆڵکێشکردنە جێگرەوەیەکی دیکەی نیە.

بژاردەی رووناکبیریی کورد تەنیا لەو تایبەتمەندییە زەق و سواو و فرەپاتەیە دەدوێ کە بەزەقی لە سیمای دەوڵەتداریی سەرەرۆ و ستەمکارانەی پان ئێرانیزمدا دەبینرێ کە خۆیشی بەشێکە لە ستەمکاریی خۆرهەڵاتی و فەری یەزدانی کە گوایە بە باڵای ستەمکاردا براوە! بەڵام بینیی دەزگا یان سیستمێک لە چوارچێوەی هەمەک(کل)ێکدا، وامان لێدەکات سازوکار(میکانیزم) نەبینین. ناسینی سازوکاری دەزگا یان سیستمێک، بریتییە لە پەیبردن بە نیشانەناسی و نیشانەسازیی ئەو دەزگا و سیستمە؛ ئەگینا رەخنە لە هەمەک(کل) وڵامی ئامادەکراوی ئەو هەمەکەی بەدواوە دێت کە خۆی بۆ پرسیارە رەخنەییەکان ئامادە کردووە. بەرەنگاربوونەوەی سیستمێک کە خۆمان تێیدا پەروەردە و گۆش کراوین، بە یاساکانی ئەو سیستمە نەلواوە. بژاردەی ئاکادیمیک و رووناکبیری خۆرهەڵاتی کوردستان بمانەوێ یان نا، لە دامودەزگایەکی زانکۆییدا گۆش کراون کە وەکو هەموو زانستگەکانی دیکەی دنیا ئەوانیش لەتەک مێتۆد و تیۆرییە زانستییەکانی جیهانی ئەمرۆ ئاشنا دەبن و جیهان بەو پێوەرانە دەخوێننەوە و راڤە دەکەن کە گوایە زانستگەکانی دیکەی دنیاش هەر بەو چەشنە کار دەکەن! ئەگەر خۆمان بە پرسیارە هەمەکییەکانەوە خەریک بکەین، بە کۆمەڵە وڵامێکی هەمەکی وڵام دەدرێینەوە و تەنانەت لە چوارچێوەی ئەو سیستمە هەمەکییەشدا رەخنە توندەکانمان لە پرسیار و وڵام و گفتوگۆیەکی درێژدادرانەی مامۆستا و قوتابیی پۆلەکانی زانکۆدا بەرەبەرە کاڵ دەبنەوە و ئازادیی درۆیینەی هۆڵەکان و حەوشەی زانکۆ لە گفتوگۆ و گەنگەشەیەکی بێزانتیدا نوقممان دەکات. ئاریشەی سەرەکی لەو پەروەردەیەدایە کە پێشتر دەبێ «ئیمانی پێ بهێنی تا باوەڕ بکەی!» سیستمێک کە پێشتر لە چوارچێوەیدا دەبێ رێساکانی پەسند

> «زمان» دەرخەری توخمگەلی جیاجیای فەرهەنگییە. توخمی جیاجیای فەرهەنگی کرۆکی پێناسەی کۆمەڵگە مرۆییەکان لەمەڕ خۆیانە و ئێمە لەبەر چەندین توخمی جیاوازی فەرهەنگی، دەتوانین چەندین چەشنی مرۆیی جیاواز دەستنیشان بکەین

بکەی، ئنجا بە دوای کەلێنەکانیدا بگەڕێی تا ببنە مایەی ڕەخنەی شێلگیر. بەم شێوەیە نارازیی نێو سیستمی پەروەردەی دەوڵەت ـ نەتەوەی ئێرانی لە چوارچێوەی کەشی ئازادیی درۆیینەدا کە کەشی ئاکادیمیکی پێدەگوترێ، یارمەتیی سیستم دەدات تا کەلێنەکانی پڕبکاتەوە و بەم شێوەیە توانای وڵامدانەوەی زیاتر هەڵدەکشێ، چونکە «نارازی» لە «مەیدانی ویژمانیی» ئەودا هەڵدەسووڕێ؛ وەک میکانیکێکی کارخانەیەکی گەورە کە بە بادەک(آچار)ێکی گەورە پێچ و مۆرەی ئامێرەکان توند و سفت دەکاتەوە!

زمانی فارسی بەگوێرەی سروشتی دیوانسالارانەی خۆی، وەک نوێنەری دەوڵەت ـ نەتەوەی پان ئێرانیستی، خووی بە «هەڵاواردن»ێک گرتووە کە بەرەنجامی نوێنەرایەتیکردنێکی نادیموکراتیکی «فارس»ە بەسەر «ئێران»دا. ئەگەر سەرنج لەو ڕووناکبیرە فارسانە بدەین کە ئەوانیدی وەک «گەل» و «قەوم» دەناسێنن و خۆیان بە «ئێرانی»، بۆمان دەردەکەوێ هەڵهاتن لەم باری پێناسەیە چ سوودێکی بۆ ئەوان هەیە تا ببن بە خاوەنی «هەمەک» و ئەوانی دیکە لە «هەندەک»دا بپەستێون. خۆدزینەوە لە دیاریکردنی شوناسی«فارسی» و خۆنووساندن بە شوناسی «ئێرانی»، دەبێتە مایەی دەستنیشانکردنی ئەوانی دیکە وەک پاژی پێکهێنەر و خۆسەپاندن وەک پێکهاتەی سەرەکی. لە سایەی وەها ڕوانینێکدا، ئیدی زمانی فارسی، چەشنی زمانی گەلێکی دیاریکراو خۆی نانوێنێ، بەڵکو وەک هەمەک ـ پێکهاتەیەک خۆی نیشان دەدات و مافی نوێنەرایەتیی شوناسی ئێرانیی پێدەبەخشێت و خاوەندارێتیی ئێرانی مێژوویشی پێ ڕەوا دەبینرێت. ئەم سەفسەتەیە بەئاشکرا «ناهەقیقەت» چەشنی «هەقیقەت» دەرخواردی ئاکادیمیسیەن و ڕووناکبیری کورد دەدات و ناچاری دەکات زمانی فارسی وەک سێنتزی ئێرانیبوون پەسند بکات و لە پەراوێزدا داوای ماف بۆ زمانەکەی خۆی بخوازێ کە بەم شێوەیە، بەکردەوە، پێگەی خۆی لە «نەتەوە»وە بۆ «گەل» دادەلەنگێنێ و بەم چەشنە لە باری ویژمانییەوە تووشی»دالەنگاندن»(تقلیل) و داوی «مەیدانی ویژمانی»ی پان ئێرانیزم دەبێت کە نوێنەرەکەی زمانی فارسییە. هەر بۆیە، هەموو ڕەخنەیەکی توندیش لە «مەیدانی ویژمانی»ی ئەو(بێگانە) بەئاسانی کەلێنە ویژمانییەکانی ئەو پڕ دەکاتەوە. ئەم دۆخە، بە وردی لە شێوازی ئاخاوتن، نووسین و تەنانەت جووڵەکانی ڕوخسار و لەشیشدا دەردەکەوێت و لە زمانی کوردیی ئاکادیمیسیەن و ڕووناکبیرانی کورددا بەزەقی دەبینرێت. دەسەڵاتی زمانی فارسی بەسەر زمانەکانی دیکەی نێوخۆی ئێران هەندە زۆرە کە تەنانەت وێنا فەرهەنگییەکانی نێو وشە و ڕستە فارسییەکانیشی بە شێوەی جۆربەجۆر بۆ زمانی کوردی و زمانی نەتەوە بندەستەکان گواستوەتەوە. تەنیا بە پەسندکردنی (زاڵبوون بۆ ئەو و هەناسەیەک بۆ من) ناتوانین لە کۆتی ویژمانی بێگانە خۆمان قوتار بکەین. «ویژمانی زاڵی بێگانە / دوژمن»، دیار و ئاشکرایە لە زمانی بێگانە/ دوژمندا خۆی دەنوێنێ و «مەیدانی ویژمانی» بەرهەمێکی زمانییە و کاریگەرییەکەی لە ڕامیاری و فەرهەنگدا دەبێتە مایەی دووکەرتبوونی فەرهەنگی و پاشان دەروونناسانە. واتە دەبێتە هۆی بەرهەمهاتنەوەی «ئەو» لە «من»دا. چونکە «من» بە زمانی «ئەو» گوێ دەکرێم؛ ژیانی هزریی «من» لە «ویژمان»ی «ئەو»دایە؛ «من» بەردەوام لە پەنجەرەی ئەووەوە سەیری جیهان دەکەم؛ کە واتە «من» کرێنشینی «ماڵی زمان»ی «ئەو»م. ئەگەر بڕوامان بە گوتە بەناوبانگەکەی هایدگەر هەبێت کە «زمان ماڵی بوونە»، واتە «من» بە زمانی ئەو(بێگانە) بیر لە بوون دەکەمەوە و ئنجا جارێکی دیکە بۆ «ماڵی زمان»ی خۆم دەیگوازمەوە! ئەگەر

ڕاستگۆیانە و بوێرانە بدوێین، ئێستە لە وەها دۆخێکداین.

لە کۆتایی هەموو شرۆڤە و ڕەخنەیەک لێمان دەپرسن ئەدی چارەسەر چیە؟! ئەم پرسیارە کە نیشانەی «دۆشدامان»ە و هەردووک لایەنی «ئاخێوەر/ نووسەر» و «بەربێژ» دەخاتە دۆخێکی دژوارەوە، ولامەکەی هەندە بەئاسانی نادرێتەوە. تەنیا ولامێک کە بشێ ئێمە بۆ ئەم پرسیارە بە گونجاوی بزانین ئەوەیە کە زمانی خۆمان بکەین بە خاوەنی ئەو هەژموونەی کە لە پرۆسەی نەتەوەسازیی نەتەوەکاندا کەڵکی لێوەرگیراوە. زەینی وشیاری ڕەخنەگر ئەم پرسیارە ڕەخنەییە لەم پێشنیارە دەگرێت کە: ئایا ئەمە بەو مانایە دێت کە ئەوەی بەسەرماندا هاتووە بەسەر ئەوانی دیکەشدا بیهێنین؟

ئەگەر ڕاشکاوانە و بێ پێچ و پەنا ولام بدەینەوە، ڕەنگە ولامەکە بەم چەشنە بێت: هەر چۆنێک بێت، زمان لە بەگوێرەی هێزێک کە بە درێژایی ڕۆژگاران وەدەستی هێناوە، کاریگەریدانەر و مەودادانەر و پڕە لە هەڵاواردن و ڕیکۆر گوتەنی» فاشیستە». چونکە خۆی ڕێڕەوی خۆی دەدۆزێتەوە؛ واتە: زمان کۆنەپەرست نیە، بەڵکو پێشکەوتنخوازە، بەڵام خۆی، ڕێڕەوی خۆی دەستنیشان دەکات. چونکە زمان بەرهەمی مێژوو و ژیارە و کەڵەکەبوونی یادەوەرییە. لەم سۆنگەوە «زانین» و « هەقیقەت» و «دەسەڵات» لە «وێژمان»دا بەقوولی ڕەنگ دەدەنەوە و بەدڵنیاییەوە بە بێ دەستنیشانکردنی «مەیدانی وێژمانی»، «زانین» و «هەقیقەت» و «دەسەڵات» کە پێوەندییەکی دیالکتیکی لەنێوانیاندا هەیە و زمان لە پرۆسەی گفتوگۆدا ڕێکخەری ڕۆحی دیالکتیکییە، هیچ دەرکەوتێکیان نیە.

پێوەندیی ستەمکارانەی زمانی فارسی و دەسەڵاتی دەوڵەت ـ نەتەوەی ئێرانی، هیچ پێوەندییەکی بە سروشتی زمانی فارسییەوە نیە، بەڵام سازوکارێکی نەتەوەسازیی ستەمکارانە و پەستاوتنی چەندین نەتەوە لە جوگرافیایەکدا و پەراوێزخستنی زمانیان لە ڕێگەی زمانی فارسییەوە، وەها بەڵایەکی بەسەر نەتەوە بندەستەکاندا هێناوە! بەڵام «مەودادانان» و «هەڵاواردن» وەک سروشتی لێکدانەبڕاوی زمان، هەمیشە ڕووی لە دابڕاندنی جوگرافیا و شوناسبەخشین بە کۆمەڵێک لە مرۆڤەکانە و هیچکات ناتوانین لە سروشتی بێ هەڵپەی زمان بدوێین. لە جەرگەی «هەڵاواردن» چەشنی بەرەنجامی «مەودادانان»دا، «دەسەڵات» پەیکەی داوە و ناسیونالیزمەکان بە درێژایی مێژوو لەپێناو «نەتەوەسازی»دا ڕێکخستنی زمانیان لە سەردیری بەرنامەکانیان داناوە. بەداخەوە ڕێگەکانی «نەتەوەسازی» هەندە زۆر نین و هەموویان پێڕەوی لە چەند یاسا و ڕێسایەکی سنووردار دەکەن. یەکێک لەو ڕێسا و یاسایانە بریتییە لە ڕەخساندنی»وێژمانێکی تەریب» لە بەرانبەر «وێژمانی سەردەست» کە دیارە خۆی لە ڕێکخستنی زمان و فەرهەنگ و فەرهەنگی سیاسیدا دەبینێتەوە و هۆکارەکانی وەدینەهاتنی وەها ئاواتێک پێوەندیی بە بنبەستی «نەتەوەسازی و سیاسەتی زمانی»ی ئێمەی کوردەوە هەیە کە تا ئێستاش لە وێژمانی نەتەوەی سەردەستدا دەژین کە ئاسۆی خەباتی پاش خەباتی ڕزگاریخوازیی لێڵ و تاریک کردووە. نەبوونی وێژمانێکی یەکگرتووی سیاسی ـ فەرهەنگی، هەمیشە بەرەو «وێژمانی سەردەست» پەلکێشمان دەکات و ئاشکرا و دیارە کۆیلەیەک کە خۆی لە ڕەوشتی کۆیلەتی ڕزگار نەکردبێت، «هەمیشە دەگەڕێتەوە بۆ باوەشی ئاغاکەی»!

> **«زمان»، خاوەنی هێزی «داپۆشین» و «ئاشکراکردن»»ە؛ واتادارکردن و هەڵبژاردنی مانا دڵخوازەکان و شاردنەوە و داپۆشینی ئەو مانایانەی کە ئێمە نامانهەوێ لە پرۆسەی دروستکردنی هەقیقەتدا نیشان بدرێن، لە ڕێگەی زمانەوە ڕایی دەکرێت**

گوتاری جەوهەرخوازانەی تاکزمانی لە ئێراندا:
لە داگیرکردنی کوردستانەوە بۆ بەدامەزراوەیی کردنی زمانی فارسی تێیدا

د. ڕەحیم سورخی

ئەندامی لێژنەی زانستیی سەنتەری لێکۆڵینەوە ستراتیژییەکانی دیاسپۆرای کورد

ئاماژە

ململانێ و پێکدادانەکانی نەتەوەی کورد و دەسەڵاتدارانی ئێران مێژوویین و دەگەڕێنەوە بۆ پێش پێکهاتنی دەوڵەتی مۆدێڕن لە ئێران. ئەدەبیاتی کوردی چ بەنووسراو و چ بە گوتراو پێکدادانەکانی نواندووەتەوە و پێچەوانەی گێڕانەوە دروستکراوەکانی نەتەوەی فەرمانڕەوا، کورد خۆی وەک یەکەیەکی نەتەوەیی- زمانی لە هەرێمێک بەناوی کوردستاندا بینوە، نەک پاشکۆیەکی سەرزەمینی- کولتووری ئێرانی.

«کە خــۆر هەڵدێــت، من زمانــی گەلەکەم دەبیســـتم. لە هەر چرکەیەکـــی تەنیاییدا، لە نــزا و پارانەوەدا، لە بــێ دەنگیدا، من زمانی گەلەکەم دەبیســـتم. تەنانەت لە خەونەکانمدا و گەرانم بۆ هان دان و وەلامی پرســـیارەکانی ژیانــدا، من هەر زمانی گەلەکەم دەبیســـتم. دەنگیان بەهێزترە ئەو کاتەی من بە جەستە و بەگیان لەگەڵ زێد و زەویدا پەیوەستم. من هەناســـە دەدەم و زمان پرم دەکات لە زانینی ئەوەی من کێم و خەڵکی کوێم و بەرەو کوێ دەچم. ئــەو نمە نمە وزەی خۆشەویســـتی، ئارامی، و پێگەیشـــتوویيم پێ دەبەخشـــێت. ئەمەیـــە گرنگیی زمان! منداڵەکان پێویســـتە بزانن ئـــەوان وەک «نیهیاک» کێن و لەکوێوە هاتوون و ئەمـــە بەدڵنیاییەوە زۆر گرنگە. ئەم شانازی و زانینەی ئەوان وەک خەڵکی ڕەسەنی خۆجێیـــی کێـــن، دەکەوێتە مەترســـییەوە، ئەگـــەر ئێمە هـــەروا لەســـەر پـــەروەردەی داگیرکـــەر بڕۆیـــن. خۆراگری پێویســـتە بۆ ئـــەوەی دڵنیـــا بینەوەکـــە ناســـنامەکەمان دەپارێزرێـــت و ڕێـــزی لـــێ دەگیرێـــت.»

(بێلینــدا دانیەڵـس، چالاکێکی مافــی زمانی و نەتــەوە هینــدۆ - ئەمریکییەکانــی کانادا).

پوختە

ئـەم توێژینەوەیــە تیشــک دەخاتە ســەر گوتــاری فرەزمانــی لــە بەرانبــەر گوتاری جەوهەرخوازانــەی تــاک زمانی لــە ئێراندا و مەترســـییەکانی لەســـەر زمانـــی کوردی. لێرەدا هــۆکار و لێکەوتەکانــی ئایدۆلۆژیای داگیرکەرانە بۆ زمان لە بەســـتێنی سیاسی- کۆمەڵایەتیـــی کوردســـتان و ئێرانـــدا ڕوون دکرێتەوە. ئامانجەکە ئاشکراکردنی بنەماکانی سیاسەتی زمانی لە گوتاری جەوهەرخوازانەی نەتەوەی فەرمانـــڕەوا لە ئێراندایە ودەیهەوێت پەردە لەسەر ئەو گوتارە لابدات کە لە ترسی «ئەوی ترەکانی» خـــۆی، یەک نەتەوە- یەک زمـــان، وەک گێرانەوەیەک لە پێشـــکەوتنی نەتەوەیـــی، وەک دەرکەوتنێکی هەتاهەتایی، فۆلکلۆریـــک وتەنیـــا باوەڕی ڕاســـتەقینە لە جوگرافیایەکـــی بەپیرۆز دانراودا بنیاد دەنێت. پرســـیارەکە ئەوەیە کە لەســـەر بنەمای ئەم گوتارە، سیاسەتی زمانیی ئێران لەکوردستان، بە پێی ئاراستەکانی ڕوانینی بۆ زمان، لە کام چوارچێوەی سیاســـەتی زمانیدا دەگونجێت؟ هەروەهـــا چـــۆن زمانی کوردی و توانســـتی زمانیی ئاخێوەری کـــورد کۆمەک دەکات بە ڕۆڵ بینینی لە پاراستنی شوناسی کورد بوونی ئاخێوەرانیـــدا؟ لە ئـــەم توێژینەوەیەدا هەوڵ دەدرێـــت لە ڕاوانگەی «ڕویز(١٩٨٤)»ەوە وەک بنەمایەک بۆ سیاســـەتی زمانیی ڕەخنەگرانە، ئاراستەکانی ڕوانین بۆ زمان ڕوون بکرێتەوە و لە ڕوانگەی کلۆس (١٩٧٧)ـەوە کە بە مافی زمانیی «برەوخـــواز»(promotion-oriented) نـــاوی دەبات، لـــە چوارچێوەی زمانناســـیی کۆمەڵایەتییەوە بۆ مافـــی ئاخێوەرانی زمانی سەرکوتکراو بڕوانێت. ئەم لێکۆڵینەوەیە دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە مافـــی زمانیی «برەوخواز» یەکانگیرە لەگەڵ ڕەوتـــی ڕوو لە زیاد بوونی ڕوانگـــە پلۆرالیســـتی و لەخۆگـــرەکان بـــۆ فرەچەشنیی زمانی لە واقعی جیهانگیریدا. بە پێی دوو «بنەمای زمانی نیشتمانی» و بنەمای زمانی کەســـێتی» پێوەندیدار بە دانیشتووانی ناو کوردستان و دابڕاو لەکوردستان دەکرێت مافی زمانی بچەسپێت و چارەسەرێکیش بێت بۆ کێشە سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانی دیکە لەگەڵ دەسەڵاتی داگیرکەردا.

زاراوە سەرەکییەکان

داگیرکاریی ناوخۆیی(internal colonialism)، سیاســـەتی زمانـــی (Language policy)، برەوخوازی(Promotion-oriented)، ئاراستەی چـــاران خـــواز(Tolerance orientation)، جەوهەرخـــوازی (Essentialism)، فرەزمانی (Multilingualism)، تـــاک زمـــــــانـــی (monolingualism)

زمانی کوردی، خاکی کوردستان و نەتەوەی کورد لە پێوەندییە نێوان کولتووری و زمانییەکاندا

ناوچەی شاخاویی و پڕ ڕووباری زاگرۆس و مێزۆپۆتامیا کۆمەڵەیەکی ئەتنۆزمانیی تایبەتی جۆرە کوردییەکانە (کوردیی کورمانجی، سۆرانی، کەلهوری/فەیلی، لەکی، لوری، هەورامی و زازکی) لە پانتایەکی جوگرافیدا کە بە کوردستان ناسراوە و سەرەڕای جیاوازییە ئایینی و ئایینزاییەکان ئاخێوەرانی ئەم جۆرانە خۆیان سەر بە نەتەوەی کورد و زێدەکەیان بە کوردستان دەناسێنن؛ بێ ئەوەی پێویستییان بە دروست کردنی ناوی خوازراو بێت، خاک، نەتەوە و زمانەکە یەکتر تەواودەکەن و ئاماژە بۆ شوناسی کۆمەڵەیەک بەناوی کوردستان و زمانی کوردی دەکەن کە لەگەڵ ئاڵوگۆڕە مێژوویی و سیاسییەکاندا پەرەی سەندووە و لە پێک کەوتنە زمانییەکان و کار لێک کردنە کۆمەڵایەتییەکاندا ئاڵوگۆڕیشی بەسەردا هاتووە. بەڵام، «نەتەوە»ی کورد وەک واقعێکی کۆمەڵایەتی، سیاسی، جوگرافی، کولتووری و زمانی هەرماوەتەوە. شاعیری ناوداری کورد، حاجی قادری کۆیی(١٨١٦-١٨٧٩)هەموو ئەو جۆراوجۆرییانە لە وشەی «میللەت»(نەتەوە)دا یەک دەخات ودەڵێت:

سەد شەهەنشاه و پادشا مردن
سەیری کە،کوردی ئێمە هەر کوردن
میللەتە باقی، مابەقی فانی
هەر لە جافی هەتا بە گۆرانی
(دیوان، ل. ٢١٦)[١]

بەستێنی جوگرافی هەرچەند سیمایەکی تایبەتی ناوچەیی بە جۆرەکوردییەکان بەخشیوە و سیمای جیاکەرەوەی ڕێزمانی و دەربڕین تییاندا بەدی دەکرێت، بەڵام سیمای هاوشێوەی زمانییان لەباری وشەیی، دەنگناسی و ڕێزمانییەوە بە شێوەیەک پێکەوەی بەستوونەتەوە کە لەباری تایپۆلۆژیی زمانییەوە هەر لە جۆری کوردیدا پۆلین بکرێنەوە و یان بە زاری زمانی کوردی بناسرێنەوە. جگە لە زمان، میراتی کولتووری، هونەری و شێوازی ژیانیان بە شێوەیەکی زۆر بەرچاو لە نەتەوەکانی دەوروو پشتی خۆیان، بەتایبەتی لە نەتەوەکانی دیکەی ئێران جیایان دەکاتەوە. لە ژیانی نەریتیدا، کوێستان و گەرمیان کردنی ئاژەڵدارانی کورد، ژیانی کۆچەری و خوێندەواریی حوجرەیی، دەورێکی گرنگیان هەبووە لە تێکەڵاویی جۆرەکوردییەکان و تارادەیەک سنووری سەختی جوگرافییەکەیان بەزاندووە ولێک تێگەیشتنی زمانییان پێکهێناوە. لە ژیانی نوێ و سەردەمی جیهانی بوونیشدا، ئەم ڕەوتە بەهۆی بزووتنەوەی نەتەوەیی و شۆڕشەکانی پارچەکانی کوردستان، میدیا و ڕاگەیاندن و بزووتنەوەی پاراستن و بووژاندنەوەی زمانی کوردییەوە، زمان بەشێکە لە بەربەرەکانێی کورد و دەسەڵاتی داگیرکەر لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا.

> کورد و ئێرانی دوو واقعی جیاوازن. هەر بۆیە، زاڵ بوونی دەسەڵات و فەرمانڕەواییی ئێرانییەکان بەسەر کوردستاندا، بە شێوەی لەشکرکێشی و بەکار هێنانی هێز بووە

لەباری بەرهەمهێنانی ئەدەبی، هونەری و زمانییەوە، زمانی کوردی بە شێوەی زارەکی و نووسراو تاقی کراوەتەوە و نواندنەوەیەکی تایبەت بە خۆی بۆ جیهان و دەوروبەری، فەلسەفەی ژیان و مەرگ هەیە. قارەمانە ئوستوورەییەکانی ناو «بەیت»، «لاوک» و ‹‹حەیران» و چیرۆکە ئەویندار و

حەماسییە هۆنراوەکان، جگە لە ئەوانەی وەک «شیرن و فەرهاد» و «ڕۆستەم و زۆراب»، و «کاوە»، لە پێوەندییە نێوان کولتوورییەکاندا لە گێڕانەوە کوردییەکانەوە چوونەتە ئەدەبی کلاسیکی فارسییەوە و لە ئەدەبی فارسیدا ناسراون، هێندێکیان هەر لە گێڕانەوە زارەکی و نووسراوەکانی کوردیدا هەن و تایبەت بە کۆمەڵی کوردەوارین. ناو و ناوبانگ و پێگەیان سنووری ناوچەیی جۆرێکی کوردیی تایبەتیان بڕیوە و پێوەندییان بە کورد بە گشتییەوە هەیە، وەک، «دمدم»، «مەم و زین، «لاس و خەزاڵ»، «زەمبیل فرۆش»، «سەیدەوان» وهتد. تا بەر لە پێکهاتنی دەوڵەت -نەتەوە نوێیەکان و داگیر کردن و دابەش کردنی کوردستان، بەتایبەتی تەنانەت تا پاش ساڵی ١٩٢٠ زمانەکانی نێو ئیمپراتۆرییەکانی ئێران و عوسمانی لە پێک کەوتنێکی ئاسایی و سروشتیدا بوون و نەتەوەکان لە ژینگەیەکی فرەزمانیدا زمانی دایکیان دەپاراست، پێیان دەنووسی و دەخوێندەوە.

کورد و ئێرانی دوو واقعی جیاوازن. هەر بۆیە، زاڵ بوونی دەسەڵات و فەرمانڕەواییی ئێرانییەکان بەسەر کوردستاندا، بە شێوەی لەشکرکێشی و بەکار هێنانی هێز بووە. بە پێچەوانەی گێڕانەوە و مێژووسازییەکانی نەتەوەی باڵادەست لە ئێران، پێکدادانەکانی کورد و دەسەڵاتی داگیرکەر پێش پێکهاتنی دەوڵەتی مۆدێڕن لە ئێران بەردەوام هەبوون و تراژیدیتریینیان حەماسەی «دمدم» بە میرایەتیی «خانی لەپ زێڕین» (ئەمیر خانی برادۆست)ـە لە ساڵانی (١٦٠٩-١٦١٠) کە لە بەرهەمە زارەکییەکانی کورددا (بەیت) بەهەر دوو زاری کورمانجی و سۆرانی وەک بەربەرەکانێی کورد دژ بەداگیرکەری بێگانە گێڕدراوەتەوە[٢] و شاعیری ناودار فەقێ تەیران (میر محەممەد، ١٥٩٠-١٦٦٠) هۆنیویەتەوە، و لەگەڵ «مەم و زین»ی ئەحمەدی خانی (١٦٥٠-١٧٠٧) دا بە شاکارە حەماسییەکانی ئەدەبی کورد دادەنرێن. داگیرکاریی ئێرانی و جێگیر بوونی لە کوردستان بەم شەڕە بەناوبانگە و لە سەردەمی شاعەبباسی یەکەم (١٥٨٧-١٦٢٨)دا دەست پێ دەکات، «کوردەکانی سەر سنووری ئێران -عوسمانییان ڕاگواست بۆخۆراسان و وەک قەڵغانی دەوڵەت بەرانبەر تورکمانەکان بەکاریان هێنان(Fossum 1919, p. 5).[٣] بەشێوەیەک کە بەرەبەرە ئێرانییەکان بە یەکجاری ڕۆژ هەڵاتی کوردستانیان داگیرکرد و ئێستاش لێی نەچوونەتەدەرێ. بە کورتی، دوو ناوی»کورد« و «عەجەم» بەردەوام دەربڕی جیاوازیی ئەتنیکیی نەتەوەی کورد و نەتەوەی فەرمانڕەوا لە ئێران بوون. کوردەکان بەم ناوە «ئەوی تری» ئێرانییان لەخۆیان جیاکردووەتەوە. جگە لە ئەم جۆر و نموونە زارەکی و تۆمارکراوانە بە نووسراو، کە بەشێکی سەرەکیی کولتووری نەتەوەییی کورد پێک دێنن، ئەدەبی کلاسیک و نووسراوی کوردییش بەزمانی خۆی و بە جۆرە کوردییە جیاوازەکان پێداگری لەسەر ئەم شوناسە دەکاتەوە و لەگەڵ داهێنانە نوێیە فۆرمی و ناوەرۆکییەکان بەم زمانە، لە دەقەکانی مەلا پەرێشان (١٣٥٦ - ١٤٣١ز.) مەلای جزیری (١٥٧٠-١٦٤٠)، خانای قوبادی (١٧٠٠-١٧٥٩)، مەولەویی تاوەگۆزی (١٨٠٦- ١٨٨٢)، نالی (١٨٧٧-١٧٧٩/١٨٠٠)، حاجی قادر کۆیی (١٨١٦-١٨٩٧)، وەفایی (١٨٤٤-١٩٠٢)، حەریق (١٨٥٦-١٩٠٩)، غولامڕەزاخانی ئەرکەوازی (١٧٧٠-١٨٣٩) و میسباحودیوانی ئەدەب (١٨٦٠-١٩١٦)، داهێنانی ئەدەبیی گەورەی پێ کراوە و جۆری ئەدەبیی باوی سەردەمی خۆی پێ نووسراوەتەوە.

لەگەڵ پەرەسەندنی ڕەوتی نوێی ئەدەبی، بە کەسانی وەک گۆران (١٩٠٤-١٩٦٢)، جگەرخوێن (١٩٠٣- ١٩٨٤)، سوارە ئیلخانیزادە (١٩٣٧-١٩٧٥)، شامیی

کرماشانی (۱۹۱۷- ۱۹۸۴)، شێرکۆبێکەس (۱۹۴۰- ۲۰۱۳) و دەیان شاعیر و ئەدیبی دیکە، ئەدەبی کوردی سنووری زمانی کوردییش تێدەپەڕێنێت و بە زمانەکانی دیکە، یەک لەوان بە زمانی فارسیش وەردەگێردرێت. بە کورتی، بە شۆڕشی سمکۆ (۱۹۱۹-۱۹۳۰)، ڕۆژنامەنووسیی کوردیش وەک زمان حاڵی شۆڕشی نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵات دەست پێ دەکات و بە دامەزرانی کۆماری دیموکراتیکی کوردستان، بەردی بنیادی دەسەڵاتی کوردی دادەنرێتەوە و ئەدەبیات، ڕۆژنامەنووسی، پەروەردە و خوێندن بەزمانی کوردی، دەگەشێتەوە و زمانی کوردی دەکرێتە زمانی بەڕێوەبردنی ئیداری و سیاسیی کوردستان. لەگەڵ سەرهەڵدانەوەی شۆڕشی ۱۹۷۹جارێکی دیکە بزووتنەوەی سیاسی-کولتووری پێ دەگرێتەوە و قوتابخانەکانی شۆڕش، کادر و پێشمەرگەکانی کوردستان ماوەیەک لەشارەکان و پاشان لە گوندەکان، بزووتنەوەی بووژانەوەی زمان و پەروەردەی کوردی دەست پێ دەکەنەوە. ئێستا ئەم بزووتنەوەیە لە ناو شارەکانی کوردستان بەڕێوەیە، زمانی کوردی لە ژێر سەرکوت و زەبروزەنگیشدا، هەر زمانی خوێندنگە خۆبەخشەکانی مامۆستایانی زەحمەتکێش، مزگەوتەکانی کوردستان، میدیا، بەرهەڵستی و شۆڕش، ژینگە و شاخەوانی، خۆپێشاندانەکان و تا ڕادەیەکیش زمانی ڕاگەیاندنی پرسەکانیشە. لە ئەنجامدا، کورد(نەتەوە)، زمانی کوردی و خاک (کوردستان)، هەموو وەرزێک و هەموو دەمێک لەگەڵ یەکەم گزینگی بەیانیدا، لەگەڵ هەناسەکانی بەرخۆدان و بەرگریدا، دەپژێتە گیانی خۆراگریی کوردەوە بۆ مانەوە. ئاستەنگی سەرەکیی بەردەم ڕایی بوونی ئازادانەی ڕەوتی بەرهەمهێنان و پێشخستنی نەتەوەی کورد و زمانەکەی، وەک واقعێکی مێژوویی-کۆمەڵایەتی، سەپاندنی جیهانبینیی دیکتاتۆرانەی نەتەوەی باڵادەستە کە تەنیا بۆ دڵنیا بوون لە کولتور، زمان، شوناس و دەسەڵاتی خۆی، دەیهەوێت ئەوەی لە جیهانی تاکزمانەی خۆیدا پێی گەیشتووە، وەک ڕاستی لێکبداتەوە و بەسەر نەتەوەکانی دیکەشیدا بسەپێنێت.

ئایدۆلۆژیای زمانی لە بەستێنی داگیرکاریی ناوخۆییدا: بەدامەزراوەیی کردنی زمانی فارسی

بیرۆکەیەکی بنەڕەتی و بەردەوامی دەوڵەت-نەتەوە ئەوە بووە کە زمانی دەوڵەت دەبێت پێش بخرێت و توانایی جێبەجێ کردنی ئەرکە مۆدێرنەکانی هەبێت. «ئەوانەی باڵادەستی سیاسین، پێگە و بەکارهێنانی زمانە جیاوازەکان لە بوارە سیاسی کۆمەڵایەتییەکاندا دیاری دەکەن. دیارە لە ڕێگای دامەزراندنی پلەبەندیی پرێستیژی زمانییەوە، زمانەکەی خۆیان لەگەڵ بەرزترین پێگەکانی زمانیدا دەگونجێنن» (Liddicoat, 2013).[۴] لە بەستێنی داگیرکاریی ناوخۆییدا پێشکەوتنخوازی، شارستانییەت و ستاندارد کردن لە ئەو چەمکە بنەڕەتییانەن کە دەوڵەت نەتەوەی مۆدێرن لەسەریان دادەمەزرێت. پلەبەندیی ئایدۆلۆژیای پێشکەوتن سەبارەت بە زمان لەسەر پلەبەندیی زمانەکان و شیانیان بۆ ئەرکە مۆدێرنەکان ڕۆدەنرێت. کاتێک کە دەسەڵات بە واتا نیشانەناسییەکەی وەک «گوتار» دەردەکەوێت، و بەشێوەی ناهاوشان بەکار دێت، دەبێتە هێزێکی ڕەمزی بۆ پەراوێزخستن، دەرهاویشتن، بێبەش کردن و ژێردەست کردنی کۆمەڵ یان نەتەوەیەک لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا و لە ڕێگای تریبوونەکانی نەتەوەی دەسەڵاتدارەوە، هەوڵ دەدرێت ئەم پرۆسەی داگیرکارییە لە بیرکردنەوە و قسە کردندا ئاسایی و باو بنوێنێت و ببێتە تێگەیشتنێکی باو لە پانتای گشتیدا. ڕاستییەکەی ئەوەیە کە پۆلێنکاریی

زمان وەک زمانی باڵادەست و زمانی بندەست ئایدۆلۆژییانەیە و «واتای کۆمەڵایەتییان هەیە و لکێنراون بە مۆراڵ و بەرژەوەندیی سیاسییەوە (Irvine 1989: 255). مەبەست لە «ئایدۆلۆژیای زمانی»، ئەو نواندنەوە ئاشکرا یان شاراوانەن کە پەیوەندیی تێکچڕژاوی زمان و مرۆڤ لە جیهانی کۆمەڵایەتیدا لێکدەدەنەوە (Woolard, 1998, p. 20).

ئاستەنگەکانی زمانی کوردی لە ئێران لەسەر پلەبەندییەکی ناهاوشانی زمانەکان، دەسەڵات و بەکارهێنانی سەرچاوەکان دەمەزراوە وزۆر بە چڕی پەیوەندییان بە سیاسەتی داگیرکاریانەی دەوڵەت-نەتەوەی ئێرانەوە هەیە و کۆمەڵێک هۆکاری لێک گرێدراو بە ئایدۆلۆژیای زمانیی داگیرکاریانە تێوەی گلاون. وەک،

١ داگیرکردنی خاک و زاڵ بوون بەسەر دەسەڵاتی ئەندامانی کۆمەڵەی زمانی کوردیدا، خستنە بەر تەوژم و توندوتیژیی گوتاریانە، لێکدان و تێکەڵ کردنی زمانی کوردی و فارسی بۆ تاواندنەوەی زمانی کوردی،

٢ سیاسەتی زمانی (پێگە دان و برەو دان بە زمانی زاڵ کراوی نەتەوەی فەرمانڕەوا و لێ سەندنەوەی هێز و پێگەی زمانی کوردی، بەرگرتن لە پەرە پێ دانی بە دەوڵەمەند کردنی پەیکەرەکەی و پێش گرتن لە خوێندن پێی لە قوتابخانە بنەڕەتییە دەوڵەتییەکان) و

٣ تێرۆانینی زمانی (دروست کردنی تێڕوانینی نەرێنی؛ شکاندنەوە و بێ بایەخ کردنی لە بواری گشتی و کۆمەڵایەتیدا). خاڵی پێک گەیشتنی ئەم هۆکارانە، ستاندارد کردن و بە پێوەر دانانی یەک زمان لە بری زمانەکانی دیکەیە، کە ئەمەش لە ڕاستیدا هەر لایەنێکی زمانناسانەی نییە، و هۆی سیاسی و ئابووریی دیکەشی هەیە.

٤ لە باری ئابوورییەوە، فێربوونی زمانی نەتەوەی باڵادەست کە وەک زمانی زاڵ، زۆرترین دەرفەتەکانی دابین بوونی پیشە و ئابووریی بۆ ڕەخساوە، دەبێتە پێشمەرجێکی سەرکەوتنی ئابووریی تاکی ئاخێوەری زمانە ژێردەست کراوەکانی دیکە. هەموو کاروبارێکی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی لە بەڵگەنامەی لەدایک بوونەوە تا بەرگەی کۆچ کردنی، هەر بەو زمانی سەپێنراوە جێبەجێ دەکرێت.

بەشێوەیەکی گشتی، لەگەڵ پێکهاتنی بنەماکانی دەوڵەتی مودێرن لە ئێران لە کۆتاییەکانی دەسەڵاتی قاجار تا شۆڕشی مەشروتە (١٩٠٦ - ١٩١١) لە ڕێگای سیاسەتێکی زمانییەوە زمان بەدامەزراوەیی دەکرێت (institutionalized). دەسەڵاتدارانی ئێران بۆ چەسپاندنی دەوڵەتی ناوەندی و ملکەچ کردنی نەتەوەکان و وەفادارییان بە دەسەڵاتی ناوەندی زمانی فارسییان کردە ئامرازی ئەم بەستنەوەیە بە ناوەندەوە. زمان بوو بە ڕەمزێکی دەسەڵاتی بەناو نیشتمانی و نەتەوەسازیی ئێرانی. بە پێی مادەی ٤ی قانوونی هەڵبژاردنەکانی ٩ی سێپتەمبەری ١٩٠٦ ئەوانەی هەڵدەبژێردرێن «یەکەم دەبێت فارسی بزان، دووەم دەبێت خوێندەواریی فارسییان هەبێت و سێیەم ڕەعیەتی ناوخۆ بن».[٥] لە ئەو کاتەوە تا ئێستا، زمانی بە دامەزراوەیی کراوی، فارسی پەیوەندییەکانی نێوان دەسەڵاتی داگیرکەر و نەتەوە داگیرکراوەکانی لەباری پەروەردە و ڕووبەری گشتیی کۆمەڵایەتی، نامە گۆڕینەوە ئیداری و دامەزراوەییەکان ڕێکدەخات. هەروەها،

> **بیرۆکەیەکی بنەڕەتی و بەردەوامی دەوڵەت-نەتەوە ئەوە بووە کە زمانی دەوڵەت دەبێت پێش بخرێت و توانایی جێبەجێ کردنی ئەرکە مۆدێرنەکانی هەبێت**

بەدوای ئەم سیاسەتەدا، باری سروشتیی پێک کەوتنی زمانەکان لە بەستێنێکی فرەزمانیدا دەگۆڕێت بۆ بەستێنی باڵادەستییەکی تاکزمانی؛ زمانی دەسەڵاتدار و زاڵ کراو (زمانی زۆرینە لە ڕووی هێز و دەسەڵاتەوە) بەسەر زمانی بێ دەسەڵاتی ژێردەست کراو (زمانی کەمینە لەڕووی بێ دەسەڵاتییەوە) سەرهەڵدەدەن.

بە پێی یاسای مەشروتە لە ١٩٠٦ و چەسپاندنی یاسای قەدەغەکردنی زمانە ڕەسەنەکانی نەتەوەکانی دیکە، یەک لەوان زمانی کوردی، سیاسەتی سەرکوتی زمانی نەتەوەکانی دیکە دەست پێ دەکات. «ستراتژیی دەسەڵاتی زاڵ بەسەر کوردستاندا هاوپێچی حاشاکردنی شوناسی نەتەوەیی کورد و سەرکوتی نواندنەوە گوتارییەکانی بووە. ئەم ستراتژییانە لە کرداری بنەماییی دەوڵەتدا بەرجەستە بووە و لەیاسا بنەڕەتییەکەیشیدا ڕەمزێندراوە- ئەم دووە بە پێی شیکارییەکانی دریدا(١٩٩٢) بە داوی یەکدا توندوتیژیی کردەیی و گوتاریی دەوڵەت پێکدێنن (Vali, 2019, p. 1). دەوڵەت زمانی فارسی (کە تەنیا زمانی نزیکەی ٥٠٪ ی دانیشتوانی ئەو جوگرافییە سیاسییە بووە) کردووەتە زمانی ڕەسمی و زمانی نیشتمانی و وەک میراتێکی کولتووری و پەروەردەیی هەموو نەتەوە جیاوازەکان نرخاندوویەتی و پەرەسەندنەکەی و زیاد کردنی ئاستی بەکارهێنانەکەی وەک ئامرازێکی شوناسی نیشتمانی برەو پێ داوە. هەر بۆیە لەگەڵ زەوت کرانی مافی سەروەریی سیاسی، کولتووری و ئابووریدا، پێشێل کردنی مافی زمانییش بەشێکی گرنگی مافەکانی نەتەوە زۆرلێکراوەکان پێکدێنێت کە نوێنەر و جیاکەرەوەی ئەوانن لە نەتەوەی باڵادەست. خێزانەزمانی کوردی وەک سێیەمین زمانی گەورەی نێو جوگرافیای سیاسیی ئێران، کە بە لوڕستانەوە نزیکەی ١٠ ملیۆن کەس[٦] قسەی پێ دەکات، هەروا لەو وڵاتەدا تەنیا زمانی ئاخاوتنی خێزان و پێوەندیی گشتیی کۆمەڵایەتییە و نەچووەتە قۆناغی خوێندنی بنەڕەتی ڕەسمییەوە.

> گوتاری دەوڵەت -نەتەوەی مۆدێرنی ئێرانی لە ئەم سەردەمەشدا کە جیهان بەرەو فرەزمانیی دەچێت، هەروا سەرسەختانە، بەتایبەتی لە پانتای گشتیشدا، پێداگری لە یەکدەست کردنی زمانی دەکات

سیاسەتی تەندروستیی زمانیی دەوڵەت: زمانی ژێردەست کراو لەبەر دەم تاقیگەی لێهاتوویی زمانیدا

سیاسەت و پلانی زمانی، بە «ئەو هەوڵە بە ئەنقەستانە دەگوترێت کە کاریگەریی لە سەر پێکهاتەی زمان (پەیکەرەی زمان، بەکارهێنان) و ئەرکی زمان (شێوەی بەکارهێنان، پێگەکەی) یەوە هەیە. پلانی زمان، گۆڕینی مەبەستداری زمانە. واتە، گۆڕینی سیستەمی کۆدە زمانییەکان یان هەردووکیانە بە هۆی ئەو ڕێکخراوانەوە کە بۆ ئەم مەبەستە دروست کراون یان بۆ مسۆگەر کردنی ئەم مەبەستە ڕاسپێردراون» (Rubin and Jernudd, 1971, p. xvi).[٧] یەکێک لە پێشمەرجەکانی جێخستنی ئەم پلانە ئەوەیە کە زمانێک دەبێت بەسەر زمانەکانی دیکەدا بژار بکرێت. واتە، هەم خۆی لەنێوان زمانەکانی دیکەدا هەڵدەبژێردرێت و هەم بەواتای پاککردنەوەی لە وشە و زمانی دیکە بەناوی «پەتی کردن»ـەوە. ئەم بژارکردنەی زمان هەرچەند پشتی بە هێزی بەکارهێنەکانی بەستووە، پێویستیی بە پاساویشە بۆ ئەوەی هۆی بژارکرانەکەی پاکانەی بۆ بکرێت. یەکێک لە بیانووەکانی ئەم پاکانە کردنە، بە نوقستان و ئیفلیج زانینی زمانەکانی

دیکەیە، هەربۆیە دەبێ ئاخێوەرەکانیان وەک نەخۆش ببرێنە تاقیگەی لێهاتوویی زمانی زاڵەوە تا کەمایەسییەکەیان بۆ قسە کردن بە ئەو زمانە نەمێنت و ببنە هاوڵاتییەکی تەواو و خوازراوی نەتەوەی باڵادەست. بۆئەم بابەتەی ئێستا شی دەکرێتەوە و ئەو شێوەیە لە دەسەڵاتی زاڵ بەسەر کوردستاندا، لەوانەیە ئەم پێناسەیە گونجاوتر بێت کە «سیاسەتی پلاندانانی زمانی بەواتای جیاوازی دانانە لە نێوان گرووپە کۆمەڵایەتییەکان (پۆلەکان) دا. واتە، سیاسەتی زمانی میکانیزمێکە بۆ دەستنیشان کردنی پێگەی زمان لە نێو پێکهاتەی کۆمەڵایەتیدا بە جۆرێک کە زمان دیاریی دەکات کێ دەستی بە دەسەڵاتی سیاسی و سەرچاوە ئابوورییەکان ڕادەگات. سیاسەتی زمانی میکانیزمێکە کە گرووپی باڵادەست لە بەکار هێنانی زماندا هێژیمۆنی [خۆی] پێ دەچەسپێنێت» (Tollefson, 1991, p. 16).[٨]

سەرەڕای واقعی فرەزمانی بوون، جیاوزیی زمانی کوردی و زمانە ژێردەست کراوەکانی دیکە لەگەڵ فارسیدا، گوتاری دەوڵەت -نەتەوەی مۆدێرنی ئێرانی لە ئەم سەردەمەشدا کە جیهان بەرەو فرەزمانیی دەچێت، هەروا سەرسەختانە، بەتایبەتی لە پانتای گشتیشدا، پێداگری لە یەکدەست کردنی زمانی دەکات. حاشا کردنی دەوڵەت و بژاردەی نەتەوەی باڵادەست لە بوونی نەتەوەی جیاواز لە ئێران و پلانی «تاقی کردنەوەی لێهاتوویی زمانی»(طرح بسندگی زبانی) کە لەلایەن یاریدەدەری فێرکردنی بنەڕەتی لە وەزارەتی پەروەردە و فێرکردنی ئێرانەوە بۆ منداڵانی نەتەوە زۆرلێکراوەکانی ئێران کە لەوانەیە ڕاوێژی فارسییان وەک فارسان نەبێت، نموونەی سیاسەتێکی سەرکوتکەرانەی زمانین.[٩] ئەنجامی ئەم سەرکوت کردنە زمانییە، لەناوچوونی زمانی نەتەوە زۆرلێکراوەکانی ئێرانە.

دەوڵەتی ئێران لە پێناو ئایدۆلۆژیای زمانی زاڵدا بە ناوی «پارێزگاری لە فارسی بکەین»(فارسی را پاس بداریم) و سیاسەتی «تەندروستیی زمانی» (verbal hygiene)[١٠] بەڵام لەراستیدا لە پێناو فەلسەفەیەکی دەمارگرژانەی جەوهەرخوازانەی سیاسی- ئایینیدا زمانی نەتەوە زۆرلێکراوەکان وەک «نەخۆشیی»یەک سەیر دەکات و منداڵانی ئاخێوەری ئەو زمانانەش بە نەخۆش دادەنێ و بۆ چارەسەرکردنیان دەیانباتە تاقیگەی توانستی لێهاتوویی زمانی فارسی. ئەمەش لە ڕێگای وەزارەتی پەروەردەوە بە ناوی «دادپەروەریی پەروەردەیی» ناودەبات.

«توێژینەوە ڕەخنەییەکان دەریانخستووە کە دامەزراوە پەروەردەییەکان، دەتوانن بە پیادەکردنی سیاسەتی زمانیی هێژمۆنیک، کارئاسانی بکەن بۆ پەراوێز خستنی زمانی کەمینەکان و بەکارهێنەکانیان (Tollefson 2013)». هەروەها، زۆر جار بژاردەی نەتەوەی باڵادەست، زمانە ژێردەست کراوەکان بە ناکارا لەبواری ئەرکی یان ڕەسمی و لەبەر ئەمەش زەین و کۆمەڵی ڕەسەنی خۆجێیی[نەتەوەی ژێردەست کراوی ئاخێوەری ئەو زمانە] بە نوقستان دەزانێت، کە ئەمە وەک باوە بۆ پاساودانی مانەوە لە ژێر سێبەری زمانی باڵادەست بووە» (Woolard 1998; Fabian 1986; see also Raison-Jourde 1977).[١١] بۆ نموونە، «شەفیعیی کەدکەنی لە پاساودانی ئەم بیرۆکەیەدا دەڵێت: «زمانی فارسی شانامەی هەیە، مەسنەویی هەیە، سەعدیی هەیە، حافزی هەیە، نیزامیی هەیە، دەتوانێت مل لەبەر ملی زمانی شکسپیر بنێت. بەڵام زمانی ئوردوو هیچی نییە کە لەگەڵ شکسپیر ململانێ بکات».[١٢] ئەم تێڕوانینە، زمانی نەتەوەکانی دیکە بە بێ کەڵک و لاواز دەبینێت و بە بازادان بەسەر میراتی ئەدەبی وکولتووریی نەتەوەکانی دیکەدا، دەیهەوێ

پاکانە بکات بۆ خۆسەپێنیی نەتەوەکەی و زمانەکەی بەسەر نەتەوە و زمانە ژێردەست کراوەکانی دیکەدا.

دیارە ئەمە بە پێی سیاسەتێکی زمانیی درێژخایەنی دەوڵەت و پاساوهێنانەوەی بژاردەی نەتەوەی فەرمانڕەوا لە دامەزراوە پەروەردەیی، ئەکادیمی و کولتوورییەکاندا کاری بۆ دەکرێت و ڕەوایەتیی پێ دەدرێت.

بە نوقستان زانینی زمانی کەمینەکان، بابەتی بەکۆمەڵایەتی (socialization) بوونی منداڵ لە زماندا یان لە ڕێگای زمانەوە لە دوو بواری پێکەوەبەندیی کولتووری و کۆمەڵایەتی لەبەر چاو ناگرێت. واتە «پرۆسەیەک کە خەڵک بە بەکارهێنانی زمانی کۆمەڵەکەیان و بە ئەندام بوون لەو کۆمەڵەیەدا تێکەڵاوی کۆمەڵەکەیان دەبن. لە ئەم سۆنگەیەوە کە بەکۆمەڵایەتی بوونی منداڵان لە کردە کولتوورییەکانی کۆمەڵەکەیاندا بە هۆی زمانەوەیە، زمان ئامرازێکی سەرەکییە کە ئەندامانی گرووپێکی کۆمەڵایەتی بۆ گەیاندنی بەها، باوەڕ و جیهانبینییەکانیان بە منداڵەکانیان بەکاری دێنن. لەهەمان کاتدا، زمان خۆی زۆربەی پێکهێنە کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکان دەرمزێنێت [واتاداریان دەکات]، وەک پێوەندییە پلەبەندییەکانی نێوان ئەندامانی گرووپەکان، پرۆسەکە[بەکۆمەڵایەتی بوون] کۆمەک دەکات بە پێکهێنانی هەستی «خود»ی منداڵ لەکاتی دەرکەوتنی ئەو هەستەدا. ئەوە لە ڕێگای ئەم پرۆسەوەیە کە منداڵ فێردەبێت – هاوشان لەگەڵ ڕێساکانی گرووپەکە بە شێوەی شیاو فێر بێت و هەڵسوکەوتیشیان پێ بکات» (Guardado, 2018 p. 34).[۱۳]

> «توێژینەوە ڕەخنەییەکان دەریانخستووە کە دامەزراوە پەروەردەییەکان، دەتوانن بە پیادەکردنی سیاسەتی زمانیی هێژمۆنیک، کارئاسانی بکەن بۆ پەراوێز خستنی زمانی کەمینەکان و بەکارهێنەکانیان»

لێکدانەوەی جەوهەرخوازانە بژاردەی نەتەوەی زاڵ لەبارەی زمان و نەتەوەوە

ئا) ڕوانینی جەوهەرخوازانە بۆ زمان و کولتور

گوتاری جەوهەرخوازانە لە ئێران هەر تایبەت بە ئایین و خوێندنەوە تاکرەهەندییەکان لە ئایین نییە، کە بنئاژۆخوازی (Funda-mentalism)ی ئیسلامیی لێ کەوتووەتەوە. بەڵکو ئەم ڕوانگەیە بۆ زمان و کولتووریش زۆرینەی پێکهاتەکانی دەسەڵات، ئۆپۆزسیۆن و بژاردەی نەتەوەی باڵادەست و تەنانەت بەشێکی بەرچاوی زمانناسانیش پێکەوە ـوۆ دەکاتەوە. جەوهەرخوازی (essential-ism) پێی وایە کە «سیما و تایبەتمەندیی جیاوازی شت و بابەتەکان جەوهەری/زاتین بۆیان؛ ئەو باوەڕە فەلسەفییەیە کە هەر بوونێک یان قەوارەیەکی جۆرێکی تایبەت دەبێت خاوەنی تایبەتمەندیی سەربەخۆ و دابڕاو لە بەستێن و دەوروبەری خۆی بێت».[۱۴] بەواتایەکی دیکە، تایبەتمەندییەکانی زەروورین بۆ شوناس و ئەرک نواندنەکەی.

لە ڕوونکردنەوەیەکی زیاتر پێوەندیدار بە ئەم بابەتەوە دەکرێت بڵێین، «جەوهەرخوازی بە واتای دانەپاڵی سیفەتێکی بنەمایی، و بەتەواوی زەرووریە بۆ کەس، و پۆلێکی کۆمەڵایەتی، گرووپێکی ئەتنیکی، کۆمەڵەیەکی ئایینی یان نەتەوەیەک. هەروەها جەوهەرخوازی ئاماژەیە بۆ هەر شی کردنەوە و لێکدانەوەیەک کە تارمایی دەخاتە سەر ئەو لایەنانەی پێوەندییان بە کولتور یان شوناسی دەستە و تاقمانەوە هەیە و لەبەرانبەردا بایەخ دەدات بە بابەتەکە لە خۆیدا وەک بوونێکی سەربەخۆ، دابڕاو، لە نێو خۆیدا تۆکمە، و دەستئاژۆ نەکراوی هێزەکانی دەرەوەی خۆی. بەم شێوەیە، جەوهەرخوازی

بەخورتی دەبێتە فۆرمێک لە جەستەسازی بۆ شتێکی نابەرجەستە (reification)، نواندنەوەیەک کە جیاوازییە دەروونییەکان کپ دەکات» (Gesser, 2015, p. 5).[١٥] ئەم تێڕوانینە دەکەوێتە بەرانبەر ئەو ڕوانگەیەی کە نەتەوە بە بەرهەمی «کردەی گێڕانەوە» و «هەستێکی بەستراوەیی چەندلایەنە» لە پرۆسەی پەرەسەندنی مێژوویی-کۆمەڵایەتیدا و بە دروستکراو(constructive) دەبینێت. نەتەوەی فەرمانڕەوا لە ئێران لە ئەم ڕوانگەیەوە دەڕوانێتە زمانی فارسیش. لە ئەم ڕوانگەیەدا ناوەڕۆکی زمانی فارسی و شوناسی ئێرانی و پەیوەندییە نیشانەییەکانیان چەسپاو، زاتی، سروشتی و بێ کێشەن. زمانی فارسی دیاردەیەکی تاقانەی پێش مۆدێڕنە و بە پێچەوانەی زۆر زمانی جیهان لە زاتی کولتووری ئێرانیدا سەری هەڵداوە و لە دەرەوەی بەستێنی سیاسی-کۆمەڵایەتییەکانیدایە.

بۆ نموونە، بڕوانە ئەم پارچە دەقە کە لە توێی کۆمەڵە وتاریکدا بەناوی «زمان و شوناسی ئەتنیکی»، لە ساڵی (٢٠١١)دا بە زمانی ئینگلیزی بڵاو بووەتەوە و لەبڵاوکراوەکانی ئاکسفۆرد پرێسە.

«ئێران کە هاتە دونیای مۆدێرنەوە تووشی زۆر بەرهەڵستی بوو. بەڵام نەک ئەو دوو بەرهەڵستییە بنەڕەتییەی زۆربەی دەوڵەتەکانی دیکە لەگەڵی بەرەوروو بوون؛ هیچ مشتومڕێک نەبووە لەسەر ئەوەی چ زمانێک دەبێ ببێتە زمانی نەتەوەیی، یان چی شوناسی نەتەوەیی پێکبێنێت. [زمانی] فارسی لە دەوری خۆی وەک زمانی دەوڵەت، پەروەردە، ئەدەب و میدیا بێ ڕووبەڕووبوونەوەی لەگەڵ هیچ بەرهەڵستییەک، ڕاست وەک ئینگلیزی لە ئینگلستان و ئەمریکا بەردەوام بوو. ئێران لە سەدەی ١٩دا یەکێک لەو دەگمەن نەتەوانە بوو کە بە میراتێکی درێژخایەنی وشیاریی مێژوویی و ئاگایی کولتووریی شوناسەکەیەوە هاتە سەردەمی نەتەوەسازی و ناسیۆنالیزمەوە. زۆر پێش داهێنانی جۆری مۆدێرنی ناسیۆنالیزمی ئەورووپای سەدەی هەژدەیەم، شوناسێکی ئەتنۆ- نەتەوەیی پێشمۆدێرن لە ئێران هەبوو، شوناسێک کە بە هۆی ئەزموونێکی هاوبەشی مێژوویی و هاوبەشیی کولتووری و پەیکهاتبوو (Borjian, & Bur-jian, 2011, pp. 256- 257).[١٦]

ئەمە گێڕانەوەیەکی دروستکراوی نەتەوەی دەسەڵاتدارە کە پێچەوانەی واقعی مێژوویی، سیاسی و پەروەردەیی ئێرانە لەبەر چەندین هۆ. لێرەدا هەوڵ دەدرێت بە گێڕانەوەی شایەتحاڵەکانی خوێندن لە ئێران، بەڵگە ئەدەبییەکان و سەرچاوە زانستییەکان، ڕاستییەکان لەبارەی زمان، شوناسی نەتەوەیی و پێکهاتنی دەوڵەتی مۆدێرن لە ئێراندا بخرێتە ڕوو.

سەرەتا پێویستە ڕوون بکرێتەوە کە پابەندی بە قسە کردن بە زمانی هاوبەش، تایبەت بە دەوڵەت – نەتەوەی مۆدێرن و دیاردەیەکی تا ڕادەیەک نوێی ئەم دواییانەیە کە لە چەند سەدەیەک لەوە پێشەوە [لە ئەورووپا]گەشەی کردووە. بەر لەوە، کە لەوانەیە بەگشتی بە سەردەمی ئیمپراتۆری ناو ببرێت، یەکێتیی زمانی پێویستییەکی سەرەکی نەبوو. لەحاڵێکدا کە بەکارهێنانە زمانییەکان بە خورتی جۆراوجۆر بوون، هێندێک لە حکوومەتە ئیمپراتۆرییەکان بە ئاشکرا لەگەڵ سروشتی فرە زمانیی دانیشتوانی ئیمپراتۆرییەکەیاندا گونجا بوون، وەک ئێران و میسری کۆن (Grillo, 1998, p. 37).[١٧] پاشان، تا بەر لە دروست کردنی دەوڵەتی نوێی ئێرانی لە سەرەتاکانی سەدەی

بیستەمدا، زمانەکان لە پێک کەوتنێکی سروشتی و جوگرافیدا بوون. تەنیا توێژێکی دەستە بژێر خوێندەواریی هەبوو؛ زۆرینەی ڕەهای خەڵک هەر زمانی فارسییان نەدەزانی. بۆیە زمانی فارسی هیچکات نەیتوانیوە بەشێک بێت لە شوناسی نەتەوەییی هاوبەشی کورد و فارس. بە هۆی دراوسێتی وێیک کەوتنە زمانییەکانەوە بەشێکی کورد، تورکیی ئازەرییان زانیوە، زانینی ئەو زمانەش هیچکات نەبووەتە هۆی ئەوەی شوناسێکی هاوبەشی ئەتنیی تورکی -کوردی دروست بکات. جگەلەوەش، «ئیمپراتۆر پێویستیی بە جەماوەرێکی یەکپارچە لەباری زمانییەوە نەبوو، چونکە فرمانەکانی لە ڕێگای گرووپێکی بچوکی ڕاسپێردراوی ئیداریی دووزمانەوە بۆ گوێڕایەڵیی خەڵک ڕاستەوخۆ دەکرا بگەیەنرێت» (Ucarlar, 2009, P 64).[۱۸] هەروەها، لە نێو کورد و لەئەدەبیاتی کوردیدا ئێران زیاتر وەک ئەتنیک بە «عەجەم» هاتووە و شوناسێکی نەتەوییی هاوبەش لە نێوان کورد و عەجەمدا نەبووە.

وێڕای هەموو ئەوانەش، لەبەرانبەر ئەو بانگەشەیەی بژاردەی ئەکادیمیی نەتەوەی زاڵدا، جێی خۆیەتی بزانین شایەتحاڵێکی کورد لە قوتابخانەی ڕەسمیی دەوڵەتی، چۆنیان فارسی فێرکردووە، ڕۆژنامەنووسێکی کوردی سەردەمی پێکهاتنی دەوڵەتی مۆدێرنی ئێرانی بارودۆخی سیاسی، کۆمەڵایەتی و ژیانی ئینسانی کورد چۆن وەسف دەکات و شاعیری کورد دەوڵەت و نەتەوەی کوردی لا مەبەست بووە یان ئێرانی.

سەرەتا، گێڕانەوە لە باوکێکی کرماشانییەوە:

«نزیکەی ساڵی ۱۳۳۳ی هەتاوی [۱۹۵۴]ی زایینی پۆلی یەکەمی سەرەتایی بووم. ئەو کات بە فەرمانی وەزارەتی ناوخۆ بۆ ئیدارەکان، بە پێی یاسا کەس بۆی نەبوو لە ئیدارە و خوێندنگەکاندا جگە لەزمانی ڕەسمی، واتە زمانی فارسی بە زمانی زگماکی قسە بکات. خوێندن لە قوتابخانەکانیش وەک ئەم سەردەمە بە زمانی فارسی بوو؛ بەم جیاوازییە کە ئەو کاتە تەلەڤزیۆن نەبوو و کولتووری زاڵ کاریگەرییەکی کەمتری هەبوو، هەر بۆیە من وەک مناڵێکی کورد زمان ئەوکاتەی چومە قوتابخانە فارسیم نەدەزانی. مامۆستایەکی فارس زمانمان هەبوو کە بە سەختگیرییەکی تایبەتەوە دەرسی پێ دەگوتین. ڕۆژێک منی بانگ کردە پێش تەختە ڕەشەکەی پۆلەکەمان و ئاماژەی بە وێنەی «کەڵەشێر»ێک کرد کە لەوێ هەڵیواسیبوو، پرسی: شێرزا، بڵێ بزانم ئەوە چییە. منی مناڵی کورد زمان بە پێی ئەو عادەتەی لەسەری ڕاهاتووم و هەڵقولاو لە نەست (ناخودئاگا)ی خۆمەوە وڵامم دایەوە: «کەڵەشێر»؛ گوراندی: کەڵەشێر نا! (خۆرووس)، بڵێ (خۆرووس). منیش بە شڵەژانێکی زۆرەوە لە کاتێکدا سەرنجم تێکچووبوو، دیسان وڵامم دایەوە، «کەڵەشێر». بە دارێکی کە بەدەستییەوە بوو بە توندی دای بەسەرمدا کە ئێشەکەی سەراپای باڵامی داگرت و دونیا لەبەر چاوم دەخولاوە. هەر لەو کاتەدا، دیسان پرسییەوە: ئێستا بڵێ ئەمە چییە؟ من کە زیاتر پەشۆکاو و شڵەژابووم، لەبەر تێکچوونی سەرنجم دووبارە وڵامم داوە: «کەڵەشێر» و دیسانیش لێدانی مامۆستا بەردەوام بوو تا ئەو کاتەی من، مناڵێکی ۷ ساڵان بە ئێش و ئازارێکی زۆرەوە بەرەو ماڵ چوومەوە. لە پاش ئەوە لای خۆم بڕیارم دا کە ئەگەر مناڵم ببێت لەگەڵی بە فارسی قسەدەکەم تا وەک من تووشی ڕووداوی وا نەبن» (هیوا پاشایی، فراتاب، ۲۵دی ۱۳۹۷).[۱۹]

لە ئەو گێڕانەوەیەی سەرەوەدا دامەزراوەی پەروەردە و فێرکردن و تاکی فێرکار وەک مامۆستا بە چڕی و بە تۆپزی زمانی زگماکی لەهەناوی قوتابیی کورددا دەکوژێت. ئەم دەنگە کپ کراوە لە ڕەوتی جیهانیبوون و تەکنۆلۆژیای گەیاندندا، وەک دەنگێکی پەراوێزخراو، پاش دەیان ساڵ پلانی زمانکوژیی کۆلۆنیالیستانە دەرکەوتووەتەوە. چونکە وەک ئەمیر حەسەن پوور، زمانناسی ناسراوی کورد دەڵێت: «زۆربەی ئەو زمانناسە[بیانی]انەی لە زمانیان کۆڵیوەتەوە، سەبارەت بەکوشتنی بەقەستی «بابەت»ی لێکۆڵینەوەکەیان [واتە، زمانی کوردی] بە دەستی تورکیا، ئێران، و سوریا بێدەنگ بوون. سیاسەتی زمانکوژی، لە دەستوور و قانوونەکانی ئەو دەوڵەتانەدا ڕێزی لێ گیراوە، نەک هەر حاشایان لە مافی زمانیی کورد کردووە، بەڵکو بە ڕژدی ئازادیی ئەکادیمیی زمانناسەکانیان لە دەرەوە و نێوەوەی ئەو وڵاتەنەدا کە زمانەکە قسەی پێ دەکرێت زەوت کردووە».[۲۰]

سەبارەت بەو شوناسە نەتەوەییە ئێرانییە لەوانەیە ئەم دێڕە شێعرەی «شێخ ڕەزا تاڵەبانی»(۱۸۳۵-۱۹۱۰) نموونەیەکی گونجاو بێت، بەتایبەتی، بە بەکارهێنانی ئاوەڵناوەکانی «مەحکووم» و «سوخرەکێش» لە دەستەواژەکانی «مەحکوومی عەجەم» و «سوخرەکێشی ئالی عوسمان»دا:

لە بیرم دێ «سولەیمانی» کە دارولمولکی «بابان» بوو
نە «مەحکوومی عەجەم» نە «سوخرەکێشی ئالی عوسمان» بوو
(دیوان، ل. ۹۵).

شێخ ڕەزا لێرەدا جگە لەوەی باس لە مێژووی سەربەخۆیی بەشێکی کوردستان دەکات، هاوکات لەو دوو دەستەواژەیەدا هەستی کوردیش بەرانبەر هەردوو دەسەڵاتی داگیرکەری نەیاری مێژوویی کوردیش دەردەبڕێت ودەیانناسێنێت. ئەمە دەریدەخات کە بە ڕاستی، بژاردەی نەتەوەی باڵادەستی ئێرانی هەر بۆ یەکتری دەگێڕنەوە و هەر گوێ لەخۆیان دەگرن.

لەوانەیە ئەم گوتەیەی سەرنووسەری ڕۆژنامەی «ڕۆژی کورد»ی سەردەمی سمکۆ(۱۸۸۷ -۱۹۳۰) بە باشی دەریبخات کە ئێرانی ئەمڕۆ بە بێ بەرهەڵستیی نەتەوەی کورد پێکنەهاتووە کە دەڵێت: «هەرکەس بەڕاستی و ئینساف تەماشای کوردان بکا دەبینێ: کە جان و ویجدان، ڕووح و ماڵ، عیززەت و نامووسی وان هێرشی سەختی ئێرانیان لەسەرە. زوڵمی بێ حیسابی زاهیری و باتنی (لە قەبیلی جەریمە و کوشتن، زەجر و حەبس، نەهێشتنی وەسایلی تەرەقی، بێبەش کردن لە نیشانان مەدەنییەت، بۆ دانەنان مەنافعی خەیرییە، ڕێ نەدان لە چاک کردن امووری ژیان خۆیان و شەریک نەکردن لە هیچ کار و شوغڵێکدا و دەنێو خستن نیفاق. و. و. . .) لەلایەن ئێران بۆ سەر کوردان لە ئومووری عادی بەڵکو حاڵەتێک تەبیعی بوو. لەگەڵ ئەو هەموو زوڵمەی خۆیان کە تەبعی بەشەر قەبووڵی ناکا، کوردان هەمیشە تووشی مەسائیبی خاریجیش بوون، لەبەر ئەوانە عەوامل غیرەت دەکوردانداو وە جۆش هات، پەنایان برد بۆ سپەر قیام، خۆیان ئاویشتە سەنگەر ئیقدام و نواندن مەوجودیەت بەدەنگ بڵند ئەو کەلیمەی حەقە دەڵێن: لێمان گەڕێن دەست لە حقومان مەدەن!!! لەوە زیاتر مەمانکەنە جێگەی تاڵان و بڕۆ!!! تەواو ئارەزووی کوردان عیبارەتە لەو جوملە: حیفز کردن خۆیان پەیداکردن ئاتییەیەکی رووناک(م- د) تورجانی (۲۸ی مانگی ذی‌لقعدە ۱۳۴۰، ژمارە ۳، ساڵی ئەوەڵ. ل. ۴)».

بۆیە، کورد هەر لە بنیادەوە سیستەمی دەوڵەت نەتەوەی ئێرانی لەتەواوییەتی خۆیدا قەبووڵ نەبووە و بەردەوام لەگەڵی لە بەرهەڵستیدا بووە. کەواتە، هیچ ڕێککەوتنێک

لەسەرئەوە کە زمان و شوناسی نەتەوەیی چی بێت لە ئارادا نەبووە. لەگەڵ ئەوەشدا هەرسێ شاعیری گەورەی کورد، خانی (١٦٥٠-١٧٠٦ بە کرمانجی)، خانای قوبادی (١٧٠٠ – ١٨٧٨ بە گۆرانی) و نالی(١٨٠٠- ١٨٥٦ بە سۆرانی) لە شیعرەکانیاندا بەرانبەرکێی ئەتنۆ-زمانیی خۆیانیان لەگەڵ ئەدەبیات و زمانی نەتەوەی فەرمانڕەوا دەربڕیوە. کە دەگات بە حاجی قادر(١٨١٦- ١٨٩٧) ڕاستەوخۆ باسی پێکهاتنی دەوڵەتی کوردی دەکات و دەڵێت:

بە شیر و خامە دەوڵەت پایەدارە
ئەمن خامەم هەیە شیر نادیارە
(دیوان، ل. ٢٥٤)

سەرڕای هەموو ئەمانەش، ئەگەر ئەو قسەیەی سەرەوەی بەڕێزان «ئەشرەف» و «بورجیانەکان» بە ڕاست وەرگرین، بەپێی شێعرەکانی خانی، شێخ ڕەزا و حاجی قادر، ناسیۆنالیزمی کورد دەکەوێتە پێش فارسیش. بۆنموونە، «ئەمیر حەسەنپوور (١٩٩٢) لە پێشەکیی کتێبەکەی بەناوی «ناسیۆنالیزم و زمان لە کوردستاندا ١٩١٨ -١٩٨٥» پێی وایە کە «ناسیۆنالیزمی کورد بە ئەگەری زۆر کۆنترین ئایدۆلۆژیای ناسیۆنالیستی لە جیهانی ئیسلامدایە» (p. XXIV).[٢١]

بە پێی لێکدانەوەی بژاردەی ئەکادیمیی نەتەوەی فەرمانڕەوا بۆ زمان، نەتەوە و دەوڵەت لە ئێران، «سروشتی بوونی پێکهاتەی ئەتنیک لە ئێراندا بەم واتایە کە ئەتنیسیتەی ئەتنیکەکانی ئێرانی کۆن- کە ئەژدادی دانیشتوانی سەرەتایی بانی ئێران بوون- بەشێوەیەکی سروشتی ئاڵوگۆریان بەسەردا هاتووە و ئەم هاوچەشنییە ئەتنیکییە(ی ئێستای بە ناوی «ملت ایران واحد») لە ئەنجامی دەستوەردانی سیاسییەوە بەدی نەهاتووە(ئاساتووریان، ١٣٩٦).[٢٢]

هەروەها، لە ڕەوتێکی پەرەسەندووی مێژوویدا فارسیی کۆن، فارسیی ناونجی و فارسیی نوێ بەدیهاتووە و لەپاڵ نەژاد، ئایین و مێژوودا شوناسی بنەڕەتیی مرۆڤی ئێرانی، بە هەموو نەتەوە جیاوازەکانییەوە، پێکدێنێت. لە گوتاری جەوهەرخوازانەی ناسیۆنالیزمی ئێرانیدا فارسی «تاقانە»یە و ئەم پەرەسەندنە مێژووییە بۆ زمانی میدی و ئاڤێستایی و زمانەکانی دیکە و ئەو زمانانەی وەک کوردی ئێستا کە لە ئاڵوگۆڕی زمانیدا فۆرمی ئێستایان وەرگرتووە، نابینرێت، بەڵام زمانی فارسی بە ئاسایی و سروشتی بەسەر هەموو نەتەوەکاندا دەگشتێنێت.

ب) بنیادنانی گێڕانەوەی باوکسالارانە لەسەر ڕوانینی جەوهەرخوازانە

لایەنێکی تایبەتی گێڕانەوەی جەوهەرخوازانەی نەتەوەی فەرمانڕەوا لە زمان، ئەتنیک و شوناسی نەتەوەی کورد، باوکسالارانە بوونێتی. بە حاشاکردن لە پشتی ئەتنیسیتیی کورد وەک واقیعێکی مێژوویی، دەیهەوێت بیگێڕێتەوە سەر ڕەچەڵەکی ئێرانی بوون، لەڕاستیدا فارس بوون. چونکە ئێران تا ١٩٣٥ هەر بە «پارس» (Persia) ناسراوە.[٢٣] بۆیە پێی وایە کورد نەک هەر نەتەوە بەڵکوو ئەتنیکیش نییە، و ئەمە لە تەنیشت ناوی «ئێران» وەک زاراوەیەکی نوێ بۆ دەوڵەت-نەتەوەی مۆدێرندا بەکار دێنێت کە نەتەوەی فارس و زمانی فارسی نوێنەرایەتیی دەکات، بەڵام نەک بەو ناوەوە. واتە، ڕووە تاریکترەکەی کە چەوساندنەوە و تواندنەوەیە دەشارێتەوە و بەناوی شارستانیەت، پێشکەوتن، ئەدەبیاتی دەوڵەمەند، ژیری و پاکترین ئایینی جیهانەوە سەروەریی سیاسیی خۆی دەسەپێنێت. پاساوەکەشی ئەوەیە کە هەر لە سەرەتاوە وا بووە و ئەمەی لە پشتەوە بۆ ماوەتەوە، شتێکە لە جەوهەری ئێرانیی بوونەکەیدایە! ئەمەش سیمایەکی دیاری بژاردە کۆلۆنیالییەکانە کە

هەروەک «میگنۆلۆ»، نیشانە ناسی ئارژانتینی، دەڵێــت: «شــیکاریی بنیـاد، گەیانـدن، و پاراســتنی ڕەگەزپەرستی و باوکسالارییە کە هەلومەرجەکانی ڕۆنان و کۆنترۆڵی پێکهاتەی زانستی لەسەربنەمای وشەی خوا یان عەقڵ و ڕاستی دروست کرد»(p. xv ,1992).[٢۴]

لــە تێڕوانینی باوکســالارانەی نەتەوەی فەرمانڕاوا لە ئێراندا خۆی سەرچاوەی هەموو شــتێکە؛ لە قووڵاییی مێژووەوە هاتووە. تاکە ســەرچاوەی باوەڕ پێ کــراو و لێکدەرەوەی ڕەوای لێکدانەوە ئایینی و ئوســتوورەییەکانە و ســەرچاوەی ژیرییــە. ئەمەیــە ڕەوایەتیی پێ دەدات خــۆی بە نەتەوەی پشــت و باوک، وەک نموونەی شارستانییەت بزانێت و ئەوانی تری، بەتایبەتی نەتەوە ژێردەست کراوەکانــی بــە دواکەوتوو، بێ مێژوو و بنچینــە و بەربەر یان خێڵی کێوی دابنێت و هەربۆیە خۆی دەبێت سەرپەرشــتییان بکات. ئــەم شــێوە ڕوانینە لە ڕاســتیدا خــۆی کۆپییەکــی کۆلۆنیالیتیــی ئەوروپییە، بەڵام حاشــا لــە ئەمــەش دەکات و گێڕانەوەکەی بە گێڕانەوەیەکی پێش مۆدێــڕن ناودەبــات. بۆ نموونە، بە بۆچوونی سەید جەوادی تەباتەبایی «مێژووی جیهان بە ئێران دەست پێ دەکات... ئێرانشار یان ئێرانی کولتووری لە بوخاراوە تا شامات و میسر دەگرێتەوە. ئێران ڕاستییەکی مێژووییە. . . دەوڵەت و میللەتی ئێران کۆنە. ئێــران توانیوێتی بەرلەوەی چەمکی دەوڵەت پێک بێت، دروســتی بکات. ئەوەی مەشروتە و ڕەزاخــان دروســتیان کرد ئــەو دەوڵەتە کۆنەیان نوێ کردەوە و ڕێکخستنێکی نوێیان پــێ دا، ئەمان دەوڵەتیان دروســت نەکرد. . . حافــز دەربــڕی ئوســتوورەی نەتەوەییی ئێمەیە. غەیبی ئەو دەربڕی شــتێکە کە دیار نییــە، چونکە ئێمە نەتــەوەی غەیبین. واتە، «نەتەوە(ملت) بەواتای (nation) نەبووە. ئێمە هەمیشە نەتەوە بووین. حافز زمانی میللەتێک بووە کە پێویستی نەبووە «میللەت» پێکبێنێت (طباطبایی، ١٣٩۶)».[٢۵]

جێگــەی پرســیارە کــە ئــەم ڕوانینە جەوهەرخوازانەیــە بۆ نەتــەوەی ئێرانی کە ئەدەبیاتی نەتەوەکانی دیکە و بەرهەمەکانیان بەزمانی غەیری فارسی لە میراتی کولتووریی خۆی دەرهاویشــتووە، لەحاڵێکدا هاوشــان لەگەڵ ســەرکوت و زەبروزەنــگ بەرگریان کــردووە و بــەردەوام بوون، هــەن و پێش دەکــەون، دەبێــت جگــە لە حاشــاکردن و بێدەنگــی چ لێکدانەوەیەکــی هەبێــت؟ ئەمانــەی ئــەم ئەدەبیاتەیــان بەرهــەم هێنــاوە وەک فەقێ تەیران(دمــدم)، خانی(مــەم و زیــن) و حاجی قادر(شــێعری نەتەوەیــی) و مەلامەحمــودی بایەزیــدی (یەکــەم ڕێزمانی کوردیــی کورمانجــی بــە زمانــی کــوردی لــە ١٨۵٧) دەبێت لــە کوێی ئــەم ئێرانە فەرهەنگییەدا بــن؟ چلۆنە ئەو ئێرانە فەرهەنگییە لە یادەوەریی ئەو نەتەوە و دەوڵەتانــەدا نەماوە، کە ناوبراو ســنوورەکەی تا شــامات ومیسر بردووە و نەک خۆیان بە بەشێک لێی نازانن، بەڵکو بە نەیاریشــی دەزانن. تاکە زمان- تاکە نەتەوە، سانترالیزمی ئیداری و کارگێڕی، هەڵاواردن و دروســت کردنی کۆیلە لە بری هاووڵاتی، بەرهەمــی دەوڵــەت -نەتــەوەی مۆدێرنی ئێرانییە و بەشــێکە لە مۆدێرنیتە بەگشــتی. لــە ڕوانگــەی میگنۆلــۆوە، مۆدێرنیتە خۆی ئێگۆیەکی گۆڕاوی کۆلۆنیالیتییە. کۆلۆنیالیتی پێکهێنەری مۆدێرنیتەیە. هیچ مۆدێرنیتەیەک بــە بــێ کۆلۆنیالیتی نییــە. لە ڕاســتیدا،

> **بۆیە کورد هەر لە بنیادەوە سیستەمی دەوڵەت نەتەوەی ئێرانی لەتەواوییەتی خۆیدا قەبووڵ نەبووە و بەردەوام لەگەڵی لە بەرهەڵستیدا بووە**

کۆلۆنیالیتیش لە بنجدا لە ئەورووپاوە هاتووە، «گێڕانەوەیەکی ئاڵۆزە کە شارستانیەتی ڕۆژئاوایی بە نرخاندنی دەستکەوتەکانی و هاوکات شاردنەوەی ڕووە تاریکترەکەی ڕۆدەنێت» (Mignolo, 2011,pp. 2-3).[٢٦] هەرچەند بژاردە و دەوڵەتی نەتەوەی زاڵ دەیانهەوێت لە گێڕانەوەکانیاندا ڕووی ڕاستەقینەی کۆلۆنیالیتیی ئێرانی بشارنەوە، واقعی کۆمەڵایەتی و سیاسیی کوردستان شتێکی دیکە پیشان دەدات؛ نەتەوەی کورد بە گیان و جەستە ڕۆژانە هەست بە توندوتیژیی گوتاری و کرداریان دەکات.

پ) جیاکردنەوەی زمانی کوردی لە ئاخێوەرەکانی: سەیرکردنی فرەزمانی وەک هەڕەشەیەک بۆ یەکپارچەیی نیشتمانی

لە گوتاری جەوهەرخوازانەی ئێرانیدا، دوانەی زمان و ئەتنیک لێک جیادەکرێنەوە، بە پێی نامەیەکی دەزگا پێوەندیدارەکانی کۆماری ئیسلامی سەبارەت بە چاپی کتێبێکی تایبەت بە منداڵان کە لە ١٣٩٨/٥/٢٦ لە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکاندا بڵاو کراوەتەوە، کتێبێکی چیرۆکی منداڵان بە زمانی کوردی ئامادەکراوە و چاپخانەی باشوور لە پارێزگای ئیلامی ڕۆژهەڵاتی کوردستان داوای مۆڵەتی چاپی لە دەوڵەت کردووە، ڕاگیراوە و لە نامەیەکی ئیدارەی ئیرشادی ئیسلامی بۆ بڵاو کەرەوەکە هاتووە، «جلوبەرگی مێروولەکە نابێت کوردی بێت». ئەمە لەڕاستیدا، دەریدەخات کە کورد وەک شوناسی ئەتنیکی دەسڕێتەوە. ئەوە لەبەرچاو ناگرێت کە«زمانەکان دەسەڵات یان مافیان نییە، ئاخێوەرەکانیان هەیانە» (Britt- Griffler, 2005). ئاخێوەرانی زمانەکان هەوڵ دەدەن بۆ مسۆگەرکردنی مافی زمانی و مافەکانی تری کە پێوەندیی بە کۆمەڵەیان نەتەوەکەیانەوە هەیە، خەبات بکەن و خۆ بەدەسەڵات بکەن. ئەمە مافێکی تەواو ڕەوایە کە لە بوونی کۆمەڵایەتییانەی تاک و گرووپەکاندا ئاسایی و پێویستە. بۆیە جیاکردنەوەی زمان و ئەتنیکی ئاخێوەرانەکەی بەتەواوی ئایدۆلۆژییانە و سیاسییە، هەرچەند ئەوان لێکدانەوە سیاسییەکانیان و پلانە داگیرکارییەکانیان لە ژێرناوی کولتوور و ئێرانی کولتووریدا دەشارنەوە.

ت) ڕەدکردنەوەی کۆمەڵەی زمانی، کەمینە و زۆرینەی زمانی

دەسەڵاتداران یان بژاردەی نەتەوەی زاڵ لە سەر لۆژیکی هێز بە شێوەیەک لە خۆبەزلزانیدا نوقم بوون، هێندێک جار شتی وا دەڵێن زیاتر لە جۆک دەچێت تا ئەوەی بۆچوونێکی زانستی یان جدیی ڕۆشنبیرانە بێت. یەکێک لەلایەنگرانی تیۆریی جەوهەرخوازانەی «ئێرانی پەرەسەندووی مێژوویی و سروشتییانە» «گارنیک ئاساتوریان»ـە کە زمانی کوردی کردووەتە نیشانەی پێکانی تیۆرییەکەی و میدیا فارسییەکانیش زۆر بەرجەستەی دەکەن، لە گفتگۆیەکی لەگەڵ تەلەفزیۆنێکی فارسیی ئۆپۆزسیۆنی ئێرانیدا دەڵێت:

> *«هەموو پێکهاتەکانی ئێران یەک ئەتنیک (قەوم) پێکدێنن و زمان نیشانەیەک نییە لە ئەتنیسیتە. هەر بۆیە زاراوەگەلێکی وەک «کەمینە»، «زۆرینە» بۆ ئێران مانای نییە. ئەو خەڵکەی لە ئێران پێیان دەڵێن تورک، لە ئێران جگە لە تورکەمەنەکان، تورک نین. ئەمە پانتورکیسمە، [ئەمانە دروست دەکات] پانتورکیسم دیاردەیەکی سیاسییە، بەڵام پان ئێرانیزم دیاردەیەکی کولتوورییە. ئێوە لە ناو خێزانی خۆتاندا کەمینەن، بەڵام ئەگەر هاتنە تاران دەبنە زۆرینە. زمانی ئێوە وەک [کوردی، بەلوچی و] لووری زمانی لانکەی ئێوەیە، زمانی دایکیتان زمانی فارسییە. گوتاری زمانی دایک بۆ ئێران هەر پێویست نییە».[٢٧]*

جەوهەرخوازیی ئێرانی لە ئەم بوارەدا گیرۆدەی لێکدانەوەیەکی پارادۆکسییانە و پێکدژ بووە، چونکە جگە لەوەی زمان وەک دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی لەگەڵ دەوروبەرە کۆمەڵایەتییەکەی لە کار لێک کردندایە و گوتاری زمانی ستاندارد یان پێوەر خۆی دروستکراوە و ناکرێت زاتی/سروشتی بێت، ئەم تایبەتمەندییە تەنیا بۆ زمانی فارسی بەڕەوا دەزانێت! واتە لە ڕوانگەی بژاردەی نەتەوەی فەرمانڕەواوە، ئەم زمانە بە پێچەوانەی زمانە ستاندارد کراوەکانی دیکە، لە بنیاتنانی دەوڵەتدا سیاسی نییە، بەڵکوو لەئەنجامی پرۆسەیەکی زاتی و سروشتییانەی پەرەسەندوودا وەرگیراوە، هەربۆیە «زمانی دایک»ی ئێرانییەکان زمانی فارسییە. لە ئاکامدا، پانئێرانیستی خۆیشی دیاردەیەکی سیاسی نییە، چونکە پێش مۆدێرنە و کولتوورییە. بەڵام پانتورکیزم یان کوردیزم سیاسییە، چونکە شتێکی نوێیە و بەهۆی کاریگەرییە سیاسییە نوێیەکان دروست بووە و گوتارسازیی بۆ کراوە. ئەتنیکی ئێرانی بریتییە لە فارس، کورد، بەلووچ، لوڕ، گیلەک و هیتد کە زمانەکەشیان هەرلقی نوێی زمانە ئێرانییەکانە و ئازەری و عەرەبی خوزستانیش بە ئەتنیک ئێرانین، بەڵام زمانیان گۆڕاوە. بەم شێوەیە ئێران پێکدێت لە دوو ئەتنیکی ئێرانی و تورکمانی!!

> **لایەنێکی تایبەتی گێڕانەوەی جەوهەرخوازانەی نەتەوەی فەرمانڕەوا لە زمان، ئەتنیک و شوناسی نەتەوەی کورد، باوکسالارانە بوونێتی**

ئاراوەکانی کەمینە و زۆرینە، لە زانستی زمانناسیی کۆمەڵایەتی و ئەنترۆپۆلۆژیای زمانیدا بە پێی شوێن و بەستێنی جۆراوجۆر و جیاواز بەکار هاتوون و توێژەرانی ئەم بوارانە لەسەریان کۆک نین. لە ئەورووپا، ئاراوەی کۆمەڵەی زمانیی ئەورووپی (Euro-pean community language)، ئاماژەیە بۆ زمانە نیشتمانییە ڕەسمییەکانی دەوڵەتانی ئەندامی کۆمەڵەی ئەورووپی (Coulmas 1991) و زمانی کەمینە ڕەسەنە خۆجێیی یان پەنابەرەکان ناگرێتەوە، کەچی لە ئوسترالیا، زمانە کۆمەڵەییەکان ئاماژەیە بۆ زمانی کەمینە ڕەسەنە خۆجێییەکان و زمانە پەنابەرەکان (Clyne 1991). جیاوازیی نێوان زمانێکی کەمینە و زۆرینە سیاسی ـ کۆمەڵایەتییە. زمانی زۆرینە بە شێوەی ئاسایی پێگەیەکی ڕەسمی و دانپێدانراوی هەیە، لە میدیادا بەکار دێت، و زمانی ئیداری و پەروەردەییی دەوڵەتە. لەبەر هۆی جیاواز زمانە کەمینەکان زۆرجار لەنێو نەتەوە و وڵاتەکاندا دەخرێنە پەراوێزەوە. گرووپە ئەتنۆزمانییەکان لەوانەیە کەمینەیەکی حەشیمەتی بن یان جەماوەرێکی زۆریان هەبێت، بەڵام بەهۆی پێگەی لاوازی کۆمەڵایەتی، کولتووری یان سیاسی کە پەیوەندییان بە هۆکاری کۆچبەری یان داگیرکارییەوە هەیە، وەک کەمینە سەیر بکرێن. کەواتە، کەمینە یان زۆرینە بوون بۆ هیچ زمانێک شتێکی میراتی نییە، بەڵکوو بە هۆی بەستێنە کۆمەڵایەتییە شوێنییەکەیەوە دیاری دەکرێت. بە گشتی، هۆکاری کۆمەڵایەتی-مێژوویی و سیاسی -ئابووری وەک داگیرکردن، لکاندنی نیشتمانی و پەنابەری، پێگەی زمانێک دیاری دەکەن (Ibid, 2015, p. 14).[٢٨] بۆ نموونە زمانەکانی کوردی، بەلوچی و تورکیی ئازەری کە هەرکامەیان حەشیمەتی ئاخێوەری چەند ملیۆنییان هەیە، لە ژمارەی ئەندامانی ئاخێوەریاندا کەمینە نین، بەڵام بەهۆی سیاسی- کۆمەڵایەتییەوە پەراوێزخراون، بە

کەمینە دادەنرێن. بەتایبەتی، زمانی کوردی، زمانی کۆمەڵەیەکی کەمینەی کۆلۆنی کراوە. ممانی کۆمەڵەیەکی ڕەسەنی خۆجێیی (Indig-enous)یە کە خاکەکەی داگیرکراوە، مافی سەروەریی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووریی ئاخێوەرەکانی زەوت کراوە و زمانەکەش زمانی پەروەردەی حکومی و ئیداری نییە و بەرەسمی نەناسێندراوە، بۆیە لە ڕووی بێ دەسەڵاتییەوە بە کەمینە کراوە. لە ئەم بارودۆخەدا، بۆ ئاخێوەرێکی کۆمەڵەی زمانی کوردی ئاساییە خۆی بە ئێرانی نەزانێت، بەرهەڵستیی گوتاری داگیرکاری بکات و پێداگری لەسەر پاراستنی شوناسی خۆی بکاتەوە. چونکە ژیان لە ژێردەستییەکی نەخوازراودا و بە کەمینە کران بە هۆی هێزەوە، هیچ ڕەوایەتییەک بۆ خۆسەپاندنی دەوڵەتی نەتەوەی داگیرکەر ناهێڵێتەوە.

بەشێکی سەرەکیی ئەدەبیاتی زماناسیی کۆمەڵایەتی، پەیوەندیی بە پاوان کردنی دەسەڵاتەوەهەیە کە نایەکسانی، هەڵاواردن و دەرهاویشتنی کۆمەڵایەتی لێ دەکەوێتەوە. نەتەوەی ژێردەست کراو و زمانی ژێردەست کراویش کەمینە بوونی ناوێت و ڕەتی دەکەنەوە کەمینە بن، بەڵام بە واتایەکی تەواو پێچەوانەی تێگەیشتنی بژاردە و دەوڵەتی نەتەوەی زاڵ. ئەوان بۆیە کەمینە و زۆرینە ڕەت دەکەنەوە، چونکە پێوەندیی بە هێز و دەسەڵاتەوە هەیە. ئەگەر دان بە بوونی نەتەوەی کەم دەسەڵات لە جوگرافیای سیاسیی خۆیاندا بنێن، دەبێت لەدەسەڵاتەکەدا بەرەسمیی بناسن و هاوبەشی بکەن؛ مافەکانی ڕەچاو بکەن کە یەک لەو مافانە مافی زمانییە. ئەوان بۆ ئەوەی بەردەوام بن لە خۆسەپێنی و داگیرکاری و سڕینەوەی شوناسی نەتەوە زۆرلێکراوەکان، بە ناوی ئەتنیک/نەژادی ئێرانییەوە حاشا لە کۆی مافەکانی نەتەوەکان دەکەن. هەروەها ئێستا لە جیهانی فرەزمانیدا گرنگییەکی تایبەتی بە زمانی بێ دەسەڵات دەدەن و وەک زمانی بەرمەترسی لێی دەڕوانن. هێندێک لە بژاردەی نەتەوە و دەوڵەتی فەرمانڕەوا، چونکە نایانهەوێ وڵامی ڕای گشتیی جیهانی و دامەزراوەکانی پێوەندیدار بە مافی مرۆڤ و مافی زمانی بدەنەوە و هەر بە یەکجاری لە ژێری دەردەچن، کورد نەک وەک نەتەوە بەڵکوو بە ئەتنیکیش نابینن و بەرەو حاشاکردنێکی ڕەها دەچن.

ئێرانییەکان لە مێژە گێڕانەوەی تایبەتی لە ئەم جۆرە بۆ ئێران و نەتەوە جیاوازەکانی نێو ئەو جوگرافیایە و بەتایبەتی نەتەوەی کورد هەڵدەبەستن. دیانهەوێت ئایدۆلۆژیای دەوڵەت – نەتەوەی ئێرانی بەرهەم بێننەوە و ڕووی جیاوازیدارانەی بشارنەوە. ئەوان دەربرینی هەستی شوناسخوازانە بەشتێکی دەستکرد و هاوردە دەزانن، بەڵام لێکدانەوە و گێڕانەوەکانی خۆیان بە سروشتی و واقعییانە وەسف دەکەن. ئەمە دەربڕی ئەو ڕاستییەیە کە ڕێبەر و ئەکادیمیی، شەهید دکتور قاسملوو لە ١٩٦٢ لە کتێبی «کوردستان و کورد»دا بە «بەراوەژوو پێشاندانی بە ئەنقەستی پەرەسەندنی مێژوویی کورد» ناوی دەبات و دەڵێت:

«بە دڵنیایی، هێندێک لە «مێژوو نووسان» بە ئەنقەست ڕاستییە مێژووییەکان بەراوەژوو پێشان دەدەن، . . . خزمایەتیی نێوان زمانی کوردی و زمانی فارسی و ئەوە کە هەر دوو زمانەکە دەچنەوە سەر لقی زمانە ئێرانییەکان دەکەنە بەڵگەی ئەوەی کە کورد ئێرانییە، واتە فارسە. ئەوان دان بە کورد وەک نەتەوەیەکی سەربەخۆ دانانێن و پەرەسەندنی مێژوویی کورد بەراوەژوو پێشان دەدەن» (کوردستان و کورد، چاپی ئینگلیزی، ١٩٦٥، ل. ٣٣).[٢٩]

ج) دوانەتـی (دواڵیتـی) لـە گـوتاری جەوهەرخوازانەی دەوڵەتدا

ئێرانییەکان ئەوکاتەی زمانی کوردی و زمانە ژێردەستەکانی دیکە بە کێشە دەبینن، ئاماژە بە یەکدەستیی نەتەوەیی ئێران و پێکهاتەی پەرەسەندووی سروشتییانەی ئێران دەکەن. کەچی، لە باری مافناسییەوە لە ژیانی راستەقینەدا رەچاوی مافی وەک یەکی بەناو کەمینە نەتەوەییەکان لەچاو نەتەوەی فەرمانڕەوادا ناکەن. جگە لەوەش، لەسەر واقعی جیاوازییە زمانی، ئەتنی و ئایینییەکان لە بارە راستەقینە کۆمەڵایەتییەکەیدا، بۆ سزادانی ئەندامانی نەتەوە زۆرلێکراوەکان بە شێوەی بێبەش کردنی کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابووری و یاسایی لە بەر هەبوونی «لەهجە»، واتە لێهاتوو نەبوون لە قسە کردن بە فارسییەکی پاراو بەدوای پشت و سەرچاوەی ئەتنیکییاندا دەگەڕێن. بە ئەم شێوەیە، دەوڵەت و بژاردەی نەتەوەی فەرمانڕەوا ئەو دەسەڵات و هێزەی هەیانە بۆ پەراوێزخستن و دەرهاویشتنی نەتەوەی ژێردەست کراو بەکاری دێنن.

بۆ نموونە، بە پێی رۆژنامەی شەرق ٢٧ی سەماوەزی ١٣٩٦لە بڵاوکردنەوەی فۆرمێکی داوای کار لە کۆمپانیای «هەفت تەپە»دا هاتووە کەسی داواکار دەبێ دیاری بکات کە ئەتنیسیتەی باوکی چییە. چونکە بەپێی وتەی سەرۆکی لێژنەی بەڕێوەبەریی کۆمپانیاکە، «ئەنجومەنی دابین کردن و ئیدارەی کار، ئەوانی ناچارکردووە کە لە دامەزراندنی هێزی کاری ناخۆجێیی خۆبپارێزن.»[٣٠]

ئەوەی لەم بابەتەدا شایانی تێبینییە، ئەوەیە کە یەکەم، ئەو هەڵڵایەی لە میدیا فارسییەکاندا لەسەر ئەم بابەتە کەوتەوە، لەبەر ئەوە بووە کە ئەندامانی نەتەوەی فەرمانڕەوا رێگەیان پێ نەدراوە لەوێ وەربگیرێن!!؟ ئەگەر وانیە، بۆچی لەکوردستان بەشێکی سەرەکیی پۆستە بنەڕەتی و باڵاکانی ئیدارە و کۆمپانیاکان خۆوڵاتی نین و لە نەتەوەی باڵادەست یان لە کورد باڵادەستترن، ئەوهەرایەی لەسەر دروست نابێت و ئەو رێنماییەی ئیدارەی کار نایانگرێتەوە؟! بۆ نموونە، ٤٣٪ کارمەندانی پیشەسازیی پیترۆشیمیی مهاباد خەڵکی شارەکە نین.[٣١] لە حاڵێکدا لاوانی شارەکە پەنا بۆ کۆڵبەری دەبەن یان بێکارن. هەروەها، لە کۆی ٤٠٠ کرێکاری وێستگەی وزەی هەڵمیی ئێرانشار(کە ناوی پێشتری پەهرە بووە) لە سیستان و بەلووچستان، تەنیا ٤٤ کرێکاریان بەلووچن،[٣٢] لە حاڵێکدا زۆرینەی رەهای شارەکە بەلووچن. کەواتە بۆ میدیا فارس و بژاردەی نەتەوەی باڵادەست چاو لەم هەلاواردنانە دەپۆشن؟ بۆیە، ئەو گومانە بەهێز دەبێت کە لێرەش گەڕانەوە بۆ پشتی ئەتنیسیتەی داواکارانی کار لە کۆمپانیای «هەفت تەپە»ش زیاتر بۆ مەبەستی پەراوێزخستنی نەتەوە زۆرلێکراوەکان و خۆوڵاتییەکانی عەرەبی ئەو ناوچەیە بێت یان بۆ مەبەستێکی تری بانگەشەیی.

> دەسەڵاتداران یان بژاردەی نەتەوەی زاڵ لە سەر لۆژیکی هێز بە شێوەیەک لە خۆبەزلزانیدا نوقم بوون، هێندێک جار شتی وا دەڵێن زیاتر لە جۆک دەچێت تا ئەوەی بۆچوونێکی زانستی یان جدیی رۆشنبیرانە بێت

دەوڵەت و نەتەوەی فەرمانڕەوا، لەکاتی هاندان بۆ ملکەچ بوونی زیاتر و بەکۆیلەکردنی نەتەوە زۆرلێکراوەکان وەک، بانگەشەکردن بۆ شانۆی هەڵبژاردنەکانیش ئەتنیسیتە و زمانی نەتەوەکان بەکار دێنێت و دەورووژێنێت، بەڵام بۆ مەبەستی بەرهەمهێنانەوەی دەسەڵاتی خۆی. ئەم دوفاقییەی سیاسەتی داگیرکارییانەی دەوڵەتی ئێران و پاشخانە

داگیرکەرییەکەی سەرکەوتوو نەبووە لەوەی هەستییاریی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی زمانی نەتەوە زۆرلێکراوەکان و زمانی کوردی وەک زمانی جوگرافیایەکی داگیرکراو بنرخێنێت و تەنیا لە ئاستی حاشا لێ کردنیدا ماوەتەوە. چونکە، بزووتنەوەی شوناسخوازانەی کوردیش بەرخۆدانی زمانی و کولتووریی کردووەتە بەشێک لە خەباتی نەتەوەخوازانەی خۆی و لەبوژاندنەوەی زمانەکەیدا چالاکانە بەردەوامە.

ئاراستەکانی ڕوانینی سیاسەتی زمانی لە ئێراندا: بە کێشە بینینی زمانی ژێردەست کراو و بڕەودان بە زمانی زاڵ

بە بۆچوونی رویز (١٩٨٤) هەڵوێست وتێڕوانینە سەرەکییەکان بۆ زمان و شێوەکانی ئەرک پێ سپاردنی لە کۆمەڵدا، کاریگەریی دەبێت لەسەر ئەو بڕیار و هەوڵانەی بۆ دیاری کردنی سروشتی پلانی زمانی لە بەستێنێکی دیاری کراودا دەدرێت و جێبەجێ دەکرێت. هەڵوێست و ئایدۆلۆژیاکان دیاری دەکەن کە بە ئاراستەی «ماف»، «کێشە» یان «وەک سەرچاوە» لە زمان بڕوانین (p. 15).[٣٣] لەسەر بنەمای ئەم ئاراستانەیە کە ململانێ گوتارییەکان بۆ زمان سەرهەڵدەدەن، کە لێرەدا لە دوو گوتاری فرەزمانی خوازانە (multilingual) وەک جۆرێک لە پلۆرالیزم و گوتاری تاکزمانی خوازانە (monolingual) وەک جۆرێک لە جەوهەرخوازی دەکەونە بەرانبەر یەکتر.

• ئاراستەی ڕوانین لە زمان وەک کێشە

بە بۆچوونی «رویز» ڕوانین بۆ «زمان وەک کێشە»یەکی کۆمەڵایەتی بە شێوەیەکی کردەکی دەکرێت بناسرێت و چارەسەرەکەشی پەروەردە و فێرکردنی دووزمانە (bilingual education)یە. بە گشتی، ئەو پێی وایە کە دوو چارەسەر بۆ مەسەلەی فرەزمانی هەیە: یان ئاراستەکە لە ڕووی عینادەوە و بۆ مەبەستی خراپە، ئەوە چارەسەرەکان ڕیشەکێش کردن، نوقوستان کردن، قەرەنتینە کردن یان واکسینە کردن دەبێت، یان چارەسەرەکە «چاککردنەوە» و «بڕەوپێدان»ە (Ruiz, 1984, p. 21). لە پێوەندی لەگەڵ چارەسەری یەکەمدا، دەڵێت، «چونکە کێشە زمانییەکان هەر کێشەی تایبەت بە زمان خۆی نین، بەڵکوو کاریگەریی ڕاستەوخۆیان لەسەر هەموو بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی هەیە، ئەم مەیلە تایبەتە [زمان وەک کێشە بینین] لەوانەیە نوێنەری ڕوانگەیەکی تری [نەرێنی] لەبارەی جۆراوجۆریی کولتووری و کۆمەڵایەتیشەوە بێت (ibid). لە بەشەکانی تری ئەم وتارەدا لەسەرەوە زیاتر ڕوون کرایەوە کە کێشەکانی زمان ناتوانن لە کێشە سیاسی- کۆمەڵایەتییەکانی دیکەی ئاخێوەرانی کۆمەڵە زمانییە جیاوازەکان جیا بن و لەدەرەوەی ئەو بەستێنانە بکرێت ڕوون بکرێنەوە.

• ئاراستەی ڕوانین لە زمان وەک ماف

ڕوانین بۆ «زمان وەک ماف» لەو هەوڵانەدا کە لە پێناو دانی مافی مرۆڤی زمانیدا لە جیهان دەدرێن ڕەنگدەداتەوە و لەوانەیە بە فێرکردنی یەکلایەنەی پەرەپێدانی دوو زمانە وەسف بکرێت کە تێیدا [تەنیا] خوێندکارانی زمانی کەمینە لەگەڵ پاراستنی زمانی دایکیاندا، زمانی زاڵیش فێردەبن (Johnson, 2013, p. 36)[٣٤] و ئیتر خوێندکاری زمانی نەتەوەی فەرمانڕەوا پێویست ناکات زمانی کەمینە بزانن و بخوێنن. لە ئێراندا، ئاخێوەرانی زمانی کوردی، بەتایبەتی، نەک هەر مافی زمانی، بەڵکوو مافی گیانیی خۆشیان پارێزراو نییە. کوژرانی ڕۆژانەی کۆڵبەرانی بێ چەکی کورد بە تەقەی ڕاستەوخۆی هێزی چەکداری ئێرانی، زۆرترین ڕێژەی زیندانیانی سیاسیی کورد لە زیندانەکانی کۆماری ئیسلامی و

ئیعدامەکان نموونەیەک لەوانەن.

• ئاراستەی روانین لە زمان وەک سەرچاوە

لە روانین بۆ «زمان وەک سەرچاوە»دا، جۆراوجۆریی زمانی و پەروەردەی فرەزمانی وەک سەرچاوە بۆ ئاخێوەری رەسەن و نارەسەنی زمان هەردووکیان لەبەرچاو دەگیرێت. واتە فێرکردنی جووت زمانەی ووولایەنە {کە هێندێک جار بە دوو زمانە (im-mersion) یان دوانەی زمانی ناودەبرێت} کە تێیدا هەم ئاخێوەری رەسەنی زمانی دایک و هەم نارەسەن [لە هێندێک بابەت] بە هەردوو زمانەکە دەخوێنن(Ibid).

«هەوڵەکانی پلانی زمانی بەو گریمانەیە دەست پێ دەکەن کە زمان سەرچاوەیەکە دەبێ بەڕێوەببرێت، پێش بخرێت، و بپارێزرێت. پێویستە کۆمەڵە زمانییە کەمینەکانیش وەک سەرچاوەگەلێکی «گرنگ»ی پسپۆری لەبەرچاو بگیرێت» (Ruis, 1984, p. 26). جگە لەو لایەنە فێرکردنە فرەزمانییە کە بۆ ناوخۆی هەر وڵاتێک قازانجە و توانستی چەند زمانە بوونی وڵاتەکە لەباری ناوخۆیی وەک سەرچاوە دەباتە سەری، رویز پێی وایە کە سەرچاوە زمانییە سروشتی و دروستکراوەکانی وڵاتەکە، دەتوانێت بۆ ئەمریکا لەباری چالاکییە سەروو نیشتمانییەکانیش (دیپلۆماسیی نێودەوڵەتی، بازرگانی، ئاسایشی نیشتمانی و بەرگری) سوودمەند بێت(Ibid).

بەپێی ئەم ئاراستانەی رویز، دەکرێت بڵێین ئێران لە قۆناغی جۆراوجۆردا و بەپێی بەستێن و ناوچە جیاوازەکانی کوردستان ئاراستەی جیاوزی سیاسەتی زمانیی وەرگرتووە. بەڵام لەسەر یەک «لەهەر دوو قۆناغی پاشایەتی و کۆماری ئیسلامیدا ڕێژیمەکانی ئێران فرەزمانی وەک هەڕەشەیەک بۆ سەر یەکپارچەیی خاکی وڵاتەکە دەزانن(شێخولئیسلامی، ٢٠١٢)»[٣٥] بۆ نموونە، لەهەموو ئێران و بەتایبەتی، لە کوردستان لە چەند دەیەی یەکەمی مۆدێڕن کردنی ئێران و چەسپاندنی دەوڵەت- نەتەی ئێرانیدا (ڕەزاشا ١٩٢٥- ١٩٤١) زمانەکانی غەیری فارسییان بە «کێشە» وەرگرتووە و قەدەغەکردووە. لە پاش ئەم دوو دەیەیە و لە سەردەمی موحەممەد ڕەزاشای کوردا(١٩٤٢-١٩٧٩) «ئاراستەی سنووردار»(Restrictive) ی «کلۆس»ی وەرگرتووە کە زیاتر بواردان بووە بە رۆژنامەیەک و چەند ویستگەیەکی رادیۆ و تەلەفزیۆنی لە تاران، کرماشان، مهاباد و سنە.

> دەوڵەت و نەتەوەی فەرمانڕەوا، لەکاتی هاندان بۆ ملکەچ بوونی زیاتر و بەکۆیلەکردنی نەتەوە زۆرلێکراوەکان وەک، بانگەشەکردن بۆ شانۆی هەڵبژاردنەکانیش ئەتنیسیتە و زمانی نەتەوەکان بەکار دێنێت

لە پاش شۆرشی نەتەوەکانی ئێران بە دژی دیکتاتۆریی ڕەزاشا، ئەم روانینە ئاراستەیەکی بەرفراوانتر لە پێشوو وەردەگرێت. دەکرێت بڵێین لە ئاراستەی سنوورداراوە گۆرا بۆ روانینێکی گونجاو بە قازانجی خۆی کە «کلۆس و وایلی» بە «رروانینی هەل پەرستانە» (ex-pediency orientation) ناوی دەبەن. هەرچەند ئەمان ئەم روانینەیان بۆ ڕێگەدان بە خوێندنی کاتییانەی دووزمانی بەکار هێناوە، بەڵام لەگەڵ سیاسەتی ئێران بۆ زمانی کەمینەکان و زمانی کوردی لە برگەی ١٥ی یاسای بنچینەیی ئێراندا دێتەوە. لە یاسای بنچینەیی ئێراندا لە برگەی ١٥ی یاساکەدا بە شێوەیەکی تەمومژاوی ئاماژە بە «ئازادی»ی خوێندنی ئەدەبیاتی کەمینەکان لەپاڵ زمانی فارسیدا و بەکارهێنانیان لە میدیا و چاپەمەنییەکاندا دەکات (بە بێ ئاماژە بە زمانەکانیان بەگشتی و ناوی زمانەکان بەتایبەتی)، بەڵام بە ڕاشکاوی و روونی بە

بەکار هێنانی وشەی «دەبێ» مندالانی نەتەوە ژێردەستەکان بە خوێندنی زمانی فارسی لە خوێندنگە دەوڵەتییەکاندا پابەند دەکات.

ئاراستەی چارانخوازانەی مافی کەمینە (tolerance-oriented minority rights) لە روانگەی «کلۆس»ەوە کۆی ئەو نۆرمە حقووقی، یاسای عورفی، و نرخاندنانەیە کە حکومەت و دامەزراوە حکومییەکانی سەر بەدەوڵەت (بەتایبەتی لە خوێندنگە حکومییەکاندا) بۆ کەمینەکانی ئامادە دەکەن، و ئەگەر پێویست بوو، پارێزگاری لە مافەکانیان بۆ برەوپێدانی زمانەکەیان لە رووبەری تایبەتی، واتە لە خێزان و دامەزراوە تایبەتەکان دەکەن (Kloss 1998: 20). کەواتە، حکومەت لەوانەیە مافی خوێندن و پێگەیاندنی بە زمانی باڵادەست لە خوێندنگەی حکومی دابین بکات و مافە کۆمەڵایەتییەکانی تری کەمینەکان بپارێزێت، بەڵام مافی خوێندن بەزمانی دایکیان ناپارێزێت. دیارە ئەمە لە بەرانبەر مافی «برەوخوازانە»دا (promotion-oriented)یە کە «رێکیدەخات چۆن دامەزراوە حکومییەکان زمان و کولتووری کەمینەکان بەکار بێنن... [و] بەڵێنی بەرەسمی ناسین و بەکارهێنانی زمانەکەیان لەلایەن ئۆرگانە دەوڵەتییەکانەوە پێ دەدات» (Kloss 1998: 21). بەگشتی، لەم روانینەدادەوڵەت سەرچاوەکانی بەکارهێنانی رەسمییانەی زمانی کەمینەکان دابین دەکات.

بە پوختی، دەکرێت بڵێین بە پێی ئاراستەی مافی زمانیی چارانخوازانە لە پلانی زمانیدا، لەگەڵ بەکارهاتنی زمان لە خێزان، لە مزگەوتەکان، لە رادیۆ و تەلەفزیۆن، لە رۆژنامە و کۆرسەکانی فێرکردنی زمان، لە کەرتی تایبەت و کردنەوەی بەشی کوردی لە زانکۆی کوردستان بە شێوە کۆنترۆڵکراوەکەی چاراوە، کە چەند دامەزراوەیەکی ئەهلیی و وەک «نۆژین» و «زاگرۆس» و «سۆما»ن. بەڵام ئەم دامەزراوانە نەک هەر بە هیچ جۆر لە لایەن دەوڵەتەوە لەبەر مەترسییەکانی داخستن و سوتاندنیان پشتگیری نەکراون، زۆرجار ئەندامەکانیان کەوتوونەتە بەر پەلاماری هێزی سەرکوتکەری ئیتلاعاتی سپای پاسداران و گیراویشن. هەروەها فێرکردنی زمانی کوردی لە کەرتی تایبەت و یان چاپ و بڵاوکردنەوە لە پارێزگا و شارەکانی کوردستان وەک یەک نییە. کورد لە باکووری رۆژهەڵاتی کوردستان دەرفەتەکانی بەکارهێنانی زمانی لێ بەرتەسک بووەتەوە و سنووردارکراوە. بەگشتی ئەم سیاسەتی چارانەی کۆماری ئیسلامی لەگەڵ زمانی کوردی لەچوارچێوەی دابەش کردنی ئیداریی و کارگێریی وڵاتەکەدا(تقسیمات کشوری) بە پارێزگای سنە (کە دەوڵەتی ناوەندی تەنیا ئەو پارێزگایەی بە کوردستان ناسیوە) و ئارادەیەکیش موکریان دەبەسترێتەوە کە وەک جەعفەر شێخو لئیسلامی (٢٠١٢) ئاماژەی پێ دەکات، «ئاراستەی چارانێکی کۆنترۆڵکراو»ی گرتووتەوە بەر.

> **بزووتنەوەی شوناسخوازانەی کوردیش بەرخۆدانی زمانی و کولتووریی کردووەتە بەشێک لە خەباتی نەتەوەخوازانەی خۆی و لەبوژاندنەوەی زمانەکەیدا چالاکانە بەردەوامە**

لە کرماشان و ئیلام زمان هەروا بە کێشە دەبینرێت و هەوڵی ریشەکێش کردن، نوقستان کردن، ئاوێتە کردنی بەفارسی و لەراستیدا واکسینەکردنی دەدرێت. لە ناوچەی ئەردەڵان بە ناوەندیی سنە و لە موکریان و لە ورمێ لەگەڵی «دەچارێت»، بێ ئەوەی لە کاتی بەرهەڵستی کردنی پانتورکیزم یان پانئێرانیزمدا پشتی بگرێت. بە کورتی، زمانی کوردی لە ئاستی ئێراندا بەگشتی و بەتایبەتی لە کەرتی پەروەردە و فێرکردنی رەسمی لە

قۆناغی بنەڕەتیدا، وەک کێشە سەیر کراوە. هەروەها سەبارەت بە زمان وەک سەرچاوە، دەکرێت بڵێین لە پێوەندی لەگەڵ سیاسەتی دەرەوە و پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانی زمانی کوردی لەبواری میدیادا، وەک سەرچاوە لە ڕێگای «تۆڕی میدیایی سەحەر» و هەفتەنامەی «جام کورد» بەکاری هێناوە، بەڵام ئەم لایەنەشی پتر لە ئاراستەی «چاران» (tolerance)ی کلۆس ١٩٩٨ و ئاراستەی «هەلپەرستانە»ی کلۆس و وایلی نزیکە تا لە ئاراستەی سەرچاوەی رویز. هۆی ڕەچاوکردنی ئەم سیاسەتە زمانییە ئەوەیە کە:

- کورد (نەتەوە)، زمانی کوردی(زمان)، و کوردستان(خاک)، لەباری جوگرافی، زمانی و نەتەوەییەوە بەردەوامیی و پەیوەستەییەکەی پاراستووە، بزووتنەوەی ناسیۆنالیزمی سیاسی- کولتووریی کوردیش بەردەوام بووە، نەیتوانیوە پێشی پێ بگرێت.
- وەک پاڵپشتێکی تیۆری بۆ گێڕانەوە باوکسالارانەکەی و گوتارە جەوهەرخوازانەکەی لە ململانێ ناوچەیی (ئیقلیمی/هەرێمی) ییەکاندا بەناوی «جوگرافیای ئێرانی فەرهەنگی»ییەوە لە دیپلۆماسیی هەرێمیدا بەکاری دێنێت.
- چاران لەگەڵ زمانی کوردیدا بە شێوەیەکی کۆنترۆڵ کراو، ئاستی ململانێی کورد بەرانبەر بە خۆی کەم دەکاتەوە و لە ناوخۆدا لە ڕێی بژاردەی ریفۆرمیستیی کوردی سەربە دەسەڵاتی ناوەندییەوە، وەک گەمەیەکی سیاسی بە ناوی «دەرفەت» و زەرفییەتەکانی یاسای بنچینەیی، تەفسیری دەکات. ئەمەش کەلێنی نێوان هێزە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی کورد زیاتر دەکات و سوپاپەکانی دڵنیایی بۆ پاراستنی ڕێژیم لە بەرهەڵستییە نەتەوەییەکان چەور دەکات.
- لەهەمان کاتدا، بە واکسینەکردنی بە زمانی فارسی وەک زمانی زاڵ، کوردییەکە پاسیڤ دەکات و بەرەبەرە دەیگۆڕێت بۆ شێوەزارێکی فارسی کە دواییە نموونەیەکی بەناوی «فارسیی کرماشانی!!» و «مهابادی!!» یان «سنەیی!!»پێکبێت وەک هەموو جۆرە جیاوازە فارسییەکانی لە جۆری ئیسفەهانی یان کرمانی و شیرازی و لە ئەنجامدا ئەم پەرەسەندنە بە سروشتی، ئاسایی و خوازراو بنوێنێت.

ئەنجام

ململانێ و پێکدادانەکانی نەتەوەی کورد و دەسەڵاتدارانی ئێران مێژوویین و دەگەڕێنەوە بۆ پێش پێکهاتنی دەوڵەتی مۆدێرن لە ئێران. ئەدەبیاتی کوردی چ بەنووسراو و چ بە گوتراو پێکدادانەکانی نواندووەتەوە و پێچەوانەی گێڕانەوە دروستکراوەکانی نەتەوەی فەرمانڕەوا، کورد خۆی وەک یەکەیەکی نەتەوەیی- زمانی لە هەرێمێک بەناوی کوردستاندا بینوە، نەک پاشکۆیەکی سەرزەمینی- کولتووری ئێرانی. پێوەندییەکانی زمانی کوردی لە پاڵ زمانی فارسی، تورکی وعەرەبیدا ئاسایی و سروشتی بووە و خێزانەزمانی کوردی لە ژینگەیەکی فرەزمانیدا پێکهاتەی دەنگی، وشەیی و ڕێزمانیی خۆی پاراستووە و خاوەن جۆری جیاوازی تایبەت بەخۆیەتی. ئاخێوەری کورد سەرەرای کار لێک کردنە نێوان کولتوورییەکانی لەگەڵ نەتەوەکانی دراوسێی، بە هۆی بارودۆخی ئایینی، سیاسی، و دەسەڵاتەوە لە ژینگەیەکی فرەزماندا ژیاوە، بەڵام مۆرکی کولتوور و دونیابینییەکی کوردانە بە زمان و ئەدەبیاتەکەیەوە دیارە و پێی دەناسرێتەوە.

سەرکوتی زمان و داگیرکاریی سیاسی -ئابووریی لەلایەن دەوڵەت-نەتەوەی ئێرانی، توندوتیژییەکانی بەهێزکردووە و ڕێگەی نەداوە فرەزمانی بە تایبەتمەندییە پێشینییەکانی خۆی بەردەوام بێت. ئەوە لە حاڵێکدایە کە ڕەچاوکردنی مافی زمانی بە شێوە بڕەوخوازانەکەی کە لەباری یاسایی و

بەڕێوەبەریدا پێویستیی بە بەرەسمی ناسین و پشتگیری کردنی دەوڵەتە، دەتوانێت ئاستی ئەو توندوتیژییە خوێناوییانە کەم بکاتەوە و دەرفەت بۆ چارەسەری ئینسانی بۆ پێکەوەژیانێکی سەردەمیانە بە پێی پاراستنی سەروەریی سیاسی، ئابووری، دەروونیی دوولایەنەی نەتەوەکان بڕەخسێنێت. بۆ باری ئێستای کوردستان و ئێران دوو بنەما هەیە کە بەشێوەیەک لە وڵاتێکی وەک کانادا لە پەیوەندی لەگەڵ فرەزمانی لەو وڵاتەدا تاقی کراوەتەوە. یەکەمیان «بنەمای زمانی نیشتمانی» (the territorial language principle)یە. نەتەوەی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، پێویستە لەسەر بنەمای پەیوەستەیی زمانی هەرێمی، پەیوەستەییی نەتەوەیی و نیشتمانیی خۆی بپارێزێت تا دڵنیا بێت لە مانەوەکەی لە سەر خاکی خۆی. نەتەوەی کورد و زمانی کوردی دەبێ بە کوردستانی بوونی بمێنێتەوە تا بتوانێت هێزی خۆی بەدەست بێنێتەوە وهەوڵی دەرچوون لە کەمینە بوون بدات. ئەمە بۆ ئەو شار و گوند و ناوچانەیە کە کورد لەبەردەوامی و پێوەستەییەکی ئەتنی و زمانیدا دەژیت و بەکوردستان ناسراوە. «کوبک» لەکانادا، «کاتالان» لە ئیسپانیا نموونەیەکی ئەو خۆ پاراستنەن. دووەم، بنەمای گەرەنتی کردنی مافی زمانی «بنەمای زمانی کەسێتی» (the personality language principle)یە. بە پێی ئەم بنەمایە مافی زمانی تاکەکان بێ گەرانەوە بۆ پێگە جوگرافییەکەیان دەپارێزرێت.[٣٦] ئەم بنەمایە بۆ ئەو شوێنانە گونجاوە کە هێندێک گوند و ناوچەی کورد زمان لەگەڵ کۆمەڵە و گرووپی زمانیی دیکەی غەیری کورددا تێکەڵن ولە پێک کەوتنێکی ئەتنی-زمانیدان، کورد لە تاران، لە هێندێک شاری باکووری ئێران، لە هێندێک گوند و شاری بەشی باکووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان و هێندێک گوند و شارۆچکەی تێکەڵاوی لە پارێزگای

هەمەدان دەتوانێت لەسەر ئەم بنەمایە بڕوات و مافی کەمینە زمانییەکانی دیکەی دانیشتووی کوردستانیش هەروا بپارێزێت. بۆ نموونە، کانادا مافی زمانیی کەسێتیی فەرانسەیی زمانەکانی لە دەرەوەی ویلایەتی کۆبەک پاراستووە(١٩٨٢). لە پێوەندی لەگەڵ داگیرکاریی شێوە ئێرانیدا، لەوانەیە دەرچوون لە ژێر نیری داگیرکاریی سیاسی، جوگرافی و ئابووری بۆ کورد ئاسان نەبێت، بەڵام دەرکردنی داگیرکەر لە باری دەروونی و لە زەین و بیری نەتەوەی داگیرکراوی کورددا لەوەش ئەستەم ترە. تەنیا ئەوکاتە کۆلۆنیالیزم لە مێشکە کۆلۆنیکراوەکاندا ڕاو دەنرێن کە نەتەوەی کۆلۆنیکراو داگیرکەری وەک کۆلۆنیالیست ناسیبێت، و بڕیاری بەگژداچوونەوەی هەموولایەنەی لە دژی دابێت و باوەڕی بەمافی ڕەها و تەواوی خۆی هەبێت.

سەرچاوەکان

١. حاجی قادر کۆیی(١٩٨٦)(دیوان)، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی سەردار حەمید میرخان و کەریم شارەزا، پێداچوونەوەی مەسعود محەممەد، بەغدا: ئەمینداریێتی گشتیی ڕۆشنبیریی و لاوانی ناوچەی کوردستان.

2. http://dictionary.sensagent.com/faqi%20tayran/en-en/.

3 .Fassom, P. M. (1919). A practical Kurdish Grammar. INTER- SYNODICAL EV. LUTHRAN ORIANT-MISSION SOCIETY.

4. Liddicoat, A. (2013). Language-in-Education Policies: The Discursive Construction of Intercultural Relations. Bristol, UK: Multilingual Matters.

5. Esmaeil Haddadian- Moghaddam & Reine-Meylaerts (2015) What about Translation? Beyond "Persianization" as the Language Policy in Iran, Iranian Studies, 48:6, 851-870, DOI: 10.1080/00210862.2014.913437.

٦. هەمان سەرچاوە، وەرگیرتووە لە: Adopted From "World Fact Book. "2013. Middle East: Iran." Accessed January 2013. https://www.cia.gov/library/ publi-cations/the-world-factbook/geos/ir.html"

7. Rubin, J., Jernudd, B. H., Das Gupta, J., Fish-

20. Hassanpour, A. (2010). The Politics of A-political Linguistics: Linguists and Linguicide. In Rights to language: Equity, power, and education: Celebrating the 60th birthday of ToveSkutnabb-Kangas/edited by Robert Phillipson.(pp. 33-40). London: Lawrence Erlbaum Associates.

21. Hassanpour, A. (1992). Nationalism and language in Kurdistan, 1918-1985. San Francisco: Mellen Research University Press.

22. www. sharghdaily .ir / 1395 / 11 / 05 / Main / PDF/13951105-2785-6-2.pdf

23. https:// www. cia.gov/ library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html.

24. Mignolo, W. (1992). On the Colonization of Amerindian Languages and Memories: Renaissance Theories of Writing and the Discontinuity of the Classical Tradition. Comparative Studies in Society and History, 34(2), 301-330. doi:10.1017/S0010417500017709.

۲۵. طباطبایی، جواد. (۱۳۹۶). تاریخ جهان با ایران آغاز میشود. در فرهنگ امروز، پنجشنبه ۱۳ مهر ۱۳۹۶ - ۱۱:۱۸

26. Mignolo, W. (2011). The darker side of western modernity: Global futures, decolonial options. Durham: Duke University Press.

27. https:// www.bedonim.com/ 2018 / 12 / 11 / kankash-۱۲-۱۱-۱۸-کنکاش-با-حشمت-رئیسی-و-پروفسور-گارنی/

28. Montrul, S. (2015). The Acquisition of Heritage Languages. Cambridge: Cambridge University Press.

29. Ghassemlou, A. R. (1965). Kurdistan and the kurds. Prague: Pub. House of the Czechoslovak Academy of Sciences.

30. https://www.radiofarda.com/a/iran_shargh_daily_report_etchnic_question/28924543.html

31. http://haje.ir/newsdetails.aspx?itemid=9916

32. https://www.hra-news.org/2014/hranews/

33. Ruiz, R. (1984). Orientations in language planning. NABE Journal, 8(2), pp. 15–34.

34.Johnson, D. C. (2013). Language policy. New York: Palgrave Macmillan.

35. Sheyholislami, J. (2012). Kurdish in Iran: A case of restricted and controlled tolerance, 2012(217), pp. 19-47. Retrieved 31 Aug. 2019, from doi:10.1515/ijsl-2012-0048.

36 .May, S. (2018). Language Rights and Language Repression. In the Oxford Handbook of Language Policy and Planning (pp. 237–255). Oxford Handbooks Online.

man, J. A., & Ferguson, C. A. (Eds.). (1977). Language planning processes. The Hague: Mouton.

8. Tollefson, J. W. (1991). Planning language, planning inequality: Language policy in the community. London: Longman.

9. WANA NEWZ. IR. (May 29, 2019 / ۸خرداد ۱۳۸۹), کد خبر: ۲۶۷۷۴.

۱۰. «تەندروستیی زمانی» زاراوەیەک بوو کە دێبۆرا کامێرۆن، زمانناسی بریتانی لە ۱۹۹۵ دایهێنا. ئاماژەیە بۆ ئەوڕاهێنانانەی کە بۆ برەودان بە پەتیکردنی زمانی ستاندارد و پاککردنەوەی زمان دەدرا. (Cameron, D., 1958, & ProQuest (Firm). (1995). Verbal hygiene. London;New York;: Routledge.

ئالیسۆن جول (۲۰۰۸) پێیوایە»تەندروستیی زمانی ڕێگایەکە بۆ واتابەخشین بە زمان و هەوڵێکی ڕەمزییە بۆ سەپاندنی نەزمێک بەسەر جیهانی کۆمەڵایەتیدا».

Jule, A. (2017). A beginner's guide to language and gender. Bristol: Multilingual matters.

11. Schieffelin, B. B., Woolard, K. A., &Kroskrity, P. V. (1998). Language ideologies: Practice and theory. Retrieved from https://ebookcentral-proquest-com.proxy.library.carleton.ca.

12. parsianjoman.org/?p=6237.

13. Guardado, M. (2018). Discourse, ideology and practice: Micro and macro perspectives in language development and maintenance. Retrieved from https:// ebookcentral -proquest -com .proxy. library.carleton.ca.

14. M, Seel, Norbert. (01/01/2012). Essentialism. Encyclopedia of the Sciences of Learning.

15. Gesser, S. (2015). Madrid›s forgotten avant-garde: Between essentialism and modernity. Retrieved from https://ebookcentral.proquest.com.

16. Borjian, M. &Borjian, H. (2011). Plight of Persian in the modernization Era, (pp. 254 – 67). In Fishman, J. A., & García, O. (2011). Handbook of language and ethnic identity (2nd ed.). New York: Oxford University Press.

(لە ئەحمەدی ئەشرەف (۲۰۰۶) وەریانگرتووە: http://www.iranicaonline.org/articles/iranian-identity-i-perspectives)

17.Grillo, R. (1998). Pluralism and the Politics of Difference: State, Culture, and Ethnicity in Comparative Perspective. Oxford: Oxford University Press.

18.Ucarlar, N. (2009). Between Majority Power and Minority Resistance: Kurdish Linguistic Rights in Turkey. Lund University.

19. http://www.faratab.com/news/9112

تیئۆریی ئاریایی و هیندوئەورووپی،

ناسنامەیەکی داگیرکاریی دژ بە کورد

هادی عەزیزی

ئاماژە

کێشەگەلێک کە لە ڕێی زمانەوانییەوە نەیدەتوانی ڕیشەی کورد بسەلمێنێ، هەمووی بوون بە هۆکار کە دەیڤید نیل مەکێنزی لە ساڵی ١٩٦٠ بەو ئاکامە بگا کە بۆ دۆزینەوەی ڕەگەزی کورد، پێویستە لە دەرەوەی گۆڤانی زمانەوانی بۆی بگەڕێن، شتێک لە دواتر لە سەر هەمان کێشە لە لایەن کاڤالی سفۆرزا لە زانستی چەند ڕشتەییدا تێکەڵ کرا، کە لە بەشێکیدا لە هەژدە خاڵی جیاوازدا لێکۆڵینەوەیان لە سەر خەڵکی کوردستان و دەور و پشتی کوردستان کردووە. سەرەتای لێکۆڵینەوەکان ئەوەیان دەرخست کە کورد لە گەڵ خەڵکی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست وێکچوونیان هەیە.

لەم نووسینەدا، سەرەتا بە ئاراستەیەکی هەڵە دەست پێ دەکەین کە زۆرینەی ڕۆژهەڵاتناسان و مێژوو نووسان وەکوو مێتۆدێکی لێکۆڵینەوە و ئامرازێکی مێژوویی، کردوویانە بە ڕێچکە و لە سەر هەمان بنەماش دەوڵەتانی داگیرکەری کوردستان و بەتایبەتی فارس، خۆیان لە سەر ئەو ڕێبازە بەهێز کردووە.

ئەم مێتـۆدە وەک سـەرەتایەک هیندە ڕێگە خۆشـکەر بوو هەتا فارسەکان تەنانەت لە ناوەندە ئاکادمییەکانیشـیاندا بە چەند قات زیاتر چەواشەکاریشی پێوە دەکەن.

نموونـەی بەهێزی سـەلماندنی ئەو درۆ و چەواشـەکارییانەی ئـەوان وای کـرد کە ناوەندەکانی لێکۆڵینـەوە لە لەندەن کتێبێک لە سەر هەخامەنشی و کەسایەتیی کوورشی فارسـی بنووسن و پێیان بسەلمێنن کە ئەوە ئێوە نین کە بەم شێوەیە باسی خۆتان دەکەن. (Irving Finkel; The Cyrus Cylinder: The Great Persian Edict from Babylon)

مێتـۆد و شـێوازە هەڵەکـەی نـاو ڕۆژهەڵاتناسان و مێژوونووسان:

«بە شێوەیەکی نەریتی کوردەکان وەک ئێرانی و بنەچەکی ئێرانی دەناسـرێن، هەر بۆیە بە شێوەیەکی گشتی بە هیندوئەورووپی هەژمار دەکرێن، چونکە دەڵێن بە ئێرانی قسە دەکەن»

ئەم شێوازە بە گشتی لە لایان زمانەوانان و لێکۆڵەرانـی مێژووی زمانـەوە پەرەی پێ دراوە و ئـەو فاکتانـەی کـە وەک بنەڕەتی تێزەکە پشتی پێ سپێردراوە، تەنیا وێکچوونی زمانییە.

هەڵەی گـەورەی هەموو مێژوونووسـان و لێکۆڵـەران ئـەوە بـوو کە هیـچ کاتێک نەیانویسـتووە یـان نەیانتوانیـوە، زمانـی کـوردی لەگـەڵ زمانە «ناسـامییەکان» ی نـاو ڕۆژهەڵاتی ناوین یـان میزۆپۆتامیا لێک بدەنەوە، هەر چی لە لێکۆڵینەوەکانی ئەوانەوە دەرەکەوێت،خوێندنەوەیان لەسەر کورد تەنیا و تەنیا لە ڕووی مێژووی دەوڵەتی میدییەوەیە کە ئـەوەش، هەمـوو گریمانـەکان بێ هێز دەکات.

سەرهەڵدانی دەستەواژەی هیندوئەورووپی و دواتر گۆڕانی بە هیندوئێرانی و هیندوئەڵمانی، هەروەهـا تێکـەڵ بوونی تێزێکـی هەڵە بە ناوی «ئارییایـی» لە گەڵ ئەم دەسـتەواژانە، مەجالێکـی بۆ فارس ڕەخسـاند کە لە دوای ئەوەی لە سـەردەمی موزەفەرەددین شـای قاجاردا یاسایەکی کرچ و کاڵی بنەڕەتییان بۆ دامەزراندنی وڵاتێکی یەکدەسـت نووسیبۆوە، بەم تێزانـە لە سـەردەمی ڕەزای پەهلەویدا نەخشـەیەکی نـوێ بە باڵادەسـتیی فارس بە سـەر نەتەوەکاندا بکێشـنەوە و «ممالک محروسـە» کە جـاران تا ڕادەیـەک خۆیان باڵادەسـتی خۆیان بوون، بە یەکجاری لە ناو وڵاتێکی تازە بە ناوی ئێراندا بخنکێندرێن، کە کوردستانی ئێمەش لەم پیلانە بێبەش نەبوو.

بۆ ئـەوەی ئێمە بەرپەرچـی هەموو ئەو تێزانـە بدەینەوە، پێویسـتە بە شـێوەیەکی بنەڕەتی هەموو تێزەکان شـیتاڵ بکەین و بە سـەر مێژوویاندا بچینەوە. شیکردنەوەی پێ بە پێی ئەم قۆناغانە دەتوانێ ڕۆشنگەرییەکی بەهێز بە ئێمە ببەخشـێ، کـە دواتر بتوانین زیاتـر لـە حەقیقەتی «کورد و کوردسـتان» تێبگەین.

وەک سـەرەتا باسـمان کرد بـە هۆی هەبوونی هەندێک بەڵگە و وێکچوونی زمانی، کورد بەستراوەتەوە بە لقی زمانە ئێرانییەکانەوە و ئـەوەش کارێکی وای کـرد کورد بکەوێتە بازنەی زمانەکانی هیندوئەوروپییەوە کە زمانی کوردی لە هەموویان کۆنتر بوو.

مێـژووی تێئـۆری هیندوئەورووپی زۆر کۆن نییە و کاتی خۆی دادوەرێکی سەربازیی بریتانیا بە ناوی سێر ویلیام جۆنز(sir william jones 1746-1794) کـە وەک حاکمێک لە هیندوستانی ژێردەستی بریتانیا بڕیاری دەدا، سـاڵی ١٧٨٦ بە سـەرنجدان بە پەیوەندیی

نێوان زمانی سانسکریت و یۆنانی و لاتین، بیرۆکەی هیندوئەورووپی بە مێشکدا هات، بەڵام ئەو کاتە هیچ ناوێکی لێ نەنا.

جۆنز لە ئێرانی ئەو کات کە هێشتا ناوی ئێران نەبوو، زۆری هاتوچۆ دەکرد و شارەزاییەکی باشیشی لە فارسیدا هەبووە، تەنانەت ئەو بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی ماوەیەکیش لە شاری حەڵەبی ئەو کات ماوەتەوە کە بەشێکی زۆری دانیشتوانیشی کورد بوون، بەڵام ئەم زاتە هیچ کات خۆی لە کوردستان و چیاکانی زاگرۆس نەداوە و تەواو لە زمانی کوردی بێ ئاگا بووە.

هەر بۆیە بیرکردنەوە لەم تێزە لە ڕووی بنەڕەت و بناغەی زمانناسییەوە نەبووە، چونکە ئەو تەنیا بەو زمانانە قسەی کردووە.

پێشتر لە لایەن هەندێک خەڵکی دیکەوە سەرنجی پەیوەندیی نێوان زمانە ئەورووپییەکان درابوو، بەڵام ئەوە یەکەمین جار بوو کە کەسێک بەو جۆرە ئەو هەموو زمانانە بەیەکەوە ببەستێتەوە کە لە یەک دوور بوون و جۆنز زمانی سانسکریتیشی بە تیئۆرییەکەوە بەستبۆوە.

دواتر ساڵی ١٨١٣ی زایینی، لێکۆڵەرێکی دیکەی بریتانی بە ناوی تۆماس یەنگ(thomas young 1773-1829) بۆ یەکەم جار دەستەواژەی هیندوئەورووپی(Indo-eropean) بۆ ئەو کۆمەڵە زمانانە دانا.

هەر لەو سەروبەندەدا و دواتریش ئاڵمانییەکان بەم تێزەوە تیوەگلان و زۆرینەی جار لە بری دەستەواژەی هیندوئەورووپی دەستەواژەی هیندوئەڵمانی(Indo-germanic)یان بە کار هێناوە، ئەوەش بۆ ئەوە دەگەڕاوە کە ئاڵمانەکان دەستەواژەی هیندوئەورووپییان قەبوڵ نەدەکرد.

زۆرینەی لێکۆڵینەوەکانی ئەو کاتی ئەورووپا لە سەر ئاراستەیەکی فکری دەکرا کە لە تەوراتەوە وەرگیرابوو و لێکدانەوەی هەڵە بۆ تەورات ئەوە بوو کە پێیان وابوو ئەم زمانانە تەنها لە یەک بنەچەی زمان، بەڵکوو لە یەک ڕەگەزیشەوە هاتوون، ئامانجی ئەورووپییەکان لەم گەڕانانەدا ئەوە بوومێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بدۆزنەوە. لە لایەکی دیکەشەوە ئەوان بۆ دیتنەوەی ڕەچەڵەکی خۆیان لە ناو مشتومڕێکی زۆر کەوتبوون.

زۆرینەی لێکۆڵینەوەکانی ئەو کاتی ئەورووپا لە سەر ئاراستەیەکی فکری دەکرا کە لە تەوراتەوە وەرگیرابوو و لێکدانەوەی هەڵە بۆ تەورات ئەوە بوو کە پێیان وابوو ئەم زمانانە تەنها لە یەک بنەچەی زمان، بەڵکوو لە یەک ڕەگەزیشەوە هاتوون

لە سەدەی هەژدە و نۆزدەهەمدا زۆر بە چڕی بە شوێن ڕەگەزی خۆیاندا دەگەڕان و حەولیشیان ئەوە بوو لە ڕۆژهەڵات شوێنێک بدۆزنەوە کە جێگەی سەرهەڵدانی ئایینە کۆنەکان بوو. ئەورووپییەکانی ئەو کات بە شێوەی زانستی ئەو کارەیان نەدەکرد، چونکە هەژمۆنی ئایینی مەسیحی لە ناو نووسینەکاندا باو بوو و لە هەمووشی گرینگتر هێشتا زانستی ئارکیۆلۆژی دەستی پێ نەکردبوو، هەر بۆیە هەرچی ئەوان دەیانزانی ناوی ئەو نەتەوانە بوو کە لە کتێبە ئایینییەکاندا باسی کرابوو، کە میدی یان ماد و فارس و جوولەکە و هیندی لە خۆ دەگرت، ئەو کات هێشتا ناوگەلێکی وەک سۆمەری و هوری ناسراو نەبوون، هەر بۆیە ئەوان لە ناو ئەو نەتەوانەدا دەگەڕان کە ناویان دەزانین.

لە ئاکامی ئەو هەموو گەڕانەدا، گوتیان کە ئەم گەلە ئاری(aryan)بووە و مانای ناوەکەشی یانی ڕەسەن(noble).

]ئەمە هەڵەیەکی هەرە گەورەتر بوو کە ئەوان تێی کەوتن و لە بەشی سەلماندنی ڕیشە و ڕەگەزی کورد لە بەشی دووهەمی وتارەکەدا بە وردی و فورمولیزەکراو بەرپەرچی

دەدەینەوە]

بە پێی باوەڕی ئەوان گوایە ئەم گەلە لە باکووری هیندوستان ژیاون و دواتر بوونەتە سێ بەش کە بریتین لە مید یان ماد و فارس و سانسکریت. یەکەمین جار ئەو بڕیارە لە یەن کریستییەن لاسێن(christian lassen 1800-1876)ەوە درا. ئەو داوای کرد وشەی ئاری یان ئاریایی لە بری دەستەواژەی هیندوئەورووپی بە کار بهێنرێت وەک ناوێکی گشتی بۆ خێزانی زمانە هیندوئەورووپییەکان و ئەو گەلانەی قسەیان پێ کردووە، لە سەر ئەوەی ناوی ئاری، دەتوانێ هەستێکی هاوبەشی ڕەچەڵەکی و جوگرافیایی بە هەموو ئەم خەڵکانەی ناو بازنەی هیندوئەورووپی ببەخشێ کە ئەمەیان وەک بڵێی لە سەر بنەمای مێژوویی سەری هەڵداوە کە تەواو نازانستی بوو.

ئاڵمانەکان پێشتر لە ساڵی ١٧٧٠ بە وشەی arier ئاشنا ببوون کە ئەوان ئەم وشەیەیان لە زمانەوانێکی پسپۆڕی هیندی و فارسی بە ناوی Abraham haycinthe anquetil-duperron وەرگرتبوو کە ئەویش وشەکەی لە ئاڤێستا و Rigivida(سەرچاوەی هیندی کۆن) وەرگرتبوو. [Larrimore end Eigen, 2006, p 175]

بەڵام هەڵبژاردنی ئەم ناوچەیە بنەمایەکی چەوتی هەبوو، چونکە ئەوان بە هەڵە تێگەیشتن لە تەورات بەو ئاکامە گەیشتبوون.

لە تەوراتدا باسی ئەوە دەکا هەموو ڕرۆڤایەتی لە باخی ئەدێن (جنات عدن garden of eden)ەوە هاتووە.

[لە هەر دوو ئایینی کریستیان و جوودا باسی ئەوە دەکرێت کە ئادەم و حەوا لە ئەدێنەوە هاتوون و زاناکانیش زۆریان حەول دا ئەو شوێنە بدۆزنەوە، بەڵام وەک دەگوترێت بیرۆکەکە سۆمەرییە و ئادەم بە شێوەی Adamu نووسراوە و ئەو ناوچەیەش لای سۆمەر پێی دەڵێن Edin]. (Tsumura, 1989, p 123)

ئەورووپییەکان لە سەدەی هەژدەهەمدا باخی ئەدێنیان بە شوێنێک دەزانی کە دەکەوێتە لای کشمیر و تبتەوە و هەتاکوو سەدەی بیستەم لە سەر ئەو باوەڕە بوون، بەڵام دوای دەرکەوتنی تێکستە سۆمەرییەکان، دەڵێن بنەچەی تەورات لە سۆمەر و مێزۆپۆتامیاوە وەرگیراوە و باخی ئەدێنیش هەر لەو ناوچەیەیە. بۆ بنەڕەتی زمان و ڕەچەڵەک و دیتنەوەی ئەو شوێنە بە پێی خواست و بەرژەوەندیی وڵاتان جێی گۆڕاوە.

لێکۆڵەرێکی ئاڵمانی بە ناوی جولیۆس کلاپرۆس(Julius Klaproth 1783-1835) کە مووچەخۆری ڕووسیای قەیسەری بوو، لە سەر ئەوەی ڕەوایی بە ئەم پرۆژەیە بدات، ئاماژەیەکی بۆ زمانەکانی ناوچەکە کردووە و باسی ئەوە دەکا کە دوای تۆفانەکەی نوح مرۆڤ هەمووی پەنایان بۆ چیاکان بردووەو بنەچەکی مرۆڤ لە هیمالیا و قەوقازەوە دەست پێدەکا. بۆ پاداشتی ئەو کارەی کرا بە ئەندامی ئاکادیمیای ڕووسی و دواتریش نازناوی ئاکادێمیسییەنی پاشایەتیان پێدا. (Eigen and larrimore, 2006, p 173)

لە ڕاستیدا تیئۆریی ئاریایی و ئەورووپی لە هەموو سەردەمێکدا بە مەبەستی سیاسی بە کار هاتووە. figueira 2002 فیگوێریا لە دوو توێی کتێبێکدا باس لە بەکارهێنانی ناسنامە جیاوازەکان بۆ مەبەستی جیاواز دەکات و بەشێکی زۆریشی بۆ ئەفسانەی ئارییەکان تەرخان کردووە.

فیگیوێریا دەگێڕێتەوە کە چۆن بریتانیاییەکان سودیان لەو تیئۆرییە وەرگرتووە و چۆن بە یارمەتیی ئەو ئەفسانەیە خۆیان لە گەڵ هیندییەکان کردووەتە هاوڕەگەز و مانایەکی مێژوویی و ڕەوایان بە داگیرکردن و حوکمڕانی لە هیندوستان داوە و خۆیان بە

تەواوکەری ئارياييەکان داناوە، [وەک ئەوەی وا ئێستا ڕێک فارس دەرحەق بە کورد دەيکا].

هەروەها چينی خوێندەوار و دەسەڵاتداری هيند لەم تيئۆرييە کەڵکيـــان وەرگرتووە کە خۆيان بە هاوشان و هاوڕەگەزی بريتانياييەکان بزانن، بۆخۆشـــيان هەندێک شـــتيان بە ئەم تيئۆرييە زياد کردبوو کە دەيگوت: هيندی لە ڕەگەزی پاکی ئارين و ئايينی هيندووسی لە بنەڕەتدا ئايينی ئارياييەکان بووە و ئيسلام و ئاينەکانی ديکـــە تێکيان داوە. ئەم بيرۆکەيە ئێستاش هيندووەکان وەک چەکێکی سياسی کەڵکی لێ وەردەگرن.

ئەو تيئۆرييە هەتا ئەمڕۆش لە نـــاو ئێرانـــدا ســـوودی لێ وەردەگـــرن و بـــە مەبەســـتی مانادان بەم نەخشە سياسييەی ئێـــران، فارســـەکان خۆيان بە ئارياييی دەزانـــن و بە کورديش دەڵێـــن تـــۆش ئاريايـــی و ڕەسەنيت و هەمووماں لە يەک ڕەچەڵەکيـــن و نەتەوەکانـــی عـــەرەب و تـــورک دەبنە هۆی تێکدانـــی وڵاتـــی ئارياييەکان. بەم شـــێوەيە دەيانهەوێ کورد بـــۆ لای خۆيـــان ڕابکێشـــن و کـــورد حوکمڕانيـــی ئێـــران بە بەشـــێک لە ڕاستيی مێژوويی بزانێت و لە ناو ئەم نازناوە ئەفســـانەييە قەبوڵی دەسەڵاتيان بـــکات و لە هەمـــان کاتيشـــدا ئێرانييەکان دەيانهەوێ مانايەکی مێژوويی بە پان ئێرانيزم بـــدەن. زۆربەی جار بە کـــورد دەڵێن: تۆ لە خێڵە ئارياييە ڕەســـەکانی و وەکوو ئەوە وايە ميدالياى خەڵات بە کورد ببەخشـــن. نکۆڵی لـــەوە ناکرێ کە پەيوەنديی نێوان بە ناو زمانە هيندوئەوروپييەکان هەيە، بەڵام دەستنيشان کردنی يەک ڕەگەز وەک بنەچەی ئەو زمانانە شتێکی مەحاڵە، لە بەر ئەوەی زمان و ڕەگەز دوو شتی جياوازن.

> نکۆڵی لەوە ناکرێ کە پەيوەنديی نێوان بە ناو زمانە هيندوئەوروپييەکان هەيە، بەڵام دەستنيشان کردنی يەک ڕەگەز وەک بنەچەی ئەو زمانانە شتێکی مەحاڵە، لە بەر ئەوەی زمان و ڕەگەز دوو شتی جياوازن

مـــەرج نييە هەمـــوو ئەوانەی بـــە زمانی هيندوئەورووپی قســـە دەکەن لە يەک ڕەگەز بن و جگە لەوەش هيچ بەڵگەيەکی زانســـتی نييە پاڵپشتی ئەو بۆچوونە بکات.

ئـــەم هەڵانە تـــا ڕادەيەکە کـــە ڕوديگێر ئيشـــميتی ئاڵمانـــی(schmitt rûdiget) باس لە تيزی زيرەکانەی ژيلبێـــرت لازاد(gilbert lazard) دەکات لـــە کتێبـــی compendium lingurum iranicarum کـــە بـــە ناوی زمانی ئێرانی و ئارياييەوە، دەگەڕێتەوە بۆ ســـەر ئەو کتێبەی کە بە سياسەت و بناغە لە ئاڵمان لە ســـاڵی ١٩٠٣ چاپ کراوە. [Grundriss der iranischen philologie, wilh geiger-ernst kuhn]

لـــەم کتێبەدا بـــە بيانووی وێکچوونی زمان، بە ئاشکرا پەرە بە هزری ئێرانچييەتی دەدرێ، بێ ئەوەی باســـێک لەوە بکەن کـــە تيـــزی هيندوئێرانی چۆن دامەزراوە. لە هەمـــووی ئەوانە خراپتـــر ژويـــس بلـــو (Joyce blau) وەک کورديزانێـــک کـــە زياتر شـــارەزايی لە کورمانجيی ژووروودا هەيـــە، بـــە چەنـــد نووســـينێکی زمانـــی دەيهەوێ ڕەچەڵەک و نەتەوەی کورديش لە بەر يەک بپچڕێنێ و هەورامی و زازا وەک نەتەوەی جياواز نيشان دەدا و لە زمانەوانەوە دەبێت بە ئارکيۆلۆژيست. [ژويس بلو ئێستا لە ئەنستيتۆی بەناو نەتەوەيی کورد لە پاريسە و شاگردی کامەران بەدرخان بووە].

لە گەڵ گۆڕانی باری سياسی و کۆمەڵايەتی لـــە ئاڵمانەکاندا ئەم تيئۆرييـــەش گۆڕانی بە ســـەردا هات و ئەيگن و لاريمۆر(Eigen and larrimore, 2006) لە کتێبێکدا بە ناو نيشانی: داهێنانی ڕەگەز لە لايەن ئاڵمانەکانەوە، باس لەوە دەکەن کە ئاريايی وەک ئەفسانەيەک لە ســـەدەی هەژدە و نـــۆزدەدا پەرەی پێ دراوە

و دواتریــش تەنانــەت بووەتە هۆی ئەوی کە ڕەگەزیشی لە سەر دابمەزرێت. «the german in vention of race»

لەم کتێبــەدا دەڵێ: ئەفســانەی ئاریایی دووره لە زانســت و پێداگریشــن لە ســەر ئەوەی ئاریایی تەنیا وەهمێکە. ئاریا یان هاریا ناوچەیــەک بووە لە باکووری ئەفغانســتان و باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێرانی ئێستا و باشووری تورکەمەنســتان کە هیــچ پەیوەندییەکی بە زانستی زمانناسی و ڕەگەزناسییەوە نییە، هەتا ڕەچەڵەکیشی لە سەر بدۆزنەوە.

هەر بۆیە ئێمەی کورد بەم جوگرافیایەی ئێســتامان کە نێوان چوار دەوڵەتی داگیرکەر و هەروەهــا بە پیلانــی زلهێزانی دنیا دابەش کــراوە، دەبێ زۆر بە وردی لە ســەر زمان و ڕەچەڵەکی کورد هەڵوێست بگرین.

ڕەچەڵەکی کورد و لێکۆڵینەوە لە ســەر ئەم ڕێبازە

وەک لە بەشــی یەکەمدا باسمان کرد کە بە گریمانــەی وێکچوونی زمانی دەیانویســت و دەیانهەویێ ڕەچەڵەک بۆ کورد بدۆزنەوە و بە زۆر بە ئێرانییەوە بلەکێنن. بەڵام پێشکەوتنی زانســت و بە پێی نوێتریــن لێکۆڵینەوەکانی DNA لە مرۆڤناســیدا، نیشــانی داوە کە بە چوونــەژوورەوە بۆ ناو ڕیشــەی ســەرەتایی، ئــەژدادی کــورد باپیری ئــەو مرۆڤانەن کە لە دەشــتە کشــت و کاڵییەکانــی باکووری نیئۆلۆتیک واتە کوردســتانی ئەمــڕۆ ژیاون و ئــەم جوگرافیایــەش بە گشــتی باکووری ڕۆژاوای ئێرانــی ئێســتا و ڕۆژهەڵاتی نزیک ئۆراسیا(نێوانی ئەورووپا و ئاسیا) دەگرێتەوە.

ئەژدادی کورد لە ڕێگەی ئەو کۆچەرانەی کە لــە ئاســیای ناوەڕاســتەوە هاتــوون بە شێوەیەکی میلیتاریزەکراو بە ئێرانی کراون.

ئــەم داتا نوێیانە نیشــانی داوە کە کورد لەم کۆچەرانــە نییە کە بە نــاوی ئێرانی لە ئاسیای ناوەڕاســتەوە هاتوون و هەروەها لەو کۆچەرانەش نییە کە لە ئەورووپاوە هاتوون.

ئەم نێرینە نوێیە دەیســەلمێنی کە کورد لە باری زمان و ئێتنیک و نەژاد باگراوەندێکی جیــاوازی هەیە کە ئــەوەش دەگەڕێتەوە بۆ باپیرانی کورد.

ئــەم بەرچاوروونییەش کە دەڵێ کورد لە ژێنێک و تۆرەمەیەکی جیاوازن لە زانســتێک بە ناوی زانستی چەند ڕشتەیی وەدەست دێ ئەە بریتییە لە: palaeo/archeo-genetic evidence گۆڤان(شواهد) ی دێرینەناسی Mainly DNA research on skeleton لێکۆڵینــەوە لە ســەر ئێسک و پرووســک یان ئیسکلێت Evolutionary anthropology-DNA genealogy of people living today مرۆڤناســیی گەشەیی/گەشەکردوو لەو مرۆڤانەی وا ئێستا دەژین Historial terminology-mainly cunei زاراوەکانــی مێژوو- ڕێرەوی ڕاســت یان ئەەتــە Onomasticon, linguistics(in paticular re constraction of old-irania using (the example of ergative

زانستیی بنچینەیی زمانەوانیی مێژوویی بۆ ناوی تایبەت(چاک کردنەوەی ئەو ناوانەی وا لە ئێرانــی کۆندا هاتووە وەک زمانێکی بێ کەماسی) Sience of history کــە دەبێتە زانســتی مێژوو. هەموو ئەم زانستانە پێکەوە ئەم زانستە نوێیەیان پێک هێناوە.

ئــەم زانســتە کاتێــک بــۆ یەکەمجــار سەربەخۆیی کوردی وەک ڕەچەڵەکی جیاواز و خەڵکی ڕەسەن سەلماند لە لایەن دوو کەس لە ئان ئاربوور و بۆستۆنی ئامریکا هاتە ئاراوە کە ئەم کەسانەن: گیرنۆت ل.ویندفوهێر(gernot l.windfuhr) کــە ئێرانۆلۆژیســتە و هەروەها ئاناتول ئا.کلیۆسۆڤ(anatole a.klyosov) کە ژێنۆلۆژیستە.

شرۆڤەی سەلماندنی ڕەچەڵەکی کورد:

کــورد لە مێــژوودا هەر لە ســۆمەرەوە هەتا ئاشــووری و ئەکەدی و یۆنانی هەر کامەیان

ناوێکیان بۆ نووسیوە کە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ دەرک نەکردنی ناوی ڕاستەقینەی کورد و هەروەها ئەوەی کە هەر کامەیان بە زمانی ئاخاوتنی خۆی ناوی کوردی هێناوە

بەڵام یەکەمین لێکۆڵینەوەکان لە سەر کورد لە لایەن دوو مسیۆنێری ئیتالییەوە دەستی پێ کرد کە لە لایەن کلیسای کاتۆلیکەوە بۆ بە مەسیحی کردنی کورد ڕاسپێردرابوون.

ئەم دوو ئیتالییە بە ناوەکانی مائۆریزیۆ گارزۆنی(maurizio garzoni 1734-1804) و ژۆزێپ کامپانیل(giuseppe campanile 1762-1835) هەندێک کتێب و نووسینیان لە سەر کورد و زمانەکەی هەیە. ساڵی ١٩٩٠ ی زایینی لە لایەن کەسێکی دیکەی ئیتالییەوە بە ناوی لوییگی لوکا کاڤاڵی- سفۆرزا(-luigi luca cavali-sforza 1922 2018) لە لێکۆڵینەوەیەک لە ژێر ناوی: مێژووی جوگرافیای ژێنەکانی مرۆڤ (the history and geography of human genes) گۆمی هەموو لێکۆڵینەوەکانی دنیای شڵەقاند و بیرۆکەیەکی نوێی سەبارەت بە کورد هێنا ئاراوە کە دەیسەلمێنێ کورد نە لە ئاسیا و نە لە ئەورووپاوە نەهاتووە، بەڵکوو خەڵکی ڕەسەنی کوردستانن.

شی کردنەوەی تێگەیشتنە هەڵەکان لە کورد کە جاران کرابوون

١ هەڵەیەک بە ناوی کورد و باکووری ڕۆژاوای ئێران

ئەم تێئۆرییە بە هەڵە میدی یان مادەکانی بە هۆی وێکچوونی زمانی بە هیندوئێرانی بەستوووەتەوە و دەیهەوێ بڵێ کورد وەک ئەوەی مادەکان ئێرانین، چونکە بە ئێرانی قسە دەکەن.ئەم شتە تا ئێستاش وەک دامەزراوەیی باس دەکرێت بەڵام وشەی زۆر لە مادەکاندا نەدۆزراوەتەوە کە ئەوە بسەلمێنێ.

ئەو تێئۆرییە کە کورد مادەکانن لە سەدەی نۆزدەهەمە لە لایەن مێژوونووسێکی ڕۆمای کۆن بە ناوی بارتوڵد جۆرج نیبور(barthold georg niebur 1776-1831) کە بە ئاڵمانی نووسیبووی سەری هەڵدا، کە نووسەر دەڵێ ووورد نیوە ئارامی ونیوە ماد و فارسن. [-vor träge über alte geschiche, Berlin, 1843 half aramaeie and half median-} persian people}{kurden ein halb aramäisches und halb medisch-persian che {volk

دواتر ئەم تێئۆرییە کە کورد لە مادەکانن لە لایەن مێژووناسی ڕووسی ڤلادیمیر ییدۆرڤیچ مینۆرسکی بە جیهانی کرا. (-vlad mir fedorvich minorsky 1877-1966)

٢ باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێرانی ئەمڕۆ:

ئەم تێئۆرییە لە لایەن ڕۆژهەڵاتناسێکی سوئیسییەوە بە ناوی ئاڵبێرت سوسین(albert socin 1844-1899) هاتووەتە ئاراوە کە لە ووسێنیکدا بە ناوی (-grundriss der iranis chen philologie) باس لەوە دەکا کە کورد لە ڕۆژهەڵاتی ئێرانەوە هاتوون و دواتر بەرەوە ڕۆژاوا ڕۆیشتوون.

٣ باشووری ڕۆژاوای ئێران:

ئەم تێئۆرییە لە ئەوانەی دیکە سەقەتتر بە هۆی وێکچوونی زمانی نێوان کورد و بەلوچ و فارس دەڵێ: کورد و بەلوچ و فارس ڕیشەیەکی ئیتنیکیان هەیە وکورد خەڵکی باشووری ڕۆژاوای ئێرانن.

ئەم لێکۆڵینەوەیە ساڵی ٢٠٠٩ لە لایەن کەسێکی ئەرمەنیی لەدایکبووی ئێران کە ئێستا لە ئەرمەنستان دەژی، بە ناوی گارنیک ئاساتریان (Garnik asatrian) پێداگریی لە سەر کراوەتەوە کە ئەوەش زیاتر بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە ئەرمەنی هەر لە سەردەمی داگیرکارییەکانی تیگران پاشا لە سەردەمی ئەشکانییەوە خۆی بە خاوەنی ورمێ و

باکووری کوردستان دەزانێ و بە هەموو ڕوانگەیەک حەول دەدەن لایەنی باکووری کوردستان بۆ ئەرمەنی بگەڕێننەوە.

دواتر ئەو تێزەش لە لایەن ئێرانۆلۆژیستێک بە ناوی گێرنۆت ویندفۆهێر(-Genot wind fuhr) بەرپەرچ دراوە و دەڵێ: هیچ بەڵگەیەک نییە ئەوە بسەلمێنێ و هەرچی هەیە سەلماندوویەتی کورد لە سەرووی فارسەکاندا ژیاون.

ئەم تێئۆرییانە کە بە تایبەتی لە سەر کورد ئاماژەمان پێ کردن، هەموویان لە تێزەکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە سەرچاوە دەگرن کە دەیانهەوێ لە ڕێگەی وێکچوونی زمانییەوە ڕەگەز و ڕیشە و جوگرافیای کورد دیاری بکەن.

تەواوی ئەو تێزانەی هەتا ئێستا لە سەر کورد نووسراون لە لایەن ئەنجومەنی ئانترۆپۆلۆژیی ئامریکاوە بە توندی بەرپەرچ دراونەتەوە و دەڵێن:

«ئەوەی هەتا ئێستا لە سەر کورد نووسراون هیچی ڕاست نین، چونکە هەمووی حەول دەدەن ڕەگ و ڕیشەیەکی هاوبەش بۆ کورد بدۆزنەوە» (-American an tropological association) (e.g american journal of physical anthropology, (vol.101[1996]569-570

لە ڕابردوودا زۆر نموونەی وا هەبوون کە بۆ سەلماندنی ڕەگ و ڕیشەی نەتەوەیەک لە زانستی زمانناسی کەڵک وەرگرن. تەواوی ئەوانە لە کاتێکدان کە هەندێک زاناش دەڵێن کورد هەر چیایی بوون. بەڵام، بەردی بناغەی سەلماندنی کورد لە لایەن دوو زاناوە دارێژرا کە دەڵێن کورد نەوەکانی گۆتی و لۆلۆیین و خەڵکی ڕەسەنی زاگرۆسن.

ئەوانیش نیکۆلای یاکوڤلیڤیچ مار و ااڤیگدۆر سپایزەر بوون. (nikolai yako-velvich marr 1864-1934)(ebhraim avigdor speiser 1902-1965)[speiser, mesopotamian orogins, 1930, 110-119]

ئەم کێشانەی کە لە ڕێی زمانەوانییەوە نەیدەتوانی ڕیشەی کورد بسەلمێنێ، هەمووی بوون بە هۆکار کە ئێرانۆلۆژیستی بریتانیایی دەیڤید نیل مەکێنزی لە ئاڵمان لە ساڵی ١٩٦٠ بەو ئاکامە بگا کە بۆ دۆزینەوەی ڕەگەزی کورد، پێویستە لە دەرەوەی گۆڤانی زمانەوانی وۆی بگەڕێن و نووسێنیکی بە ناوی [the orgi-nis of kurdish transactions of the philogical society,1961:p8] بڵاو کردەوە.

> ئەم داتا نوێیانە نیشانی داوە کە کورد لەم کۆچەرانە نییە کە بە ناوی ئێرانی لە ئاسیا ناوەراستەوە هاتوون و هەروەها لەو کۆچەرانەش نییە کە لە ئەورووپاوە هاتوون

شتێک لە دواتر لە سەر هەمان کێشە لە لایەن کاڤالی سفۆرزا لە زانستی چەند ڕشتەییدا تێکەڵ کرا، ڕووناکییەکی زیاتری بەخشی، کە وەک پێشتر باسمان کرد لە ژێر ناوی مێژووی جوگرافیای ژێنەکانی مرۆڤ، کە لە بەشێکیدا لە هەژدە خاڵی جیاوازدا لێکۆڵینەوەیان لە سەر خەڵکی کوردستان و دەور و پشتی کوردستان کردووە.

سەرەتای لێکۆڵینەوەکان ئەوەیان دەرخست کە کورد لە گەڵ خەڵکی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست وێکچوونیان هەیە.

ئەم وێکچوونە سەرەرای تێکەڵیی ژینگە و فەرهەنگ و زمان، توانی ئەوە بسەلمێنێ کورد لە گەڵ خەڵکی ڕۆژهەڵاتی ناوین و ئوراسیا وێکچوونی زیاترە.

چەند ساڵ دواتر gernot windfuhr لە وتارێکدا لە ann abor باس لەوە دەکا کە کورد DNA ـەکی جیاوازتری هەیە، سەرەرای ئەوەیکە وێکچوونی لە گەڵ خەڵکی ئەو ناوچەیە هەیە.

هەر بۆیە ویندفۆهێر سەبارەت بە لێکۆڵینەوەکانی ئاکامیکی سەرنجڕاکێشی پێشکەش کرد کە بە سێ دەستە دابەش دەبوون.

١ کورد و کاسپییەن
٢ ئێرانی و فارس وەک ناوڕاستی ئێران
٣ هەزارەی تاجیک(دەری و پەشتوو)

لە لێکۆڵینەوەکەی سفۆرزا و هاوکارەکانی کورد وەک بەشێک لە خەڵکی ڕۆژهەڵاتی ناوڕاست لە کاسپییەنەکان نزیکترە هەتا لە فارسەکان و ناوەڕاستی ئێرانی ئەمڕۆ.

هەتا پێش ١٩٩٤ کە ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە کە بێت چەند زانست تێکەڵ بکا نەبوو.ئەم زانستە نوێیە ئەم سنوورەی بەزاند کە پێشتر باسێکی کلاسیکی لە سەر کورد دەکرد؟! کە تەنیا لە ڕێی زمانەوە بوو کە لە مەیدانێکی گەورە و ئێتنیکیدا خۆی بینیبۆوە، هەر ئەوانەش بوون بە هۆکار هەتا ئەوە نیشان بدرێت کە کورد لە ڕۆژهەڵاتی ناوین و میزۆپۆتامیا نزیکە هەتا ئێران.

> ئەم نێرینە نوێیە دەیسەلمێنێ کە کورد لە باری زمان و ئێتنیک و نەژاد باگراوەندێکی جیاوازی هەیە کە ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ باپیرانی کورد

دوای ئەم لێکۆڵەوە گرینگانە لە ئاستی ناونەتەوەییدا کۆمەڵێک بەدواداچوونی دیکە کرا کە لێرەدا باسیان دەکەین و وەک نزیکترین و نوێترین لێکۆڵینەوەکانی گۆی زەوی لە سەر ڕەچەڵەکی کورد جێی بایەخن.

ئەم لێکۆڵینەوانە لە ڕێی بەدەستهێنانی ژێن و DNA ئێسکلێتە کۆنەکانی کوردستان و مرۆڤی کوردی ئێستا بەراوەرد کراون و تەنانەت ئەوەش دەرکەوتووە کە هەتا دوێنێ دەیانگوت هەورام و زازا لە ڕەگەزی کورد دوورن، بە پێچەوانە هەموو کورد لە کوردستان لە هەموو شێوەزارەکان و لکەزارەکان، سەرەڕای هەورزا و نشێوی جوگرافیا، یەک ڕەچەڵەکیان هەیە.

ئەم تاقیکردنەوانە لە ڕێی بە دەست هێنانی Mtdna, y-Dna, y-chromosome کراوە کە پێشەکی ئەم وشانە بۆ ناساندن شیتاڵ دەکەین.

Mtdna

ئەم بەش و پێکهاتەیە دەگرێتەوە کە لە ناسینی ژێندا لە دایکەوە بە منداڵ دەگا و دەکرێت لە ڕووی ئەم لێکۆڵینەوەیەوە ڕەگەز و ڕیشەی دایکی منداڵ بدۆزرێتەوە کە بۆ ناسینی ڕەگەز لە لایەن دایکەوە کەڵکی لێ وەردەگرن.

Y-Dna

لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتە کە ئەویش بۆ ڕەچەڵەکناسیی ژێنی مرۆڤ کەڵکی لێ وەردەگیرێت.

Y-chromosome

لێکۆڵینەوەیەکە لە ڕەچەڵەکناسیدا کە باس لە میراتی باوک بۆ کوڕ دەکا لە ڕێی ژێنۆلۆژییەوە.

یەکەم لێکۆڵینەوە نوێیەکان

لە ڕێی ئەم مێتۆدە نوێیە و بەراوەردکردنە، لە ساڵی ٢٠٠٠ بەولاوە لێکۆڵینەوەکان بە شێوەیەکی چڕ دەستیان پێ کرد کە سەرەتا لە سەر کوردانی تورکەمەنستان و ناوچەی فیرووزە تاقی کراوە، هەتا وەک نزیکترین ڕاگواستووانی کورد لە سەردەمی سەفەویدا کە لەگەڵ کوردانی خۆراسان کۆچبەر ببوون، شتێکی نوێ وەدەرخا کە خۆشبەختانە لێکۆڵینەوەکە سەرکەوتوو بوو.

دواتر زنجیرەیەکی دیکە لە لێکۆڵینەوە لە نێوان کوردانی گورجستان و کوردەکانی ئەرمەنستان و کوردەکانی باکوور و کوردی باشوور بە ئێزدی و موسوڵمانەوە کرا، کە

خۆشــبەختانە وێکچوونێکی زۆری هێنا ئاراوە و زیاتــر کوردی لەم ئیســک و پرووســکانە نزیــک کردەوە کە هەزاران ســاڵ لەوە پێش لە کوردستان ژیاون و ئەنجامێکی ئاکادیمیی گەورەی بە دەستەوە دا هەتا کورد لەم زنجیرە ئەفسانەییەی ئێرانی بوون بپسێنێ.

ســاڵی ٢٠٠٥ لە لایەن کەسێک بە ناوی ئیڤــان ناســیدز (ivan nasidze) لە ناوەندی ئانترۆپۆلۆژیی ئاڵمان لێکۆڵینەوەیەکی جددی لە سەر ژێنی کورد کرا کە جیاوازیی ئێم.تی دی ئێن ئەی و جیاوازی وای.کرۆمۆزۆمی کوردیان دەرخست و ســاڵی ٢٠١٠ لێکۆڵینەوەیەکی چەند رشتەیی دێرینە ناسیشیان تێکەڵ کرد.

ناوەندی ئانترۆپۆلۆژیی ئامریکا و کەسانێکی وەک گێرنۆت ویندفۆهێر و ئاناتول کلیۆسۆڤ پشــتیوانییەکی بەهێزیان لــەم لێکۆڵینەوەیە کردووە و کەســێکی وەک کلیۆسۆڤ دیسان بــە رەخنە گرتن لە گرووپــە کۆچەرییەکانی ناوەراســتی ئاسیا، بە لێکۆڵینەوەیەکی وەردتر توانی ئەوە بســەلمێنێ کە کورد «باپیری ئەو شوانە کۆچەرانەنن کە هەزاران ساڵ لەوە پێش لە میزۆپۆتامیا و ناوچە کشــت و کاڵییەکانی باکووری میزۆپۆتامیا ژیاون».

ئەم ناوچەیەی کە کورد بۆ جاری یەکەم لە چاخی نیئۆلێتیکدا لە وێ ژیاوە، دەکەوێتە لای باکووری کوردستان و نزیکە لە پەرستگای گرێ ناڤۆکــێ لە ناوچەی خەرابەرشــک لە نزیک شــاری رحای باکووری کوردستان کە کۆنترین پەرەستگای کۆچەرییە، کە دواتریش ئــەم لیکۆڵینەوەیە ئــەوە دەســەلمێنێ کە هیندوئەورووپی زادەی کوردن، نەک کورد لە بازنەی ئەواندا.

تێبینی

خوێنەری بەرێــز هەر وەک دەبینن لەم وتارەدا بە هیچ شێوەیەک باس لە ئەو لێکۆڵەرە کوردانە نەکراوە کە لە مێژوودا لە ســەر نەتەوەی کورد کاریان کردووە، ئامانجی مــن لەم کارە یەکەم ئەوە باش دەزانم لێکۆڵەی کورد لە لای کورد بێ خاوەنە، دووهەم روخساری راستەقینەی هەموو رۆژهەڵاتناسان و مێژوونووسان نیشان بدرێ کە زۆر جار کورد دڵی بە بەشێکیان خۆش کردووە.

خاڵێکی دیکەی ئەم نووســینە ئەوەیە کە رەنگە لە کۆتاییەکەدا کە بە شــێوەی زانستی باس لــە رەچەڵەکــی کــورد وەک باپیرانی رۆژهەڵاتی ناوین دەکات، خوێنەر تووشی ئەم هەستە بکات کە منی نووسەری کورد بۆ لای نەتەوەکەی خۆم رامکێشــابێ، بەڵام بە هۆی نوێبوونی زانســتەکە کە هێشتا داگیرکەرانی کوردســتان دەســتیان پێی رانەگەیشتووە، دەمەوێ ئەوە بڵێم کە جیا لە ســەرچاوەکان وەک پاشــکۆی نووســین، ئــەم وشــانەی خوارەوەش دەتوانــن لە لێکۆڵینەوەی زیاتر و حەقیقەتی مژارەکە نزیکتان بکاتەوە.

Mtdna kurdish
Y-chromosome kurdish
Y-dna kurdish
Ivan naidze
Mark stoneking
Dominique quinque
Nina bendukidze

خاڵی کۆتایی ئەوەیە کە لە نووسینێکی دیکەدا تەواوی ئەم لێکۆڵینەوە نوێیانە کە DNA کورد شتیاڵ دەکا و بەپێی دێرینەناسی بەراوەردی دەکا، بە بەڵگەوە دەخەینە بەرچاوی خوێنەری کورد.

سەرفەرازی بۆ کورد و کوردستان

سەرچاوەکان

The Origin of Kurds, Ferdinand Hennerbichler
American anthropoloLogical association, journal of physical anthropology, vol.101[1996]569-570
کورد کێیە؟ سۆران حەمەرەش
Ephraim avigdor speiser, mesopotamian orgins
Ivan nasidze, MtDNA and Ychromosome Variation in Kurdish Groups
Gernot l.windfuhr, ann arbor Anatole لێکۆڵینەوەکانــی a.klyosov

سیاسەت لە کوردستان لە نەبوونی «ماف بە سەر شارەوە»[1]

ساسان ئەمجەدی

ئاماژە

لە نەبوونی ناوەندە دێموکراتیکەکان و بنەمایەکی یاساییی مۆدێڕن و بە لە بەرچاوگرتنی شێواز و پرۆسەی سەرهەڵدانی دەوڵەت–نەتەوە لە وڵاتانی ناوچەکە، کورد دەرفەتێکی یەکجار تەسکی لە بەردەستدا بووە بۆ ئەوەی بتوانێ لە چوارچێوەی سیاسی–یاسایی فەرمیدا بەدواداچوون بۆ داواکارییەکانی خۆی بکات. لە وەها دۆخێکدا خەباتی چەکداری لە لایەن زۆرێ لە پارتە سیاسیەکانەوە وەک ئاڵترناتیڤێ سەیر کراوە بۆ درێژە دان بە «بەرخۆدان» بەرامبەر بەو دەوڵەتانەی کە نوێنەرایەتیی جۆرێ لە ناسیونالیسمی فەرمیی وڵاتەکەیان دەکەن. بە پێچەوانەی ڕوانگەیەکی زاڵ کە زۆرتر لە لایەن وتاری سیاسیی ئەو دەوڵەتانەوە ئاراستە دەکرێ، خەباتی چەکداری نە وەک کەرەستەیەک بۆ داگیرکردنی دەسەڵاتی سیاسی و ناوەندەکانی، بەڵکوو زۆرتر وەک ڕێگاچارەیەک سەیر کراوە بۆ پاراستنی هەبوون و مەوجوودیەتی پارتەکان و ڕاگرتنی بەستەرێ کە تێدا بکرێ درێژە بە کار و چالاکیی سیاسی بدرێت.

چالاکییە چەکدارییەکان زۆربەی کاتەکان لە دەرەوەی «شار» و لە بەستێنێکدا بەڕێوە چووە کە زۆر پێوەندی بە بەستێنەکانی شارەوە نەبووە. ئەمە لە کاتێکدایە کە بەشێکی زۆر لە سەرکەردە جەوانەکانی پارتە سیاسییەکانی کوردستان خوێندکاری زانکۆکانی شارە گەورەکان و لە چینێکی مامناوەندییەوە سەریان هەڵداوە. ئەوان هاوکات پێداگرییان لە سەر هەندێ چەمک و بایەخی سیاسی-کولتووری کردووە کە پێوەندیی ڕاستەوخۆی بە بەستێنەکانی مۆدێرنی شارنشینەوە هەبووە.

لەم وتارەدا هەوڵ دەدرێ ئاوڕێ لەم پرسە بدرێتەوە کە گەرچی خەباتی چەکداری لە «شاخ» و بە ڕواڵەت لە دەرەوەی «شار» سەقامگیر بووە، بەڵام هاوکات ڕیشەی ئەم پرسە دەگرێتەوە بۆ ئەو ئاڵوگۆڕانەی کە لە بەستێن و پەیوەندییە شارییەکاندا ڕووی داوە. هەر لەم بارەوە پرسی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و پرۆسەی پاش هاتنە سەرکاری محەممەدڕەزای پەهلەوی و ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە سەردەمی دەسەڵاتدارییەتیی ناوبراوە هاتە ئاراوە دەخرێتە بەر باس. لێرەدا بە پشت بەستن بە چەمکی «ماف بە سەر شارەوە» کە لە لایەن هێنری لۆفۆبڤر (١٩٩٠)[٢] لە کتێبێکدا هەر بەم ناوە ئاراستە کراوە، قسە لە سەر پێوەندیی «مافی هاووڵاتی[٣] بە سەر شارەوە» لە گەڵ خەباتی چەکداری لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە پاش کۆماری کوردستان و هەر وەها ئەو بەستێنەی کە دۆخی سەرهەڵدانی ئەم جۆرە خەباتەی خولقاندووە، دەکرێ.

لەم بابەتەدا هەروا باسی ڕۆڵ و گرنگیی «پانتای گشتی» لە سیاسەتی کوردی وەک یەکێ لە پێویستییەکانی ماف بە سەر شارەوە دەکرێ. پانتایەک کە لە نەبوونی دەرفەتی فەرمیی یاسایی بۆ کاری سیاسی ڕۆڵێکی یەکجار گرنگ دەبینێت و بە کردەوە ڕۆڵی ئالترناتیڤێکی گێڕاوە بۆ بەشدار کردنی خەڵک لە پرۆسەی سیاسەت کردندا. پانتایەک کە پاش داگیر کردنی لە لایەن دەسەڵاتەوە سیاسەتی کوردیی تووشی بەربەست و قەیرانێکی جددی کردووە و ناچاری کردووە لە نەبوونیدا پەنا بۆ خەباتی چەکداری ببات.

«ماف بە سەر شار»: دەوڵەت لە بەرامبەر پانتای گشتی

هێنری لۆفۆبڤر، کۆمەڵناسی بە ناوبانگی فەرانسی، لە کتێبێکدا بە ناوی «ماف بە سەر شارەوە» قسە لە سەر مافی گشتیی هاووڵاتیان دەکات لە سەر چۆنیەتی بەشدار بوونی ئەوان لە پرۆسەی بەڕێوەبردنی شار و سیاسەت و بابەتی ڕۆژانەدا. خۆبەڕێوەبرییەک کە بە پێچەوانەی مافی تاکەکەسی بەو جۆرەی کە لە یاسای بنەڕەتیی وڵاتان و کۆنڤانسیونەکانی مافی مرۆڤدا ڕەنگ ئەداتەوە، پشت بە مافی گشتی دەبەستێ و لە پانتای گشتی و شوێنی ژیان لەگەڵ بزووتنەوە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان پەیوەندیی ڕاستەوخۆی هەیە.

لۆفۆبڤر «ماف بە سەر شار» وەک داواکارییەکی سیاسی بۆ بونیادنانی بەستێنێکی کۆمەڵایەتی بە کار دەبات کە تێیدا دەرفەتی سەرهەڵدانی بزووتنەوە کۆمەڵایەتی و سیاسییە جوراوجۆرەکان بێتە ئاراوە. ئەم چەمکە لە لایەن لۆفۆبڤەرەوە بە خوێندنەوەیەکی تایبەت لە «**شوێن-مەیدان**» وەک ڕاستییەکی جڤاکی دەناسێندرێت. ڕاستییەکی جڤاکی کە لە پێوەندی لە گەڵ «شێوازەکانی بەرهەمهێنان و دەسەڵات» واتای خۆی پەیدا دەکات. هەر بۆیەش لە لایەن لۆفۆبڤەرەوە چەمکی «شوێن» لە دیاردەی دەسەڵات، ئایدۆلۆژی و سیاسەت جیا ناکرێتەوە و «شوێن» وەک چەمکێ دەبیندرێت کە تێیدا فەرمان و هیرارشیی کۆمەڵایەتی لە لایەن دەوڵەتانەوە بە سەر خەڵکدا دادەسەپێندرێت. بەڵام لەوەلاوە بەشدار بوون لە پرۆسەی سیاسەت

و خۆبەرێوبەری هەمان مافە کە لە بەرامبەر خۆداسەپاندنی دەوڵەت و دەسەڵات واتا پەیدا دەکات و لە سەر ئەم بنەمایە شار دەبێت بە سووژەی ئەکتی کۆمەڵایەتی. لۆفۆبفر پێی وایە تەنیا کاتێ «ماف بە سەر شار» دەتوانێ بێتە دی کە دەوڵەت بە تەواوی بخرێتە پەراوێزەوە و پرۆسەی بڕیاردان و بەشدار بوون لە سیاسەت و پانتای گشتی بکرێت بە ئەکتێکی سەرەکیی کۆمەڵایەتی. لەم ڕوانگەیەوە شار دەبێتە شوێنێک بۆململانێی نێوان دەسەڵات و بزووتنەوە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان؛ دەبێتە ئامراز و هاوکات ئامانجی بزووتنەوە. ئەم باسە لێرەدا و لە پێوەندی لە گەڵ بزووتنەوەی کورد واتایەکی یەکجار گرنگتر پەیدا دەکات کە لە بەشێکی تری بابەتەکەدا دیسان ئاماژەی پێ دەکرێت.

گەرچی لۆفۆبفر لە کتێبەکەیدا شارەکانی ڕۆژهەڵات (die orientalische Stadt) کە بە وتەی ئەو شێوازی بەرهەمهێنانی ئاسیایی بە سەریاندا زاڵە لە لێکۆڵینەوەکەی دەخاتە دەرەوە، بەڵام هاوکات ئاماژە بە هەندێ خاڵ دەکات کە دەکرێ لە پێوەندی لە گەڵ پرسی کورد و دۆخی پاش «ڕیفۆرمی ئەرزی» لە ئێراندا واتادار بێت. ئەو پێی وایە لەم جۆرە وڵاتانەدا، لە ناوچوونی پێکهاتەی کشتوکاڵ و «پێشاسەرمایەداری» هاوکات لە گەڵ لە ناوبردن و جۆرێ لە تاڵان کردنی سامانی جووتیاران و وەرزێران ڕوو ئەدات کە ئەمەش لە ئاکامدا دەبێتە هۆی کۆچی بە کۆمەڵی گوندنشینان و پەراوێزکەوتنیان لە قەراخ شارەکان و پەرە سەندنی جۆرێ لە «شارنشینی» کە بە هۆی ڕێژەی زۆری بێکاری، دەسکورتی و هەژاری، پێویستی کونترۆڵ و سەرکوت و ڕوانینی ئەمنی لە لایەن دەوڵەتانەوە تا ڕادەیەکی زۆر دەکات بە بەشێکی یەکلاکەرەوە لە ژیانی کۆمەڵایەتی-سیاسیی ئەو خەڵکە.

ئەم بابەتە لە کوردستان و لە پێوەندی لەگەڵ جۆرێ لە سیاسەت و دەسەڵاتداریەتیی دەوڵەت، خاوەن هەندێک تایبەتمەندیی زۆر گرنگن کە دەبێ زۆرتر قسەی لە سەر بکرێ: ئەوەی کە ئەم تایبەتمەندییانە چین و پێوەندیی بەستێنێک کە تێیدا ڕێفورمی ئەرزی ڕووی داوە لە گەڵ گوشاری سیاسی و ئەمنی بۆ سەر کوردستان و پێوەندی ئەم باسە لە گەڵ شار و ئوربانیزم چییە؟

پرسی کورد لە ژێر کاریگەریی «شۆڕشی پەسیڤ» و پێویستییەکانیدا

لە دەیەی ٣٠ و ٤٠ی زایینیدا نەوەیەکی نوێ لە ڕووناکبیرانی کورد دەبن بە هەڵگری بیرۆکەی ناسیونالیستی کە زۆربەیان لە چینی مامناوەندین و لە خوێندنگە و زانکۆکاندا پێگەیشتوون. دواتر حزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و کۆمەڵە زۆرترن ئالیکاری لە دەڤەری سۆرانی زمان و لە باژارەکانی مهاباد و سنە وەردەگرن و بە گشتی ئینسیاتیڤی شۆڕش دەگوازرێتەوە بۆ شار. ئەمەش پرۆسەیەکە کە دەکرێ سەرەتاکەی بگەڕێنینەوە بۆ دروست بوونی کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان. عەباسی وەلی (Vali 1997) سەرەتای ناسیونالیسمی مۆدێرنی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەگەڕێنێتەوە بۆ دامەزراندنی کۆمەڵەی ژ-ک و پێی وایە زۆربەی دامەزرێنەرانی ئەم ڕەوتە کە لە چینی وردە بورژوای شاری پێک هاتوون، خاوەن پیشەگەلێک بووگن کە لە پرۆسەی پەرەسەندنی فونکسیۆنی سیاسی، ئابووری، ئیدارایی دەوڵەتی مۆدێرندا، شکلیان گرتووە. جیا لەوەی کە چ هۆکارگەلێ دەبێتە هۆی ڤەگۆڕینا کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان بۆ حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران، دەکرێ بەشێکی گرنگ لە لۆژیک و سیاسەتی کۆماری کوردستان بگەڕێنینەوە بۆ هەمان لایەنی مۆدێرنی کۆمەڵەی ژ-ک کە دواتر لە فۆرمی کۆماردا ڕەنگ ئەداتەوە. کۆمار کە لە

لایەن بەشێکی بەرچاو لە چینی مامناوەندی و هەروا چینی بندەستی شاری پشتیوانیی لێ دەکرا، خاون تایبەتمەندییەکی سەرەکی بوو لە پێوەندی لە گەڵ چۆنیەتیی بەشدار بوونی خەڵک لە «ئەمری سیاسی»دا، کە ئەویش دەکرێ بە «پانتای گشتی» ناوی لێ ببردرێت. جیا لەوەش، کۆمار لە تەمەنی کورتی خۆیدا زۆرتر وەک بەڕێوبەرییەکی شاری دەرکەوتبوو و هاوکاتیش توانیبووی پانتای سیاسیی خۆی بۆ گوندەکان بەرفراوان بکات و باقەریەن نەتەوەیی لە نێو چینی جووتیار و خەڵکی لادێ تا رادەیەک پەرە پێ بدات. «باج(مالیات)» سەرچاوەی سەرەکیی داراییی کۆمار بوو و ئەمەش لە لایەن دانیشتوانی ئەو شارانەوە بە حکوومەت دەدرا کە لە ژێر کونترۆڵی کۆماردا بوون. ئەم هاوکارییەش دەرخەری جۆرێ پاڵپشتیی ئەکتیڤی چینی مامناوەندی و خوارەوە شاری بوو لە کۆماری مهاباد. پاڵپشتییەکی چالاکانە کە بە پشت بەستن بە لایەنی سیاسی و ئایدۆلۆژیک، لە رێکخستنی کۆمەڵەی خەڵکان تا بەشداری لە بەڕێوبەریی ئیداریی لە خۆ دەگرت (Vali 1997).

گرنگیی ئەم بابەتە لەوێدا دەردەکەوێ کە ئەم ئاڵوگۆڕانە لە کۆمەڵگایەک سەر هەڵئەدەن کە لە لایەک هێشتا تا رادەیەکی بەرچاو لە ژێر کاریگەریی «بەستێن و پەیوەندییەکانی پێشا سەرمایەداری»دایە و لە لایەکی ترە دەولەت هەموو هەوڵی خۆی خستووەتە گەڕ، بۆ ئەوەی لە پەراوێزی «بەستێن و پەیوەندییەکانی سەرمایەداری»ی جیهانیدا جێ بگرێت و بۆ ئەمەش لە هەوڵی ئەوەدایە کە «پێویستییەکانی ئەم تێکەڵ بوونە» دەستەبەر بکات. بە واتایەکی تر ئێمە لەم سەردەمەدا رووبەڕووی دۆخێک دەبینەوە کە دوو لایەنی دژبەری لە خۆ گرتووە. یەکەم «سیاسەت لە کوردستان» کە بە گەرەنتی کردنی بەشداریی خەڵک لە پرۆسەی سیاسەت و پانتای گشتیدا، نوێنەرایەتیی جۆرێ لە گۆرانکاری دەکات کە خەڵک تێیدا رۆڵی بەرچاو دەگێرن. دووهەم ئاڵوگۆڕێک کە خەریکە هێدی هێدی لە ئێران لە سەرەوە بۆ خوارەوە (بە پێچەوانەی کوردستان) و بە ئێنیسیاتیڤی محەمەد رەزا شای پەهلەوی روو ئەدات بۆ ئەوەی بتوانێ لە سیستەمی کاپیتالیستیی جیهانیدا جێگیر بێت. ئەم پارادۆکسە پێویستی بەوە هەیە زۆرتر بناسێندرێت تا دوایی لە هۆکارەکانی ناکۆکیی قووڵی نێوان لۆژیکی ئەم دوو جۆرە سیاسەتە و کاریگەرییەکانی لە سەر رووهێنانی پارتە سیاسییەکانی کوردستان بۆ خەباتی چەکداری باشتر تێ بگەین.

ئانتونیۆ گرامشی (١٩٧١) بە ناساندنی چەمکی «شۆڕشی پەسیڤ» پێی وایە شۆڕشی «پرشکۆی» ئینگلیس لە ساڵی ١٦٨٨ کە شۆڕشی پیشەسازیی بە دوای خۆی هێنا، دەستپێکی پرۆسەیەکە کە تێیدا کاپیتالیسم پەل بۆ هەموو شوێنێ دەهاوێژێ. پرۆسەیەک کە بە خێرایی لەو وڵاتانەی کە وەک «پەراوێز» دەناسێندرێن جێگیر دەبێ و بۆ سەقامگیر بوونی هەندێ پێویستیی بنەڕەتی لە گەڵ خۆی بەرهەم دەهێنێ کە دامەزراندنی دەوڵەتی ناوەندگەرا و داسەپاندنی «ئاڵوگۆڕی سیاسی-کۆمەڵایەتی لە سەرەو بۆ خوارەوە» لە پێشمەرجە سەرکییەکانیەتی. مۆدێرنیزە کردنی کۆمەڵگا لە رێگای ئەو ئاڵوگۆڕانەی کە لە «سەرەوە» رێک دەخرێ و دامەزراندنی دەسەڵاتی ناوەندیی بە هێز، ئەو تایبەتمەندییە گرنگانەن کە بۆ کونترۆڵی سەرچاوەی دارایی و مرۆڤی و بە کار هێنانیان لە پرۆسەی «پێشکەوتنی گرێدراو»دا پێویستە. سێنترالیزە کردن و عەقلانی کردنی (بە واتای عەقلانییەتی ئامرازی) نۆرمە سیاسییەکان، دامەزراندنی مەکینەیەکی لەشکەریی بەهێز، پێش‌خستن و داسەپاندنی ناسنامەی نەتەوەیی و هەروەها پەروەردە و راهێنانی یەکدەست لە قوتابخانەکان ئەو خاڵانەیە کە بەدی هاتنیان

بۆ بەرفرەکرنا سیســـتمی کاپیتالیســـتی لە «وڵاتانــی پەراوێــز» (Peripherieländer)، وەک پێویســتی و پێشــمەرجی ســەرەکی دەناسێندران. لەم پرۆسەیەدا کە گرامشی بە «شۆڕشــی پەســیڤ» ناوی لێ دەبات، هەوڵ دەدرێ ئــەم گۆڕانکارییانە لە گەڵ «گەشــە ســەندنی کۆمەڵایەتی» لە لایەن دەوڵەتەوە و لە ڕێگای ناوەندە فەرمییەکانەوە بەرێوە بچێت. مێهدی پەرویزی ئامینە (١٩٩٩) کە بە وردی لێکۆڵینەوەی لە ســەر ئەم بابەتە لە پێوەندی لەگەڵ ئێرانــدا کردووە، پێی وایە شۆڕشــی پەســیڤ لە ئێران لە سێ قازدا بەرێوە چووە کە یەکەمیان لە نێوان ســاڵەکانی ١٩٢١ تا ١٩٢٦ و لە کاتی ڤەگۆڕینا دەسەڵاتی قاجار بۆ پەهلەوی هاتووەتە ئاراوە، دووهەمیان لە ساڵی ١٩٥٣ و پاش لە سەر کار لابردنی محەممەدی موســەدق و توندوتــۆڵ کردنی دەســەڵاتی سیاسی، ئابووری و لەشکەریی محەممەدرەزای پەهلەوی چێ بووە و قۆناخی تەواوکەری ئەم پرۆسەیە لە ساڵی ١٩٦٢ و بە دەست پێکردنی «شۆڕشی چەرمگ» گەیشتووەتە لووتکە. لەم نێوانــەدا پرۆگرامی«ڕیفۆرمــی ئــەرزی» دوو ئامانجی ســەرەکیی هەبووە. یەکــەم لە ناو بردنی سیستەمی ئاغاواتی و دەرەبەگایەتی و گواستنەوەی دەســەڵاتی ئەوان بۆ دەوڵەت و دووهەم بەرفراوان کردنی باندۆرا کاپیتالیستی و گەشــە کردنی لە ناوچەی کشــتوکاڵدا. لە ئاکامی «ڕیفۆرمی ئــەرزی» ڕێژەیەکی زۆر لە گوندنشینان ڕوویان لە شارەکان کرد و ئەمەش ئەنجامــی کۆمەڵایەتــی و ئابووریی زۆری بە دوای خۆیدا هێنا؛ لەوانە «حاشیەنشــینی» لە ئاستێکی بەربڵاو، دەستپێکردنی شارنشینیی خێرا و هەروەها پەرەسەندنی چینی کرێکار و چینی مامناوەندی شاری.

«ڕیفۆرمی ئەرزی» لە کوردســتاندا بووە هۆی ئەوەی کە ڕێژەیەکی بەرچاو لە گوندنشینانی کوردستان لە پرۆسەی دابەش کردنی «زەوی و زار» ڕووبەڕووی ئاســتەنگی برۆکراتیک بن و تووشی ئەزموونێکی دژوار لە گەڵ دەوڵەت بن. ئــەوان لەوە تێگەیشــتن کــە دەوڵەت پارێــزەری ئەوان نییە و گەندەڵی، ناکارامەیی سیستەمی یاســایی و هەروا بێ دەسەڵاتیی دەوڵەت بەرامبەر بە ئاغا و دەرەبەگەکان لانی کــەم لە پێوەندی لە گەڵ چینی بندەســتی ــوردا لــە ئاستێکی زۆر بەرزدایە (-Kan jori1992). ئەم پرۆســەیە هــەروا بووە هۆی کوچی بەلێشــاوی بەشــێکی زۆر لە کوردە جووتیــار و گوندنشــینەکان بۆ شــارەکان و پەرەسەندنی شارنشــینی و هاوکات هەژاری و بێــکاری و پەراوێز نشــینی. هەر بۆیە ئەم ئاڵوگۆڕە نوێیە لــە ئاکامی «ڕیفورمی ئەرزی» نــە تەنیا نەبووە هۆی لــە ناوچوونی کەلێنی نێوان دەسەڵات و خەڵک، بەڵکوو کێشەکانی قووڵتر کرد و بەســتێنی بەشێکی بەرچاو لەو قەیرانانەی گواستەوە بۆ ناو شارەکان.

لــە وەها دۆخێکدا و بە پێی ئەو شــێوازە لە سیاســەت کە لــە کۆماری کوردســتاندا بە ڕێوەچووبوو، واتە بەشداریی خەڵک لە ئەمری سیاسی و «دیســێنترالیزە کردنی» دەسەڵاتی ناوەندی، ئەو دەژبەرییە لە نێوان پرسی کورد و دەسەڵاتی ناوەندی تا دەهات قووڵتر دەبوو. لە کاتێکدا کە دەوڵەت لە داسەپاندنی بیرۆکەی «کولتــووری فەرمی» و هەروا فۆرماســیۆنی ڤڤاکی هژمونیک (-hegmoniale soziale For mation) تووشی بەربەستی جدی بووبوو. چون لە لایەک پێشــمەرجە ماددییەکان بۆ پەیڕەو کردنی وەها هەژمۆنییەک هێشــتا جێبەجێ نەبووبــوون و لە لایەکی تر داســەپاندنی ئەم هەژمۆنییە پێویســتی بە پەژراندنێ هەبوو کە لە چوارچێوەی کۆمەڵگای مەدەنی و سیاسیی کوردســتاندا هاتبێتە ئــاراوە و؛ بابەتێک کە بە هۆی شــێوازی توندئاژۆی ســەرهەڵدانی ناسیونالیســمی ئێرانی و دەوڵەتی مۆدێرن و هەوڵی سیستماتیک بۆ سڕینەوەی خەڵک لە پانتای سیاسیدا، ناتەباییەکی قووڵی لە گەڵ سیاســەت لە کوردستان و ناسنامەی کوردی

درووست کردبوو.

دەکرێ ئەم بابەتە بەم جۆرە کورت بکرێتەوە کە هاوکات بوون و پێوەندیی دیالکتیکیی نێوان پێویستییەکانی مۆدێرنیزاسیۆن و ناوەندگەراییی سیاسی لە ئێران (بەو جۆرەی کە لە سەرەوە قسەی لە سەر کرا) لە گەڵ دەرکەوتنی خەڵک لە کوردستان وەک «سووژەی سیاسیی ئەکتیڤ» (بەو جۆرەی کە عەباس وەلی پێناسەی دەکات) دۆخێکی هێنا ئاراوە کە دەرهاویشتن و سڕینەوەی ئەو سووژەی سیاسییە لە پانتای گشتی و لە «شوێنی» بەشدار بوون لە «ئەمری سیاسی» ببێت بە پێش مەرجی هەرە سەرکەی بۆ بەرهەست بوونی دەسەڵاتی دەوڵەت لە کوردستاندا.

ئەم بابەتە لەوێدا لە پێوەندی لە گەڵ «ماف بە سەر شارەوە» واتا و گرنگی پەیدا دەکات کە لۆفۆبڤرئاماژەی پێ دەکات: گرنگ ترین شت بۆ دەوڵەت ئەوەیە کە شوێن و کات بخاتە ژێر رکێفی خۆی؛ لە کاتێکدا کە گرنگ ترین میناکی شوێن لە پێوەندی لە گەڵ داسەپاندنی دەسەڵاتدا «شارە».

دەسەڵات لە هەوڵی ئەوەدایە کە لە «شوێن»دا دەربکەوێ. بە واتایەکی تر «شار» ئامانجی بزووتنەوە و دواییین خاڵی بە ئاکام گەیشتن یان هەرەس هێنانی هەر شۆڕشێکە. هەر بۆیە «شار» واتە ئامانجی بزووتنەوە، دەبێت بە بەستێنی سەرەکیی ئەو ناکۆکییەی کە لە سەرەوە ئاماژەی پێ کرا (پێویستییەکانی بەڕێوەبردنی شۆڕشی پەسیڤ لە لایەک و ناتەباییی ئەم باسە لە گەڵ دەرکەوتنی خەڵک وەک سووژەی سیاسیی چالاک لە کوردستان). ناکۆکییەک کە لە گەڵ بەکارهێنانی لەرادەبەدەری توندتیژیی دەوڵەتی، وا دەکات کە کورد تەنیا لە کاتی لاواز بوون یان لە ناوچوونی بەرهەستیی دەسەڵاتی ناوەند لە کوردستاندا، جارێکی تر وەک سووژەی سیاسی لە پانتای گشتیدا دەربکەوێت و مافی گشتیی خەڵک بە سەر شار بە واتا سیاسییەکەی، واتە بەشدار بوونی خەڵک لە «ئەمری سیاسیدا» دەستەبەر بکات. لە نەبوونی وەها دەرفتێکدا دەوڵەت کە هەبوون و بەردەوام بوونی حاکمیەتی خۆی گرێ داوە بە دەرهاویشتن و سڕینەوەی ئەم سووژە چالاکە لە کوردستان، ڕێگا بە هیچ جورە ڕێکخستنێکی دووبارە و دەرکەوتنێکی سیاسیی پارت و ڕێکخراوە کوردییەکان نادات. هەر بۆیە خەباتی چەکداری وەک درێژەی سیاسەت کردن لە نەبوونی ماف بە سەر شارەوە دەبێت بە تەنیا ئامراز بۆ ڕاگرتنی هەبوونی خۆ لە پێناو پاراستنی بیرۆکەیەک کە پێی وایە لە یەکەم دەرفەت و لە ئەگەری لاواز بوونی دەسەڵاتی ناوەندیدا، توانای گەڕانەوەی سووژەی سیاسی بۆ پانتای گشتیی کوردستان و بەشداری کردنی خەڵک لە «ئەمری سیاسیدا»ی هەیە. بەشدار بوونێ کە لە شاردا و بە دەرخستنی ئەو ناوەندانەی لە شار کە بەرهەست بوونی دەسەڵاتیان دەستەبەر کردووە، دەتوانێ واتا پەیدا کات.

سەرچاوەکان

- Lefebvre, Henri (1990): Das Recht auf Stadt. Hamburg: Edition Nautilus.
- Parvizi Amineh, Mehdi (1999): Die globale kapitalistische Expansion und Iran. Eine Studie der iranischen politischen Ökonomie (1500-1980), Hamburg: Lit Verlag.
- Vali,Abbas(1997): Politische Herrschaft und Ideologie der kurdischen Nationalbewegung im Iran 1942 – 1979. In: Carsten Borck / Eva Savelsberg / - Siamend Hajo (Hg.): Ethnizität, Nationalismus, Religion und Politik in Kurdistan.

پەراوێزەکان

1. Das Recht auf die Stadt
2. Henri Lefebvre

٣. هاووڵاتی نە بە واتای یاساییەکەی، بەڵکوو لێرەدا مەبەست لە هاووڵاتی، هەموودانیشتووانی«وڵات»، شار یان ناوچەیەکە.

"شیکاری"

گوتاری زاڵ و گوتاری هاوبەش

ڕزگار موکری

ئاماژە

گوتاری زاڵی کورد ئەگەرچی ئەویترێکی دەرەکیی سەرەکی هەبووە بۆ سازکردنی گوتارێکی سەربەخۆ، بەڵام هەم بۆخۆی هێندێک وردە گوتاری وەک ئەویتری ناوخۆیی لە سەر بنەمای «دژایەتی» پێناسە کردووە و هەم وەک گوتاری ناوخۆییی وردەگوتارەکان، لە سەر بنەمای «دژایەتی» پێناسە کراوە، کە کێشەی سەرەکیی کورد و گوتارە سیاسییەکەی لێرەوە دەست پێدەکات و بۆتە هۆی شکڵ نەگرتنی گوتاری هاوبەش و کەڵان گوتاری سیاسیی کورد.

لە زانستی سیاسیدا لێکدانەوەی گوتار(تحلیل گفتمان)، هەم وەک تێئۆری و هەم وەک شێوەی توێژینەوە (روش تحقیق)، بنەمایەکی بەهێزە بۆ لێکدانەوی پرس و بابەتە سیاسییەکان؛ بۆیە ئەم شێوازەی لێکدانەوەیە لەم وتارەدا بنەمایە بۆ باسی شکڵ گرتنی گوتاری زاڵی سیاسیی کورد و چۆنییەتیی شکڵ گرتنی گوتاری هاوبەش و خەسارەکانی شکڵ نەگرتنی ئەو گوتارە هاوبەشە. کە لە نێو تێئۆرییە جیاوزەکانی لێکدانەوەی گوتاردا، شێوەی لاکلاو مۆف دەبێتە بنەمای ئەم وتارە.

لێکدانەوەی گوتار

گوتار بە مانای کۆمەڵێک واتا، ئاکار، کردەوە و چەمکە کە لە دەوری واتایەکی سەرەکیی دیکە کۆ دەبنەوە و مەفسەلبەندی دەکرێن. لەم ڕوانگەیەوە هەموو هەڵسوکەوتە کۆمەڵایەتییەکانی ژیانی کۆمەڵگایەک واتایەکی گوتاری بە خۆیەوە دەگرێ و گوتار لە هەمو کردەوە، قسە، شێوە ڕوانین و شێوەی ییانی ئەم کۆمەڵگایە پێک دێ.(9، 2002، La-clau & Mouffe)

لە هەر کۆمەڵگایەکدا و لە مەیدانی سیاسەتی ئەو وڵاتەدا، جیاوازیی بیر و ڕوانین دەبیندرێ و هێندێک واتا و کردەوەی جیاواز بە دەوری واتایەکی سەرەکیدا کۆ دەبنەوە و هەر کام لەوانە دەتوانن تەعبیر لە گوتارێک بکەن، کەواتە لە هەر کۆمەڵگایەکدا دەکرێ بە پێی پێداویستییە کلتووری، کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان و جۆراجۆریی ڕوانینەکان، یەک، دوو یا چەند گوتاری سیاسی بوونیان هەبێ(تاجیک: ۱۳۸۳،۴۶). بەڵام ئەوە هەرگیز بەو مانایە نییە کە تەواوی ئەو گوتارانە دەتوانن لایەنگری زۆریان هەبێت یا بە واتایەکی دیکە هێژمۆن بن، لە کاتێکدا کە چەند گوتار بوونیان هەیە تەنیا یەک گوتارە کە دەتوانێ ببێتە گوتاری زاڵ(گفتمان مسلط). یانی گوتارێک کە زۆرترین و باشترین وڵام و گەڵاڵەی بۆ پرسە جۆراجۆرەکان پێیە و زۆرترین جەزابییەتی بۆ کۆمەڵگا هەیە، دەتوانێ لە ڕێگەی کۆ کردنەوەی لایەنگر و مەشرووعیەت ساز کردنی کۆمەڵایەتییەوە هێز بەدەست بێنێ و هەر بەم هۆیەوە هێژمۆن بێت و ببێتە گوتاری زاڵ. دیارە ئەوە بەو مانایە نییە کە ئەو گوتارانەی دیکە ئیدی بوونیان نییە، کاتێک گوتارێک زاڵ دەبێ، گوتارەکانی دیکە پێیان دەگوترێ وردەگوتار(خردە گفتمان).

«ڕکەبەرایەتی» و «دژایەتی» دوو بنەمای شێوەی پێوەندیی گوتارەکانن لە گۆڕەپانی سیاسیدا. کە لە سەر ئەو بنەمایانە «ئەویتر» بۆ گوتارەکان ساز دەبێ و گوتاری زاڵ یا بە پێی «ڕکەبەرایەتی» یا «دژایەتی» ئەویترەکانی خۆی دیاری دەکات. لە ڕاستیدا ئەم ئەویترانە لە سەر بنەمای ڕکەبەرایەتی و دژایەتی لە بەرامبەر گوتارەکانی دیکە خۆیان ڕێک دەخەن و بە پێی هێزیان هێژمون دەبن (حسینیزادە: ۱۳۸۳، ۲۵-۲۴).

کەواتە لە بەرانبەر هەر گوتارێکدا، چەند «غەیر» یا «ئەویتر» بوونی هەیە کە لە نێوان ئەم ئەویترانەدا جیاوازیی بنەمایی هەیە؛ بە جۆرێک کە دوو جۆر «ئەویتر» مانا پەیدا دەکات، «ئەویتری ناوخۆیی» و «ئەویتری دەرەکی»، بۆ وێنە؛ گوتاری لیبرالیستی بە نوێنەرایەتیی ئامریکا ئەویتری دەرەکیی گوتاری بنەماخوازانە، بەڵام ڕێفۆرمخوازی، «ئەویتری ناوخۆیی» گوتاری بنەماخوازیی کۆماری ئیسلامیە. (سلطانی:۱۳۸۳،۱۱۱)

لە ساحەی سیاسیی وڵاتاندا «ئەویتری ناوخۆیی» بە پێی بنەمای «ڕکەبەرایەتی» شکڵ دەگرێ و گوتارەکان حەول دەدەن لە مەیدانی «ڕکەبەرایەتیدا» براوەی ساحەکە بن و ببنە گوتاری زاڵ، بەڵام ئەوەی دەبێتە هۆی ساز بوونی ئەویتری دەرەکی «دژایەتییە»، بە پێی ئەو بنەمایە؛ گوتارە جۆراوجۆرەکان دەبنە دژبەری یەکتر و وەک ئەویتری دەرەکی هەڵسوکەوت لە گەڵ یەکتردا دەکەن(حقیقت

و حسینی: ١٣٢،١٣٩٠).

لە ڕاستیدا وردە گوتارەکان ڕەقیبی یەکتر و ڕەقیبی گوتاری زاڵیشن و وەک ئەویترێکی ناوخۆیی دەڕواننە یەکتر، بەڵام هەموو ئەم وردە گوتارانە هاوڕێ لەگەڵ گوتاری زاڵ دەکرێ یەک ئەویتری دەرەکیان هەبێت کە ئەوە دەبێتە هۆی کۆ کردنەوەی هەموو گوتارەکان لە جوغرافیایەکی سیاسیی تایبەتدا دژ بە گوتاری دەرەکی.

کەواتە لە سەر ئەم بنەما تیئۆرییە دەتوانین سەبارەت بە پێوەندیی لایەن، حیزب و جەریانە سیاسییەکان وەک گوتاری جیاواز لێکدانەوەمان هەبێ و لە سەر ئەم بابەتە ڕاوەستین کە گوتاری هاوبەش لە نێوان ئەم گوتارانەدا چیە و چۆن شکڵ دەگرێ و خەسارەکانی شکڵ نەگرتنی ئەم گوتارە هاوبەشە لە کوردستاندا چین.

گوتاری زاڵی کورد و پێوەندییەکانی ئەم گوتارە

لە مێژووی سیاسیی کورددا بە تایبەت دوای ئەو قۆناغەی کە بزووتنەوەی کورد لە سەر دەستی حیزبایەتی، مەیدانداریێتیی گۆڕەپانی سیاسی و خەباتی کردووە، بە پێی جیاوازییە هزری و چینایەتییەکان چەند بیر و بۆچوونی جیاواز لە مەڕ بابەتەکانی پێوەندیدار بە کۆمەڵگای کوردی و پرسە سیاسییەکانی لە ئارادا بوون کە هەر کام پێکهێنەری گوتارێکی تایبەت یا حیزب و ڕێکخراوەیەکی جیاواز بوون. تەنانەت لەو قۆناغەدا کە تەنیا حیزبی دێموکرات یەکەم حیزبی کوردی بووە، لە ناو ئەم حیزبەدا و لە قۆناغی جیاوازدا «وەرسورانی گوتار»(چرخش گفتمانی) دیتراوە. ئەم وەرسووڕانانە کەمیان بە هۆی گۆڕانی بارودۆخ بوون و هۆکاری زۆربەیان گۆڕانی ڕێبەرایەتی و شێوە ڕوانینی ئەو ڕێبەرانە بووە.

> لە هەر کۆمەڵگایەکدا و لە مەیدانی سیاسەتی ئەو وڵاتەدا، جیاوازیی بیر و ڕوانین دەبیندرێ و هێندێک واتا و کردەوەی جیاواز بە دەوری واتایەکی سەرەکیدا کۆ دەبنەوە و هەر کام لەوانە دەتوانن تەعبیر لە گوتارێک بکەن

دوای سازبوونی حیزبی دیکە لە کوردستان، ئەگەرچی گوتاری حیزبی دێموکرات وەک گوتاری زاڵ مایەوە، بەڵام ئەو حیزب و جەریانە نوێیانەی وەک کۆمەڵە، خەبات و مەکتەبی قورعان و دواتر پژاک و ... وەک وردە گوتار و گوتاری ڕەقیب و ئەویتری گوتاری نەتەوەیی حیزبی دێموکرات لە مەیدانی ڕکەبەرایەتیدا بوون، کە هەڵبەت هێندێک جار وەک کردەوە کە شەڕی ناوخۆییشی لێ کەوتۆتەوە و زۆر جاریش وەک بیرۆکە، لە بری «ڕکەبەرایەتی»، «دژایەتی» بۆتە بنەمای ئەویتری ئەم گوتارە نێوخۆییانە. گوتاری زاڵی کوردی لە قۆناغێکدا بە هۆی نەبوونی ڕەقیب و لە دواییشدا بە هۆی پەسەند بوونی لە لایەن کۆمەڵگاوە گوتاری حیزبی دێموکرات بووە و ماوەتەوە و ئەم گوتارە زاڵە چەمکەکانی وەک؛ خودموختاری، دێموکراسی، زمان وەک کەرەسەیەکی شوناس خوازانە، خەباتی چەکداری، ناسیۆنالیسمی کوردی یا «کوردایەتی»ی، وەک دالی ناوەندی(دال مرکزی) و دالی خز(دال شناور) بە پێی قۆناغ و بە شێوەی جیاواز وەک گوتاری سیاسیی کوردی ڕۆژهەڵات مەفسەلبەندی کردووە. ئەم گوتارە توانیویەتی لە ڕێی زاڵ بوونەوە ببێتە بەردەنگی سەرەکیی دژبەرەکانی گەلی کورد بە تایبەت کۆماری ئیسلامی، بۆیە لە هێندێک دەورەی جیاوزدا وەک لایەنی سەرەکیی کورد بۆتە تەرەف حیسابی کۆماری ئیسلامی بۆ دانوستان.

ئەگەر لە پۆلێنبەندییەکی ساکاردا جەریانەکانی؛ چەپی ڕادیکاڵ بە نوێنەرایەتیی کۆمەڵە، ئیسلامی بە نوێنەرایەتی مەکتەبی قورعان و نەتەوەیی بە نوێنەرایەتیی

حیزبی دیموکرات وەک سێ جەریانی سێحەب گوتار باس بکەین، دەتوانین بڵێین گوتاری ئیسلامی بە هۆی ئیسلامی بوونی حکوومەتی خومەینییەوە نەیتوانی ئەویترێکی دەرەکی لە سەر بنەمای دژایەتی لە گەڵ کۆماری ئیسلامی ساز بکات، کۆمەڵەش کە وەک جەریانێکی مارکسیستی دوو بەرەی ئیمپریالیسمی جیهانی و چەوساوەکانی دونیای لە بەرامبەر یەکدا دەدیت و کۆی دەسەڵاتی نوێش دەیتوانی لە بەرەی چەوساوەکان دژ بە ئیمپریالیسمی رۆژئاوا بێت نەیتوانی ئەویترێکی دەرەکی بەهێز لە کۆماری نوێی ئیسلامی لە سەر بنەمای دژایەتی ساز بکات، بەڵام حیزبی دیموکرات بە کەڵک وەرگرتن لە چەمکی «کوردایەتی» و واتاگەلێکی وەک ئازادی و خودموختاری لە چوارچێوەی ناسیۆنالیسمێکی رادیکاڵدا توانی ئەویترێکی بەهێزی دەرەکی لە کۆماری ئیسلامی کە دژی هەموو ئەو چەمکانە بوو لە سەر بنەمای دژایەتی ساز بکات و گوتارێکی بەهێزی جەماوەرپەسەند شکڵ بدات و ببێتە گوتاری زاڵی سیاسیی کورد لەو سەردەمەدا و دوو جەریانەکەی دیکە وەک وردە گوتار مانەوە و دواتر بە هۆی نەبوونی ئەویترێکی بە هیزی دەرەکی لە سەر بنەمای دژایەتی، نەیانتوانی ببنە هاورێی گوتاری زاڵ بۆ پێک هاتنی گوتاری هاوبەش بە تەوەرێتی ئەویتری دەرەکی.

گوتاری زاڵی کورد ئەگەرچی ئەویترێکی دەرەکیی سەرەکی هەبووە بۆ سازکردنی گوتارێکی سەربەخۆ، بەڵام هەم بۆخۆی هێندێک وردە گوتاری وەک ئەویتری ناوخۆیی لە سەر بنەمای «دژایەتی» پێناسە کردووە و هەم وەک گوتاری ناوخۆییی وردەگوتارەکان، لە سەر بنەمای «دژایەتی» پێناسە کراوە، کە کێشەی سەرەکیی کورد و گوتارە سیاسییەکەی لێرەوە دەست پێدەکات و بۆتە هۆی شکڵ نەگرتنی گوتاری هاوبەش و کەڵان گوتاری سیاسیی کورد.

گوتاری هاوبەش

هەروەک باس کرا تەنیا یەک گوتار بە پێی جەزابییەت و ئەو وڵامانەی کە بۆ پرسەکانی کۆمەڵگای هەیە دەبێتە گوتاری زاڵ و ئەوانی دیکە وەک وردە گوتار دێنە ئەژمار.

> لە ساحەی سیاسیی وڵاتاندا «ئەویتری ناوخۆیی» بە پێی بنەمای «رکەبەرایەتی» شکڵ دەگرێ و گوتارەکان حەول دەدەن لە مەیدانی «رکەبەرایەتیدا» براوەی ساحەکە بن و ببنە گوتاری زاڵ

دیارە ئەو گوتارانە لە ساحەی سیاسیی کوردستاندا ئەویتری نێوخۆییی یەکترین و کۆی ئەم گوتارانە ئەویترێکی دەرەکییان دەبێ هەبێت کە گوتاری دژبەرانی کوردستانە. هەڵبەت ئەم ئەویترە دەرەکیە بۆ هەموو گوتارە کوردیەکان بە زاڵ و وردە گوتارەوە بوونی هەیە بەڵام لە پەنای ئەوەدا ئەویترێکی بەهێزی ناوخۆییش بوونی هەیە کە لە سەر بنەمای دژایەتی ساز بووە.

گوتاری هاوبەشی کورد بە مانای ساز بوونی ریزبەندییەکی بە هێز لە نێوان گوتارە رەقیبەکانی کورد لە بەرامبەر ئەو ئەویترە دەرەکییە یا گوتاری دژبەرانی کورددایە.

هۆکاری سەرەکیی پێک نەهاتنی گوتاری هاوبەشی کوردی لە نێوان گوتاری زاڵ و وردە گوتارەکاندا، هەر وەک باس کرا ساز بوونی ئەویترێکی بەهێزی نێوخۆیی لە سەر بنەمای دژایەتی لە پەنا ئەویتری دەرەکیدایە، بەو مانایەی کە پێوەندیی حیزبەکانی کوردستان وەک نوێنەرایەتیی گوتارە جیاوازەکان کە دەبێت لە سەر بنەمای رکەبەرایەتی بێت لە

سـەر بنەمای دژایەتییە و ئەویتری ناوخۆیی ئەگەر لە ئەویتری دەرەکـی بە هێزتر نەبێ، هێندەی ئـەو بەهێزە و ئـەو ئیزنەی نەداوە هەمـوو لایەنەکان تەنیا یەک ئەویتری بەهێز لە سـەر بنەمای دژایەتییان هەبێ کە دەبێ ئەویتری دەرەکی واتە کۆماری ئیسـلامی و دژبەرانی کورد بێـت. کەواتە دژایەتی وەک بنەمـای جـۆری پێوەندیی گوتـارە دژبەرە دەرەکییەکان لە جیاتـی ڕکەبەرایەتی وەک جۆری پێوەندی

گوتار یـا حیزبە ڕەقیبـە نێوخۆییەکان بۆتە بنەمای شێوە ڕوانینی حیزبەکان بە یەکتر

بۆیـە بەردی بناغەی سـاز بوونـی گوتاری هاوبەش هاتنەوە سەرجێی ئەم شێوە ڕوانینەی حیزب و گوتارەکانی ڕۆژهەلات بە نیسـبەت یەکتر و سەیر کردنی حیزبەکانی دیکە وەک ڕەقیبە نـە دژبەر. کەواتە گوتـاری هاوبەش بە دەوری یـەک ئەویتری بەهێزی دەرەکیدا دەبێ ساز بێت و هەموو لایەناکان پێویستە لە سەر بنەمای دژایەتی یەک ئەویتریان هەبێت.

لەو سـۆنگەیەوە کە لە سـەرجەم قۆناغە سیاسـییەکانی کـورددا لایەنـە دژبەرەکان بە تۆمـەت و هـۆی ناوچەگەرایـی و تەرە بوون لە ناوەند و ڕاسـت بە هۆی سیاسـەتی ناوەندخوازانـەی تـورک، عـەرەب و فارس دراونەتە بەر پەلامار و زەبر و زەنگ، دژایەتیی ناوەندخـوازی دەتوانـێ مەرجەعێکی بە هێز بێت بۆ سازبوونی گوتاری هاوبەش .

کەواتـە ناوەنـد خوازی هـاورێ لەگەڵ ئەو بیرۆکە شۆڤێنیسـتییەی کە کورد وەک پێکهاتەیەکـی مەحکـووم بە ئێرانـەوە لکاو سەیر دەکات، ئەم گوتارە دژبەرەی کوردە کە پێویستە کەڵان گوتار یا گوتارە هاوبەشەکەی لە سەر ئەم چەمکە شکڵ بگرێت و ئەویتری دەرەکی بەهێز و هاوبەشی کورد، وەک غەیری دژبەر لە سـەر ئەم بنەمایە ساز ببێت. ناوەند خوازی چ لە بازنەی دەسەڵاتی سەقامگیر واتە کۆماری ئیسلامی و چ لەبازنەی ئۆپۆزۆسیۆندا وەک ئەویتری دەرەکیی کورد دەتوانێ ببێتە میحوەری سەرەکیی شـکڵ گرتنی گوتاری هاوبەشـی کـورد. کەواتە لە یەک ڕسـتەدا دەکـرێ بڵێین گوتاری هاوبەشـی کورد دژ بە ئەویتری دەرەکیی ناوەندخواز کە لە سـەر بنەمای دژایەتی ساز بووە شکڵ دەگرێ. ئەم گوتارە هاوبەشە بە ناوەندێتیی گوتاری زاڵ و وەسڵ بوونی وردە گوتارەکان بەم گوتارە زاڵە وێرای قەبووڵ کردنـی جیاوازییە هزریەکان پێویستە شکڵ بگرێ و هەر جۆرە سیاسەتێک دژ بە ئەویترە ناوەندخوازە دەرەکییەکە دەبێ لە چوارچێوەی گوتاری هاوبەشدا بکرێ.

پێویستە بگوترێ کە گوتاری هاوبەش لە سەر دوو تەوەری؛ دەرەکی بوون (کە لە سەر بنەمای دژایەتی سـاز بـووە) و ناوەندخوازی پێک دێت، کـە هەردووکیان بۆ سـازبوونی گوتاری هاوبەش پێویستن.

سـاز نەبوونی گوتاری هاوبەش و پێمل نەبوون بە هێژمونی گوتاری زاڵ لە ساحەی سیاسـیی کوردسـتاندا ئەم کێشـانەن کە بوونەتە زۆر خەسـاری گـەورە لە مێژووی کـورددا. وەک بـاس کرا هێژمـون بوونی گوتارێک بە هۆی پەسەند بوونی ئەم گوتارە بۆ حەلی پرسەکانی کۆمەڵگایە کەواتە پێمل نەبـوون بەم هێژمۆنییە پشـت کـردن لە ڕوانگەی زۆرینەی جەماوەرە. وردە گوتارەکان دەبـێ لـە ڕێـگای «ڕکەبەرایەتییـەوە» بۆ چارەسەری پرسەکانی کۆمەڵگای بەردەنگ، بیر لە هێژمۆن بوون بکەنەوە نەک لە ڕێگەی «دژایەتیەوە».

دوو ئەزموونی مێژوویی

زۆر وێنە و ئەزموونی مێژوویی لە خەسارەکانی سـاز بوونی ئەم ئەویترە بەهێزە ناوخۆییە لە سـەر بنەمای «دژایەتـی» و پێمل نەبوون بە هێژمۆنـی گوتاری زاڵ لە مێـژووی کورددا

له بەردەستدایە، کە لێرەدا بۆ پشت ڕاست کردنەوەی ئەم باسانە، ئاماژە بە دوو نموونەی خەسارەکانی ساز نەبوونی گوتاری هاوبەشی کوردی لە دوو بەشی کوردستاندا دەکرێ.

١ پرسی ڕیفراندۆم لە باشوری کوردستان لە چوارچێوەی گەورە گوتاری(گفتمان کلان) بزووتنەوەی کوردیدا و لە سەردەستی پارتی و بەشێکی یەکیەتی کە پێکهێنەری گوتاری زاڵی کوردی لەم قۆناغەدا بوو دەکەوێتە بواری جێبەجێ کردنەوە و دەنگی زۆرینەی جەماوەری کوردستان دەهێنێتەوە. ئەوە لە حاڵێکدایە پێش ڕیفراندۆم چەند لایەنی وەک گۆڕان، کۆمەڵ و نەوەی نوێ کە هەر کام سەر بە گوتار یا وردە گوتارێک بوون دژایەتیی ئەم پرسە دەکەن و لە سەردەمی بانگەشەی ئەم پرسەدا ئەویترێکی بە هێزی ناوخۆیی لە نێو گوتاری سیاسییاندا پێک دێت کە ئەوە ئەویترە گوتاری نەتەوەیی بە نوێنەرایەتیی پارتی و باڵێکی نێو یەکیەتی بوو، لە نێوان ئەم حیزبانەدا کە دەبوو گوتارێکی هاوبەش بە ئەویترێکی دەرەکیەوە ساز بێ تا بتوانێ پرسی ڕیفراندۆم بکاتە پرسێکی نەتەوەیی و لە بەرامبەر بەغدا و هێزە دژبەرەکاندا بە یەک گەلاڵەی هاوبەش لە سەر بنەمای گوتارێکی هاوبەشەوە ڕووبەڕوو ببنەوە، ڕووی نەدا. دیارە ساز بوونی گوتاری هاوبەش بە مانای سڕانەوەی وردە گوتارەکان و زاڵتر بوونی گوتاری زاڵ نییە؛ بەڵکو بە مانای ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ گوتاری دەرەکیە لە سەر یەک واتای هاوبەش. بۆ وێنە لە پرسی ڕیفراندۆمدا دەبوو گوتاری هاوبەش لە بەرانبەر گوتاری دەرەکیدا کە گوتاری بەغدا و دژبەرەکانی ڕیفراندۆم بوو، پێک بێت، واتە دەبوو هەموویان ئەویترێکی دەرەکییان بوایە، نەک ڕیفراندۆم ببێتە هۆی ساز بوونی ئەویترێکی بە هێزی نێوخۆیی و وردە گوتارەکانی کوردوستان بەرانبەر بە پرسی ڕیفراندۆم ڕابوەستن، بە چەشنێک کە ئەم کێشەیە پاش ڕیفراندۆم ببێتە هۆی بەدەستەوەدانی کەرکووک و ناوچە کێشەلەسەرەکان و ناکام مانەوەی کورد لەم قۆناغەدا.

> **بەردی بناغەی ساز بوونی گوتاری هاوبەش هاتنەوە سەرجێی ئەم شێوە ڕوانینەی حیزب و گوتارەکانی ڕۆژهەلات بە نیسبەت یەکتر و سەیر کردنی حیزبەکانی دیکە وەک ڕەقیبە نە دژبەر**

٢ شۆڕشی ساڵی ٥٧ی گەلانی ئێران و مەسەلەی کورد؛ دوای شۆڕشی گەلانی ئێران هەر وەک باس کرا چەند ڕێکخراوی سیاسی لە گۆڕەپانی سیاسیدا هەبوون کە دەتوانین ئەم ڕێکخراوانە لە چوارچێوەی سێ گوتاری جیاوازدا پۆلین بەندی بکەین:

- گوتاری نەتەوەیی کە حیزبی دێموکرات نوێنەرایەتیی دەکرد
- گوتاری مەزهەبی کە مەکتەبی قورعان نوێنەرایەتیی دەکرد
- گوتاری چەپی مارکسیستی کە کۆمەڵە یا حیزبی کۆمۆنیست نوێبەرایەتیی دەکرد.

ئەوەی کە ئەم گوتارانە چ تایبەتمەندییەکیان هەیە پێوەندییەکی بە باسەکەی ئێمەوە نییە، باسی سەرەکیی ئێمە ئەوەیە کە لەو سەردەمدا لە نێوان ئەم گوتارانەدا گوتارێکی هاوبەش پێک نەهات.

دوای شۆڕش و سەقامگیر بوونی هێزی کوردی لە ناوچە کوردنشینەکان و داوای خودموختاری لە لایەن جەریانە سیاسییە نەتەوەییەکانەوە و ڕووداوی شەڕ لە نێوان ناوەند و کوردوستاندا، پاش ماوەیەک شەڕ، پرسی دانوستان و دیالۆگ هاتە ئاراوە. سەرەڕای حەولێکی زۆر بۆ سازان لە چوارچێوەی خودموختاریدا، بە هۆی نەبوونی گوتارێکی هاوبەش لە نێوان گوتارەکانی ئەو سەردەم، کە دەکرێ بڵێین گوتارە زاڵەکەی

گوتاری نەتەوەیی بە نوێنەرایەتیی حیزبی دێموکرات بوو، ئاکامێک بەدی نەهات. لە لایەکەوە ئەم لایەنە واتە گوتاری زاڵ باسی لە سازان لە سەر شەش مادە دەکرد، لە لایەکی دیکەوە لایەنی چەپ بە سازشکاری تۆمەتباری دەکردن و باسی لە کێشەیەکی گەورەتر بە نێوی کێشەی حکومەتی کرێکاری لە چوارچێوەی مارکسیسم لینینیسمدا دەکرد و لە لایەکی دیکەشەوە جەریانی مەزهەبی بە نوێنەرایەتیی مەکتەبی قورعان باسی لە هاودەنگ بوون لە گەڵ ناوەند وەک دەسەڵاتێکی مەزهەبی دەکرد کە هیچ پێوەندییەکی بەو بابەتەوە نەبوو کە گوتاری زاڵ نوێنەرایەتیی دەکرد. ئاکامی ئەم کۆک نەبوونە لە سەر چەمکێک و پێک نەهاتنی ئەم گوتارە هاوبەشە، بوو بە هۆی ناکامیی کورد لەو بەشە و بە ئاکام نەگەیشتنی هیچ کام لە ویستەکانی وەک خودموختاریی ئیسلامیی ئەحمەدی موفتیزادە، نیزامی سیاسیی سوسیالیستی بە خوێندنەوەی کۆمەڵە و خودموختارییەکەی حیزبی دێموکرات و شەش مادەکەی دوکتور قاسملو کە ئەگەری جێبەجێ بوونی زیاتر بوو. ئەوەی لەو قۆناغەشدا ڕووی دا ئەوە بوو کە ئەویترێکی بەهێزی ناوخۆیی لە گوتاری سیاسیی لایەنەکاندا ساز بوو کە گوتاری زاڵی کوردیی کردبووە ئامانج. هەڵبەت ئەوەی کە هەر کام لەم شکستانە هۆی دیکەشی بووە حاشا هەڵنەگرە بەڵام ئەم باسەی ئێمە تەنیا هۆکاری نەبوونی گوتاری هاوبەشی کردۆتە بابەتی بەرباس. بۆ مەکتەبی قورعان کۆماری ئیسلامی نەیتوانی ببێتە ئەویتری دەرەکی کە لە سەر دژایەتی دەیتوانی ساز بێت و لە لایەکی دیکەوە حیزبی دێموکرات بوو بە ئەویتری ناوخۆییی کۆمەڵە کە لە سەر بنەمای دژایەتی ساز ببوو هەروەها وەک باس کرا کۆمەڵەش بە هۆی پێمل بوون بە کەڵان گوتاری چەپ نەیتوانی ئەویترێکی دەرەکی بە هێز لە کۆماری ئیسلامی ساز بکات.

ئەو کێشەیەی کە نەیتوانی ڕێزبەندی شێوەی سازبوونی ئەویترەکانی ئەم سێ جەریانە وەک سێ گوتار بکاتە هەوێنی گوتاری هاوبەش، ئەو کێشە سەرەکییەیە کە ئێستاش بۆتە لەمپەڕ لە بەرانبەر ساز بوونی گوتارێکی هاوبەش لە سەر بنەمای ئەویتری دەرەکیی ناوەندخواز کە دژایەتی سازی دەکات و کاڵ کردنەوەی ئەویتری ناوخۆیی و هێنانە چوارچێوەی ڕکەبەرایەتییەکی گوتارخوازانە.

لە ئاکامدا دەتوانین بڵێین ئەویتری ناوخۆییی گوتاری سیاسیی وردە گوتارەکانی کورد و تەنانەت گوتاری زاڵیش هێندە بە هێزە کە ئەویتری دەرەکی دەکەوێتە پەراوێزەوە و ئەم گوتارە هاوبەشە کە دەبێ لە دەوری ئەویتری دەرەکی ساز بێت هەرگیز ساز نابێت.

ئەویتری بەهێزی ناوخۆیی و ساز نەبوونی ئەویترێکی هاوبەش و کۆک نەبوون لە سەر یەک خاڵ بۆ پێک هاتنی گوتاری هاوبەش لە نێوان گوتارە جیاوازەکانی کوردیدا، دەبێتە هۆی شکانی سەنگەرەکانی کەرکوک، کرانەوەی دەروازەکانی عەفرین و هەرەس هێنانی سنە و مەهاباد و زۆر خەساری دیکە کە دەکرێ چاوەڕوانیان بین.

سەرچاوەکان

١. حقیقت، صادق و علیرضا حسینی. (١٣٩٠). رهیافت و روش در علوم سیاسی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).

٢. حسینیزاده، محمد علی. (١٣٨٣). نظریهٔ گفتمان و تحلیل سیاسی، فصلنامه علوم سیاسی، شماره ٢٨

٣. تاجیک، محمد رضا. (١٣٨٣). گفتمان، پاد گفتمان و سیاست. تهران: مؤسسه توسعه علوم انسانی.

4. Laclau, E and Mouffe, C, “Recasting Marxism” in James martin (2002): Antonio Gramsci, critical Assesment of leading Political philosophers (2002) Voutledge

پێوەندییەکانی نێوان شوناسی دینی و ناسیۆنالیزم

«بە ئاوردانەوە لە ئایدیای ئایینی کورد و بیچمگرتنی ناسیۆنالیزمی ئێرانی لە سەردەمی سەفەویدا»

گولاڵە کەمانگەر

ئاماژە

هەڵبژاردنی ڕێچکەی سیکولاریستی لە سیاسەتدا ئەگەرچی لە فەزای گشتی و پەسەندکراوی دنیای مۆدێرندا بەهایەک دێتە ئەژمار، بەڵام خوێندنەوەیەکی خۆماڵیانە بەو ڕاستییەمان دەگەیەنێ کە بەها شتێکی ڕەها نیە و ئەوەی لە وڵاتێکی سەقامگرتوو و بێ کێشەی ئوروپاییدا بەهایە مەرج نییە لە دۆخی بێ وڵاتیشدا بەها بێت.

دەستپێک

له سێ قوتابخانەی جیاوازی ئایین ناسی یەکیان ڕێداکشینیسمە reductionism کە سەرەتای ئایین ناسیش هەر بەم ڕوانگە و قوتابخانەیە و وەکوو لقێک لە مرۆڤناسی و کۆمەڵناسی دەستی پێ کرد و بەشێک بوو لە پۆزیتیڤیسمێک کە لە سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا زاڵ بوو بە سەر لێکۆڵینەوەکانی زانستی مرۆییدا. لەم ڕوانگەیەدا کە دورکهایم بەناوبانگترین بیرمەندیەتی ئایین وەکوو پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی دێتە ئەژمار و لایەنە تاکەکەسی و ڕۆحی و میتافیزیکییەکانی زۆر لە بەرچاو ناگیردرێ و دادەبەزێتە ئاستی بابەتێکی زانستیی کۆمەڵایەتی و تایبەتمەندی و دەرکەوتە کۆمەڵایەتییەکانی لێک دەدرێتەوە و باس دەکرێ.

لەم گۆشە نیگایەوە دین و ئایین بریتین لە «کۆی جەماعەتێکی تایبەت لە باوەڕمەندان کە لە دەوری بابەتێکی پیرۆزدا کۆ دەبنەوە، سرووت و مەناسک و ڕەوا و ناڕەوا و ئەرک و مافی تایبەتیان هەیە و هەست و سۆزی هاوگرووپ بوونیشیان تێدایە» (Durkheim, 1995:41). بە ڕای دورکهایم ئەم پێکهاتەیە لە خۆیدا سەرەتاییترین جۆری پێکهاتەی کۆمەڵایەتییە و هەروەها یەکەم دەرکەوتەی دەسەڵاتداری و دروست بوونی تۆکمەیی کۆمەڵایەتی و دیاری کردنی سنوور لە نێوان «خۆ»یەکی کۆیی لە بەرانبەر «ئەویتر»ە و شوناسی کۆیی بە باوەڕمەندان دەبەخشێ. هەر ئەو تایبەتمەندییە شوناس بەخشە کە لە جادوو جیای دەکاتەوە. واتە جادوو خاوەنی هەموو تایبەتمەندییەکانی ئایینە بەڵام خاوەنی سروشتێکی شوناسبەخش و کۆمەڵایەتی نیە، هەر بۆیەش شوناسبەخشی لەم ڕوانگەیەدا دەبێ بە سەرەکیترین تایبەتمەندیی ئایین و دین.

ئەوەی لەم وتارەدا وەکوو چوارچێوەی تیۆریک لە بەرچاو گیراوە هەر ئەم چوارچێوە ڕێداکشێنیستییە و کەڵک وەرگرتن لە پێناسەکەی دورکهایمە. زۆر سروشتییە کە کاتێک چوارچێویەکی تایبەتی تیۆریک، بۆ لێکۆڵینەوە هەڵدەبژێرین، ناچارین لە هەمان چوارچێوەدا بمێنینەوە بەڵام ئەوە بەو مانایە نییە کە ئەو تیئۆری و ڕوانگەیە تاکە تیۆریی ڕەوا و دروست لە سەر ئەو بابەتەیە، ئەم مانایەش لە ئایین کە لێرەدا خراوەتە بەردەست تاکە مانا لە ئایین نیە و ناتوانێ بێت و لە خۆیدا نەفیی ڕوانگەکانی تر وەکوو ڕوانگەی دیاردەناسانە (فینۆمینۆلۆژیستی) ناکات. بەڵام بۆ شرۆڤە کردنی هەر جۆر پێوەندییەک لە نێوان بابەتی دین و دەسەڵات و کۆمەڵگا هەمیشە ناچارین بگەڕێینەوە بۆ ئەو سەرەتاییترین ڕێچکەیە کە ڕێچکەی مرۆڤناسانەیە. بۆیە لەم وتارەدا بە پاڵ دانەوە بە تیۆریی دورکهایم، سەرەتا پێوەندیی نێوان ئایین و نەتەوە و پاشان ڕۆڵی ئایین لە ساز بوونی نەتەوە باس کراوە و لە کۆتاییشدا ڕۆڵی ئایین لە چێ بوونی ناسیۆنالیزمی ئێرانی و هەروەها ئاڵۆزییەکانی بنەمای ناسیۆنالیزمی کوردستانی باس کراوە. پێویستە ئاماژەش بە بەکارهێنانی جیاوازی دوو وشەی ئایین و دین بکرێ، لەم وتارەدا ئایین بۆ ئاماژە بە فۆرمی ئەندیشەیی و گشتی بە کار هاتووە وەکوو ئایینی مەدەنی یان ئایینی کوردی، و دین بۆ ئاماژە بە فۆرمێکی دیار و تایبەت و پەسەند کراو وەک ئیسلام و مەسیحیەت.

ئایینی مەدەنی و ناسیۆنالیزم

لە سەردەمی مۆدێرندا و دوای پاشەکشە کردن بە دین لە لایەن زانستەوە و بە تایبەت پاش گەشەی مارکسیزم کە کۆی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی لە سەر بنەمای بەرهەم هێنان و جیاوازیی چینایەتی شرۆڤە دەکرد، زۆربەی ڕۆشنبیران دینیان وەکوو بابەتێکی زیندوو لە دنیای ئەمڕۆدا نەدەبینی و ڕای کۆیی مرۆڤی مۆدێرن ئەوە بوو کە مرۆڤ قۆناغی ئایین و بەستراوەیی بە بابەتی پیرۆزی تێپەڕاندووە و هەموو کۆمەڵگاکان درەنگ یان زوو بەو پرۆسەیەدا گوزەر دەکەن. بەڵام هەر وەک باس

کرا دورکهایم تیۆریی خۆی لە سەر ئایین وەکوو بنەمای بیچم گرتنی کۆمەڵگا دامەزراند و جگە لە شرۆڤەی چۆنیەتیی بیچم گرتنی کۆمەڵگای سەرەتایی باسی دینی مەدەنیشی وەکوو فۆرمی مۆدێرنی ئایین هێنایە گۆڕێ کە دواتر بەشێکی زۆر لــە ئاماژەکانی ئەو لەو بابەتــەدا لە لایەن ڕۆلان بارتەوە و لە ژێر ناوی ئوستورەی مۆدێرن پەرەی پێ درا.

ئەگەرچی لە ســەرەتاکاندا باســی ئایینی مەدەنی civil religion بە کەسانی وەک ڕۆسۆ و سەنت سیمۆن دەستی پێ کرد بەڵام دورکهایم بەرچاوترین چوارچێــوەی تیۆریکی بۆ ئایدیای ئایینی مەدەنی خستە بەردەست و پێوەندییەکانی ئایینــی مەدەنی و بابەتی ناســیۆنالیزمی ڕوون کــردەوە. بە بڕوای دورکهایــم ئەگەرچی دینی مەسیحی لە ڕێگای سیکولار بوونەوە کەوتبووە پەراوێزەوە، بەڵام کۆمەڵگای مۆدێرن پێویســتی بە ئایینێکی ســیکۆلار و مەدەنــی پەیدا کرد. ئەم ئایینە چی تر پێویســتی بە ئایدیای سەروو سرووشتی و خودایی نەبوو چون مرۆڤی مۆدێرن چی تر پەســنی خودایانی کۆنی نەدەکرد، بڕوا بــە دینی نەریتی بە تایبــەت بە هۆی دژبەری لە گەڵ زانســت لە ناو چوو بوو بەڵام چەمکی «پیرۆز» لە شــوێنی خۆی مابوو چون بە بێ ئەم بنەما ئەخلاقیە بوونی کۆمەڵگا خۆی نامومکینە. ئەو پیرۆزییە نوێیەش چەمکی نەتەوەیە .(San-tiago,2009: 395-396) واتە دینی نەریتی پاش سەردەمی مۆدێرن دیسان خۆی بینا کردۆتەوە و ئەمــەش بە ڕای دورکهایم پێوەندیی بەوەوە نیە کە ئەو دینە نەریتییــە چی بووە بەڵکوو وەکوو تایبەتمەندییەکــی یونیڤێرســاڵ دەبینێ کە بەرهەمی پێویستیەکانی مرۆڤە، مرۆڤ پێویستی بەوەیە کە هەست بکات بەستراوی کۆمەڵگایەکی بە هێــزە [کۆمەڵگای دینی یــان نەتەوەیی] و هەر وەهــا خۆی بە ئەندامــی گرووپێک بزانێ کە لەوانی دیکە جیــای بکاتەوە. (Durkheim, 1995:214) پاش دورکهایــم کارڵتۆن هایەس بە چڕی زیاتر پەرژایە ســەر ئەم مژارە. بە پێی هایەس « ناســیۆنالیزم هەستێکی قووڵ و پتەو ســاز دەکات کە لە جەوهەری خۆیدا ئایینیە واتــە وەکوو ئایینەکانی دیکە ئیمان بە هێزێکی دەرەکــی ســاز دەکات [ڕۆحــی نەتەوەیی] و هەروەها هەستی کڕنۆش و ترس بەرهەم دێنێ، ناسیۆنالیزم هەروەها خاوەنی بۆنە و سێرێمۆنیای تایبەت بە خۆیەتــی و خەڵک لە دەوری یەک سیمبول (ئاڵا) کۆ دەکاتەوە.» (Razi,1990: 75).

ئــەم تایبەتمەندییــە ئەگەر لــە وڵاتانی ئوروپاییــدا وەکــوو تایبەتمەندییەکــی کەمتر زەق دەبینــدرێ و گوزار لە دینــی نەریتی بە پێکهاتەیەکــی جیــاواز (بەڵام لــە جەوهەری خۆی دا ئایینی) بە ناوی نەتەوە زۆر سروشــتی ڕوویداوە؛ لە ئافریقا و ئاســیادا ئەو جێگۆڕکێیە زۆر زەق بووە. لەو وڵاتانەدا گەشەی ناسیۆنالیزم دوو هۆکاری ســەرەکیی هەبوو یەکەمیان ئاشنا بوونی ئیلیتی کۆمەڵگای ئافریقایی و ئاسیایی لە گەڵ چەمکی نەتەوە وەکوو بابەتێکی نوێی ڕۆژ لەگەڵ هەموو بابەتــە نوێیەکانی دیکە (لە جل و خۆراک و هەڵســووکەوت تــا ئایدیا و بیر) لە لایەن ئیلیتی ئەو کۆمەڵگایانەوە وەرگیرا. دووهەم خودی دۆخی کلۆنیالیستی کە بە هۆی ئایینی مەسیحی و میسیۆنەرە مەسیحییەکانەوە بە سەر ئەو وڵاتانەدا زاڵ ببو وهەســتی یەک بوونی لە نێوان تاکی بە مەسیحی بووی وڵاتانی کلۆنی لە گەڵ داگیرکەران ساز دەکرد. هەر بۆیە ئیلیتی ئەو وڵاتانە هەستیان بە پێویستیی تۆکمەییەکی کۆمەڵایەتیی هاوتای مۆدیلە ئایینییەکە کردبوو. ناســیۆنالیزم لەو وڵاتانەدا دەقاودەق لە جێگەی دین دانرا و هەموو دۆگماکانی دینیش گوازرایەوە بۆ ناو ئایدیای ناسیونالیستی کە بە وتەی سمیت خــۆی «ئایینی مۆدێرنیســمە» (Smith, 1998: 97). لە وڵاتانی ئیســلامیش دا دیسان دین لە فۆرم گرتنی ناسیۆنالیزمدا ڕۆڵی بەرچاوی هەبوو و ئایدیاکانــی جەماڵەدیــن ئەفغانی هەوێنی ناسیۆنالیزمی تێکەڵ بە ئیسلامی وڵاتانی وەکوو میسر و تونس بوو. تەنانەت لە تورکیەدا کە دوای ســەردەمی کەماڵ مســتەفا هەوڵ درا ڕواڵەتی

ئایینی لـــە مۆدێرنیزمی تورکی بســـردرێتەوە، خودی جووڵەی ناسیونالیســـتی لە ١٨٦٠ دا لە ژێر کاریگەریی مۆدێرنیزمی تاتاری کە تێکەڵی ناســـیۆنالیزمی تورکی و مۆدێرنیزمی ئیسلامی بوو کەوتە ســـەرپێ و هیچ کێشەیەک لە نێوان تورکیسم و ئیسلامیســـم دا نەبوو(Cetinsaya, 1999:352-355). لە هەموو وڵاتانی ئوروپاییشدا بە هەمان شێوە هیچکات دژبەرییەک لە نێوان ئایدیای ناسیونالیستی و باوەڕی دینیی زۆرینەی کۆمەڵـــگادا نەبووە و ئەوانـــە هاوتەریب بوونە و هەمیشـــە دین ڕۆڵی گرنگی لـــە بیچم گرتنی ناسیۆنالیزمی هەموو وڵاتاندا گێڕاوە.

ڕۆڵی دین لە پێکهاتنی نەتەوە و ناسیۆنالیزم

ناســـیۆنالیزم هەر وەک ئاماژەی پێ کرا زۆر جار وەکوو جێگرەوەیەکی دیـــن لە دنیای مۆدێرندا باسی لێ دەکرێ، بەڵام جیا لەو جێگۆڕکێیە کە ئەمڕۆ تا ڕادەیەک دەبیندرێ، خودی دین وەکوو یەکێک لـــە پایەکان و بنەماکانی ناســـیۆنالیزم هەمیشە بە درێژاییی مێژوو، ڕۆڵی گرنگی بینیوە بۆ جیاکردنەوەی ســـنووری نەتەوەکان و ڕوون کردنـــەوەی جیاوازیی نێوان نێو- گرووپ و دەر- گـــرووپ یان «ئێمە» و « ئـــەوان». بە تایبەت لەو وڵاتانەدا کە بە جۆرێک لە دۆخێکی ژێردەستیدا بوونە یان کەوتوونەتـــە ژێر کاریگەریی کلتوری و زمانیی ئەویتری زاڵ. بۆ نموونە پرۆتێســـتانیزم ناسیۆنالیزمی ئینگلیسیی لێ کەوتەوە، پەیتیزم (چلێک لـــە لۆتێریزم) بنەمای ناســـیۆنالیزمی ئاڵمانی بـــوو، ئایدیای عیبرانی ناســـیۆنالیزمی ئیرلەندی باکوور و ئیسرائیلی ساز کرد وەهەروەها کاتۆلیسیسزم لە پۆلەند، ئۆرتۆدۆکس لە ناوچەی باڵکان و دینی شینتۆ لە ژاپۆن هەموویان هەمان ڕۆڵیان بۆ ساز کردنی ناسیۆنالیزم گێڕاوە (-Bru baker, 2012: 7).

لە هەموو ئەم نموونەگەلەدا دین ڕۆڵی شوناس بەخش و سنووردانەری بووە و گرووپێکی زمانی و دینی و کلتوریی تایبەتی لە ژێر هێژمۆنی زمانی و دینیی گرووپی دیکە دەرهێناوە و هەستی یەک بوونــی لە نێوان خۆیاندا و هاوکات جیاواز بوون لە گەڵ ئەویتری بۆیان ساز کردوە. ئەم شوناسە جیاوازە دینییە دواتر تێکەڵ بە وڵات پەرەستی بووە و هێندێ سیمبۆلی نەتەوەیی وەکوو ئاڵا و مێژووی ئەفســـاتیری لە زیاد کراوە، لەو ڕێگایەوە ئـــەو یەک بوونـــی دینییە کە یـــەک بوونێکی ئابســـتراکت و میتافیزیکی بووە لایەنی مادیی وەرگرتوە و هەم ئایدیا و هەم قاڵبی پێویست بۆ سەرپێ کەوتنی وڵاتێکی جیاواز و سەربەخۆ و بە هێزی ئامادە کردوە. واتە ئایدیای ناسیونالیستی هەمیشـــە پاڵی بە ئایدیایەکی دینییەوە داوە و لە دەسپێکی ساز بوونی وڵاتێکدا، ناسیۆنالیزم بۆ خۆی و تەنیا بە سیمبولە نەتەوەییەکان لاوازترە لەوە کە بتوانـــێ وەفادارییەکی پتەو و بەهێز لە نێوان تاکەکانی ناوچەیەکی تایبەتدا ساز بکات.

لە ڕاستیدا دین وەکوو پێکهاتەیەکی سەروو خێڵەکی هەمیشە توانیویە وەها وەفادارییەکی بەرزە ئاست لە نێوان تاکەکانی ناوچەیەکی زمانی و کلتوریی تایبەتدا دروست بکات. وەفادارییەک کە دەتوانێ وەفاداری بە خێڵ و عەشـــیرە (کە فۆرمە ســـەرەتاییە شوناس بەخشەکانی مرۆڤن) بخاتە پەراوێز و لە ســـەرەوەی ئەوانەوە «ئێمە» یەکی گشـــتیتر ســـاز بکات. لە نەبوونی ئایینی هاوبەشـــدا ئـــەو وەفادارییە نزمە ئاســـتگەلە بە عەشیرە و خێڵ و گرووپ لە نێوان خێڵە هاوشێوە و هاوزمانەکانـــدا هەمیشـــە دەتوانن کێشـــە و ناکۆکی بنێنەوە و پێش بە ساز بوونی یەکەیەکی سیاســـی و کلتوریـــی تایبـــەت بگـــرن(Razi, 1990:75). نموونەی وەها ناتەباییەکی مێژوویی لە ناو کورددا بە ڕوونی ســـەلمێنەری ڕاســـتیی ئـــەم ئیدعایەیە کە دینی هاوبەش کاریگەرترین ڕێگای ساز کردنی هەستی یەک بوونی سەروو خێڵەکیە. فـــرە ئایینـــی و پلۆرالیزمی دینی و ئایینیی کوردســـتان کە وەک بابەتێکی زاتی و نەگۆڕ خۆی دەنوێنێ و هێندێ جار کورد خۆی وەکوو شـــانازییەک ناوی دەبات و هەر بە هۆی ئەوە بە ڕواڵەت پێک ســـازانە مێژووییە (کە لە ڕاستیدا پێک سازان نەبوە چون مێژووی کوشت

و بــڕی زۆری تێدایە) کورد پێی وایە دەکرێ و دەتوانێ بە وەها ئاڵۆزییەک لە ناسنامەی ئایینیدا بگات بە هەســتێکی هاوبەشی نەتەوەیی. بەڵام وەک دەبینین ئەو هەســتە هاوبەشە ئەگەرچی لــە ســەردەمی مۆدێرنــدا و بە هــۆی دۆخی هەڵپەسێردراوی کورد لە بیاقی سیاسەتی دنیادا و هەست بە بۆشــاییی دەوڵەتی کوردستانی تا ڕادەیەک ســاز بووە بەڵام هیچ کات ئەوەندە بە هێز نەبووە کە بتوانێ هەموو تاکەکانی وڵاتێک بــە ناوی کوردســتان موبیلیزە بــکات و هێزە سیاسییەکان کە یاریزانی سەرکیی ئەو بیاقەن لە یەک چوارچێوەی نەگۆڕ و ئیعتراف پێ کراو لە لایەن هەموانەوە، کۆ بکاتەوە.

هەر بۆیە دەتوانین ئیدعا بکەین کە ئاڵۆزیی ناســنامەی ئایینیی کــورد ڕیشــە و هۆکاری بنەماییی ئاڵۆزیی دۆخی ئەمڕۆیە و فۆرم نەگرتنی ئایدیۆلۆژیــای دینــی تایبەت لە نــاو کورددا ناڕوونیی شــوناس و پەرتەوازەییی سیاسیی لێ کەوتووەتەوە.

لە ڕاســتیدا کورد لە بــاری ئایینییەوە بێ ئایدیــا و تەواو لــە ژێر هێژمۆنــی نەتەوەکانی دەوروبەریدا نەبوو، ئایدیای ئایینی تایبەتی هەبوو و ســەرەتاییترین جووڵە شــوناس خوازانەکانی ناو ئیسلامیش (وەکوو ســەرەتای بزووتنەوەی عەبباسی و هەروەها خورەمدینەکان) یان لە ناو کوردەوە یان بە هاوکاریی کوردەوە دەستی پێ کــرد، بەڵام ئەم ئایدیایــە کاتێ لە قاڵبی دینی تایبەت و لە ســەر دەستی ســوڵتان سەهاکی بەرزەنجــی هاتە بوون، لە ناو خودی کورددا ئەو سەرکەوتنە پێویســتەی وەدەست نەهێنا. دواتر فارس بە یاریی تورک، توانی لە ســەر ئەساسی تاکە دەرکەوتەی ئایدیۆلۆژیکی ئەم ئایدیایە واتە شیعە، ناسیۆنالیزمی فارسی/ ئێرانی بینا بکات.

ئایدیــای ئایینی کــورد و ناســیۆنالیزمی فارسی/ئێرانی

ئەگەرچی ناسیۆنالیزم چەمکێکی مۆدێرنە بەڵام وەک باس کرا بنەمای ئەم چەمکە خۆی سەرەتا لە ســەر شوناســی دینی تایبەت دامەزراوە و هەر بەو پێیە هەرکات دینێک، مەزهەبێک یان فرقەیەکی تایبەتی دینی سەری هەڵداوە، ئێمە لەگەڵ فۆرمێک لە شــوناس خوازیی نەتەوەیی لە شێوازی نیمچە ناسیونالیستیش بەرەوڕووین.

شــوناس خوازیی فارس لە پاش ئیســلام کە بە هێنانەوەی زمانی فارســی بۆ ناو هەرێمی زاڵیەتیــی کلتــوری عەرەبی ـ ئیســلامی و لە ســەدەی هەشــت و نۆی زایینی دەستی پێ کردبوو پاش حەوت ســەدە و بە ســەرهەڵدانی ســەفەوییەکان، گەیشتە ئاکامی نیهاییی خۆی. واتە ئەگەرچی زمانی فارســی لە مردن ڕزگاری ببوو بەڵام شوناســی فارســی/ئێرانی هێمان لە ژێر کاریگەریی کلتوری عەرەبی ـ ئیســلامیدا بوو و ســەرهەڵدانی ســەفەوییە بــە کۆدەنگی لێکۆڵەرانی مێژوو سەرەتای سەربەخۆییی فارس لە جوغرافیای ئیسلامی بوو.

ڕۆڵــی ئەندیشــەی ئایینــی کــورد لــە سەرهەڵدانی سەفەوییەدا

ئایدیــای ئایینیــی ســەفەوی کە ڕیشــەی لە کوردســتاندا بوو، تا کاتی گۆڕانی بە ئایدیالۆژیی شیعە چەند قۆناغی جیاوازی بڕی. دیارە لەبارەی بنەچــەی بنەماڵــەی ســەفەوی، ڕا و بۆچوونی جیاواز هەیــە و خودی ئەو بنەماڵەیــە لە ئاڵۆز بوونی ئــەو ناســنامەیەدا ڕۆڵیان هەبــووە. واتە پاشــاکانی ســەفەوی بۆ ئەوەی بنەچەی خۆیان ببەنەوە ســەر ئیمام موسای کازم و لەو ڕێگایەوە شــەرعییەتی خوێنیی پێویست وەدەست بێنن، شــەجەرەنامە و بنەچــەی خۆیان دەســتکاری کردووە، بەڵام بە گوێرەی ســەرچاوەکانی دیکە، فەیرۆزشای زەڕین کڵاو، جەددی گەورەی شێخ سەفی، لە سەدەی دەی زایینی لە کوردستانەوە کۆچی کردۆتە ئەردەبیل. ڕاجر ســەیڤوری جێی باوەڕترین گریمانە بەوە دەزانێ کە فەیرۆزشــا لە ساڵی ١٠٢٥ لە گەڵ میر مەمەلانی ڕەوادی[١] و لە کاتی فەتحی ئەردەبیل و موغان بە دەســتی ئەو میرە کوردە، هاتبێتە ئەردەبیل و لەوێ زەوی

و مڵکی زۆری پێ بەخشرابێ و نیشتەجێ بووبێ (سـیوری، عزیزی، ۱۳۸۵:۲) بە ڕوونی دیار نییە لەو سەردەمەدا فەیرۆزشا یان مەمەلانی ڕەوادی سەر بە چ ئایینێک بووبێتن بەڵام شێخ سەفی کە دووسەد ساڵ دوای ئەو کۆچە لە دایک بوو شافعی و سەر بە ڕێبازی زاهدییە بوو کە دوای مەسنەد نشینیی ئەو ناوی گۆڕا بە ڕێبازی سەفەوی.

تـا سـەردەمی شـێخ جونەیدیـش هەر شـافعیگەری مەزهەبـی سـەرەکیی ڕێبازی سەفەوی بوو، شـێخ جونەید بە هۆی کێشەی جێنشـینی لە گەڵ شێخ جەعفەر ناچار بوو بۆ ماوەی دوازدە ساڵ ئەردەبیل بە جێ بێڵێ و لەو کۆچەدا سەرەتا چووەتە هەولێر(ئەربل) و پاشان ڕۆژئاوای کوردستان (شام) و لەوێرا چووەتە ئامەد (دیـار بەکر) (خواندمیر،۵۹:۱۳۷۰) (الشـیبی، ۱۳۵۹:۳۸۰) ئەو سـەفەرە سەرەتای گۆڕانێکی جیددی لە بیر و باوەڕی شـێخ جونەید و پەیدا بوونی ئەو باوەڕانەیە کە دواتر ناویان ناوە باوەڕی غالیانـە.[۲] شـێخ جونەید لە مـاوەی مانەوەی خۆی لە کوردستاندا، توانی جەماعەتێکی زۆر لە شەبەک و عەلەوی و شوێنکەوتووانی ئایینەکانی دیکەی کوردستان لە دەوری خۆی کۆ بکاتەوە و بەو پێیە کە ڕێبازی سەفەوی ناوێکی گەورە و ناسراو بوو ئاوڕدانەوەی شێخ جونەید لە باوەڕی ئـەو گرووپانە بۆ ئەوانیش جێی دڵخۆشـی بوو و وەکوو پیـری خۆیان قبووڵیان دەکرد (نجفی برزگر، ۱۳۹۵:۹) قائیل بوونی نەمری بۆ شـێخ جونەید و زاتی خودایی بۆ شـا ئیسماعیل و خۆ بواردنی موریدانی ئەو ڕێبازە لە تاشین و کورت کردنی سـمێڵ (هەمان: ۱۵) هەموو دەرخەری کاریگەریی ئەندیشـەی ئایینی کوردی (ڕەوتە باتنیەکان و شـەبەک و عەلەوی و کاکەیی) لە سـەر سەفەوییەکانن، بەڵام دواتر، لە سەردەمی شا تاماسپ و کاتێ کە ساز کردنی فیقهی شیعە دەسـتی پێ کرد، هەموو ئەو باوەڕانە سڕدرانەوە و شـیعەی دوازدە ئیمامی هاوتەریبی سوننە و بە هەمان ئوسـوڵی باوەڕی ئیسلامی فەرمی و لە سەر دەستی فەقیهانی لوبنانی لە دایک بوو.

لـە ڕاسـتیدا ئایدیای ئایینـی کوردی کە بـە درێژایی مێژووی ئیسـلام ڕەوتـە باتنی و سـۆفیانەکانی وەکـوو هێزی ئۆپۆزسـیۆنی دەسـەڵاتی ئیسـلامی تەغزیە دەکـرد، قەت نەیتوانیبوو وەکوو ڕەقیبێکی جیددیی ئیسلامی فەرمی (سوننە) خۆی بنوێنێ و تاکە جارێکیش کە لە لایەن سـوڵتان سـەهاکی بەرزنجییەوە لە سـەدەی سـێزدەی زایینیدا وەکوو دینێکی سەربەخۆ لە ئیسلام دەرکەوت، سەرکەوتنێکی وەهای بە دەسـت نەهێنا و لـە لایەن خودی خەڵکـی هەورامانـەوە قبووڵ نەکرا. ئوسـولی بنەماییـی ئیسـلام وەها زاڵ بـوو و هەروەها دەزگای سزادانی شـەرعی وەها بە هێز بوو کە ئەو ئایدیایە نەیدەتوانی لە فۆرمی دینی جیاوازدا هەناسە بدات هەر بۆیە تاکە ڕێگای بیچم گرتن و فۆرم گرتنی بە شـێوازێ کە توانای بەرگریی ئایدیۆلۆژیکی هەبێ ئەوە بوو کە وەکوو لقێک لە خودی ئیسلام دەرکەوێ.

واتە لادانی سەفەوییە لە باوەڕە سۆفییانەکانی شێخ سەفی و باوەڕە کوردانەکانی شێخ جونەید و سـاز کردنی شیعە وەکوو فۆرمێک لە ئیسلام و ڕەقیب و هاوتەریبی سـوننە و بە واتای دیکە ئایدیۆلۆژیک کردنی ئەو بیـرە ئایینییە، توانای مۆبیلیزە کردنی شوێنکەوتووان و دیاری کردنی سنووری ڕوونی نێوان ئەوان و ئەویتری پێ دەدان. سنووری نێوان دەسەڵاتی سەفەوی و خەلافەتی ئیسـلامی بە ڕوونـی دیاری کـرا و ئەوەی لە دەرەوەی دەسەڵات و باوەڕی سەفەویدا بوو وەک دوژمن پێناسـە کرا و سۆفییەکانیش کە تا ئەو سەردەمە بە عام شافعی و بە هەموویانەوە مەیلەو بنەماڵەی عەلی بن ئەبوتالب بوون، لە سەردەمی سـەفەویدا دیسـان کەوتنە بـەر ڕاوەدوونان و ئازاری دەسەڵاتی سەفەوی و، هەموو ئەمانە لە پێناو ئەو سـنوور دیاری کردنەی نێوان «خۆ» و «ئەویتر» بوو. واتە شوناسێکی سەربەخۆی دینی فۆرمی گرت کە بۆ یەکەم جار لە مێژووی دوای ئیسلامدا خەلافەتی ئیسلامیی وەکوو دوژمن و ئەویتر پێناسە دەکرد و ئەوە بنەمای سەرەکیی

ناسیۆنالیزمی ئێرانی پێکهێنا.

ئەگەرچی هەم ڕەچەڵەک و هەم مێژوی ئایینی بنەماڵەی سەفەوی سەر بە کوردستان و ئەندیشەی ئایینی کوردستان بوو و لە ناو تورکانیشدا فۆرم و قاڵبی گرت، بەڵام پاش ساز بوونی فیقهی شیعە بە دەستی فەقیهانی هاوردەی لوبنان و گواستنەوەی پێتەخت لە ئەردەبیل بۆ ئەسفەهان و ڕۆڵی بەربڵاوی دیوانسالارانی فارس، سەفەوییە و مەزهەبی شیعە کەوتنە خزمەتی ناسیۆنالیزمی ئێرانی کە هەر لەو سەردەمەوە لە گەڵ هێژمۆنی سیاسی و کلتوریی قەومی فارس هاولف بوو.

دۆخی ئایینیی ئەمرۆی کوردستان و ئاڵۆزیی شوناسی نەتەوەیی

دۆخی ئێرانی پێش سەفەوی تا ڕادەیەکی زۆر وەکوو دۆخی ئەمرۆی کوردستان بوو، فرە ئایینی و ڕێبازی فکری و عەقیدەییی جۆراوجۆر کە بە هەموویانەوە یەک دالی ناوەندییان هەبوو ئەویش مەسئەلەی شوناس خوازی بوو و خۆ جیا کردنەوە لە ڕەوتی زاڵ و ئیسلامی فەرمی، پاش سەفەوی ئەو یەکگرتوویی و وەفادارییە بەرزە ئاستە کە بۆ دروست کردنی وڵات و جیا کردنەوەی سنوور پێویستە، لە ناو فارسی ناوچە جیاوازەکان و هەروەها تورک (بە هۆی بەشداریی ڕاستەوخۆ لە دەسەڵاتدا) ساز بوو، سیستمی مورید و مورادی سۆفیانە کە لە خۆیدا لۆکاڵ و بەستراوی حزور و دیداری پیری هەر ناوچەیەک بوو و فرە مەرجەعیی بەدوادا بوو، جێی خۆی دا بە مەرجەعییەتی فیقهی شیعە و شەخسی سوڵتان یا شا. خاڵی جێی سەرنج ئەوەیە کە تەنیا کوردستان لە سەر مۆدیلی پێش سەفەوی مایەوە و ئێستاشی لەگەڵ بێت نە تەواو هێژمۆنی ئیسلامی فەرمیی قبووڵ کردووە و نە تەواو ملی داوە بە هێژمۆنی ئیسلامی شیعە و بووە بە یەکێ لەو ناوچانەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کە جۆراوجۆرییەکی یەکجار بەربڵاوی ئایینی و دینیی تێدایە. ناوچە بە ناو سوننەکانی تا چەن دەیەی ڕابردوو تەواو لە کۆنترۆڵی ڕێبازە سۆفییانەکاندا بوون کە لە باری مێژووییەوە هەمیشە لە گەڵ فەقیهانی ئیسلامی فەرمی(سوننە) کێشەیان بووە (ئەگەرچی زۆرجاریش بۆ دژایەتی کردنی دەسەڵاتی سەفەوی لە لایەن عوسمانییەکانەوە پشتگیریان لێ کراوە). بەڵام بنەمای باوەڕ و سرووتیان لە ڕەوتە باتنییەکان نزیکتر بووە. عەلەوی و یارسان و شەبەکیش کە هەر لە سەر ڕێچکەی خۆیانن و نەچوونەتە ژێر ڕکێفی شیعە، شاری دینەوەری لێ بەدەر بێت کە لە سەدەی نۆ و دەی زایینییەوە هەر ئیمامی بوونە، مێژووی شیعەبوونی بەشێکی بەرچاو لە شارە باشوورییەکانی کوردستانیش دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی قاجار و ئەو ناوچانە بە عام تا ماوەیەکی زۆر هەر سەر بە یارسان و عەلەوی بوونە و دواتر بوون بە شیعە. بۆیە دەبینین کوردستان وێڕای هەبوونی ئایدیای ئایینیی خۆی کە شوێن پێی، هەم لە ڕێبازە سۆفییانەکان و هەم یارسان و عەلەوی و شەبەک و شیعەدا دەبینرێ، هێشتا نەیتوانیوە ببێت بە خاوەنی دین یان مەزهەبێکی هەمەگیر و تایبەت بە خۆی کە بتوانێ سنووری خۆ و ئەویتری بۆ ڕوون بکاتەوە. ئەوەش بووە بە هۆی ناڕوونیی شوناس بۆ تاکی کورد و وای کردوە هەمیشە هەستی بەستراوەیی belonging لە ناو زۆرینەی کورددا چڕ و لە یەک شوێن نەبێت، کوردی ئێزیدی بە پێی دەقی ئایینیی خۆی دەزانێ کوردە بەڵام مێژووی هێرشی هاونەتەوەی موسڵمانی وای لێ دەکات کوردە موسڵمانەکە بە «ئەویتر» ی خۆی بزانێ، کوردی سوننە بە هۆی زمانی ئاخافتن خۆی پێ کوردە بەڵام مێژووی شەڕی شیعە و سوننە وای لێ دەکات کوردە شیعەکە بە ئەویتری خۆی بزانێ، شیعەکەش بە هەمان شێوە، یارسان و عەلەوییەکەش هەر وەها.

واتە ئیعتراف بە کورد بوون ئەگەرچی لە ناو زۆرینەدا بوونی هەیە بەڵام نەبوونی دینی هاوبەش و دابەش بوون بە سەر دینی فەرمیی داگیرکەرانی کوردستاندا هەمیشە لە خۆی دا

هەڵگری پتانسیەل و زەمینەی دابڕان و شەڕ و ئاژاوەیە و پێش بە ساز بوونی هەست و وەفاداریی بەرزەئاست بە نیسبت «ئێمە»یەکی گشتگیر دەگرێ.

ئاکام

سەرەڕای ئاوڕ نەدانەوەی بزووتنەوە سیاسییە مۆدێڕنەکانی کورد لە بابەتی ئایین و مەزهەب و پێداگرییان لە سەر بەهاکانی سوسیالیزم یان نەتەوەخوازییەکی سیکولار کە هەوڵ دەدات کەمترین بەریەک کەوتنی لە گەڵ بابەتی دیندا ببێت، واقع و پێکهاتەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پێمان دەڵێ کە سەرچاوەی مەشروعییەت و پایەیەکی سەرەکیی سەقامگیری و یەکگرتوویی ئێستاشی لەگەڵ بێت دین و باوەڕی دینییە. ناسیۆنالیزمی هەموو وڵاتانی دنیا بە هەڵبژاردن و زەق کردنەوەی ڕێچکەیەکی دینیی تایبەتەوە دەستی پێ کردوە و ئەو دوو بابەتە واتە دین و ناسیۆنالیزم پێوەندیی جەوهەرییان هەیە و بۆ دارشتنی سنووری نێوان خۆ و ئەویتر و ساز بوونی وڵات ڕۆڵی گرنگ و سەرەکی دەگێڕن.

بۆیە هەڵبژاردنی ڕێچکەی سیکولاریستی لە سیاسەتدا ئەگەرچی لە فەزای گشتی و پەسەندکراوی دنیای مۆدێڕندا بەهایەک دێتە ئەژمار، بەڵام خوێندنەوەیەکی خۆماڵیانە بەو ڕاستییەمان دەگەیەنێ کە بەها شتێکی ڕەها نیە و ئەوەی لە وڵاتێکی سەقامگرتوو و بێ کێشەی ئوروپاییدا بەهایە مەرج نییە لە دۆخی بێ وڵاتیشدا بەها بێت. دارشتنی ستراتیژیی دینی بەشێکە لە سیاسەتی فەرهەنگی و کلتوری کە هەر وڵاتێک بۆ سەربەخۆ بوون یان ڕاگرتنی سەربەخۆیی خۆی ناچارە لێی و پشتگوێ خستنی ئەو بەشە بە پاساوی سیکولاریزم یان ئازادیی بیر و ڕا، دەبێتە هۆی لەرزۆک بوونی هەمیشەیی سەروەری و سەربەخۆیی. ڕاستە کە لەم سەردەمەدا گەیشتن بە یەکگرتوویی ئایینی و دینی زۆر ئەستەمە، بەڵام خوێندنەوە و قووڵ بوونەوە لە تایبەتمەندییەکانی ڕەوتە ئایینی و دینییەکانی کوردستان دەتوانێ ئەو هێڵە هاوبەشەی لە نێوان ئایینە کوردستانییەکاندا هەیە بخاتە بەرچاو و پاشان بە هەڵبژاردنی سیاسەتێکی دروست لە لایەن دەسەڵاتداران و ڕەوتە سیاسییەکان بیری کۆیی کۆمەڵگا بەرەوە خاڵە هاوبەشەکان پاڵ پێوە بنرێ.

سەرچاوەکان

Durkheim, Emile, and Joseph Ward Swain. The Elementary Forms of the Religious Life Trans from the French. Karen E. Fields, Free Press, New York ,1995.

Santiago, Jose. «From “civil religion” to nationalism as the religion of modern times: rethinking a complex

Brubaker, Rogers. «Religion and nationalism: four approaches.» Nations and nationalism 18.1 (2012): 2-20.

Razi, G. Hossein. «Legitimacy, religion, and nationalism in the Middle East.» American Political Science Review 84.1 (1990): 69-91.

Cetinsaya, Gokhan. «Rethinking nationalism and Islam: some preliminary notes on the roots of “Turkish□Islamic Synthesis” in modern Turkish political thought.» The Muslim World 89.3□4 (1999): 350-376.

Smith, Anthony, and Anthony D. Smith. Nationalism and modernism. Routledge, New York, 1998.

خواند میر، غیاث الدین بن همام الدین. تاریخ حبیب السیر، نشر خیام، تهران: ١٣٨٠.

الشیبی، کمال مصطفی . تصوف و تشیع تا اغاز سده دوازدهم. ترجمه علیرضا قرەگوزلو، امیرکبیر، تهران: ١٣٥٩.

نجفی برزگر، کریم و مهری ادریسی و مطلب مطلبی. بنیادها و تحول اندیشەی غالیانه صفویان، از شیخ جنید یا شاه اسماعیل: نقش ایینهای اهل حق علویان و شبک. پژوهشنامەی تاریخهای محلی ایران، سال چهارم، شماره دوم، ١٣٩٥ (٥-١٨)

مرتضوی، سید خدایار. گفتمان تشیع و برسازی هویت ملی در ایران عصر صفوی، فصلنامەی پژوهشهای سیاسی جهان اسلام،سال پنجم، شماره سوم، پاییز ١٣٩٤ (١٥٧- ١٨٣)

سیوری، ڕاجر. ایران عصر صفوی، ترجمەکامبیز عزیزی، نشر مرکز، تهران: ١٣٨٩

پەراوێزەکان

١. ڕەوادیەکان حکومەتێکی کورد بوون کە لە سەدەکانی هەشت و نۆی زایەنی ناوچەکانی ئازەربایجان وتەورێز و موکریان و ئەرمەنستانیان بە دەستەوە بووە

٢. غالی بە دەستەیەک لە شیعە دەگوترێ کە باوەڕیان بەوەیە کە عەلی و هێندێکی دیکە لە ئیمامانی شیعە خاوەنی زاتی خودایین

مدیریت استعماری سرزمین در ڕۆژهەڵات

د. منصور سهرابی
دکترای تخصصی اگرواکولوژی

مدیریت غیر علمی و استعماری حکومت ایران در ڕۆژهەڵات نه تنها باعث هدرروی و غارت آب در این منطقه گردیده است بلکه با فراهم کردن امکان فرسایش سبب هدرروی خاک نیز شده است. ادامه این روند می تواند آینده ڕۆژهەڵات را به خطر بیندازد. علی رغم این سبک مدیریت، منابع آبی و خاکی ڕۆژهەڵات هنوز از سایر مناطق در ایران بهتر است.

رۆژهەلات با مساحت ۱۱۱۹۶۵ کیلومترمربع با فرمان جهاد آیت‌الله خمینی، رهبر وقت ایران در مرداد ۱۳۵۸، مورد تجاوز و اشغال قرار گرفت محیط زیست و منابع طبیعی کردستان نیز از اثرات این فرمان بی‌بهره نماند و به‌صورت مستقیم و غیر مستقیم یکی از قربانیان این فرمان شد. با اشغال کردستان، حکومت جمهوری اسلامی این سرزمین را به شیوه‌ای ناکارآمد، تخریبی و غیر علمی اداره کرده است. مدیریت تخریبی نقطه مقابل مدیریت پایدار سرزمین است. بنابراین میتوان مدیریت پایدار سرزمین را به عنوان یک رهیافت دانش محور دانست که به تلفیق مدیریت زمین، آب، تنوع زیستی و محیط کمک میکند تا تقاضای در حال افزایش منابع تأمین شود و همزمان خدمات اکوسیستم و وسایل معاش نیز حفظ گردد. مهمترین هدف مدیریت پایدار سرزمین جلوگیری از تخریب منابع سرزمین است. هماهنگ کردن اهداف مکمل تأمین امکانات محیطزیستی، اقتصادی و اجتماعی برای سود نسلهای حال و آینده همزمان با حفاظت از کیفیت منابع سرزمین(آب، هوا وخاک) و ارتقا آنها از دیگر اهداف این نوع مدیریت است. بنابراین میتوان مدیریت پایدار سرزمین را به عنوان یک رهیافت دانش محور دانست که به تلفیق مدیریت زمین، آب، تنوع زیستی و محیط کمک میکند تا تقاضای در حال افزایش منابع تأمین شود و همزمان خدمات اکوسیستم و وسایل معاش نیزحفظ گردد .

جنگل‌های کوردستان

در سال‌های اول انقلاب، آتش توپخانه سپاه و ارتش به بهانه استتار پیشمرگه‌ها در جنگل‌های کردستان، جنگل‌های این مناطق را نشانه گرفتند. این جنگ‌افروزی از بی دفاع‌ترین موجودات منطقه قربانیان بیشماری گرفت.
مردم منطقه نیز که به دلیل عدم امنیت از دریافت سوخت‌های فسیلی محروم بودند به ناچار برای تأمین سوخت مایحتاج خود از جنگل‌های کردستان قربانیان بیشتری گرفتند. بدین ترتیب درختان بی‌دفاع از هر دو سو مورد حمله قرار گرفت و تراکم آنان چنان کم شد که هرگز این خسران جبران نگردید.

مساحت جنگل‌های رۆژهەلات بدین شرح است:

استان	هکتار جنگل
ارومیه	۱۰۱۰۰۰
ایلام	۶۴۱۶۴۷
کردستان	۳۷۴۰۰۰
کرمانشاه	۵۲۷۰۰۰
جمع	۱۶۴۳۶۴۷

رشته‌کوه‌های زاگرس، وسیعترین و اصلی‌ترین رویشگاه گونه‌های مختلف بلوط بوده و به همین دلیل این منطقه از اهمیت بسیار ویژهای برخوردار است. درختان بلوط معمولاً در ارتفاع ۶۵۰ تا دو هزار و ۴۰۰ متر از سطح دریا بر پهنه زاگرس رخ نموده‌اند. به گفته فرمانده یگان حفاظت سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری (۱۳۹۸)، به‌طور میانگین سالانه حدود ۱۰ هزار هکتار از عرصه‌های منابع طبیعی طعمه حریق می‌شوند که بیشترین آتش‌سوزی‌ها در عرصه‌های منابع طبیعی در زاگرس رخ داده است.
آتش سوزی یکی از عوامل مهم ایجاد اختلال در اکوسیستمهای جنگلی است و به عنوان یک آشفتگی بر ساختار و تجدید حیات گونه‌های گیاهی تأثیرات بسیار منفی دارد.
عامل انسانی مهمترین علت آتش سوزی ها در زاگروس می باشد. مدیرکل منابع طبیعی و آبخیزداری استان کرمانشاه(۱۳۹۸) اعلام کرد: ۹۸ درصد از آتش سوزی‌های منابع طبیعی و مراتع و جنگل‌های استان ناشی از عوامل انسانی است تنها ۲ درصد آن به عوامل طبیعی مانند صاعقه و تابش خورشید بر می‌گردد. مدیرکل منابع طبیعی

و آبخیزداری استان ایلام(۱۳۹۸) نیز گفت: ۴۵۰ هزار هکتار از مناطق جنگلی استان ایلام در بخش حریق دارای موقعیتی «فوق بحرانی» است. رئوف نصری، رئیس اداره منابع طبیعی شهرستان سنندج (۱۳۹۸) اظهار کرد: عامل ۷۰ تا ۸۰ درصد این آتش سوزی‌ها انسانی بوده است. فرمانده یگان حفاظت از منابع طبیعی و آبخیزداری آذربایجانغربی (استان ارومیه) نیز با اشاره به افزایش ۶۰درصدی آتش‌سوزی جنگل‌ها و مراتع این استان از ابتدای سال ۱۳۹۸ تاکنون گفت: یکهزار و ۵۰۰ هکتار از جنگل‌ها و مراتع استان دچار آتش‌سوزی شده است که عمده دلیل آن عامل انسانیست.

هر چندکه در سال جاری ۱۳۹۸ نیز با توجه به وضعیت مناسب بارش‌ها و افزایش پوشش علفی کف جنگل، احتمال وقوع حریق در عرصه‌های طبیعی شدت یافته اما سوال اساسی اینجاست که عامل انسانی چه کسی ست؟ آیا شهروندان عادی و یا کسانی که در این مناطق زندگی میکنند علت آتش سوزی جنگل ها و مراتع هستند و یا نیروهای که سرزمین را اشغال کرده‌اند و عمدا در پی نابودی این سرزمین هستند! آیا شهروندان عادی مجهز به سلاح سنگین هستند و جنگل ها و مراتع کوردستان را نشانه رفته اند یا نیروهای سپاه پاسدارن؟ سپاه پاسدارن بدون توجه به کلیه قوانین و کنوانسیون های بین المللی به بهانه حضور نیروهای پیشمرگ از یک سو و از سوی دیگر بدلیل آنکه کوردستان را سرزمین خود نمیدانند در پی غارت و نابودی آن هستند. در بند ۳ ماده ۳۵کنوانسیون الحاقی ژنو آمده است که استفاده از ابزار جنگی که منجر به خسارت شدید به محیط زیست و یا نابودی آن شود ، ممنوع است. آیا نظام جمهوری اسلامی قوانین و کنوانسیون های بین المللی و حتی قوانین داخلی مرتبط به محیط زیست را در رۆژهەڵات رعایت میکند؟

چرا اگر جنگل های البرز دچار حریق می شوند بلافاصله نیروهای امدادی با امکانات لازم برای اطفای حریق وارد عمل خواهند شد حتی از هلیکوپتر برای مقابله با آتش کمک می گیرند؟ ولی برای زاگروس هیچگونه امکانی وجود ندارد ! و حتا از تلاش نیروهای مردمی برای اطفا حریق جلوگیری خواهد شد! آیا این نوع از تعامل و برخورد با سرزمین غیر از تعامل استعماری ست؟

نمودار ۱- میزان میانگین بارش بر حسب میلی متر در استان های رۆژهەڵات در مقایسه با استان اصفهان و فارس

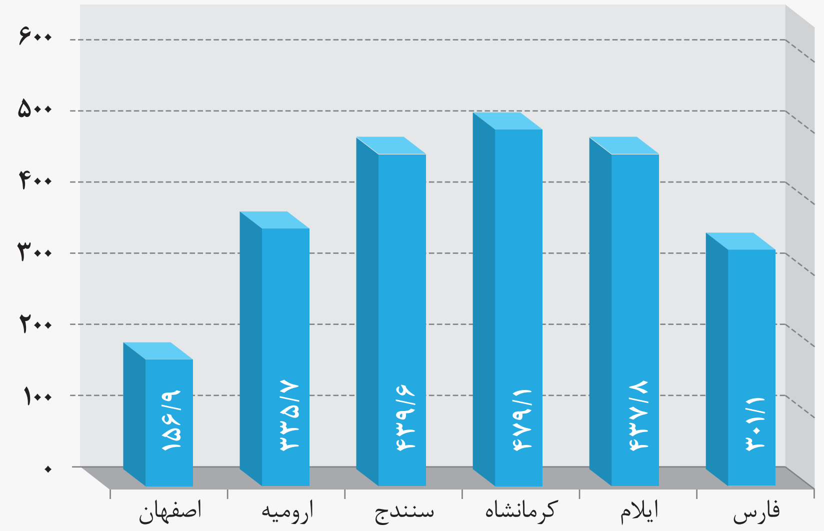

مدیریت منابع آب

همچنانکه در نمودار و شکل شماره ۱، مشاهده می گردد میزان بارندگی سالانه در رۆژهەڵات بیشتر از دو استان اصفهان و فارس است. اما سطح زیر کشت محصولات آبی در استان فارس و اصفهان بیشتر است. به عبارتی دیگر توسعه کشاورزی و سرمایه گزاری در این بخش هم حاکی از نگرش استعماری به سرزمین کردستان است. اگر چه حکومت ایران در مناطق خارج از رۆژهەڵات هم در بخش کشاورزی کارنامەای موفق ندارد اما آمارها بیانگر نوعی تبعیض در رویکرد مدیریتی به این سرزمین است. برای مثال در استان سنندج منابع آب تجدید پذیر ۴/۸ میلیارد متر مکعب از کل بارش سالیانه که ۱۰/۹۳ میلیارد متر مکعب است و از این میزان مقدار ۴/۳ میلیارد متر مکعب آن بصورت منابع آب سطحی و ۵۰۰ میلیون متر مکعب آن بصورت زیر زمینی می باشد. میزان آب مصرفی استان ۱۲۱۳ میلیون متر مکعب است که ۶۰ درصد آن از منابع آب زیرزمینی و ۴۰ درصد از منابع سطحی تامین می شود. از این میزان ۱۰۸۲ میلیون متر مکعب در بخش کشاورزی ، ۱۲۱ میلیون متر مکعب برای شرب و ۱۰ میلیون متر مکعب برای صنعت مصرف میگردد. همچنانکه مشاهده می گردد در استان سنندج مدیریت آب بصورت کاملا غیر علمی است بطوریکه بیشترین میزان مصرف از آب های زیر زمینی ست!حداکثر ۴۰ درصد از کل منابع آب تجدید پذیر که ۴/۸ میلیارد متر مکعب است میتوان استفاده کرد و نظر به اینکه ۴/۳ میلیارد متر مکعب آن بصورت منابع آب سطحی ست میتوان همه ی مصرف را که ۱/۲۳ میلیارد متر مکعب است از آب های سطحی تامین کرد، در حالیکه ۶۰ درصد از آب مصرفی از منابع آبی زیر زمینی ست !! که برابر ۷۲۷ میلیون متر مکعب است و این در حالیست که از بارش استان تنها ۵۰۰

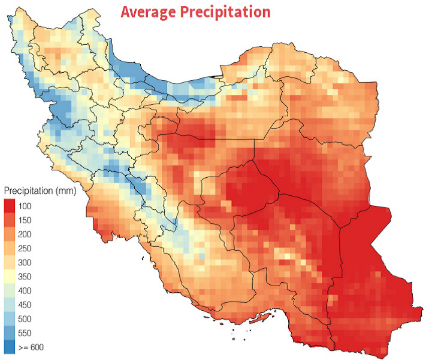

شکل شماره ۱
میانگین دراز مدت میزان بارش

میلیون متر مکعب تامین کننده منابع آب زیرزمینی ست ! هر ساله بیش از ۲۲۷ میلیون متر مکعب آب اضافی از منابعی که در طی سالیان جمع شده مصرف میگردد و این روند در آینده نزدیک منجر به تخلیه آب های زیر زمینی در این استان شده و با عواقب شدید آن از جمله خشکیدگی و فرونشست سرزمین مواجه خواهیم شد. اما آنچه جای سوال دارد اینست که آبهای سطی استان سنندج به کجا میرود؟

بر اساس مطالعات انجام شده به طور میانگین هشت میلیارد مترمکعب حجم ریزش های جوی سالانه در استان ایلام است که از این مقدار بارش حدود ۱/۹ میلیارد مترمکعب برابر با ۲۴ درصد وارد رودخانه ها شده، ۱/۲ میلیارد مترمکعب معادل ۱۵ درصد در زمین و سفره های زیرزمینی نفوذ کرده و ۴/۹ میلیارد مترمکعب برابر ۶۱ درصد نیز تبخیر شده و به جو زمین باز می گردد. سوال اینجاست که با این حجم آب در استان چرا سطح کشت محصول زراعی آبی در این استان تنها ۷۳۰۳۰ هکتار است؟ آب این استان به کجا می رود؟!

نمودار۲- تعداد سدهای در حال بهره‌برداری استان های رۆژهه‌لات در مقایسه با استان اصفهان و فارس

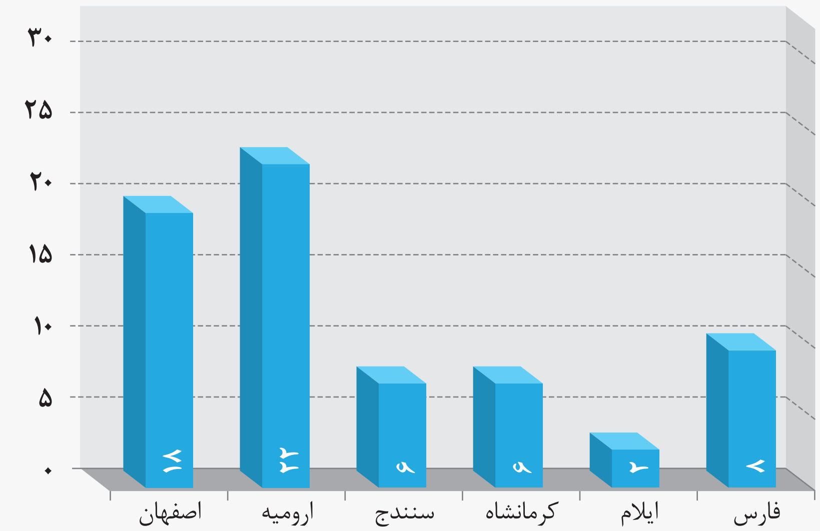

همچنانکه در نمودار ۲ مشاهده می گردد تعداد سد های در حال بهربرداری استان اصفهان و فارس با آن میزان بارندگی که اشاره شد نسبت به ایلام، سنندج و کرمانشاه جای سوال دارد!
چرا در استان سنندج که میزان آب های سطحی آن سالیانه ۴/۳ میلیارد متر مکعب است تنها ۶ سد و در استان ایلام که حجم آب های

نمودار۳- توزیع سطح محصولات زراعی آبی کشور ایران در سال زراعی ۹۶-۹۵

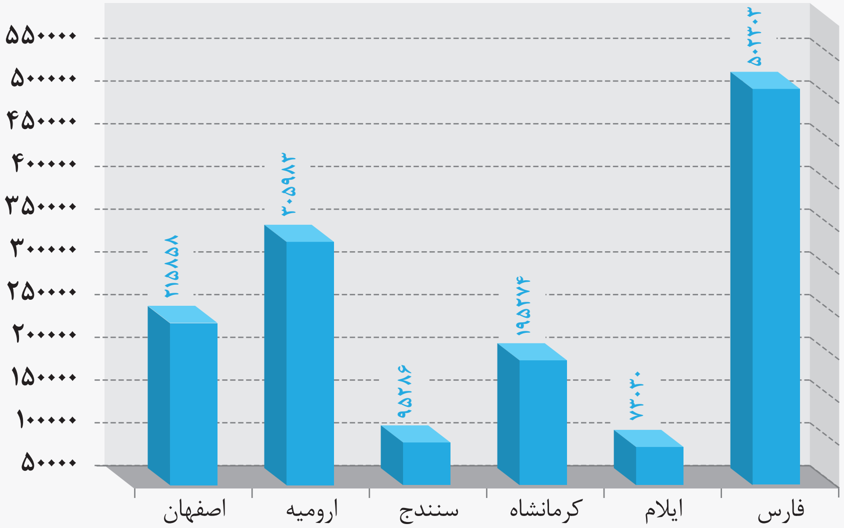

سطحی حدود ۱/۹ میلیارد مترمکعب است تنها ۲ سد وجود دارد در حالیکه در اصفهان ۱۸ و فارس هم ۸ ؟

با توجه باینکه تامین منبع آب برای توسعه کشاورزی بسیار مهم است و اشاره شد که استان سنندج نسبت به استان اصفهان و فارس دارای منابع آبی بیشتری است (شکل و نمودار ۱) چرا سطح زیر کشت محصولات آبی در استان های رۆژهەڵات از اصفهان و فارس کمتر است؟ آب لاژم برای این محصولات در دو استان اصفهان و فارس از کجا تامین میشود؟ چرا کشاورزان استان سنندج بایستی برای تامین آب آبیاری، از منابع زیر زمینی استفاده کنند اما کشاورزان اصفهانی از آب دیگر استانها؟ آیا این تاراج منابع کوردستان نیست؟ چرا آنزمان که محور توسعه ایران، کشاورزی اعلام شد ، این مهم شامل حال رۆژهەڵات نگردید؟

دریاچه ارومیه شاهدی بر مدیریت غیر علمی منابع آب در رۆژهەڵات

در حال حاضر سطح قابل ملاحظه ای از این دریاچه ۵۰۰۰ کیلومترمربعی آب شور خشکیده و بیش از ۲۰ میلیارد مترمکعب آب آن نسبت به دورههای پرآبی دریاچه از بین رفته است و دریاچه نسبت به تراز اکولوژیک خود بیش از ۱۲ میلیارد مترمکعب با کمبود آب مواجه میباشد.

بر طبق مطالعات و آمار منتشره مختلف، سطح زیرکشت آبی کنونی در سطح حوضه آبریز دریاچه ارومیه نزدیک ۵۰۰ هزار هکتار برآورد گردیده است. این رقم، نشانگر افزایش حدود ۲۰۰ هزار هکتاری اراضی آبی حوضه نسبت به اوایل دهه ۱۳۵۰ شمسی میباشد.

علاوه بر افزایش سطح زیر کشت در بخش کشاورزی حوضه، تغییر الگوی کشت کم مصرف آبی به الگوی کشت پرمصرف نیز در توسعه نامتوازن این بخش موثر بوده (مانند افزایش سطح زیر کشت چغندر قند). این توسعه نامتوازن کشاورزی بدون در نظر گرفتن توان اکولوژیک و ظرفیت محیط منجر به برداشت بیشتر آب از منابع سطحی و زیر زمینی گردید(شکل ۳و ۴) که دلیل اصلی وضعیت کنونی دریاچه می باشد.

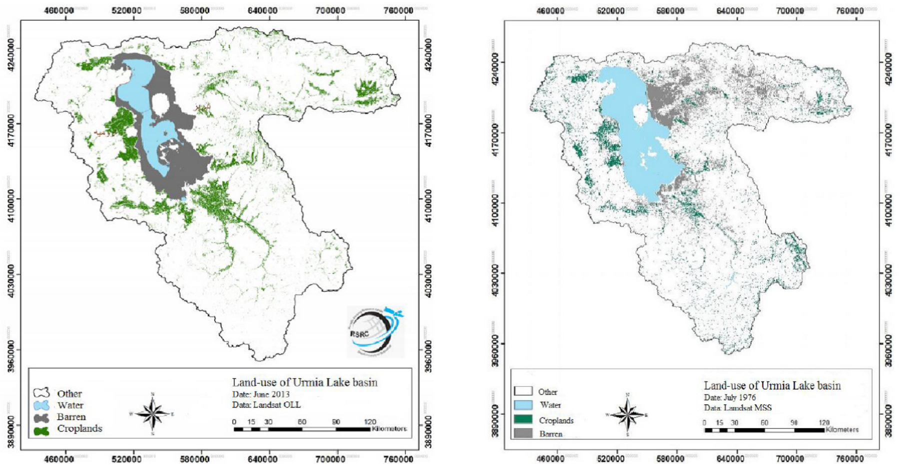

شکل ۲- پراکندگی سطح زیر کشت در حوزه آبی دریاچه ارومیه در دو بازه زمانی ۱۹۷۶ (سمت راست)، ۲۰۱۳ (سمت چپ)

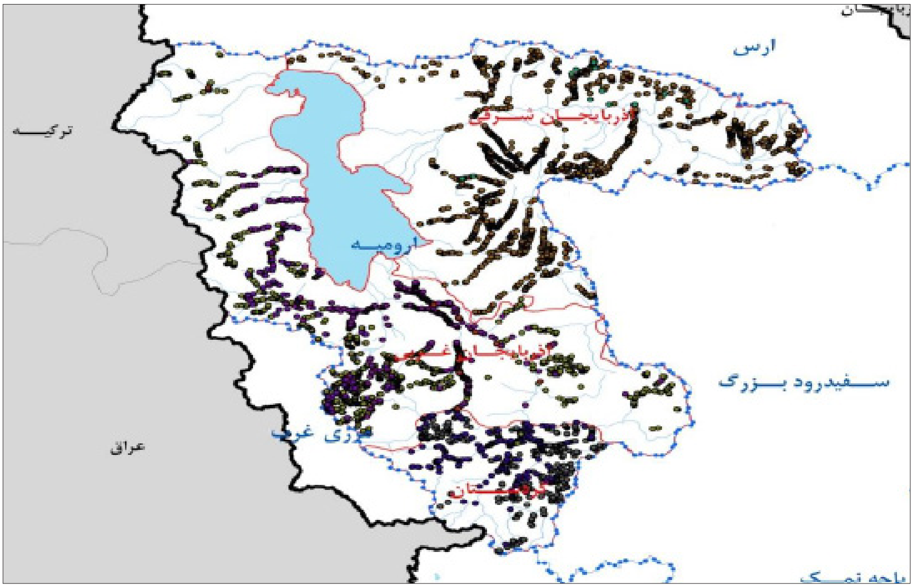

شکل ۳- نقاط برداشت از منابع آب سطحی حوضه آبریز دریاچه ارومیه

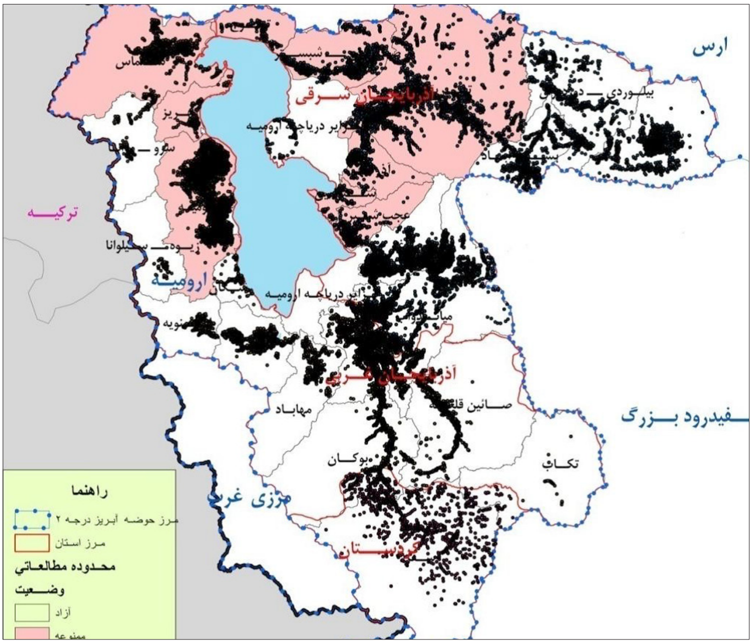

شکل ۴ - پراکندگی چاههای حوضه آبریز دریاچه ارومیه

با خشــکتر شدن بیشــتر دریاچه ارومیه کانون های ریزگرد نمکی فعال میشوند و طبق پردازش تصاویر ماهوارەای شــعاع حرکتــی ریزگردها تا ۵۰۰ کیلو متر خواهد بود (شکل ۵ و ۶).

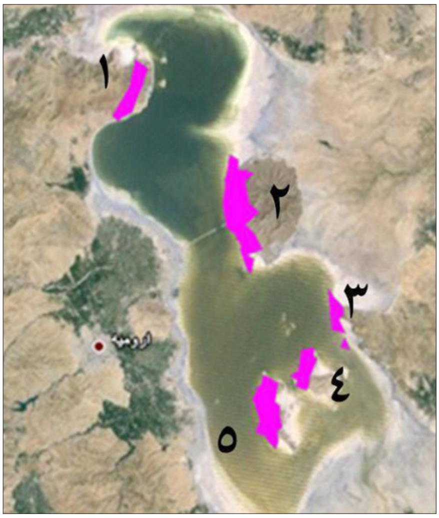

شکل ۵- برخی از کانونهای احتمالی ریزگرد شناسایی شده در محدوده دریاچه ارومیه با استفاده از پردازش تصاویر ماهوارهای مرکز تحقیقات سنجش از دور دانشگاه صنعتی شریف، ۱۳۹۳

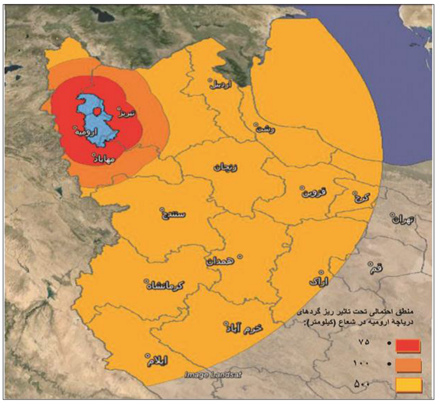

شکل ۶- مناطق واقع در شعاع حرکتی مختلف طوفانهای گرد و غبار احتمالی دریاچه ارومیه

از دیگر آثار خشــک شدن دریاچه ارومیه ایجاد و گســترش انواع بیمــاری هاســت، از آنجا که کشــاورزان در حوضه آبریز دریاچه برای تولید محصول بیشــتر از انواع علفکش، حشره کش و کود شیمیایی استفاده کرده و پساب کشاورزی بــه دریاچــه وارد می شــود ، نهشــت این مواد بصورت رســوب ، ذرات ریزگرد تولید شــده از بســتر دریاچه را به شدت آلوده می کند که این ذرات ســلامت جانداران از جمله انســان را در منطقه به خطر میاندازد.

در نهایت یکی از مهم ترین خطرات ناشــی از پســروی آب دریاچه، بیابان زایی می باشــد. مــوارد فوق نمونه واضحی از مدیریت ناکارآمد و استعماری منابع آب در رۆژهەڵات بودند.

فرسایش خاک

رئیس ســازمان جهاد کشــاورزی استان اردبیل عنوان کرد که میزان فرســایش خاک در ایران ســه برابر متوســط جهانی اســت به طوری که ســالانه بیش از ۲ میلیــارد و ۵۰۰ میلیون تن خاک با فرســایش از دســترس خارج میشود. خــاک از منابــع تجدید پذیر به شــمار می رود اما براساس منابع مختلف تشکیل هر سانتیمتر خاک در شــرایط مختلــف آب و هوایی از ۱۰۰ تا ۱۰۰۰ ســال طــول می کشــد، دراین میان فرســایش عامل اصلی تخریب آن است که این تاثیر در کشــورهای مختلف بــا در نظر گرفتن شرایط آن متفاوت است. بر اساس آمار فرسایش آبی خاک در ایران سالانه به طور متوسط حدود ۶ تــن در هکتــار اســت. رئیس انجمــن علوم خاک (اســتان ارومیه) آذربایجان غربی(۱۳۹۸) اظهارکــرد که فرســایش خاک در این اســتان بیشــتر از تولید خاک است. آمارها حاکی از آن است که در رۆژهەڵات میزان فرسایش خاک از متوســط آن در کشور ایران بیشتر است این در حالیســت که ایران خود در این زمینه مقام اول دنیا را داراست !

به نقل از مدیرکل منابع طبیعی و آبخیزداری

استان کرمانشاه (۱۳۹۸) میزان فرسایش خاک به طورمتوسط در استان کرمانشاه و در یک سال ۱۲ تن بر هکتار است. عبدالسلام پیری معاون آبخیزداری منابع طبیعی و آبخیزداری ایلام (۱۳۹۷) نیز با بیان اینکه میزان فرسایش خاک در استان ایلام بین ۱۷ تا ۲۷ تن در هکتار است، گفت: روند فرسایش خاک در این استان نسبت به سال های گذشته سرعت بیشتری به خود گرفته است.

مدیریت غیر علمی و استعماری حکومت ایران در رۆژهەلات نه تنها باعث هدرروی و غارت آب در این منطقه گردیده است بلکه با فراهم کردن امکان فرسایش سبب هدرروی خاک نیز شده است. ادامه این روند می تواند آینده رۆژهەلات را به خطر بیندازد. علی رغم این سبک مدیریت، منابع آبی و خاکی رۆژهەلات هنوز از سایر مناطق در ایران بهتر است. همچنانکه در شکل شماره ۷ مشاهده می گردد قابلیت زمین های رۆژهەلات در بیشتر مناطق برای کشاورزی بهتر از سایر مناطق است.

شکل ۸ نقشه سطح تنش آبی در شرایط کشت آبی و دیم در هر دو حالت شخم خورده و بدون شخم را نشان می دهد ، طبق این نقشه مناطق رۆژهەلات نسبت به بیشتر مناطق ایران در وضعیت بهتری قرار دارند و سطح تنش آبی در آنجا نسبت به سایر مکان های دیگر ایران کمتر است. توزیع جمعیت روستایی ایران طبق سطح تنش آبهای زیرزمینی چنان است که بیشتر این جمعیت خارج از رۆژهەلات و متعلق به مناطق دیگر ایران هستند (شکل ۹). با ادامه روند فعلی در آ ینده قابلیت زندگی در این مناطق از بین می رود و ساکنین بایستی به دیگر مناطق کوچ کنند، با توجه به قابلیت زاگروس و رۆژهەلات منطقه هدف میتواند این مناطق باشد که تهدیدی بس عظیم برای تغییر دموگرافی رۆژهەلات در آینده است.

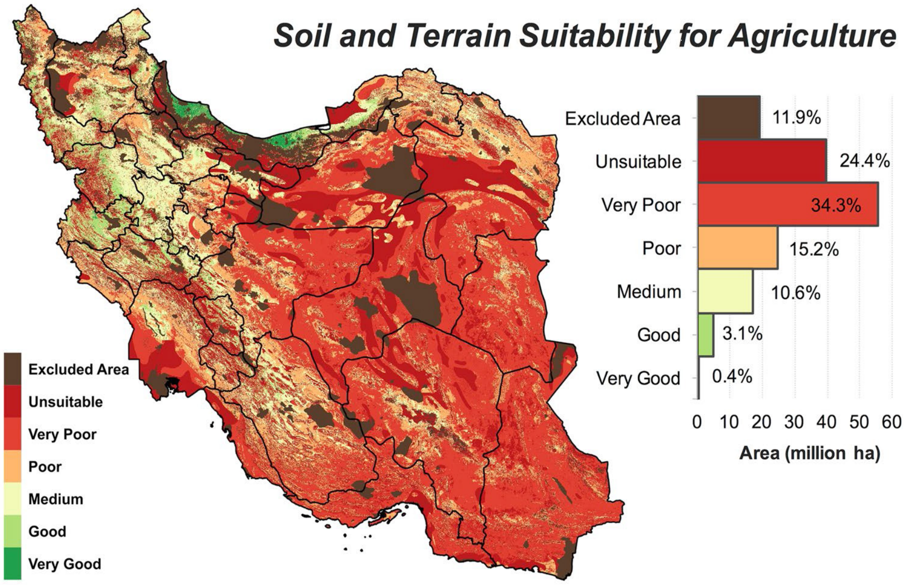

شکل ۷- مناسب بودن زمین ایران برای کشاورزی براساس متغیرهای خاک و متغیرهای توپوگرافی.

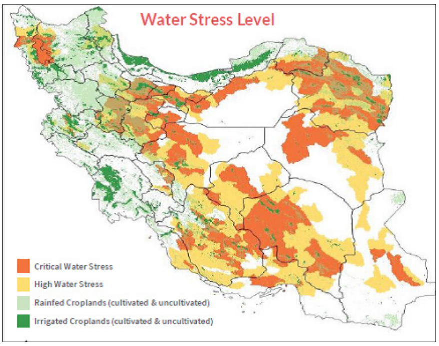

شکل ۸- نقشه سطح تنش آبی در شرایط کشت آبی و دیم در هر دو حالت شخم خورده و بدون شخم

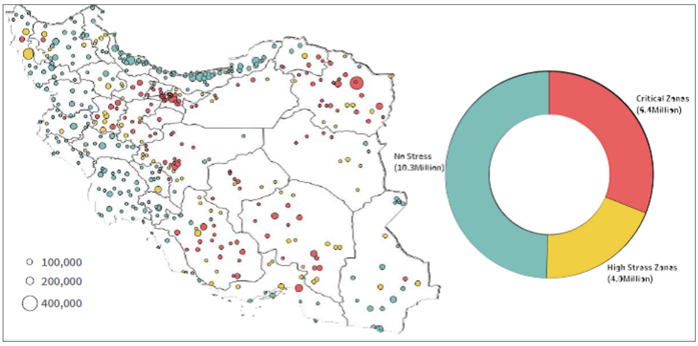

شکل ۹- توزیع جمعیت روستایی ایران براساس سطح تنش آبهای زیرزمینی

فهرست منابع:

- احمدی کریم ، حمیدرضا عبادزاده، هلدا عبدشاه، آرزو کاظمیان و مریم رفیعی (۱۳۹۷).آمارنامه کشاورزی جلد اول - محصولات زراعی سال زراعی ۹۶- ۱۳۹۵. انتشارات وزارت جهادکشاورزی، معاونت برنامه ریزی و اقتصادی، مرکز فناوری اطلاعات و ارتباطات.۱۲۴ص
- راعی دهقی هاجر و جواد نجفی(۱۳۹۵). حفاظت از محیط زیست در قبال خسارات ناشی از درگیری مسلحانه. فصلنامه علوم محیطی، دوره چهاردهم، شماره ۲، ۱۳۹ -۱۵۴
- رجبی هشجین مهدی (۱۳۹۴). ضرورت احیای دریاچه ارومیه علل خشکی و تهدیدات. دبیرخانه مرکزی ستاد احیای دریاچه ارومیه. ۵۰ ص
- ذکایی محمد (۱۳۹۴). گزارش ملی وضعیت محیط زیست ایران ۱۳۸۲-۱۳۹۲ .انتشارات سازمان محیط زیست ایران. ۱۳۸ ص
- قربانی مهدی ، حسینعلی متولی ، ساره راسخی و لیلا عوض پور (۱۳۹۵). انسجام سازمانی و شناسایی دست اندرکاران کلیدی در مدیریت پایدار سرزمین. پژوهشهای دانش زمین، سال هفتم، شماره ۸۲ .۱۱۹-۱۳۸
-Mohsen B. Mesgaran & Pooya Azadi (2018). A National Adaptation Plan for Water Scarcity in Iran. Stanford Iran 2040 Project. 37 p
-Mohsen B. Mesgaran, Kaveh Madani, Hossein Hashemi& Pooya Azadi(2017). Iran's Land Suitability for Agriculture. Article in Scientific Reports. DOI: 10.1038/s41598-017-08066-y
-Nasser Karami(2018). The Drying of Lake Urmia as a Case of the "Aralism" Concept in Totalitarian Systems. International Journal of Geography and Regional Planning Vol. 4(1), pp. 043-063.
- https://www.radiozamaneh.com/270257
- http://daminfo.wrm.ir/fa/home
- http://www.irimo.ir/far/index.php
- https://www.radiozamaneh.com/270257
- http://daminfo.wrm.ir/fa/home
- http://www.irimo.ir/far/index.php
- https://www.isna.ir/news/
- https://www.isna.ir/news/
- https://www.tabnak.ir/fa/news/
- https://www.mehrnews.com/news/

سڵکردن لە دەسەڵاتخوازی

کوردیار سەقزی

ئاماژە

ڕەوتی نەتەوەخوازیی ئاگامەند تایبەت بە یەک حیزب یان ڕەوت یان ناوچەیەکی دیاریکراو نییە. بەڵکوو لە قووڵاییی کۆمەڵگای کوردستاندان. هەوڵیان پڕکردنەوەی ئەو کەلێن و کەلەبەرە کۆمەڵایەتییانەیە کە شێوە ژیانی خێڵەکی و ئەندازیاریی داگیرکەر سازی کردوون. نەتەوەخوازیی ئاگامەندانە، بە شێوەی ڕێژەیی لە حیزب ورەوت و تاکدا دەردەکەوێ.

پێشەکی

پرسی کورد سروشتی چەند ڕەهەندیی هەیە و دەبێ هەرکام بە وردی و لە پەیوەندی لەگەڵ ئەوانی تردا لێک بدرێتەوە. بە هۆی بەریەک کەوتنی خەسارە ناوخۆییەکان و بەرژەوەندیی زلهێزان و دەورگێرانی یەکە سیاییە ناوچەییەکان دۆخێک بەرهەم هاتووە کە کورد لە نێوان خۆی و گەیشتن بە دەسەڵاتدا مەودایەکی دوور و درێژ وێنا بکات. پابەستە بوونی ئاگامەندانە بە سیستەمی داگیرکەرەوە لە هەر بوارێکدا، بە ئامراز بوون بۆ بەرژەوەندیخوازیی نەتەوە سەردەستەکان و... هۆکارە ناوخۆییەکانی نەگەیشتنی کورد بە دەسەڵاتی سیاسین. هۆکاری نووسینی ئەم وتارە ئەم پرسیارەیە کە، بۆ چی دەستەبژێر و خوێندەواری کورد سەرەڕای ئاگادار بوون لەو پێوەرانەی کە بۆ «مرۆڤ بوون» دەسنیشان دەکرێ و زانست و فەلسەفە سەلماندوویەتی و لە هەلومەرجی ئەم سەردەمەدا بەڵگەنەویستن، خۆی لە پرسی گەیشتن بە دەسەڵاتی سیاسی نادات و خۆی لە بازنەی ئەویتردا دەهێڵێتەوە؟ هەر بەو پێیە نەیانتوانیوە ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی- سیاسیی گشتگیر پێک بهێنن کە ئەنجامی بووەتە ئەوەی کۆمەڵگای کوردستان بە شێوەی مۆدێرن بیچم نەگرێ و هەر بەشێکی ببێتە ژێردەستی وڵاتێکی داگیرکەر. لێرەدا، سەرەڕای هۆکارە جیهانی و ناوچەییەکان، باری بەرپرسیارەتی دێتەوە سەر شانی دەستەبژێران. لە درێژەدا زۆرتر ڕوونی دەکەینەوە.

نەتەوەی کورد لە سەردەمی پێش مۆدێرندا کە کۆمەڵێک خێڵ لە جوگرافیای کوردستان و خاوەن زمانی هاوبەش بوون، وەکوو هەموو کۆمەڵە خێڵەکانی تر کەسی بەهرەمەند و پاڵەوان و خوێندەوار و لێهاتووی لێ هەڵکەوتبوو. خاڵی جیاوازی دەستەبژێرانی ئەو سەردەمەی کوردستان لەگەڵ هاوتاکانیاندا لە نەتەوەکانی تر ئەوەیە کە بەگشتی دەسەڵاتیان بۆ کورد لە بەر چاو نەدەگرت. چەند میناک ئەم وتەیە ڕوون دەکاتەوە.

هەڵبەت جێی ئاماژەیە کە ناڵێین ناتۆرەی نەشیاویان لێ بدرێت، بەڵکوو قسە لە بزر بوونی ویستی دەسەڵاتخوازی بۆ کوردە، چ بۆ خێڵێک یان هۆزێک بێت چ بۆ کورد بەگشتی.

ئارپاگ لە دژی ئاژیدهاک پشتی کورشی هەخامەنشیی گرت. ئارپاگ دەیزانی فارسەکان وەک نەتەوەیەکی بن دەستی مادەکانن. بۆ دەسەڵاتی لە ناو خودی مادەکاندا نەهێشتەوە؟ پاش هەرەسی دەسەڵاتی ماد بە درێژاییی مێژوو، لە هەر هەلێکدا، بەشێکی کوردستان ڕاپەریوە بەڵام گشتگیر نەبووەتەوە. لە دەستەبژێری خاوەن بڕیار(ئارپاگ) و دەستەبژێری پلەخوارتر لەو، بزرابییەک هەیە، ئەویش وێنا نەکردنی مەودای دەسەڵاتداریی کوردیی گشتگیرە. ئەگەر بە هۆی هێرشەکانی ئاشوورەوە یەکگرتوویی هۆزەکانی ماد پێک هات، بە هۆی بزر بوونی ویستی ڕاگرتنی دەسەڵات لە لایەن بڕیاردەرەوە هەڵوەشایەوە. کوشتن و برین و کۆچی زۆرەملێی کوردان لەو دەمەوە تا ئێستە بەردەوامە و کورد هەر بە ویستی دەستەبەر کردنی دەسەڵات نەگەیشتووە.

مەلا ئیدریس بدلیسی بە ڕاوێژدان بە خەلیفەی عوسمانی کوردستانی بە ئاسانی خستە ژێر ڕکێفی تورکانی عوسمانییەوە. هەر ئەو ڕێگەی بۆ ئەندازیاریی کۆمەڵایەتیی خێڵە کوردەکان خۆش کرد. عوسمانی و سەفەوی هەردەم بۆ سەرکوت کردنی خێڵێک چەند خێڵی تریان بە کار دەهێنا. ئەم کەلێنە خێڵەکییە تا ئەم سەردەمەش بە ناسۆری ماوەتەوە.

مەحموودخانی دزڵی و مەحموودخانی کانی سانان کە لە شۆڕشی شێخ مەحموودی حەفیددا دەوری بەرچاویان هەبوو، بۆ دژایەتیی یەکترین دەکەوتنە پێش سوپای

ئێران و دەیان هێنایە ناوچەکە.

بە بۆنەی جیهاد لەگەڵ کافراندا کورد هەردەم بووە بە بەشێ لە سوپای تورک و عەجەم، تەنانەت لە قەڵاچۆکردنی کوردانی ئێزدیدا زۆرتر خێڵە کوردەکان بەشدار بوون.

لە سەردەمی مۆدێرندا دیسان بزر بوونی ویستی دەسەڵاتخوازی لە دەستەبژێر و خوێندەوارەکاندا بە زەقی دەردەکەوێتەوە. بەڵام ئەمجار تەم و مژی ئیدیۆلۆژی و ڕێچکە سیاسییە هاوردەکان بۆ کوردستان پاساوی سڵ کردن لە دەسەڵاتخوازییان دەدا بە دەست دەستەبژێرانی کوردەوە.

لەم چەند میناکە بەم دەرهاویشتەیە دەگەین کە کورد پاش هەرەسی ئیمپراتووریی ماد، سەرەڕای هەندێ ڕاپەڕین، بەگشتی بە ژێردەست بوون ڕاهات. ئاریشەی زەینی کوردی ئەوەیە کەلە دووانەی بزر بوونی ویستی دەسەڵاتخوازی- ملکەچ بوون بۆ ئەویتر دەرباز نەبووە. هەر بۆیە بەستراوەیی (دژایەتی کردنی ڕەوتی نەتەوەخوازیی کوردی بۆ خزمەت بە داگیرکەر لە هەر بوارێکدا، گوتاری، سیاسەت، کۆمەڵایەتی، کەلتوور و هونەر و چەکداری) کە لە سەردەمی مۆدێرندا بە نائاگایی سەری هەڵدا، ئاگامەندانە/بەرژەوەندیخوازانە درێژەی پێ دەدرێ. لە درێژەدا بەریەک کەوتنی بۆشاییی دەسەڵاتخوازی و ڕەوت و ڕێچکە سیاسییە جۆراوجۆرەکان و بەرژەوەندیخوازی لێک دەدەینەوە.

هاوردەکرانی خواروخێچی مارکسیزم و لیبێرالیزم بۆ کوردستان ڕەوتی نەتەوەخوازیی کوردیی بە لاڕێدا برد، هەڵبەت لە بیرمان نەچێ کوردەکان نەیانتوانی ویستی دەسەڵاتخوازی لە ناو دەستەبژێران و جەماوەر بەگشتیدا جێگیر بکەن. حیزبی توودە لە ئێرانی سەردەمی پەهلەوی و حیزبی کۆمۆنیستی ئێراق و سووریا هێزی پێنەگەیشتووی کوردیان لە خۆ گرت. داگیرکەران کە پەرەیان بە خوێندنەوەی لیبرالیستی دەدا، دیسان بەشێ لە هێزی کوردیان دەخستە شەوارەوە. ئیسلامی سیاسییش پاش سەرهەڵدانی لە وڵاتە عەرەبییەکاندا- کە بەشێ بوو لە ڕەوتی نەتەوەخوازیی ئەوان لە دژی داگیرکەرە ئەورووپاییەکان- گەیشتە کوردستان. لە بەریەک کەوتنی ئەم ڕێبازە ئیدیۆلۆژیکییانە و دژکردەوەی کۆمەڵگای کوردستان لە

> ڕەوتی نەتەوەخوازیی ئاگامەند تایبەت بە یەک حیزب یان ڕەوت یان ناوچەیەکی دیاریکراو نییە. بەڵکوو لە قووڵاییی کۆمەڵگای کوردستاندان. هەوڵیان پڕکردنەوەی ئەو کەلێن و کەلەبەرە کۆمەڵایەتییانەیە کە شێوە ژیانی خێڵەکی و ئەندازیاریی داگیرکەر سازی کردوون

هەمبەر زۆرکاریی وڵاتە تازە پێکهاتووەکانی داگیرکەری کوردستان، هەندێ بزووتنەوە سەریان هەڵدا کە خۆیان بە ڕزگاریخواز ناودێر دەکرد. ئەم بزووتنەوانە کە زۆرتر هەوێنی چەپیان هەبوو، هەڵگری دروشمی ڕزگاریی گەلی کورد بوون. بزر بوونی ویستی دەسەڵاتخوازی، هاوردەکردنی خواروخێچی ئیدیۆلۆژییەکان و خێڵەکی بوون سێ کوچکەی بەربەستی مسۆگەر کردنی دروشمەکانیان بوو. لە ڕاستیدا خێڵەکی بوون و نانەتەوەیی بوون لە کوردستاندا بە یەک میکانیزم کار دەکەن. هیچ کامیان ڕاستیی کۆمەڵگای کوردستان و هەلومەرجە جیهانی و ناوچەییەکان- بەو واتایەی کە سەرەکیترین هۆکاری ڕزگاری و بەختەوەر بوونی کوردستان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بەدەوڵەت بوونە- لە بەر چاو ناگرن. لێرەدا پرسیارێک دێتە گۆڕێ کە لە کاتێکدا ڕاستیی کۆمەڵگای کوردستان و بارودۆخی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ڕێگە بە نەتەوەخوازیی کوردستانی نادەن، چارە چییە؟ ویستی دەسەڵاتخوازییە کە بەدەوڵەت بوون دەکاتە پرسی کوردستان و

پێش بە پەرتەوازە بوونی هێزەکان دەگرێت و ڕێکیان دەخات و ئەندازیاریی کۆمەڵگا دەکات. دەوڵەت- قەومییەتەکانی سەردەستی کوردستان ئاڵای کوردستان بە هێمای نەمانی خۆیان دێننە ئەژمار، بۆ ئەوەی باش دەزانن کە ڕێکخستنی بەهێزی نەتەوەیی لە کوردستاندا زوو پەرەدەستێنێ و کۆمەڵگای کوردستان دەگرێتەوە، هەر بۆیە بە زەق کردنەوەی کەلێنە کۆمەڵایەتییەکان و پەرەدان بە گوتار و ڕەوتە دژەنەتەوەییەکان هەوڵ دەدەن ناسیۆنالیزمی کوردستانی پەرە نەستێنێت. چ هۆکارێک بەرپەرچی بەرنامەی ئەوان دەداتەوە؟ بەرنامەیەک کە بۆ مسۆگەر کردنی دەسەڵات دارێژرابێت. هەندێ لایەن بانگەشەی شێوازگەلێکی تر بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەراست دەکەن کە قەوارەی سیاسیی هەنووکە وەکوو خۆی بمێنێتەوە، بەڵام حکوومەتەکان دیمۆکراتیزە بکرێت. ئەمە خوێندنەوەیەکی ناتەواو لە ناسنامەی داگیرکەرە، داگیرکەرێک کە ئەقڵییەتی دان نانی بە ناسنامە و مافی کورددا نییە و ئەگەر ئەو کارە بکات سەرچاوەی دەسەڵات و ئابووری لە دەست دەدات، هەرگیز دیمۆکراتیزە نابێتەوە. ئەم خوێندنەوەیەش پاساوێکە بۆ سڵ کردن لە ویستی دەسەڵاتخوازی. نەتەوەی جوولەکە لەو پەڕی پەتەوازەییدا بوون بە دەوڵەت کە چەندە بە هۆی پشتگیریی ئەورووپا و ئەمریکاوە بوو، دە هێندە بە هۆی ویستی دەسەڵاتخوازی و بە دەوڵەت بوونی خۆیانەوە بوو. جوولەکە لە تەوراتدا بەڵێنی ئیسراییلی هەنووکەی پێ درا بوو. هەر جۆرێک بێت وڵاتی بۆ وێنا کرابوو. بەڵام لە کوردستاندا ئەوەی لای ئایینی و نائایینیی کورد، لای خوێندەوار و نەخوێندەواری کورد ناڕوون و لاوازە، ویستی دەسەڵاتی سیاسییە. ئەگەر ئەندازیاریی کۆمەڵایەتیی کوردستان ـ کە ئاگامەندانە و شارەزایانە دارێژراوە- لە لایەن سەردەستەوە بەم هاوکێشەیە زیاد بکرێت، سەر بەداگیرکەر بوون و شەرعییەت دان بە سەردەست بوونی ئەو دەبێتە ڕەهەندێکی تری کێشەکە.

ڕەوتە ئیسلامی و نائیسلامییە یۆنیڤێرساڵەکان و پاشکۆکانی ڕەوتەکانی سەردەست بۆ کوردستان ئامرازەکانی ئەندازیاریی کۆمەڵگای کوردستانن و زۆر جار بە یەک ستراتێژییەوە دێنە گۆڕەپانی سیاسی- کۆمەڵایەتییەوە. ئەمانە لە یەک خاڵدا یەک دەگرنەوە، ئەویش دژایەتیی ڕەوتی نەتەوەخوازیی کوردستانییە.

هەڵوێست لە هەمبەر دەسەڵاتخوازیدا دوو بەرە پێک دێنن. دەسەڵاتخوازەکان و سڵکەرەکان. لە پێشدا سڵکەرەکان پۆلینبەندی دەکەین و پاشان لە دوو توێی لێکدانەوەی دەسەڵاتخوازیدا چۆنیەتیی دەرباز بوون لە تەنگانەکانی، لایەنەکانی ئەویش شی دەکەینەوە.

سڵکەرەکان

۱ ئەو حیزب و تاقم و تاکانەن کە لە باری دەروونییەوە داهێزراون و ژێردەستە بوون و ملکەچ بوونیان بۆ داگیرکەر وەرگرتووە. چەپی یۆنیڤێرساڵ وچەپی ناوچەیی، بە هەر ناوێکەوە، کە شەرعییەت بە یەکە سیاسییە سەردەستەکانی کوردستان دەدەن. یان ئەو لایەنگەلەی خۆیان بە ئۆپۆزیسیۆنی کورد دادەنێن بەڵام قسە لە سازان لەگەڵ داگیرکەرێکدا دەکەن کە باوەڕی بە بوونی ئەمان نییە. ئەو لایەنەی کە لە ناوەڕۆکی ئامانج خاڵی بووبێت، ویستی کۆیلەیی و ژێردەستە بوون بانگی دەکاتەوە و لە ئاکامدا دەگەڕێنەوە ژێر ڕکێفی داگیرکەر.

۲ ئەو حیزب و لایەن و تاقم و تاکانەی کە لەگەڵ داگیرکەری بەشەکانی تری کوردستاندا پەیمانی ئابووری- سیاسی- ئەمنی دەبەستن. ئەمانە لە سەر حیسابی بەشێکی داگیرکراو لەگەڵ داگیرکەرەکەیدا پەیمان دەبەستن.

ئەم لایەنە جۆرێ لە پابەستەبوون دەنوێنن کە سێ کوچکەی سڵ کردن لە دەسەڵاتخوازی دەگەشێننەوە. ئەگەر ئەم شێوە سیاسەت و سەودایە درێژە پێ بدەن، بێ سێودوو دەچنە خانەی بەستراوەییەوە. هیچ ناسنامەیەک لەم تاقمەدا سەربەخۆ نییە، ئەگەر ڕەوتی نەتەوەیی تەشەنە بکات، دەبنە نەتەوەیی، بۆ دژە نەتەوەیی و سەر بە داگیرکەر بوونیش هەر وەتر.

٣ هەندێ ڕەوت یان لقی لایەنە سیاسییەکانی ناو داگیرکەر هەن کە لە کوردستاندا بانگەشەی شەرعییەت دان بە داگیرکەر دەدەن، بۆ وێنە «حزب وحدت ملی ایران» کە باڵێکی سوپای پاسداران دایمەرزاندووە. پابەستە بوون لە ناسنامە و زەینی ئەندامانی ئەم جۆرە ڕەوتگەلەدا سڵ کردن لە دەسەڵاتخوازیی کوردانی کردووەتە دژایەتی و لەو پەڕی دۆڕاندنی ناسنامەدان. کەسانێک کە دەچنە ناو پرۆسەی هەڵبژاردنەکانەوە، بە تایبەت لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، دەبنە ئۆبژەی داگیرکەر. تاقمی پۆپۆلیست، ئیداری، ئاکادێمیسییەن و … کە هەموویان لە لایەن حکوومەتەوە، پێش هەڵبژاردن دەسنیشان دەکرێن و ڕادەسپێردرێن، دەبنە بەشێک لە ئەندازیاریی داگیرکەر و لەو ڕێگەوە بەرژەوەندیی خۆیان مسۆگەر دەکەن.

٤ بە ناو ڕیفۆرمیستەکان، کە خۆیان بە هاوتای ڕیفۆرمیستە فارسەکان دێننە ئەژمار، لە ڕاستیدا بووکەڵەی دەستی ئەوانن و لە خۆیان هیچ دەسەڵاتێکی سیاسەت دارشتنیان نییە. وەکوو سێ تاقمی پێشوو لە بنەمادا دەسەڵاتداری بۆ کورد بە ڕەوا نازانن. مەترسیی ئەم تاقمە لەوەدایە گەیشتن بە دەسەڵات لە داوێنی ئەویتردا دەبیننەوە، بەڵام پاساوی شێوەزانستیی بۆ دەهێننەوە. ئەمە بەو واتایە دێت کە خۆیان لە گوتاری سەردەستدا دەبیننەوە کە لە هەڵوێستدا دەبێتە دژایەتی لەگەڵ ڕەوتی نەتەوەخوازیی کوردی. ناسیۆنالیزمی کەلتووری لەو زاراوانەیە کە بە ناو خوێندەوارانا بڵاوی دەکەنەوە. مەبەست لەوەش کەڵکاژۆ کردن لە سۆزی کوردایەتیی کۆمەڵگایە (جەماوەری کوردستان بەگشتی بەڵام لە ئاستدا جیاواز هۆگری ناسنامەی کوردییە) بۆ کۆکردنەوەی هێز بۆ بەشداری لە هەڵبژاردنەکاندا و دەستەبەر کردنی قورساییەک بۆ ئیمتیازی زۆرتر وەرگرتن لە ناوەند. خۆ بە خوار زانین وایان لێ دەکات بە خۆ هەڵبەستن بە ناوەندەوە بۆشایی کەسایەتییان پڕ بکەنەوە. بە ئاوردانەوە لە پێشینەیان دەردەکەوێ کە نەتەنیا لە کۆمەڵگادا قووڵاییی کۆمەڵایەتییان نییە، تەنانەت لای داگیرکەریش قسەیان تا نووکی لووتیان بڕ ناکات. نە پلەوپایەیەکیان پێ دەدرێت، نە لە پلان دانان و بڕیار داندا بەشداریان دەکەن. پێش هەڵبژاردن بە چڕی بانگەشەی بۆ دەکەن، پاش هەڵبژاردن کە بێ بەش دەکرێن، بڕێ وردە گلەیی و سووکە تۆرانێک لە میدیاکاندا بڵاو دەکەنەوە و دیسان ڕانتێکی ئابووری و بێ دەنگی هەتا ئەندازیارییەکی تر کە داگیرکەر بانگهێشتیان بکاتەوە. کە ڕەخنەیان لێ دەگیردرێت، بە کلاسیک بوون، نەخوێندەواری و نەتەوەخوازیی خێڵەکی بەرپەرچ دەدەنەوە. خۆشیان باش دەزانن کە لە دۆخی هاوسەنگدا هەڵێنجانیان جگە لە کایە بە چەمکەکان چی دی نییە. ئەمە هەر ئەو مافەیە کە داگیرکەر بۆ دژایەتی لەگەڵ ڕەوتی نەتەوەخوازیی کوردستانی پێی داون.

٥ ئەو ڕەوتە ئایینگەلەی کە بۆ پەرەسەندنی خۆیان لەگەڵ حکوومەتە دژبەرەکانی خۆیان (واتە بە پێی بنەماکانی خۆیان نابێ پەیوەندییشیان ببێت) پەیمان دەبەستن. بۆ وێنە لە تاران نووسینگە دەکەنەوە و لە هەڵبژاردنەکاندا بەشداری دەکەن. شەرعییەت دان بەم کردەوەیە لە ڕێگەی کونگرە بەستن (همایش دگرپذیری و رواداری) و بڵاقۆک و

میدیاوە بانگەشەی بۆ دەکەن. ئەقلییەتی ئەم ڕەوتە دژوازییەکی حاشاهەڵنەگری تێدایە. لەلایەکەوە دورشمی یەکگرتنی موسڵمانانی جیهان بەرز دەکەنەوە، لە لایەکی ترەوە چالاکییەکانیان لە خزمەت بەرژەوەندیی وڵاتێکی ناوچەدایە، بۆ میناک تورکیا. پابەستە بوونی ئەوان لە باری ئابووری و ئیدیۆلۆژیکییەوە بە دەسەڵاتدارانی ناوچە و پابەستە بوونیان بە داگیرکەرێک وەکوو ئێران، بە هۆی ڕێ پێ دان بۆ بانگەوازی ڕەوتەکەیان، دەیانکاتە بەربەستێکی مەترسیدار بۆ گەیشتنی نەتەوەی کورد بە دەسەڵاتی سیاسی.

ئەم لایەنانە لە سەر بزر بوونی ویستی دەسەڵاتخوازی بۆ کوردستان، ئیدعا دەکەن لەگەڵ داگیرکەر یان هێزە ناوچەییەکاندا سیاسەت دەکەن. بەڵام ئەوە لە بەر چاو ناگرن کە ناتوانن لەگەڵ سیستەمی دەسەڵاتداریدا کایەیەکی سیاسیی هاوسەنگ بەڕێوە ببەن. بە هۆی بزرایی بنەماییەوە بوێریی ڕووبەڕوو بوونەوەیان لەگەڵ داگیرکەر یان حکوومەتەکانی ناوچەدا نییە. دەبن بە ئامرازی ئەوان و بە چەشتەبوون بە بەرژەوەندیی بەرتەسک، ڕووبەڕووی هێڵی نەتەوەیی دەبنەوە. بۆ هەر پەنج ڕەوتەکە بەڵگەی ڕەسەن و سەلمێندراو لە بەر دەستن.

دەسەڵاتخوازەکان

١ دەمارگرژیی خێڵەکی پێش بە لۆژیک و لێکدانەوە دەگرێت. پاش کارەسات و بەردەوام بوونی ژیانی خێڵەکی، هەستی پاڵەوانی و وەهمی ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ داگیرکەردا دەیانگرێت. ئەم تاقمە زۆر بە کرچوکاڵی خوازیاری دەسەڵاتدارین. بەڵام خاوەنی لۆژیک و هزری سیاسی نیین. لە خولی سەرهەڵدان و نسکۆ دەرباز نابن. لە ڕابردووش پەند وەرناگرن. ڕاهاتن بەم دۆخە گەیشتن بە دەسەڵاتی نەتەوەیی خستووەتە ناو تەمومژی کارەساتی پاڵەوانتییەوە. ئەم تاقمە لە کایەی هێزەکان تێناگەن، نەتەوەخوازی خێڵەکین و بە نە کردن لە هێز و ڕەوتە جیاوازەکان بەرپەرچیان دەدەنەوە. ئاکامی ئەم شێوە هەڵس‌وکەوتە بیانوو دان بە دەست داگیرکەر بە دیوی دەرەوە و پێنج ڕەوتە سەڵکەرەکە بە دیوی ناوەوەیە. بیانوویەک کە ناتوانن بەرپەرچی بدەنەوە و بە نکۆڵی لە بوونی کێشە لە خۆیاندا پاساوی دەدەنەوە.

٢ دەسەڵاتخوازێک کە لە پەیوەندیی ئامانج و ستراتیژی و ئەندازیاریی کۆمەڵگا و کایە سیاسییەکان و حەواندنەوەی هێزەکان تێدەگات. خاوەن بەرنامەیە و لە هەمبەر ئەو بەرنامەدا خۆی بە بەرپرس دەزانێ. هەڵگری ڕەوشتی نەتەوەییە و هەوڵ دەدا گشت هێزەکان ڕێک بخات. ئەم ڕەوتە لە نێوان دوو بەرداشی ڕەوتە ناوخۆییەکان و داگیرکەراندا ئەرکێکی قورسی لە سەر شانە.هەر بەم پێیەش لە پرس و کێشە و دۆخ تێدەگات، بۆ داگیرکەر مەترسیدارترین هێزە. داگیرکەر ڕێ بە نەتەوەخوازیی خێڵەکی دەدات، بەو هۆیە کە بۆخۆی بەربەستی یەکگرتنی کوردستانە، بەڵام تەنیا یەک بەرنامەی بۆ ڕەوتی نەتەوەخوازیی ئاکامەند هەیە، لەناوبردن بە هەر تێچوویەک.

ڕەوتی نەتەوەخوازیی ئاکامەند تایبەت بە یەک حیزب یان ڕەوت یان ناوچەیەکی دیاریکراو نییە. بەڵکوو لە قووڵایی کۆمەڵگای کوردستاندان. هەوڵیان پڕکردنەوەی ئەو کەلێن و کەلەبەرە کۆمەڵایەتییانەیە کە شێوە ژیانی خێڵەکی و ئەندازیاریی داگیرکەر سازی کردوون. نەتەوەخوازیی ئاکامەندانە، بە شێوەی ڕیژەیی لە حیزب ورەوت و تاکدا دەردەکەوێ. لەم ڕەوتەدا هێزی چەکدار، هێزی خێڵەکی نییە. پرەنسیپە نەتەوەییەکان دەبن بە ناسنامەی هەر چەشنە چالاکییەک. لێرەدا هێز و دەمارگرژیی خێڵەکی لە خزمەت نەتەوەدا دەحاوێنرێتەوە.

ئابووری، گوتاری لەیادکراوی گەمە سیاسییەکانی کورد

ڕزگار بەهاری

ئاماژە

لایەنە سیاسییەکان پێویستیان بە پلاتفۆرمێکی ئابوورییە بۆ ناوچە کوردییەکان کە بەستێنێکی تۆکمە بۆ داهاتووی دەسەڵاتی کوردی پێکبێنێت. ئابووری، کەرتێکی گرنگی مێکانیزمی چارەنووسسازە بۆ دەسەڵاتی داهاتووی کورد و هەر وەرچەرخانێکی سیاسیی ناوچەکە، هەڵگری کۆمەڵگەی پێگەیشتووە لە ڕووە جیاوازەکانەوە.

زۆربەی گەلانی جیهان خاوەنی دەوڵەتن و هێندێکیش بەهۆکاری جیاواز لەژێر چەتری دەوڵەتانی دیکەدا ماونەتەوە و نەبوونە خاوەن دەسەڵاتێکی سەربەخۆ. گەلی کورد یەکێکە لەو گەلانە کە تا ئێستا نەبۆتە خاوەنی دەوڵەت و گەلانی دیکەی وەک تورک، فارس و عەرەب لە نەتەوە یەکگرتووەکان نوێنەرایەتیی دەکەن. لەگەڵ ئەوەشدا گەلانی باڵادەست و خاوەن دەسەڵات هەوڵیان داوە گەلی کورد پەراوێز و دابەش و لاواز بکەن کە نەتوانێت ئەستوونەکانی سەربەخۆبوون بچەقێنێت و دەسەڵاتێکی کوردی پێک بهێنێت.

هزری دامەزراندنی دەسەڵاتی کوردی مێژوویەکی دووری هەیە و گەلی کورد دەیان شۆڕشی گەورە و بچووکی لەپێناو نەهێشتنی زوڵمی داگیرکەران و دەستەبەرکردنی کیانێکی سەربەخۆدا هەڵگیرساندووە. سەرەڕای سەرجەم ئاستەنگی و تەنگەژەکان و هاوکات لەگەڵ کەموکورتیەکان، هزری سەربەخۆیی و خۆبەڕێوەبەری لەناو جیلە نوێیەکاندا خۆ نوێ دەکاتەوە. دژایەتی کردنی داگیرکەران و زلهێزانی جیهانی لە سازبوونی دەوڵەتێکی نوێ لە جیهاندا باس و خواس و تایبەتمەندیی خۆی هەڵدەگرێت و ڕەنگە لە ڕەهەندی ڕوانگەی ئەوانەوە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێ، هاوتەریبیی جیهانی بشێوێت و پاشتر گەلانی دیکەی ژێر دەسەڵاتی ئەوانیش (هاوشێوەی کاتالۆنەکان لە سپانیا) داوای سەربەخۆیی بکەن.

سەرەڕای دژایەتی و نارەزایەتیی زلهێزەکان، هەر گەلێک پێداگر بوویێت و تێچووی بۆ دابێت توانیویەتی لانیکەم بڕێک لە خواستەکانی دەست بخات، لێ تا ئێستا کۆمەڵگەی کورد وێستگەکانی خەبات و ئەو دەستکەوتانەی ڕەزامەندیی لەپاش خۆی هێنابێت تێپەڕ نەکردووە. جگە لە بەربەستی دەرەکی، بڕێک لە تاوانەکانی نەگەشتنە ئامانجی خەباتەکان وەک خۆی دەکەوێتە سەر شانی حزب و سیاسەتوانانێک کە بەدرێژایی مێژوو، نوێنەرایەتیی کوردیان کردووە؛ لە پاوانخوازی و دابەشبوون بگرە تا نزیکبوونەوە لە داگیرکەران و نەبوونی ستراتیژی و پلانی زانستیی، کارتێکەر بوون لە ژێرچەپۆکە و قەتیس‌مانەوە لە بن‌دەستی داگیرکەران.

دارشتنی پلانی بەدەسەڵاتبوون یان دابین‌کردنی خۆبەڕێوەبەری و خۆسەری لە ئەستۆی لایەنە سیاسییەکان و بە یەکڕیزی و هاوکاریی پسپۆڕانی شارەزا لە بوارە جیاوازەکاندا دەگاتە ئامانج. بە تەنها هۆکارێک یان چەند هۆکاری لاواز، هەلومەرجی بە سیستەم‌بوونی گەلێک نارەخسێنێت بەڵکوو چەند بزوێنەری دەوڵەمەند و هۆکاری جێگر دەتوانێت داگیرکەران و زلهێزان پێمل بە دانپێیانان بە دەسەڵاتی کوردیدا بکات. جگە لە هێز و توانای سەربازی وەک کارتێکی گوشار، باڵی سیاسیی ناوخۆ، پێوەندیی دەرەکی و دیپلۆماسی هەروەها ئابووریی‌کاریگەر، چەند هێڵی گوشاری دیکەن کە دەتوانێت دەستی گەلی کورد ئاوەڵا بکات لە گەیشتن بە ئامانجەکانی. دەکرێت پرۆژەی دیفاکتۆی ناوخۆیی و دەرەوەی ئابووری لە کۆنگرەی حزبەکان بگونجێت و کومیتەی بۆ تەرخان بکرێت، پاشان بەیارمەتیی کومیتەکانی فەرهەنگی‌ـکۆمەلایەتی و میدیا و پەرتووکەوە نمای ئابووریی داهاتووی کوردستان تێ‌بشێنن و کۆمەڵگەیەکی زانا لەسەر زانستی ئابووری پەروەردە بکرێت.

گومان لەوەدا نییە کورد لەبواری سەربازیدا پراگماتیسم (Pragmatism) و وەک مەترسییەک بۆسەر زاڵمان لێی ڕواندراوە بەڵام لەبوارەکانی دیکەی وەک دیپلۆماسی، سیاسی و ئابووریی‌کاریگەردا نەیتوانیوە وەک پێویست هەڵکشان بەخۆیەوە ببینێت. پاش شەڕی جیهانیی دووهەم و دواتریش هەڵوەشانەوەی سۆڤیەت لە ساڵی ١٩٩١دا کە ١٥ وڵات

سەربەخۆییان ڕاگەیاند، جیهان گۆڕانکارییەکی ئەوتۆی لە سنوورەکانی وڵاتاندا بە خۆیەوە نەبینیوە. بە تێپەڕبوونی کات، شەڕی سارد و پاشان شەڕی ئابووری هەردوو جەمسەری گۆی زەویی گرتووەتەوە و بەهۆی گرنگییەوە لە ئێستادا شەڕی ئابووری یەکێکە لە گرنگترین ململانێکانی نێوان زلهێزەکان. هەڵبەت لەیاد نەکەین بەهۆی هەڵکەوتەی ژیئۆپۆلەتیک-ی ئەو ناوچانەی کورد تێیدا نیشتەجێیە، مەترسی هەڵگیرسانی شەڕی ئاو دەکرێت و ئاسۆیەک بەدی ناکرێت کە کورد بتوانێت لە ماوەی ساڵانێکی نزیک پێگەیەکی هەبێت لە دیاری‌کردنی دەرەنجامی ئەم ململانێیە.

هەردوو وڵاتەکانی ئەرمەنستان و بۆسنی کە لە ساڵی ١٩٩٢ بەملاوە سەربەخۆ بوون بەهۆی گەندەڵی و نەبوونی ئابووریی بەتوانا نەیانتوانیوە لەڕووی سیاسیەوە سەربەخۆ بن؛ ئەرمەنستان لەژێر هەژموونی ڕووسیادایە و لەپاش سەربەخۆیی، شیمانە دەکرێ چوار بەیەکی شارۆمەندانی ئەو وڵاتە لەتاو هەژاری ئاوارەی وڵاتانی ڕۆژاوا بووبێتن. وڵاتی بۆسنیا پاش شەڕێکی قورسی چوارساڵە لەگەڵ سێربەکان تا ساڵی ١٩٩٥، بەهۆی هەژاری گەڕاوەتەوە ژێر هەژموونی سێربەکان. هەرچەند لەئاکامی خۆشەویستی بۆ وڵاتەکەیان هەزاران کەس گیانی خۆیان بەخشی و جوگرافیاکەیان ئازاد کردووە بەڵام دانیشتوانی ئەو دوو وڵاتە ئێستاکە بۆ تێرکردنی سکی بنەماڵەکانیان وڵاتەکەیان جێ دەهێڵن. وەها وڵاتێک بۆ خۆ پاراستن لە هەڕەشەی دەرەکی دەبێتە باڵ و پاشکۆی زلهێزێک تاکوو لە ئەگەری هەڕەشەی دەرەکی بیانپارێزێت و لە بەرکەوتنە نێودەڵەتیەکاندا وەک کارتێک بەکار دەهێنرێن.

ململانێی ئابووری، جێگرەوەی شەڕی سەربازی

ئابووری کارتێکی کاریگەرە بەدەست وڵاتانەوە و شەڕی ئابووری، خۆی لە گەمارۆی ئابووری و بەرزکردنەوەی نرخی گومرکی کاڵا و ڕاگرتنی هاوردە لە وڵاتی بەرانبەر دەبینێتەوە و بەمشێوەیە وڵاتەکان لە هاتنەئارای ناکۆکیدا سزای یەکتر ئەدەن. هەر وڵاتێک خاوەن ئابووریی بەهێز بێت، هاوپەیمان و دەسەڵاتی لە ئاستی جیهاندا زیاتر و کاریگەرتر دەبێت بەڵام لەم نێوەدا گەلی کورد کە دەسەڵات و سیستەم نییە، یان نەیتوانیوە ناوچەیەکی خۆسەری سەقامگیر لە بوارە جیاوازەکان پێک بهێنێت چۆن دەتوانێت پاڵپشت و هاوپەیمان بگرێت و لانیکەم قسەیەکی لەئاستی ناوچەکەدا بۆ وتن هەبێت؟! ئابووری هێندە گرنگە کە دەسەڵاتدارانی ئەو وڵاتانەی کورد تێیاندا دەژی، بە وردی چاودێریی بەرهەم و سامانی تاک بە تاکی کۆمەڵگە دەکەن و دەیخەنە ژێر چاودێرییەوە نەکا سامانی کورد بگاتە ئاستێک کە مەترسیی بێت بۆسەر بەرژەوەندییەکانیان.

هەڵبەت مەبەست لە ورووژاندنی وەها باسێک کاڵ‌کردنەوەی ئەستوونەکانی دیکەی وەک سەربازی و سیاسی نییە چونکە نەک کورد تەنانەت لە جیهاندا پرسی بەتایبەت سەربازی وەک ئەگەرێک (هەرچەند پرتێچوو) پێگەی خۆی هەیە کە ئەویش خۆی لە بازنەی توانای ئابووریدا دەبینێتەوە بەڵام تاکوو بژاردەیەکی وەک کارتی گەمارۆی ئابووری جێگرەوە بێت، هێزی سەربازی ناخرێتە گەڕ. بە چاوخشاندنێک بە ئینفۆگرافیکی هێزە ئابوورییەکانی جیهان دەبینین هێز و توانای ئابووری، پێوەندیی ڕاستەوخۆی بە هێزی سەربازی و سەپاندنی سیاسەتەوە هەیە لەسەر گۆی زەوی؛ ئابووریی وڵاتی ئەمریکا کە گەورەترین زلهێزی سەربازیی جیهانە پتر لە سێ‌هێندەی دووهەم وڵاتی پاش خۆیەتی کە وڵاتی چینە.

ئابووری دەسەڵات دەهێنێت و وڵاتی تورکیا کە خاوەن هێزی ئابوورییە، لە گەمە

سیاسییەکانیدا لەپێوەندی بە کورد، خواستی خۆی دەسـەپێنێت چونکە وڵاتانی ڕۆژاوا لە نێـوان تورکیا و کورددا لایەنێک هەڵدەبژێرن کە بەرژەوەندیی ئابووریيان لەگەڵیدا هەبێت. ئەووێنایە هاوکێشـەکانی ئیستای ئەمریکا و ئێرانیش دەگرێتەوە بەو شـێوەیە کە ئەمریکا توانیویەتی بە شـەڕی ئابووری، ئێران تووشی شـڵەژان و قەیرانێکـی مەزنـی دەرەکی و ناوخۆیی بکاتەوە. هەروەها ئەمریکا ترسـی لە ئابووریـی بەهێزی وڵاتی چین لێ نیشـتووە و لـە ململانێی ئابـووری لەگەڵ ئەو وڵاتەدا، هەوڵ ئەدات ئاسـتەنگی بۆ پرۆژە ستراتیژییە ئابوورییەکانی چین سـاز بـکات؛ یەکێک لە گرینگترین ڕێگەکان کـە چین دەیهەوێت کاڵاکانی پێدا هەنـاردەی ئەورووپا بکات بەناو ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتاندا تێدەپەڕێـت و بە دەسـتتێوەردانی ئەمریکا لەنێـو ئێران، ئەو ڕێگەیەی لێ دەبەسترێت.

لەراسـتیدا توانـای ئابووریـی تـاک و کۆمەڵگەی کورد لای دەسەڵاتی ئەو وڵاتانەی تێیدا دەژین هێندە گرنگ و هەسـتیارە کە ئیـزن نادەن لەو سـنوورەی بۆیـان دیاری کردووە زیاتر گەشـە بسەنێت و بگرە بە هەر ڕێیەک بتوانن، دەست بەسەر سامانی خەڵکدا دەگرن یان چاوپۆشـی دەکـەن لە فەوتانی ملیاران دۆلاری کاسبکاران. ساڵی ٢٠١٢ کە بڕێکی زۆر لە سامانی خەڵک لەرێی کرین و فرۆشـتنی دەرهەم بە شێوەیەکی گوماناوی فەوتا، دەسـەڵاتی ئێران هیـچ هەوڵێکی بۆ گەڕانەوەی نەدا. هەروەهـا لە مانگی ژوەنی ئەمسـاڵدا کاتێک ملیاردەهـا تمەنی خەڵک لەرێـی ماڵپـەڕی وایکاپیتاڵـەوە فەوتـا، دەسەڵات هەوڵێکی ئەوتۆی بۆ گەڕاندنەوەی سـامانی ماڵخوراوان نـەداوە و خەڵکێکی زۆر مایەپـووچ بوون و بەمشـێوەیە داهاتی چەندین سـاڵەی بڕێکی زۆر لە کاسبکارانی سەر سنوورەکان کە گەشەیان کردبوو بە دوو قۆناغ لەناو چوو.

هێشتنەوەی ڕۆژهەڵات لەژێر هێڵی هەژاری

لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان ئیزن نادرێت ناوچە کوردییـەکان لـەرووی بازرگانییەوە گەشـە بسەنێت و ئەگەر هەوڵێک درابێت بۆ بەفەرمی ناسـاندی سـنوورێک و کردنەوەی ناوچەی ئازادی بازرگانی، بەمەبەسـتی کەمکردنەوەی گوشـارە ئابووری و گەمارۆکان بووە لەسـەر ئێران، ئەگەرنا دەسەڵات ئیزن نادات ئابووریی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردسـتان لە ئاسـتی دیاریکـراو زیاتر گەشـە بسـەنێت ئەمە لە کاتێکدایـە کـە ئازەرییەکانی نیشـتەجێی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و پارێزگاکانی دراوسێ، خاوەنی زۆرتریـن کارگەکانی بەرهەمهێنانی شیرەمەنی، ئەلکترۆنی و پێداویستییەکانن.

تا سێ دەیە لەوەپێش بڕێکی زۆر لە کوردانی ڕۆژهەڵات بۆ دابینکردنی بژێوی ژیان ڕوویان لە پارێزگاکانی دیکە دەکرد بۆ سـێوچنین و خشـتبڕین بەڵام پاش بووژانەوەی کاسبیی سەر سنوورەکان لە ساڵەکانی ٧٠ی هەتاوی، گەڕانەوە بۆ کوردستان و لە ئاکامی ئاڵوگۆڕی کەلوپەلی سەر سنوورەکان، ئابووریيان لەچاو ڕابردوو گەشەی سەند. لە ژانویەی ٢٠١٧ـەوە کە دەسەڵاتی ئێران و عێراق بە هاوئاهەنگیی یەکتر سنوورەکانیان داخسـت، سەرچاوەی بژێوی هەزاران کەس کە تەنیا سـەرچاوەی بژێویان گواسـتنەوەی کەلوپەل بوو ڕاوەستا. جگە لە کوشتنی ڕاستەوخۆی کاسبکارانی سەر سنوور، دەسەڵات، هاوشـێوەی ئازەرییەکان هاوکاریی دەسـمایەدارانی کـورد ناکات کە بەنیـازن لە ناوچـە کوردییـەکان کارگەی بەرهەمهێنـان بکەنـەوە و تەنانەت کارگەی بەرهەمهێنـەران ئاگر دەدات. یان کێشـەی یاسـاییی بۆ دەسمایەدارانێک سـاز کردووە کە دەوری ئەرێنیان بینیوە لە گەشـەپێدانی ئابووریـی کۆمەڵگە. لە دووسـاڵی ڕابردوودا پاش هاتنەئارای قەیرانی ئابووری، سەرلەنوێ بنەماڵە هـەزارەکان ڕوویان لـە پارێزگاکانی دیکـە کردووەتەوە و لـە باخەکاندا کرێکاری

دەکــەن بۆ نەتەوەکانی دیکــە. ئەم دیاردەیە چەندیــن ئاکامی دەبێت وەکوو پەرتەوازەییی کورد و تواندنەوەیان لەناو نەتەوەکانی دیکەی ئێران.

لەو ناوچانەی کورد و ئازەری تێدا دەژین دەســەڵاتی ئێــران ئازەرییەکانــی لەبواری ئابوورییەوە سەر خســتووە و کورد نەتەوەی هەژاری ناوچە هاوبەشەکان بووە بە شێوەیەک کــە کارگــە و ناوەندەکانــی بەرهەمهێنان لەدەست ئازەریدایە و کۆڵبەری و کرێکاری بۆ کورد ماوەتەوە. ئازەرییەکانیش زۆر بە وریایی لە پرۆسەی ئابووریدا خۆیان هێناوەتە سەرەوە و کلتــووری بەرێخســتنی ئابووریيان لەچاو کورد دەوڵەمەندتــرە. یەکێک لە هۆکارەکانی فێربوونــی زمانی ئازەری لەلایان کوردانی ئەو ناوچانەوە، باڵادەستیی ئابووریی ئازەرییەکانە و ئابووریی بەهێز نەتەوەیەک باڵادەست دەکات و یــەک لە مەترســییەکانە بــۆ تواندنەوەی کلتووریــی گەلی کورد لەناو ئازەرییەکاندا کە حەز و ویستی دەسەڵاتیشە. ئەم وێکچوونە لە باشووری کوردستان بە پێچەوانەیە و بەهۆی بەهێزتربوونــی لایەنی ســەربازی و ئابووریی کــورد لە گەلانی دیکــە، تورکمان و عەرەب بەتایبــەت لە کەرکووک بەکــوردی ئاخافتن دەکەن و هەژموونی کورد لەوێ باڵادەستە.

ئازەرییەکانــی دانیشــتووی رۆژهەڵات و ئێران جگە لە ئابووری، پشــکێکی بەرچاویان لــە دەســەڵاتی سیاســی هەیــە و جگە لە شــاری ورمێ و پارێزگاکانی زۆرینە ئازەری، لە پێتەختیــش خاوەن دەســەڵاتی ئیداری وسیاســین. لە شــارێکی دەوڵەمەندی وەک تەورێز، ئیدارە، ناوەندەکانی ئەمنی، سەربازی و داد بەگشــتی لەلایەن کەسانی خۆجێییەوە بەرێوە دەچێت. بەم پێیە ئازەرییەکان پێکرای فارســەکان پشــکیان هەیە لە بەرێوەبردنی ئێــران و لەگەڵ ئابووریی بەهێز، دەســەڵاتی ســێبەر و «دیفاکتۆ»ن لەنێو ئێراندا . ئەمەش یەکێکە لە هەرەشــەکانی داهاتووی سیاسی بۆسەر رۆژهەڵاتی کوردستان بەگشتی و ورمێ بەتایبەتی کە پێویستە بە هەند وەربگیرێت.

تەنانەت دەسەڵاتی ئێران لە راگەیاندنەکان بانگەشــەی جیاواز بۆ پێراگەیشتنی ئابووری لە ناوچە کوردییــەکان دەکات؛ بەپێی داتای ژوورەکانــی بازرگانیــی ئێران کــە لە چەند بــەش و کاتی جیاوازدا و ســاڵانە دەکەوێتە بــەر دیدی بازرگانان، لە ١٠ســاڵی رابردوودا رێژەی پشــکی بازرگانیی ناوچە کوردییەکان لە ئاســتی ئێرانــدا ٥٪ی تێنەپەڕاندووە. ئەو ژمارانــە بەپێی هەندێک فاکتــەری حکومی رادەگەیەندرێــت کــە ناوچــە کوردییەکان هاوشــێوەی پارێزگاکانی دیکە لێی رواندراوە بەڵام لە ئەگەری لێکۆڵینەوەی مەیدانی، ئەم رێژەیە دەگۆڕێت بۆ کەمتر لە ٢٪ لە پشــکی بازرگانــی لەئاســتی ئێرانــدا. بەپێی هەمان راگەیاندنــە فەرمییانە، رێژەی گواســتنەوەی کاڵای قاچــاخ لە ناوچە کوردییەکان زیاتر لە ٣٠٪ لە ئاستی ئێراندایە و هەوڵێک هەیە ئەم رێژەیە زیاتر لە ئاست و قەبارەی خۆی نیشان بدرێت. بە ســەرنجدانێک لە رێژەی هاوردەی کاڵا لە کەناراوەکانی خوارووی ئێران باشــتر دەرکی ئەم بابەتە دەکرێت:

لە کەناراوەکانی خوارووی ئێران بەرێژەی چەندین وڵاتی دەوڵەمەنــد رێگەی زەریایی هەیە و بەدەر لەوەی بیری لێ دەکرێتەوە کاڵا هاوردە دەکرێت. تا پێش راگرتنی [سویفت]، لەماوەی رۆژێکدا تەنها لە بەندەرعەباس بری ٢٥ کەشــتیی بارهەڵگری وڵاتانی دراوســێ (جگە لە وڵاتانــی رۆژاوا) لەنگەری دەگرت و لە هەر کەشــتیەک بــری ٢٨کانتینەر بەتاڵ دەکران. بــە لێکدانەوەیەکی هاکەزایی روون دەبێتەوە پشــکی هــاوردەی کاڵا بە نافەرمی جگــە لەوە بووە: رۆژانە پتــر لە ٢٠٪ی کاڵا لەلایان مافیاکانی دەسەڵات بەشێوەی نافەرمی هاوردە کراوە و بەو هۆیەوە رێژەکەی ئاشــکرا ناکرێــت. ئەمــەش یەکێکە لــە هۆکارەکانی هەڵاوسان و ناسەقامگیریی بەرهەمهێنان کە

بەو هۆیەوە ڕانت و مافیاکاری چێ بووە و بۆشاییی باجی کاڵا بۆ بەرپرسان خوڵقاوە. بە گشتیی ڕێژەی بازرگانیی نایاسایی پتر لە ٧٠٪ی هاوردەی کاڵای نافەرمیی لە کەناراوەکانی باشووری ئێرانەوەیە، ئەمە جگە لە کەناراوەکانی زەریای کاسپییەنە کە هاوسنوورە لەگەڵ وڵاتانی باکووری ئێران و ڕووسیا. هاوکات پشکێکی کەم لە هاوردەی کاڵا بەشێوەی نایاسایی بە ڕێی کۆڵ لە شاخ و داخی ناوچە کوردییەکان(کە هاتوچۆ پێیدا دژوارە) بەر کورد دەکەوێت کە ڕێژەیەکی یەکجار نادیارە لەئاست هەموو ئێران بەڵام ڕاگەیاندنە حکومییەکان هەوڵی زەقکردنەوەی هاوردەی کاڵای قاچاخ ئەدەن لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە.

نها لە ڕۆژهەڵات کە سیستەم ئێزن بە گەشەی ئابووری نادات و چەوساندنەوەی ئابووریی کورد گیراوەتە بەر، گەشە سەندن لەم هێڵەدا قورسترە. جگە لە گوشاری سیاسی، ئەمنی، کولتووری و چەکداری لەدژی کورد کە داپڵۆسینی ئابووریش پەیڕەو دەکرێت، کورد چەندە هەستی بەم قرکردنە ئابوورییە کردووە و ئامادەییی تێدایە بەرەنگاری بێتەوە و خۆی لەم بەشەدا هەڵکشێنێتە سەرەوە جێی تێڕامانە. هەنگاوانی دەوڵەتان لە شەڕی کلاسیکی پڕتێچووی هاوچەرخدا بۆ شەڕی ئابووری پێمان دەڵێت ئێتر کاتی هاتووە کۆمەڵگەی مەدەنی و دەسەڵاتی سیاسیی کورد بناخەی گەشەی ئابووریی هەمیشەیی بە ستراتیژی بکات و چیدی ئەو بەشە پەراوێز نەخات. بۆ ئەو مەبەستەش پێویستە گرنگیی توانای ئابوریی زەق بکرێتەوە و لەناو کۆمەڵگەدا کار بۆ ڕاهێنان و بەزانستیبوونی بکرێت بەڵکوو تاکی کورد فام بە سیاسیبوونی ئابووری بکات.

دەبێت ئابووری لە ستراتیژییەکانی گەلی کورددا جێگە بگرێت و بخرێتە ڕۆژەڤەوە کە لە بەرکەوتنەکاندا بۆ پارسەنگی کەڵکی لێ وەربگیرێت؛ چونکە ئاراستەی شەڕە جیهانییەکان لە سەربازی و شەڕی سادەوە هەنگاوی ناوەتە قۆناغی شەڕی تەکنەلۆژی و ئابووریەوە. ئامانجی دەسەڵاتی سیاسی بە تایبەت و گەل بەگشتی هەرچی بێت لە درێژخایەندا لانیکەم پێکهێنانی ستاتۆیەکی سەربەخۆیە کە، خوازیاری مێکانیزمێکی چالاکە لە بوارە جیاوازەکاندا و ئابووری یەک لە بەشە گرنگەکانیەتی کە ئەگەر بناخەیەکی بەهێزی نەبێت، ئەو ستاتۆیە ناتوانێت بۆ ماوەیەکی درێژ لەسەر پێی خۆی ڕاوەستێت. ڕەنگە پاش ڕاگەیاندنی هەرجۆرە سەربەخۆییەک، لەلایەن وڵاتانی هاوسنوورەوە گەمارۆ بدرێت و لە وەها ئەگەرێکدا کە بەرهەمی ناوخۆیی و ئابووریی بەتوانای نەبێت، لەڕووی سیاسیشەوە ناتوانێت سەربەخۆ بێت و شکست دەهێنێت.

ئابووریی «کۆمەڵگە» و «لایەنە سیاسییەکان» دوو گوتاری جیاوازن بەڵام پێوەندیی ڕاستەوخۆیان پێکەوە هەیە و هۆ و بەرهۆی یەکترن؛ ئێستاکە جگە لەوەی بەشێک لە داهاتی حزبەکان لەڕێی هاوکاریی کۆمەڵگەوە دابین دەکرێت، [گەشەی ئابووری]، هەژموونی کلتووری و سیاسیی کورد لەنێو گەلانی دیکەی ناوەوە و دەرەوەی پارێزگا کوردییەکان بەهێز دەکات و بەمشێوەیە ئەرکەکانی سەرشانی لایەنی سیاسیش سووکتر دەبێت. شیاوە نوخبەی کورد و نووسەران، ڕۆشنبیران وسیاسەتوانان، لایەنی سیاسی و کۆمەڵگە بایەخی زیاتر بە گرنگی و تایبەتمەندییەکانی ئابووری بدەن و فام بە گرنگیی هێزی ئابووری بکەن و ئەم بابەتە لە گوتار و بەرهەمەکانیاندا ڕەنگدانەوەی هەبێت. ڕەهەندی فام پێنەکراوی گوتاری ئابووری، دیوی سیاسییەکەیەتی کە تا ئێستا لای کورد جێگە و پێگەی خۆی نەدیوەتەوە. بە پێچەوانەی کورد، گەلانی دراوسێی وەک ئازەرییەکان لەناو ئێران و تورکەکانی ئانادۆڵی زۆر بەباشی کاریان لەم بەشەدا کردووە

و کەڵکیــان لــێ وەر گرتووە. لە ســووچی نەتەوەییەوە لە پرســی ئابــووری دەڕوانن و سیســتمی ئابوورییان هێنــدە بەهێز کردووە کە ئازەرییەکان لەئاســتی ئێران و تورکیەش لەئاستی ناوچەکەدا قسەیان بۆ وتن هەیە.

کەڵک وەرنەگرتنی باشــوور لە سامانی سروشتی بۆ بەهێزکردنی پێگەی سیاسی

لــە ٢٨ســاڵی دەســەڵاتداریی باشــووری کوردســتان، داهاتی ســامانە سروشتییەکان بەگشتی بۆ بەهێزکردنی حیزب بەکار هاتووە و لەسەر پلان و ستراتیژییەک بۆ پێکهێنانی کوردستانێکی سەربەخۆ لەبوارەکانی ئابووری، سیاسی و ســەربازیدا کار نەکراوە. ئاسۆیەکی ڕوونیش بەدی ناکرێت لە بەکارهێنانی ئابووری لەخزمەت پرسی نیشتمانی و دیپلۆماسیدا کە پێگەکانی سیاسی و ئابووریی داهاتووی هەرێم قایم و بەهێز بکات. دەســەڵاتدارانی باشــوور دەبوا بەشێوەیەک پلانی ئابوورییان دابڕشتایە، کــە تورکیای موحتاج بــە نەوت و گاز پێمل بە خواســتەکانیان بکەن بەڵام پێچەوانەکەی هاتووەتــە دی. ســەرەڕای دەوڵەمەند بوونی باشــووری کوردستان بە ســامانی سروشتیی نــەوت، بــەڵام شــەڕی داعش بــووە هۆی هاتنە ئارای قەیرانــی داراییی تا ڕادەیەک کە دەســەڵات (ســەرەڕای هاوکاریی وڵاتان) لە پێدانی مووچــەی فەرمانبەران داما؛ کە جگە لــە ناڕوونی داهات و تێچــووەکان لە هەرێم، هــۆکاری دەگەڕێتەوە بــۆ نەبوونی پلانێکی تۆکمە بــۆ قایمکردنی ژێرخانــی ئابووری لە ماوەی ساڵانی ڕابردوودا.

نها بەهــۆی هەلومەرجی ڕەخســاو لەو بەشــەی کوردســتان، پێویســتە جگــە لە پشتبەســتن بە کەرتی نــەوت، کارگەکانی بەرهەمهێنانی پێداویستییە سەرەتاییەکانی ژیان بکرێتەوە. هەروەهــا وەرگرتنی مۆڵەتی بنیاتنانــی کارگە لە باشــووری کوردســتان کە دەســەڵاتی کــوردی لــەوێ حاکمە، بۆ پیشەوەران و بەرهەمهێنەران ئاسان بکرێتەوە و ئاســتەنگییەکان بە تەواوەتی هەڵبگیرێت و وێڕای کەســانی حکومی و کەسانی نزیکیان، کۆمەڵگە هاوپشــک بکرێت لە دەرفەتەکانی بازرگانی. لە وەهــا حاڵەتێکدا هەزاران گەنج ڕوویــان لە تاراوگــە نەدەکــرد و هەلی کار تەنانەت بــۆ گەنجانــی پارچەکانی دیکەش دەڕەخســا بە جۆرێک کۆڵبەری بەمشــێوەیە پەرەی نەدەسەند.

لەگەڵ ڕەخسانی هەلومەرجی گونجاو لە بەکارهێنانی ئابووری بۆ قایمکردنی پێگەکانی دەسەڵات لە باشووری کوردستان، لێ هەرێم نەیتوانی لە کەرتی نەوت و گاز وەک کارتێک کەڵک وەر بگرێت. تا پێش ڕیفراندۆم و ١٦ی ئۆکتۆبەر کە ناوچەکانی کەرکووک تا شنگال ڕادەستی حەشدی‌شــەعبی و سوپای عێراق کرانەوە، بەگشــتی وڵاتانی ڕۆژاوا هاوشێوەی دەوڵەتێک هەڵســوکەوت و پاڵپشــتییان لە باشــووری کوردســتان دەکرد بــەڵام پاش لەدەستدانی بڕێک لە چاڵە نەوتەکان، باشوور ئەو پێگە سیاسیەی ڕابردووی نەما. تەنها پاش چوار کاتژمێر لە چۆڵکردنی چاڵە نەوتەکانی کەرکــووک، کۆمپانیــا بریتانییــەکان تێیدا جێگیر بوون و دەســتیان بە هەڵگواســتنی نەوت کرد کە نیشانەیەک بوو لە:

١ ئاگــاداریــی پێش‌وەخــــت لــە دەستاودەستکردنی ٥١٪ی خاکی باشووری کوردستان و

٢ گرنگیی پرســی ئابــووری و نەوت بەلای زلهێزەکانەوە. شیمانە دەکرێت لە داهاتوویەکی نزیکدا وەها دەرفەتێک بۆ حکومەتی باشووری کوردستان نەڕەخســێتەوە کە لەو قەبارەیەدا دەســتی بە سەرچاوە ئابوورییەکان ڕابگات بۆ کەڵک وەرگرتنی لەبەشی دیپلۆماسی.

سەرەڕای نەبوونی سەرچاوە سروشتییەکان وەک داهاتێــک، پێگــەی ئابووریــی ڕەوتی ٤٠ساڵەی دواپینی خەباتی باکووری کوردستان کەمترین گرفتــی لەو بوارەدا هەبووە. خەبات

لەو بەشـــەی کوردســـتان خۆی لە «شـــەڕی سیاسی لە پەرلەمان»، «مەدەنی سەر شەقام» و «چەکداری لە شاخەکان» دەبینێتەوە. هاوکات کە ئابووری بایەخپێدراوە، ئەگەر ئاراســـتەی تێچووەکان وەکوو پێویســـت نەکرایە، خەبات توانای بەردەوامیـــی نەدەما. هەروەها ڕۆژاوای کوردســـتان کە هەمـــان ئایدۆلۆژیـــا پەیرەو دەکات لەگـــەڵ هاوکارییە لۆجیســـتییەکانی ئەمریکا، پشتی بە ئابووریی خۆجێیی بەستووە تا ڕادەیەک کە لەشوێن بازاڕێک دەگەڕێت بۆ تواندنەوەی بەرهەمە کشتوکاڵییەکانی.

پێویستیی بەزانستیکردنی ئابووری

ئابووریی‌سیاســـی (Pulitical economy) شـــێوازێکی خوێندنـــەوە و پێداچوونـــەوەی زانســـتییە لەبواری دیاردە کۆمەڵایەتییەکان. ڕێگەچارەیەکـــی ســـەرەکییە، کـــە لەســـەر پەیوەندیی نێوان کەرتە سیاسی و ئابوورییەکان لـــە پێکهێنانـــی دیـــاردە کۆمەڵایەتییەکان دامـــەزراوە. ئادامســـمیت(Adam Smith) فەیلەسووف و زانای ئابووریی سکۆتلەندی لە پێناســـەی ئابووریی سیاسیدا دەڵێت: «لقێکە لە زانستی دەوڵەتمەدارێک یان یاسادانەرێک بە دوو ئامانجـــی «دابین‌کردنی داهاتی زۆر و بـــەردەوام» و «مووچەی بـــاش بۆ کۆمەڵگە»». بـــۆ گەلێکـــی وەک کـــورد کـــە جوگرافیای دەستنیشـــان‌کراوی سیاســـیی نەبێت یان مەترسیی دەستێوەردانی داگیرکەرانی لەسەر بێت، ناچارە بە هەڵێنجاندنی ڕێگە چارەیەک لە زانستە ئابوورییەکان وەک نەخشە ڕێگەیەک بە پێی خوێندنەوەی ڕاستبینانەی ئەمڕۆیی لە تیۆری فەیلەسووف و ئابووریناسەکان. بەراورد و لەبەریەکدا نانی زانستی ئابووریی‌سیاسی و کەشی ئێستای سیاسیی کورد، خوێندنەوەی جیاواز هەڵدەگرێـــت کە «ئابووریی دیفاکتۆی جێگرەوە» دەتوانێت یـــەک لە ڕێگەچارەکان بێت.

هاندانـــی گەنجان بۆ خوێندن لە بەشـــە زانســـتییەکانی پێوەند بە زانســـتی ئابوریی و سوود وەرگرتن لە ئەزموونی پسپۆڕانی ئابووریی جیهانـــی زێـــدە گرنگە و لـــە کۆمەڵگەیەکی شارەزا لە زانســـتی ئابووریدا گەشەی بەرچاو ڕوو ئەدات. هاوکات، بۆ پێکهێنانی وڵاتێکی دەوڵەمەنـــد، پێوەندییەکـــی نزیک لەســـەر بنەمای زانســـت و ئاگایی و هەروەها، ناسینی دەرەفەتەکانـــی کارکـــردن لەگـــەڵ وڵاتانی پێشـــکەوتوو لە ڕووی تەکنەلۆژی و زانستی بناخەیـــی (Knowledge-based economy) بۆ خوڵقاندنی ئابوورییەکی زانســـتیی گرینگە. چونکە، هەرچەن ڕێژەی پێوەندی و دانووسانی زانســـتی لەگەڵ وڵاتانی بەهێز زیاتر بێت گوڕ دەدرێت بە پێشکەوتنی ئابووری.

نزیکتریـــن و کەم‌تێچووتریـــن ڕێگـــەی هـــاوردەو و هەناردە کردن لەنێـــوان تاران و ئەورووپا بە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا تێدەپەڕێت. جا کەلوپەل بێت یان نەوت و گاز. ئێستاکەش ســـنووورە فەرمییەکانی نێـــوان ڕۆژهەڵات – باشـــوور و باکووری کوردســـتان دەرفەتێکە بۆ خەڵکـــی مەدەنی و لایەنە سیاســـییەکان کەڵکی لـــێ وەربگـــرن و داهاتەکەی بخەنە خزمەت بەرژەوەندیـــی نەتەوەیی؛ کردنەوەی کارگەکانـــی بەرهەمهێنانی گەورە و بچووک، بەفیڕۆ نـــەدان و خەرج‌کردنەوەی داهاتەکان لـــە ناوچە کوردییـــەکان و ڕێگە خۆش‌کردن بـــۆ هاتنـــی دەســـمایەدارانی دەرەکـــی (بە لەبەرچـــاو گرتنی هاوســـەنگیی دیموگرافی)، ستراتیژیەتی گەشـــەی ئابوورییە. دەسەڵات لە ئێران پرۆژەیەک بـــۆ بەهێزکردنی پێگەی ئابـــووری پەیرەو دەکات کە تێیدا، ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان دەکرێتە ڕێگەی ترانزیتی نێوان ئێران و وڵاتان بەبێ ئەوەی دانیشـــتوانی لێی سوودمەند بن.

یەک‌هەڵوێستیی ئابووری ودەرفەتەکانی بەردەم

وەک چـــۆن گەلـــی ڕۆژهەڵات لـــە مانگرتن

و پرســە سیاســییەکاندا یەکهەڵوێســتی دەنوێنێت، لەمەڕ ئابووریش یەکهەڵوێســتی بەو چەشنە ئەرێنییە. بەکار هێنانی بەرهەمی خۆراکیی ناوخۆیی و گەڕانەوەی خێر و بێری بۆناوخۆ، دەبێتە گەشەسەندنی ناوچەیی. ئەگەر ئاستی هەســتیاریی سیاسی تاکەکان هێندە بەرز بکرێتــەوە کە لەبری ئــەوەی ڕکابەری بێ‌ڕەحمــی بازرگانیــی یەکتر بن، پشــتی یەکدی بگــرن و بەرژەوەندیی کۆمەڵ ڕەچاو بگرن، کاریگەریی دەکاتە ســەر سەقامگیریی بــازاڕەکان و لــەڕووی کۆمەڵایەتیشــەوە یەکریــزی دەخوڵقێنێــت. ئەگەرهەســتی نەتەوەییــی کۆمەڵگــە بجووڵێندرێت وهزری ئابووریی‌سیاســی جێ‌بکەوێــت، گوتارێــک لەدایــک دەبێت بەناوی هەســتی «ئابووریی نەتەوەیی» کــە ئابووریی دوورگەیی ناهێڵێت. لــە ئابوووریی دوورگەیی، کەس، کەســانێک یان گرووپێکی هاوفکر دەست دەگرن بەسەر بەشــێک لە بازرگانی یــان کۆمەڵێک کاڵای بازاڕدا و لەڕووی نەتەوەییشدا زەبر لە کۆمەڵگە ئەدات کە مخابــن گرووپ‌گەلێکی وەها لەناو ڕۆژهەڵاتی کوردستان ساز بووە.

لەئێســتادا زەینییەتــی تاکــی کــورد لەســەر ئابووریــی ورد (microeconomics) و لایەنی سیاســی لەســەر ئابووریی درشت (macroeconomics)، ڕاهێنــدراوە کــە لە ئابــووری وەک کەرتێکــی گرنگی پازێڵی سیاســەت‌وانی بڕوانێــت. بەخۆزانیــی تاک (consciousness خودآگاهــی)، مەرجــی گەیشتن بە کۆمەڵگەی ئەمرۆییە کە، ڕاهێنان و پراتیک‌کردنــی بەخۆزانــی لەو بــواڕەدا لە مەرجەکانیەتی. بەهــۆی کەم‌کاریی خۆیی و هەروەها بەکۆڵۆنی‌کردنی کوردســتان، کورد خاوەنی برەندێک نییە. کوردســتان یەکێکە لە ناوەندە هەرە گرنگەکانــی بەرهەم‌هێنانی گلیم و فــەرش بەڵام کۆمپانیــا غەوارەکان، فەرشی کوردستان بەناوی فەرشی ئێرانییەوە هەناردەی ئەورووپا دەکــەن لەکاتێکدا ئەرکی بەرهەم‌هێنانی لەســەر شــانی کچان و ژنانی کــوردی فەرش‌چنە کــە دەشــێ بکرایەتە برەندێکی کوردی. شیری ناوچە کوردییەکان دەبرێتە ناوچــە ئازەرییەکان و دەکرێتە پەنیر و بە برەندی ئازەرییەوە دەفرۆشــرێتەوە، ترێ و بەرهەمــی باخــەکان دەبرێــت و دەکرێتە ئاومیــوە و بــە برەنــدی نەتەوەکانی دیکەوە دەفرۆشــترێتەوە و هەنــاردە دەکرێــت و هەنگوینــی کوردســتان دەبرێــت و بەناوی بەرهەمی گەردەنەی حەیران دەفرۆشــرێتەوە بە گەشتیاران.

هەروەها پارچــەی جلی کوردی، جامانە، دەســماڵ، پشــتوێن و زۆربــەی پارچەکانی هێمای نەتەوەیی لە دەرەوەی کوردستان ساز و هــاوردە دەکرێن و لە کــوڕ و کۆبوونەوەدا بــەکار دەهێندرێت کە دەکرا ئەوانەی ڕەمز و بەشــێکن لە کلتووری کوردایەتی بە دەستی خۆیی ســاز بکرایــە و تەنانــەت هەناردەش بکرایە. گەر بە هەندێک گۆڕانکاری لە کلاشدا ئەمرۆیی بکرایە، دەکرا هەناردە بکرێت و جگە لە کورد نەتەوەکانــی دیکەش بەکاری بێنن. هەروەهــا کشــتوکاڵ و ئاژەڵداریی خۆجێیی بە درێژایی مێژوو بەســتراوەییی ئابووری بە گەلانی دیکەوە ناهێڵێت و دەستپێکی ئابوریی ســەربەخۆ و بەرەنگاربوونــەوەی گەمــارۆی ئابووری و برســیەتییە، کەچــی برێکی زۆر لە گوندنشــینان ڕوو لە شــارەکان دەکەن و ناچاری بەرهەمەکانی شیرەمەنی و کشتوکاڵی گەلانی دراوسێین.

لایەنــە سیاســییەکان پێویســتیان بــە پلاتفۆرمێکی ئابوورییە بۆ ناوچە کوردییەکان کە بەستێنێکی تۆکمە بۆ داهاتووی دەسەڵاتی کوردی پێک‌بێنێت. ئابووری، کەرتێکی گرنگی مێکانیزمی چارەنووس‌ســازە بۆ دەســەڵاتی داهاتــووی کــورد و هــەر وەرچەرخانێکی سیاســیی ناوچەکــە، هەڵگــری کۆمەڵگەی پێگەیشــتووە لــە ڕووە جیاوازەکانەوە. ڕەنگە بەهۆی کەشــی خەباتەوە، برێک لەم ئەرکانە

له ئێستادا بکەوێتە سەر شانی حزبەکان بەڵام ئەم حاڵەتە لە داهاتوودا گۆڕانکاری بەخۆیەوە دەبینێـت و پـاش دامەزراندنی دەسـەڵاتی سیاسی، دەبێت حزب دەستێوەردانی ئابووری نـەکات و تەنهـا وەک ئامرازێـک چەرخی بزوێنەری پێشخسـتنی نیشـتمان بێت. خۆ بواردن لـە قایل بوون بـە هەبوونی پێگەی تایبـەت و پلـە و پایـە، یـان قۆرخکردنی دەسەڵاتی سیاسی و کەرتی ئابووری لە لایان بنەماڵەی شـەهید و خەباتگێڕانـی ڕابردوو و بنەماڵەکانیـان لە ئێسـتا و داهاتوو بەر بە گەندەڵی دەگرێت. وەها ئەزموونێک لە ئێران تاقی کراوەتەوە و جگە لە گەندەڵی ئاکامێکی نابێت.

سـێ فاکتـەری سـەرەکی دەتوانێت لە گەشەی ئابووریی سـتاتۆیەکدا ڕۆڵی گرنگی هەبێت. یەکـەم: هەڵکەوتـەی جوگرافیایی و ژیئۆپۆلێتیک کـە وەک گرنگترین هۆکار، دەتوانێت کاریگەربێت لەسەر گەشە سەندن و دەست پێڕاگەیشتن بە ئاوی ئازاد و زەریاکان لە ئایتێمەکانیەتی. هەروەها شارسـتانییەت و هەبوونـی جـادە و دەروازەی سـنووری نێودەوڵەتـی بۆ دەستڕاگەشـتن بە وڵاتانی بەهێز لەڕووی ئابووریـەوە ڕۆڵێکی گرنگیان لە گەشـەی ئابووریدا هەیە و بەپێچەوانەوە، نەبوونـی ئەو ئایتێمانە دەتوانێت کارەسـاتی ئابووری و هەژاریی لەدوابێت.

دووهـەم: فاکتەرێکی دیکەی گەشـەی خێـرای ئابووریـی وڵاتێک هەبوونـی کانزا سروشـتییەکانە کە خۆبەخۆ لە دڵی زەریا و زەویدا هەیە و وەک دیارییەک بەخشـراوەتە مرۆڤ. هەبوونی نەوت، گاز، مس، ئالیاژەکانی ئاسـن وەک زێـڕ و کانـزاکان و کانی بەرد وهەروەها بـن زەریاکان گرنگـە و خۆبەخۆ دەوڵەمەندییەکی زۆر دەبەخشێتە وڵات. کانزا سروشتییەکان سـەرەڕای ئەوەی سەرچاوەی داهاتێکـی زۆرە و دەکـرێ داهاتەکـەی لە بەشـەکانی دیکە خـەرج بکرێتـەوە، وەک کارتێـک بەرانبـەر وڵاتان کەڵکـی لێ وەر دەگیرێت.

سـێهەم فاکتـەر: هەبوونـی زانکۆکانی پیشەسـازی و تەکنیکیی سـتاندارد لەگەڵ زانسـتە جیهانییەکان دەبێتـە پەروەردەی کەسـانی پسـپۆڕ کە بەشـێوەی ئاکادیمی خوێندنەوە بۆ پیشـە و ئابووری دەکەن تاکوو لـە ئاکامی پیشەسـازیدا بناخـەی ئابووری و بازرگانییەکـی بەهێـز دانرێـت. ئاگایـی بـە زانسـتی ڕۆژ دەبێتە هـۆی بەهێزبوونی گەشەی ئابووریی وڵات و فاکتەرێکی گرنگە؛ دەستڕاگەیشـتن بە سەرڕشـتە و یاساکانی بازرگانیـی نێودەوڵەتی و فەرمیی سـەردەم، ڕێ دەگرێت لە لەدەستچوونی دەسمایە کار پێ نەکراوەکان و ئاراسـتەکردنی دەسمایەی تاکەکان بەرە و چێبوونی ئابوورییەکی مەزن و بزێو.

یاسـای بازرگانـی لە جیهان بـەردەوام نـوێ دەبێتەوە و دادەڕێژرێتەوە. کارناسـانی وڵاتان بە پشتبەسـتن بە داتاکان، زانسـتی نـوێ بـە فەرمـی دەکەنـەوە وکۆمەڵگە بە ڕێگـەی چێکرنـی ڕێخراوەی هـەرەوەزی (Cooperative) یـان بازرگانیـی ئازاد (free trade) هاوپشـک و بەشدار دەکەن. پێویستە ڕاوێژی پسـپۆڕان و زانایانی بـواری ئابووری بگرێـت کە بەسـەر زانسـتی ڕۆژدا زاڵن و بەهاوکارییـان، کەڵـک لـە زانسـتی ڕۆژ و ئەزموونی کۆمپانیا و سـەرکەوتووانی ئابووری لە جیهان وەربگیرێت و پاش هەڵسـەنگاندن و بەراورد کردنی بـە هەلومەرجی ناوچەکە، گەڵاڵەیەکـی خۆجێیـی دابڕێژرێت. ئەمەش فاکتەرێکـی دیکەی گرنگە بـۆ ئابوورییەکی زانسـتی چونکە هەرچەندە ڕاوێژ بە زانایانی ئابووری بکرێت و ئاگایی و دەست پێگەیشتن بە دواترین یاساکانی بازرگانیی فەرمی هەبێت کە بەردەوام دادەڕێژرێن و خۆ نوێ دەکەنەوە، کۆمەڵگە لەبـواری ئابووریدا زاناتر بار دێت و گەشە دەسەنێت.

بزووتنەوەی نەتەوەییی کوردستان و تیڕۆریسم

جەمیل کولاهی

ئاماژە

تێرۆریسم بریتییە لە توندوتیژی بەرانبەر بە خەڵکی سیڤیل و بێ چەک بۆ گەیشتن بە مەبەستێکی سیاسی. تا ئێستا شرۆڤەیەکی ڕوون لە سەر تێرۆریسم کە پەسندی هەموو وڵاتانی دنیا بێت نیە. تێرۆریسم بە شێوەی جۆراوجۆر پۆلێنبەندی دەکرێ و ڕیشەی لە نێو کێشە سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتییەکاندایە. بزووتنەوە ڕزگاریدەرە نەتەوەیییەکان لە گەڵ تێرۆر یەک ناگرنەوە و بە پێچەوانەی تێرۆریسم مەشرووعییەتی نێوخۆیی و نێونەتەوەییان هەیە.

پێشەکی

تیرۆریسم بە واتا بەرفراوانەکەی بریتییە لە توندوتیژی بەرانبەر بە خەڵکی سیڤیل و بێ چەک بۆ گەیشتن بە مەبەستێکی سیاسی. (Fortna 2015) ئەم شێوە هەڵسوکەوتە کە بە توندوتیژی دەناسرێ، لە کاتی ئاشتی یان لە کاتی شەڕدا دژی خەڵکی ئاسایی کەڵکی لێ وەردەگیردرێ (Wisnewski 2008). هەر دوو چەمکی تیرۆر و تیرۆریسم لە شۆڕشی فەرانسە و لە کۆتاییەکانی سەدەی حەقدەی زایینییەوە هاتوونەتە ناو ئەدەبیاتی سیاسییەوە (Stevenson 2010). بەڵام لە ساڵەکانی ١٩٧٠ بەم لاوە لە نێو کتێب و هەواڵ و ڕاپۆرتەکان لە سەر شەڕ و پێکدادانەکان لە ئیرلەندی باکوور، چریکەکانی باسک و فەلەستین زیاتر لە جاران کەوتە سەر زاران. لە ساڵەکانی ١٩٨٠وە خۆتەقاندنەوە زیاتر لە چەمکی تیرۆریست و تیرۆریسم لە هەواڵ و زانیارییەکاندا کەڵکی لێ وەرگیراوە.

تیرۆریسم واتا و شرۆڤەی جۆراوجۆری بۆ کراوە و چەمکێکی هەستیارە. ئەم کردەوەیە لە زۆربەی کاتەکاندا وەک شتێکی دژە ئەخلاق ناوی لێوە دەبردرێ. دەوڵەتەکان و گرووپ و تاقمە نادەوڵەتییەکان بە مەبەستی زراندنی ناوی دژبەرانیان لەم چەمکانە کەڵک وەردەگرن (Ruthven and Nanji 2017). گرووپگەلێکی جۆراوجۆری سیاسی لە تیرۆر بۆ گەیشتن بە مەرامی سیاسی کەڵکیان وەرگرتووە. پارتە سیاسییەکانی بەرەی ڕاست وچەپ، تاقمگەلی ئێتنیکی، تاقمگەلی مەزهەبی، شۆڕشگێڕەکان و دەوڵەتەکان لەوانەن کە لە تیرۆریسم کەڵکیان وەرگرتووە (Terrorisme n.d). تیرۆریسم لە زۆربەی وڵاتاندا لە یاسادا وەک تاوان ناسێندراوە (Illusion of War 2014). کاتێک تیرۆر لە لایەن دەوڵەتەوە دەکرێ، لە لایەن دەوڵەتی بکەرەوە وەک تیرۆر لە قەڵەم نادرێ و کردەوە تیرۆریستییەکە بەرەو ئاقارێکی ناڕوون دەبات کە جێ پێی بکەرەکە ون بێت (Teichman 1989). لەم پێوەندییەدا ساغبوونەوەیەک لە سەر ئەوە کە تیرۆریسم جینایەتی جەنگییە یان نا، نیە (Evia-tar 2013).

ئێتیمۆلۆژیی تیرۆر

وشەی تیرۆر Terror لە وشەی لاتینی Tersere وەرگیراوە. دواتر گۆڕدراوە بە Terrere کە ئەم شێوەی دووهەمە لە زمانە ئۆروووپییەکان لە سەدەی یازدەدا دەبیندرێ. سەرەتا لە زمانی فەرانسەیی بینراوە لە ساڵەکانی ١١٦٠ی زایینی. لە ساڵی ١٣٥٦ی زایینیەوە وشەی Terreur دەبیندرێ. Terreur فۆرمی سەرەتایی Terrour لە زمانی ئینگلیزی ناوەڕاستە کە لە سەردەمی مۆدێڕندا بوو بە تیرۆر (Terror Fine 2010).

پێشینەی مێژوویی

چەمکی تیرۆریست یەکەمجار لە ساڵی ١٩٧٤ لە لایەن فەیلەسووفی فەرانسی گراچووس بەبێف بۆ ڕژێمی ژاکۆبینی ماکسی میلیەن ڕوبێسپیەرە کەڵکی لێ وەرگیراوە (Kellner 2004). لە دیسامبەری ١٩٧٥دا ئێدمۆند بوورکە لە وشەی تیرۆریست بۆ وەسفی دەوڵەتی نوێی فەرانسە کە پێیان دەگوت دایرێکتواری فەرانسە French Directory کەڵکی وەرگرت (Burke 1975). چەمکگەلی تیرۆریست و تیرۆریسم لە ساڵەکانی ١٩٧٠ بەملاوە لە ئاکامی ناکۆکییەکانی نێوان ئیسرائیل و فەلەستین، پێکدادانەکانی ئیرلەندی باکوور و هەروەها چریکەکانی باسک سەرلەنوێ بایەخیان پێ دراوەوە. دوای تەقینەوەکانی بەیرووت لە ساڵی ١٩٨٣ و ١١ی سێپتامبری ٢٠٠١ و تەقینەوەکانی بالی لە ساڵی ٢٠٠٢ دیسان زنجیرە کتێب و وتارگەلێکی جۆراوجۆر لە سەر تیرۆریسم درایە دەرەوە.

شرۆڤەی مۆدێڕنی تیرۆریسم

بە پێی هێندێک سەرچاوە تا ئێستا زیاتر لە سەد شرۆڤەی جۆربەجۆر لە سەر تیرۆریسم داناوە. ئەمە بە واتای ئەوەیە کە لایەنە جۆراوجۆرەکان بە پێی بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیان ڕا و بۆچوونیان

له سەر تیرۆریسم دەردەبرن.

دۆکتور قاسملوو لە سەرەتای وتارێک لە ژێر ناوی تیرۆریسمدا، بە هێنانە ئارای چەند پرسیارێک هەموو شرۆڤەکانی دنیای رۆژئاوا لە سەر تیرۆریسم دەباتە ژێر پرسیارا! ئەو دەپرسێ: تیرۆریست کێیە؟ دەوڵەتێک کە بە ناوی پاراستنی ئەمنییەتی نەتەوەیی، خەڵکەکەی پەرێشان دەکا تیرۆریستە؟ ئاخۆ ئەم دیاردەیە تەنیا گرفتی وڵاتانی جیهانی سێهەمە کە دیکتاتۆرەکان بەسەریاندا حاکمن؟ ئایا ئەمە تەنیا تایبەت بە وڵاتانی جیهانی سێهەمە؟ ئایا وشەی « تیرۆریست» بۆ دژبەرێکی سیاسیی دەبێ کە کردەوەیەکی تیرۆریستیی دژی دەوڵەتێک دەکا کە ئازادییە مەدەنییە دەستەبەرکراوەکانی قانوونی بنەڕەتی پێشێل دەکا؟ ئەی لەمەڕ بزووتنەوەی ئازادیی نەتەوەیی کە بە ناوی ئازادیی و سەربەخۆیی، تیرۆریسم هەڵ دەبژێرێ چی دەگوترێ؟ ئەو وڵاتەی کە وڵاتێکی دیکە داگیر دەکاو بە زەبری تیرۆر، قانوونەکانی خۆی بەسەر خەڵکەکەدا دەسەپێنێ؟ خەڵکێک لەگەڵ ترس و تۆقاندندا بەرەوروو دەبێ لەبەر ئەوە کە دژی راسیزم و گوشاری گرووپە قانوونیو ناقانوونییەکان خەبات دەکەن. ئەو گرووپانە کەسانێکن کە بە دوای مەبەستی خۆیانەوەن کە خوازیاری گۆڕینی سیاسەت، ئازادیی جینایەتکاران و ئەستاندنی پووڵی زۆرەملین؟ بەراستی کێ تیرۆریستە؟ ئایا ڕەشەکانی ئەفریقای باشوور کە دژی جیایی ڕەگەزیی (ئاپارتاید) لە وڵاتەکەی خۆیاندا، خەبات دەکەن تیرۆریستن یان، رێژیمی سپییەکان لە پریتۆریا کە جیاوازیی ڕەگەزیی دەسەپێنێ؟ ئایا خەڵکی کورد کە چەکی هەڵگرتووە و شەڕێکی عادلانە بۆ پاراستنی پێناسەی نەتەوەیی دەکا، تیرۆریستە یان ئەوە خومەینییە کە لە ٧ ساڵی رابردوودا شاروگوندەکانی کوردی لە ئێراندا وێران کردووە و بە کۆمەڵ خەڵکی قەلاچۆ کردووە؟ ئایا حکوومەتی ئانکارا تیرۆریستە کە بەو گوشارە وەحشییانەیەی کە لە تورکیەدا بەسەر کوردیدا سەپاندووە قانع نیە و ئێستا خەریکی بۆمبارانی حەشیمەتی بێ دیفاعی کورد لە عێراقە؟ ئایا دەوڵەتی قانوونیی نیکاراگوئە کە یارمەتی بە هاوژینیی هێمنانە لەو وڵاتەو هاوبوونیی [هەبوونی] هێمنانەی ئەمریکا دەکا، تیرۆریستە یان کۆنتراکان کە یارمەتیی بەلێشاو پشتیوانیی رێگانیان لە پشتە تیرۆریستن؟ (Ghassemlou 1986)

(تیرۆر) شێوەیەکی ترسهێنەر بۆ دووپات کردنەوەی کردەوەی توندوتیژ بە هۆکارگەلی دوور لە عەقڵ، جینایەتکارانە و هەروەها سیاسی کە لە لایەن تاقمگەلێک لە تاکەکان، گرووپ یان دەوڵەتانەوە بەرێوە دەچێ. بە پێچەوانەی قەتڵ ئامانجە ڕاستەوخۆکانی ئەم کردەوە توندوتیژە، ئامانجی کۆتایی نین. قوربانییەکانی تیرۆر بە شێوەی ڕەمەکی یان دەستنیشانکراو لە نێو کۆمەڵێک ئامانجدا هەڵدەبژێردرێن و وەک کەرەستەیەک بۆ گەیاندنی پەیامێک کەڵکیان لێ وەردەگیردرێ. هەرەشە و پێوەندییە توندوتیژەکانی نێوان تیرۆریست و گرووپە تیرۆریستییەکان، قوربانییەکان و ئامانجەکان بۆ دارشتنی ئامانجی کۆتایی کەڵکیان لێ وەردەگیردرێ، هەروەها بۆ هێنانە ئارای داوایەک یان بۆ خۆدەرخستن بە پێی ئەوەی کە بەرنامەی پشتەوەی تیرۆرەکە بۆ چاوترسێن کردن، خۆ سەپاندن یان پرۆپاگاندا یێ، کردەوە تیرۆریستییەکە دێتە ئاراوە (Jong-man 1988). بەڵام هاوکات ڕوانینگەلێکی دیکە لە سەر تیرۆریسم هەیە کە داوێنی دەوڵەتەکان لە تیرۆریسم پاک دەکاتەوە. لەم بارەیەوە دەتوانین بە ڕوانگەی ئاندرس رومارهەیم لە ئەنستیتۆی زانستەکانی پاراستن بکەین کە دەڵێ: «تیرۆریسم ئاکتەرێکی نادەوڵەتییە کە بە شێوەی سیستماتیک لە توندوتیژی، وێرانی و هەڕەشە دژی خەڵکی ئاسایی بۆ پێکهێنانی ترس و دڵەراوکێ کەڵک وەردەگرێ، ئەم کارە بۆ کێشەیەکی سیاسی و کاریگەری دانان لە سەر هەڵسوکەوتی ئەوانی تر کە قوربانیی کردەوە تیرۆریستییەکە نین دەکرێ.» (Hva er inter-nasjonal terrorisme? 2005)

زۆرێـــک لـــە نووســـەران جیاوازییـــەک لە نێوان شـــێوەی تیرۆرە سیاســـییەکان دانانێن و ساغبوونەوەیەکیش لە ســـەر ئەم بابەتە نیە. لە کاتێکـــدا تیـــرۆری شۆڕشـــگێرانەی تاکەکان و تیرۆری سیاســـی، نەریتی گۆڕانێکی سیاســـیی گـــەورە بـــە دوای خۆیاندا دێنن. لـــە زۆر بواردا جیاوازن. تاکتیک، شـــێوەکان، ڕۆڵەکان، شێوەی ڕوانین بۆ کۆمەڵگـــە و گرینگیی کردەوەی تاک لەو بوارە جیاوازانەن. زیاترین جیاوازییەکان لەو کـــردەوە کتوپڕەی کردەوەی تاکەوە ســـەرچاوە دەگـــرێ. لە تیرۆری سیاســـیی نەریتیدا، ئامانج کەسایەتییەکی سیاسی لە لوتکەی دەسەڵاتدایە وەک پاشا یان دیکتاتورێکی دیکە، کە کوشتنی ئەو کەســـانە گۆڕانی سیاسیان لێ دەکەوێتەوە و هەڵبژاردنی کەســـی ئامانجی تیرۆرەکە، ئامانجی سەرەکیی تیرۆرەکەیە. زەربە لێدان لە ڕژێمەکە بە هەڵبژاردنی ســـووژەی تیرۆرەکە دەردەکەوێ. بەڵام لـــە تیـــرۆری شۆڕشـــگێرانەی تاکەکاندا هەڵبژاردنی سووژەی هێرشـــە تیرۆریستییەکە، ئامانجێکە بۆ گەیشـــتن بە ئامانجی سەرەکی کە تیرۆرەکەی بۆ دەکرێ. ڕاکێشانی سەرنجی خەڵک بۆ بزووتنەوەیەکی سیاســـی و یان پەرەپێدان بە بزووتنەوەیەکی سیاسی لەو ئامانجە سەرەکییانەن (Iviansky 1977).

پێویست بە ئاماژەیە کە زۆرێک لە وەرگێرانی فارس زمان بۆ پاســـاو هێنانـــەوە بۆ تیرۆرەکانی ڕژێمی ئێران بە ئەنقەســـت «قەتڵی سیاســـی» لـــە بری تیرۆری سیاســـیی نەریتی دادەنێن. بۆ نموونـــە لەم دوایانەدا لە ڕاگەینە فارســـییەکاندا ناڵێن تیـــرۆری دۆکتور قاســـملو، دەڵێن قەتڵی دۆکتور قاســـملو. بەم شـــێوەیە دەیانەوێ تیرۆر بکەن بە قەتڵ. لێرەدا مەبەستێک شاردراوەتەوە، تیرۆر و تیرۆریســـم شـــێوەی ژیانی سیاسییە و سیستماتیکە، بەڵام قەتڵ لە ناکاو ڕوو دەدات و بەرنامەدارێژراو نییە. بۆیە دەیانەوێ ڕژێمی تاران کە تیرۆر لەودا سیســـتماتیک و شێوەی ژیانی سیاسییە لە تیرۆریسم دابڕن و بڵێن ئەوی کە ڕووی داوە تەنیا قەتڵێکە و هیچ دیکە.

جۆرەکانی تیرۆریسم

بە گشتیی توندوتیژی و تیرۆریسم بە شەش جۆر پۆلێنبەندی دەکـــرێ (Disorders and Terror-ism 1976).

- **گـــرژی و ئاڵۆزیـــی کۆمەڵگە:** شـــێوەیەک لە توندوتیژیی بەکۆمەڵ کە دژی ئاشتی، ئاسایش ڕەوتی سروشتیی کۆمەڵگەیە
- **تیرۆریســـمی سیاســـی:** کردەوەگەلێکـــی جینایەتکارانە کە بۆ پێکهێنانی ترس لە کۆمەڵگە یان بەشێک لە کۆمەڵگە بۆ گەیشتن بە مەرامێکی سیاسی دارێژراون.
- **تیرۆریسمی ناسیاســـی:** تیرۆریسمێک کە بۆ ئامانجی سیاســـی نیە، بە شێوەیەکی ئاگایانە بۆ پێکهێنانـــی ڕادەیەکی زۆر ترس بۆ ســـەپاندنی زۆرەملێـــی ئامانجگەلێکـــی تایبـــەت دارێژراوە، ئاکامی ئەم شـــێوە تیرۆریســـمە نەک سیاسی بەڵکو دەستەبەر کردنی قازانجی تاکەکەسی یان بەکۆمەڵە.
- **هاوشـــێوەی تیرۆریســـم:** کردەوەگەلێک کە لە خانـــەی توندوتیژیدان و لە فۆرم و شـــێوەدا وەک تیرۆریسمی ڕاســـتەقینەن، بەڵام جەوهەر و ناوەرۆکی تیرۆریســـمی ڕاســـتەقینەیان نییە. ئامانجی سەرەکیی هاوشێوەی تیرۆریسم، تیرۆری قوربانییەکە نیە وەک ئەوەی کە لە تیرۆریسمی ڕاســـتەقینەدا ڕوودەدات؛ بـــەڵام هاوشـــێوەی تیرۆریستەکان لە شـــێوە و تکنیکی تیرۆریستە ڕاستەقینەکان بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانجی هاوشێوەی تیرۆری ڕاستەقینە کەڵک وەردەگرن. وەک ئەوەی کە تاوانبارێک بۆ دەرباز بوونی خۆی کەســـێک بە بارمتە دەگرێ، شـــێوەکەی وەک تیرۆریســـتێکی ڕاستەقینەیە، بەڵام ئامانجەکەی بەتەواوی جیاوازە.
- **تیرۆریســـمی سیاسیی ســـنووردار:** تیرۆریسمی سیاســـیی ڕاســـتەقینە بە کردەوەی شۆڕشگێرانە دەناسرێتەوە. تیرۆریســـمی سیاسیی سنووردار بە کردەوەی تیرۆریســـتی کە پاڵنەری ئیدئۆلۆژیک و سیاسیی هەیە دەوترێ، بەڵام بە گشتی بەشێک لە بەرنامەی دارێژراو بۆ زاڵ بوون بە سەر دەوڵەتدا نیە.

- **تیرۆریسمی فەرمی یان دەوڵەتی:** ئاماژە بە وڵاتگەلێکە کە دەوڵەتەکەیان لە سەر ترس و زۆرداری بنیات نراوە، کە لە گەڵ تیرۆریسم یەک دەگرێتەوە. ئەمە ڕەنگە واتای تیرۆریسمی پێکهاتەییشی هەبێ کە دەوڵەتەکان بە مەبەستی دەستەبەر کردنی ئامانجگەلێکی سیاسی زۆرینەی کات وەک بەشێک لە سیاسەتی دەرەکیی خۆیان بەڕێوەی دەبەن.

هێندێک سەرچاوی دیکە تیرۆریسمیان بە شێوەگەلێکی دیکە پۆلێنبەندی کردووە. بۆ نموونە تیرۆریسمی ناوخۆیی و تیرۆریسمی نێودەوڵەتی (Purpura 2007). شێوەی دیکەی پۆلێنبەندیی تیرۆریسم بەم شێوەیەیە (Hudson 2002):

- **تیرۆریسمی سیاسی**
  - **تیرۆریسمی نادەوڵەتی:** کە لە سێ بەشدا پۆلێنبەندی دەکرێ:
    - **تیرۆریسمی شۆڕشی کۆمەڵایەتی:** کە خوڵقاندنی کەشێکی پڕ لە مەترسی دژی دژە شۆڕشەکانە
    - **تیرۆریسمی سەربەخۆییخوازانی ناسیۆنالیست:** پاڵنەری سەرەکی لێرەدا ناسیۆنالیزمە و ناسیونالیستەکان دژی داگیرکەران بەڕێوەی دەبەن.
    - **تیرۆریسمی ئیسلامیی توندئاژۆ:** پاڵنەر لێرەدا دینە. ئەم شێوە تیرۆریسمە دەبێتە دووبەش؛ کە بریتین لە تیرۆریسمی ئیسلامیی بناژۆخواز و تیرۆریسمی ئیسلامیی نوێ.
    - **تیرۆریسمی بەرەی چەپ:** لەم شێوە تیرۆریسمەدا باوەڕ وایە کە ڕژێمی کاپیتالیستی دەبێ بروخێندرێ و ڕژێمێکی سوسیالیستی شوێنی بگرێتەوە.
    - **تیرۆریسمی بەرەی ڕاست:** تیرۆریسمێکە کە لە لایەن لایەنگرانی ئیدئۆلۆژیی بەرەی ڕاست و توندئاژۆوە بەڕێوە دەچێ کە لەو ئیدئۆلۆژییانە دەتوانین ئاماژە بە نیئۆنازیسم، نیئۆ فاشیزم، ناسیونالیزمی سپی پێستەکان و ناسیونالیزمی دینی بکەین.
  - **تیرۆریسمی پشت بەستوو بە دەوڵەت:** لێرەدا دەوڵەت ناراستەوخۆ تیرۆریسم وەک سیاسەتی خۆی ڕەچاو دەکات. لەم شێوەیە تیرۆریسمەدا دەوڵەت بە ناردنی یارمەتیی ماڵی، چەک و کەرەستەی پێشکەوتوو بۆ گرووپە تیرۆریستییەکان و هەروەها پشتیوانیی سیاسی و تەبلیغاتی لێیان، سیاسەتی تێکەڵ بە تیرۆریسم بەڕێوە دەبات.
  - **تیرۆریسمی دەوڵەتی:** لێرەدا دەوڵەت ڕاستەوخۆ لە دژی دژبەرانی و تەنانەت دەوڵەتانی دیکە، لە کردەوەی تیرۆریستی کەڵک وەردەگرێ.
- **تیرۆریسمی جینایەتکارانە:** ئەم شێوە تیرۆریسمە لە نێو تاقمە جینایەتکارەکانە کە بۆ دەستەبەرکردنی قازانجی ماڵی بۆ تاک یان گرووپ بەڕیوە دەچی، وەک گرووپە مافیاییەکان.
- **تیرۆریسمی پاتۆلۆژیکی:** ئەم شێوە تیرۆریسمە زیاتر لە لایەن تاکەکانەوە بەڕێوە دەچێ کە پاڵنەری سەرەکیشی حەزێکی لە ڕادەبەدەری ئەم کەسانەیە بۆ ترساندن و کوشتنی خەڵک، وەک ئەوەی کە لە قوتابخانەکاندا تەقە لە قوتابیان دەکرێ یان بەشداربوانی میوانییەک دەدەنە بەر دەسڕێژ. ئەم شێوە تیرۆریسمە هیچ پاڵنەرێکی سیاسی و ئایینی و ئابووریی لە پشت نیە.

ڕیشەکانی تیرۆریسم

ڕیشەی تیرۆریسم لە نێو کێشەی ئابووری، سیاسی و کۆمەڵایەتیدایە. بە پێی ڕاپۆرتی کوفی عەنان سەرۆکی پێشووی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بە کورتی دەتوانین ئاماژە بە پێنج خاڵ بکەین (FN-sambandet n.d.):

- **هەژاری:** بە پێی تیئۆریی ئابووری، کاتێک ڕادەی خوێندەواری، داهاتی خەڵک و گەشەی ئابووری بە گشتی ڕوو لە کەمی دەکات، ڕادەی توندوتیژیی سیاسی هەڵکشانی زیادتر بە خۆیەوە دەبینێ. هۆی ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوە کە نرخ و تێچوو بۆ کردەوەی تیرۆریستی کەم دەبێتەوە.

• **سەرکوت:** زۆرێک لە لێکۆڵینەوەکان دەریان خستووە کە سەرکوت، حکومەتی سەرەڕۆ و پێشێل کردنی مافی مرۆڤەکان لە لایەن دەوڵەتەوە هەل بۆ سەرهەڵدانی تێرۆریسم دەرەخسێنێ.

• **داگیرکردنی وڵاتی دیکە:** داگیرکردنی وڵاتێک لە لایەن وڵاتێکی دیکەوە یەکێک لە هۆکارە سەرەکییەکانی سەرهەڵدانی تێرۆرە.

• **هەڵاواردن:** هەڵاواردنی ئێتنیکی، ئایینی و کولتوری لە نێو وڵاتدا یەکێکی دیکە لە هۆیەکانی تێرۆریسمە

• **کولتوری یەکتر قبووڵ نەکردن:** کاتێک دێتە ئاراوە کە گرووپێک هیچ ئایین و کولتورێکی لە دەرەوەی چوارچێوەکانی خۆی قبووڵ نەبێ و ڕێزیان بۆ دانەنێت.

دۆکتور قاسملو لە سەر ڕیشەکانی تێرۆر دەڵێ: ئەگەر تێرۆریسم بە مانای هێرش بردن بۆ سەر ژیانی ئازادانەی خەڵکی بێ تاوان بێ، لەو حاڵەتەدا هەر کەسێ کارێکی ئەوتۆ بکا دەبێ وەکوو تێرۆریست سەرنجی بدرێتێ، چ ئەو کەسە تاک بێ یان ڕێکخراوە، یان دەوڵەت. ئەم پێناسەیە دەبێ بە بنەما دابنرێ. ئەوەش لەگەڵ ڕوانگەی وڵاتانی ڕۆژئاواییدا کە تەنیا لە کارتێکەرییەکانی تێرۆریسم دەکۆڵنەوە، یەک ناگرێتەوە ڕۆژئاواش هەوڵ نادا لە هۆیەکانی تێرۆر بکۆڵێتەوە. پێویستە ئەو هۆیانە بۆ کەسێک کە خوازیاری بنەبڕکردنی تێرۆریسمە، ڕوون بن. گوتراوە کە تێرۆریسم چەکی بێبەشانە .دەبێ ئەوەش زیادبکرێ کە تێرۆریسم ڕێگەی ئەو کەسانەیە کە ڕەنگە بیانەوێ تەنانەت لەبەرامبەر بێ عەداڵەتی، گوشار ، دیکتاتۆری و ڕاسیزمدا دژکردەوەیان هەبێ. ئەم هۆیانە کە بنەبڕ بکرێن، تێرۆریستەکان ئیزۆلە (تەریک) دەبن و بە خێرایی مەترسییەکەیان کۆتایی پێ دێ. ئەگەر ویستە قانوونییەکانی خەڵک دابین بکرێن وبێ عەداڵەتی نەمێنێ، هەموو کردەوەکانی تێرۆریستان بە شێوەیەکی بەرین، مەحکووم دەکرێن. چونکە تێرۆریستەکان کردەوە تێرۆریستییەکانی خۆیان بە ئیدیعای ویستە سیاسییە قانوونییەکان دەڕازێننەوە. (Ghassemlou 1986)

دۆکتور قاسملو لە سەر ڕیشەکێش کردنی تێرۆریسم دەڵێ: نابێ ئەو ڕاستییە لە بەرچاو نەگرین تا ڕیشەی تێرۆریسم لە بەین نەچێ، تێرۆریسم خاشەبڕ نابێ، تێرۆریسم هۆکارە نەک هۆ، تێگەیشتن لە هۆیەکانی پەرەسەندنی تێرۆریسم، مەبەست تێرۆریسمی سیاسییە، وەک بێ عەداڵەتی، قەیرانی کۆمەڵگە و ستەمی نەتەوایەتی، هێز و توانا و کاتێکی زۆری دەوێ. ئەگەر ڕۆژهەڵات بە سەرچاوەی تێرۆریسم دەژمێردرێ، لەبەر ئەوەیە کە زیاتر لە هەر ناوچەیەکی دیکە ناوەندی ناکۆکی و پێکدادانی ئێستراتێژیکی، ئابووری، ئایینی و نەتەوایەتییە. تا ئەم ناکۆکییانە لە بەین نەچن، تێرۆریسم ڕیشەکێش ناکرێ، تا ئەو کات خەبات دژی تێرۆریسم لە ئاستی نێونەتەوەییدا نە تەنیا لە گەڵ دەستە و تاقمەکان، بەڵکو زیاتر لە گەڵ ئەو دەوڵەتانەی کە هانیان دەدەن دەبێ بکرێ .(Abdulrahman 2005)

بزووتنەوەی ڕزگاریدەری نەتەوەیی و تێرۆریسم

تا ئێرە چییەتیی تێرۆریسم، هۆکارەکانی، ڕیشەکانی و جۆرەکانی تێرۆریسم باس کران. بەڵام ئەوەی کە لێرەدا جێی پرسیارە ئایا بزووتنەوەگەلێک وەک بزووتنەوەی نەتەوەییی کورد، بەو جۆرەی کە داگیرکەران دەڵێن، بزووتنەوەیەکی تێرۆریستییە؟ ئەگەر تێرۆریستی نییە بۆ لە توندوتیژی و شەڕی چەکداری کەڵک وەردەگرێ؟

دوکتور قاسملو پێی وایە کە «ئەو ڕژێمە (ڕژیمی ئێران) لە ڕێگای هەڵبژاردنی ئازاد و نووسینی چەند وتار لە دەرەوەی وڵات ناڕوخێ، ئەم ڕژێمە لە ڕێگای زاڵ بوونەوە لە بەین دەچێ، ئێستا ئەم زاڵبوونە ڕاپەڕینی چەکدارانە لە نێو شارەکاندا دەبێ یا تێکەڵێک لە شەڕی چەکدارانەی شاری لە گەڵ شەڕی پارتیزانی لە دێهاتەکاندا و مانگرتن و خۆپیشاندان و ڕاپەڕینی

له نێو شـــارەکاندا» بەڵام له بەرامبەریشدا دەڵێ: «ئێمه تێرۆریســـم به کردەوەیـــەک دەزانین که ژیان و ئازادییەکانـــی خەڵکی بێ دیفاع دەخاته مەترســـییەوە، ماوەی حەوت ساڵه ئێمه له گەڵ ڕژێمێکی جینایەتکاری وەک ڕژێمی خۆمەینی له شەڕداین، بەڵام هەموو کاتێک دووریمان کردووە له خستنه مەترسیی ژیان و ئازادیی خەڵکی بێ دیفـــاع. نەک ئەوەی که پەنامـــان نەبردۆته بەر بارمته گیری، بەڵکو کۆمەکمان کردووە به ئازاد بوونی چەند بارمته لـــه وڵاته ئورووپاییەکاندا به تایبەت فەرانســـه. به ڕای ئێمه بۆمب دانانەوە و بارمتەگیری لـــه ماوەیەکی کورتدا دەبێته هۆی پڕوپاگەنده بۆ ئـــەم یا ئەو گرووپ که ئەو کارانه دەکـــەن، بەڵام له درێژخایەنـــدا زیان دەدەن له پێشـــینه و پرەنســـیپی جووڵانەوە و له ڕێبازی ڕاســـتەقینه لایدەدەن و له نێوخۆوە لێکی بڵاو دەکەنەوە. هەر بەم هۆیەوە حیزبی دیمۆکرات له بنەڕەتدا دژی بۆمب دانانەوە و بارمتەگیرییه که ژیان و ئازادیی کەسانێ که هیچ لێپرسراوییەکیان نیه بخاته مەترسییەوە.» (Abdulrahman 2005)

لێرەدا بۆ باشتر چوونه ناو باسەکەوە پێویسته ئاماژەیـــەک بـــه بۆچوونی کارل پووپر له ســـەر کۆمەڵگـــەی باز و کۆمەڵگـــەی داخراو بکەین. له کۆمەڵگەی داخراودا دەســـەڵات تەنیا له ڕێگەی توندوتیژییـــەوە وەلا دەنـــرێ و هیـــچ ڕێگایەکی ئاشتیخوازانه نیه که بتوانێ دەسەڵاتداری دیکتاتور و فاشیســـت لـــه ســـەر کار لا بـــدات، بۆیه لەو کۆمەڵگەگەله بینـــەری گرووپگەلێکی چەکداری دژی دەوڵەت و دەســـەڵات دەبین. (Soli 2011) بۆچوونەکەی دۆکتور قاسملو و کارل پووپر لێرەدا یەک دەگرنەوە و هەردووکیان باس له چۆنیەتیی خەبات له کۆمەڵگەیەکی وەک کۆمەڵگەی داخراوی ئێران که له ژێر دەسەڵاتی فاشیزمی مەزهەبیدایه دەکەن و له تێرۆریسم جیای دەکەنەوە.

شـــتێکی گرینگ لێـــرەدا ئەوەیـــه که زیاتر ناوەرۆکـــی بزووتنەوەی کـــورد ڕوون بکرێتەوە. چونکه هەرچـــی زیاتر ناوەرۆکی ئەو بزووتنەوەیه ڕوون بکرێتـــەوە، مرۆڤتەوەر بوونی بۆ هەموو دنیا زیاتر دەردەکەوێ. کوردستان وەک وڵاتی کوردان که داگیرکراوە، داگیرکەرەکه بۆ مسۆگەر کردنی مانەوەی خۆی له کوردستان، نەتەوەی کوردیش که خاونـــی خاکەکەیه کردۆتـــه کۆیله. بۆ دەڵێم کۆیله؟ چونکه تەنانەت مافی قسه کردن و نووسین و خوێندنی به زمانی زگماکی لێ قەدەخه کراوە. جیا لەوە داگیرکەر هەموو هێزی مرۆیی کورد، هەموو سامانی سروشتی و کولتووریی کوردیشی بەتاڵان بردووە و خستوویەته خزمەتی پێشکەوتنی نەتـــەوەی خـــۆی! داگیرکەر له کوردســـتان به دڕندانەترین شێوە کەوتۆته گیانی نەتەوەی کورد و به تێرۆر، کیمیاباران، فتوای جیهاد، سووتاندنی شـــار و گوند، ئـــاوارە کردن و ڕاگواســـتنی زۆرە ملـــێ، ئەنفال، بەدیل گرتن و له ســـێدارەدان و ئەشکەنجه کردن خەریکی له نێو بردنی کوردە، بۆیه بەتەواوی سروشتییه که خەباتی چەکداری له کوردســـتاندا هەیه و ئەگەریش نەبوایا ئێستا شتێک به ناوی کورد نەمابوو!

بۆ پشـــتیوانی له بزووتنەوە ڕزگاریخوازی و نەتەوەییەکان، ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان زنجیرە یاســـایەکی پەســـند کردووە که به پێی ئەو یاســـاگەله ئەو بزووتنەوانه دەتوانن درێژە به خەباتی چەکداری خۆیان بـــدەن. لەم بارەیەوە ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان له ماددەی ٧٣دا جەخت له سەر مافی دیاری کردنی چارەنووس و مافی خودموختاری و مەشروعییەتی بزووتنەوە ســـەربەخۆییخوازییەکان دژی دەوڵەتانـــی کۆلۆنیالیستی دەکاتەوە. هەروەها یاسا و ڕێساگەلی جۆربەجۆر له سەر پشتیوانی له خەباتی چەکداریی بزووتنـــەوە نەتەوەییـــەکان و هێزگەلێک که بۆ دەستەبەر کردنی مافی دیاری کردنی چارەنووس خەباتی چەکداری دەکەن دەبینرێن. لەم بارەیەوە دەتوانین ئاماژە به کۆنڤانســـیۆنی ژنێڤ ســـاڵی ١٩٤٩ له سەر شەڕ و ناکۆکییه نائێونەتەوەییەکان (ئەو نەتەوانـــه که بۆ ڕزگاریی نەتەوەیی خەباتی چەکداری دەکەن) بکەین. هەروەها تێکۆشان و خەباتی وڵاتانی جیهانی ســـێهەم که به هەموو هێزیانەوە له پشـــتی بزووتنـــەوەی بەرخۆدانی

نەتەوەیی بوون و توانییـــان بڕیارنامەی ژمارەی ١٨ی کۆڕی گشتیی نەتەوەیەکگرتووەکان لە ژێر ناوی «دۆخی بەرهەڵستکاران لە شەڕە چەکدارییە نانێونەتەوەییـــەکان» بڕیارنامەی ســـاڵی ١٩٦٩ و ژمارە ٢٦٧٦ی پەســـندکراوی ســـاڵی ١٩٧٠ کۆڕی گشـــتی، بە ناوەڕۆکی بڕیارنامەی ژمارەی پێشوو (١٨)، لە پشتیوانی لە خەباتکارانی ڕێگای ئازادی بە پەســـندی کۆڕی گشتیی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان بگەیەنن.

ئەم بڕیارنامە و یاساگەلە، لە کۆنفرانسەکانی ژنێڤ لە ساڵەکانی ١٩٧٤ تا ١٩٧٧ یاسایەک بە ناوی یاســـای بەشەردۆستانەی نێونەتەوەیی لێ کەوتەوە، کە شەڕە ئازادیخوازییەکانی نەتەوەکان وەک تێکهەڵچوونگەلـــی نێونەتەوەیی بەفەرمی ناســـران. هەروەها بڕیارنامـــەی ٢٩١٨ی کۆڕی گشـــتیی ڕێکخراوی نەتـــەوە یەکگرتووەکان لە ســـاڵی ١٩٧٢ و بڕیارنامەی ٣١٢ ساڵی ١٩٧٣ بە ڕوونی ڕایگەیاند کە سەرهەڵدانی چەکداریی بزووتنەوەگەلـــی ڕزگاریی نەتەوەیی، دژی ڕژێمە ڕەگەزپەرەست و کلۆنیالیســـتەکان مەشرووعە. هەروەهـــا بڕیارنامـــەی ٣١٣٤ی ســـاڵی ١٩٧٦ بـــە ڕوونی ئیزنـــی کەڵک وەرگرتـــن لە هێز بە دژی کلۆنیالیـــزم و داگیرکەریی بـــە بزووتنەوە ڕزگاریدەرەکان داوە. (حەمد ٢٠١٤)

کەوابوو بە پێی دۆخی کوردســـتان و یاسا نێونەتەوەییـــەکان، بزووتنـــەوەی چەکداریـــی کوردســـتان دژی داگیرکەران، مەشرووعییەتی نێوخۆیـــی و نێونەتەوەیی هەیە و تا لە ســـەر ئـــەم ڕێچکەیـــەی ئێســـتای بێـــت و خەڵکی سیڤیل و ماف و ئازادییەکانیان نەکاتە ئامانجی هێرش، وەک بزووتنەوەیەکی ڕەوا و مرۆڤتەوەر دەمێنێتەوە.

سەرچاوەکان

«‹Illusion of War.» Er terrorisme en straffelov eller en krigshandling? . Mackenzie Institute , 2014.
Abdulrahman, Ghassemlou. tavgey heqiqet 2. 2005.
Burke, Edmund. Select Works of Edmund Burke, vol. 3 . 1975.
Disorders and Terrorism. National Advisory Committee on Criminal Justice Standards and Goals, 1976.
Eviatar, Daphne. «Er terrorisme en krigsforbrytelse som kan kjøres av Militærkommisjonen? Hvem vet?» Huffington Post, 2013.
Fine, Jonathan. Political and Philological Origins of the Term Terrorism from the Ancient Near East to Our Times. Middle Eastern Studies, 2010.
FN-sambandet. minstemme. Årsaker til terrorisme. https://www.minstemme.no/oppgaver/arsaker_til_terrorisme (funnet 08 29, 2019).
Fortna, Virginia Page. «Do Terrorists Win? Rebels› Use of Terrorism and Civil War Outcomes.» 2015: 519–556.
Ghassemlou, Abdulrahman. «terrorism.» 1986.
Hudson, Rex A. «Who Becomes a Terrorist and Why The 1999 Government Report on Profiling Terrorists.» Redigert av Federal Research Division. The Lyons Press, 2002.
Hva er internasjonal terrorisme? . Wayback Machine. NUPI, 2005.
Iviansky, Ze›ev. «Individuell terror: konsept og typologi, Journal of Contemporary History vol. 12 . 1977.
Jongman, A.P. Schmid og A.J. Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature. Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, 1988.
Kellner, Douglas. «9/11, spectacles of terror, and media manipulation: A critique of Jihadist and Bush media politics.» Critical Discourse Studies, 2004: 41-64.
Purpura, Philip P. Terrorism and homeland security. 2007.
Ruthven, Malise, og Azim Nanji. «Historisk Atlas of Islam .» Harvard University Press, 2017.
Soli, Eivind Balsvik & Susanna. Politisk teori. 2011.
Stevenson, red. av Angus. «Oxford Dictionary of English. .» New York: Oxford University Press., 2010.
Teichman, Jenny. How to Define Terrorism. 1989.
«Terrorisme.» Encyclopædia Britannica. (funnet 1 7, 2015).
Wisnewski, J. Jeremy, red. « Tortur, terrorisme og bruk av vold.» 175. , 2008.
حەمـــد, عەبـــدوڵا. بزووتنەوەگـــەی ڕزگاری نەتەوەیـــی و پێکدادانـــە تێرۆریســـتییەکان لە یاسای نێونەتەوەییدا. 2014. file:///C:/Users/ASUS/Desktop/%D8%A7%D8%A7%D8%A7%D8%A7%D8%A7%D8%A7%D8%A7%D8%AA%D8%B1%D9%88%D8%B1%DB%8C%D8%B3%D9%85.pdf (funnet ئاگوست ٢٨, ٢٠١٩).

دەسەڵات و کۆمەڵگا

لە نێوان بیرکردنەوە و فەرامۆشیدا

مامەند عەلیار

ئاماژە

ئایا سیستەمێکی نەتوانای فیکری و سیاسی بە ئایدۆلۆژیایەکی توندئاژۆ و چەقبەستووەوە دەتوانێ بۆ بەڕێوەبردنی کۆمەڵگا خاوەنی فکر و «بیر کردنەوە» بێ؟ پرسیارێکی بنەڕەتی کە بەردەوام دوو تاقم لە مرۆڤەکانی کۆمەڵگای ئێمە بیری لێ دەکەنەوە و دەیورووژێنن و هەڵبەت لەسەر وڵامەکەی تووشی کێشەی بنەڕەتی دەبن؛ ئەگەرچی لە ڕاستیدا ساکار دەنوێنێ، بەڵام وڵامەکان و وردبوونەوە لە ئاکامی ئەو وڵامانە قووڵایی و هەستیاریی پرسیارەکەمان بۆ دەردەخا.

ئایا سیستەمێکی نەتوانای فیکری و سیاسی بە ئایدۆلۆژیایەکی توندئاژۆ و چەقبەستووەوە دەتوانێ بۆ بەڕێوەبردنی کۆمەڵگا خاوەنی فکر و «بیر کردنەوە» بێ؟

پرسیارێکی بنەڕەتی کە بەردەوام دوو تاقم لە مرۆڤەکانی کۆمەڵگای ئێمە بیری لێ دەکەنەوە و دەیورووژێنن و هەڵبەت لەسەر وڵامەکەی تووشی کێشەی بنەڕەتی دەبن؛ ئەگەرچی لە ڕاستیدا ساکار دەنوێنێ، بەڵام وڵامەکان و وردبوونەوە لە ئاکامی ئەو وڵامانە قووڵایی و هەستیاریی پرسیارەکەمان بۆ دەردەخا.

ڕەنگە زۆر وڵام بۆ ئەو پرسیارە نووسرابێ یان بە شێوەی خولیا و کەڵکەڵەی تاکەکەسی و نەنووسراو، ختووکەی زەینی ئینسانی ئەمڕۆیی بدا. لێرەدا دوو سەری هێڵێک دەخەمە بەرچاو و خوێندنەوە نێونجییەکان جاریَ وەلادەنێم.

جەمسەرێک کە بە خۆش بینییەوە پێی وایە سیستەمێکی ئاوا کە تا سەر ئێسقان کۆنەپارێز و خاوەن ئایدۆلۆژیایەکی نەگۆڕ و چەقبەستووە، لە ڕاستیدا نە بیرێکی هەیە و نە بیرێک بەرهەم دێنێ، بەڵکوو لە ڕابردوو و سەرچاوەکانی پێشووی کە ئێستا لێڵ و بۆگەنیش بوون پاراو دەبێ و پلانێکی بۆ بیرکرنەوە لە دۆخی ئینسانی ئێستا نییە. بە واتایەکی ڕوونتر ئەو جەمسەرە پێی وایە لە بنەماوە سیستەمێکی لەو شێوەیە، توانای بیرکردنەوە و بەرهەمهێنانی سامانێکی فیکریی نییە و بۆ دڵنیاییش دەڵێن «ئەو چەشنە بیرە کە ڕیشەی لە جۆرێک لە بەربەرییەت و وەحشیگەری» بە واتا یوونانییەکەیدایە، ناتوانێ بیر بکاتەوە و تەنیا بە پێی زاتی خۆی وێرانکەرە و بەربەرەکانی و دژوەستانیشی کارێکی سانایە.

جەمسەرێکیش پێیان وایە ئەوە سامانی ڕابردووی ئەو سیستەمەیە کە خەزێنەی لەبڕان نەهاتووی بیری وێرانکەری بۆ بە جێهێشتوون و ئەوانیش نەک ئێستا بەڵکوو بیری بایەگانیکراوی پێشوویان بۆ بەڕێوەبردن و دژایەتی و هێژمۆنی ئێستایان دەکار دەکەن و لە ئاکامدا دیسان ئەو شێوەیە چون ناکارامەیە ناتوانێ بیرێک بەرهەم بێنێ.

بۆ گەڕانێکی وردتر بە شوێن سەرەداوی وڵامێکی ترسێنەر و هەڵبەت دڵنیاکەرەوە، بۆ پلانی ئێستا و داهاتووی ئەو مرۆڤانەی کە لە چوارچێوەی سیستەمێکی وادا دەژین، کێشەیەکی لە گوێن کێشەی بەرباس لە ئەورووپا و لە زمان «ئالێن بەدیو» فیلسووفی بە توانای فەڕانسەوە دەکەمە بناخە بۆ شیکارییەک کە بتوانێ هێندێک ڕووناکایی بەو کەشە تاریک و تەماوییە ببەخشێ کە لە پرسیارەکەدا زەقم کردووە. لە کتێبی «ئەو سەدەیەدا»، «ئالێن بەدیو» باسی سەدەی بیستەم دەکا و گۆشەنیگای جۆراوجۆر بۆ پێناسەی بابەتێک بە ناوی سەدە دەخاتە ڕوو. ئەوەی سەدەیەک چەندە و لە کەیەوە تا کەی دەخایەنێ و ئایا هەمیشە پێناسە و کاتێکی دیاری کراو، واتە سەد ساڵی ڕەبەق بۆ ناسینی سەدەیەک پێویستە؟ لە ئاکامدا ئەوەی پێمان دەڵێ ئەوەیە کە ئەو، سەرهەڵدان و ماوەی خۆ دەرخستن و ئاوا بوونی شێوە بیرێک بە نیشاندەر و پێناسەی سەدە دەزانێ و ئەوەش دەبێتە هۆی ئەوەی بە پێناسەی جیاواز و کاتی جیاواز و ئاکامی جیاواز بگەین. بۆ وێنە بە پێی ئەوەی لە کام گۆشەوە و بە پێی سەرهەڵدان و مەودای کاتیی ژیانی کام بیرکردنەوە، لە جیهان بڕوانین، کات و پێناسەی سەدەیەک جیاواز دەبێ. سەدەی ئەستالین یان سەدەی لیبراڵ، سەدەی نازیسم یان سەدەی مارکسیسم و ...

دواتر بابەتێکی دیکە دەخاتە ڕوو و دەڵێ: ئێمەی فیلسووف کارمان بەوە نییە لەو سەدەیەدا چی ڕووی داوە، بەڵکوو قسە و کەڵکەڵەی ئێمە ئەوەیە لەو سەدەیەدا «بیر لە چی کراوەتەوە».

ئەوەی کە بیر لە چی کراوەتەوە دیارە خاڵی کێشەیەکە کە «ئالێن بەدیو» دەستی لە سەر دادەنێ. چون بە ڕای ئەو تاقمیکی زۆر پێیان وایە لە ڕاستیدا هەندێک لە سیستەمەکان نەتەنیا بیریان نەکردووەتەوە بەڵکوو دەکار کردنی وشەی بیرکردنەوە بۆ ئەو سیستەمانە یاساخ و بقەیە و دەبێ حاشا لەوە بکرێ کە ئەو سیستەمە تۆتالیتێرانە بیریان کردبێتەوە. بۆ وێنە کاتێک پرسیار دەکرێ «نازییەکان بیریان لە چی دەکردەوە؟» لە ڕاستیدا ئەو تاقمە هەر لە بنەما ڕا پرسیارەکە بە نارەوا دەزانن. بەدیو پێی وایە پێش گرتن بەو پرسیارە و ئاستەنگ سازکردن بۆ بیرکردنەوە لەوەی کە نازییەکان بیریان لە چی دەکردەوە، بێ گومان کێشەیەکمان ئاوقا دەکا ئەویش ئەوەیە کە؛ «تا نەزانین نازییەکان بیریان لە چی دەکردەوە، ناشزانین چییان کردووە.» ئەوەش دەبێتە هۆی ئەوەی پێش بە پێکهێنان و بیچم بەخشی و سورەتبەندی سیاسەتێکی ڕاستین بگیرێ کە ببێتە هۆی بەرگرتن لە کردەوەکانی ئەوان. ئەوەی پێمان وابێ نازیسیم یان هەر سیستەمیکی سەرکوتکەر و بەربەریی دیکە بیر ناکاتەوە خۆی هەڵگری «بزاڤێکی شاراوەی پاکانە بۆ کردنە».

ئەو کێشەیە ئەگەر لە سۆنگەی ئەو بیرە وردەی بەدیو لێک بدەینەوە و بۆ خوێندنەوەی سیستەمی داسەپاو بە سەر ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا کەڵکی لێ وەربگرین، دەبێ بپرسین ئایا لە سیستەمێکی داخراوی کولتووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی کە کۆماری ئیسلامی بۆ خەڵکی ئێران بە گشتی و کوردستان بە تایبەتی بە دیاریی هێناوە، هەر لە بنەماوە سیستەم بۆ بەڕێوەبردن و چۆن لە خشتەبردنی کولتوری و کۆمەڵایەتیی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بیر دەکاتەوە یان نا مودێلێکی نەگۆڕ هەیە و هەر ئەو مودێلە ڕەچاو دەکرێ؟

بە پێی هەموو ئەو ئاڵوگۆڕانەی لە کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، لە چوار دەیەی ڕابردوو هاتووەتە پێشێ، بەرز و نزمیی زۆر لە چەشنی پلان و پیلانە کولتووری و کۆمەڵایەتییەکانی سیستەم لە کوردستان وەبەرچاو دێ. چون مەجالی ئەو نووسراوەیە کورتە ناکرێ کۆی ئەو کێشانەی کە لە دەیەکانی شەست و حەفتای هەتاوی بە چەشنێک بە سەر کوردستاندا سەپان و هەروەها مودێلێکی جیاواز و شێوە ڕوانینێکی دی کە لە حەفتاوە تا هەشتا ڕەچاو کراوە و پاشان وەرچەرخان لە سەردەمی دوو دەوڵەتی ئەحمەدی نیژاد بخەینە بەرباس.

> **بە پێی هەموو ئەو ئاڵوگۆڕانەی لە کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، لە چوار دەیەی ڕابردوو هاتووەتە پێشێ، بەرز و نزمیی زۆر لە چەشنی پلان و پیلانە کولتووری و کۆمەڵایەتییەکانی سیستەم لە کوردستان وەبەرچاو دێ**

باسی ئەو کورتە نووسینە «بیرکردنەوە و پلان و پیلان»ی نوێی سیستەمە لە دوو ساڵی ڕابردوودا و هەڵبەت پێشتریش لەگەڵ ڕمێنی کەشی مەجازی و ڕاگەیەنە مەجازییەکان پێشینەیەک لەو بیرەی ئێستا بە پانەوە جێبەجێ دەکرێ وەبەرچاو دەکەوت. واتە لێرەدا نامانهەوێ چی گوزەراوە بخەینە بەرباس، بەڵکوو بە مودێلی بەدیو بیر لە چی کراوەتە و لە ئێستادا بیر لە چی دەکرێتەوە هێندێک تاوتوێ دەکەین، ئەویش تەنیا لە ئاستی ڕاگەیەنە مەجازی و کەسایەتییە کولتووری و کۆمەڵایەتییەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان. دەنا وەک ڕۆژ ئاشکرایە ئەگەر توێژەرانی بوارە جوداکان هەرکام سووچێک لە ژیانی کورد لەو بەشەی کوردستان بگرنە بەر، ئەوە دەتوانن بیرکردنەوەی سیستەم لەو بوارەدا بدۆزنەوە و بیخەنە بەر تیشکی

روون‌کردنەوە و تیغی ڕەخنەوە.

□

کاتێــک «واڵتێــر بێنامیــن» ڕاســپێردرا توێژینەوەیەک لەســەر مێژووی کۆمەڵایەتیی فەرانســە بنووســێ، یەکێک لە گرینگترین کارەکانی کە نیشاندەری ئاراستەی ڕەخنەیی و میتــۆدی کاری دواتری ئــەو بوو، ئاوێتەی توێژینەوەکەی بوو. ئەویش ئەوەی کە ڕێبازێکی نوێی بۆ نووسین و خستنە دەستی زانیاری و ئــەو کۆد و داتایانە گرتە بەر کە لە شــێوەی پێشینیانی خۆی جیاواز بوو. ئەو کون بە کون و کەلێن بە کەلێنی پاساژەکانی فەرانسە گەڕا تا بزانــێ لە ناخی کۆمەڵگا و لە نێو خەڵکاندا چی دەگوزەرێ و کولتووری «بوت ســازی لە کاڵا» چۆن ڕۆچووەتــە هەناوی بازاڕەوە، هەر بۆیە ئەو کارە دوایی بە پرۆژەی پاســاژەکان یان کتێبی پاســاژەکان ناوی دەرکرد. وتاری «کرین هــاوڕێ لەگەڵ واڵتێــر بێنامین» بە وردی باســی بەشێک لە پرۆژەی پاساژەکانی ئەو فیلســووفە دەکا و لە لایەکی دیکەوە ئەو نەریتە ڕەخنەییەش دەناسێنێ کە لە بە بوت بوونی کاڵا دەدوێ. ڕوانینێک کە تێیدا شــت بە واتای کاڵایەک لە بازاڕدا پێشکەش دەکرێ وەک بوونەوەرێکی خەیاڵی و وەهمیی لێدێ و لە بەرانبەریدا کەسەکان تا ئاستی شت بوون دادەبەزن. بوودریاریش هەر لەو بارەوە دەڵێ کرین چەشنێک لە فریوی تێدایە. نواندنەوەی چێژبەخشــانە، ڕازاندنەوەی جادوویی، کایەی دڵبزێو و دنەدەری شــکڵ و ڕەنگەکان دەبێتە هۆی فریوی پیاســەکەر. پیاسەکەر لە ڕێگای ئەو فریووەوە دەبێتە دەکار کەر و بە کارهێنەر. (بودریــار بە پێی وتاری گۆڕین) کۆی کارێک کە بنیامێن لە پرۆژەی پاساژەکاندا دەیکا لەو پێوەندییەدا و لە باسی ئەو وێنانەیە کە دۆخی پاســاژ و کاڵاکان و فەزای تــازە پێکهاتوو لە بازاڕی فەرانسە دەیخولقێنێ.

گرینگایەتییــەک کە هەم بنیامین و هەم باقــی بیرمەندانــی قوتابخانــەی فرانکفۆرت بــەو بابەتەیــان دا و دواتریــش زۆربەی ئەو ڕۆشنبیرانەی خوێندنەوەیەکی ڕەخنەگرانە و زۆر جار شۆڕشگێرانەیان لە دۆخی کۆمەڵگای چەق بەســتوو هەبــووە جەختیان لەســەر کردووەتــەوە، ڕێگای خۆش کــردووە بۆ وەی چەشــنێک لە خوێندنەوەی نوێ بێتە ئارا و ببێتە سەرباســی زۆر یەک لە خوێندنەوەکان کە لەودا ڕۆڵــی بزوێنەرانــی کۆمەڵایەتی و میعمارانــی کولتــووری تێیدا بەرچــاو و بە گشــتی ڕۆڵی کولتــوور و کاری کولتووری و گرینگی بزواندنــی هێزە کۆمەڵایەتییەکان بۆ گۆڕان گرینگ و حاشا هەڵنەگرە.

ئەگەر دونیای ئێستا بەرهەمێکی دیکەی لێ زیاد کرابێ کە ئێمەی کوردیش لەو کاڵایە بێبــەش نەبووین و نە تەنیا بێبەش نەبووین بەڵکوو گیرۆدەی زۆر لایەنیشــی بووین، ئەو کاڵایــە کەڵک وەرگرتن لە هەموو ئەو شــتە مــاددی و فکرییانەیــە وەک کاڵای مادی و فکری کە دەســەڵات لە فەزای مەجازیدا بە شــێوەیەکی ڕازاوە و فریودەر نیشانمانی دەدا. ئەوە نییە وەک شەقامگەڕ و پاساژ گەڕەکانی ســەردەمی واڵتێر بێنیامین، ئێســتا زاراوەی وێبگــەڕی و ســایتگەڕی و کاناڵ گەڕی و هەموو گەڕانە مەجازییــەکان بوونەتە پانتای گەڕانی نەسلێک کە بۆتە ڕێبواری ئەو کووچە و کۆڵان و ڕێگا هەراو و ڕازاوانە. ڕێگا و کووچە و کۆڵانێک کە کاڵای فیکری دەسەڵاتی تێدا دانــدراوە و لە هەمان کاتدا فرۆشــیارانی ئەو کاڵایانەش خۆیان کــردراو و بکەری پرۆژەی بازارێکن کە دەســەڵات بە دژی ئەوان یان بۆ فریوی ئەوانی داناوە. بە واتایەکی دی، دەتوانم بڵێم هەم کاڵاکان داســەپێندراو و فریودەرن و هەم فرۆشــیارانی کاڵاکان یا بەشــێک لە دەسەڵاتی شاراوەی سیســتەمی داگیرکارن و یــان لە خزمەت دەســەڵاتدا، بەشــێک لە پرۆژەی فریو و بە لاڕێدابردنی پیاســەکەرانن کــە دواتر ئاکامی نالەبــاری لێدەکەوێتەوە و

هەر ئەو پیاسەکەرانە لە شوناس و کۆمەڵگا و کولتووری خۆیان دادەبڕێ.

لــە ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان بە پێــی ئەوەی لە چل ســـاڵی ڕابردوودا سیســـتەمی سیاسی و کولتووریی زاڵ سیســـتەمێکی داسەپاوی خاوەن دەســـەڵات و هەڵبـــەت نەک خاوەن هێژمـــۆن بووە، تـــاک و کۆمەڵگای کورد دوو ئاراســـتەی جودایان لەو بارەدا گرتووەتە بەر. یەکەمیـــان سیســـتەمی زاڵ و ســـەپاوی بە زۆربـــەی تایبەتمەندییەکانییـــەوە وەرگرتووە و لــە زەینیدا هەڵیتاوانـــدووە و وەک بکەری ئەو سیستەمە جووڵاوەتەوە، گوتارێک کە ئەو ئاراستەیە بەرهەمی هێناوە مرۆڤی پەسیڤ و لە باشترین دۆخیدا مرۆڤی نامۆ لە شوناسی ڕەســـەن و بە دوور لە کاراکتەرێکی کوردی و نیشـــتمانی بووە. ئەوانەی دواجار ئەگەریش بەرهەم و چالاکییەکیشـــیان بووبێ هاوشانی گوتاری دەســـەڵات لە نـــزم کردنەوە و بەرەو کـــزی بردنـــی هێزە شـــوناس خـــوازەکان و بەدیهێنەرانـــی گۆڕانکاری، دەســـتی باڵایان بووە و زۆر جار زەبری ئەو لایەنە گورچووبڕتر و کاریگەرتر بووە لە زەبرێک کە دەســـەڵات ڕاســـتەوخۆ ویســـتوویەتی لـــەو پێکهاتـــە کۆمەڵایەتی و نیزامە کولتوورییە ڕەســـەنەی بـــدا. ئەویش بـــە چەند هۆ دەتوانین باســـی بکەیـــن. واتە ئەگەر لایەنی ناوخۆی کورد کە تەبا و هاوشانی ویستی سەردەست و گوتاری زاڵی سیاســـی – کۆمەڵایەتی، کە نیگایەکی کۆلۆنیالیســـتییە هەنـــگاو هەڵدەگرێ، زووتر بە مەبەســـت دەگا و هەندێ جـــار لەوانەیە دەستکەوتیشـــی بۆ ئەو ئاراستەیە ببێ کە بە ئاگایانە و دژە کوردانە گرتوویەتە بەر.

ئـــەو تاقمە بەشـــێک لە حەساســـییەتە کولتـــووری و کۆمەڵایەتییەکانی کورد باشتر لە دەسەڵات دەناسن و قامک لە سەر هەندێ بابەت دادەنێـــن کە لە ڕواڵەتـــدا دیمەنێکی خۆماڵییـــان هەیـــە یان لانی کـــەم ڕواڵەتێک پێشان مرۆڤی کورد دەدەن کە ئەو ڕواڵەتە لە نیگای یەکەمدا نامۆ و دژ نانوێنێ.

دووەم ئـــەوەی کە ئـــەو لایەنە باشتر لە دەســـەڵات دەتوانێ پلان بۆ لە خشتە بردنی ئەو سامانە فەرهەنگی و کۆمەڵایەتییە دابڕێژێ کە دژە سیســـتەمە و لە هەڵوەشـــاندنەوەی پلانەکانیشیدا کاراتر و خۆماڵیتر دەردەکەوێ.

سێیەم بابەتی گرینگ لەو بوارەدا ئەوەیە کـــە ئەگەر هەمـــوو ئەو پلانانە دەســـەڵات و دامودەزگا ئیدیۆلۆژیکەکانی بە تەنێ بەرێوەی بەرن و لە ڕواڵەتدا چ نیشـــانەیەکی وا بە جێ نەهێڵن کە نامۆیی و پرینگانەوەی ئینســـانی کوردی لێ بکەوێتـــەوە، بەڵام لە کۆتاییدا لە خاڵی وەرگرتن یان گەیاندنە مەبەستی پرۆژە فیکرییەکەیدا، دیســـانەوە دەســـەڵات لەگەڵ کێشـــەی قووڵ ڕووبـــەڕوو دەبێتـــەوە. چون لێرەدا چالاکان و بیرمەندان و شیکارانی بوارە جوداکانی کۆمەڵگای کوردی دردۆنگی دەکەن لە کالا و پلانێکـــی کولتووری و کۆمەڵایەتی کە لەسەر دەستی دەسەڵاتی سەپاو خەریکە بە «بەســـتەبەندییەکی نوێ»وە دەرخواردیان دەدرێ و لە ئاکامدا ئەو کالایە بە سەردەستی دەسەڵاتەوە دەمێنێتەوە.

نموونەی هـــەرە بەرچاوی ئەو بەســـتە کولتووری – هونەری- سیاســـییە بوو کە لە چەند مانگی ڕابردوودا لە ژێر ناوی «کۆنگرەی مەشـــاهیری کورد» بە هەمو زەرافەتەکانییەوە دەیانویســـت پێشـــکەش نـــەوەی نوێـــی خوێنـــدەواری کوردی بکـــەن و ئەوەی لێی بەرهەم هات شەپۆلێکی ڕەخنەگرانە نەک بە تاکە بەشـــداربووەکانی ناو ئەو هەڵبژێردراوانە، بەڵکوو بە کۆی مەبەســـت و پـــلان و پیلانە کولتوورییەکـــەی دەســـەڵات و لـــە ئاکامدا تەنانەت بە وشـــیاریی کۆمەڵگای چاوکراوەی کـــوردی ڕۆژهـــەڵات وەک کالایەکی بۆژۆ و نارەســـەن بە سەر دەستاندا مایەوە و جگە لە هەندێ کەســـی تایبـــەت، تەنانەت هێندێک

دڵسۆزی کوردیش کە کەوتبوونە بازنەی ئەو کایەیەوە و دواتر ئاگاداری پلان و پیلانەکە بوون، یان خۆیان لێ کێشاوە و یان دژی ڕاوەستان.

بەڵام ئەگەر کۆی ئەو کردەیە ناوی بەڕێوەبەرانی دەستنیشان نەکرابا و دەزگای وەک «دایرەی گشتی ئیتلاعات» و «سوپا» و «دەنگ و ڕەنگی کۆماری ئیسلامی» وەک بەڕێوەبەر بە ناوچاوانەوە نەبا و تەنیا بەسەندە کرابا بە هەندێ بنکە کە یەستا ئیعتباریان لە مەحەکی کۆمەڵگا نەدرابوو، ڕەنگە بۆیان چووبا سەر و زۆر ساناتر پرۆژەکەی ڕێژیم سەری گرتبا. پرۆژەی خستنە پەراوێزی تاقمێک لە ڕۆشنبیر و نووسەر و هونەرمەندانی کورد، بە خستنە بەرچاوی چەند سیمای خۆشەویستی کورد و شاردنەوەی دەیان کەسی حکوومەتی لە ناو ئیعتبار و ناوبانگی ئەو هونەرمەند و کەسایەتییانە و خستنە ڕووی کۆی ئەوانە وەک پەکەیجێکی خاوەن ئیعتبار.

لە دۆخی ئێستادا ئەو ڕەوتە وەک چوار دەیەی ڕابردوو دەوامی هەیە. بەڵام لە چەند ساڵی ڕابردوودا و بە تایبەت لە ساڵی پارەوە، شەپۆلێکی نوێی پلان و پیلانی کولتووری - کۆمەڵایەتی دژ بە کولتوور و کۆمەڵگای کوردی و لە ڕواڵەتدا بۆ خستنە ڕووی سیمای تازە و ئەکتیڤی کولتووری لە کوردستان لە ئارادایە.

ئەو شەپۆلە نوێیە هاوکات دەسەڵات لە چەند لاوە کاری بۆ دەکا. سازکردنی هێندێک بنکەی هەواڵ و شیکاریی کۆمەڵایەتی و سیاسی بە ئاراستەی خستنە ڕووی ساکارترین بابەتەکان و بڵاو کردنەوەی هەواڵی سیاسی و کۆمەڵایەتی و لە بنەمادا کار کردن بۆ چەشنێک کولتوورسازی بە مۆرکی دەسەڵاتەوە. ئەو کاڵایە لە بازاڕی مەجازیی دەسەڵاتدا زۆر جار بە ڕەنگ و ڕووی ڕازاوە یان لە پەنا هێندێک بابەتی فریودەری دیکەدا دادەندرێ و بە سەر بەشێک لە کوردی بەکارهێنەری ئەو فەزایە و چالاک لەو فەزایەدا دادەسەپێ.

> لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە پێی ئەوەی لە چل ساڵی ڕابردوودا سیستەمی سیاسی و کولتووریی زاڵ سیستەمێکی داسەپاوی خاوەن دەسەڵات و هەڵبەت نەک خاوەن هێژمۆن بووە، تاک و کۆمەڵگای کورد دوو ئاراستەی جودایان لەو بارەدا گرتووەتە بەر

تەرخان کردنی بوودجە بۆ هێندێک چالاکی فەرهەنگی کە لە ڕاستای سیاستی گشتیی سیستەمدا لەبەرژەوەندیی «سیاسەت» و «سیاسەتی زمانیی» سیستەم، شت دەنووسن و بە گشتی ئەدەب و زمان و کولتووری کوردی بە سەرچاوە پان ئێرانەکانەوە دەبەستنەوە و لە ئاکامدا بە چەشنێک خەریکی مێژوو سازییەکی فەرهەنگی - کۆمەڵایەتی نوێ دەبن و مێژووی دەسەڵات لە کولتوور و زمانی کوردی دەنووسنەوە. بۆ ئەو بابەتەش ئاماژە بە بەڵگەیەک دەکەم کە لە سەر «مێژوو سازیی ڕەزاخان»ی بە تازەیی دەرکەوتووە و نیشان دەدا کە چۆن ئەو ڕەوتە بە هێوری و تەنانەت ئاکادێمیک کاری بۆ کراوە و پلانی بۆ داڕێژراوە. پرۆژەی پێشنیاری کۆی دەستەی وەزیرانی ڕەزا خان بۆ بەخشینی پارە بە کەسانی وەک «ڕەشید یاسەمی» و «ولادیمێر مینۆرسکی» و ... بۆوەی مێژووی کورد لە بەرژەوەندیی دەسەڵات بنووسن. مێژوویەک کە کورد ببەستێتەوە بە کولتووری سەردەست و تەنانەت ئاوێتەی ئەوی کا و شوناسێکی سەربەخۆی بۆ قایل نەبێ. لەو سەنەدەدا تەنانەت ڕادەی پارەیەک کە بۆ هەرکام لە سێ مێژوونووسەکە دیاری کراوە نووسراوە و ڕەزا خان دەستووری لەسەر داوە و دواتر هەر ئەو مێژووانە بڵاو کراونەتەوە. جا بە پێی میتۆدی کارەکەیان ڕەنگە کەسێکی وەک مینۆرسکی هێندێک

جیاوازتر و پابەندی میتۆدتر نووسیبێتی. (ئەو سەنەدە بە زوویی بلاو دەکرێتەوە)

سێیەم بابەت لەو بوارەدا سیاسەتی سیستەمە بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ ئەو کەسانەی ڕێگایەکی جودای کولتووری و کۆمەڵایەتی دەگرنە بەر. واتە یان بە پێی تێگەیشتنی زانستی و دروستی خۆیان لە ڕەوتە کولتووری و کۆمەڵایەتییەکان و یان بە پێی پێداویستیی هاوزەمانی نەتەوە و وڵات و شوێن-کاتی خۆیان، خەریکن بۆ بەرەو پێش بردنی نەخشە ڕێگایەک و خەملاندنی و بە کردەیی دەرهێنانی، هەنگاو هەڵدەگرن و بەرە بەرە لە هەزارەی تاریکییدا ئەوان سەردەمی ڕۆشنگەریی خۆیان دەخەنە بەر دەم تاک بە تاکی ئینسانی وڵاتەکەیان. ئەو تاقمە کە بە خۆشییەوە خۆبەخشانە و بە دوور و بەدەر لە ویستی دەسەڵات و لە پێناو ئیرادەیەکی «فۆکۆ» گوتەنی «ڕووە زانیاری» نەک «ڕووە دەسەڵات» خشتی نوێ وەسەر ئەو شوورەیە دەخەن کە پێش ئەوان و لە سەردەمی «ئەحمەدی خانی» و پێش ئەویشەوە خەونی بۆ دیتراوە و وەردە وردە بینا کراوە. لە ئێستاشدا کە ڕەوتەکانی ڕەسانەیی و تەوژمی زانیاری هەڵە/ڕاست لەوپەڕی خۆیدایە، جێگە و پێگەی ئەو تاقمە بۆ کورد و زمان و کولتوور و کۆمەڵگای کوردی بایەخی مان و نەمانی هەیە.

بۆ ئەو برگەیە دەبێ کەوانێکی دی بکەینەوە. دەسەڵات و کۆمەڵگا و لە ئێستادا هێزە کوردییەکان، هەر کام چ ئاراستەیەک لە بەرانبەر ئەو تاقمەدا دەگرنە بەر. لە درێژەی نووسیندا و وەک ئاکامی باس دووبارە دەگەڕێمەوە سەر ئەو خاڵەش و ئەگەریش وەک ئاکامگیری نا، بەشێوەی تایبەت ئاورێکی لێ دەدەمەوە.

> **بەڵام بە گشتی تا ئێستاش کۆمەڵگای کوردی و خاوەن بیرانی ئەو کۆمەڵگایە بە دەرەوە و ناوەوە، نەیاتوانیوە پلانێک بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی بە بەرنامە و بیرلێ کراوە و جیددی دابنێن و گوتاری بەرانبەری پێ دەمکوت بکەن**

دەسەڵات بە مەبەستی ناکارا کردنی ئەو چالاکە کولتووری و کۆمەڵایەتییانەی لە ناوخۆ بە کار کردنی ڕەسەن و مەبەستی ڕۆشنگەری و بردنە سەری ئاستی زانیاریی تاکی کورد حەول دەدەن، بەر لە هەموو شت دەستی داوەتە «نەهاد سازی» و تەنانەت «کەسایەتی سازی» و ئەوانە وەک نەهاد و کەسایەتی ئیدئالی خۆی بە کۆمەڵگای کوردەواری دەناسێنێ و دەیانکاتە سەرچاوە بۆ بەشێکی زۆر لە کۆمەڵگا کە ئاگاداری پلان و پیلانی سیستەم نین. دانانی زۆر بنکە و ماڵپەڕ و گرووپی تێلگرامی و لاپەڕەی فەیسبووکی و ناوەندی تەنانەت کوردۆلۆژی و ... لە ژێر ناوی جودا جوداوە، لەو کارانەیە لە مێژە کاری بۆ دەکرێ و هەزینەی لێ دەکرێ. ناوەندەی وەک «کورد پرێس» و کاناڵی وەک «موکریانی مەهاباد» و «زریانی موکریان» و «دیپلۆماسی ئێرانی» بەشی تایبەت بە کوردستانەکەی و ... نموونەیەک لەو ناوەند و فەزایانەن بە مەبەست و بیرلێ کراوە سیستەم یان خۆی دایمەزراندوون و یان بە تەرخان کردنی سامانی فیکری و ماددی، کەسی کوردی بەتاڵ لە شوناس و تەنانەت دژە شوناسی بۆ ڕاسپاردوون و پلان و پیلانی سیستەم لە هەموو بوارێکەوە دەبەنە پێش و زۆرجار فریودەرانە بوونی هێندێک لە کار و چالاکییەکانیان و بەشێک لە دوژمنکارانە بوونی بیرەکەیان دادەپۆشێ و زۆرجاریش بە پانەوە نووکی ڕمبیان لە دڵی شوناس و شوناس سازانی کورد دەچەقێنن. ئەگەر بمهەوێ نموونەیەک بۆ ڕوونتر بوونەوەی مەبەست بخەمە ڕوو، دەکرێ ئاماژە بە چەشنی دەکارکردنی وشە و

دەستە وشــەکان، لە ئامادە کردنی هەواڵێکدا بکەم. زۆربەی جاران ئاراســتەی هەواڵەکانی بەشــی کوردستانی هەموو ئەو ناوەند و کاناڵە سەر بە سیستەمانە، ئاراستەیەکی ئەمنییەتی و سەتاسەد حکوومەتییە و بەنموونە لە هەموو ئەو سەرچاوە باس کراواندا زۆر بابەتی سیاسی و کۆمەڵایەتــی و کولتووریی کورد بە لارێدا براون. بۆ وێنە لە گێرانەوەی تێکهەڵچوونەکانی پێشــمەرگەی هێزە کوردییەکان بە گشــتی لە گەڵ لایەنە چەکــدارە حکوومییەکان، لە دەکارکردنی دەســتەواژەی «تیرۆریست «هیچ پرینگانەوە و ترسێکیان نەبووە. دەکار کردنی ئەو دەســتەواژەیە بە نموونە بــۆ پارێزەرانی بەشــێک لە بەدیهێنەرانی ســەروەرییەکانی رۆژهەڵاتــی کوردســـتان، لە پەنــای هەواڵی فستیواڵی شایی و کێبەرکێی ئەسپ سواری و هەنــدێ وردە بابەتی زەردی رۆژنامەیی، لە درێژمــاوەدا، جێگیر بوونی ئــەو ئەدەبیاتە لە نێو نەســلێک دا بەدی دێنێ کە پێشــینەی ئــەو وەســفانە نازانن کە بــۆ وەها هێزێک دەکار کــراوە یان لانی کەم ئەو چەشــنە لە سووکایەتی کردن بە شــوناس سازانی کورد لە لایان گرینگیی لە دەســتە دەدا. هەڵبەت ئەگــەر کورد لــە دەرەوە و نــاوەوە پلانی بۆ بەرامبەرکێ لەگەڵ ئەو چەشنە ئاراستەیە بێ، نە تەنیا ئەو کایەیە لەبەرژەوەندیی دەسەڵات تــەواو نابــێ، بەڵکوو بە پێچەوانــەوە ئاکامی نالەباریشی بۆی دەبێ و ئەو بابەتەش باسێکی جیــاواز هەڵدەگرێ. ئەوە تەنیــا بە نموونە و بۆ دەرکەوتنی گۆشــەیەک لــەو کارە هێور و دژە کوردە خرایە روو، دەنا بە هەزاران نموونە لــە بوارەکانی دی هەن کە لــە چوارچێوەی بەســتەی هەواڵیی و شــیکاری و یادداشتی سیســتەم خوازدا دەرخوارد خوێنەری لاو و بەردەنگی ڕاگەیەنە مەجازییەکانی دەدەن.

کۆمەڵــگا یــان لانیکەم ئەو بەشــە لە کۆمەڵگای کورد کە ئەو چەشنە ئاراستەیەی دەســەڵات، یان دەست و پێوەندی سایبێری و مەجازیی دەسەڵات لە کوردستان دەبینێ، بە هۆی ئەوەی کەشــی سیاســی و تەنانەت فــەزای بڵاو کردنەوە هێند کپ و داخراوە، تا ئێستا لە ناوخۆ نەیانتوانیوە گوتارێکی بەرانبەر بەرهەم بێنن و ئەو ئاراستە تێکدەر و لارێ و چەواشەیە و بەرێوەبەرانی لە قاو بدەن.

لە دەرەوەش بە داخــەوە هەندێ بابەتی گشتی‌تر وەک کێشە کەڵەکەکانی سیاسەتی کوردی و سەرقاڵیی بەشێکی زۆر لە چالاکان بــە بابەتــی هونــەری و ئەدەبــی رووتەوە، نەیهێشتووە گوتارێکی تۆکمە بۆ بەربەرەکانی لەبەرانبەر ئەو رەوتە مەترســیدارە ساز بێ و تەنانەت وەکی لەســەرەتادا ئاماژەم پێ کرد، جــاری وایە ئەو زایەڵەیە دەگاتە گوێ کە ئەو سیستەمە لە راستیدا «بیرناکاتەوە» و پێویست نییە نیگەرانی ئاکامی نووســین و پلانەکانی بین، چون لــە بیرێکی قووڵەوە هەڵنەقولاون. ئەگەریــش جار جــار هەڵوێســتی جوان و رەسەن و شیکاریی بە پێزیش بوون، لە فەزای مەجــازی تینەپەڕیوە و تەنانەت دەتوانم بڵێم لە لاپەڕەی ئەو نووســەرەوە بــۆ لاپەڕەیەکی تر ڕانەگوێزراوە و هــەر ئەوەش بووەتە هۆی ئــەوەی کاریگەرییەکی ئەوتۆی نەبێ و کۆی ئەوانــە گوتارێکیان لێ بەرهــەم نەیە کە بە گوتــاری جێگرەوە و دەســتکەرەوە ناودێری بکەیــن. هەرچەند جاری وابووە کێشــەیەک کە هەســتیاریی گشتیی لێ ساز بووە هەموو فەزاکــەی تەنیوەتەوە و کاریگەریی خۆشــی داناوە. نموونەی وەک «کۆنگرەی مەشــاهیری کورد» لە سنە و «کۆنگرەی مودارا و ڕەواداری» لە مەهاباد دوو نموونەی باشن.

بەڵام بە گشــتی تا ئێســتاش کۆمەڵگای کــوردی و خاوەن بیرانی ئــەو کۆمەڵگایە بە دەرەوە و نــاوەوە، نەیاتوانیــوە پلانێــک بــۆ ڕووبەڕووبوونەوەی بــە بەرنامە و بیرلێ کراوە و جیددی دابنێن و گوتــاری بەرانبەری پێ دەمکوت بکەن.

ئەو دۆخە بۆتە هۆی ئەوەی سیســتەم و

دەست و پێوەندە سایبێری و ڕەسانەییەکانی «بیر لە شتێکی دیکەش بکەنەوە». ئەویش هێرش کردنە سەر هەر چەشنە بیرێکی شوناسخواز و ڕۆشنگەرە لە کۆمەڵگای کوردیدا. بۆ ئەو مەبەستە بە دوو شێوە دەست و پێوەندەکانی سیستەم کار دەکەن.

شێوەی یەکەم گرتنەبەری ئاراستەیەکی بە ڕواڵەت خوێندەوارانە و توێژەرانە و شیکارانەیە. ئەو شێوەیە مەبەستی کەڵە و زەبەللاحی هەیە، ئەویش کردنە نیشانەی کۆی شوناسی مێژوویی و کولتووریی کوردە. بۆیە کۆمەڵێ خوێندنەوەی هەڵە و چەوتی مێژوویی لە مێژوو، زمان و ئەدەبیاتی کورد دەخەنە ڕوو. ئەوانە بە خۆ خزاندنە فەزای ڕۆژنامەیی و سەردانی بنکە توێژینەوەییەکانی دەسەڵات، سیمای شیکار و مێژووناس و زمانزان بە خۆیانەوە دەگرن و هەم جیلێکی پێ چەواشە دەکەن و هەم مێژوو و سەنەدی نارِوون و هەڵە بۆ داهاتوو بەرهەم دێنن. ئەو کارەی لە ڕابردوودا کەسانی وەک «ڕەشید یاسەمی» کردیان و ئێستاش کەسانی وەک «ئیحسان هووشمەند» و دەست و پێوەندەکانی بە هاوسۆزی لەگەڵ نووسەرانی دژە کوردی وەک «گارنیک ئاساتووریان» خەریکی بەڕێوەبردنین.

شێوەی دووەم کردنە نیشانەی ئەو تاکانەی وەک کەسایەتیی خاوەن شوناس و متمانە پێ کراو لە بوارە جۆداکانی کۆمەڵایەتی و ئەدەبی و سیاسی لە لایەن دامودەزگای ڕەسانەییەوە، ئەویش نەک ئەو دام و دەزگایانەی ڕاستەوخۆ مۆری سیستەمیان بە سەرەوەیە، بەڵکوو ئەوانەی مووچەخۆر و دەستپەروەردەی موهەندیسانی کولتووری و کۆمەڵایەتیی کۆماری ئیسلامین. ئەوانە لە پەنا ئەوەی لە ئاستی وردتردا نەک لە ئاستی کەلان، وردە بابەتی پێوەندیدار بە ڕۆژنامەنووسیی ناوچەیی و پەرەستاندن و باسی کۆڵان و شەقام و ... کە خەڵک ئاوڕیان وێ دەدەن، دەکەنە خۆراکی ڕۆژانەی دەزگا ڕەسانەیی و کاناڵەکانی خۆیان، لە لایەکی دیکەوە لەو کەسایەتییانەی زیاترین کاریگەرییان لەسەر کۆمەڵگا هەیە هەڵدەپێچن و بە چەندین ئاست دەیانخەنە ژێر گوشارەوە.

> دەسەڵات بە مەبەستی ناکارا کردنی ئەو چالاکە کولتووری و کۆمەلایەتییانەی لە ناوخۆ بە کار کردنی ڕەسەن و مەبەستی ڕۆشنگەری و بردنە سەری ئاستی زانیاریی تاکی کورد حەول دەدەن، بەر لە هەموو شت دەستی داوەتە «نەهاد سازی» و ...

یان بە سووک کردنی ئاستی کار و نووسین و یادداشتی بێ کەڵک حەول دەدەن بۆ کورت ماوەش بێ یان بیانشکێنن یان بەر بە بیر و نووسینیان بگرن و بە خەیاڵی خۆیان لە نێو جەماوەردا لە کاریگەرییان کەم کەنەوە، یان بە شێوازی «کەیهانیی» گوزارشتیان لە سەر بڵاو دەکەنەوە. گوزارشتێک کە زیاتر لەوەی دەرخەری ڕاستیی کار و چالاکیی ئەو چالاک و کەسایەتییە کاریگەرانە بێ، زیاتر ئاوێتەی تۆهمەت و پەروەندەسازییەکی شاراوەیە و بە گشتی خستنە بەردەستی کۆدی مەترسیدارە لە سەر ئەو کەسایەتییانە بۆوەی دام و دەزگا ئەمنییەتییەکان بەر بە چالاکی و کاریان بگرن و تەنانەت دەست بە سەر کرێن و بخرێنە بەندیخانەوە. (بە پێی بەڵگەکانی ناوخۆ لە نووسینی دواتردا ئاماژە بەو چەشنە حەولە دەکەم کە بە پێی دەقی ئەو کاناڵ و ماڵپەڕانە خۆیان بۆ شیکاری زیاتر بە دەستەوە دەدەن)

ئەنجام

نامهەوێ باسەکەم بە شێوەی باو بە وەرگرتنی ئاکام لە کۆی گوتەگان کۆتایی پێ بێنم. چون ئەوە باسی ئەوشتانە بوو کە سیستەم لە دوو ئاستی کەلان و ورددا تەنیا لە بوارێکدا «بیریان لێ دەکاتەوە» و پلانیان بۆ دادەڕێژێ.

ئەو نووسینە بە چەند پرسیاری جاریّ بیّ ولاّم کۆتایی پیّ دیّنم. ئەو پرسیارانەی هەڵدەگریّ هەموو لایەک «بیری لیّ بکەنەوە» و بەرنامەیان بۆ ولاّم دانەوەی جیددی پیّیان هەبیّ. لە ناوخۆش هەموو چالاکانی دڵسۆز، پیّویستە نە تەنیا بیری لیّبکەنەوە بەڵکوو دەخوازیّ بە پلانیّکی تۆکمەوە پشتی هەر جووڵانەوە و ڕەوتیّکی کولتووری و کۆمەڵایەتی بگرن کە تەنانەت بەرژەوەندیی تاکەکەسی و دەستەییی ئەوانیشی تیّدا نەبیّ. ئەوەی دواجار هەمووان دەبیّ کۆ بکاتەوە خزانە ژیّر چەتری بەرژەوەندیی گشتی و هەست بە ژانیّکی هاوبەشە کە ئەگەر ئەوڕۆش بەرۆکی ئیّوەی نەگرتووە، سبەی بەرەو ئیّوەش دادەگەڕیّ و ماری دەسەڵات و دەست و پیّوەندی دژە شوناس و دژە کوردی، ڕۆژیّکیش بەرەو ئیّوە گەزارە دەردەکیّشیّ. هەر بۆیە ئەو پرسیارانە بە ڕەوا دەزانم و ولاّم دانەوەیان بە ئەرکیّکی نەتەوەیی و ڕۆشنبیرانە دادەنیّم.

- هیّزە کوردییەکان لە بەرانبەر ئەو دۆخە و ئەو «بیرکردنەوە سیستماتیکەی» دەسەڵات چۆن بیر دەکەنەوە و پلانیان چییە؟
- چالاکانی بوارە جوداکانی کۆمەڵایەتی و کولتووری دەرەوە و ناوەوە چ ئاراستەیەک دەگرنە بەر بۆ بەرگری لە خۆیان و هاوشان و هاوڕیّیەکانیان و بەگشتی چۆن «بیر لەو دۆخە دەکەنەوە» کە بەرەو پەسیف بوون پاڵیان پیّوە دەنیّ؟
- گوتاری هاوبەشی هیّزەکان بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی ئەو فەزایە ئەگەر هەر شەرمیّونانە بنویّنیّ و سیمایەکی ڕەخنەیی و لە قاودەری نەبیّ، داهاتووی بیرکردنەوە و بوونی شوناس ویستان و شوناس سازانی ناوخۆ بەرەو چ ئاقاریّک دەڕوا؟بیّ هیوایی یان تیّکەڵ بوون بە دۆخی سەپاو؟

دیپلۆماسیی نەتەوە بندەستەکان

ئارەش ساڵح

ئاماژە

لــە دنیــای ئەمڕۆدا کە تێکەڵاو بوون یەکێک لە میکانیزمەکانی گەرەنتیکەری پاراســتنی ئاســایش و بەرژەوەندیی نەتەوەیییە، نەتەوە بندەســتەکان بە شێوەی سیســتماتیک ئەو مافەیان لێ زەوت دەکرێت کە بتوانن بەشداریی ئەو کردەوەیە بن کە ناوی دەنرێت دیپلۆماســیی نەتەوەیی. هەوڵی هەندێک نەتەوەی بندەســت بەتایبەت لەدامەزراندنی ڕێکخراوێک بە ناوی ڕێکخراوی خەڵکە نوێنەرایەتی نەکراوەکان یان بەو شێوەیە کە لە کوردستاندا ناسراوە ڕێکخراوی نەتەوە بێ دەوڵەتەکان، ئەگەرچی گرینگە بەڵام ناتوانێت ڕاستیەکان تووشی گۆڕانێکی سادەش بکات. لەم پێوەندیەدا و لەم وتارەدا هەوڵ دەدرێت کە دوو چەمک لەیەک جیا بکرێنەوە؛ ئەویش چەمکی نەتەوە بێ دەوڵەتەکانە لە گەڵ چەمکی نەتەوە بندەســتەکان. جیا کردنەوەی ئەو دووچەمکە لەو ڕوانگەیەوە گرینگە کە ئاســتی نوێنەرایەتی کردنی سیاسی کە یەکێک لە گرینگترین باسەکانی دیموکراسی و دیپلۆماسیە، لەو دوو نەتەوەیەدا زۆر جیاوازە. بەڵام پێش لە هەرشتێک پێوستە بزانرێت دنیای ئەمڕۆ بە نیسبەت دیپلۆماسی و ڕۆڵی ئەو ئەکتەرانەی کە دەوڵەت نین چۆنە.

ڕۆڵی یاریکەرە نا دەوڵەتەکان

لە دنیای ئەمڕۆدا و هەم لە ئاستی سیاسەتی نێودەوڵەتی و هەم لە یاسای نێودەوڵەتیدا چەمکێک هاتۆتە ئاراوە بە ناوی دیپلۆماسیی یاریکەرە نادەوڵەتەکان Diplomacy of Non-State Actors. سەرهەڵدانی ئەو چەمکە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕاستییەی کە ڕۆڵی ئەو ئەکتەرانە لە پەنای دەوڵەتەکاندا (کە هێشتا ڕۆڵگێری سەرەکین) زیادی کردووە. ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان خەریکن ئەندامەتیی ئەو یاریکەرانە لە ناو خۆیاندا پەسەند دەکەن و ئەو یاریکەرانە خەریکن کاریگەری و شوێنگەی خۆیان لە سیاسەتی نێودەوڵەتیشدا پێشان دەدەن.

یەکێک لەو هۆکارهێنانەوانەی کە لە بەرژەوەندیی زیاد بوونی ئەو ڕۆڵە دێتە ئاراوە دەگەڕێتەوە بۆ چەمکێکی تر بە ناوی ناتەواویی ڕەوایی لە دەوڵەتداریی نێودەوڵەتیدا Legitimacy Deficit in Global Governance . لە ڕاستیدا هەندێک هزرمەند پێیان وایە کە زیادبوونی ڕۆڵی ئەو ئەکتەرانە دەبێتە هۆی ئەوەی دەوڵەتداریی نێودەوڵەتی ڕەواتر ببێت.

دیارە ئەم چەمکانە هەمووی لە ئاراستەیەکی هزرییەوە سەرچاوە دەگرن کە جیهانی نێودەوڵەتی وەکوو کۆمەڵگایەک دەبینن کە خاوەنی دامەزراوەی خۆیەتی. بۆ وێنە یەکێک لە گرینگترین ڕێکخراوەکانی ئەو کۆمەڵگایە کە هەڵگری ڕۆڵی دەوڵەتداریی جیهانیە ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتوەکانە. لەو ڕوانینەدا هەندێک کەس پێیان وایە کە لەو سیستەمەدا بە هۆی ئەوەی کە ڕۆڵی بڕیاردان تەنیا لە دەست هەندێک یاریکەری تایبەتدا کۆ بووەتەوە کە ئەوانیش دەوڵەتەکانن، ئەو سیستەمە بە تەواوەتی دیموکراتیک نییە بۆیە تووشی ناتەواوی ڕەواییە.

ئەم چوارچێوەیە کراوەترین چوارچێوەی فیکریی نەزمی لیبراڵیی ئەمڕۆیە کە دەتوانین لە ناوئاخنیدا جێگایەک بۆ نەتەوە بندەستەکان بدۆزینەوە کە بتوانن یاریدەری هەبوونی ئەوان لە کۆمەڵگای نێودەوڵەتیدا بن. بەڵام ئەم ڕوانگەیە بە دوو هۆکار تووشی دژبەرییەکی ناوخۆییە کە ڕۆڵی نەتەوە بندەستەکان لەبەرچاو ناگرێت و پەراوێزیان دەخات. سەرەتا و پێش لە هەرشتێک پێشمەرجێکە کە ئەم ئاراستە فیکرییە هەیەتی و ئەویش ئەوەیە کە دنیای ئەمڕۆ بە کۆمەڵگایەک لە یاریکەری بەرامبەر و هاوئاست دەزانێت و ئەو یاریکەرانەش دەوڵەتەکانن. ئەمە لە حاڵێکدایە کە کۆمەڵگای نێودەوڵەتی هێشتا مەودایەکی زۆری لەگەڵ چەمکی کۆمەڵگا هەیە و ئەودامەزراوانەش کە لەوێدا بەدی دەکرێن بە هیچ شێوە ناتوانن نزیک بەو دامەزراوانە بن کە کۆمەڵگایەکی ئاسایی هەیەتی. دووهەم ئەوەی کە جیاوازییەکی قووڵ هەیە لە نێوان نەتەوەی بێ دەوڵەت لەگەڵ نەتەوەی بندەست. لە نەتەوەی بێ دەوڵەتدا ئەگەرچی نوێنەرایەتیی سیاسی بە شێوازێکی تەواو نایێتە دی، بەڵام تا ڕادەیەک (پێوەندیی بە شێوازی حکومەت هەیە) ئەو نەتەوەیە دەتوانێت لە هەندێ میکانیزم ودامەزراوەی سیاسی بۆ نوێنەرایەتی کردنی سیاسیی خۆی کەڵک وەربگرێت. ئەمە لە حاڵێکدایە کە نەتەوەی بندەست نەتەنیا بەهیچ شێوە خاوەنی نوێنەرایەتیی سیاسی نییە بەڵکوو بە شێوەی سیستەماتیک و بنەڕەتی پێشی پێ دەگیردرێت کە لە کۆمەڵگای نێودەوڵەتی و ناوخۆییدا نوێنەرایەتی بکرێت. ئەو نەزمە لیبەراڵەش کە دەوڵەتداریی نێودەوڵەتی ئایدیاکانی لەسەر ئەودامەزراون بە تەواوەتی یاریدەری ئەو سەرکوتە سیستەماتیکەیە.

بۆ وێنە لەم پێوەندییەدا یەکێک لەو مێکانیزمانەی کە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان بۆ ڕێگەدان بە نەتەوە بێ دەوڵەتەکان هەیەتی لە ڕاستیدا دانوستانی ساڵانەی خەڵکە خۆجێیەکانە کە نوێنەرانی گەلانی بێ دەوڵەت لە ڕێگەی ڕێکخراوە جیاوازەکانیانەوە لەوێ بەشدار دەبن و کاریگەریان دەبێت. ئەگەرچی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران چەند ساڵە لە ڕێگەی مێکانیزمی تایبەتەوە بەشداریی ئەودانیشتنانە دەکات بەڵام یاسا و ڕێساکانی ئەو دانیشتنانە بە شێوەیەک داڕاون کە بە شێوەی

سیستەماتیک نەتەوە بندەستەکان لە نوێنەرایەتی بێ بەش دەکات.

دیپلۆماسیی جیهانیی کورد

لـە درێژەی خەباتی گەلی کورد بۆ دەســتەبەر کردنی مافەکانــی، ئەو نەتەوەیە هەوڵی داوە کە سەرنجی بیروڕای گشتیی جیهانی بۆ سەر بابەتی مافەکانی خۆی ڕابکێشێت. هەربۆیە دیپلۆماسیی کورد لەم پێوەندییەدا خاوەنی دوو تایبەتمەندی بــووە. یەکەمیان ئــەو دیپلۆماســییە خاوەنی مێژوویەکی نوێیە و هەروەها دیپلۆماســییەکی پاســیڤە. هەرکام لــەو تایبەتمەندییانە خاوەنی ڕۆڵی خۆیانن و ناسینیان دەتوانێت سنوورەکانی توانایی دیپلۆماســی کورد زیاتر ڕوون بکاتەوە و هەروەها یارمەتیــدەر بێت لە ڕوون بوونەوەی ڕێگای داهاتوو.

ئەگەرچی پێوەندیی نێوان کورد و نەتەوەکانی تر پێوەندییەکی درێژخایەنــە بەڵام لەم وتارەدا دوو چەمکی پێوەندی و دیپلۆماسی لە یەک جیا دەکرێنەوە. لەم وتارەدا دیپلۆماســی زیاتر وەکوو دامــەزراوە لەبەرچــاو دەگیردرێت و لە چەمکی خاوی پێوەندی جیا دەکرێتەوە. بەڵام سەرەرای ئەوە باســی مێژووی پێوەندی وەکوو باســێکی بنەمایی چاوی لێ دەکرێت.

یەکەمیــن پێوەنــدی لــە چوارچێــوەی دیپلۆماسیی مودێرنی کورد بە شێوەیەکی سروشتی دەگەرێتــەوە بۆدامەزراندنــی دەوڵەتی مودێرنی کورد لە کۆماری کوردستان. پێوەندییەکانی نێوان کۆماری کوردستان لەگەڵ کۆماری ئازەربایجان و ئەو گرێبەستانەی کە لە نێوان ئەو دوو کۆمارەدا بۆ ڕێکخستنی پێوەندیەکانی نێوانیان و ڕەوشی کەمینــە تورکەکان لە کوردســتان و کەمینەی کــورد لە ئازەربایجــان هاتۆتە ئــاراوە، یەکێکە لە ســەرەتاییترین و یەکەمیــن دەرکەوتەکانی دیپلۆماسیی کورد.

یەکەمین هەوڵ بۆدامەزراندنی دیپلۆماسیی کوردی کــە وەک دامەزراوەیەکــی ناحیزبی و نەتەوەیــی بتوانێــت نوێنەرایەتیی سیاســەتی کورد بــکات، دەگەرێتەوە بۆ هەوڵەکانی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران و دوکتور قاسملوو لە ســەرەتاکانی هەشــتاکاندا. خواستی دوکتور قاســملوو لەم پێوەندیەدا (کــە لەگەڵ چەندین کەس ســەبارەت بــەو بابەتە قســەی کردووە) ئەوە بــووە کــە دامەزراوەیەکی پرۆفیشــیناڵ دابمەزرێت کە بتوانێت کــورد وەکوو نەتەوە لە دەرەوەدا نوێنەرایەتــی بــکات. ئەمە یەکەمین تێگەیشــتنی مودێرن لە چەمکی دیپلۆماسییە کــە لەو ســەردەمەدا و لــە ناو گەلــی کورددا چرۆ دەکات. هەروەها هەر لە دەیەی هەشــتاوە حیزبی دیموکراتی کوردســتانی ئێران بەدانانی نوێنەرایەتــی لــە دەرەوەی وڵات و بەتایبەت بە دامەزراندنــی دەفتەری پاریــس، هەوڵ دەدات یەکەم دامەزراوەی دیپلۆماســیی پرۆفیشێناڵی کوردی بۆ کوردی ڕۆژهەڵات پێک بێنێت. پاش دامەزراندنی حکومەتی هەرێمی کوردســتان و چەندین ساڵ دوای ئەوە بە دانانی نوێنەرایەتیی ئــەو حکومەتــە لــە دەرەوەدا هێــدی هێدی دامەزراوەیەکی کوردیی دیپلۆماســی، تایبەت بە کوردی باشووریش دێتە ئاراوە.

بەڵام بە هۆی پێکهاتەی یاسای نێودەوڵەتی و هەروەهــا بە هــۆی ڕاســتییەکانی جیهانی نێودەوڵەتی، دیپلۆماسیی کوردی دیپلۆماسییەکی پاسیڤە. ئەم ڕستەیە بەو واتایەیە کە دیپلۆماسیی کــوردی ناتوانێت ڕۆڵێکی گرینگ لە پێکهێنانی یاسا و ڕێساکانی نێودەوڵەتیدا بێنێتە ئاراوە. ئەم بابەتــەش زیاتر لەوەی کە پێوەندیی بە توانایی گەلی کوردەوە هەبێت، پێوەندیی بەو پێکهاتەیەوە هەیە کە نەزمی جیهانیی دنیای مودێرن هەیەتی. لێرەدا پێویستە دوو چەمکی دیپلۆماسی و لابی کــردن لە ڕوانگەی زانســتییەوە لــە یەک جیا بکرێنــەوە. ئەگەرچی یەکێک لــە ئامرازەکانی دیپلۆماسییەکی سەرکەوتوو دەتوانێت لابی کردن بێت و لەوانەیە دیپلۆماسیی کوردیش بتوانێت لە ڕێگەی لابی کردنەوە هەندێک گۆڕانکاری بێنێتە ئاراوە، بەڵام لە ڕاستیدا ئەو گۆڕانکارییانەش کە لە ڕێگەی لابی لە لایەن دیپلۆماسیی کوردەوە بێنە

ئاراوە ناراستەوخۆ دەبن چوونکە کۆمەڵگا و نەزمی نێودەوڵەتی ستاتستوسێکی فەرمی بۆ دیپلۆماسیی کوردی لە ناو ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکاندا ناناسێت.

پێگەی دیپلۆماسی لە خەباتی نەتەوە بندەستەکاندا

لە زۆربەی ئەو واتایانەی کە بۆ دیپلۆماسی دێنە ئاراوە، هەبوونی ستاتستووسێکی یاسایی بە پێی یاسای نێودەوڵەتی یان یاسای ناوخۆیی وڵاتێک گرینگترین فاکتەرە بۆ ئەوەی چالاکییەکانی نوێنەرانی وڵاتان یان ڕێکخراوەکان بە ناوی دیپلۆماسی بناسرێت و بکەوێتە ئەو خانەوە. بەڵام لە ڕاستیدا ئەو واتایانە لە سەر ئەوە بنیات نراون کە دۆخی هەبوو بە دۆخێکی ڕەوا دەزانێت. بە گشتی کردەوەی دیپلۆماسی کردەوەی هێشتنەوەی دۆخی هەبووە و دیپلومات کەسێکە کە هەموو بەرژەوەندییەکی لە هەبوونی سەقامگیری لە دۆخی هەبوودایە.

بەڵام ئاخۆ ئەم ڕاستییانە چۆن دەتوانن لەگەڵ ئەو ڕاستییە یەک بگرنەوە کە حیزبی دیموکرات، خەباتی کورد و بە گشتی بەرژەوەندیی نەتەوەی کورد بەشێوەیەکی توند گرێدراوی ئەوەیە کە دۆخی هەبوو گۆڕانی بنەڕەتیی بەسەردا بێت؟ ئایا ئەم ڕاستییانە و ئەم تەزادانە بەو واتایە نایەنەوە کە کورد و خەباتی کورد پێویستە دەستبەرداری دیپلۆماسی بن؟ بە باوەڕی من بە هیچ شێوە. لەبەر ئەوەی ئەگەرچی ئەوانەی کە دۆخی هەبوو لە بەرژەوەندییاندایە هەوڵ دەدەن خۆیان ڕاستییەکان دەستنیشان بکەن یان ئەو ڕاستییانە وەکوو ڕاستیی موتڵەق بەرجەستە بکەنەوە کە لە بەرژەوەندیی ئەواندایە، بەڵام ڕاستییەکی تر کە دانی پێدا نەنراوە بوونی هەیە و ئەویش ڕاستیی بەرگریی نەتەوە بندەستەکانە. هەرچەندە کە دۆخی هەبوو و ڕاستییەکانی بەهێز بن و خۆ سەلمێنەر، بەڵام ڕاستیەکی تر هەیە بە ناوی بەرگری و مێژوو دەری خستووە کە بەرگری هەرکات دەتوانێ ڕاستیی کۆن تووشی گۆڕان بکات و ڕاستیی نوێ بێنێتە ئاراوە.

بۆیە لە چوارچێوەی خەباتی نەتەوەیەکی بندەستدا دیپلۆماسی دەبێت بەو شێوازە پێناسە بکرێتەوە: دیپلۆماسی هەوڵ، کردەوە یان هونەرێکە لە لایەن نوێنەرانی نەتەوە بندەستەکان یان ڕێکخراوە و حیزبەکانی سەر بە ئەوان کە بە مەبەستی بەرز کردنەوەی دەنگی خەباتەکەیان، دۆزینەوە و زەق کردنەوەی بەرژەوەندیی هاوبەشی خەباتەکەیان لەگەڵ ئەو وڵاتە کە لەوێدا نوێنەرن و دۆزینەوە و فراوان کردنی هاوراییی و پشتگیری بۆ خەباتەکەیان لەو وڵاتەدا ئەنجام دەدرێن و دێنە ئاراوە.

لەو پێناسەیەدا کە بۆ دیپلۆماسیی نەتەوە بندەستەکان دێتە ئاراوە چەمکێک ڕۆڵی بنەڕەتی دەگێڕێت ئەویش خەباتە. واتە دیپلۆماسی بۆ نەتەوەی بندەست تەنیا کاتێک واتا پەیدا دەکات کە خەباتێک لە ئارادا بێت. ئەم ڕاستییەش هەڵدەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە نەتەوەی بندەست بە شێوەیەکی ئاسایی ناتوانێت وەک یەکەیەکی سیاسی بەرژەوەندیی هاوبەشی خۆی لە گەڵ یەکە سیاسییەکانی تر واتە نەتەوەکان و دەوڵەتەکان بدۆزێتەوە و هەروەها ناتوانێت بە تەنیا ڕێکخراوەیەک بێت بۆ ئەوەی وەک ڕێکخراوەیەک ڕۆڵ بگێڕێت. تەنانەت ڕێکخراوەکانی سەر بە نەتەوەی بندەست بە شێوەی ئاسایی ناتوانن بە ناوی نەتەوە یان یەکەیەکی سیاسییەوە خاوەنی دیپلۆماسی بن. لە ڕاستیدا هەبوونی خەباتێکی سیاسی ئەویش تەنیا خەباتێک کە لە شێوازی بەرگریی سەربازییە دەتوانێت نەتەوەیەکی ژێردەست وەکوو یەکەیەکی سیاسی دەربخات و چەمکی دیپلۆماسی بۆی واتادار بکات.

بۆیە لە ڕاستیدا دیپلۆماسی بۆ نەتەوە بندەستەکان (ئەم چەمکە جیا بکەنەوە لە نەتەوە بێ دەوڵەتەکان) تەنیا دەتوانێت مێکانیزمێک بێت کە لە ئەگەری هەبوونی بەرگریی چەکداریدا بوونی هەبێت و بە بێ بەرگرییەکی چەکداری، چەمکی دیپلۆماسی بە هیچ شێوە ناتوانێ واتایەکی بۆ نەتەوەی بندەست هەبێت. لەم واتایەدا دیپلۆماسی ئەکت، کردەوە یان چالاکییەکی تەواوکەر بۆ بەرگریی نەتەوە ژێردەستەکە.

چوارچێوەی حیزبە کوردییەکان

بانان بێستوون

ئاماژە

پێوەندیی نێوان حیزبی سیاسی و گەشە و پەرەسەندنی سیاسی پێوەندییەکی تاکلایەنە و تاکرەهەند نەبووە، بەڵکوو هەموو کات پێوەندییەکی دوولایەنە و دیالێکتیکیی نەبڕاوە بووە. لەلایەک گۆڕانە ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان، دروست بوونی قەوارەی حیزبی سیاسییان کردووە بە پێویستییەکی خێرا و لەلایەکی دیکەوە، دروست بوونی حیزبی سیاسی بووە بەهۆی خێراتر بوون و قووڵتر بوونی گۆڕانی هەمەلایەنە لە دێموکراسییەکاندا.

پێشەکی

سەرهەڵدانی حیزبی سیاسی لە کۆمەڵگاکانی ڕۆژئاوادا و لە ترۆپکی گرژی و پێکدادانی نێوان گرووپ و هێزەکۆمەڵایەتییەکانی هەناوی کۆمەڵگادا، یەکێک لە بەرچاوترین هۆکارەکانی پێشخستنی پێڤاژۆی مۆدێرنیزاسیۆنی سیاسی و لە کۆتاییشدا پەرەسەندنی سیاسیی ئەو کۆمەڵگایانە بووە.

حیزبی سیاسی کەرەستەیەک بوو کە لەلایەکەوە، توانستی مامەڵەکردن و بەدەوبستێنی بە گرووپ و دابەش بوونە کۆمەڵایەتییەکان بەخشی و لەلایەکی دیکەوە، توخمی وتوویژ و لێک تێگەیشتنی چاند و بەهۆیەوە پێکدادان و گرژییە توندوتیژەکان گۆڕدران بۆ لێک تێگەیشتن و پێکەوەهەڵکردن. واتا ڕەوتێک کە لە درێژەیدا حیزبی سیاسی بوو بە نوێنەر و وتەبێژی، دابەش بوونە کۆمەڵایەتییەکان لەناو دیموکراسییەکاندا، بۆ ئەوەی بەدوای ویست و داخوازەکانی ئەواندا بچێت. یان بە وتەی ماکس وێبێر حیزبی سیاسی ڕێکخراوەیەکە کە «منداڵی دیموکراسیی ڕۆژئاوایە.»

ڕوونە کە حیزبی سیاسی لە ڕۆژئاوادا، لە دۆخێکدا دروست بوو و گەشەی کرد، کە لەلایەنی ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە کۆمەڵێک گۆڕانی بنەڕەتی دروست بوو بوون. هەمووی ئەم گۆڕانکارییانە، بوو بوون بە بەستێنێکی لەبار بۆ ئەوەی حیزبی سیاسی بتوانێت دەوری پێویستی خۆی بگێڕێت. بەواتایەکی تر، حیزبی سیاسی لە باشترین جۆری خۆیدا، بوو بە کاراترین کەرەستەی گواستنەوەی کۆمەڵگا لە شەڕی توندوتیژەوە بۆ کێبڕکێی تەندروست و بەدامەزراوەبوو (Institutionalised) و لە چوارچێوەی قانوونی دیاری کراوی گەمەدا.

پێوەندیی نێوان حیزبی سیاسی و گەشە و پەرەسەندنی سیاسی پێوەندییەکی تاکلایەنە و تاکڕەهەند نەبووە، بەڵکوو هەموو کات پێوەندییەکی دوولایەنە و دیالێکتیکیی نەبڕاوە بووە. لەلایەک گۆڕانە ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان، دروست بوونی قەوارەی حیزبی سیاسییان کردووە بە پێویستییەکی خێرا و لەلایەکی دیکەوە، دروست بوونی حیزبی سیاسی بووە بەهۆی خێراتر بوون و قووڵتر بوونی گۆڕانی هەمەلایەنە لە دیموکراسییەکاندا.

بەکورتی، دەتوانین بڵێین، حیزبی سیاسی لە بەستێنی کۆمەڵگای ڕۆژئاوادا سەری هەڵدا. ئەزموون و بەهاکانی سەردەمی ڕۆشنگەریی لەپشت بوو. وە لە قۆناغی تێپەڕیندا بوو بەرەو کۆمەڵگایەک کە دواتر بە گەشەی ئابووری، چوارچێوەی دەوڵەت – نەتەوە، چەمکی حاکمییەتی سیاسی، ئایدیای سێکۆلاریزم، پرۆژەی مۆدێرنیزاسیۆن و هتد.. ناسرایەوە. کۆمەڵگای چینایەتیی ڕۆژئاوا، لە وەها دۆخێکدا حیزبی سیاسیی وەک کەرەستەی شەڕی چینایەتی خستە خزمەت ئامانجەکانیەوە و قۆناغ بە قۆناغ و لە سەردەمی جیاوازدا کردی بە بەشێکی دانەبڕاو لە ژیانی سیاسیی خۆی.

کۆمەڵناسیی حیزبی کوردی

حیزبی کوردی و حیزبی سیاسی لە کوردستان، بە بێ لەبەرچاوگرتنی دۆخی تایبەتی کورد و واقعی داگیرکراو بوونی خاکەکەی ناتوانرێت شرۆڤە و پێناسەی دروستی بۆ بکرێت. لەڕاستیدا، ئەم واقعە پرس و بابەتی حیزبی سیاسیی لەوەی کە هەیە ئاڵۆزتر کردووە. لێرەوە، پێویستیی خوێندنەوەیەکی نوێ و کوردانە بۆ کۆی پرسی سیاسەت و لە پەراوێزیدا بۆ حیزبی سیاسیش دێتە ئاراوە. هەر بەم پێیەش، لەم وتارەدا مەبەست لە حیزبی کوردی ئەو حیزبگەلەن، کە بەردەنگ و جەماوەریان بەشێک لە خەڵکی کوردە و زۆرینەی ڕەهای کوردیش لە پێگەی نوێنەرایەتیدا دەیانبینن. وە هەروەها بە دیاری کراوی حیزبی سیاسی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بابەتی ئەم وتارەیە.

بەپێی ئەوەی زۆربەی نزیک بە ڕەهای تیۆرییە کلاسیکەکان، بە خوێندنەوەی کۆمەڵگای ڕۆژئاوا و لە پەراوێزی چەمکی پارلەمانتاریزم و هەڵبژاردنەوە، پەرژاونەتە سەر مژاری حیزبی سیاسی و پێناسە و شرۆڤەی ئەو دیاردە سیاسییەیان کردووە، بۆیە ڕەنگە تەنیا بتوانرێت بە شێوازێکی بەراوردکارانە کەڵک لەو تیۆرییانە وەربگیردرێت. چونکە پێش هەموو شت کوردستان وڵاتێکی داگیرکراوە و یەکەمین پێشمەرجەکانی خاوەندارێتیی پەرلەمان و بەڕێوەبردنی هەڵبژاردن، واتا حاکمییەتی سیاسی لە چوارچێوەی دەوڵەتی نەتەوەییی خۆیدای لێ سەندراوەتەوە. لەپاشان، کوردستان (ی ڕۆژهەڵات) پاشکۆی حاکمییەتێکی سیاسیی ئەوتۆیە کە پارلەمان و هەڵبژاردن، تەنیا وەک سەرچاوەی دەستەبەرکردنی ڕەوایی دەبینێت و ئەوانی لە ناوەڕۆک بەتاڵ کردووەتەوە.

حیزبی کوردی بەو جۆرەی کە مووریس دوڤێرژێ پێناسەی حیزبی سیاسی دەکات، بەرهەمی بەربڵاو بوونی مافی دەنگدان و گشتگیر بوونی هەڵبژاردن نەبوو. حیزبی کوردی لە ناوەندەکانی قانووندانان، یان لە تێکەڵ بوونی کۆمیتەکانی هەڵبژاردن و گرووپەکانی ناو پارلەمان دروست نەبوو. تەنانەت بەپێی پێناسەکەی ئانتۆنی گیدێنزیش، ناتوانین بڵێین، حیزبی کوردی هیچ کات دەرفەتی ئەوەی بووە کە بۆ بەدەستەوەگرتنی ڕەوای دەسەڵات لەڕێگەی هەڵبژاردنەوە هەوڵ بدات. گیدێنز تا ئەو جێگایە دەچێتە پێش کە دەڵێت نابێت ناوی حیزب بدرێت بەو ڕێکخراوانە کە لەلایەن دەسەڵات و حکوومەتی (Government) سیاسییەوە بەرەسمی نەناسراون. وە پێویستە ئەوان وەک تاقم و بزووتنەوە ناودێر بکرێن. ئەم پێناسە و لێکدانەوەیە، ئەگەرچی لە بیاقی زانستی مرۆیی لە ڕۆژئاوادا، دەکرێت بە مشتومڕ و پێداچوونەوە ڕاست بکرێتەوە، بەڵام لە ڕۆژهەڵاتدا، ئەم خوێندنەوەیە خۆبەخۆ دەمانباتە سەر هێندێک مشتومڕی سکۆلاستیکیی بێ کەڵک و دوور لە مژاری وتارەکە.

> **لە دۆخی داگیرکراودا، حیزبی کوردی تا ڕادەیەکی زۆر، لەباری بەرژەوەندییەوە بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ حیزب لە ڕۆژئاوادا، ساکارتر دەبێتەوە و نوێنەرایەتیی بەرژەوەندیگەلێکی کەمتر ئاڵۆز دەکات**

لە ڕەهەندێکی دیکەوە دەتوانین بڵێین، خەسارە کۆمەڵایەتییەکانی حیزبی سیاسیش لەلای ئێمە، لەجۆری خەسارەکانی حیزب لە ڕۆژئاوادا نییە. واتا خەسارە کۆمەڵایەتییەکان لە هەر کۆمەڵگایەکدا، وە بۆ هەر دیاردە یان هەر واقعێکی کۆمەڵایەتی، لە دووتوێ و بەهۆی پێکهاتەی تایبەتی ئەو کۆمەڵگایەوە سەرهەڵدەدەن و تایبەتن. بۆیە لەم سۆنگەیەیشەوە، دیسان پێویستە بە هەستیارییەوە مامەڵە لەگەڵ تیۆرییە ڕۆژئاواییەکاندا بکرێت.

ئەگەرچی مووریس دووڤێرژێ ئاماژە بە جۆرێکی تر لە حیزبی سیاسیش دەکات کە بنەمای دەرەکییان هەیە و بۆ خولی هەڵبژاردن دانەمەزراون. بەڵام، زۆر بە کەمی لەسەریان دەدوێت و تەنیا هێندێک ئاماژە بە پێکهاتەیان دەدات و بە داخراوتر و ناوەندگەراتر لە جۆرەکانی تری حیزبی سیاسی پێناسەیان دەکات.

کارل مارکس، لە یەکەمین بیرمەندەکانە کە دوورەدیمەنێکی گشتیتر و گشتگیرتر لە دیاردەی حیزبی سیاسی وێنا دەکات. ئەو وەها دەستنیشان دەکات، کە گرووپە سیاسییەکان ڕواڵەتێکی دیکەی پێکدادان و ناکۆکییەکانی هەناوی کۆمەڵگان. ئەمە

یەکەمین هەنگاوەکانە، بۆ باشتر ناسینی پرسی سیاسەت بە گشتی و دابەش بوون و گرووپە کۆمەڵایەتییەکان بەتایبەتی.

لەپاش مارکس، کۆمەڵێک تیۆریی جۆراوجۆر دێنە ئاراوە کە پێ لەسەر بابەتی کەلێنە کۆمەڵایەتییەکان دادەگرن. شرۆڤەی پرسی سیاسەت لەپەراوێزی چەمکی کەلێنە کۆمەڵایەتییەکانەوە، دەلاقەیەکی نوێیە بۆ خوێندنەوەی دروستتر و بناژۆییتری مژاری حیزبی سیاسیش.

گرینگترین تایبەتمەندیی کەلێنە کۆمەڵایەتییەکانی هەر سەردەمێک، ئەوەیە کە مەرج نییە بەرهەمی پێویستییەکی پێکهاتەی فۆرماسیۆن یان وڵاتێکی تایبەت بن. بەپێچەوانەوە، ئەوان دەتوانن بەرهەمی هەڵکەوت (مێژوویی و هتد..) یان واقعێکی کۆنتر بن. واتا ئەو ڕاستییەی کە لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا زۆر باو و زۆریش مانادارە.

لە مێژووی هاوچەرخدا، زۆربەی کەلێنە کۆمەڵایەتییەکانی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوین، بەهۆی حاکمییەتی سەرەڕۆیانە و حکوومەتگەلی سەرەڕۆ و ناوەندگەرا و هەروەها بەهۆی دەست تێوەردانی دەرەکی لە کاروباری خەڵکی ناوچەکە و پشتیوانیی زلهێزەکان لە حکوومەتە گەندەڵ و داپڵۆسێنەرەکان، نەک بە چارەسەرنەکراوی ماونەتەوە، بگرە، قووڵتریش بوونەتەوە. هەر دوو هۆکاری حاکمییەتی سەرەڕۆ و دەستی دەرەکی، پێکەوە ڕەوتی چارەسەری ئاساییی پرسە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانیان، لەم ناوچەیەدا، تووشی ڕاوەستان و قرتان کردووە و ڕۆژ بە ڕۆژ گرفتی زۆرتر لەسەر کەلێنە کۆمەڵایەتییە بەجێماوەکان کەڵەکە بوون و ژیان لە ناوچەکە و لە کوردستانیان کردووە بە پرسێکی تەواو ئاڵۆز.

دەوڵەتگەلی بەناو نەتەوەیی (بە لاساییکردنەوە لە دەوڵەت – نەتەوە لە ڕۆژئاوا)، کە لە هەناوی حوکمڕانییەکانی عوسمانی و سەفەوییەوە سەریان هەڵدا و کوردستان بەزۆر بە ئەوانەوە لکێندرا، میراتگری کۆمەڵێک کەلێنی کۆمەڵایەتیی زۆر قووڵ و مێژوویی بوون. ئەمان لە ڕەوتێکی ئاسایی و لەبەر پێویستییەکی پێکهاتەیی و مێژوویی دروست نە بوون. بەڵکوو بەرهەمی پێگە و هەڵکەوتێک بوون کە تەنیا لەو سەردەمەدا (بە لێدوانی ماکیاڤێلیستی) زۆرترین بەختیان هەبوو.

وڵاتی ئێران کە بەشێک لە کوردستانی داگیر کردووە، یەکێک لە زەقترین و بەرچاوترین وێنەکانی ئەو جۆرە قەوارە سیاسییانەیە کە میراتگری کۆمەڵێک کەلێنی کۆمەڵایەتیی مێژووییە. یەکێک لە قووڵترین کەلێنەکانیشی کەلێنی نەتەوەییە. ئێران وێنەی ئەو جۆرە داگیرکەرانەیە کە حاشا لە بوونی کەلێنە کۆمەڵایەتییەکان دەکات و هەوڵی سڕینەوەیان دەدات. بەڵام لە بەرانبەردا، لەلای کورد، بە تاقیکاریی مێژوویی سەلمێندراوە کە وازی لە پرسی خۆی نەهێناوە و بەردەوام مانای بەخشیوە بە کەلێنی نێوان خۆی و داگیرکەر.

بۆیە لە دووتوێی مژاری کەلێنە کۆمەڵایەتییەکانەوە دەتوانین باشتر شرۆڤەی چوارچێوەی حیزبی کوردی و بەهۆیشیەوە خەسارناسیی حیزبی کوردی بکەین.

چوارچێوەی حیزبی کوردی

لە دۆخی داگیرکراودا، حیزبی کوردی تا ڕادەیەکی زۆر، لەباری بەرژەوەندییەوە بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ حیزب لە ڕۆژئاوادا، ساکارتر دەبێتەوە و نوێنەرایەتیی بەرژەوەندیگەلێکی کەمتر ئاڵۆز دەکات. واتا بەرژەوەندیی سەرەکیی حیزبی کوردی، وەک بەرژەوەندیی ڕەسمی و ڕێکخراوەیی، دەستەبەرکردنی مافی نەتەوایەتییە و لەگەڵ بەرژەوەندییە ئابوورییەکانی گرووپە کۆمەڵایەتییەکاندا وەک حیزبی ڕۆژئاوایی تێک نەئاڵاوە. بە پێچەوانەوە لەباری بەرنامە و

سیاسەتەوە ئاڵۆزتر و فرە ڕەهەندتر دەبێتەوە. واتا حیزبی کـــوردی، دەبێت کەموکووڕیی نە بوونی دەســـەڵات و سەروەری و حاکمییەتی نەتەوەییــش پــڕ بکاتەوە. حیزبــی کوردی، دەبێت ئاڵتێرناتیڤی پێڤــاژۆی بەکۆمەڵایەتی بوونی تاکی کوردیش ئاراستەی کۆمەڵگاکەی خــۆی بکات. ئەمە بــەو مانایەیە، کە حیزبی کوردی زیاتر لە گرووپێکی تایبەت، بۆ ئەرک و داخوازێکی دیاریکراوی کاتی یان درێژخایەن، پێویستە ڕێبازیش بێت.

بــۆ ئەوەی لــە پەراوێزی مــژاری کەلێنە کۆمەڵایەتییەکان و لەســەرووی هەموویانەوە کەلێنــی نەتەوایەتییــەوە، بڕۆینە ناو باســی حیزبی سیاســییەوە، دەبێت پێشــتر ڕێژەی مانــادار بوونــی بگۆڕەکانمــان (Variable) لێکبدەینــەوە. واتــا بزانین بۆچــی کەلێنی کۆمەڵایەتی هەیە و ئاماژە ڕوونەکانی کامانەن؟ و بە چ مێکانیزمێک کار دەکەن ؟

بەپێــی کۆمەڵێــک هــۆکار و بەڵگــەی ڕوون، دەتوانیــن بیســەلمێنین کە کەلێنی نەتەوەیــی، لــە چوارچێوەی وڵاتــی ئێراندا گرینگترین و قووڵترین کەلێنی کۆمەڵایەتییە و لە ڕاســتیدا، بووە بە پرســێکی سیاســیی زینــدوو. کەلێنــی نەتەوەیی لە کوردســتان (ی ڕۆژهەڵات)دا، بەدرێژەی ســەدەی پێشوو چالاکتریــن و بەردەوامتریــن کەلێــن بووە. ســەرهەڵدانی بزووتنــەوە نەتەوەییــەکان، سەرهەڵدانی حیزبی سیاســیی لە بەستێنی پرســی نەتەوەییــدا، بزووتنــەوە چەکدارانە جیاوازەکان، پشتیوانیی بەردەوامی کورد لە جووڵانەوە شوناســخوازانەکان و هتد.. هەموو ئاماژەی ڕوونی سیاســین بۆ قورسایی و قووڵ بوونــی کەلێنــی نەتەوەیی لــە چوارچێوەی جوگرافیایەکــی ســەپێندراوی وەک ئێراندا. حاشاهەڵنەگرتر لە هەمووی ئەمانە، ئەوەیە، کە پرسی نەتەوەیی هەموو بیاڤەکانی ژیانی تاک و کۆمەڵی کوردەواریی تەنیوەتەوە و لە قاڵبی هێماکانــدا، دنیابینییەکی تایبەتی ئافراندووە، کــە خۆی بە کوردانە دەناســێنێت و ئاوەزی کوردی ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر گەمەی جوانیناسانە بە توخم و بیچمەکانی ئەو دنیابینییە دەکات.

لە لایەکی تریشەوە، بە شرۆڤەی ناوەڕۆکی وێژمانە سیاســییەکان، لە ژینگەی سیاسیی ڕۆژهەڵاتی کوردســتاندا، دەتوانین قورسایی پرســی کورد هەڵبسەنگێنین. بۆیە، بە گشتی دەکرێت لــە چوارچێــوەی لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتدا، باســی ڕەهەندەکانی بوونی کەلێنی نەتەوەیــی لــە نــاو جوگرافیــای ئێراندا و تایبەتمەندییەکانــی، بە تێروتەســەلی باس بکرێن، کە ئامانجی ئەم نووسراوەیە نییە.

یەکەم ئاکامی مەنتقیی هە بوونی کەلێنی نەتەوەیــی لە ئێراندا و زیندوو بوونی پرســی کورد و هەروەها، بەبێ چارەسەر مانەوەی ئەو پرسە، ئەوەیە کە خاکی کوردستان داگیر کراوە و ئێران وڵاتێکی داگیرکەرە. یەکەمین حیزبی کوردیــی هاوچەرخیــش، لە بەســتێنی ئەم واقعەدا دروســت بوو. واقعێک کە مێژوویەک لە بەرەنگاری، خەباتی سیاســی، بزووتنەوەی سیاسی و حیزبی سیاســیی بەرهەم هێناوە. حیزبی دێموکراتی کوردستان، بە دامەزراندنی کۆماری کوردســتان لە زۆرتر لە حەوت دەیە پێــش ئێســتادا، پێش هەموو شــت ئەوەی سەلماند کە پرسی کورد پرسێکی جددیە و خاوەنی قورسایی خۆیەتی. گرینگ نییە کە لە چ هەلومەرجێکدا و بەهۆی کام هەڵکەوتەوە کۆماری کوردستان دامەزرا. گرینگ قووڵایی و قورســاییی پرســێکە کە لــە هەلومەرجی گونجاودا هێزی ڕێکخســتن و جووڵەی هەیە و بەردەوام و قۆناغ بە قۆناغیش پێی لەســەر دادەگرێت.

کەلێنی نەتەوەیی و جۆری پێوەندیی کورد و ئێــران، بەرهەمی بابەتێکــی هزریی ڕووت و پاســاو و لێکدانەوەیەکی ڕۆشــنبیری نییە. ئەم پێوەندییە، بەرهەمی کۆمەڵێک ڕووداوی مێژوویــی و هاوپێوەندیــی کۆمەڵایەتییــە کە لە قووڵاییــی بەرژەوەندیگەلــی ڕوون و

بابەتیانەی مرۆڤی کوردەوە سەریان هەڵداوە. بەرژەوەندیگەلێک، کە ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر سنووری نێوان ئێمە و ئەوان تۆختر دەکاتەوە. بۆیە لەگەڵ ئەوەی ئاسایی و چاوەڕوانکراوە کە حیزی کوردی، لە بەستێنی ئەم کەڵێنەدا دروست ببن، لەلایەکی تریشەوە، وەک شرۆڤەی سیاسی دەکرێت پێشبینی بکرێت، نەناسینی ئەم ڕاستییە لەلایەن حیزبی کوردییەوە، بوونی ئەو حیزبە تووشی ئاریشەی جددی دەکات.

وێڕای وێناکردنی قورسایی پرسی نەتەوەیی لە کوردستان (ی ڕۆژهەڵات)دا، بەڵام نابێ هێز و کاریگەریی کەلێنە کۆمەڵایەتییەکانی دیکەی کۆمەڵی کوردەواری و لە سەروویانەوە کەلێنی چینایەتی، لەبیر بکرێن. لێرەوە کۆمەڵێک کەلێنی مێژوویی، پێکهاتەیی و هتد.. یەکتر دەبڕن و لەژێر کاریگەریی دۆخی داگیرکراو بوونی کوردستاندا، ماتریسێکی هێندەی تر گرژ و ئاڵۆز لە ئاسۆی پرسی کوری وێنا دەکەن.

لە دۆخی پڕ گرێکوێرەی کورد لە کوردستانی ئێراندا، حیزبی کوردی دەبێت بە هەستیارییەوە مامەڵە لەگەڵ ئەم دوو کەلێنە سەرەکییە کۆمەڵایەتییەدا بکات.

لەتەنیشت کەلێنی نەتەوەییدا، کەلێنی چینایەتی، لە کوردستانی بن دەستی ئێراندا، یەکێک لە گرینگترین و هەرە چالاکترین کەلێنەکانە. وەها کەلێنێک، لەلایەکەوە بەهۆی ڕۆژانە بوون و بەرهەست بوونی و لەلایەکی دیکەوە، بەهۆی پاشخانێکی ڕۆشنبیریی تایبەتەوە، بەستێنێکی لەبار بووە بۆ سەرهەڵدان و دروست بوونی حیزبی سیاسی. بەڵام، بەپێی مێژووی حیزبی سیاسی لە کۆمەڵگاکانی ڕۆژهەڵاتدا، دەبیندرێت، کە لە زۆربەی کاتدا پاشخانە هزری و ڕۆشنبیرییەکە، کە بژاردەی سیاسی تێیدا دەوری سەرەکیی گێڕاوە، بەسەر لێکدانەوە و ناسینی ڕاست و دروستی دۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگادا زاڵ بووە. بۆیە حیزبە چینایەتییەکان، زۆربەی کات نەک نەیانتوانیوە پرسەکانی کۆمەڵگا چارەسەر بکەن، بگرە، هێندەی تر ئاڵۆزیان کردووە.

کەلێنی نەتەوەیی و جۆری پێوەندیی کورد و ئێران، بەرهەمی بابەتێکی هزریی ڕووت و پاساو و لێکدانەوەیەکی ڕۆشنبیری نییە

بابەتێکی گرینگ لەم پێوەندییەدا، چەشنی مامەڵەکردنی حیزبی کوردی لەگەڵ کەلێنی چینایەتی لە کوردستاندایە. یەکێک لەو ئاستەم کەسایەتییە سیاسی و سیاسەتڤانانەی کە بەڕوونی لەسەر ئەم بابەتە دوواوە، دوکتور عەبدولڕەحمان قاسملوو بووە. ناوبراو لە «کورتەباسێک لەسەر سۆسیالیزمدا» دەڵێت کە، حیزبەکەی ئەو (حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران)، بایەخ بە چارەسەرکردنی پرسی نەتەوەیی و پرسی چینایەتی لە کوردستان دەدات و بە تیۆرتەسەلی باس لە چییەتی و چەشنی مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو دوو پرسەدا دەکات. ڕوانگەیەکی وەها، لە خوێندنەوەیەکی قووڵی کۆمەڵگا و پرسەکانیەوە سەرچاوە دەگرێت و بەرەو چارەسەری بەکردەوە و بنەڕەتیی ئەو پرسانە هەنگاو دەنێت.

بەهۆی ڕابردووی حیزب و ڕەوتە چینایەتییەکانەوە پێویست دەکات چییەتی کەلێنی چینایەتی لە کوردستان (ی بندەستی ئێران) و پێوەندیی لەگەڵ پرسی نەتەوەیی ڕوون بکرێتەوە.

پرسی نەتەوەیی، لە کوردستان (ی ڕۆژهەڵات) دا پرسی هەمەکی و گشتگیرە و پرسی چینایەتی بەدوایدا دێت. وەک ئەوەی

پێشتریش ئاماژەی پێ کرا، دۆخی داگیرکراو بوونی کوردستان، ئەم ڕاستییەی سەپاندووە. بۆیە، ئەمە پاساوێکی هزری و سەلێقەیی نییە. لێرەدا، بەکورتی ئاماژە بە هێندێک لە هۆکارەکانی ئەم بانگەشەیە دەکرێت.

• پرسی نەتەوەیی، بەپێی ئەزموونی مێژوویی، بەهێزترین دینامیزمی بزووتنەوەکانی کۆمەڵی کوردەواری بووە. واتا کۆمەڵگای کوردەواری لەبەر هۆکاری کورد بوون زۆرتر و خێراتر دەبزوێن.

• زۆربەی ویژمانە سیاسییەکان، لە مێژووی هاوچەرخی کورددا، بە چەشنێک خوێندنەوەی پرسی کورد و پێناسەی دنیای کوردانە و زەق کردنەوەی ڕەهەندێکی تایبەتی ژیانی کورد بوون.

• کەلێنی چینایەتی لە کوردستان، کەلێنێکی پێکهاتەییە، کە بەشێکی زۆری دەستکردی داگیرکەر و سیستەمە سیاسییەکەیەتی. بۆ پڕکردنەوەی ئەم کەلێنە، یەکەم هەنگاو پێویستە سیستەم بگۆڕدرێت. کەچی سیستەم لە حاکمییەت و باڵادەستیی لایەنێکەوە سەرچاوە دەگرێت، کە نەک مل بۆ گۆڕانکاری نادات، بەڵکوو زۆر لێبڕاوانە هەوڵی تواندنەوە و سڕینەوەی شوناسی جیاوازی کوردانە دەدات. بۆیە، دیسان هەنگاوی یەکەم دەگەڕێتەوە سەر چارەسەری پرسی نەتەوەیی. بە واتایەکی تر، حیزبێکی کوردی کە بانگەشەی چارەسەری پرسی چینایەتی لە ئێراندا بکات، بەرەورووی چەندین پێکدژ بوون و پارادۆکسی جددی دەبێتەوە. ئەوەی، لەپاش ئەوە کە وەک کوردێک، وە بەهۆی کورد بوونەوە لە سەرەتاییترین مافەکانی بێبەش کراوە، بە کام هێز پرسی چینایەتی چارەسەر دەکات؟ بە کام ڕەواییەوە وەک کورد نوێنەرایەتیی فارس و نەتەوەکانی دیکەی جوگرافیای ئێران دەکات، بۆئەوەی کەلێنی چینایەتییان بۆ چارەسەر بکات ؟ ئەویش لە هەلومەرجێکدا کە نەتەوەی خەڵکی بە درێژەی سەدەی پێشوو سەلماندوویەتی کە لەپێناو بەردەوام بوونی دەستڕۆیشتنی خۆیدا تەنانەت چاو لە مافە کۆمەڵایەتییەکانی خۆیشی دەپۆشێت. و هتد...

• بەهۆی لێهاتوویی تاکەکەسی و جووڵەی کۆمەڵایەتییەوە، تا ڕادەیەک، جێگۆڕکێی ناوخۆیی لە پێگەی کۆمەڵایەتیی تاکەکاندا ڕوو دەدات و بەم هۆیەوە، ئەگەرچی سروشتی کەلێنی چینایەتی بەگشتی ناگۆڕدرێت، بەڵام، لە زبری و ڕەق بوونی کەم دەکاتەوە. بۆیە بەستێنی کەلێنی چینایەتی بگۆڕتر و کاتیترە. بەڵام ئاستەنگەکانی بەردەم شوناسە بەکۆمەڵەکان (بەتایبەت شوناسی نەتەوەیی) و گرووپ و هێزە نەتەوەییەکان لە لایەن حاکمییەتەوە، نەگۆڕتر و توندوتۆڵترن. واتا شوناسی نەتەوەیی بەپێی سرووشتی خۆی، بابەتێکی بەکۆمەڵە و لە ئاستی تاکەکەسیدا مانا هەڵناگرێت. بۆیە میکانیزمی هێور بوونەوەی ئاستەمتر و ڕەوقوتەقترە. دەنا مەگەر بەهۆی سڕانەوەوە بێت، کە ئەوە مژاری ئەم وتارە نییە.

بەکورتی، کۆمەڵێک کەلێنی جۆراوجۆر و فرەچەشن لە جوگرافیای ئێراندا بوونی هەیە. لە ناویاندا، کەلێنی نەتەوەیی و چینایەتی قووڵترینی ئەوانن. لەسۆنگەی چەشنی مامەڵەکردنی حیزبی کوردی لەگەڵ پرسی نەتەوەیی و پرسی چینایەتییەوە، جیاوازییەکی هەستیار و ورد دەردەکەوێت، کە وێڕای ئەوەی کە پێناسە و پێکهاتەی حیزبێک دەگۆڕێت، لەسەر چارەنووسی کورد بە گشتیش کاریگەرە. واتا چەشنی خوێندنەوەی ئەم دوو پرسە لەلایەن حیزبێکی کوردییەوە، ئەو دەخاتە ڕیزبەندی بزووتنەوەیەکی سیاسی یان بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتییەوە.

پرسی کورد، لە خۆیدا پرسێکی سیاسییە و بۆ چارەسەر پێویستی بە بزووتنەوەیەکی سیاسییە. هەر جۆرە داشکاندنێکی بزووتنەوەی سیاسیی کورد و داخوازە سیاسییەکانی بۆ بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی و مافە کۆمەڵایەتییەکان هەڵەیەکی گەورەی

سیاسی و کۆمەڵناسانەیشە. واتا پرسی کورد لە جۆری بزووتنەوەیەکی سیاسیدا، هەمەکییە و دەتوانێت چارەسەری کۆی پرسە کۆمەڵایەتییەکان لەخۆبگرێت. بەڵام پێچەوانەکەی راست نییە و هیچ یەکێک لە داخوازە کۆمەڵایەتییەکان، بە تەنیا ناتوانن پرسی نەتەوەیی کورد چارەسەر بکەن.

لە کۆتاییدا، دەکرێت ئاماژە بەوە بدرێت، کە وێژمانی نەتەوەیی خاڵی هاوبەش و هەروەها خاڵی بەهێزی حیزبی کوردییە. وێژمانی نەتەوەیی پێشمەرجی ژیانی سیاسیی حیزبی کوردییە. لادان لە توخم و بیچمە سەرەکییەکانی وێژمانی نەتەوەیی، بەپێی ئەزموونی سیاسی لە کوردستان، هێڵی سوور بووە و هەیە. بەڵام، ئەوەی کە حیزبی کوردی دەگەیەنێتە لووتکە، چەشنی لیک گرێ دانی ئەو وێژمانە نەتەوەیییە وپرسی کوردە لەگەڵ پرسە کۆمەڵایەتییەکان. هەر لەم سۆنگەیەوە، بابەتی یەکگرتوویی سیاسی لە نێوان حیزبە کوردییەکاندا (وەک نوێنەری راستەقینەی بەرژەوەندییە جیاوازەکان) دەبێتە سەرەتایترین پێشمەرجەکانی هەر جۆرە سیاسەتێکی راست و واقعبینانە. یەکگرتووییەک، کە وێرای رێزگرتن لە جیاوازییە هەبوو و ئاساییەکانی کۆمەڵی کوردەواری، خاڵی هاوبەشی کورد بوون زەق دەکاتەوە. بۆیە، هەرجۆرە پەرتەوازە بوونێکی ئیدیئۆلۆژیک و یان دابەش بوونێکی ناواقعی و کۆربەندییانە (مەحفەلی)، دەچێتە ریزی خەسارەکانی حیزبی کوردییەوە. حیزبی کوردی دوو جۆر خەساری باوی رێکخراوە سیاسییەکانی ئەزموون کرووە. خەساری بەرنامە و سیاسەت، بە لادان لە وێژمانی نەتەوەیی و هەروەها خەساری پێکهاتەیی، بە دابەش بوون و دابرانی سەلیقەیی.

هەوڵدان بۆ قەرەبووکردنەوەی خەسارەکانی حیزبی کوردی، دەبێت بەهۆی بەهێز بوونی بزووتنەوەی سیاسیی کورد و سەرکەوتن و دەسکەوت بۆ حیزبی کوردیش.

کورد و چینی سێهەمی مافەکانی مرۆڤ

جوامێر زاگرۆس

ئاماژە

پرسیاری سەرەکی کە ئەم وتارە ئەیەوێت وڵامی بداتەوە ئەوەیە کە «ماف» چ واتایەکی هەیە و ئایا کورد وەکو کۆمەڵگەیەکی پێکهاتوو لە مرۆڤە کوردەکان، خاوەنی مافگەلێکی جیاواز لە تاکە کوردە پێکهنەرەکانی خۆیەتی یا نا؟ ئەگەر وڵامی ئێمە ئەریَ بێت ئەوا کاتێک ئێمە باس لە مافی کورد دەکەین دەبێ کورد وەکوو بوونەوەرێکی زیندووی خاوەن مافی جیاواز لە ئەندامەکانی چاو لێ بکەین و بەم ڕوانگەیەوە مافەکانی و چۆنیەتیی بەکارهێنانیان باس بکەین.

پێشەکی

زۆرتر لە سەد ساڵە کورد لە جۆگرافیای کوردستان بە هۆی دابەش بوون و ژێردەستەیی لە چوارچێوەی بزووتنەوە یەک لە دوای یەکەکان و تەنانەت لە ڕێگای چالاکییە تاکەکەسییەکان داوای مافەکانی خۆی لە دەوڵەتان و نەتەوە سەردەستەکانی دەکات بەڵام هیچ کات نەیتوانیوە بە شێوازێکی ورد و زانستی پێناسەیەک لە چەمکی «ماف» و ئەو مافانەی کە بۆ خۆی بە ڕەوایان دەزانێت و داوایان دەکات بخاتە بەر دەست. هەر ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە زۆربەی نووسەران و سیاسەتمەداران و چالاکانی سیاسیی کورد کاتێک ڕووبەڕووی ئەم پرسیارە دەبنەوە کە ئێوە چیتان لە دەوڵەت دەوێت، تەنیا بە هێنانەوەی چەند نموونەی گشتی لە مافەکان وڵام دەدەنەوە و لە بەرامبەر پرسیاری دواتر کە ئەڵێت خۆ شارۆمەندانی دیکەی وڵاتیش لەم مافانە بێ بەشن و ئەی ئیدی بۆچی ئێوەش لە چوارچێوەی بزووتنەوەیەکی مەدەنیدا داوای مافەکانی خۆتان ناکەن، هیچ وڵامێکیان پێ نامێنێت و دەکەونە پەتەپت.

هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی لێکۆڵینەوەیەکی ورد و زانستییانەی مێژووی چەمکی ماف و گۆڕانکارییەکانی بە زمانی کوردی. ئەم وتارە بەم قەبارە بچووکەیەوە بێگومان ناتوانێت ئەم کەلێنە پڕ کاتەوە و ئەم کارە دەبێ لە دووتوێی کتێبێکی قایم و لە لایەن چەند کەسێکی شارەزاوە بکرێت بەڵام وەکوو هەنگاوێکی سەرەتایی، لەم وتارەدا تیشک دەخەینە سەر بڕێک ڕەهەندی پەیوەست بەچەمکی «ماف»و مافەکانی کورد وەکوو کۆمەڵگەیەکی جیاواز لە ئەندامەکانی و هەروەها لە کۆمەڵە و کۆمەڵگەکانی دیکە.

پرسیاری سەرەکی کە ئەم وتارە ئەیەوێت وڵامی بداتەوە ئەوەیە کە «ماف» چ واتایەکی هەیە و ئایا کورد وەکو کۆمەڵگەیەکی پێکهاتوو لە مرۆڤە کوردەکان، خاوەنی مافگەلێکی جیاواز لە تاکە کوردە پێکهێنەرەکانی خۆیەتی یا نا؟ ئەگەر وڵامی ئێمە ئەرێ بێت ئەوا کاتێک ئێمە باس لە مافی کورد دەکەین دەبێ کورد وەکوو بوونەوەرێکی زیندووی خاوەن مافی جیاواز لە ئەندامەکانی چاو لێ بکەین و بەم ڕوانگەیەوە مافەکانی و چۆنیەتیی بەکارهێنانیان باس بکەین.

بۆ چوونە ناوی ئەم باسەش دەبێ سەرەتا، پێناسەیەک لە چەمکی «ماف» و گۆڕانکارییەکانی بدەینە دەست کە ئاوەها بابەتێک لە کرۆکدا بابەتێکی فەلسەفییە و لە چوارچێوەی فەلسەفەی مافدا تیشکی دەخرێتە سەر بەڵام لەم وتارەدا دوای خستنە رووی ڕەهەندە فەلسەفییەکەی، دەچینە سەر ڕەهەندەکانی پەیوەست بە مافی نێونەتەوەیی و ماف مرۆڤیش.

پێناسەی ماف

لە زمانی کوردیدا چەمکی «ماف» دو واتای هەیە:

١ لە بەرامبەر وشەی «law» لە ئینگلیزیدا بە واتای لقێکی زانستی کە لە زانکۆکاندا دەخوێندرێت و باس لە سیستەمە مافییە جیاجیاکانی جیهان دەکات کە لە زمانی فارسیشدا «حقوق»یان بۆ داناوە. هەر کاتێک مەبەستی ئێمە لە بەکارهێنانی وشەی «ماف» لەم واتایەدا بێت، ئەوا شێوازی کۆی نییە و بۆ نموونە ناتوانین بڵێین «زانستی مافەکان».

٢ لە هەمبەر وشەی ئینگلیسیی «right» دایەکە، واتای جۆرە تازیاری و ئیمتیازێک دەگەیێنێت و لەم واتایەدا لە زمانی کوردی دەتوانین بە شێوازی کۆ بە کاری ببەین و بۆ نموونە بڵێین مافەکانی مرۆڤ. لە فارسیدا بۆ ئەم واتایە «حق» بۆ شێوازی تاک و«حقوق»یان بۆ شێوازی کۆ داناوە.

لەم وتارەدا کە باسی مافی کورد وەکو کۆمەڵگە و بوونەوەرێکی سەربەخۆ و جیاواز

لە ئەندامەکانی دەکەین، ئەوا مەبەستمان واتای دوهەمیەتی و دەتوانین بڵێین مافەکانی کورد. هەر بەم بۆنەیەوە کارمان بە واتای یەکەمی مافەوە نییە و لە سەر واتای دووهەمی قسە دەکەین.

هەر بەو چەشنەی کە لە زانستە مرۆییەکاندا، لە پێناسەکردنی زۆربەی چەمکە گرنگەکان جیاوازیی بیرورا هەیە، سەبارەت بە پێناسەکردنی چەمکی «ماف»یش هەر ئەم جیاوازییە هەیە و ناتوانین پێناسەیەکی وردبینانە و گشتپەسەند لەم چەمکە بە دەستەوە بدەین: هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئێمە لە بەکارهێنانی چەمک و وشەی ماف گشت جارێک یەک مەبەستمان نییە و مەبەستی ئێمە لەم وشەیە دەتوانێت یەکێک لەم چوار شتە بێت:

هەر بەو چەشنەی کە لە زانستە مرۆییەکاندا، لە پێناسەکردنی زۆربەی چەمکە گرنگەکان جیاوازیی بیرورا هەیە، سەبارەت بە پێناسەکردنی چەمکی «ماف»یش هەر ئەم جیاوازییە هەیە

۱ ماف وەکوو داخوازی[۱]

بۆ نمونە کاتێک دەڵێین من ۱۰۰ هەزارم بە لای تۆوەیە ئەوا من مافی ئەوەم هەیە کە داوای ئەو ۱۰۰ هەزارە لە تۆ بکەم و تۆش ئەرکی ئەوەت لە سەر شانە کە ۱۰۰ هەزارەکەم پێ بدەیەوە. (داخوازی لە هەمبەر ئەرکی[۲] کەسی بەرامبەردا)

۲ ماف وەکوو تازیار و ئازادی[۳]

وەکوو مافی ئازادیی ڕادەربڕین یان مافی ئازادیی بیرورا. لەم چەشنەدا ماف و ئەرک پێکەوە نەبەستراونەتەوە و کاتێک دەڵێین کەسی «ئەلف» مافی دەربڕینی ئازادانەی بۆچوونی خۆی هەیە واتای ئەوە نییە کە کەسی «ب» ئەرکی دابین کردنی بارودۆخی گونجاو بۆ ئەو دەربڕینەی لە ئەستۆدایە.

۳ ماف وەکوو دەسەڵات[۴]

بۆ نمونە خاوەنی ئۆتۆمبێلێک دەسەڵات و مافی ئەوەی هەیە ئۆتۆمبێلەکەی بە هەر کەسێک کە پێی خۆشە بفرۆشێت یان ببەخشێت.

۴ ماف وەکوو پارێزبەندی[۵]

ئەگەرکەسی ئەلف لە هەمبەر شتێکدا پارێزبەندیی هەبێت واتای ئەوەیە کە لایەنەکانی بەرامبەر ناتوانن پێوەندیی «ئەلف» بەو شتە بگۆڕن. بۆ نمونە دەوڵەتەکان لە جیهانی ئەمڕۆدا ناتوانن شارۆمەندانیان لە مافی بەشداری لە هەڵبژاردن بێبەش کەن و شارۆمەندان لە بەکارهێنانی ئەم مافەدا پارێزبەندییان هەیە.

هەر بە پێی ئەم چەشنە مافانە لە بڕێک فەرهەنگی مافیدا لە هەمبەر وشەی «right» نووسیویانە: «دەسەڵات یان ئیمتیاز؛ ڕێگاپێدراوی لە کردنی شتێک (ئەنجامدانی کارێک)؛ شیاوەتیی یاسایی یان دادپەروەرانە یان ئاکاریی (ئەنجامدانی) شتێک، ئازادییەکی تاکەکەسی» کە هەموو چەشنە مافەکانی سەرەوە لە خۆ دەگرێت.

قۆناخەکانی مافی مرۆڤ (مرۆڤ وەکوو تاک و مرۆڤ وەکوو کۆمەڵگا و کۆمەڵەیەکی مرۆیی)

پێش چوونە نێو ئەم باسە پێویستە ئاماژە بەم خاڵە بکەین کە لە دەستەواژەی «مافی مرۆڤ» (human rights)، سەرەتا مەبەستی ئێمە لە مرۆڤ، تاکەکان بە بێ لەبەرچاوگرتنی بەستراوەییان بە کۆمەڵگەیەکی تایبەتی مرۆییەوە بوو بەڵام ئەمڕۆکە ئیدی تاکەکان بە شێوازی سەرەوە، تەنیا بەرباسانی مافی مرۆڤ نین و کۆمەڵگە و کۆمەڵە مرۆییەکانیش وەکوو بوونەوەرێکی خاوەن مافی جیاواز لە تاکە پێکهێنەرەکانیان و کۆمەڵگەکانی دیکە چاویان لێ دەکرێت.

هەر بۆیە نابێت تێڕوانینی ئێمە بۆ مافی مرۆڤ تێڕوانینێکی نەریتیانە بێت و وابزانین کە تەنیا مرۆڤەکان بەرباسن. ئێمەش لەم وتارەدا، کورد وەکو کۆمەڵگەیەکی جیاواز لە تاکەکانی ئەندامی دەخەینە بەر باس و کارمان بە مافی تاکی کوردەوە نییە.

لە باسی قۆناخەکانی مافی مرۆڤدا، نامانەوێت باسی مێژووی گەشەکردنی ئەم چەمکە بکەین بەڵکوو بۆ چوونە نێو باسەکە، بە کورتی ئاماژە بە قۆناخ و چینەکانی مافەکانی مرۆڤ و جیاوازییەکانیان دەکەین بەڵام دەبێ ئەوە بزانین کە مافی مرۆڤ، خۆی بە بەراورد لەگەڵ لقەکانی دیکەی زانستی مافدا، دیاردەیەکی نوێیە و تەمەنی کەمە هەر چەند سەرەڕای ئەم تەمەنە کەمەشەوە تا ڕادەیەک گەشەی باشی کردووە و لەم ڕەوتی گەشەکردنەشدا بە بڕوای زۆربەی بیرمەندانی بوارەکە، سێ قۆناخی سەرەکیی تێپەڕاندووە:

قۆناخی یەکەم: قۆناخی مافە ژیاری و سیاسییەکان

قۆناخی دووهەم: قۆناخی مافە ئابووری-کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەکان

قۆناخی سێهەم: قۆناخی مافە هاوپێوەندی (کۆمەڵی)یەکان.

کێشانی سنوورێک لە نێوان ئەم قۆناخانە و تەنانەت دیاری کردنی جیاوازییەکانیان زۆر ئەستەمە و هەر بۆیەش بڕێک لە بیرمەندانی بوارەکە، ئەم دابەشکارییەیان پێ درووست نییە.

«کارل واساک» کە لەگەڵ «کبا ئێمپای» بیرۆکەی چینی سێهەمی مافەکانی مرۆڤیان هێناوەتە گۆڕێ، بە شوێن پاساوهێنانەوە و بەڵگاندنی هۆکاری ئەم دابەشکارییە و جۆنیەتیی دانان و جیاکردنەوەی سێ چینەکەی مافی مرۆڤ بە کەڵک وەرگرتن لە بنەماکان یان دروشمە بەناوبانگەکانی شۆڕشی فەرانسا (١٧٨٩) واتا «ئازادی»، «یەکسانی»، «برایەتی» دەڵێت چینی یەکەم واتا مافە سیاسی و ژیارییەکان، لە سەر بنەمای «ئازادی» دانراون: چینی دووهەم واتا مافە ئابووری-کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەکان لە سەر بنەمای «یەکسانی» و چینی سێهەم واتا مافەکانی هاوپێوەندی لە سەر بنەمای «برایەتی». ئەو چینی یەکەمی مافەکان بە مافە نەرێنییەکان ناو دەبات واتا دەوڵەت هیچ ئەرکێکی ئەرێنیی بۆ هاتنەدیی ئەم مافانە نییە. چینی دووهەم یان مافە ئابووری-کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەکان مافگەلێکی ئەرێنین و دەوڵەت و بەرپرسەکانی دەبێ بۆ وەدیهێنانیان هەنگاوی پێویست هەڵبگرن. هەرچەند جیاوازیی ئاماژە پێ کراو لە ڕووی تیۆرییەوە دەتوانێت سەرنجراکێش بێت بەڵام لە کردەوەدا دەتوانێت پشتیوانییەکی کەمتر لە مافە سیاسی و ژیارییەکانی بە شوێندا بێت. واساک بڕوای وایە کە چینی سێهەمی مافەکانی مرۆڤ لە سەر بنەمای برایەتی و هاوپێوەندی دانراوە و ئەم مافە بەکۆمەڵ و گرووپییانە لە هەمبەر چینی یەکەم و دووهەم -کە لە ڕووی کرۆکەوە مافگەلێکی تاکەکەسی دێنە ئەژمار- جێ دەگرن. لە ڕوانگەی ئەودا، ئەم مافانە وڵامێکن بە دیاردەی هاوپێوەندیی دوولایەنەی جیهانی.

> پرسیاری سەرەکی کە ئەم وتارە ئەیەوێت وڵامی بداتەوە ئەوەیە کە «ماف» چ واتایەکی هەیە و ئایا کورد وەکو کۆمەڵگەیەکی پێکهاتوو لە مرۆڤە کوردەکان، خاوەنی مافگەلێکی جیاواز لە تاکە کوردە پێکهێنەرەکانی خۆیەتی یا نا؟

ئێمە لەم وتارەدا وێڕای پەسەندکردنی ئەم دابەشکارییە، کارێکمان بە چینی یەکەم و دووهەمی ئەم مافانە نییە و باسەکەمان لە سەر چینی سێهەمە و هەر بۆیە بێ

هێچ قسەوباسێک دەربارەی ئەو دوو چینە دەچینە سەر چینی سێهەم.

چینی سێهەمی ماف

ئەمرۆکە، گەشەکردنی مافی مرۆڤ دوو ڕەهەندی هەیە:

١ فرەترکردنی پشتیوانی لە مافە لەبەردەستەکان لە هەموو ئاستەکاندا بە تایبەت ئاستی ناوخۆیی وڵات، ناوچەیی و جیهانی لە ڕێگای یاسادانان، شرۆڤەی ناوەڕۆکی پەیماننامەکانی مافی مرۆڤ لە لایەن ڕێکخراوە چاودێرەکان، بەهێزکردنی سیستەمی کارگێڕی، پەسندکردنی پرۆتۆکۆلە پاشکۆکان و چالاکیی ڕێکخراوە ناحکوومییەکان دەبێت.

٢ گەشە و زیاترکردنی ژمارەی ئەو مافانەیە. لە ڕاستیدا، لە سیستەمی مافی مرۆڤدا - کە هێشتا لە قۆناخە سەرەتاییەکانی گەشەی خۆیدایە- هەوڵ دراوە تا بەپێی پێویستییە ڕوو لە گۆڕان و زیادبوونەکانی مرۆڤ، مافگەلێکی تازە بخرێنە سەر پێرستە کۆنەکە کە ئەمە دەبێتە هۆی بزۆزی و گەشەی مافی مرۆڤ بەڵام ناکرێت هەر چەشنە داخوازییەکیش بخرێتە ناو ئەم بازنەیەوە.

«کارل واساک» بڕوای وایە کە پێویستە بە سەر مەترسییەک کە لە بیرۆکەی مافی مرۆڤی نەریتیدا هەیە، واتا کەموکووری لە مافەکانی چینی یەکەم و دووهەمدا، زاڵ بین و هەر لەم ڕووەوە پێویستمان بە مافگەلێکی تازە هەیە. نابێ چاومان لە سەر ئەم ڕاستییە ببەستین تاک ناتوانێت بێ بەشداری لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا گەشە بکات و ژیانی بەبایەخی هەموو مرۆڤەکان، هەر چۆن پێویستی بە یەکسانی و ئازادی هەیە ئاوەهاش پێویستی بە برایەتی هەیە. هەروەها، هاوپێوەندیی دوو لایەنەی جیهانی بۆ وڵامدانەوە، پێویستی بەم مافە تازانە هەیە.

تایبەتمەندیی سەرەکیی مافەکانی چینی سێهەم ئەوەیە کە ئەوان تەنیا بە هەوڵی هەموو بکەرە (عوامل) کۆمەڵایەتییەکان واتا تاکەکان، دەوڵەتەکان، ئەنجومەنە گشتی و تایبەتەکان و کۆمەڵگای نێودەوڵەتی بەدی دێن.

تایبەتمەندیی سەرەکیی مافەکانی چینی سێهەم ئەوەیە کە ئەوان تەنیا بە هەوڵی هەموو بکەرە (عوامل) کۆمەڵایەتییەکان واتا تاکەکان، دەوڵەتەکان، ئەنجومەنە گشتی و تایبەتەکان و کۆمەڵگای نێودەوڵەتی بەدی دێن

کێشەی سەرەکی و گرنگ لە بابەتی چینی سێهەمی مافەکانی مرۆڤ، ژمارە و جۆری ئەم مافانەیە واتا لە نێو بیرمەندانی ئەم بوارەدا، لە سەر ژمارە و چەشنی ئەم مافانە جیاوازیی بیروڕا هەیە کە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەم پرسە کە مافەکانی چینی سێهەم واتا مافەکانی هاوپێوەندی، مافگەلێکی بەکۆمەڵن یان سروشتێکی تاکەکەسییان هەیە؟

چوونە ناو ئەم باسە فەلسەفییە گرنگییەکی ئەوتۆی بۆ ئێمە نییە و ئێمە پشتگیریی ئەو بۆچوونەی دەکەین کە بازنەی ئەم مافانە بەرفراوانتر دەکات و بە پێی ئەم بۆچوونە سەرنج دەخەینە سەر مافەکانی کورد.

مافەکانی کورد وەکوو یەکەیەکی جیاواز لە تاکەکانی کورد

ئێستا کە بۆ ئێمە ڕوون بوویەوە ماف چییە و مافەکانی مرۆڤ چ گۆڕانکارییەکیان بە خۆوە بینیوە و خەڵک و لەوانە کورد وەکوو کۆمەڵگەیەک، جیاواز لە ئەندامەکانی، خاوەنی بڕێک مافە، پێویستە بزانین ئەم مافانە چین و کورد دەتوانێت چۆن بۆ بەدەست هێنانیان تێبکۆشێت.

بۆ چوونە ناو ئەم باسەش ئەبێ بزانین کە کورد لەو وڵاتانەی کە تێیاندا دەژێت واتا ئێران، ئێراق، سوریا و تورکیا وەکو کۆمەڵگەیەکی کەمینە چاوی لێ دەکرێت و ئێمەش ئەبێ لە چوارچێوەی مافی کەمینەکان بەدواداچوون بۆ چین و بەرەی سێهەمی مافەکانی کورد بکەین و هەر بۆیە پێویستە بزانین کورد چ جۆرە کەمینەیەکە.

لێرە و لەم وتارەدا نامانەوێت باس لە کەمینە و پێناسەی کەمینە و پێوەرەکانی ناسینەوەی خەڵکێک وەکوو کەمینە بکەین بەڵکوو دەمانەوێت بزانین کە ئایا کورد کەمینەیە و ئەگەریش کەمینەیە کام جۆری کەمینەیە و چ مافگەلێکی هەیە.

ڕەنگە زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی ئاسایی و خوێندەواران، وای بۆ بڕۆن کە کورد کەمینەیەکی نەتەوەییە لە حاڵێکدا کە لە زانستی ماف، بابەتەکە بەم ئاسانییە نییە و ئێمە ئەبێ ئەم بابەتە باشتر شەنوکەو بکەین.

سەرەتا ئەبێ بزانین کە برێک لە بیرمەندان بڕوایان وایە ئێمە نابێت خەڵکی خۆجێیی (indigenous) وەکوو کەمینەکان (minority) چاو لێ بکەین و ئەم دووانە لە یەکدی جیان و مافەکانیشیان جیاوازن. بۆ نموونە خەڵکی خۆجێی خاوەنی مافی دیاری کردنی چارەنووسن لە حاڵێکدا کە ڕەنگە ئەم مافە بە کەمینەکان نەدرێت.

ئەم ڕوانگەیە، ئەمڕۆکە ئەوەندە بڕەوی نییە و زۆربەی نووسەران و بیرمەندان، مافەکانی خەڵکی خۆجێیی لە چوارچێوەی مافی کەمینەکان دەخەنە بەر باس و بڕوایان وایە ئەم دووانە لە کرۆکدا هەر یەکێکن و جیاوازیی زوانی، ئایینی و ئایینزایی یان ڕەچەڵەکی ئەبێتە هۆی دروست بونی ئەم گرووپانە؛ ئەڵبەت جێگای ئاماژەیە کە نەتەوە یەکگرتووەکان کارگرووپێکی سەربەخۆی بۆ باسی مافی خەڵکی خۆجێیی دامەزراندووە و هەروەها ٢ ساڵ دوای پەسندکردنی جاڕنامەی مافی کەمینە نەتەوەیی، ڕەچەڵەکی، ئایینزایی و زوانییەکان لە ساڵی ١٩٩٢، پێشنووسی جاڕنامەی مافەکانی خەڵکە خۆجێییەکان و لە ساڵی ٢٠٠٧ خودی ئەو جاڕنامەیەی پەسەند کرد.

> کێشەی سەرەکی و گرنگ لە بابەتی چینی سێهەمی مافەکانی مرۆڤ، ژمارە و جۆری ئەم مافانەیە واتا لە نێو بیرمەندانی ئەم بوارەدا، لە سەر ژمارە و چەشنی ئەم مافانە جیاوازیی بیرورا هەیە

بە پێی ئەو پێناسانەی کە ئێمە ناچینە ناویانەوە، کورد ئەتوانێت وەکوو خەڵکی خۆجێییش چاوی لێ بکرێت و هەموو ئەو مافانەی هەیە کە لە جاڕنامەی مافەکانی خەڵکە خۆجێییەکاندا هاتووە، بەڵام وێڕای بەهێزبوونی ئەم بۆچوون و بیرۆکەیە ئێمە لەم وتارەدا شوێنی ئەو بۆچوونە دەکەوین کە ئەم دووانە وەکوو یەک چاو لێ دەکات و کوردیش وەکوو کەمینە دەناسێت و نە وەکوو خەڵکی خۆجێیی.

ئێستا کە ئێمە کورد وەکوو کەمینە چاو لێ دەکەین پرسیار ئەوەیە کە کورد کامە جۆری کەمینەیە؟

وڵامی ئەم پرسیارە تا ڕادەیەک ئەستەمە بە هۆی ئەوەی کە هێشتاش لە زانستی مافدا و لە بەڵگە مافییە نێونەتەوەییەکاندا سنورێکی ورد لە نێوان جۆرەکانی کەمینە نەکێشراوە و پێناسەیەکی هاوبەش لێیان نەدراوەتە دەست.

بە پێی بۆچوونێک، کورد بە هۆی ئەوەی کە لە خاکی باب و باپیرانی خۆیدا دەژی، ناتوانێت وەکوو کەمینەی نەتەوەیی چاوی لێ بکرێت چونکوو کەمینە نەتەوەییەکان بەو کەسانە دەگوترێت کە سەرەڕای

ئەوەی ڕاژێری ئـەو وڵاتەیان هەیەکە تێیدا نشتەجێن، بەڵام ڕەگ و ڕیشەی نەتەوەیی هاوبەشـیان لەگەڵ وڵاتێکـی دیکەدا هەیە. لێکترازان و پێکەوەنووسانی وڵاتەکان و کۆچ کردن، بەشـێک لە هۆکارەکانـی پێکهاتنی ئەم چەشـنە لە کەمینەکانە. بە واتایەکی تر ئەگەرچی ئەوان ئەمڕۆ ڕاژێری ئەو وڵاتەیان هەیەکە تێیدا نیشتەجێن بەڵام لەوانەیە باب یان باپیرانیـان ڕاژێری وڵاتێکـی دیکەیان هەبووبێ و هۆکارگەلـی جۆربەجۆر بووبێتە هۆی گۆڕانی ڕاژێریـان. هەبوونی کەمینەی لیتڤانیایـی لە ڕووسـیا، کەمینەی ڕۆمەن و تورکی دانیشتووی یوگوسلاڤیا، کەمینەی بە ڕەگەز نەمسـایی تایرلـی باشـووری ئیتالیـا و کەمینەی ئێرانیی دانیشـتوانی ویلایەتـە یەکگرتـووەکان و کەنەدا و هەروەهـا کەمینەی پاکستانی و هیندیی دانیشتووی ئینگلەنـد، نموونەگەلێـک لـەو کەمینـە نەتەوەییانەن. (خاڵێکـی گرنـگ کـە دەبێ ئامـاژەی پێ بکرێـت ئەوەیە کە ئەو کەسـانە لەبەر ئەوەی بۆخۆیان یان باب یان باپیریان، ڕاژێری ئەو وڵاتەیان بەدەسـت هێنـاوە وا تێیـدا نیشـتەجێن، کەواتـە بەکارهێنانی دەستەواژەی کۆچەر یان پەنابەر لەبارەی ئەوانەدا دروسـت نیە). کەوا بوو بە پێی ئەم پێناسەیە، کورد ناتوانێت کەمینەی نەتەوەیی بێت و ئەمە بە واتای ئەوە نییە کە کورد نەتەوە نییە بەڵکو کورد بە پێی پێوەرە سیاسـییەکان نەتەوەیە بەڵام بە پێی پێوەرە مافییەکان کەمینـەی نەتەوەیی نییە؛ چون ئەو خاکەی تێیدا نشتەجێیە خاکی خۆیەتی و بە هۆی کۆچ یان دابڕان نەبووەتە کەمینە.

بەڵام بـە پێی بۆچوونێکی دیکە کەمینە نەتەوەییەکان تەنیا لە وڵاتانێکدا دروسـت دەبن کە دەوڵەتی نەتەوەیی لە سەر بنەڕەتی تایبەتمەندییەکانـی نەتەوەیەکـی تایبەتدا دادەمەزرێن واتا دەوڵەت بۆ خەڵکێک دروست بووە کە شوناسـی بەکۆمـەڵ بوونی خۆی ناسـیوە و ئەم دەوڵەتە فۆرم و بیچمی خۆی تەنیا لە تەک تایبەتمەندییەکانی خەڵکی ئەو نەتەوەیە گونجاندووە و هەر بەم هۆیەوە ئەم خۆگونجاندنە لە سـەر ئاستی هەموو خاکی وڵات و لەگەڵ هەمـوو کۆمەڵە خەڵکەکاندا پێک نەهاتووە و ئاکامەکەشـی بووەتە هۆی چێ بوونی کەمینە نەتەوەییەکان و لەوانەش کوردەکان لە ئێران و تورکیا و سوریا و ئێراق.

> هێشتاش لە زانستی مافدا و لە بەڵگە مافییە نێونەتەوەییەکاندا سنورێکی ورد لە نێوان جۆرەکانی کەمینە نەکێشراوە و پێناسەیەکی هاوبەش لێیان نەدراوەتە دەست

کەمینـە نەتەوەییـەکان زۆرتـر لـەم بارودۆخانەدا دەژین

١ لـە وڵاتێـک بێجگە وڵاتی خۆیان دەژیـن و هۆگریان بۆ نەتەوەیەکی دیکە هەیە وەکوو ئەڵمانییەکانـی نیشـتەجێی دانیمارک.

٢ مێژوو، زوان، داب و نەریتی ڕەسەن و بەردەوام و جیاوازیان لەگەڵ زۆرینەی خەڵکی وڵات هەیە و تاقمی زاڵ بە شـوێن سڕینەوەی ئەم جیاوازییانەیە.

٣ بـە سـوک و بێ ڕێز لێیـان دەڕوانن بە جۆرێک کە بە هۆی ئەم هەڵاواردنەوە گرژی و پێکدادان دروست دەبێت.

٤ بە هـۆی ئـەم پێکـدادان و گرژییەوە خۆبەڕێوەبەری و سەربەخۆییان دەوێت.

کە وابـوو کورد لەم ڕوانگەیـەوە کەمینەی نەتەوەییـە و خاوەنی مافـی دیاری کردنی چارەنووسـە و هەر بۆیە ئەتوانێت لە سـەر چارەنووسی خۆی بڕیار بدار.

لە لایەکی دیکـەوە، کورد کەمینەیەکی ڕەچەڵەکی (قەومی یا نژادی)یە و توانیویەتی خـۆی وەکـوو کۆمەڵگەیەکـی جیـاواز لە

کۆمەڵگە ڕەچەڵەکییەکانی دیکە و ڕەچەڵەکە سەردەستەکانی بناسێنێت. ئەبێت ئەمەشمان لە بیر بێت کە کەمینەی ڕەچەڵەکی، خەڵکە خۆجێییەکانیش لە خۆ دەگرێت و هەر بۆیە کە بمانەوێت مافەکانی ئەم چەشنە کەمینەیە بناسین ئەتوانین لە جاڕنامەی مافەکانی خەڵکە خۆجێییەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان، پەسەندکراوی ٢٠٠٧، کەڵک وەربگرین کە پێکهاتووە لە پێشەکییەک و ٤٦ مادە.

هەروەها کورد بێگومان کەمینەی زوانییە. هۆی دروستبوونی کەمینە زوانییەکان ئەگەڕێتەوە بۆ پەرەسەندنی سیستەمی دەوڵەت-نەتەوە و پشتگیریی ئەم دەوڵەتانە لە زوانێک وەکوو زوانی فەرمی و پشتگوێ خستنی زوانەکانی دیکە کە ئەم کارەش لە ڕێگای دوو میکانیزمەوە جێبەجێ دەکرا: یەکەم بەزۆری کردنی خوێندن بە زوانی فەرمی و ئەوی تریان بەجیهانی بوونی خزمەتی زۆرەملیی سەربازی.

خوێندن بە زوانی دایکی (بڕگەی یەکەمی پێشنیارنامەی لاهای لە بارەی مافی خوێندنی کەمینە نەتەوەییەکان) فێرکاریی سەرەتایی لە لایەن مامۆستایانی دوو زوانە (بڕگەی ١٢ی پێشنیارنامەی پێشوو)، دەرفەتی دامەزراندنی ڕێکخراوەگەلی فێرکاریی زوانی کەمینەیی (بڕگەی ٤ی پێشنیارنامە)، هاندانی زۆرینەکان بۆ فێربوونی زوانی کەمینە(بڕگەی ١٩ی پێشنیارنامە)، مافی بەکارهێنانی زوانی کەمینە لە فەرمانگە گشتی و تایبەتییەکان(ناوخۆییەکان)، (بڕگەی ٣ی ڕەشنووسی کۆنفانسیۆنی نێودەوڵەتی بۆ پشتیوانی لە کەمینەکان و کۆمەڵە نەتەوەیی و ڕەچەڵەکییەکان)، مافی بەکارهێنانی زوانی دایکی لە هەمبەر بەرپرسانی کارگێڕی و دادوەری (بڕگەی ٢٠ی ڕەشنووسی ئاماژە پێ کراو و هەروەها بڕگەی ١٤ی پەیماننامەی نێودەوڵەتیی مافە ژیاری و سیاسییەکان) و مافی جاڕدانی زوانی کەمینەکان وەکوو زمانی فەرمی لەو شوێنانەی کە ئەژماری کەمینەکان زۆرترە (بڕگەی ٢٠ی ڕەشنووسی ئاماژەپێکراو)، نموونەی ئەو مافانەن کە بۆ ئەم چەشنە کەمینەیە ڕەچاو کراوە.

وێڕای ئەم مافە تایبەتییانە، کەمینەکان بە گشتی و بێ لە بەرچاوگرتنی چەشنەکەیان خاوەنی ئەم مافانەی خوارەوەن: مافی یەکسانی لەگەڵ زۆرینە، مافی بەهرەمەندی لە خوێندن بەپێی تایبەتمەندییە کەمینەییەکان، مافی پێوەندی لەگەڵ کەمینەکانی تر، مافی بەشداری لە بەڕێوەبردنی هەرێمی خۆیان، مافی دان بەخۆداگرتن و هەڵکردن، مافی بەهرەمەندی لە ژینگەی پاک و خاوێن، مافی یەکسان بوونی دڵخوازانە لەگەڵ زۆرینەی حەشیمەتی وڵات، مافی هەبوونی مێدیا و بەرنامە ڕادیۆییەکان، مێدیا بە زمانی خۆیان و بە پێی تایبەتمەندیگەلی کەمینەکان و هتد.

ئێستا کە بۆ ئێمە ڕوون بوویەوە کورد دەتوانێت هەم وەکوو کەمینەیەکی نەتەوەیی و هەم وەکوو کەمینەیەکی زوانی و هەمیش وەکووکەمینەیەکی ڕچەڵەکی یان خەڵکی خۆجێیی چاوی لێ بکرێت و وەکوو کۆمەڵگەیەکی جیاواز لە تاکەکانی، خاوەنی مافەکانی خۆیەتی کە بە مافەکانی بەرەی سێهەم یان مافی هاوپەیوەندی ناوبانگیان هەیە، پرسیارێکی گرنگ کە دێتە ئاراوە ئەوەیە ئایا مافی جیابوونەوەی تاکلایەنانە و بەرپەرچدانەوەی ستەمکاری لە ڕێگای دەست بردن بۆ چەکی هەیە یا نا کە ئەمە لە دووتوێی وتارێکی دیکەدا وڵام دەدەینەوە. درێژەی دەبێت.

پەراوێزەکان

1. claim-right
2. duty
3. liberty-right
4. Power-right
5. immunity-right

ڕاسان و ڕێ
«مەنتاڵیتێتی حەوتەوانە»

ئەفراسیاب گرامی

ئاماژە

مەنتاڵیتێتیی حەوتەوانە، جیا لەوەی کە لە ڕووی زمانییەوە و بۆ زیاتر ئاسانکاریی دەربڕین هێنراوە، وتارێکی تایبەتە کە بۆ سەرکەوتنی بزووتنەوەی نوێی ڕاسان بە پێویستی دەزانم. ڕێتۆریکی سیاسیی حیزبی دێموکرات دەوڵەمەند و هەڵگری دەیان تیۆریی سیاسییە. ئەوەی لە مەنتاڵیتێتی حیزبی دێموکراتدا جێگای گرتووە، زەرفییەتی دێموکراسییە کە دەتوانێ بونیادنەری کولتووری دێموکراتیک بێ.

کورتەی باس

بیر، هزر و تێرامانی مرۆڤ لە زماندا ڕوو ئەدات و زمان مەنتاڵیتێتی دەسەڵات و ئایدۆلۆژی پێک دەهێنێ. (R. Wodak 1989)کەواتە یەکێک لە نیشانەکانی دەرکەوتنی هەموو بزووتنەوەیەک، بە سیمبۆل‌کردنی زمان و دەربڕینی سیاسییە کە دەتوانێ چەمک و دەستەواژەی سیاسی و کۆمەڵایەتیی نوێ بکاتە سیمبۆلی ڕامان و لێوردبوونەوە. لەم وتارەدا بە کەڵک وەرگرتن لە سیمبۆلی زمانی، خوێندنەوەیەک بۆ بزاڤی «ڕاسان» وەک خەباتی نوێی حیزبی دێموکرات دەکەین و زەینی خوێنەر بۆ بە مانیفێستکردنی ڕاسان ئامادە دەکەین. پاشان ئاوڕێک لە ڕێتۆریکی سیاسیی حیزبی دێموکرات لە نێوان دوو ڕوانگەی ڕابردووبینی (retrospective) و ئایندەبینی(prospective) ئەدەینەوە. ڕابردووبینانە بەو واتایە کە ڕووداوەکانی مێژوو بە شێوەیەکی دراماتیک کاریگەریی لەسەر دۆخی ئێستا و داهاتوو هەیە و بە شێوەیەک کە هەموو بزاوتێکی کۆمەڵایەتی ڕیشەی لە مێژوودا هەیە و بە شێوەیەکی هێڵی کرۆنۆلۆگی ڕووداوەکان لە ئێستادا دەخوێنێتەوە. ڕوانگەی ئایندەبینانە هێڵێکی جاڵجاڵۆکەیی هەیە و بەو واتایەیە کە مێژوو و ئێستا چ چاوەڕوانییەکی لە بزاوتە کۆمەڵایەتییەکان هەیە، چۆن لە واقعییەتی ئەمڕۆ و داهاتوو دەڕوانێ و پێی وایە داهاتوو چەقی بیرکردنەوە و تێرامانە.[۱] بۆ ئەو مەبەستەش حەوت کۆڵەکەی سەرەکیی هەر بزووتنەوەیەکم دیاری کردووە کە بە مەنتاڵیتێتی حەوتەوانە ناودێرم کردووە. مەنتاڵیتێتی حەوتەوانە بریتییە لە: «ڕامان (ڕێتۆریکی سیاسی)، ڕابردوو(شوناس و مێژوو)، ڕابوون (خودئاگایی وەک ئاخێزگەی بیری نەتەوەیی)، ڕاپەڕاندن (ڕێکخستن و سازماندەهی)، ڕایەڵە (تۆڕی پەیوەندیی و ڕاگەیاندن)، ڕابەر (مودیرییەت و بەڕێوەبەریی) و دواجار ڕاسان (بزووتنەوەی شاخ و شار)» کە بزووتنەوەی نوێی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، پێناسە ئەکات. هاوکات لەگەڵ ئەم حەوت چەمکە ناسراوە بۆ بزووتنەوەی «ڕاسان»، ئاماژەیەکی کورت بە چەمکی «دێموکراسیی قووڵ»[۲] ئەدەینەوە کە د.قاسملوو لە دوایین ساتەکانی تەمەنیدا ئاماژەی پێ کردووە. «دێموکراسیی قووڵ»، دێموکراسییەکی هەمە لایەنەیە کە بە تیۆری «شاخی سەهۆڵین»یش ناودێر کراوە. وەک چۆن شاخێکی سەهۆڵین تەنیا لوتکەکەی لە ناو ئاودا دیارە و شاخێکی گەورەی سەهۆڵیش لە ژێر ئاوەکەدایە، سیستەمی «دێموکراسیی قووڵ»، سیستمێکی بەڕێوەبەریی هەیە کە ئێمە تروپکی بەڕێوەبەرییەکە دەبینین، بەڵام کۆنترۆڵ، گەشەکردن و پەروەردەی سیستەمەکە لە قووڵایی خەڵک و ژینگەی کۆمەڵایەتییدایە. پرێنسیپەکانی دێموکراسیی قووڵ، لەسەر بنەمای «دڵنیایی خەڵک بە دەسەڵات و دەسەڵات بە خەڵکە، هەروەها بەرپرسیارێتیی دەوڵەت لەبەرامبەر مافی خەڵک و خەڵک لەبەرامبەر ئەرکدا» دامەزراوە. لەم ڕوانگەیەوەیە کە مەنتاڵیتێتی حەوتەوانەی«ڕاسان»، پشتی بە سەرمایە سیاسی و ئینسانییەکانی کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتەوە بەستووە و پێی وایە کە بزووتنەوەیەکی سیاسی و کۆمەڵایەتییە کە جەماوەری خەڵک بە کۆی پێکهاتەکانیەوە ڕایدەپەڕێنێ.

ڕامان یان ڕێتۆریکی سیاسی

ڕامان، بیرکردنەوە لە چالاکییە بنەڕەتییەکانی مێشکی مرۆڤە کە لەوەتەی مرۆڤ بیر و فامی کردۆتەوە و گەیشتۆتە ئاستی ناسین و تێگەیشتن، بەردەوام بووە و گەشەی کردووە کە لە مێژوودا بە شۆرشی کۆگنەتیف[۳] یان ناسین ناسراوە. لێرەدا مەبەست لە ڕامان، ڕامانی سیاسییە کە بیاڤی سیاسەت ئەگرێتەوە و چالاکانی سیاسیی کورد دەخاتە بەردەم پرسیارێکی ڕێتۆریکەوە کە ڕامیاری

هەڵگری چ پێناسەیەکە لە پانتاییی سیاسەتی کوردیدا؟

ڕێتۆریک یان هونەری گوتاربێژی یەکێک لە چەمکە سەرەکییەکانی زانست، سیاسەت و کۆمەڵایەتیبوونی مرۆڤە کە لە سەردەمی یونانی کەوناراوە گۆڕانکاریی گەورەی لە بیاقی سیاسەت و کۆمەڵگادا پێکهێناوە. لەم ڕوانگەیەوە، سیاسەت چ وەک بیاقێکی گەورەی زانستی و چ وەک بیاقی چالاکیی کۆمەڵایەتیی مرۆڤ، یەکێک لە چەمکە ئاڵۆزەکانی ژیانی مرۆڤە کە بەشێکی گەورە لە زانستە مرۆڤایەتییەکانی گرتۆتەوە و شوێندانەریی لەسەر کۆی ئاڵوگۆڕەکانی ژیان هەیە. ئاڵیانسە کۆمەڵایەتییەکان و ململانێ سیاسییەکان پێوەندییەکی ڕاستەوخۆیان بە دەسەڵاتەوە هەیە. لێرەدایە کە چەمکی دەسەڵات هەم فیزیکییە و هەم مەنتاڵ (زەینی).

لە ئێنسکلۆپیدیای ئانلاینی نەرویژیدا سیاسەت بە واتای چالاییەک هاتووە کە مودیرییەت و ڕێبەریی گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵگا دەکات. مەبەست لەم پێناسەیە ئەوەیە کۆی ئەو چالاکییانەی کە کۆمەڵگایەک بەرەو پێش دەبات یان ئاراستە دەکا، ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ پێوەندیی بە ڕامان و بیری سیاسییەوە هەیە. بۆ نموونە، ڕەنگە ژنان یەکێ لەو توێژانە بن کە سیاسەت لای ئەوان نامۆ بێ، بەڵام خودی کەرەستە، ئادابی جوانکاری و ساڵۆن و کلینیکەکانی جوانکاریش پشتی بە سیاسەتەوە هەیە کە دەوڵەتێک بۆ دابین کردنی ئەو کەرەستانە، سیاسەتگوزاریی خۆی هەیە. کەواتە لە نان خواردنی ئاسایی هەتا ڕامان و بیری سیاسی، پێوەندیی بە دنیای سیاسەت و گۆڕانکارییەکانییەوە هەیە. ئەم گۆڕانکارییانە لە کۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی دیکە بەردەوام لە گۆڕاندان و بێگومان کۆمەڵگەی جیهانیش بازنەیەکی گەورەی شوێندانەریی هەیە، بەتایبەت کە گلۆبالیزم ئاوێتەبوون و تێکچڕژانێکی گەورەی هێناوەتە ئاراوە(Dag n.d).

ڕێتۆریکی سیاسی، نوێنەرایەتیی ئایدۆلۆژی دەکات. ئایدۆلۆژی بە مانا گشتییەکەی سیستەمی تێگەیشتنە کە مرۆڤ لە جیهانی دەوروبەری خۆی دەڕوانێ و ئەیهەوێ خەونەکانی لە دنیای ڕاستەقینەدا و لەو چوارچێوەیەدا بهێنێتە دی. لە ئەدەبیاتی سیاسیی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا و بە کەڵک وەرگرتن لە ڕوانگەی مارکس بۆ چەمکی ئایدۆلۆژی، واتای ئایدۆلۆژی زیاتر وەک چەمکی ڕێکخەری سیستەمی سیاسی و کۆمەڵایەتی لێکدراوەتەوە کە زۆرجار نێگەتیڤ و ڕووخێنەر بووە یان بە شێوەیەک لە شێوەکان ڕادیکاڵ و بەرتەسک کردنەوەی جیهانبینیی مرۆڤ لە قەڵەم دراوە. بەڵام بە تێگەیشتنێکی دیکە، ئایدۆلۆژی بریتییە لە سیستەمێک کە ئایدیا و ڕوانگە هاوبەشەکان پێکەوە ڕێک دەخات کە بتوانن مۆتیڤەیشن (ئەنگیزە)ی کۆمەڵایەتییان پێکەوە بەهێز ککەن و گەشەی پێ بدەن(Øyvind 5.ut-gave.2014).

لە ناو ئەم پێوەندییە ئاڵۆزانەی سیاسەتەوە کە ڕاستەوخۆ پێوەندیی بە دەسەڵات و حاکمییەتەوە هەیە، خەباتی نوێی حیزبی دیموکرات لە ژێر ناوی «ڕاسان»، چالاکییەکی نوێی سیاسییە کە هەڵگری مانیفێستێکی سیاسییە و بۆ چارەسەرکردن و بە ئەنجام گەیاندنی پرسی نەتەوەییی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان هاتۆتە ئاراوە. هەر جووڵە و بزاوتێکی سیاسی، خاوەنی شوناس و گوتاری سیاسیی خۆیەتی و دەکرێ کۆمەڵگایەک بجووڵێنێ، گەشە پێ بدات یان بەرەو دارمانی ببات.

ڕامان و ڕێتۆریکی سیاسیی حیزبی دیموکرات، بە وردبوونەوە لە ئەزموونەکانی دیموکراسی لە جیهاندا، لە سەر سێ بنەمای پرسی نەتەوەیی، دیموکراسی و سۆسیالیزمی

دیموکراتیک دامەزراوە کە ئازادی و کەرامەتی مرۆڤ بناخە و جەوهەری ڕێتۆریکی سیاسیی حیزب پێک دەهێنێت. لەم پێوەندییەدا سێ چەمکی دەوڵەت، نەتەوە و دیموکراسی هاوپێوەندییەکی قووڵیان پێکەوە هەیە و ناوەندی پرەنسیپە سیاسییەکانن.(Aarebrot 2014) هەڵخزان بەرەو دیکتاتۆری ڕەگ و ڕیشەی دیموکراسی هەڵدەتەکێنێ و هەر سێ چەمکەکە ڕووبەڕووی مەترسیی گەورە دەکەنەوە.

شار و ئۆربانیزەیشن[۴]

شار ناوچەیەکی جوگرافیایی بەرینتر لە گوندە کە لە ڕووی تەونی کۆمەڵایەتییەوە ناوەندی پێکەوەژیان، بازاڕ، تەکنیک، کولتوور و زۆرجاریش ناوەندی ئیدارە، ڕاگواستن و پێوەندییە سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانە. لە جیهانی مۆدێرندا شار ڕۆڵی گەورەتری لە شارستانییەتی مرۆڤایەتیدا هەبووە و ناوەندی گۆڕانکارییە گەورەکان بووە (Peter 20. februar 2018).

لە ناو هێماکانی هێرۆگلیفیی میسری کۆندا شار هێمایەکی بازنەییە و هێڵێکی وەک خاچ لەگەڵدا هاتووە. هێڵەکان هێمایە بۆ هاتوچۆی زۆری خەڵک، بیر و باوەڕی جیاواز کە ڕووبەڕووی یەکتر دەبنەوە، هەروەها ڕێگا و بان کە پێداویستییەکانی ژیانی تێدا پەیدا دەبێ. بازنە نیشانەی سنووری شارە کە دەکرا دیواری قەڵا، یان ڕووبار یان خەندەقێ بوایەت بۆ پاراستن و جیاکردنەوەی شار لە دەورووبەری خۆی. ئێستاکەش لە زۆربەی ئاسەوارە مێژووییەکان نیشانەی قەڵا، حەسار، دیواری گەورە و خەندەقی قووڵ ماوەتەوە. (Peter 20. februar 2018).

سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم، سەدەی گۆڕانکارییە گەورەکان لە ئاستی گەشە و پەرەسەندنی شارەکان بوو. شۆڕشی پیشەسازی، توانی هاوکات لەگەڵ گۆڕانکارییەکانی وەک شەڕ و داگیرکاری کەرەستەی خاو، تەندروستی و بارودۆخی ژیانی خەڵک بگۆڕێ و ڕێژەی مردن کەم بکاتەوە کە بووە هۆی شۆڕشی حەشیمەتی و زۆربوونی لە ڕادەبەدەری شار و گوندەکان و تێکچڕژانی حەشیمەتی کە لە زانستی کۆمەڵناسیدا بە ئۆربانیزەیش ناوزەدکراوە. ئۆربانیزەیش شارەکانی لە یەک ملوێن بۆ بیست تا سێ ملوێن تێپەڕاند کە ئەمڕۆ بە مێگا شار[۵]ەکان بەناوبانگن. شار ئێستا بۆ خۆی نەتەوەیەکە و جمووجووڵەکانی شار، پێناسە گەورەکانی کۆمەڵناسیی ڕووبەڕووی پرسیاری گەورەی داهاتووبینانە کردۆتەوە (Aarebrot 2014).

لە کوردستانی سەرەتاکانی سەدەی بیستەم حەشیمەتی شارنشینی کورد ڕووی لە زیادبوون کرد کە دەتوانین بڵێین بە سێ هۆکاری گشتیی وەک شەڕ و نائەمنی، دابین‌کردنی بژێوی ژیان و نەبوونی ئینفراستراکچێر لە گوندەکان، خەڵکی بە زۆری ڕوویان لە شارەکان کرد. مەبەست لە ئینفراستراکچێر[۶] یان ژێرخانی شار کە بریتیە لە دابین بوونی: تەندروستی، نشتەجێ بوون، ڕێگاوبان، ئاو و ئاوەڕۆ و ... هەتا دوایی. بەرزبوونەوەی ئاستی چاوەڕوانییەکان لە شاردا و کولتووری شارنشینی، هەوایەکی تازە و خوێنێکی تازەی هێنایە کۆمەڵگای کوردییەوە. ناوەندەکانی خوێندن، تەندروستی، فەرهەنگی و ئابووری لە شارەکاندا گەشەیان کرد. لە هەمان کاتدا ئەم گەشەکردنە لە هەموو ئاستەکاندا بوو بە ژێر تەوژمی بیری فاشیستییەوە. گەشەی سیاسیی شار لە ژێر هێژموونی دەسەڵاتدارانی زاڵ بەسەر کوردستاندا چ لە ڕێگای سیاسەتی نەرمەفزاریی پرۆگرامەکانی خوێندن و ڕاگەیاندنەوە، چ لە ڕێگای سیاسەتی سەختەفزاری و کاول کردنی ژینگەی ئینسانی و سروشتی کوردستانەوە، پرۆژەی گەورەی ئاسمیلەکردن و توانەوەی

کوردیان ڕەچاو کرد و گەورەترین هۆکاری بەتاڵان بردنی سەرمایەی سیاسی و ئینسانیی کورد بوون.

شاخ

مرۆڤ بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتییە، لەبەر ئەوەیە کە هەموو زیندەوەرێک پێکەوە بە بچووک و گەورەوە، دوور و نزیک و تایبەتمەندییەکانی ژیانی لەسەر زەوی دەژی. بە گەشتێک بە ناو دنیای ئەنترنێتدا دەزانین کۆمەڵگای مرۆڤایەتی بە سەدان و هەزاران جیاوازی و فرەچەشنی تێدایە. بەڵام فرۆید گوتەنی: «هیچ کات لەبیر مەکەن کە ئێمە حەیوانێکین». لە ڕوانگەی بیۆلۆژییەوە، ئێمە سلوول، ئەندام و ئۆرگانیزمێکی زیندووین وەک هەموو گیانلەبەرانی دیکەی سروشت. هەڵکەوتە و پێگەیشتووی سروشتی دیاریکراوین و سروشت بەشێکە لە ژیانی کۆمەڵایەتیی ئێمە کە ناومان ناوە: «دایک، ماڵەوە، نیشتمان». (Fuggeli 2010) سێسەد ساڵ پێش، مۆنتسکیۆ پێی وابوو کە مرۆڤ و کۆمەڵگا دروست کراوی سروشت و کەشوهەوایە (Aarebrot 2014).کاتێ لە گەورە نووسەری کلۆمبیایی، گابریل گارسیا مارکیز دەپرسن «حەزت لە چ ڕەنگێکە؟»، ناڵێ شین، سوور یان ڕەنگێکیتر. ئەڵێ: ڕەنگی زەریای کارائیب پاش کاتژمێر ٣ی پاشنیوەڕۆ کە خۆر مەیلی درەوشانەوەی هەیە». گەرمیی سەحرا و بیابان، شاخ و دۆڵ و دەشت، کەناری بەحر و دورگە، ژیانی سەر سەهۆڵ و کوێستانەکان هەر هەموو مرۆڤ و کولتووری مرۆڤی پێکەوە ڕێکخستووە و بەشێکن لە مەنتاڵیتێتی ئێمەی مرۆڤ. مرۆڤ لە ڕێگای مێکانیسمەکانی مێشکەوە، وێنەکان لە داڵیتەکانی مێشکیدا تەتەڵە و ڕاڤەی دەکات، سێمبۆل و وێنای نوێی پێ دەبەخشێ بۆ ئەوەی هەستەکانی داڵدە بدات. لەبەر ئەوەیە هەست لای مرۆڤ لە هەستە بنەڕەتییەکانی وەک: تووڕەیی، خۆشحاڵی، ترس و وەحشەت، شەوق، دڵتەنگی، شەرم و بێزاری» زۆرجار دەکوڵێ و زۆرجاریش دادەمرکێتەوە. کەواتە هەموو تابع (Function)کانی هەست لای مێشکە و مێشکیش پەروەردەی سروشتی دەوروبەریەتی.هارمۆنیای مەنتاڵیتێتی مرۆڤ و سروشت ئەو جوانیناسیەمان پێ دەبەخشێ و دابڕان لەو هارمۆنیایەش، هەڵبڕاوی لە شووناسە کە ڕیشەی لە پێگەیشتنی کۆمەڵایەتیی مرۆڤدایە(Finn 1999).

سروشت بۆ مرۆڤ تەنیاژینگەی کۆمەڵایەتی نیە، بەڵکوو بەشێکە لە ژیۆپۆلیتیک. چ لە ڕابردوو و چ لە ئێستاشدا تیۆرییەکانی ژیۆپۆلیتیک گرینگیی زۆریان بە جوگرافیا و سروشت داوە و بونیادەکانی سیاسەت و دەسەڵاتیان ڕاڤە کردووە. لە سەردەمی ڕۆمانتیکی ئورووپادا سروشت هەوێنی خەونە گەورەکانی بە نەتەوەبوون بوو و گەڕانەوە بۆ سروشت بە لەدایکبوونێکیتر وێنا دەکرا. چ لە ئەدەبیات و چ لە هونەردا، ڕۆمانتیک ڕووی لە سروشت و گەڕانەوە بۆ سروشت بوو.[٧]

لە باری ژیۆپۆلیتیکیشەوە، کوردستان مەڵبەندێکی سەخت، شاخاوی و سەرکەشە. خەڵکی کوردستان لە ئاوەدان کردنەوە و پێکهێنانی ژیاری شاخ و دۆڵەکاندا ڕۆڵی گەورەیان هەبوو و تەونی کۆمەڵایەتییان چنیوە. بەری بووم و زەوییان هەڵگرتووە و تفاقی ساڵانەی خۆیان ڕێکخستووە و بە گشتی دەتوانین بڵێین سیستەمی گەشەی ئابووری و کۆمەڵایەتیی تایبەتی و جیاواز وەهای کردووە کە خاوەنی کولتوورێکی تایبەت بن لە نیشتمانی خۆیاندا. هەروەها دەیان گەریدە و نووسەری بەناوبانگی ئەورووپایی و ڕووسی، کولتوور و ژیانی کۆمەڵایەتیی کوردیان لە ڕووی سروشتی کوردستانەوە خوێندۆتەوە. لەم ڕوویەوەیە زاگرۆس تەنیا زنجیرە شاخ نیە، بەڵکوو بزواتێکی کولتووری، ئابووری

و کۆمەڵایەتییە کە دانیشتوانی مەڵبەندی زاگرۆس و شاخەکانی کوردستان تێیدا پەرەیان ئەستاندووە.

خوێندنەوەی بزووتنەوەی نوێی «راسان» ، چ لە باری کردارییەوە و چ لە باری ئەندێشەی سیاسییەوە، هەڵگری پاشخانێکی قووڵی مێژووییە کە ئەیهەوێ کۆمەڵگا لە «شار و شاخ» پێکەوە هاوکات بجووڵێنێ. لێرەدا شاخ بەو مانایە کە «کولتووری سیاسیی شاخ» بۆ کورد هێمای پشت و پەنا و ژیۆپۆلتیکی سەخت هاتووە و پێوەندیی کورد لەگەڵ شاخ پێوەندییەکی مێژووییە. بۆ نموونە «تەنیا چیاکان دۆستمانن» و «قەندیل تەنیا شاخ نیە، بەڵکوو شوناسە» دوو سیمبۆلی گەورەی زمانیی ناو بزووتنەوەی کوردی لە هەموو بەشەکاندا بووە. بەڵام «شار» دەستەواژەیەکی نوێیە لە ناو بزووتنەوەی سیاسیی کورددا. شار ناوەندی پێوەندییە سیاسییەکانە کە لە روانگەی ماکرۆپۆلیتیکەوە، ناوەندی بریار و گۆرانکارییە گەورەکانە و پێوەندیی راستەوخۆی بە دەسەڵات و دەوڵەتدارییەوە هەیە. لەم رووەوە کە شار بۆتە قووڵاییی ئیستراتێژیی حیزبی دێموکرات و دەرخستنی تواناکانی چ لە بواری هەڵبرینی دەنگی نارەزایەتی، خۆپیشاندانی جەماوەری و چ لە رووی پەل هاویشتن و ریشە داکوتان لەناو بزووتنەوە ورد و ئاسۆییەکانی شار کە رێکخراوە مەدەنییەکانن. لەبەرامبەردا شاخ پەراوێزە و جیا لە مەڵبەندی پارتیزانی و تێکدانی دۆخی گشتی، زیاتر ئینقلابی و شۆرشگێرییە. بۆیە راسان راستەوخۆ ئەیهەوێ کۆمەڵگا لە هەموو ئاستەکاندا بجووڵێنێ و ببێتە بەشێک لە جوڵەی ماکرۆپۆلیتیک.

رابردوو، شوناس و مێژوو

کنووت هامسون، گەورە نووسەری نەرویژی دەڵێ: «ناکرێ مرۆڤ خەڵکی هەموو شوێنێ بێ، هەر مرۆڤێ دەبێ لە ماڵێکەوە هاتبێ». (Fuggeli 2010)مێژوو بە رەگ و ریشەی مرۆڤدا دەگەرێ و شووناسی تایبەت بە خۆی دروست دەکات. مێژوو تەنیا حەکایەتی رابردووەکان و خوێندنەوەیان نیە، بەڵکوو مرۆڤ بەشێکی لە رابردوودا دەژی. لە روانگەی کۆگنەتیڤەوە، مێژوو شووناسە و هیچ

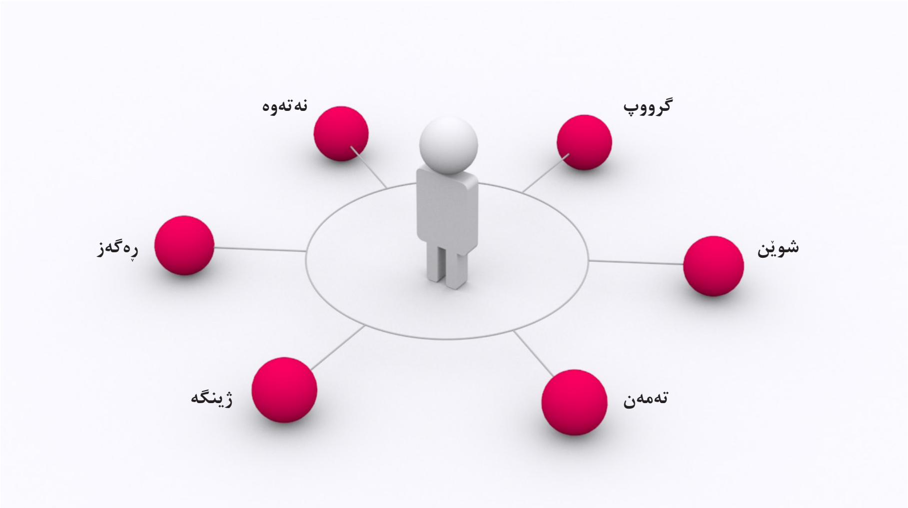

وێنەی یەکەم بۆ تێگەیشتنی زیاتر لە شوناس

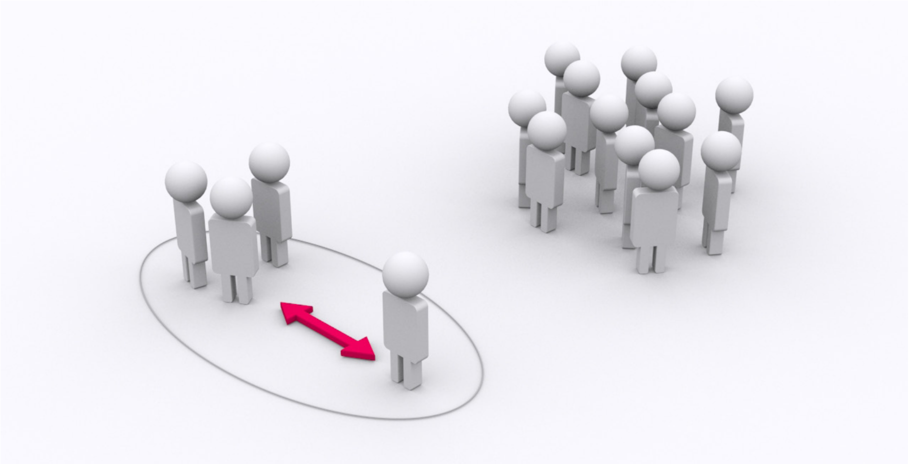

وێنەی دووهەم بۆ تێگەیشتنی زیاتر لە شوناس

پێشکەوتنێک بە بێ ڕابردوو و پێشبوارەکانی، نەیتوانیوە گەشە بکات. شوناس هەم تاکەکەسی یان ئیدیڤیدواڵە و هەمیش گشتی یان کۆلەکتیڤە کە شوناس لە ناو جەغزی پێکەوەژیان و پێکەوەگەشەکردنی مرۆڤەکان لە ڕەوتی بزاوتێکی مێژوویی‌دا دروست دەبێ. شوناس واتە تێگەیشتنی تاک یان کۆمەڵ لە خۆی و جیاکردنەوە و تێگەیشتن لەوی دیکە. ئەگەر بڕۆینە بەردەم ئاوێنەیەک و سەیری کەسایەتیی خۆمان بکەین، کۆمەڵێک پرسیاری بنەڕەتی دێتە بەردەممان وەک: پیاوم یان ژن، منداڵم یان گەنج یان پیر. جوانم یان ناشیرین ... هەتا دەگاتە ئەوەی کە کێم ؟ لە کوێ ئەژیم و ئەمەوێ کێ بم؟

وێنەی سێهەم

هاوکات، شوناسی سیاسی بریتیە لە ڕێکخستنی هەست، ئەرزش و بەها، حەز و ڕامانی هاوبەشی گرووپێک کە دەتوانێ لە چوارچێوەی نەتەوە، کۆمەڵ یان گرووپێکدا خۆی پێناسە بکات. بۆ نموونە، شوناسی نەتەوەیی هەڵگری تایبەتمەندی و پرسی نەتەوەییە، یان شوناسی بزووتنەوەی کرێکاری مشووری مافەکانی کرێکار دەخوا و هەروەها کۆمەڵێک شوناسی جیاواز کە پێوەندیی بە شوناسی ئێتنیکی، دینی و ڕەگەزی و هەتا دواییەوە هەیە. لەبەر ئەوەیە کە چەمکی شوناس لە چەقی خوێندنەوەکانی زانستی کۆمەڵناسانەدایە و بەردەوام بەرۆژ دەبێتەوە. (Anderson 1983).

پێر فووگلی، پرۆفیسۆر و دەروونناسی بەناوبانگی نەرویژی، لە کتێبە بەناوبانگەکەی خۆیدا، «Nokpunktet (خاڵی نیونجی)»دا نەشونمای کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لە حەوت بەستێندا کە بە «7flokkene» ناودێری کردووە. سێهەمین فلۆکی بە ژینگەی کۆمەڵایەتی ناودێر کردووە کە مرۆڤ لە ژینگەی کۆمەڵی خۆیدا و بە شوناسی تایبەت بە خۆیەوە گەشە دەکات. پێی وایە شووناس DNA کۆدی ئۆرگانیزمێکی گەورەی وەک کۆمەڵگەیە کە دەکرێ و دەبێ لە تاک بە تاکی سلوولەکانی کۆمەڵدا بگەڕێ و ڕیشەی لە ناو کولتوور و زمانی کۆمەڵدا هەیە، ئەگەر وا نەبێ تووشی شێرپەنجە ئەبێ. (Fuggeli 2010). لە سۆنگەی ئەم ڕوانگەیەوە، هەموو بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکان کە توانیویانە وەرچەرخانێکی بنەڕەتی لە کۆمەڵگادا بهێننە دی، خاوەنی ڕیشەی کۆمەڵایەتیی قووڵ بوون کە بە پێی ڕەوتی بزاوتە کۆمەڵایەتییەکانی مێژوو گەشەی ئەستاندووە. هاوکاتیش هیچ بزووتنەوەیەکی بێ ڕیشە لە کۆمەڵگادا سەرکەوتوو نابێ و بە جۆرێک لە جۆرەکان بەو کۆمەڵگایەوە پێوەند ناکرێ. ئەزموونی گەورەی مێژوو، بیری مارکسیزم بوو کە نەک نەیتوانی لە ڕووسیەدا گەشە بکات ، بەڵکوو بووە مایەی دواکەوتوویی و دیکتاتۆرییەکی بێ وێنە لە مێژوودا کە مارگرێت تاچەر لە وتارێکی بەناوبانگی خۆیدا وتی: «کۆمۆنیزم لە ڕووی ئەخلاقی، سیاسی و ئایدۆلۆژییەوە مایەپووچ بووە».

فەلسەفەی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی کورد لە ڕووی سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە، خاوەنی شوناسی خۆیەتی و خوێنێکی زیندووە کە بەردەوام بە ئۆرگانیزمی گەورەتر وەک نەتەوەدا دەگەڕێ. بەو واتایە کە لە پێش مێژوو تا دەگات بە ئەمڕۆ کورد خاوەنی ناسنامەی نەتەوەیی، زمان، کولتوور، خاک، نیشتمان و ئابووریی هاوبەش بووە. هاوکات سەرهەڵدانی بزووتنەوەی مۆدێرنی سیاسی ـ نەتەوەیی کورد لە دووسەدساڵی ڕابردوودا، جیا لەوەی کە وەرچەرخانێکی مێژوویی بووە لە پێناو دامەزرانی دەوڵەتی کوردیدا، ژیانەوە و نەشوونمای شووناسی مێژوویی کورد بوە. لەبەر ئەوەی جەوهەری نەتەوەییبوون تەنیا ناسین و خۆناسین نیە، بەڵکوو پێگەیشتن، پێکەوەژیان و ژیانەوەیە لەگەڵ هەموو ساتەوەختەکانی ژیان و بزاوتە مێژووییەکاندا. لە ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدوڵلای نەهرییەوە بگرە تا دامەزرانی کۆماری کوردستان، دواجار هەرێمی کوردستان و بزووتنەوەی نوێی ڕاسانی ڕۆژهەڵات، ئەم خوێنە زیندووە دەگەڕێ.

ڕابوون

کنووت هامسوون لە باسی ڕۆمانە بە ناوبانگەکەی خۆی بە ناوی «برسیەتی»دا دەڵێ: «ئەم ڕۆمانە باس لە ڕۆحێکی بێ ئاگای مرۆڤ دەکاو ڕووناکیم خستۆتە سەر هەموو کون و قوژبنە نهێنییەکانی مێشکی مرۆڤ». لای هامسوون پێویستە چەکوشکاریی مێشکی کۆمەڵ بکرێ بۆ ئەوەی ڕۆحێکی تازە لەدایک بێ. ئەو برسیەتیی تەنیا بە

مانا فیزۆلۆژی و جەستەییەکەی نەهێناوە، بەڵکوو برسیەتیی بە واتای برسیەتیی رۆح، برسیەتی لە پێناو سەرکەوتن و برسیەتی لە پێناو گەیشتن بە لووتکەدا هێناوەتەوە (Rot-tem n.d). لێرەدایە کە رابوون گرێ دراوی ئەو چەمکەیە کە دەبێ چەکوشکاریی مێشک و زەینی مرۆڤی کورد بکرێتەوە بۆ لە دایک بوونێکی‌تر و هەستانەوە.

وشەی رابوون لە زۆربەی فەرهەنگە کوردییەکاندا ـ بەتایبەتی خاڵ و هەنبانەبۆرینە ـ بە واتای بێداری، هەستان و چاوکردنەوە هاتووە کە مرۆڤ دەگاتە دۆخی هۆشیاری. مرۆڤ لە خەودا هۆشیار نییە و ناتوانێ ئاگای لە دەورووبەری خۆی هەبێت، کەواتە رابوون، هەستان لەو دۆخەیە. رابوون و بەئاگابوونی لاشەی مرۆڤ کاتێکە کە مرۆڤ بە هۆکارەکانی دەورووبەری و ئەو چالاکیە زەینیە کە روو دەدات، بە ئاگادێتەوە و خاوەنی وشیاریی خۆیەتی کە بە دوو هۆکاری سەرەکی مرۆڤ دەگاتە هۆشیاری: هۆکاری فیزۆلۆژیکی کە مرۆڤ خاوەنی تەندروستی بێ و ئۆرگانەکانی وەهۆش هاتنەوەی بە باشی کار بکات و پێویستە پشووی دابێ و ئامادەی جموجۆڵەکانی بێت. هۆکاری مەنتاڵ یان زەینی کە پێوەندیی بە دۆخی دەروونیی مرۆڤەوە هەیە. لە دۆخی ستریس، دڵەراوکێ و قەلەقیدا نەبێت و ئامادەی رامان و بیرکردنەوە بێ. گرێدان و پێوەندانی ئەم دوو هۆکارە، مرۆڤ دەخاتە قۆناخی ناسین یان کۆگنێتیڤەوە (Hassel n.d). (Finn 1999).

لە فەرهەنگی سیاسیدا، رابوون چەمکێکی بەرینترە کە هەڵگری پێناسەیەکی کۆمەڵناسانەیە. کۆمەڵگایەک چاو دەکاتەوە و دەگاتە ئاستی هۆشیاری. هۆشیاریی کۆمەڵگا بریتییە لە پەرەپێدانی سیاسی و کۆمەڵایەتی کە رابوون، فانکشێنێکە رۆڵی سەرەکی دەگێڕێت. واتە کۆمەڵگایەک یان نەتەوەیەک دەگاتە ئاستی خودئاگایی و بیر لە چارەنووسی سیاسی و کۆمەڵایەتیی خۆی دەکاتەوە. بە پشتبەستن بە تیۆریەکانی کۆمەڵناسی، هیچ بزووتنەوەیەک بە بێ خودئاگایی، ناسین و هۆشیاریی پێویست، ناتوانێ رەوتی پێشکەوتنی خۆی بپێوێ و بتوانێ وڵامدەری پرسە کۆمەڵایەتییەکان بێت. ئێمە لە جیهانێکدا دەژین کە رابوون و هۆشیاریی ئێمە، پێوەندیی بە ناسینی جیهانی دەورووبەر و خوێندنەوەی دوورمەودا، بە مشوور بوون و دەستوبردبوونەوە هەیە. کەواتە غافڵ بوون لە جیهانی دەورووبەر و گۆڕانکارییەکانی، بێهۆشی و بێ‌ئاگایی دێنێت. واتە گلۆباڵ بیر بکەینەوە و لە پەراوێزی هەموو شوناسە دژبەیەکەکاندا، شوناسی خۆمان بە پێی ناوچە و لۆکاڵ بەرۆژ بکەینەوە.

دێموکراسیی قووڵ یان شاخی سەهۆڵین

هەر کۆمەڵێکی زیندەوەر چ ئینسانی و چ حەیوانی، پێویستی بە رێکخستنی دەزگایەکی بەقا و تەنزیمی کۆمەڵایەتیی خۆی هەیە کە گەشە بکات و پەرە بستێنێ. رێکخستنی ژیانی کۆمەڵایەتی بە پێی بارودۆخ و گۆڕانکارییەکانی ژیانی مرۆڤایەتی پێویستییەکی حاشا هەڵنەگرە. نە دەتوانین بە سیستەمی نیاندرتاڵی بژین و نە دەشتوانین لە پێشەوەی کۆمەڵی مرۆڤایەتی بژین. باڵانس و رێکخستنی باشترین شێوەی ژیان کە حەسانەوە و دڵنیایی بداتە کۆمەڵ و مرۆڤ، بایەخی رۆژگاری خۆی هەیە.

تیۆریی شاخی سەهۆڵینی دێموکراسی، یەکێک لەو تیۆریە بە دەگمەن ناسراوەکانی دێموکراسییە کە پێویستە خوێندنەوەی تایبەتی و قووڵتری بۆ بکرێت. د.قاسملوو لە دوایین وتووێژیدا ئەم دەستەواژەیەی دەربڕیوە، بەڵام نازانین هەمان مەبەستی هەبووە، یان بە مانا کوردییەکەی دێموکراسیی بەتەواو مانای هێناوەتە گۆڕێ. بۆیە لێرەدا ناکرێ و ناشبێ بە پشتبەستن بەو وتەیە کۆی فیکر و

ئەندێشەی د.قاسملوو لە چوارچێوەی تیۆریی «دێموکراسیی قووڵ»دا شی بکەینەوە. ئەوەی بە لای منەوە گرینگ بوو، «سیمای دێموکرات»ی دوکتور قاسملوو، مانیفێستێکی سیاسی و دێموکراتیکە بۆ داهاتووی دێموکراسی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، چ وەک بزووتنەوەی نوێی ڕاسان کە هەڵگری میراتی قاسملوویە، چ وەک کورد کە ئەیهەوێ وڵاتەکەی بەرەو دێموکراسی، ئاشتەوایی و پێکەوەژیان بروات. لە ترۆپکی شاخەکەوە هەتا دەگاتە ڕیشەکەی، پێوەندیی بە سێ چەمکی گرینگی ڕابەر، ڕاپەڵە و ڕاپەڕاندن لە سیستمی مودیرییەتییەوە هەیە کە لە هەموو دەوڵەت، ڕێکخراو، گرووپەکاندا بۆ بەڕێوەبردن، گەشەسەندن و بەربڵاویی لە ئاست کاروتێکۆشاندا و ڕۆڵ گێران لە جیهاندا بەکار دەهێنرێ و مشتومڕی زۆری لەسەرە. زۆر تیۆری و خوێندنەوەی جیاواز بۆ بەڕێوەبەری کراوە و لە زانستی سیاسیدا گرینگیی تایبەتی پێ دراوە. ڕۆڵی ڕێبەرانی کاریزما، کاریگەرییان و بەمشووربوونیان بۆ داهاتووی نەتەوەکانیان دیار و بەرچاو بووە. ڕێبەرگەلێ چ دێموکرات بووبێ و چ نادێموکرات، پێوەندیی بە توانایی ڕابەرەوە هەبووە کە ڕۆڵی گەورەی لە گۆڕانکارییەکاندا هەبووە.

لە حیزبی دێموکراتدا، سانترالیزمی دێموکراتیک و ڕابەرایەتیی سێ ڕێبەری کاریزمای وەک، پێشەوا قازی محەممەد، د.قاسملوو و د.سادق شەرەفکەندی، ڕۆڵی گەورەیان هەم لە ڕووداوەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و ئێراندا و هەمیش لە گۆڕانکاریی لە سیستەم و پێکهاتەی حیزبی دێموکراتدا بینیوە. گرینگی و بایەخی ئەم سێ چەمکە ئەهێڵمەوە بۆ ئەو نووسەر و قەڵەمبەدەستانەی کە توانایی و شارەزاییان لە زانستی مودیرییەتدا هەیە و ئەتوانن خوێندنەوەی نوێ و بابەتیانە بۆ بزووتنەوەی نوێی ڕاسان و مودیرییەتی حیزبی دێموکرات بکەن.

زۆربەی سیستەمە مودیرییەتەکانی دنیا لە تاقیکردنەوەدا ڕووبەڕووی کێشە و گرفتی خۆیان بوونەتەوە و خاڵی لاواز و بەهێزیان هەیە. ڕابەری بە مشوور، زانا و کارزان ئەتوانێ کۆمەڵگا بەرەو سەرکەوتن ئاراستە بکات و پێچەوانەکەی بەرەو هەڵدێر. گرینگی دان بە سیستەمی مودیرییەتی، گرینگی دان بە لاشەی ئۆرگانیزمێکی سیاسی و زیندووی وەک حیزبی دێموکراتە کە خەونی ڕزگاریی نەتەوەیەکی لە مێشکدایە. ئەگەر سلوول، ئۆرگان و ئەندامەکانی ئەم

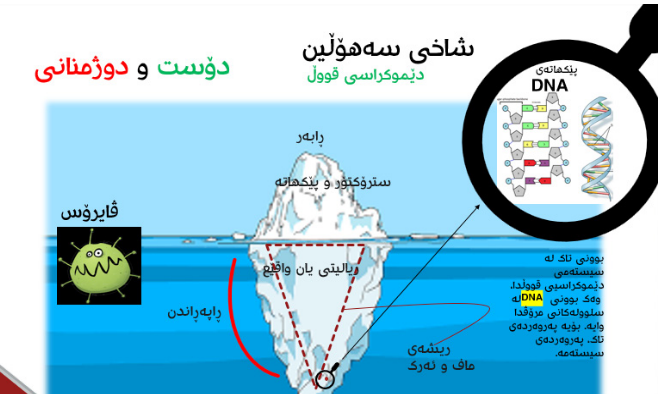

سیستەمە بە باشی کار نەکەن، ئەوا پەکی دەکەوێ و ناتوانێ بجووڵێ. هەر جووڵەیەکی کۆمەڵایەتی و سیاسیی وەک ڕاسانیش، پێویستی بە هاوئاهەنگی و ڕێکخستن و پەروەردەی ئەندامەکانی لاشەکەیەتی. بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی مەبەستەکەم، پەنا دەبەمە بەر زانستی ماتماتیک. لە ماتماتیکدا هەر خاڵێک خاوەنی نموودار و فرۆمۆڵێکی تابع (فانکشێن)ی هەیە [$f(x)=x+y$].[٨] (سەیری وێنەکە بکە): x و y دوو هێڵی دیاری کراون کە هەتا Y بەرزتر بێ، هێڵەکە بەرزتر دەبێتەوە، و هەتا x زۆرتر بێ هێڵە خوار دەبێتەوە. ئەم نموونەیەش لە زانستی دەروونناسیدا پێوەندیی بە ئەنگیزە یان هاندان (مۆتیڤەیشن)ەوە هەیە. هەتا مۆتیڤەیشن

زۆرتر بێ، هەستی مرۆڤ زیاتر بۆ ڕێکخستنی کارێک یان دژکردەوەیەک، زیاتر دەبێت.
واتــە: مۆتیڤەیشــن + زانیــاری = تابــع (فانکشێن).
وتەیەکی باو هەیە کە دەڵێن: ئەگەر مزگەوت بکەیتەوە، نوێژخوێن زۆر دەبێ، ئەگەر ستادیۆم و هۆڵی وەرزشی بکەیتەوە، وەرزشوان بە خۆی و تۆپەکەیـــەوە دێتە مەیدانەکە. ئەو وتەیە لە ڕووی کردەوەییەوە هەڵەیە، و خەمســـاردی لەگەڵ خۆی دەهێنێ. ڕاســتە دەبێ شوێنی مەبەست بۆ کارەکە تەواوکرابێ، بەڵام ئەوەی گرینگــە بــۆ ڕاپەراندنی ئەرکــەکان، هاندان و مۆتیڤەیشــنە. ڕاپەرانـدنــی کار و ئەرک لە ئەندامەوە دەســتپێدەکات و لــە لووتکەی ڕابەرایەتیــدا کۆتایی پــێ دێ. کە دڵنیایی و ئێعتماد لە نێوان ئەندامان و بەرێوەبەرەکانیان، گرینگترن بابەتی پێشکەوتنە. ڕەمزی هەموو بزووتنەوەیــەک، لە دڵنیایــی ئەندامەکان بە ڕێبەرەکانیان و ڕێبەرەکان بە ئەندامەکانیاندایە کە لەســەر پرینســیپەکانی ئــەرک و ماف دامەزرابێ. هاوکات لەگەڵ ڕێبەری کارزان و بەمشــوور، ڕایەڵە و تۆڕی پێوەندیی ئەندامان و ڕێکخســتن، کۆڵەکــەی هەرە ســەرەکیی هەمــوو بزووتنەوەیەکــی کۆمەڵایەتــی و سیاسییە. لە ئەدەبیاتی کوردیدا دوو ئیدیۆمی «بەدەســتوبرد و دەستەوەســتان» بەرامبەری یەکدین. مودیریەتی بەدەستوبرد خاوەنی ورە و هاندانە، هەروەها لە شــوێن و کاتی خۆیدا خاوەنی بریار و هەڵوێســتە کە لەسەر بنەمای پرینســیبەکانی دێموکراســی ڕایدەپەرێنێ. بەڵام مودیریەتی دەستەوەســتان، دۆشداماان و ڕەدووی ڕووداوەکان کەوتنــە. بێنەزمی و بێ پرینســیپی و دواجار دارزانی تەشکیلاتی لەگەڵ خۆی دەهێنێت.
لێــرەدا بۆ کورت کردنەوەی باســەکە و هەروەها تووش نەبوون بە هەڵەی تیۆریکەوە، کۆمەڵێــک پرســیاری ڕێتۆریــک دەهێنمە ئاراوە: ڕێبەرایەتی و مودیرییەتی بزووتنەوەی نەتەوەیی هەڵگری چ پێناسەیەکە و ئەرکەکانی بەردەمیــان چیــن؟ ئایــا ئەندامێکی حیزبی ئەتوانێ لە ئاســت ئەو بەرپرسیاریەتییەدا بێ؟ دواجــار ڕایەڵەی پێوەندیی لــە بزووتنەوەی ڕاســاندا، لەسەر چ بنەمایەکە و بەهاکانی ئەم پێوەندییە لە تاکێکەوە بۆ تاکێکی دیکە چین؟ لەگەڵ ئەوەشدا پێم وایە، بزووتنەوەی ڕاسان دەبێ خۆی لەگەڵ ئەم فۆرمە لە تێکۆشــان نزیک کاتەوە کــە پێوەندیی بە بەرژەوەندییە گشــتییەکانی خەڵکــی کوردســتان، ماف و ئەرکی ئەندامــان و ڕێکخســتنی کۆمەڵەوە هەیە.

دێموکراسی لە نێوان بوون و نەبووندا

بەپێی ڕاپۆرتی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ دیــاری کردنی «دێموکراســیی تەواو» لە وڵاتەکاندا، ناوی ١٩ وڵاتی وەک دێموکراسیی تەواو هێناوە کە بە زۆری وڵاتانی سکاندیناوی و ئەورووپــای ڕۆژئاوا بــوون کە وڵاتی نەرویژ لەســەرەوەی هەموویان بوو. دواتر بەشــێک لە وڵاتەکان وەک دێموکراســیی نیوەناتەواو، بەشێکی دیکە پرۆســەی دێموکراسیی هەیە بــەڵام دێموکراتیــک نیــە و دواتــر ڕێژیمە تۆتالیتێــر و دیکتاتۆرەکان کــە ئێران لە ناو ڕیزی وڵاتانی دواکەوتــوو و دیکتاتۆریدا بوو. نیشانەکانی دێموکراســیی تەواو لە وڵاتێکی وەک نەرویژدا ئاوەها دیاری کراوە:

- پرۆسەی هەڵبژاردن و فرە حزبی
- مافی شارۆمەندی
- ڕێژیمێکی خەڵکی و کارامە
- بەشداریی سیاسی
- کولتووری سیاسی

و ئەگــەر وڵاتــێ بگاتــە ئاســتی وڵاتێکی تــەواو دێموکراســی، پێویســتە تەواوکەری ئەم خاڵانــە بێــت (Anne 2012). لە نێوان پێناســە و کــردەوەدا جیاوازیــی زۆر هەیە. حیزبی پراگماتیســت، ئەو حزبەیە کە بتوانێ لەگەڵ وتــار و کرداری یەکتــر بخوێننەوە.

زێدەڕۆیی نیە ئەگەر بڵێین «سیمای دێموکرات»، خوێندنەوەیەکی نموونەیی و بابەتیانەی دێموکراسییە کە دەتوانێ لە نێو تیۆریی شاخی سەهۆڵیندا شۆڕ بێتەوە و «دێموکراسیی قووڵ» وەدی بێنێ. «سیمای دێموکرات» تەنیا مانیفێستێکی دێموکراتیکە چ وەک سیستەمی مودیرییەتی حیزبی و چ وەک مودیریەتی سیاسیی کۆمەڵگا بەکار بهێنرێت.

راسان لە نێوان بزووتنەوە و ستراتێژیی حیزبی دێموکراتدا

راسان هاوشێوە و هاوواتایە لەگەڵ «ڕێنێسانس»ی ئەورووپا کە بە واتای لە دایکبوونەوە هاتووە. بەو واتایە کە ساڵانێکی زۆرە جووڵەی سیاسی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بە هۆی هەڵکەوتەیەکی ژێئۆپۆلیتکی باشووری کوردستانەوە، پەک خرا. ئەم دۆخە نەک هەر نەیتوانی بارودۆخی سیاسیی باشووری کوردستان بەهێز بکات، بەڵکوو باشوور کارتە سیاسییەکانی لە دەستدا. کەواتە راسان لەم فەزا ئاڵۆزە سیاسییەی باشوور، ئێران و عێراقدا سەری هەڵدا کە دەرفەتێکی گرینگی سیاسی لەدایک بوونەوەیەکی پێویست بوو.

قۆزتنەوەی دەرفەتەکان و کەڵک وەرگرتن لێیان نیشانەی زیندوویی حیزبی دێموکرات و بەدەستوبردبوونی ڕێبەرایەتییەکەی بوو.

بەڵام ئایا ئەمە دەتوانێ بزووتنەوە بێ؟

بێ گومان لە فەزای سیاسیی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، فرەیی و پلۆرالیزم هەیە و پرسێکی حاشاهەڵنەگرە. بەو پێناسەیە کە پێشتر لە دێموکراسی و دەرفەتەکانی دێموکراسیی تەواو هێنامانەوە، ئەرکی حیزبێکی دێموکرات قورستر و گرانترە و دەبێ لە پێناو ئەرزش و بەهاکانی خۆیدا خەبات بکات، نەرمی بنوێنێ و لەگەڵ لایەنەکانی دیکەدا هەڵبکات. وەک چۆن لە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانی فەیسبووک، ئینستاگرام، تویتەر و ... شتە جوان و سەرنجڕاکێشەکانی خۆمان شێردەکەین (بە ئیشتراکی دادەنێین)، ئاوەهاش دێموکراسی تەنیا سیاسەت نیە، بەڵکوو ئەو ویست و داخوازییانەیە کە ئەمانەوێ لە کۆمەڵدا پێکەوە هاوبەشیان بکەین. دێموکراسی بەشدارییە لەو چالاکی و چالشانەی کە کۆمەڵ، حیزب یان گرووپ ڕووبەڕووی دەبێتەوە، هەروەها پێویستە پەروەردە بکرێ و نەشونما بکات نەک وەک خۆی و لە ناو چوارچێوەی تیۆری و تاردا بمێنێتەوە

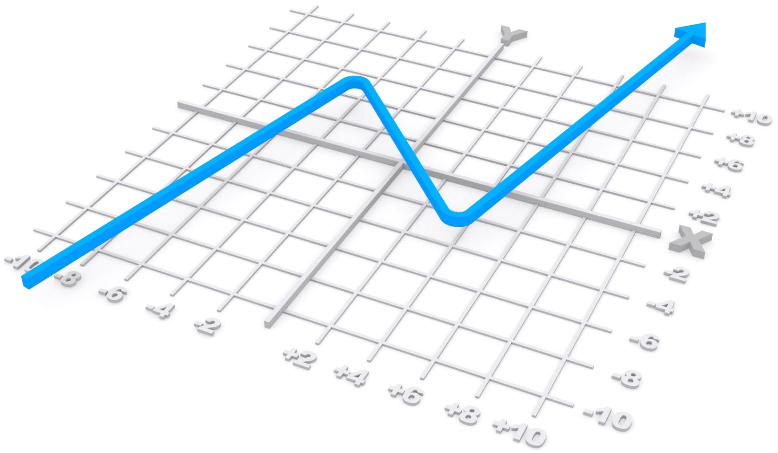

(Anne 2012). لارش لارید ئیڤەرشن،[٩] نووسەر و لێکۆڵەری بواری پەروەردە و ئینتگراسیۆن و فرەکولتووری، لە وتارێکیدا باس لە چەمکی «Uenighetsfelleskap: واتە لێکتێنەگەیشتنی پێکەوەبونیادنان» دەکات. چەمکی «پێکەوەبونیادنان felleskap»، یەکێک لە چەمکە گرینگەکانی کۆمەڵی نەرویژییە و پەیوەندیی بە کولتووری پێکەوەکارکردن، پێکەوە بونیادنان، پێکەوە هەستکردن و پێکەوەژیانەوە هەیە. بەڵام لارش لێرەدا ئەو پێکەوەبونیادنانە دەخاتە بەر ڕەخنەوە و پێی وایە لە دیموکراسیدا گرووپێک هەمیشە بوونی هەیە کە خاوەنی ئایدیال تایپی خۆیانن و فەزایەکی گەورەی بەتاڵ هەیە بۆ ئەوەی بازنە کولتوورییەکانی دیکە لە یەکتری تێبگەن و خۆیان پێناسە بکەن. هەروەها لە ڕوانگەی ئەوەوە، دیموکراسی لە ڕوانگەی لۆکاڵی و ناوچەییەوە سەرکەوتووترە هەتا ڕوانگەی نەتەوەییەوە. بەو واتایە کە جیاوازییەکان نابێ داپۆشرێن، لەبەر ئەوەی پێکەوەبونیادنانێک لە ئارادا نامێنێ کاتێ کە ناوچەیەک، وردە کولتووری، توێژێ یان گرووپێکی کۆمەڵایەتی کەخاوەنی ئایدیا و هێزی تایبەتی خۆیانن، جێگایان نەبێتەوە. دیموکراسی هی هەمووانە و بەشداریی هەموانیش ڕەونەق و فرەچەشنی لە کۆمەڵگادا ئەهێنێتە ئاراوە.

ئەوەی کە هەر دوو وێنەی شاخی سەهۆڵینی دیموکراسی قووڵ و خوارەوەدا هاتووە (Lars 2012).

دیموکراسی

لەم ڕوانگەیەوە پێم وایە ڕاسان وەک بزووتنەوەیەکی دیموکراسیخواز خۆی پێناسە دەکات، هەڵگری مانیفێستی «سیمای دیموکرات»ی د.قاسملووە کە فەرشی سووری بۆ هەموو ئایدیا جیاوازەکانی کۆمەڵ لە پێناو ڕزگاریی نەتەوەیی و بونیادنانی کۆمەڵگەیەکی دیموکراتیک ڕاخستووە. زەرفیەتی سیاسەت لە ڕاساندا دەبێ ئەوەندە بێ کە تواناییەکانی کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی کوردستان جێگایان بێتەوە و نەبنە ژێر تەوژمی خۆبەزلزانی و سیاسەتی ڕەشۆکییەوە. خۆڵەمێشی کردنی سیاسەت لە پێناو پەرتەوازەیی و شپرزەیی ڕێکخراوەییدا، پرینسیپەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و پەرەسەندنی سیاسەت دەشێوێنێ و چیدیکە ماناکانی «سیمای دیموکرات» وەک خۆیان نامێنن. لەبەر ئەوە پشووودرێژی لەگەڵ «دۆستەکانی دیموکراسی» و سووربوون لەسەر بەهاکانی دیموکراسی بەرامبەر بە «دوژمنانی دیموکراسی» ئەرکە. بەم ڕوانگەیەوە دەتوانین بڵێین کە بزووتنەوەی نوێی ڕاسان، خەباتی شار لە پانتای دیموکراسی و پێکەوەبونیادناندایە و واتادارە.

ئاکامگیریی ئەم باسە

مەنتاڵیتێتیی حەوتەوانە، جیا لەوەی کە لە ڕووی زمانییەوە و بۆ زیاتر ئاسانکاریی دەربڕین هێنراوە، وتارێکی تایبەتە کە بۆ سەرکەوتنی بزووتنەوەی نوێی ڕاسان بە پێویستی دەزانم. ڕیتۆریکی سیاسیی حیزبی دیموکرات دەوڵەمەند و هەڵگری دەیان تیۆریی سیاسییە. ئەوەی لە مەنتاڵیتێتی

حیزبی دیموکراتدا جێگای گرتووە، زەرفییەتی دیموکراسییە کە دەتوانێ بونیادنەری کولتووری دیموکراتیک بێ. مەنتاڵیتێتی حەوتەوانە کۆکردنەوەی شارێگەکانی گەیشتن بەو خەونە گەورەیە چ لە ئاستی رامانی سیاسی، پەروەردە و راپەراندنی حیزبدا و چ وەک پرنسیپەکانی خەبات بۆ گەیشتن بە کۆمەڵگەیەکی دیموکراتیک. ئەو پرێنسیپانەیە کە زەینی خوێنەر و بە تایبەتی تێکۆشەری حیزبی دیموکرات رادەهێنێ بۆ یەکەم، بە مانیفێستکردنی «راسان» و بەرینترکردنەوەی خەباتی شار و شاخ و دووهەم، پێمان بڵێ شار قووڵایی ستراتێژیکی حیزبی دیموکراتە و شاخ هەڵگری پاشخانی کولتوور و شووناسە کە سروشت و فەرهەنگی زاگرۆس پێکی هێناوە. لەبەر ئەوەیە کە ئێمە لە پێناو دابین بوونی مافە نەتەوەییەکان، ئازادی، یەکسانی و دادپەروەریدیا خەبات دەکەین، کە «راسان» هەڵگری ئەو شوناسە سیاسییەیە.

سەرچاوەکان

Referanser

Aarebrot, Frank. Land, makt og følelse.Oslo, 2014.

Anderson, B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.London: Verso., 1983.

Anne, lise. Velferdsstatens familier. oslo: Gyldendal, 2012.

Dag, Einar Thorsen. «politikk.» Store norske leksikon, u.d.

Definition of Deep Democracy. u.d. https://iapop.com/deep-democracy/.

Dict. Online English dictionary, https://www.merriam-webster.com/. u.d.

Finn, Skårderud. Uro, en reise i de moderne selvet. Oslo, 1999.

Fuggeli, per. Nokpunktet. Oslo, 2010.

Hassel, Bjørnar. Store norske leksikon. u.d. https://sml.snl.no/bevissthet.

Lars, Laird Iversen. En Uenighetsfelleskap.21. februar 2012. https://www.dagsavisen.no/debatt/et-uenighetsfellesskap-1.440404.

Online English dictionary, https://www.merriam-webster.com/. u.d.

Peter, Butenschøn. «By.» Store norske leksikon, 20. februar 2018.

Rottem, Øystein‹. store norske leksikon. u.d. https://nbl.snl.no/Knut_Hamsun.

Wodak, Ruth. « Language, Power and Ideology: Studies in political discourse.» 1989. .

Wodak, Ruth, Language. Power and Ideology, Studies in political discourse.1989.

Øyvind, Østerud. Statsvitenskap, Innføring i poølitisk analyse. Oslo: Univerisitetforlaget, 5.utgave.2014.

پەراوێزەکان

- Online English dictionary, https://www.merriam-webster.com/

https://iapop.com/deep-democracy/

«ئێمە باوەڕمان بە دیموکراسیی قووڵ هەیە»، ئاماژە بە دەربڕینێکە کە شەهید د.قاسملوو لە دوایین دانیشتنیدا لەگەڵ تیرۆریستەکانی کۆماری ئیسلامی لە کاتی وتووێژدا بەکاری هێناوە و بەرگریی لە مافەکانی کورد دەکات. ئەم وتارەش هەوڵ ئەدا لە ڕوانگەی ڕێتۆریکی سیاسییەوە شی کردنەوەی بۆ بکات.

- cognitive: relating to, being, or involving conscious intellectual activity (such as thinking, reasoning, or remembering).

-Urbanization.

-Megacity.

-لە بیرەوەرەییەکانی د.خەلیقیدا بارودۆخی شارێکی وەک تاران لە ساڵەکانی چلی هەتاویدا زۆر خراپ بووە و تەنانەت زۆربەی پەراوێزی شاری سیستەمی ئاو و ئاوەڕۆی کۆنی بەکار هێناوە و جۆگە و رووبارەکان سەرچاوەی ئاوی خواردنەوە بووە. بەڵام حەشیمەتی کۆچکردوو، لە پەراوێزی شارەکاندا لەوپەڕێ خراپیدا ژیاون. نموونەی گەڕەکی حەڵەبی ئاوا بووە کە ئێستاش نازناوەکەی لە شاری تاران ماوە. مەبەست لەم نموونە هێنانەوە ئەوە بوو کە تاران وەک گیگا شارێک، رابردووی شارنشینیی وەهای نەبووە کە ئێستاکە کولتووری شارنشینیی ددانشکێنە.

-وتەیەکی بەناوبانگی ژان ژاگ ڕۆسۆ بوو کە لە وتارێکی بە ناو پێوەندیی زانست و هونەر باسی کردووە و پێی وابوە کە مرۆڤ باشە، بەڵام شارستانیەت و پێشکەوتنەکانی خراپی کردووە. https://ndla.no/nb/subjects/subject:19/topic:1:186579/topic:1:195781/resource:1:126122

بۆ زانیاری زیاتر سەردانی ویکیپیدیای کوردی و فارسی بکرێ بۆ تێگەیشتن لەم بابەتە.

https://ckb.wikipedia.org/wiki/%DA%AF%D8%B1%D8%A7%D9%81%DB%8C_%D9%81%D8%A7%D9%86%DA%A9%D8%B4%D9%86

- Lars Laird Iversen.

هێرشی ناسیۆنالیزمی فارسی بۆ سەر جوغرافیای زاگرۆس

سمیرۆم لوڕستانی

ئاماژە

بە چاو لێکردن لە مێژوویی دەسکاری کردنی دەسەڵات دارانی ناوەندی لە ئێران بۆمان دەردەکەوێ کە زیاترین ئاڵوگۆڕی جوغرافیایی لە زاگرۆس ڕووی داوە و هۆی ئەوەش دەگەڕێتەوە سەر چەند خاڵ کە یەکەمیان پەیوەندی زمانی، مێژویی دانیشتووانی زاگرۆسە کە کوردن و بە بۆنەی شاخاوی بوونی ئەو ناوچانە هەمیشە توانای بەرگری کردنیان لە خۆیان بووە.

زاگرۆس کە گەورەترین زنجیرە چیای کوردستانە و لە دەڤەری وانێ را دەست پێ دەکات و تا ناوچەی کرمان خۆی دەکێشێتەوە یەکێک لە کۆنترین شوێنەوارەکانی نیشتەجێ بوونی مرۆڤە کە مێژووی نیشتەجێ بوونی مرۆڤ لەو دەڤەرە بۆ ٤٠-١٠٠هەزار ساڵ دەگەڕێتەوە.[١] بە درێژایی مێژووش سەرەکیترین دانیشتوانی کوردان بوون. پارچەکانی دیکەی کوردستان لێرەدا باس ناکرێن بەڵام لە ئێران لە بەشی باشووری ڕۆژهەڵاتی زاگرۆس هەندێک لە ناوچە کوردییەکان لە ژێر سیاسەتگەلێک وەک قەڵاچۆ، کۆچ دان و قڕکردنی شاعەباس، نادرشا و ڕەزاشادا تێدا چوون[٢] و هەنووکە حیزبە کوردییەکان، تا لۆرستان ئەگەر بە کوردستان بزانن بە بۆچوونی خۆیان زۆر ڕادیکاڵانە جووڵاونەتەوە. بەڵام بەشێک لەو ڕووداوانە لە مێژووی کوردستان، لە جوغرافیایەکی بەرینتر لەو جوغرافیایەی ئێستە دا ڕووی داوەو بۆ وێنە بەشێک لە کوردەکان لە شیراز و کرمان هەر لە پێش هاتنی ئیسلامەوە نیشتەجێی ئەو ناوچانە بوون و ساسانییەکان کە دەسەڵاتێکی کورد زمان بوون[٣] لە شیرازەوە هاتوون و دوای ئیسلامیش هەر ئەو ناوچانە لە سەدەکانی یازدەهەمەوە تا چاردەیەم هەرلە ژێر دەسەڵاتی شوانکارەکان دابووە کە دەسەڵاتێکی کوردی بوون و ڕەچەڵەکی خۆیان هەڵدەگەڕاندەوە بۆ ساسانییەکان و لە سەدەی چاردەیەم تا پانزدەیەم ئەوە حەسەنەویەکانن کە بەسەر زاگرۆسی خواروو و زاگرۆسی ناوەند لە بووشەهرەوە تا هەمەدان حوکمیان دەکردو ئەمانیش نەوەکانی شوانکارەکان بوون و بە پێی قسەی حمدالله مستۆفی لە کتێبی «نزهەالقلوب»[٤] ئەوسا ئەوە بەهار ناوەندی شارە کوردستانییەکان بووە ئەوەش بە پێی ئەوەی کە بەهار لە نێوان کرماشان- هەمەدان و سنە بووە لە ڕاستی نزیکە. تەنانەت دوو سەدە دوای ڕووخانی حەسەنەویەکانیش لە سەردەمی سەفەوییەکان‌دا کە شەرەفخانی بەدلیسی شەرەفنامەی دەنووسییەوە کوردستانی ژێر دەسەڵاتی سەفەویەکانی تا کەناری هۆرمز داناوە ئەوە زۆر جێگەی ڕاوەستان و تێڕامانە.

بە تەوژم هێنانی کۆلۆنیالیزمی ڕووسی و بریتانیایی بە سەر ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کە هاوکات بوو لەگەڵ دەسەڵاتداری ئیل/ قەومی قاجەردا لە ئێران،[٥] تاقمێک ئیلیت کە زۆربەیان وەک سەفیر، بازەرگان یا هەندێکیان خوێندکارگەلێک بوون کە لە لایەن دەوڵەتی ناوەندییەوە بۆ وڵاتانی بیانی نێردرابوون و لە چەند وڵاتێک وەک فەرانسە، ئالمان، بریتانیا و ڕووسیە دا جێگیر بوون. ئەو کەسانە بە دیتنی دۆخی دەسەڵاتی ناوخۆیی لە ئێران بە تایبەت دوای دوو شەڕ کە لەگەڵ ڕووسەکان‌دا کردیان و بە چاولێکردن لە دۆخی پێشکەوتوویی وڵاتانی ڕۆژئاقایی و لە ژێر کاریگەری نووسراوانی بیانی وا لە چەند سەدە پێشترەوە وەکوو : گەڕیدە، بازەرگان، قەشە و مەئمور هتد بە ناو ئیمپراتورییە ڕۆژهەڵاتییەکان‌دا گەڕابوون و بیرەوەری یان لێکۆڵینەوەکانی خۆیان لەمەڕ ڕۆژهەڵاتییان لە چاپ دابوو و مێژوویی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتیان بەهەشتی ویناکردبوو.[٦]

ئیلیتی قاجاری تاراوگە کە لە وڵاتانێکی ئوروپایی دەژیان و ئەو وڵاتانە کە تێیان‌دا پرۆسەی دەوڵەت- میللەت سازببوو، ئەو نووسەرانە لە ژێر کاریگەری دۆخی وڵاتانی ئوروپا پێیان وابوو وڵاتی خۆیان ئەگەر بە دەست پاشایێکی بەهێز بێت دەتوانێ پێشکەوێت. نووسەرانێک کە کەلکەڵەی سووژەی ئێرانیان بۆ ساز ببوو لە سەردەمی دەسەڵاتی قاجاری بۆ یەکەمین جار بە خوێندنەوەی ئەو پەرتووکانە لە ڕابردووی ئیمپراتورییە ڕۆژهەڵاتییەکان تەسویرێکی دەسکردیان بۆ مێژووی خۆیان هەڵبژارد کە تێیدا پاشا بۆ ئەوەی وڵاتێکی بەهێز ساز بکات کە ئیسلام بپارێزێت دەبێت هەموو مەترسییەکانی سەر دەسەڵات بسڕێتەوە. ئەو نووسەرانە هێڵەکانی وڵاتێکی یەکگرتوو و یەکدەستیان کێشایەوەو بۆ ناساندنی بیرۆکەی خۆیان، بە دانانی وەشانخانەکان لە وڵاتانی دەوروبەری

ئێران وەکوو وڵاتی عوسمانی، ڕۆژنامەی سووری ئیسرافیل، لە هێندستان حەبلەلمەتین، لە قاهرە ئەختەر و سورەیا و دواتریش لە ڕۆژنامەگەلێک وەک تەربییەت و وەتەن لە تارانەوە دەستیان بە بڵاوکردنەوەی بیرۆکەی ناسیۆنالیستانە کرد لەهەمان کاتیش‌دا بە دزەکردن لە نێو جیلی دەسەڵاتدار و ئەو کەسانەی کە توانای خوێندنیان بوو لە نێو دەسەڵاتداران بە دوای داسەپاندنی بیرۆکەی وڵاتێکی یەک نەتەوەیی دا بوون.

ئەوە لە حاڵێک دابوو کە واقعییەتی مەمالیکی مەحرووسەی ئێران، پاشماوەی ئیمپراتووری گەلێک بوو فرە زمان و فرە کولتور کە بە درێژایی مێژوو چ لەسەردەمی ساسانییەکان و چ لەسەردەمانێک کە ئیسلام هاتە نێو جوگرافیای ناوچەکە و دەسەڵاتی خەلیفەکانی ئومەوی و عەباسی نموونەکانی بوون و چ ئەو سەردەمەی کە تورکان و مەغولان لە ڕۆژهەڵاتی ئاسیاوە هێرشیان هێنایە ناوچەکە و لە ناوچەکەدا لەگەڵ ئاغاکانیان بە سەر دانیشتووانی ناوچەدا ویستیان حوکم بکەن؛ ئەگەرچی نەیانتوانی حکوومەتێکی سەقامگیریان هەبێت. ئەوەش خۆی هۆکارگەلێکی جیاوازی بوو وەکوو وەزعیەتی جوغرافیایی و فرە زمانی و فرە کولتوری لە ناوچەدا یا بە زمانێکی تر بوونی هێزە ناوچەییەکان کە هەردەم هۆی دابەش بوونی دەسەڵات بەسەر دەربەگەکان‌دا بوون و ئەو دەسەڵاتانەی ناچار دەکرد پارسەنگی هێز لە ناوچەکان‌دا بپارێزن. هەرچەند بەو دەربەگانە ناسناوی شا لە پەرتووکە مێژوییەکانی دەسەڵاتدارانی پێتەختنشین‌دا نەبەخشراوە بەڵام لەو ڕوووەوە کە پاشای ئێران بە شاهەنشا دەناسرا ئەوە جگە لەوەی کە بەگەکانیش شا بوونە ناگەیەنێت.

شاهنشا لە کۆتایی‌دا دەسەڵاتی بێجگە لە ناوچەی خێڵی خۆی و پایەتختی حکوومەتەکەی خۆی پەلکی نەکێشاوەو هەموو کات ناچار بووە لە هێزی خودی ناوچەکان کەڵک وەربگرێت و ئەو هێزانەش کە لە ناوچەکان‌دا بوون لە هەمبەر برە باجی ساڵانە و قەبووڵی ئەوەی کە ئەگەر شاهەنشا یارمەتی هێزی شەڕکەری پێویست بێت ئەوە بە ناردنی هێز یارمەتی دەسەڵاتی ناوەندی بدەن.[۷] زۆرن ئەو میناکانەی کە کاتێک ویستوویانە قاعیدەی حکوومەت کردن بگۆڕن لە باشترین دۆخدا سەری خۆیان و دەسەڵاتی تایفەکەیان تووناوتوون بردووە. لەو نووسینە کورتەدا دەمانهەوێ ئاوڕێکی خێرا لە مێژووی هێرشی دەسەڵاتدارانی ناوەند بۆ سەر جۆغرافیای کوردستان دا بدەینەوە کە چۆن بە نێوی یاسا لە ساڵی ۱۲۸۵بەم لاوە دەستیان کرد بە قەڵاچۆ و بە یارمەتی مۆدێرنیزاسیۆن توانیان ڕۆژهەڵات داگیر بکەن.

فارسە ڕووناکبیرەکانی سەردەمی قاجار لە دوای پەیماننامەکانی تورکەمەنچای و گوڵستان لە سیاسەتی تەوسەعەتەڵەبانەی ڕووسەکان دەترسان و هەر بەو مەبەستە خۆیان لە باوەشی ئینگلیزەکان دەهاویشت. ئینگلیزیش بۆ ئەوەی کە بتوانێ لە ناو سیاسەت داڕێژی دەسەڵاتی قاجاردا شوێن پێی خۆیی خۆش بکا و بتوانێ پێش لە سیاسەتەکانی ڕووسیا بگرێت، پشتیوانی لە دەستەیەک باوەڕمەند بە دینی بابی کرد کە لەو سەردەمەدا باوەڕمەندی بابییەت لە نێو کۆمەڵگەی خوێندەواری ئیمپراتوری قاجاری دا ڕوو لە زیاد بوون دا بوو.[۸] ئەو دەستەیە بە هان دانی بازارییەکان و گوشارهێنان بۆ دەسەڵاتی پاشایەتی، بە کوتانی کۆ بوونەوەی دەسەڵات لە ناو دەستی یەک کەس دا کە پادشا بوو لە نێو ڕۆژنامەکان و لە کۆبوونەوەکانی خۆیان لە جەریانی بە فەلەک بەستنی دوو بازاڕی لە شاری تاران بە ڕێکخستنی مانگرتنێک، بوونە هۆی ئەوەی کە مزەفەرەدین شا ناچار بە دەرکردنی فەرمانی مەشرووتییەت بکەن. مزەفەرەدین شا چوار ڕۆژ دوای واژۆ کردنی قانوونی ئەساسی کۆچی دوایی کرد و کوڕەکەی محەممەدعەلی میرزا بوو بە شا. محەممەد عەلی بە دژایەتی کردن لەگەڵ مەشروتییەت و داخستنی مەجلیس بووە هۆی گەڕانەوەی هێژموونی ڕووسەکان. لەو ناوەدا خێڵە

کوردەکانی بەختیاری لە لورســـتان کە لەوانەیە ئینگلیزییەکانیش لە هان دانیان دەستیان تێدا بووبێ، بۆ کورت کردنەوەی دەسەڵاتی پاشایەتی بوونە یەکەمین هێز کە بەرەو تاران وەرێکەوتن. بە دامەزراندنەوەی پارلەمان لە سەرەتاکانی ساڵی ١٢٨٦ی کۆچــی مانگی بــۆ یەکەمین جار کە ویســتیان جوغرافیای پاشایەتی قاجاری بە پێی یاسا دابەش بکەن، بۆ یەکەمین جار لە جێگەی ممالیکی مەحرووسەی ئێران وشەی مملەکەتی مەحرووسەی ئێران بە کار هات و ئەوە بەو واتایە دێــت کە تا پێش ئــەو مێژووە شــایەکان بە ئارەزویی خۆیان لەگەڵ شــایەک رێک کەوتوون هــەر لە بەندی دوو و ســێی ئەو قانونە هاتووە کە ئێران بە ســەر چەند ئیالەتدا دابەش بووە و ئــەو ئیالەتانەش لە ویلایەتگەلێک پێکهاتوون؛ هەندێک لەو ویلایەتانە تابعی ناوەند و هەندێکیان تابعی ئیيالەتــن ئەوەی جێگــەی تێرامانە لەو یاسایەدا تەنێ باســی چوار ئیالەت دەکات و نە سنوورەکانیان باس کراوە نە ئامارێکی تێدایە کە بزاندرێ بەخشەکانی کیشوەر لە چی پێکهاتووە.[٩] لێرەدا دوو بۆچوون دێتە ئاراوە: یەکەم ئەوەیە کە حدوود و ســنووری جوغرافیایی پاشــایەتی دەزاندرێ و پێویست نەبووە باسی بکرێ دووهەم ئەوە کە حدوودەکە نازاندرێ و باسیان نەکردووە. دەسەڵاتداری قاجاری دوای ئەو ڕووداوانە زۆری نەخایەند بەڵام قانوونەکە لە جێی خۆی مایەوە.

ڕەزاشا

پاش لابردنی قاجارەکان، بە یارمەتی بریتانییەکان ڕەزا میر پێنج کە سەرگوردێکی ئەرتەشی قەزاق بوو هاتە سەر کار، بریتانیا و ئامریکا کە بە دوای پشــتێندێکی تەناهی بوون لە بەرانبەر پێوەست کردن و دەستگەیشتنی یەکیەتی سۆڤییەت بۆ سەر ناوچەکانی باشووری دەسەڵاتی خۆی، چرای سەوزیان بۆ ڕەزا شا هەڵکرد کە ئێران لە وڵاتێک کە سیستمی بەڕێوە بردنی بە شێوازی ناوچەیی و بە ڕێککەوتنی سەرکردەی هێزە خۆجێیەکان بوو، بەرەوە وڵاتێکی کۆجێ و یەکپارچە هەنگاو هەڵێنێت.

ڕەزاشا کە خۆی کەسێکی نیزامی و لە نێو بیرەوەری هاوســەردەمەکانی بە کەسێکی تورەو دمشر وێنا کراوە لەو وەزعییەتە دا لەگەڵ سەرکردە نیزامییەکانی وەک سێپەهبۆد ئەمیرئەحمەدی، ســەرهەنگ شــابەختی، ســەرهەنگ خەزائی، ســێپەهبۆد ئەمانوڵا جەهانبانی و سەرلەشکەر حاجعەلی ڕەزمئارا و هتد دا بە شــێوازێکی بە سیستمکراو و لە ئاستێکی بەرفراوان‌دا دەستیان کرد بە کوشــت و کوشتار لە ماکۆ، هەورامان تا لورستان و خورەمئاوا. ئەو سیاسەتە کە بناغەکانی لە سەردەمی قاجار ئاخوندزادە و ئاقاخان کرمانی دایانرشتبوو لە ڕاستیدا لەسەردەمی ڕەزا شا بوو بە سیاسەتی ســەرەکی دەوڵەتێکی نامەشروعی لەوێنــەی مۆدێــرن کە بــە دوای ســازکردنی میللەتێکی مۆدێرنەوە بوو کە دەبوو باوەڕ بە یەک زمان، یەک خاک، یەک مێژوو، یەک مەزهەب، یەک ئاڵا لە پاشماوەی ئیمپراتورییەک ساز بکات کە تیایدا چەند زمــان، فرە کولتوری و گەلێک مەزهەبی جیــاواز دەژیان. لەو ســەردەمەی وا ڕەزاخان خەریکی کوشت و کوشتار و ساز کردنی وڵاتێکی یەکدەســت و یەکڕەنگ بوو کەسانێک وەک حەسەن تەقی زادە، حوسەین کازمزادە، لە دەرەوە، لە ناوخۆی ئێرانیشەوە کەسانێک وەکوو سەعید نەفیسی، فرووغییەکان، سەید ئەحمەد کەســرەوەی و عەبدولحوســەین تەیمورتــاش و حەســەن پیرنیــا وەک ڕووناکبیری فارســی زمــان بۆ بە خاک و خوێن کێشــانی ناوچەی زاگرۆس و باقی ناوچەکان لە کارەکانی ڕەزاشــا بە نووسینەکانیان پشتیوانیان کرد. ئەم تاقمە بە خوێندنەوەیەکی نوێ کە لە ئوروپا سەری هەڵدابوو و لەویا مەبەستێکی تری دەپێکا کە لێرە دەرفەتی شی کردنەوەی نییە هەســتان بە پشتیوانی لە ڕەزا میر پێنج، گڤتیان لە خوێندنەوەیەکی نوێ لە ڕابــردووی مێژووی ئێرانی کــرد و هەر لەم خوێندنەوەیــە بوو کە هەڵگەڕانەوە ســەردەمی هەخامەنشی و لەویا کورۆشیان وەکوو پاشایەکی گەورە وێنــا کرد چونکە ئــەو یەکەمین کەس

بوو کە ئێرانێک یەکپارچەو گەورەی درووست کرد و هەرچی پاشا بوو دەبوو باڵای بە باڵای کوورۆش دا بگرن. کرمانجی وتەنی پاشایەک گەورە بوو کە تەوسەعە تەڵەب بێ و تەواوی وڵاتان لە ژێر ڕکێفی ئەو دابن. ئەوان بە هەمان شێوە بەسەر ئەو پاشایانە دا هەڵیان کوت کە مێژوویان سەرانسەر پێکهێنانی مەنارەسەر و کێوە چاو بوو. دەسەڵات و ڕووناکبیرانی فارسینووس وەکوو دوو جەمسەری سەرەکی بۆ پەرە پێدان بە ویژمانەکەی خۆیان، دەستیان کرد بە دامەزراندنی خوێندنگەکان لە سەرتاسەری ئێران و لە نێو خوێندنگەکان دا، تەنیا زمانی فارسی ڕێگە پێدراو بوو و سیاسەتی سیستمی نوێ، بایەخێکی زۆری بە گشتی بۆ میدیا و پەروەردە بە تایبەتی دادەنا ئەوە لە حاڵێکدا بوو کە لە سەر ئەرزی واقع بە داگیرکردنی ئەو ناوچانە کە لە ژێر دەسەڵاتی خانە ناوچەییەکان دا بوو هیچ پرسێک بۆ ڕا و باسی ئەوان یا دانیشتووانی ناوچەکان نەکرا. ڕووناکبیرانی فارسی نووس بە کردەوە دۆخێکی تازەیان لە ناوچەدا ئافراند کە لەو جوغرافیای مەمالیکە مەحرووسەکانی ئێران بە نیزامی پاشایەتی ئێران وەک یەکەیەکی ئەزەلی بە سنوورێکی دیاری کراو کە زاگرۆسیشی لە خۆ دەگرتەوە باس دەکرا. یەکێک لە سیاسەتەکانی ڕەزاشا گۆڕینی ناوی ناوچەکان و دەڤەرەکان بوو. بە وردبوونەوە بە هۆی گۆڕینی ئەو ناوانە بۆمان دەردەکەوێ کە چ شێوە ڕوانینێک بە سەر دەسەڵات داران و داڕێژەرانی سیاسەتی پەهلەوی دا زاڵ بووە. بۆ وێنە ڕەزاشا بە گۆڕینی ناوی هارون ئاوا کە ناوەندی دەسەڵاتداری خێڵی کەلهوڕەکان بوو بە شوێن ئەوە بوو کە بیری سەربەخۆیی چەند سەد ساڵەی کەلهوڕەکان لە زێدی خۆیان لە بیر بباتەوە و لە هەمان کاتیش دا وەبیریان بێنێتەوە کە ئەوان ئیتر لە ژێر دەسەڵاتی حکومەتی ناوەندی دان و بۆ ئەو کارەش ناوی هارون ئاوای بۆ شاباد گۆڕی. گۆڕینی ورمێ بۆ ڕەزاییە، سەڵماس بۆ شاهپور کە زێدی سمکۆخان بوو یان حسێن ئاوای پشتکۆ بە ئیلام، دێکورد بە شاریکورد، مەنسوورئاوای پشتکۆ بە مێهران، سابلاغ بە مهاباد هەموو لەو چوارچێوەیەی سەرەوە دەکرێ خوێندنەوەی بۆ بکرێت. چەند ساڵ دواتر بە زیادبوونی فەرهەنگستان بە یەکێک لە ناوەندەکانی بڕیاردەر لەسەر نێوەکان بە گۆڕینی نێوی تیکانتەپە بە تیکاب، چۆمی تەتەهو بە سیمینڕود ، قریە عەرەب بە پولدەشت و قراعەینی بە سیە چشمە سیاسەتی ڕەزاشا لە ڕۆژهەڵات پەرەی سەند.[١٠]

سیاسەتی فەرهەنگستان لە ساڵی ١٣١٦ بە دارشتنەوەی ئیالەتەکان بە جۆرێکی تازە سیاسەتێکی نوێشی هێنایەوە نێو کایە کە تێیدا هێزە ناوچەییەکان بە دەستی یەک کۆنترۆل بکات بۆ وێنە ئوستانی یەکەم خۆی، مەهاباد و ورمێ کە ئیدی دەبوو بە ڕەزایە ناوی بێت لەگەڵ تەورێز و ئەردەبیل یەک ئیالەت یا ئوستان بوون.[١١] هەر لەو تەقسیم بەندییەدا پارێزگای ڕۆژئاوایان لەو شارانە کوردستان، گەرووس، کرماشان، باوندپور، پشتکۆ، لورستان، بروجێرد، هەمەدان، مەلایێر پێک هێنابوو کە زۆر زوو زانیان هەڵەیان کردووە و ئەو تەقسیم بەندییەیان دارشتەوە. بە چاولێکردن لە سیاسەتی دارشتراو بۆ تەقسیماتی جوغرافیایی بۆمان دەردەکەوێت کە پەهلەوییەکان لە ڕۆژهەڵات بەشوێن چ پیلان گەلێک بوون. لە هەنگاوی یەکەمدا بە دابەش کردنی کوردەکان لە سێ پارێزگای یەک کە لەگەڵ تورکەکان بن لە پارێزگای دووەمیش دەسەڵات بە گۆڕینی دیمۆگرافی ناوچە نەوتییەکان و هەر لەو ساڵەدا بە پێداچوونەوە بە تەقسیماتەکە بە دابڕینی کورد لە لور هەنگاوی نا. لەمبەریشەوە بە ناونی پارێزگاکانی بە پێی ژمارە بە هیوا بوون تەواوی پێشینەی مێژوویی لە خەڵک بسڕنەوە. یان بە پارێزگاکردنی شوێن گەلێک کە هیچ پێشینەیەکی مێژوویی، ئابووری، فەرهەنگی نەبوو لەبەر ئەوەی کە بتوانن لە گرنگی شارگەلێک وەک ورمێ، تەورێز، کرماشان کەم کەنەوە.

دەسەڵات لەسەردەمی محەمەد ڕەزاشا بە

یەک کردنەوەی ئوستانی سێ و چوار لە ژێر ناوی ئازەربایجان و لە دوای کۆماری کوردستان و بە تایبەت دوای دامەزراندنی ساواک بە زیادکرنی پارێزگاکان و بوچک کردنەوەی جوغرافیای ناوچەکان بووە هۆی دابەش بوونی ناوچەکان و لە بیر بردنەوەی پەیوەندیگەلی مێژوویی، فەرهەنگی، زمانی و نەتەوەیی لە ژێر دەسەڵاتێکی ناوەندی بۆ ئەوەی لە کاتی سەرهەڵدان دا بتوانن ساناتر کۆنترۆڵیان بکەن. بە چاو لێکردن لە مێژوویی دەسکاری کردنی دەسەڵات دارانی ناوەندی لە ئێران بۆمان دەردەکەوێ کە زیاترین ئاڵوگۆڕی جوغرافیایی لە زاگرۆس رووی داوە و هۆی ئەوەش دەگەڕێتەوە سەر چەند خاڵ کە یەکەمیان پەیوەندی زمانی، مێژویی دانیشتووانی زاگرۆسە کە کوردن و بە بۆنەی شاخاوی بوونی ئەو ناوچانە هەمیشە توانای بەرگری کردنیان لە خۆیان بووە. بۆ وێنە لە یەکەم دابەشکاری سەردەمی قاجاردا نێوی ئیالەتە کوردنشینەکان نەهاتووە کە هۆکارەکەی روونە! لەسەردەمی ڕەزاشا دا کە دەست دەکەن بە دابەش کردنی پیلانی حکومی، کە لە ئەنجامدا ناوچەی دەسەڵاتداری خێڵەکان لە نێوان دوو یا تەنانەت سێ پارێزگادا دابەش دەکرێت. بۆ وێنە هەر ئیالەتی پێنجم کە ناوەندەکەی کرماشان بوو بە سەر پێنج ئوستان دابەش بوو و بە نێو کردنی ئوستانێک بە کوردستان و دانەیەک بە لوڕستان و دواتریش ئوستانێک بە نێوی بەختیاری و چوارمەحاڵ و پارێزگای هەمەدان و ئیلام جارێکی تر شووناسی زاگرۆس نشینان لەیەک دابڕن و بڵێن کورد هەر لە کوردستان یا لوڕ هەر لە لوڕستان هەیەو بەو جۆرە بەختیاری لە لوڕ و لوڕیش لە کورد بە پێی جوغرافیا دابڕێندران و بە دامەزراندنی ئەو پارێزگایانە و دانانی پارێزگارێک کە تەنێ بە وەزارەتی کشوەر دەبوو وڵام بداتەوە و هەرجۆرە نارەزایەتی دەربڕینێک نارەزایەتی لەبەرانبەر سەڵتەنەت لەقەڵەم دەدرا. سیاسەتی پەهلەوییەکان تا رووخان لەبەرانبەر گۆڕینی ناوەکان و چکۆلەکردنەوەی ئوستانەکان بەردەوام بوو.

لە سەردەمی کۆماری ئیسلامی ئێرانیشدا لە لایەکەوە هەوڵدرا ناوەکان بگۆڕدرێن و لە لایەکی دیکەشەوە بە هەڵگیرسانی شەڕی ئێران و عێراق بووە هۆی ئەوەی کە تێکەیشتنی باو لەسەر جوغرافیا بەرەو دەرەوەی وڵات بڕوات. لە هەمووشیان گرنگتر کۆماری تازە هەر میرات هەڵگری تەقسیم بەندییەکانی قاجاری و پەهلەوی بوو. بە پەراوێز کردنی زاگرۆس لە بەرانبەر ناوەندا درێژەی ئەو سیاسەتە بوو لە لایەن دەسەڵاتی کۆماری ئیسلامی ئێران کە هەر شوێن کەوتووی ڕژیمی پەهلەوی بووە. لە ساڵی ١٣٦٢ بە دانانی چەند پێوەرێک کە لەوانە ڕێژەی دانیشتووانی ناوچەیە هەوڵیان دا کە تەقسیماتی ئوستانی و شارستانی بگۆڕدرێ بەڵام پێوەرەکانی لە لایەکەوە ستاندارد نین و لەولاشەوە دەکرێت بوترێت کە زیاد و کەم کردنی ڕێژەی دانیشتوانی ناوچەیەک لە ژێر کاریگەری سیاسەتدارێژی دەسەڵات دارەکانە.

سەرچاوەکان

1. Trinkaus, E and F. Biglari (2006) Middle Paleolithic Human Remains from Bisitun Cave, Iran, Paleorient: 32.2: 105-1

٢. هەرچەند مێژوونووسی وەکوو دەقی نووسراوە کە لە لایەن دەسەڵاتە کوردیەکان نووسرابێتەوە تا ئێستە وە دەست نەکەوتووە، بەڵام بەشێکی بەرچاوی مێژووی کورد و کوردستان بە زمانی بەیت، شێعر، پەند، فۆلکلۆر و هتد ماوەنەتەوە. بێجگەلەوەش بەشێکیشی لە نێو نووسراوەی دەوڵەتانی سەردەست و گەڕیدەکان دا ماونەتەوە و دەکرێت کەلکیان لێ وەربگردێت بەو مەرجەی کە بە چاوێکی ڕەخنەگرانەوە بخوێندرێنەوە.

٣. محمد بن جریر طبری. تاریخ طبری، ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر، چ پنجم، ١٣٧٥ش.

٤. مستۆفی حمدالله، نزهەالقلوب تصحیح میرهاشم محدث، تهران ١٣٩٦

٥. بۆ سەرەتا جار واتا وشەی ئیل/قەومی دووکتۆر مەسعود ڕۆستەمی لە کتێبی « پربلماتیک مبارزه، خوانش فراایدئولوژی» بە کار هاتووە.

٦. بڕواننە : ئیدوارد سەعید، فرانتز فانۆن، گایاتری سپیواک و هتد

٧. یرواند آبراهامیان. ایران بین دو انقلاب، احمد گل محمدی و دیگران، چ١١، تهران، نشر نی، ١٣٧٧

٨. سید مقداد نبوی رضوی. مقدمه تاریخی. تاریخ مکتوم، تهران: پردیس دانش. ص ٤٠.

٩. نعمت‌الله محرمی و حسن مهربان. مجموعه قوانین و مصوبات تقسیمات کشوری، ج ١: ١٢٨٥ الی ١٣٦٣. تهران، گوهرشاد، ص ١١

١٠. هەرئەو ص ٢١-٢٧.

١١. هەر ئەو ص ٣٧.

ئایدۆلۆژیی کوردایەتی

ڕامیار و ڕۆژبەیان

ئاماژە

ئایدۆلۆژیکی یەکانگیر ڕەنگە کارێکی خەیاڵی و ناکردەیی بێتە بەر چاو؛ بەڵام خوێندنەوەی مێژوو و ئەزموونی میللەتان نیشانمان دەدا کە ئەو کارە کردەیی و ڕێگە تێچووە. بۆ ئەو کارە هەوڵمان داوە بە تیشک خستنە سەر بیر و ڕاکانی کارڵ شمیت ڕەهەندێکی نوێ و کارتێکەر بە سەر ئایدۆلۆژیی کوردایەتیدا بکەینەوە.

بــە ئاوڕدانەوەیــەک لە ڕەوتــی بیچم گرتنی چەمکی (تکویــن مفهومی) ئایدۆلۆژی، ئەگەر بمانهەوێ پێناســەیێکی گونجاو لە ئایدۆلۆژی بدەینە دەست:

ئایدۆلــۆژی پێکهێنــەری پەیوەندیــی ژینەییــی ئێمە لەگەڵ کەتــواری مێژوویی یا خود جیهانە، لە ڕاســتیدا ئایدۆلۆژی نیزامێکە بــە لۆژیــک و ســەرنجی تایبەتــی خۆی لە ڕەنگدانەوەکان(وەکوو وێنەکان، ئوستوورەکان، ئایدیــاکان و چەمکــەکان. . .) کە هەبوویی مێژوویی، ڕۆڵێکی تایبەتــی لە کۆمەڵگایەکی دیاریکــراودا هەیە. ئایدۆلــۆژی ڕێگەیێکە کە کۆمــەڵ یا جەمــاوەر بۆ هەســت پێ کردنی جیهانی خۆیان هەڵی دەبژێرن، بە واتایەکی‌تر کۆمەڵێک لە گوتارەکان کە لە ڕێگەی ئەوانەوە ئەزموونمان هەست پێ دەکەین.

ئایدۆلۆژی زۆرتر لە ئەدەبیاتی مارکسیستیدا پێناســەی بۆ کراوە و بە جۆرێکیش دەستی بەســەردا گیراوە. لە ڕوانگەی مارکسیستییەوە ئایدۆلــۆژی وەکــوو ســەرخان، بوونێکــی ســەربەخۆی نییــە و گــرێ دراوی ژێرخانی ئابوورییە. ئەم ڕوانگەیە لە لایان ئالتووســێرەوە ئاڵوگۆڕی بنەڕەتیی بەسەردا هاتووە. ئالتووسێر ئەگەرچی لە ئاخێوی مارکسیستییەوە خەریکە ڕەخنە لە مارکسیســمی مرۆڤ تەوەر دەگرێ بەڵام ئەو پێی وایە بندەســتەکانیش دەتوانن ئایدۆلۆژیی خۆیان بەرهەم بهێنن.

بــۆ نموونــە لێنیــن بــاس لــە حیزبی پێشــڕەو بۆ دابین کردنی ئایدۆلۆژی لە لایان نوخبەی شۆڕشــگێڕەوە بۆ بەرەنــگار بوونەوە ئایدۆلۆژیــی سەردەســت دەکات یان مائۆ کە بەکەڵک وەرگرتن لە بنەماکانی مارکسیســم بە پێــی بارودۆخی چین ئایدۆلۆژیی ئینقلابی دادەڕێژێت. بەرچاوترین میناکی دووبارە پێناسە کردنی ئایدۆلۆژی لە سەر بنەمای مارکسیستی لە شۆڕشی گینەدا و لە سەر دەستی ئامیلکار کابــراڵ بەرچاو دەکەوێــت. کابراڵ بە کەڵک وەرگرتن لە چەمکی ســتەمی نەتەوەیی(ملی) ئایدۆلۆژیی ڕزگاریی نەتەوەیی بۆ دەرباز بوون لە ژێر ڕکێفی ئیستعمار/داگیرکاری و ئێستسمار چەمکبەندی دەکات. لەو پەیوەندییەدا کابراڵ ئاماژە بە هێــزی داگیرکەری وڵاتی گینە واتە پورتووگال دەکات. پرســی سەرەکیی کابراڵ، چارەســەری ناکۆکی لە نێــوان بەرژەوەندیی ئەفریقییــەکان و پورتووگالییەکان بوو. کابراڵ چارەســەری وەها ناکۆکیگەلێکی بە واتای لە ناوچوونــی خێرا و یەکجارەکیــی داگیرکاریی پورتــووگال لە گینەدا، لە شــەرێکی مان و نەماندا دەزانی. ئەو بە ئاماژە بە ڕۆڵی ئیستعمار /داگیرکاری لە تێکدانی پرۆســەی گەشــە و ئاڵوگۆڕی مێژوویی لە کۆمەڵگاکانی بندەســت و داگیرکراودا باس لە « تەرکی مێژوو» دەکات و دەبێژێ:

بــە بــڕوای هەنــدێ لــە چــەپ و مارکسیستەکان، مێژوو واتە شەڕی چینایەتی. ی‌ڕوای ئێمــە ڕیک پێچەوانەی ئەم لێدوانەیە. بە ی‌ڕوای ئێمە کاتێک ئیمپریالیســم هاتە ناو گینە، ئێمەی ناچار کرد مێژووی خۆمان جێ بهێڵین و بینە ناو مێژوویێکی تر.

لە مەڕ ڕەوشــتی هێزە شۆڕشــگێڕەکان، کابراڵ بڕوای وابوو کە جەماوەری گینە وەکوو گەلێکی بندەســت تەنیا دەرخەری کۆمەڵێک مرۆڤی بندەستە لە بەرانبەر هێزێکی چەوسێنەر و داگیرکەردا. ئەو پێی وابوو ئەوەی لە بارودۆخی داگیرکاری بە ســەر مێژوودا زاڵە، بەرەنگاریی چینایەتی نییە. بەڵکوو لە ســەر ئەو بڕوایە بوو یەکگرتوویی تەواوی توێژە کۆمەڵایەتییەکان، بۆ ســەرکەوتن لە بەرەنگاریی ڕزگاریخوازانەی نەتەوەیــی دژی داگیرکاری پێویســتە، بەڵام سەرکەوتنی ئەو بزووتنەوەیەی بە بێ فاکتۆری ئایدۆلۆژیک بە ناتەواو دەزانی.

لــەم بابەتــەدا هــەوڵ دراوە زەرووڕەتی لەبەرچاوگرتنــی فاکتــۆری ئایدۆلۆژیــک بۆ خەباتی ڕزگاریخوازیی گەلی کورد بخرێتە بەر بــاس و لێکدانەوە، لە ڕاســتیدا هەوڵمان داوە بــە هێنانەوەی فەکتــی مێژوویی و تیئۆریک

هەرچی زۆرتـر گرنگی ئەو فاکتـەرە بدەینە دەست خوێنەر.

لە ناو جمەی ئەو هەموو بیر و ئایدۆلۆژییە جیاوازەی کۆمەڵگای کوردستاندا، دۆزینەوەی ئایدۆلۆژییەکـی تۆکمە و گشـتگیر و دیاری کردنـی مەیدانێکـی ئایدۆلۆژیکـی یەکانگیر ڕەنگە کارێکی خەیاڵـی و ناکردەیی بێتە بەر چـاو؛ بەڵام خوێندنەوەی مێـژوو و ئەزموونی میللەتان نیشـانمان دەدا کە ئەو کارە کردەیی و ڕێگە تێچـووە. بۆ ئەو کارە هەوڵمان داوە بە تیشک خستنە سەر بیر و ڕاکانی کارڵ شمیت ڕەهەندێکی نوێ و کارتێکەر بە سەر ئایدۆلۆژیی کوردایەتیدا بکەینەوە.

ئێشـمیت و چەمکی دۆخی سیاسی

لە ڕوانگەی ئێشـمیتەوە دۆخی سیاسـی بە تەنیا بە دۆزینەوە و شـی کردنـەوەی گوتـەزا سیاسییەکان دەکرێ پێناسەی بۆ بکەی. دۆخی سیاسی لە ڕووبەڕوو بوونەوەی لـە گەڵ ئەمبازەکانی فرە چەشـن و تـا ڕادەیەکیش سەربەخۆی ئەندێشە و کردەوەی مرۆڤ بە تایبەت ئەخلاق، جوانی ناسی و ئابووری دێت و پێوەری تایبـەت بە خۆی هەیە و خۆی بە شـێوازی سـەربەخۆ دیاری دەکات. لە ئەمبازی ئەخلاق باس لە دووانەی شەڕ و خێر، لە جوانیناسیدا دووانەی جوان و ناشیرین و لە ئابووریدا قازانج و زەرەر وەکـوو بنەمـا وەردەگیرێ. بەڵام ئەو شتەی لە گۆڕەپانی سیاسەتدا یەکلاییکەرەوەیە جیاکاریـی نێـوان دۆسـت و دوژمنـە. لە ڕووبەڕووبوونـەوەی نێوان دۆسـت و دوژمندا ئاماژە بە یەکگرتن یـا دژایەتی، لە خۆگرتن یا دەرهاویشتن دەکات. ئەو ڕووبەڕووبوونەوەیە دەتوانـێ هەم لە ڕوانگـەی تێئۆری و هەم لە ڕوانگەی کردەیی بوونی هەبێت؛ بەری لەوەی کە بە شـێوازێکی هاوکات پـاڵ وە ئەخلاق، جوانی ناسی و ئابوورییەوە بدات. سروشتی ئەم هەڵاواردە سیاسییە لە تەک هەڵاواردەی ئاماژە پێکراوی سـەرەوە جیاوازە، ئەو پێوەرە ئەشێ سەربەخۆ و خۆرسک بێ.

گرنگیـی جیـاوازی و سـەربەخۆیی ئەو بەرامبەرێتییـە لەوەدایە کە ناتوانرێ لە لایەن هەمبەرێتییەکانی ترەوە دەسـتی بە سـەردا بگیـرێ. کەواتـە هەمبەرایەتیی دۆسـت و دوژمن تەنانەت کەمتر لە هەمبەرایەتییەکانی تـر ئەگـەری تێکەڵاویی بۆ هەیـە. جیاوازی دۆسـت و دوژمن، ئاماژە بە خەسـتترین و دژوارتریـن یەکگرتوویـی یان جیایی، یەکیەتی یان تەکینەوە دەکات. ئـەو جیاوازییە دەتوانێ هـەم لە بواری نـەزەری و هەم لە بـواری کردەیی بوونی هەبێ بە بـێ ئـەوەی حەتمـەن بە شـێوازێکی هـاوکات پـاڵ وە جیاوازیی مۆراڵی، جوانیناسانە یان ئابوورییەوە بدات. پێویسـت ناکات دوژمنی سیاسی لە لایەنی ئەخلاقییەوە شـەڕ یا لە لایەنی جوانیناسـییەوە ناحـەز بێت، دوژمن پێویسـت نـاکات وەک ڕەقیبی ئابووری بێتە ئاراوە، ئەو دوژمنە لـە هەر دۆخێکدا ئەویترە و غەوارەیە؛ بۆ پێناسەی سروشتی ئەو دوژمنە پێویستە کە بە شـێوازی وجوودی و بە جۆرێکی خەسـت جوداواز و نامۆ بێتە ئەژمار؛ بە شـێوازێک کە لە دۆخی کۆتاییـدا، ناکۆکی لەگەڵ ئەو ڕێی تێچێ. بڕیاردان لەم بوارەوە نە بە چەشـنێک نۆرمی گشتگیری پێشـوەخت دێتە دی و نە بە دادوەریی کەسـی سـێهەمی بێ لایەن و بەهرەبەر. تەنیا بەشداربووانی کردەکی دەتوانن بە ڕێکی دۆخی هاوپێچکراو بناسـن، تێبگەن و بیخەنـە بـەر دادوەری و دۆخی نەهاییی ناکۆکی ڕەپێچەک خەن.

بەپێی ئەزموونی مێژووی بزاڤی نەتەوەییی کورد، ئایدۆلۆژیی کوردایەتی توانیویەتی وەک دالێکی ناوەندی زۆرێک لە ئایدۆلۆژی و جیاوازیی تر وەک دالی بوچکتر لەخۆبگرێت

ئیشــمیت لە شوێنێک باس لەوە دەکات، ئەگەر کەســانێک هــەن کە تاقــم بەندیی دۆســت و دوژمن بە پاشماوەی باو و باپیران و ســەردەمی بەربەرییەت لــە قەڵەم دەدەن و پێیــان وایە کــە ئــەو بەرامبەرییە ڕۆژێک بارگەی دەپێچێتەوە، یان ئەوەی لەو بڕوایەدا بــن کە دژومنان ئیتر بوونیان نەبێ، لە بواری پەروەردەییەوە بەســووده، لێرەدا پێوەندیی بە بابەتــی منەوە نییە. کەڵکەڵــەی ئێمە لێرەدا کاروباری ئینتزاعــی و ئارمانگەرایی فۆرمیک نییــە؛ بەڵکــوو واقعییەتی زاتــی و ئیمکانی واقعی هەبوونی وەها جیاوازییەکە. ئیشمیت هــەروەک هابز دژایەتی و شــەڕ، دوژمنی و تێکهەڵچوون وەک دۆخی سروشــتی پێناسە دەکات. ئیشمیت پێی وایە خواستی دەوڵەتان و سەردەســتان پێکهێنانی جیهانێکی بێ قرە و بەتاڵ لە شــێلگیری و بۆش لە سیاســەتە. ترســی ئێمــە وەک نەتەوەیەکی بندەســت هەمــوو کات دەبێ لــە نیزامــی بەتاڵکەر و سیاســەت ڕاماڵی ســەردەمی مۆدێرن بێت، کە لە ئەنجامدا مــرۆڤ بەری لە مانا دەکات. ئەوەی لێرەدا جێگەی ســەرنج و گرینگی پێ دانــە، کارابوون و ڕێــژەی ئاگاییی فاکتەری ئایدۆلۆژیکی ئێمەیە. ئیشمیت پێی وایە پێوەر لەوەها دۆخێکدا ناســینەوەی ڕاستی دۆست لە دوژمنە.

کوردایەتی وەک ئایدئۆلۆژی

کوردایەتــی ئایدۆلۆژییەکــە کــە دەکــرێ ڕیشــەکانی بۆ ســەردەمی ئەحمەدی خانی بگەڕێنینــەوە. خانــی وەک بناغەدانــەری ناســیۆنالیزمی کلاســیکی کوردی دەناسرێ، پاش ناوەندخوازیی ئیمپراتۆرییەتی عوســمانی و تێکچوونی یەک لە دوای یەکی میرنشــینە کوردییەکان، ناســیۆنالیزمی کــوردی هەر لە سەرەتاوە تووشــی قەیران هات. لەم ماوەیەدا ســەرهەڵدانی شۆڕشــی شــێخ عوبەیدیللای نەهــری لــە ســاڵەکانی ١٨٧٩ و ١٨٨٠ و دامەزراندنی ســنووری نێوان ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی و ئێرانی وەک یەکەم سەرۆکی کورد وشــەی نەتەوەی بۆ گەلی کوردســتان بەکار هێنا. ئەوەی جگە لە گرنگیی ســتراتیژیک، لە بواری ئایدۆلۆژیکــی زۆر گرینگ بوو: لەدایک بوونی ناسیۆنالیزمی مۆدێرنی کوردی کە «دالی» مەرکەزی، نەتەوەو کوردایەتی بوو.

بەپێی ئەزموونی مێژووی بزاڤی نەتەوەییی کورد، ئایدۆلۆژیی کوردایەتی توانیویەتی وەک دالێکــی ناوەنــدی زۆرێک لــە ئایدۆلۆژی و جیاوازیی تر وەک دالی بوچکتر لە خۆبگرێت. هەرچەند لە هەندێک بڕگەی مێژوویدا لادانیش هەبــووە، بەڵام ئەوەی هەنووکە گرینگە، کۆک بوونی گشــتی فەزای سیاســیی کوردستان لەسەر بە مەرکەزی دانانی دالی کوردایەتییە.

بەناوەند دانانی ئەو دالە دەتوانێ مەیدانێکی ئایدۆلۆژیکــی کارا و ئامانجــدار بۆ ئێمە پێک بهێنێ. بەڵام پێکهێنانی وەها مەیدانێک تەنیا بــەس نییە و ســەرەتایەکە بۆ گەیشــتن بە ئامانجی درێژ خایەن.

ئەوەی ڕاســتی بــێ لە فــەزای وێژمانی سیاسیی کوردســتاندا بە گشتی و ڕۆژهەڵاتی کوردســتان بەتایبەتی، بازنەیەکی شــاراوە و خاڵی بۆشایی ئەم ئایدۆلۆژیایە جگە لە «ئەمری سیاســی» بە پێناسەی ئیشمیتەوە شتێکی تر نییە، ئەمری سیاسی وامان لێ دەکا جیاوازیی دۆســت لە دوژمن تێبگەیــن و ڕەهەندەکانی ڕوون بکەینەوە. سنوورە شێوێندراوەکان لێک جیا بکەینــەوە و دەروازەی دژایەتی و شــەڕ لەگەڵ دوژمن دیاری بکەین.

پێویســتە ڕۆحی مردووی ئەو مەیدانە ئایدۆلۆژیکــەی وا بــە مێژوویەک خەبات و بەرخۆدان و بە خوێن پێکمان هێناوە چالاک بکەینەوە و هەردەم ڕووی لە گەشــەکردن بکەیــن و لــە کۆتاییدا بــەو ئاکامە بگەین تەنیا شــەڕ لە لەگەڵ دوژمن و هەرەس پێ هێنانی، ڕێگای ڕاســتەقینەی گەیشتن بە ڕزگارییە.

دەسەڵات و ئۆتۆریتە

ڕۆژبین بۆکانی

ئاماژە

ڕاستە کورد بە درێژاییی مێژوو، نەتەوەیەکی چالاک و خەباتکارێکی ماندویی نەناس و شێلگیر و مرۆڤ دۆست بووە. واچاکە لە بەرانبەر دوژمناندا لۆژیکێکی ئانتاگۆئیستیمان هەبێ تاکوو دوژمنان بە ڕوانگەیەکی دیکەوە لێمان بڕوانن. بە واتایەکی دیکە یانێ فەرامۆشکار نەبین. هەر وەها تاکی کوردی نابێ بۆ ساتێکیش لە خەبات و چالاکی سڵ بکاتەوە.

ئاشکرایە ئەگەر بە دالانی مێژوودا فلاشبەکێکی قووڵ لــێ بدەین و بە دووربینی دەســەڵات و دەســەڵات خوازییەوە بڕوانییە کەیســەکە و میرایەتــی و حوکمڕانییەتی مرۆڤ ئانالیزە بکەین؛ دەبێ بڵێین هەر لە ســەرەتای بوونی مرۆڤەوە یەکێ لە فاکتەرە هەرە گرینگەکانی وجوودی ئینســان خــوازەی دەســەڵات و ئۆتۆریتە (authority) بووە و هەیە.

بــەو باکگراوەنــدە مێژووییــە بۆمــان دەردەکەوێ کە هەر نەتــەوە وکاڵچێرێک بۆ ئەوەی بوونی خۆی بســەلمێنێ و شوناسی نەتەوەیی خــۆی پێناســە و ڕۆژەڤ بکات، پێویستە ئۆتۆریتەی خۆی هەبێ. لە ئەساسدا لە بــاری دەروونی و پێسیکۆلۆژیستیشــەوە یەکێ لە پێویستییەکانی ئۆرگانیکی مرۆڤایەتی دامەزراندنی دەسەڵات و میرایەتی خۆسەرە.

بۆچــی خۆســەرا! چونکە خــاوەن ئیرادە و ئایدیا و ئەندێشــەی تایبەتــی خۆیەتی بۆ ئەوەی خــۆی بتوانێ هاوڕەگــەز و نەتەوەی خۆی بژیێنێ.

کــورد نەک بە قســە و داخوازیی کۆ و تاکی کــوردی، بەڵکو بە بەڵگە و شــاهیدی دانی مێژووی دێرین و کەونارا - هەڵبەتە ئەوە جیا لەو دەســت تێ وەردان و شــێرزەیی و شێواندنی بەڵگەکانی مێژووە لە لایەن نەیاران و دوژمنانــی زاڵــی ناوچەدا - لــە یەکەمین نەتەوەگەلێک بووین کەهەســتمان بە بوونی دەسەڵات و دامەزراوەی حوکمی سەربەخۆی خۆمــان کــردووە و وەک کــورد توانراوە لە ٢٨سەدە لەوە پێش کیانی خۆی بنیاد بنێ و ئەمپراتۆریەتی ماد(مەد. میدیا ....) بە پانتایی میزۆپۆتامیــا و بە بــاڵای زاگرۆس و تۆروس، قەوارەی دەسەڵاتی خۆی ڕابکێشێ.

هــەر تاکێــک لــەم جیهانەدا ســەر بە نەتەوەیەکــە و هــەر نەتەوەیەکیش خاوەن مێژووی خۆیەتی بە ویژمانێکی تایبەتی بوونی خۆیەوە. ئەم تاکە بە کورد و باقی نەتەوەگەلی دیکەوە لە ســەریەتی سێ ڕەهەندی گرینگی ڕەوتــی تێپەڕینی خولی ژیان ڕەچاو بکا و بە چاوێکی کراوەوە تاوتوێی بکات:

١ تۆ کێی؟

٢ مێژووی تۆ چییە؟

٣ داهاتووت چۆن پراکتیزە دەکەی؟

١ تۆ کێی. واتا سەر بە کامە نەتەوە و ڕەگەزی گۆی زەویت. پێناسە کردن و شرۆڤەی نەتەوە بوون، یەکێ لە سەرەکیترین چەمکەکانی خۆ ناســینە. چونکە لە باری سایکۆلۆژیستییەوە ئەم گــرێ کوێرەیــە ئەگەر کــراوە و تاکی کۆمەڵگا بۆی ڕوون بووەوە چوارچێوەی بوون و چییەتیــی کەرامەتی ڕەگەزیــی بوونی بۆ دەرکەوت، بێ شک بەرچاوڕوونییەکی بەرینی دێتە زەینەوە و هەوڵ و تێکۆشان و ئومێد بە ژیان و حەز و ئاوەزی زۆر پەرە دەســتێنێ و بۆی ڕوون دەبێتەوە کە ئەویش ســەرێکە لە نێو سەراندا.

٢ کاتێ بۆت مەعلووم بوو تۆ کێی و چیەتیی بوونت ســەر بە چ ئاقار و سەرچاوەیەکە، بێ شک مێژووەکەشــیت لا گرینگە و لە هەوڵی ئەوەدای ڕەهەندی زانستیی تۆکمە لێدەی بۆ چوونە ناو دالانەکانی مێژووی نەتەوایەتییەوە. چونکــە ئیدی بۆت گرینگە ویژمان و گوتاری خۆیی بوونت بۆ مێژووی خۆت هەبێ.

٣ کاتــێ وەک نەتەوە توانیت مێژووی خۆت بناسی و ڕەهەند و گوتاری سەربەخۆی خۆتت تێــدا خوڵقانــد، ئەوجار دەتوانــی و دەکرێ نەخشەڕێگایەکی پوخت و کارا بئافرێنی.

ئێستا پرســیار ئەوەیە ئەم سێ خاڵە پلە بەندییە بۆچی هاتە نێو ئەم وتارەوە؛ بە داخەوە و بە گشــتی ئێمەی کورد هەتا ئەمرۆشــی لەگەڵدا بێ خوێندنەوەیەکی ســەربەخۆیانەو گوتارێکــی تایبەتیمان بۆ مێــژووی خۆمان نەبووە و ڕاڤە و شــرۆڤەی زانســتییانە، وردە وردە و بە پێرەوکە خەریکە خۆی نیشان دەدا و بە ڕەهەندەکانی مێژووماندا شۆڕ دەبێتەوە.

هەتاکــو ئێســتا ئێمەی کــورد مێژووی خۆمان لە دوو ڕوانگەوە خوێندووەتەوە:

١ یەکەم لە لایەن ئەو کەسانەی سەر بە نەتەوەی زاڵ و ئۆتۆریتەی کولۆنیالیزمی زاڵ بە سەر نەتەوەی کورددان. دیارە زۆربەی ئەو مێژوو ناس و مێژوو نووسانە سێبەری سیاسەتی دەسەڵاتی نەتەوەیی و مێژوویی خۆیانیان بە سەرەوەیە و بە چاوێکی سووک و بێ بنەما، فاکتی بێ ڕیشە و دەستکرد و نافاکتمان دەرخوارد دەدەن. فارسەکان ڕیشەی مێژوویی و تەنانەت زمانیمان دەگەڕێننەوە سەر مێژووی کۆچەری بوونی پارس. کەسانێکی وەک سەعیدی نەفیسی یان قەڵەم فرۆشانێکی وەک ڕەشید یاسەمی کە مێژووی کورد دەلکێنن بە پارسەوە. عەرەبەکان ڕیشەیەکی جن و ئەهریمەنی و دێو و درنج و شەیتانی دەخەنە ڕوو؛ تورک کە خۆی بێ ڕیشە و بێ مەوتەنە کەچی کورد بە شاخی و پاشکۆی خۆی وەسف دەکات!!

٢ لایەنی دووهەم، ئۆرێنتالیسم و ڕۆژهەڵات ناسان و گەڕۆکان و مێژوونووسانی ئەوروپایین. ئەوانە کەسانێک بوون و هەن کە یان وەک تووریست و گەڕۆک بە ناوچەکانی کوردەواریدا تێپەڕیون، یان وەک پسپۆڕێک و مێژوو ناسێک لە مێژووی ناوچەیان کۆڵیوەتەوە. ئەو کەسانە کە مێژووی گەلانی بێ دەوڵەت دەنووسنەوە بە داخەوە زۆرجار باری قەڵەمەکەیان بە لای ئۆتۆریتەی زاڵ بە سەر نەتەوەی کورددا دەشکێنەوە؛ چونکە گوێیان بە گێڕانەوەی ئەوان زۆرتر ئاشنا دەبێ و لە بەڵگە و دیکۆمێنتەکانی ئەو دەسەڵاتە کلۆنیالیستانە کەڵک وەردەگرن، بە داخەوە دەسەڵاتی نەتەوەی باڵا دەست بە ئەنقەست دیکۆمێنتی قازانج خوازیی خۆی دەخاتە ڕوو و بەڵگە و دیکۆمێنتەکانی دیکە، یان لە ناویان دەبات یان شوێن بزریان دەکات.

> هەر نەتەوە وکاڵچێرێک بۆ ئەوەی بوونی خۆی بسەلمێنێ و شوناسی نەتەوەیی خۆی پێناسە و ڕۆژڤ بکات، پێویستە ئۆتۆریتەی خۆی هەبێ. لە ئەساسدا لە باری دەروونی و پێسیکۆلۆژیستیشەوە یەکێ لە پێویستییەکانی ئۆرگانیکی مرۆڤایەتی دامەزراندنی دەسەڵات و میرایەتی خۆسەرە

هەر وەک دەبینین بە تایبەت بە درێژایی تەمەنی دوو دەسەڵاتی پەهلەوی و ئیسلامیی ئاخوندی دزی و تاڵانی ناوچە مێژووییەکانی کوردستان شتێکی ئاساییە و نە تەنیا پێشی پێ ناگیردرێ بەڵکو دنەش دەدرێ تاکوو ئاداری بە سەر پادارەوە نەمێنێ.

بۆ نموونە مێژوونووسێکی وەک گزنەفۆنی یۆنانی بۆ ئەوەی لە دارمانی ئەمپراتۆریەتی ماد تێبگا و وەک پسپۆڕێک ڕووداوەکان تاوتوێ بکا، لە بەرپرسانی هەخامەنشی دەپرسێ. یان بۆ ئەوەی شۆڕشە مەزنەکەی (گێئۆماتا)ی مادی لێک بداتەوە و لە چۆنیەتیی سەرهەڵدانی ئەو شۆڕشە دوای شکستی ئەمپراتۆریی ماد دژ بە هەخامەنشییەکان ئاگاداربێ، کە چۆنە لە هەرەتی دەسەڵاتی هەخامەنشییەکاندا دەتوانێ حەوت مانگ دەسەڵاتی پارسەکان بگوازێتەوە بۆ ئۆتۆریتەی ماد؛ گزنەفۆن دێت و لە کەسایەتییە ناسراوەکان وسەربە دەرەوەکانی نەتەوەی ماد/کورد دەپرسێ کە پارسەکان پێیان ناساندووە. ئەو کەسانە کێن؟! بۆ نموونە کوڕان و تایفە و تۆرەمەی «هارپاگە»ی گەل فرۆش و خۆ فرۆشە. بەڵگە و بەرهەمی مێژوویی هێرودۆت و گزنەفۆن لە زمان نەوەی هارپاگە یان نەوەی (حەوت ئەشرافیی ئاریستۆکرات)ی پارسییەوە کە دژی گێئۆماتا بوون داڕێژراوە. دیارە لە وڵامدا گێئۆماتا وەک کەسایەتییەکی خوێن خۆڕ و ئاژاوەگێڕ و ناجوامێر وەسف دەکەن؛ ئەو گێڕانەوە ناجوامێرانە و دوور لە ڕاستییانە و هەر وەها ئەو خەڵات و دیارییانەی کە لە لایەن خانەدانی سەڵتەنەتی هەخامەنشییەوە پێشکەشی گزنەفۆن و هێرۆدۆت کراوە، مێژوویەکی تەواو چەواشەکارانە و ئانتی ڕیئالیستانەی لێ

دەئافرێت. هەر بۆیە دەڵێین باری مێژووناسیی ماد لە ڕوانگەی گزنەفۆن و هێرۆدۆتەوە تەواو ڕوانگەیەکی پارس تەوەرانەیە و تاریف تاریفی پارسە و زەم زەمی مادییە.

ئـەو دەردەش وەک باقیــی دەردەکانی دیکە دەکەوێتە قەوارەی دەردی بێ دەوڵەتی و بێ دەســەڵاتی خۆیی بوونەوە. هەر بۆیە بە هەموو بارێکـەوە ناعەداڵەتی و نادادپەروەریی لێ دەزێتەوە.

بە دوای ڕوخانی ماد، لە چاخی دێرینەوە هەتا ئەمڕۆکە پرسەکان بۆ مانەوەی خۆیان لە سەر کورسیی دەسەڵات و کلۆنیالیزم بوونیاندا دوو هێڵی هاوتەریبیان دەستنیشان کردووە:

١ شــێواندن و شــوێن بزر کــردن و وێران کردنـی فاکتــە مێژووییــەکان. تێکدان و گۆڕینی دیمۆگرافیای ناوچە کوردنشینەکان، پەراوێـز خســتنی کلتورو زمــان و ئایین و مۆسیقا و..... ماد.

بــە شــاهیدیی مێــژوو، پارســەکان لە کلتور، زمان، مێعماری، موسـیقا، ئایین .....ی مادی بوونە خاوەن هەموو فەکت و ئەرزشــە کۆمەڵایەتییەکان. بۆ نموونە: لە ســەر ئایینی میترائیسمی/مادی. ئایینی زەردەشت بنیاد نرا. ئەهورامەزدا بە جێگای میترای مادی دانراوە. بــە جۆرێکی کــە هەرچی میترا پەســندی کردبوو ئەوان بە بارێکی دیکەدا و بە ڕەنگێکی دیکە دایانڕشــت. سونبول و توتمی ماد/کورد .شێر(هێز)، مار(زەویی کشتوکاڵی). لە پارس/ فارســدا. گا، لە بەرانبەر شــێر دادەنرێ. داڵ لە بەرانبەر مــاردا دانراوە. مار هێما و توتمی ئەندێشەی زەوی و ڕێالیستییە و داڵ هێمای ئەندێشــەی متافیزیکی و ئیدەئالیستییە. هەر بۆیە لە زۆربــەی بەردەنوس و بەڵگەنامەکانی سیلسـیلەی پارسدا ڕاوە شێر و شێر کوشتن وەک بەهــا و کلتورێکــی نەتەوەیی ســەیر دەکــردرێ. هــەر وەک قوربانــی کــردن و کوشتنی گا و ڕاوە بەراز هەتا ئێستاش نماد و توتمی کوردی/مادییە.

تەنانەت هونەر و مێعماریی مادی دەبێتە ئۆتۆریتەی هونەری پــارس. هێرۆدۆت دەڵێ: پارســەکان لە زۆر شــتدا لە مادەکانەوە فێر دەبــوون وەک: بــە جێگای بــەردە نووس و گڵێنە نووســی، لە مادەکانــەوە فێر بوون لە پێستی ناســک و تەنک و پێنووسی تایبەتی کەڵــک وەرگرن. لە بیناســازی و بە تایبەت دروســت کردنی کۆڵەکەی بەردین و بەرین، تەنانەت ئەو وەستا و مێعمارانە مادی بوون کە «تەختی جەمشید» و پێرسپۆلیسیان ساز کرد، بە تایبــەت کۆڵەکە بەردینــەکان. هێرۆدۆت دەڵێ پارســەکان تەنانەت یاسای ئەخلاقی و کۆمەڵایەتیش لە مادەوە فێر بوون و ئەوانیان بە مامۆستای خۆیان دەزانی.

لە ئەدەبیاتیشــدا، فەرەیدوون/ کورووشە. ئەژدیهــا، ئاژدیاک/ئاســتیاگە، واتــا دوایین پادشــای ماد. هەر وەها داریوش لە بەرانبەر گێئۆماتا دادەنێن کە پارســەکان بە بەردیای درۆزن دەیناســێنن. بــە واتایەکــی ڕوونتر فردەوسی بە چاوێکی سووک لە پیرۆزییەکان و بنەماکانــی کورد/مــاد دەڕوانێ. ڕۆســتەم هێمای ئایینی مێهر/میترایە و ئەسفەندیاریش هێمای ئایینی زەردەشتییە. مەبەستم ئەوەیە تەواوی چرکە ســاتەکانی مێژووی فارس مل ملانێیەکــی چڕوپڕە لە گەڵ کلتوور و هێما و تووتم و ئۆتۆریتەی کەونارا بووبی ماد/کوردە.

بە گشــتی دەتوانین بڵێین پارس هەموو ئاکار و هونەرێکی پەســند و ئەکتیڤی لە ماد ستاند و خۆی پێ گرت و ڕیشەی مادییەکەی لە بەین بــرد و بە درێژاییــی مێژوو هەر لە گەورەیی مادیان کەم کردووە و کەمایەسیی خۆیان پێ گەورە کرد. خۆیان کردە نەتەوە و ماد/کوردیان کردە تایفە و «قەوم»

لە ڕوانگــەی کــوردەوە دەتوانین بڵێین مێژوو نوسانێکی کە لە سەر کلتوور و مێژووی کوردیان کۆڵیوەتەوە دوو دەستەن:

یەکەم: ئەو کەسانەی لایەنگریی کورۆش و پارسیان کردووە وەک: گزنەفۆن و هێرۆدۆت.

دووهەم: لە بەرانبەردا هەتا لە سەردەمی هەخامەنشـــییەکان دوور دەکەوینەوە مێژوو نووســـانی بێ لایەن و بە ئینسافمان دێتە بەر چـــاو، وەک ویل دۆرانت. داندایۆف. شـــاندۆر. هێرتێسفێلد و.... کە زۆرجار لە بێ ڕەحمی و خوێن خۆریی کورش چاو پۆشییان نەکردووە و گێئۆماتـــا و فەرەوەرتیـــس و مەزدەک و ... باشتر دەناسێنن.

٢ هـــەر لـــە ســـەرەتای دامەزراندنـــی هەخامەنشـــییەوە هەتـــا ئەمـــڕۆ، شـــەرێکی پڕۆپاگەندەیی داپڵۆســـێنەرانا وەگەڕ خراوە. هەرجـــارەو بە ناوێک: نەتەوە، ئایین و ئایینزا، ســـنوور، ژێئۆپۆلیتیک و زۆر چەمکی دیار و نادیاری دیکە. لەو لاوە بۆ شکاندنی کەسێتی و تێک شـــکانی نەتەوەخوازیی کوردی، ناو و ناتۆرەی سووک و بێ بنەمایان لە سەر داناوین. وەک: ئەژدیهـــا، توورانیان، دێو، ئەهریمەن و زوحاک، زەندیق(بێ دین)، ئاژاوەگێڕ، جیایی خواز، سەر بە بێگانە و ئەمپریالیسم و...

هەر لە شۆڕشی گێئۆماتا کە لە سەردەمی پاشـــایەتیی کەمبوجییەدایـــە. کەمبوجییـــە نەســـیحەتی بنەماڵەکەی دەکا و دەڵێ: هەتا بۆتان دەکرێ نابێ بێڵن ماد سەر بەرزەوە بکات و هەتا دنیا بە دنیایە دەبێ لە ســـەرکوتدابن. (چونکە ســـەرکوتی کورد/ماد لە سەربەرزیی و مۆنۆپۆلی دەسەڵاتی پارســـیزمدایە). دوای شکســـتی ئیمپراتۆریەتـــی ماد ئـــەو قەوارە بەرینەیان لە ناوچەیەکی جوگرافیی سەرووی زاگرۆســـەوە قەتیس کرد و ناویان نا « مادی بچووک». ئەو ســـەرکوت و بـــێ حورمەتییە ئەورۆش خەســـتتر و ڕەشەکوژانەتر درێژەی هەیە. تەواوی شـــەڕی فـــارس دژ بە کورد بۆ ئەوەیـــە تاک تاکی کورد، خـــۆی بدۆڕێنی و نوستالێژییەکی بێ بنەما و تەواو نائومێدانەی بخرێتە مێشکەوە. واتا: خۆ بە کەم زانین و خۆ دۆڕان(ئلیناسیۆن).

کارتێکەریـــی پڕۆپاگەندەیـــی و شـــەڕی ڕەوانی و نەرمی فارسیزم بۆ دارمانی کەسایەتی و ئیلیتی کوردییە. بـــە داخەوە زۆرجار تاکی کورد لە بەرانبەر فارســـدا خـــۆی دەدۆڕێنێ، دەست و پێی خۆی ون دەکات.

لـــە کەم میدیـــا و ڕاگەیێنەری فارســـدا دیتـــراوە، کاتـــێ کەســـایەتییەکی چالاک و ئەکتیڤی سیاســـی، مەدەنـــی و ئابوریی کورد بانگ دەکەن بە جێگای گوللە پرســـیارێکی ئاراســـتە نەکەن، « ئایا تـــۆ جیایی خوازی؟!» یانی ئایا تۆ دەتهەوێ لـــە ئێران جیا ببیەوە. لێرەدا دوو ترس و وەهم زاڵە.

یەکەم ترسی پرســـیارکەر بۆ ئەوەی هەر لە ســـەردەمی مادەوە ترسی ئۆتۆریتەی ماد/ کـــوردی هەر لە دڵدایـــە و پەیتاپەیتا بە پێی ڕەوتی زەمان ترسەکە لە خۆی دوور دەخاتەوە و دوژمنەکـــەی واتا بەرانبەرەکەی کە کوردە، پێی دەترســـێنێ کە، ئاگادار بـــە و لە بیرت نەچێ تۆ ژێـــر دەســـتەی مێژوویی منی و سەرکوت کراوی دەستی خۆمی.

دووهەم، ترسی لایەنەکەی بەرانبەر یانی کەســـایەتیی کورد، ترسێکی دێرینی خراوەتە دەروونـــەوە کە وەک جەغزێکـــی ناجوامێرانە ختۆکەی دڵـــی دەدا و وەک دۆڵپا بە ســـەر شانی مێشک و ئەندێشەیەوە قورسایی دەکات. هەر بۆیە دەبینین کەم یەک لەو کەسایەتییە کوردانە توانیویانە وڵامێکی پڕ بە پێست و پڕ مانا بە گورچوی بەرانبەریاندا بدەن.

ئەوەی تاکوو ئێســـتا باس کرا سەلماندنی ئۆتۆریتـــەی ترســـە کە بە درێژایـــی مێژوو، کولۆنیالیزمی لۆکاڵی بە ســـەر کوردیدا تاپۆ کردوە.

هەر ئەو ترســـەیە کـــە پێمـــان دەڵێن: کورد شـــەڕڤانێکی بـــێ وێنەیە کـــە هەموو پیرۆزی و ســـەرکەوتنەکانی چەندین ساڵەی بە دانیشـــتنێکی چەند سەعاتەی سەر مێزی وتووێژ دەدۆڕێنێ. واتا لاوازیی دیپلۆماسییەت و دیالۆگ. هەر بۆیە کەم ســـەرکردەی کوردە لە پشت مێزی بە ناو ئاشتی و دیپلۆماسی بە سلامەتی ڕزگاری بووبێ.

شـــک لەوەدا نییە کـــە دیپلۆمات بوون و گفـــت و لفتـــی دانوســـتانکاری کـــورد لە چـــاو ڕابردوو، زۆر بەهێز و بە دیســـیپلین و شارەزاترە و هەر دەبێ وابێ و چاکتریش بێ.

سەردەمی شۆڕشی گەلانی ئێران و دوای شەڕی سێ مانگە دەسەڵاتی سانترالی تاران کە شکستێکی ســـەختی خوارد و لە ئۆپۆزسیۆنی کوردی داوا کرد شەڕ ڕاگیرێ و وتوویژ بکەن. هەمـــوو لایەک دەزانین ئـــەو فورجەیە بۆ خۆ ڕێکخســـتنەوە بوو نەک بۆ ئاشـــتی و ڕێز لە ئۆپۆزیسیۆنی کوردی، لەو کاتەدا کورد باڵانسی هێز بوو بەڵام شـــەڕی ڕاگرت و بە بڕوای من دەبوو شەڕ و وتوویژ هاوتەریبی یەک و هەنگاو بە هەنگاو برواتە پێشـــێ. بێ شـــک ئەوکات دەسەڵاتی دۆگمی تاران نەیدەتوانی بە ئاسانی و بە گاڵتە دانوستان بکات.

بو نموونە ئەم ڕۆژانە تاڵبانی ئەفغانســـتان بـــەو فکـــر و ئایدیایـــە کۆنـــە پەرســـتی و فەندەمینتاڵییەیەوە خەریکی دانوســـتاندن لە گەڵ گەورە هێزی دنیایە، بەڵام هێشتا شەڕی ڕانەگرتووە و زەبری خۆی هەر دەوەشـــێنێ. یان ئۆپۆزیســـۆنی فارک لە کلۆمبیا هەتا ئەو کاتەی جەوهەری واژۆی ئاشـــتی کە ســـێ ساڵ زیاتری خایاند ویشک نەبووەوە لە شەڕ و خەباتی خۆیدا بەردەوام بوو.

لە ســـەد ســـاڵی ڕابردووەوە هەر بزاڤ و ڕێکخستنێکی کوردی سەری هەڵداوە بێ شک جیاییخوازییـــان وەپاڵ داوە. یان پێی کوتراوە ئەشرار، یان نۆکەری ئیستیعمار. هەموو ئەوانە و زۆر دروشمی دیکە ئۆپۆرتۆنیزمێکی ڕاسیزم خۆازانەیە. بە قەولی کوردی «بەشی خۆم بۆ خۆم بەشی تۆش دەخۆم».

لەمرۆکـــەی جیهانی مۆدێرنـــدا میدیا و سۆشیاڵ میدیا کاریگەرییەکی یەکجار زۆریان لە ســـەر تاکی کۆمەڵگا هەیە، سەردەمانێک بولشـــویکەکان دەیانکـــوت: ڕۆژنامەیەکی بە برشـــت کە ئۆرگانی ناوندی ئۆپۆزیســـۆن بێ، ڕەگی حەیاتی هەر حیزبێکە. ئێستاش لەدنیای پێوەندییە خێراکاندا و لە جەرگەی دەسەڵاتی توتالیتاریســـتی سەدەی بیســـت و یەکدا و ئەویش دەســـەڵاتێک لە چەشـــنی لۆمپێنی ئیســـلامییەکەیدا، میدیا و سوشیال میدیای کوردی دەبـــێ ئاوانگاردی خەباتـــی میللی/ دێموکراتیکـــی گەلی کورد بـــێ. گەورەترین ئەرکی سەر شـــانی میدیاکاری کورد ئەوەیە، کۆمەڵگای کورد لەو ڕاســـتییە ئاگادار بکاتەوە کـــە تۆ نەتەوەیەکی ســـەربەخۆ و جیاوازی و دەبێ شانازی بە خۆت و سێلێبریتی خۆتەوە بکەی. دەبـــێ لە باری فکری و ئەندێشـــەی مودێرنەوە ئیلیتی کورد دێسانترالیزە بکرێ.

تاکـــی کـــورد و چینـــی مامناوەندی و ئیلیتـــی کوردی ئەو ڕاســـتییە قەبووڵ بکات کە کوردیش هیچی لە نەتەوەکانی باڵادەست کەمتر نییـــە و ئۆتۆریتە و دەســـەڵات مافی سەرەکیی خۆیەتی. هەر بەو پێیە کوردستان تەوەری بە تیـــوری و بە پراکتیـــگ خوازانە ئەرکی هەمیشـــەیی و دایمیـــی هەر تاکێکی ئەمڕۆی کورد بێ. چونکە دەبێ هەموو لایەک ئاگاداربێ کە خەبـــات ڕەهەندی جوراوجۆری هەیـــە، وەک چەکـــداری، چالاکیی مەدەنی، چالاکیـــی ئەدەبی/فەرهەنگـــی، ژینگەیـــی، کلتوری، هونەری و.... بـــەڵام خەبات کات و ساتی دیاری کراوی نییە. چونکە لە هەر کات و ساتێکدا دەبێ چالاکی وخەبات لە بەر چاو بێ و پێشـــڕەوی هەمو ئـــەرک و کردارێکی ژیانی شەو و ڕۆژمان بێ.

ڕاســـتە کـــورد بـــە درێژاییـــی مێـــژوو، نەتەوەیەکی چالاک و خەباتکارێکی ماندویی نەنـــاس و شـــێلگیر و مرۆڤ دۆســـت بووە. واچاکـــە لە بەرانبـــەر دوژمنانـــدا لۆژیکێکی ئانتاگۆنیســـتیمان هەبـــێ تاکـــوو دوژمنـــان بـــە ڕوانگەیەکـــی دیکەوە لێمـــان بڕوانن. بە واتایەکـــی دیکە یانـــی فەرامۆشـــکار نەبین. هـــەر وەهـــا تاکـــی کـــوردی نابـــێ بـــۆ ســـاتێکیش لـــە خەبـــات و چالاکـــی سڵ بکاتەوە.

ئەندازیاریی سیاسی

ڕامان ژاوەرۆ

ئاماژە

ئەحزابی کوردی پێویستە سەبارەت بە دیاردەی هەڵبژاردنی دیموکراتیک چ لە ئاستی دەروون حیزبایەتیدا بێ و چ لە ئاستی کوردستان، پرسی ڕێبەری و ئاڵوگۆڕیی دەسەڵات تاوتوێ بکەن. دۆخی شپرزی ڕێبەرایەتی لە کوردستان ڕوانگە و بۆچوونی حیزبەکانی بچووک کردووەتەوە بۆ ئاستی تاکەکەس. خەڵک سەبارەت بە چەمکی سیاسەت بەدگومان بوون و ساردوسڕییەکی زۆر سەبارەت بە بابەتە سیاسی و نەتەوەییەکان کە ڕاستەوخۆ پێوەندیی بە چارەنووسی جەماوەرەوە هەیە، پێکهێناوە.

هۆکاری وەرزی بوون و لە ئاکامدا لاوازبوونی خەباتی کورد، نەبوونی ئەندازیاریی سیاسیی بەرۆژ و زۆرجار ئەتوانین بڵێین ئەندازیاریی سیاسیی پێچەوانەیە (معکوس). لە کوردستان هەموو تایبەتمەندییەکانی پێکهاتەی نەتەوە وەک حەشیمەت، خاک، مێژووی هاوبەش، زمان و کلتووری هاوبەش و ... هتد هێشتا لە تەشقی گەشەدایە و هەروەها لە باری ئابووری و هەڵکەوتی جوغرافیاییەوە کوردستان خاوەن هەموو ئیمتیاز و هەڵکەوتێکی ژێئۆستراتژی و ژێئۆئێکۆنۆمی و ... هتدە.

ئەوەی لێرەدا مەبەستە، نیشاندان و پێشنیارکردنی میکانیزمەکانی سیاسەتی درووستە کە لە سەر ئەو بنەمایە دەکرێ ئەندازیاریی سیاسی لە کوردستاندا بکرێ. سیاسەتی کوردی بە گشتی لە چوارپارچەی کوردستان لەو یەک دوو دەیەی رابردوودا رووبەرووی قەیران بۆتەوە کە دەرئەنجامەکەی ناتەبایی، شەڕی ساردی ناوخۆیی، لەرزۆک بوون، کەم بوونەوەی دەسکەوتەکان و زۆرجار لەدەستدانی دەسکەوتەکانی رابردوو و ... هتد بووە. پرسی کورد هەم لە ئاستی چوارپارچەدا لێک هەڵپێکراوە و هەم سەبارەت بە دەوڵەتانی ناوەندیی زاڵ بەسەر کوردستاندا بابەتێکی جیا نەکراوەیە. دارشتنی فرمۆڵی سیاسی لەلایەن ئێلیتی کوردەوە لە چاخی ئێستەدا کە هەموو پەنجەرەکان بە رووی جیهاندا کراوەیە، بێگومان ئاڵوگۆڕی بەرین لە سیاسەتی کوردیدا پێک دێنێ و دەستکەوتەکانیش زیاتر و مسۆگەرتر ئەبن. خەسارناسیی سیاسی و پێداچوونەوە بە هەڵوێستی سیاسیی ئەحزابی کوردیدا پێویستییەکی گرنگ و جێی سەرنجە. لەو وتارەدا هەوڵ ئەدرێ هەندێک بابەتی سەرەکی سەبارەت بە مژاری بابەتەکە بێتە بەرباس و جێی خۆیەتی کە دوا وتاریش نەبێ.

سیاسەت

سیاسەت هەم زانستە و هەم هونەر. سیاسەت زانستێکی ئاڵۆز و بگۆڕە کە لەلایەن بیرمەندانی وەک مەک ئایۆر بە «حکوومەت»[۱]، هارۆڵد.ژ.لاسکی بە «خوێندنەوە و شرۆڤەی دەوڵەت»[۲] و هارۆڵد لاسوێل بە «چۆنیەتیی دروست بوونی دەوڵەت و بەشداربوون تێیدا»[۳] لێک دراوەتەوە. بەگشتی، سیاسەت مانای چۆنێتیی بەرێوەبردنی بەرێوەبەرییەکانی وڵاتێکە لەلایەن دەزگایەکی گشتییەوە کە حکوومەتە. لە فەرهەنگە سیاسییەکانیشدا مانا گشتییەکەی بریتییە لە «بیرۆکە، رێگا و رەوشتێک بۆ بەرێوەبردنی کاروبارەکان».[۴] سیاسەت پێوەندیی راستەوخۆی بە دەسەڵات و کەوشەنی دەسەڵاتەوە هەیە. هەستیاریی سیاسەت و بەرێوەبەریی لەوەدایە کە سیاسەتی تەندروست و دیموکراتیک کەشێکی هێمن و لەبار سەبارەت بە گەشەی هەموو ژێرخانە ئابووری، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و ... هتدەکان پێک دێنێ. ئیدەئالیزم و رێئالیزم دوو رچەی جیاوازن لە سیاسەتدا کە لە سەدەی رابردوودا تەنانەت ئێستەش، رێئاڵ پۆلەتیک یا واقیع خوازیی سیاسی باوترین رچەیە لە سیاسەتدا.

لە کوردستان بەهۆی چارەسەرنەبوونی پرسی نەتەوەیی، بابەتەکان تێکەڵ و ئاڵۆز بووە. ئامانج خوازیی بزاوی سیاسی لەسەر بنەماگەلی نەتەوەگەری و چەمکە ئایدۆلۆژیکەکان چەقی بەستووە، بەڵام سەبارەت بە کەشی رێئالیزم کە پەلی بەسەر جیهانی سیاسەتی نێودەوڵەتیدا کێشاوە نەیتوانیوە سەردەمیانە و بەرۆژ سیاسەت بکات. راگرتنی بالانس و هاوکێشی لە نێوان ویست و داخوازە نەتەوایەتییەکاندا و هەڵسوکەوت لەگەڵ سیاسەتی باوی رۆژدا گرنگترین پرسە کە کورد و بزاڤەکەی دەبێ ئاوری لێ بداتەوە و رەچاوی بکات.

رێبەرایەتی

لە کوردستان رێبەری و رێبەرایەتی کردنی

بزووتنەوە کوردییەکان لە سەد ساڵی ڕابردوودا گۆڕانکاریـــی بەرچاوی بەخۆوە دیوە. لە دوای هــەرەس هێنانــی مێرنشـــینە کوردییەکان، خەباتی گەلــی کورد چــەن ناوەندێتی تێدا بــەدی هات و بە ســەر پارچەکانــدا دابەش بوو. چەمکــی کاریزماتیک لــە ڕێبەرایەتیی شۆڕشـــەکانی ڕابردوودا بــەدی ئەکرێ و لە ڕاستیدا هەموو ڕێبەرەکانی جیهانیش خاوەن ئەو تایبەتمەندییە بوون. ئەوەی لەم باســەدا گرنگــە، ئەوەیە کە مودێــرن بوونی چەمکی سیاسەت و ئاڵوگۆڕەکانی سیاسەت لە جیهاندا شــوناس و پێکهاتەی ڕێبــەر و ڕێبەرایەتیی تووشــی گۆڕانکاری کــردووە. بۆ گەلی کورد چەمکــی کاریزمایــی چەنــدە بەرژەوەندیی هەبووە ئەوەندەش خەســاری بــە داوە بووە. دوای مەرگــی کاریزما هــەم خەباتەکە لاواز بووە و هەم قەیرانی ڕێبەری درووست بووە.

گرنگی و بایەخی ڕێبەرایەتی لە سیاسەتدا باسێکی حاشــاهەڵنەگرە. «ڕێبەری جۆرێکی تایبەتە لە هێــز و پێوەندیی چڕوپڕی لەگەڵ جــۆری هێزدا هەیــە». «جیاوازیی ڕێبەری و هێز لەوەدایە کە لە ڕێبەریدا شــوێنکەوتووان دڵخوازانە بەشــداریی پرۆســەکەن بەڵام لە هێزدا بە شــێوەی زۆرەملی خەڵک دەخرێتە ژێر ڕکێف».[۵] باســی ڕێبــەری و ڕێبەرایەتی کردن لە کوردســتان پێویستە لەگەڵ دنیای نوێدا یەک بگرێتەوە. دیاردەی کاریزماتیک لە ڕێبەرایەتیدا لەســەر بنەمای بیرۆکەی چەپ بێ یا نەتەوەیی، مشــتومڕ و ڕای جیاوازی لە سەرە. دیاردەگەلی وەک بە بنەماڵەیی کردنی ڕێبەرایەتی، هەتاهەتایی بوونی (مادام العمر)، پێکەوەســازان و دابەش کردنی ڕێبەرایەتیی بەکۆمــەڵ، بەکاریزماکردنــی ڕێبــەر لــە تایبەتمەندییەکانی دیاردەی ڕێبەرایەتییە لە کوردستان. پلۆراڵیزم و گەشەی پێوەندییەکان دیاردەی ڕێبەرایەتیی بچووک و تووشی قەیران کردۆتەوە . دیاردەی دیموکراتیکی هەڵبژاردن بە دوو هــۆکاری «بگۆڕکردنی ڕێبەرایەتی» و «بەکۆمەڵکردنــی ڕێبەرایەتی» بابەتی ڕێبەری لە کاریزما و ئەفسانەوە دابەزاندووە بۆ سەرۆک، لێپرساو، سکرتێر و ... . لە سەردەمی ئێستادا بەهۆی فرەڕەهەند بوونی چەمکی سیاسەت و کاروباری چڕوپڕی دەوڵەتییەوە، ڕێبەرایەتیی نەریتــی وڵامدەر نییە. پیتــر دارکر پێی وایە «کەوشــەنی بەڕێوەبەری لــە ڕێکخراو چۆتە دەرەوە و هیچکات ناتوانــێ بە هۆکارگەلی سیاســی و یاســایی چارچێوەی بەڕێوەبەری دیــاری بکــرێ»[۶] دیــاردەی هەڵبــژاردن بەڕێوەبەرایەتییەکانــی کاتــی کردووەتەوە و ڕاســتەوخۆ و ناڕاســتەوخۆ دەنگــی خەڵک ڕێبەرایەتییەکان هەڵئەبژێــرێ. دەرئەنجامی پرۆسەی هەڵبژاردن تامەزرۆیی خەڵک و ئێلیتی سیاسی بۆ بەشداری لە پرسە سیاسییەکان و وەئەستۆگرتنی بەرپرسایەتییەکان زیاد ئەکات و لــە ئاکامــدا جۆرێک کێبەرکێی درووســت و شــادیی سیاسی(نشاط سیاســی) لە نێو پرۆسەی سیاســیی وڵات و جەماوەردا پێک دێنێ.

ئەحزابــی کوردی پێویســتە ســەبارەت بــە دیــاردەی هەڵبژاردنــی دیموکراتیک چ لە ئاســتی دەروون حیزبایەتیــدا بێ و چ لە ئاستی کوردستان، پرسی ڕێبەری و ئاڵوگۆڕیی دەســەڵات تاوتــوێ بکەن. دۆخی شــپرزی ڕێبەرایەتی لە کوردســتان ڕوانگە و بۆچوونی حیزبەکانــی بچووک کردووەتەوە بۆ ئاســتی تاکەکــەس. خەڵک ســەبارەت بــە چەمکی سیاســەت بەدگومان بوون و ساردوسڕییەکی زۆر سەبارەت بە بابەتە سیاسی و نەتەوەییەکان کــە ڕاســتەوخۆ پێوەندیی بە چارەنووســی جەماوەرەوە هەیە، پێکهێناوە.

لــە ڕێبەرایەتیــی نەریتیــدا، پێوەندییە دەروون حیزبییەکان ئەســتوونییە (عمودی) بــەڵام لە ڕەوتی نوێی سیاســەتدا پێوەندییە دەروون حیزبییەکان ئاســۆیی (افقی) بۆتەوە. «یەکــێ لە لایەنــە گرنــگ و حەیاتییەکانی ڕێکخــراوە پێوەندییەکە کە لە بەســتێنێکی

ئاسۆییدا دابەش ئەبێ».[٧]

پێکهاتەشکێنی

«باسی پێکهاتە، باسێکی ئاساییە، باڵاخانەیەک بۆ خۆی پێکهاتەیە و لە ئەستوندەک، تیرەک، داڵان و سەرمیچ پێکهاتووە. ئەو پێکهاتەیە دیاریکەری جۆری چالاکییەکانی نێو ئەو باڵاخانەیە».[٨] بەگشتی ئەتوانین بڵێین کە پێکهاتەی ڕێکخراو و حیزب بەپێی سەردەم پێویستی بە دارشتنەوە و نۆژەن کردنەوەیە.» ئاڵوگۆڕی ڕێکخراوەیی(organization change) بریتیە لە پرۆسەی گۆڕانکاری لە دۆخی هەنوکەیی ڕێکخراودا بە مەبەستی کاریگەریی زیاتر و ڕێژەی بە دەست هێنانی ئامانجەکانی ڕێکخراو. لە ئیمرۆدا ئاڵوگۆڕ یەکێ لە بنەما سەرەکییەکانی ڕێکخراوە کە دەبێ مودیرییەت بکرێ».[٩] لە پێکهاتەشکێنیدا دوو بابەتی «دارشتنەوەی پێکهاتە» و «جۆری چالاکی» ڕووبەڕووی گۆڕانکاری ئەبێتەوە. لە قۆناخی یەکەمدا ئەندازە و گەورەیی ڕێکخراو، ئاڵوگۆڕی بەسەردا دێت».[١٠] کاتێک کە ئەندازەی حیزب لە فورمی نوێدا بەربڵاو ببێتەوە، ئەوا ڕێژەی خەڵکان و چالاکانی نێو ئەو پێکهاتەیە زیاد ئەبێ. «باشترین ڕێکخراو بوونی نیە»[١١] هەر بۆیە هەموو ڕەوت و حیزبێکی سیاسی لە ژیانی سیاسیی خۆیدا بە پێی هەلومەرج دەبێ ئاڵوگۆڕ لە پێکهاتەی خۆیدا پێک بێنێ. لەبەرچاو گرتنی مۆدیلەکان لە پێکهێنانی ئاڵوگۆڕدا یارمەتیدەرە بۆ پێکهاتە شکێنی. «ئانالیز یەکێ لە فاکتەرە ستراتیژیکەکانە بۆ بەراوردی خاڵە بەهێز و لاوازەکانی نێو ڕێکخراو. سەبارەت بە (هەل) یا (مەترسییە) کانی دەرەوەی ڕێکخراو، ئانالیز شرۆڤەیەکی سیستماتیکە بۆ ناسینی ئەو هۆکارگەلە و دارشتنی ستراتیژی کە باشترین بەراوردکاریی نێوانیان دەهێنێتە ئاراوە. لە ڕوانگەی ئەو مۆدیلەوە ستراتیژییەکی

لەبار فاکتگەلی(بەهێزی) و(دەرەتان)ەکان ئەگەیەنێ بە لووتکە و فاکتە (لاواز) و (مەترسیی)ـەکان بە رادەیەکی زۆر دائەبەزێنێ»[١٢] لە کوردستان پێکهاتەی رێکخراوەکان و چۆنیەتیی رێبەرایەتی لێک هەڵپێکراون، هەر بۆیە شکاندنی ئەو پێکهاتەیە بووە بە تابۆ و هەر جۆرە چالاکییەک بۆ تێکدانی ئەو قەوارەیە بفەیە. دارشتنەوەی پێکهاتە و فۆرمی حیزب، ستراتیژیی نەتەوەیی کاڵ و کەمرەنگ ناکاتەوە. بەڵکو هەوڵ و چالاکییەکان بۆ گەیشتن بە ئامانج خێراتر و بەربلاوتر ئەکات. لە راستیدا یەکێ لە هۆکار و فاکتەکانی دابران و جیابوونەوە سیاسییەکانی ئەحزاب لەم چاخەدا ئەتوانین بۆ تابۆبوونی پێکهاتەشکێنی بگەرێنینەوە.

پێکهێنانی بەرە

«یەکێ لە خاڵە لاوازەکانی سیستەمی فرەحیزبی، نەبوونی یەکدەنگی و تەبایییە»[١٣] لە کوردستان رەوتە سیاسییەکان بە سەر سێ بیر و رەهەندی نەتەوەیی، مارکسی و ئیسلامیدا دابەش بوون. بێجگە لە باری فیکریی ئەحزاب، پرسی چارەسەرنەکراوی کورد هۆکارێکە بۆ ناتەباییی ماڵی کورد. دارشتنەوەی پلاتفۆرمی هاوبەش بۆ پێکهێنانی بەرە دەبێ لەگەڵ واقیعی سیاسیی کۆمەڵگای کوردستان و دەرەوەی کوردستاندا یەک بگرێتەوە. ئەحزاب و رێکخراوەکانی سەر بە پارچە جیاوازەکانی کوردستان بە پێکهێنانی بەرەی چالاک، چەتری هاوبەش بۆ کۆمەڵگا درووست ئەکەن:

خشتەی پێکهێنانی بەرە لە سێ قۆڵەوە

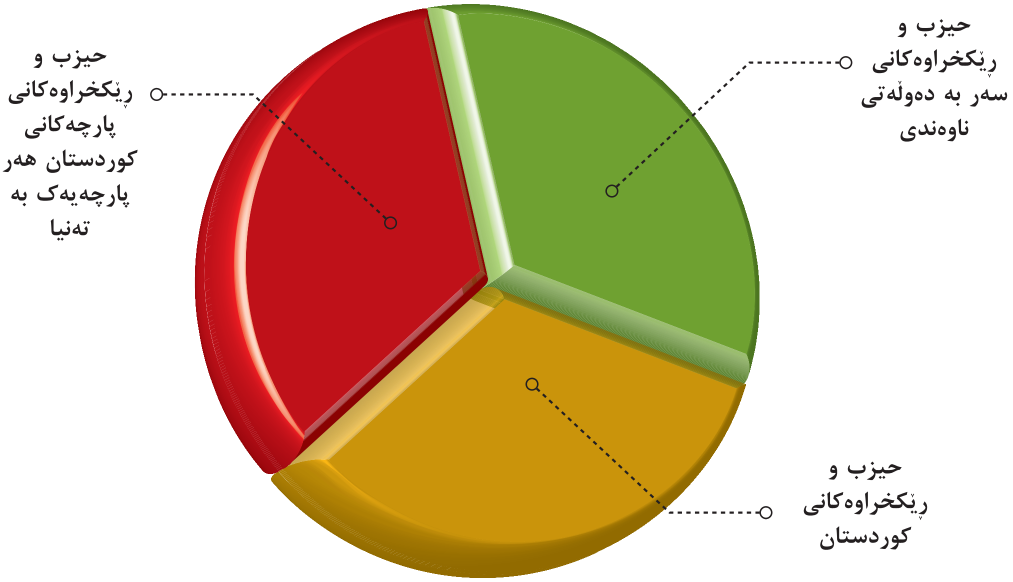

سەبارەت بە دەسەڵاتی دەوڵەتانی زاڵ بەسەر کوردستاندا بەرەی کوردستانی دەتوانێ قورسایی کورد لە هەمبەر بەرامبەرەکانی نیشان بدات. سەبارەت بە داگیرکەرانی کوردستان و هەروەها سەبارەت بە بیروڕای گشتیی جیهان، کۆنگرەی نەتەوەیی کورد مەزنترین دەرئەنجامی دەبێ. بەرنامە و پێرەوی کونگرەی نەتەوەیی دەبێ لەسەر بەرژەوەندیی هاوبەشی هەموو ئەندامانی ئەو پێکهاتەیە بێ. ئەگەر بنەمای کۆنگرەی نەتەوەیی و فۆرمی پێکهاتە و بەرنامەکانی بە شێوەی دیموکراتیک و گشت پەسەند تیئۆریزە بکرێ ئەوا لە چالاکییەکانیدا هەم بەردەوامی دەبێ و هەم دەسکەوتەکانی مەزن و گەورە دەبن.

سەرچاوەکان

١. آیور .مک.ر.م؛جامعە و حکومت،ترجمە ابراهیم علی کنی.(تهران نشر کتاب١٣٤٤)ص٣٨
٢. هارولد.ژ.لاسکی.مقدمەای بر سیاست.ترجمە منوچهر صفا.ص٢٦٢
٣. رابرت،ا،دال،تجزیە و تحلیل جدید سیاست.ترجمە حسین ظفریان. ص
٤. آشوری. داریوش.دانشنامە سیاسی.ص٢١٢
٥. هال.ریچارد اچ.سازمان،ساختار،فرایند و رە آوردها،مترجمان دکتر علی پاسائیان،دکترسید محمد اعرابی.کتابخانە ملی ایران،ص٢٩٣
٦. داوری، دردانە، مدیریت استراتژیک ١٣٨٠ . نشرآتنا. ص٦
٧. اصول روابط بین الملل.علی قاسمی،دانشگا پیام نور
٨. هال.ریچارد اچ. سازمان ص
٩. هریسون.جفری اس.جان.کارن اچ. مبانی مدیریت استراتژیک. مترجمان.دکترسید محمد اعرابی.محمد رسول الماسی فردص١٥٢
١٠. هال.رچارداچ.سازمان،ساختار
١١. مبانی مدیریت استراتژیک.ص.١٥٢
١٢. مدیریت استراتژیک.ص.١٠٣
١٣. روشنی.یونس.خاستگا اخزاب سیاسی در جهان.تهران اندیشە ناب.١٣٩٢ص٨١

خشتەی پێکهاتەی کۆنگرەی نەتەوەیی

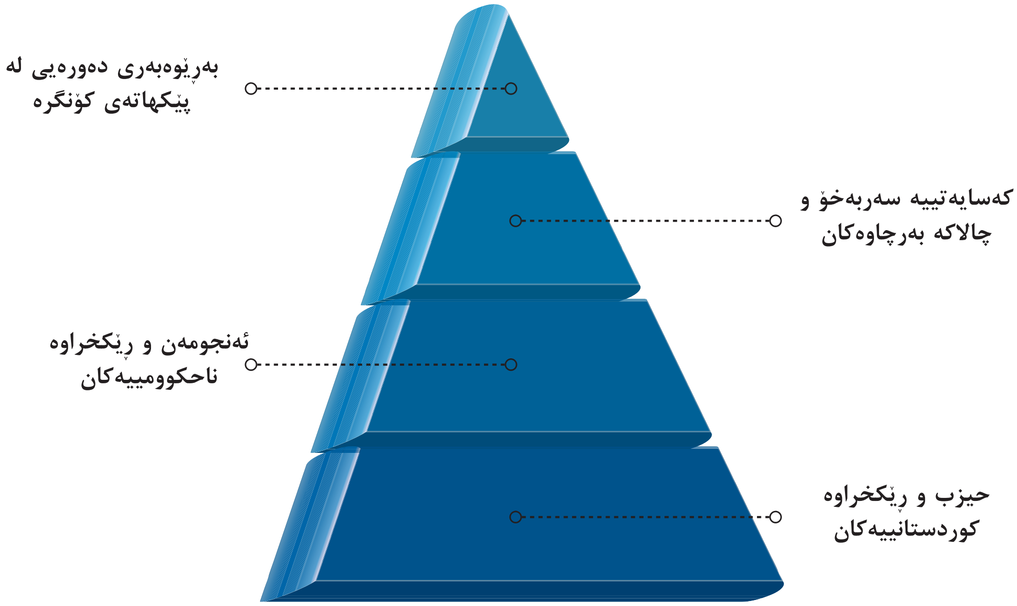

موانع و راهکارهای توسعه کشاورزی ڕۆژهەڵات

شیلان هەوشاری
بازبینی مقاله: منصور سهرابی، دکترای تخصصی اگرواکولوژی

مقدمه

از آغاز پیدایش انسان بر روی این کره خاکی، تأمین نیازهای اولیه از حیاتی‌ترین فاکتورها، برای تنازع بقا و بالا بردن کیفیت زندگی انسان محسوب شده است. اگر چه در طول تاریخ انسان در این راه نقاط عطف و تاریک فراوانی را تجربه کرده است، اما بصورت آگاهانه و ناآگاهانه همواره به تلاش خود در این راه ادامه داده است. تا اینکه با کشف ادوات و ابزارهای جدید و همچنین شکل گیری تمدن و فرهنگ‌های نوین، انسان از طریق کسب علوم و فنون کشاورزی و دامپروری تهیه نیازهای اولیه خود را در طول تاریخ به‌صورت هدفمند و برنامه‌ریزی شده نموده است و بدین طریق از ریسک قحطی و گرسنگی کاسته است. لذا کشاورزی و رونق آن در یک منطقه از دیر باز به مثابه رشد فرهنگ و تمدن در آن منطقه بوده است، طوریکه امروزه دانشمندان علوم باستان شناسی اگر بخواهند سیر ایجاد و تکامل تمدنی را در یک منطقه بررسی نمایند به کاوش ابزارآلات و چرایی و چگونگی کشاورزی در آن منطقه می‌پردازند. کشاورزی در قرن‌های متمادی تنها محور کارآفرینی و اشتغال انسان بوده است که با رشد شهرنشینی و شروع فرآیند صنعتی شدن در جهان و خصوصاً کشورهای توسعه یافته، باز هم کشاورزی در کنار صنعت و خدمات توانسته بعنوان یکی از بازوهای مهم اشتغال‌زایی مطرح باشد. هم اکنون بطور مستقیم و غیر مستقیم میلیون‌ها نفر از سراسر جهان به آن اشتغال دارند. امروزه یکی دیگر از روش‌های نوین و خطرناک استعمار و استثمار ملت‌ها توسط تولیدات کشاورزی، تولید گیاهان و دام‌های تراریخته (ترانسژنیک) که با انتقال ژن از منابع مختلف زیستی به گیاهان زراعی و دام‌های موجود، حاصل می‌شوند. محصولات ترانسژنیک علاوه بر اینکه می‌توانند مزایای متعددی از جمله افزایش مقاومت گیاهان و دام‌ها به استرس‌های زنده و غیر زنده و همچنین بهبود عملکرد کمی و کیفی را داشته باشند، خطرات بالقوه‌ی فراوانی را هم دارند از جمله اینکه کشورهای صادر کننده تولیدات گیاهی و دامی با استفاده از این تکنولوژی و از طریق دستکاری ژنتیکی هدفمند تولیدات کشاورزی و عرضه آن به کشورهای مقصد و بازارهای مصرف که خود قادر به تولید غذای جمعیت موجود نیستند، قادرند نوعی از استثمار و استعمار را به بار بیاورند که فاکتورهای بقای نسل، سلامت و امید به زندگی انسان را به خطر بیندازد که در چنین مواردی جبران خسارت آن بسیار سخت و گاهاً غیر قابل جبران است.

کردستان و مناطق کردنشین خاورمیانه به گفته اندیشمندان و صاحبنظران باستان شناسی و علوم اجتماعی از سکونتگاه‌های بسیار اولیه انسان و محل پرورش بسیاری از تمدن‌های بشری است که اکثر محققین بصورت متفق القول این مناطق را گهواره تاریخ تمدن بشریت می‌دانند. این ادعا به این دلیل است که در کاوش‌های صورت گرفته در این مناطق انبارهای غله و ابزارآلات کشاورزی پیدا شده است که بعضاً قدمت آنها به ۷۰ هزار سال پیش برمی‌گردد، که نمونه آنها در جهان بی‌نظیر یا کم نظیر است. بر اساس یافته‌های هارلان، کردها ۷۰۰۰ سال پیش از میلاد مسیح با کشاورزی و دامداری روستانشینی را آغاز نموده‌اند، طوریکه اروپائیان ۴۰۰۰ سال پس از کردها از مرحله تاریخی توحش به مرحله بربریت رسیدند. این شواهد نه تنها ثابت می‌کند که کردها از پیشروان حرفه کشاورزی و ایجاد تمدن بشری در جهان بوده‌اند، بلکه گواهی بر مطلوب بودن این مناطق برای کشت و زرع و دامداری نیزهست که از دیر باز مردمان این مناطق به آن مشغول بوده و هستند. هم اکنون نیز ۳۰ تا ۵۰ درصد مردمان مناطق کردنشین بصورت مسقیم و یا غیر مستقیم به

کشاورزی اشتغال دارند. از آنجایی که به دلایل سیاسی و امنیتی صنعت در کردستان توفیق چشم‌گیری نداشته و امیدی به‌توفیق آن هم نیست و از دیگر سو خدمات نیز در این مناطق ضعیف است، بنابراین کشاورزی همچنان و همانند گذشته نقطه امید و محور اساسی برای توسعه این مناطق محسوب می‌گردد. مردمان این مناطق در صورتی که بخواهند تغییری مثبت در وضعیت و معیشت خود ایجاد و در راستای آبادانی این مناطق نقش سازنده ایفا نمایند، بایستی در توسعه پایدار کشاورزی این مناطق به مفهوم واقعی آن سهیم گردند.

خاک‌های مناطق کردستان از رده خاک‌های مالی سول می‌باشد که از حاصلخیزترین خاک‌های دنیا محسوب می‌گردد، همچنین این مناطق از شرایط اقلیمی متنوع و مطلوبی برخوردار می‌باشند که شرایط کشت و تولید طیف وسیعی از گیاهان زراعی، باغی، دارویی و صنعتی را داراست.

کردستان با داشتن مراتع غنی و بسیار ارزشمند شرایط ویژه‌ای برای دامپروری نیز دارد که می‌تواند با برنامه‌ریزی مناسب، جایگاه ویژه‌ای را در منطقه و جهان به خود اختصاص دهد. علی رغم پتانسل‌های بالقوه فراوان، بخش کشاورزی کردستان بعنوان محور اصلی توسعه مغفول مانده و هم اکنون نیز مشکلات عدیده‌ای سر راه بالفعل نمودن آنها وجود دارد که مهمترین آنها عدم آگاهی ،تخصص و توجه حکومت به آن است. متأسفانه در این مناطق تلاشی منسجم، برنامه محور و هدفمند برای نشر و کسب آگاهی و تخصص واقعی در راستای آبادانی صورت نمی‌گیرد و به همین دلیل فقر و محرومیت با سرعت تصاعدی و باورنکردنی در حال افزایش است. لذا به جد تأکید می‌گردد، آنچه که برای توسعه کشاورزی این مناطق به عنوان محور اصلی توسعه پایدار، حیاتی است ترویج آگاهی و تخصص میان توده مردم در این زمینه می‌باشد. این امر می‌تواند بصورت آموزش‌های فنی و حرفه‌ای کوتاه مدت به وقوع بپیوندد. باید توجه داشت فقر در این مناطق بجایی رسیده که بسیاری از مردمان این مناطق توان پرداخت هزینه آموزش‌های فنی و حرفه‌ای را ندارند. لذا بخش خصوصی حتی با سرمایه گذاری‌های کوچک می‌تواند برای توسعه کشاورزی مناطق کردنشین و آبادانی این مناطق بسیار مثمرثمر باشد. اوضاع سیاسی و امنیتی، عدم آگاهی و تخصص توده مردم در زمینه کشاورزی و بیمار بودن سیستم اداری سازمان جهاد کشاورزی و منابع طبیعی، شرایط را برای سوء استفاده از منابع طبیعی، معادن و تسهیلات کم بهره کشاورزی خاص مناطق کردنشین مساعد و فراهم نموده است که تداوم این روند کردستان را در آینده نزدیک با خطرات جدی زیست محیطی مواجه می‌نماید.

حفاظت آب و خاک

آب متداول‌ترین و حیاتی‌ترین ماده طبیعی است که مقدار آن رابطه مستقیم با نزولات آسمانی دارد. به طور متوسط مقدار سالانه نزولات آسمانی در سطح کره زمین در حدود ۶۶ سانتی‌متر برآورد شده است. خاک که در حد واسط اتمسفر و لیتوسفر قرار گرفته است، نقش مهمی را در ذخیره آب و یا ایجاد جریان‌های سطحی ایفا می‌نماید. تقریباً ۷۰ درصد نزولات آسمانی از راه تبخیر و تعرق به صورت بخار آبِ به اتمسفر بر می‌گردد.مقدار آبی که عملاً در چرخه‌های هیدرولوژیکی جریان دارد درصد بسیار ناچیزی از آب موجود در سطح کره زمین را تشکیل می‌دهد.بطور کلی کمتر از ۳درصد آب سطح زمین شیرین است که قسمت عمده آن هم به صورت توده‌ها یا ورقه‌های یخی است. مقدار آبی که در هوا ، خاک، دریاچه‌ها و رودخانه‌ها وجود دارد نیز فقط ۳ درصد کل آب موجود در سطح زمین می‌باشد. بنابراین مقدار ۰/۰۰۵ درصد آب

موجود در خاک‌ها با توجه به اینکه ذخیره آب مورد نیاز گیاهان می‌باشد از اهمیت زیادی برخوردار است.ظهور تمدن و تشکیل شهرها در حواشی برخی رودخانه‌های خاور نزدیک آغاز گردیده است. قدیمی‌ترین و معروف‌ترین سد جهان در مصر با بیش از ۵۰۰۰ سال سابقه به منظور تأمین آب آشامیدنی، آب آبیاری و احتمالاً کنترل سیلاب‌ها بنا شده است. در حال حاضر نیز با افزایش روز افزون جمعیت و در نتیجه افزایش شدید احتیاجات غذایی و پوشاکی مدیریت منابع آبی از اهمیت روز افزونی برخوردار است. افزایش سریع نیاز آب در بعضی از شهرها منجر به رقابت شدید مصرف آب برای کشاورزی و صنعت گردیده است. منظور از حفاظت آب، استفاده از مجموعه‌ای از روش‌ها و تکنیک‌هایی است که منجر به هدایت بیشتر آب به درون خاک و استفاده بهتر از آب ذخیره شده.

خاک محیطی طبیعی است جهت حفظ و رشد نباتات، این مهمترین تعریفی بوده است که از آغاز پیدایش کشاورزی برای خاک وجود داشته است، اگرچه با ایجاد شهرها اهمیت خاک بعنوان شالوده راه‌ها و ساختمان‌ها از دیدگاه مهندسی نیز شناخته شد. در حال حاضر خاک برای بسیاری از مصارف مهندسی از جمله دفن زباله‌ها و مواد زائد دیگر نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد.

در اواخر قرن نوزدهم خاک شناسان تعریف جامع‌تری از خاک ارائه داده و خاک را به منزله یک توده طبیعی متشکل تعریف نموده‌اند. خاک نتیجه اثرات عوامل زیستی و محیطی؛ نظیر اقلیم (اثرات درجه حرارت و رطوبت)، ماکرو و میکروارگانیسم‌ها و توپوگرافی در طول زمان بر روی مواد معدنی ناپیوسته قشر سطحی پوسته زمین است. بدین سبب خاک از لحاظ بسیاری از خصوصیات فیزیکی، شیمیایی و بیولوژیکی با موادی که از آن ناشی گردیده است متفاوت می‌باشد.انسان با بهره برداری از اراضی کشاورزی، جنگل، مرتع و شهرسازی تغییرات بسیار وسیعی را در خاک‌ها ایجاد نموده است. از جمله این تغییرات می‌توان فرسایش خاک، فرونشست زمین، زهکشی خاک، شوری خاک، کاهش یا افزایش مواد آلی و غذایی به خاک، تراکم خاک و سیل‌گیری را نام برد. برخی از این گونه اقدامات را می‌توان در زمره کارهای مفید و اصلاحی و گروهی دیگر را در ردیف اعمال مضر و تخریبی قرار داد. در مناطق کردنشین اعمال مضر و تخریب بر روی منابع خاک و آب چندین برابر میانگین کشوری و جهانی می‌باشد که علت آن نیز به دو دلیل است ۱- تلاش دولت برای تضعیف بیش از پیش نقاط قوت این مناطق بعنوان تنها راه حل توسعه (منابع خاک و آب) ۲ – حضور مدیران دولتی فاسد.

بدلیل توپوگرافی خاص، کوه‌های مرتفع و بارندگی سالیانه نسبتا بالا (برای مثال در نواحی مثل بانه، پاوه و مریوان به بیش از ۹۰۰ میلیمتر در سال می‌رسد) مناطق کردنشین شرق کردستان از منابع غنی آب برخوردار است و در طول تاریخ همواره رودخانه‌های خروشان دمنده روح به زندگی ساکنان این مناطق بوده‌اند. این رودخانه در بیشتر اوقات زمین‌های دیگر بخش‌های کردستان را نیز درنوریده (خصوصاً جنوب کردستان) و زمین‌های آن مناطق را نیز سیراب می کنند. ولی در دوران نظام اسلامی حاکم بر ایران سیاست نادرست و خصمانه‌ای در این رابطه در پیش گرفته شده است و به چندین صورت در پی ضربه زدن به این منبع مهم حیات در کردستان برآمده‌اند۱- ساخت سدها: ساخت سد اگر بر اساس ارزیابی اکولوژیک و بر مبنای طرح آمایش سرزمین باشد در مناطقی که منابع آبی کافی وجود ندارد می تواند نقش موثری در توسعه یک منطقه داشته باشد اما آنچه در کردستان روی داده بر مبنای اصول

یاد شده نبوده و ساخت این سدها به دلیل از بین بردن رودخانه-های تاریخی با مسیر طولانی خود لطمات جبران ناپذیری بر اکوسیستم منطقه پدید آورده است که در یکی دو دهه آینده آثار سوئ آن ملموس‌تر خواهد بود(برای مثال ریزگردهایی که در حال حاضر ایلام، کرمانشاه، کردستان و ارومیه را درگیر نموده است). ۲- انتقال آب این سدها به خارج از مناطق کردنشین شرق کردستان و تخصیص کمتر از ۵ درصد آن به مردمان این مناطق!. برای مثال آب سد آزاد نگل را با خسارت سنگین زیست محیطی به همدان منتقل می‌کنند، آب سد چراغ ویس سقز، سد بانه، سد کاظمی بوکان و رودخانه زاب سردشت را برای کشاورزان ترک و احیای دریاچه ارومیه منتقل کرده‌اند. آب سد داریان را با تونل می‌خواهند به کربلا منتقل کنند و سرنوشت ده‌ها سد دیگر در این مناطق به همین صورت است. ۳- تبدیل این مناطق به مناطق غیرقابل سکونت، طوریکه مردمان بومی بر اثر فشار بیکاریو شرایط زیست محیطی نامساعد (مثل ایلام و کرمانشاه) مجبور به کوچ به مناطق صنعتی شوند و در آنجا نیز در مدت زمان اندک در فرهنگ آن مناطق هضم گردند. ۵- ضربه زدن به منابع آبی فقط از طریق ساخت سدها نیست بلکه از عدم ارائه حمایت یکسان برای به روز کردن سیستم‌های آبیاری در این مناطق نیز صورت می‌گیرد، برای نمونه در سال ۹۴ بودجه‌ای بلاعوض استان همدان برای اجرای سیستم آبیاری به روز برای سطح ۱۵۰ هزار هکتار بوده است در حالی که در همان زمان این مقدار برای استان کردستان تنها برای ۲ هزار هکتار بوده است. همچنین مدیران فاسد، غیر بومی و غیر متخصص در این مناطق مجوز حفر چاه‌های عمیق و نیمه عمیق زیادی را بدون بررسی های کارشناسی و فقط با اخذ رشوه داده‌اند! که در صورت حفظ این روند، پیش بینی می‌گردد ظرف ۲۵ سال آینده این مناطق به بیابان‌های لم یزرع تبدیل شوند و کانونی جدید برای ریزگردها ایجاد نمایند و یا انکه شاهد فرونشست زمین باشیم (برای مثال دشت قروه و دهگلان در ظرف ۵ سال اخیر ۱۷ سانتی‌متر نشست داشته است). همچنین بودجه تخصیصی برای انجام کارهای پیشگیرانه در زمینه آبخیزداری (احداث سدهای گابیونی، حفظ و احیای مراتع، بذرپاشی ، مقابله با آتش سوزی و ....) در مناطق کردنشین کمتر از ۳۰ درصد میانگین کشوری است.

تعیین الگوی کشت

تعیین الگوی کشت به معنی بررسی جامع شرایط اقلیمی و پتانسیل‌های بالقوه یک منطقه و برنامه-ریزی صحیح برای کشت اقتصادی و پایدار گیاهان زراعی و باغی متناسب با آن منطقه می‌باشد که در این صورت علاوه بر حفظ منابع طبیعی (خاک و آب) آن منطقه، رشد اقتصادی پایدار و مطمئن حاصل خواهد شد و توسعه صنایع جانبی پیشرفته مرتبط با آن محصولات در آن مناطق سبب اشتغال‌زایی می‌شود. اگرچه در کل ایران کمتر به این مهم پرداخته شده است، ولی با کمال تأسف این امر در مناطق کردنشین به هیچ وجه در دستور کار قرار نگرفته و صدمات زیادی را به این مناطق وارد ساخته است.برای نمونه استان آذربایجان غربی (ارومیه) یکی از مناطق مستعد کشاورزی (زراعت آبی و دیم) در ایران است. در این منطقه زراعت آبی و دیم از گذشته مرسوم بوده است. اما این استفاده ها در اکثر مناطق استان بر اساس خصوصیات اکوسیستم و توجه به توان طبیعی و اکولوژیکی آن نبوده که در نتیجه باعث فرسایش، تخریب و کاهش تولید این اراضی شده است. کشاورزان منطقه محصولات خود را (خصوصا گندم دیم) در شیبهای نامناسب یعنی بالاتر از ۱۲ درصد

کشـت مـی کنند. آنچه مسـلم اسـت ادامه تخریـب ها و عـدم توجه به پتانسـیل های موجود موجب نابودی این اراضی شده است.
در ارتبـاط با طراحی الگوی کشـت بهینه مطالعـات عمده‌ای توسـط محققـان کرد در دانشـگاه‌های کردسـتان و آزاد مهاباد صورت گرفته‌است کـه می‌توانسـت مبنـای بـرای توسـعه منطقه کردسـتان باشـد. برای مثال سـهرابی و همکارن (۱۳۹۰) گزارش کردندکه با بهینه‌سـازی الگوی زیسـت‌محیطی دشت مهابـاد، که یکی از مهم‌ترین دشـتهای حوزه آبریز دریاچه ارومیه به‌شـمار مـی‌رود، باعث کاهش میزان آب مصرفی سالیانه درحدود ۲۴ الـی ۳۱ میلیون متر مکعب در دشـت مهاباد می‌شـود که نهایتا به دریاچه ارومیه می‌ریزد. اما مسـئولان جمهوری اسـلامی هرگز به این پژوهش‌ها توجه نکردند.

گیاهان دانه‌ای گرامینه (غلات)

با وجود دیم‌های حاصلخیز در شرق کردستان کشـت و تولید گندم و جو رونق چشـم‌گیری دارد بطوریکه در سـال زراعی ۹۵-۹۶بالاترین سطح برداشت دیم با ۰۳/ ۱۲ در ایران متعلق به استان کردستان(اسـتان سنندج)می باشد. اما مشـکل اساسی کشـاورزان کردستانی در این رابطه عدم وجود سـیلوهای کافی، خرید و پرداخـت بـه موقع پـول گنـدم و جوهای تحویلی اسـت که همین مسـئله سبب شده که دلال‌های فرصت طلب در چنین شـرایطی گاهاَ تـا نصف قیمت محصـولات گندم و جو کشاورزان کردسـتانی را خریداری نمایند. در گذشـته نه چندان دور در شـرق کردسـتان مقدار بالایی برنجکشـت و تولید گردیده است برای مثال برنج عنبربوی ایلام شـهرت بالایی داشته اسـت که به صورت آپلند (غیرغرقاب) کشـت و کار می‌گردد، هم اکنون نیز به مقدار انـدک کشـت و تولیـد می‌شـود. در اطراف زریوار مریوان و پائین دسـت شـهر سـنندج روسـتاهای حسـن آباد، چناره و ... به میزان قابل توجهی برنج کشـت و تولید شـده است. این رویه صحیح و بجا در حالی رو به نابودی و فراموشی سپرده است که سالانه ۶ میلیون تن برنـج هندی (برنج مصنوعی) با درصد بالای از ماده سرطان‌زای آرسنیکوارد کشور ایران شده و علاوه بر صدماتی که به سلامت انسان‌ها وارد می‌نماید.
در رابطـه با ذرت باید گفت که ذرت یک گیاه گرمادوسـت اسـت و در بیشـتر مناطق گرمسـیری مانند کرمانشاه و ایلام قابل کشت است. اگر چه ذرت بیشتر از ۵۰۰ کاربرد متنوع دارد ولی در ایران بیشترین کاربرد آن در تهیه خوراک دام و طیور اسـت. کشت این محصول در روانسر، کرمانشاه و ایلام در سال‌های اخیر متداول بوده اسـت ولی به دو دلیلاشتیاقبرای کشتآنکاهشیافتهاسـت: یکی مافیایی واردات خـوراک دام و طیور و دومی مشـکل کم آبی (این محصول آب زیادی نیاز دارد).

گیاهان دانه‌ای بقولات

بقولات از تیره لگومینوز می‌باشند. انواع لوبیا، سویا، نخود، عدس، ماشک گل خوشه‌ای، خلر و ... از گیاهـان مهم این گروه می‌باشـند. این گیاهان میزان پروتئین بالایی دارند، به همین دلیل در مناطقی که دسترسی به پروتئین‌های حیوانی کمتر است (مانند هند، آفریقا و غرب آسیا) جایگزین بسیار مناسب و ارزان‌تری برای تأمیـن نیازهای پروتئینی جامعه می‌باشـند. غنـی از عناصر ریزمغـذی مانند آهن، مس و روی بـا قابلیت جذب بالا هسـتند. از آنجایی که غلات اسـید آمینه لوسین و بقولات اسید آمینه تریپتوفان ندارند، بهتر اسـت این دو در ترکیب با هم در تهیه غذا اسـتفاده شوند. این گیاهـان به دلیل همزیسـتی بـا باکتری‌های تثبیـت کننـده نیتـروژن هـوا حاصلخیزی خاک را افزایش می‌دهند و مطلوب اسـت در شـرایط دیم در تناوب زراعی بـا گندم و جو

قـرار گیرند. علارغم بازار خوب و قیمت بالای این محصولات که هم اکنون برای لوبیا، عدس و نخود کیلویی ۱۰/۰۰۰ تومان می‌باشـد اما سـطح زیر کشت و تولید آنها در ایران و شرق کردسـتان به دلایل زیر بسـیار کمتر از توان و نیاز جامعه می‌باشـد. ۱- عدم امکانات لازم کاشت و برداشـت: برای مثال کشـاورز قادر نیسـت ۳۰ هکتار نخود را کشـت و سپس با دست برداشت نماید. همچنین عملکرد پائین ارقـام متـداول در ایران و کردسـتان و عدم دسترسـی به ارقام پرعملکرد مزید علت شده است.برای مثال میانگین عملکرد جهانی نخود دیم ۹۰۰ تـا ۱۰۰۰ کیلوگرم در هکتار اسـت، در حالـی که این میزان در ایـران ۳۰۰ کیلوگرم است.۲- مافیای دیرینه واردات حبوبـات در ایـران از دیگـر عوامـل رشـد نیافتگی کشـت این محصولات اسـت. این افراد بـا ارز دولتی اقدام بـه واردات حبوبـات می‌نماینـد و با سـود هنگفت به فروش می-رسـانند. با اینکه شـرایط آب وهوایی در ایران برای کشت این محصولات بسـیار مطلوب است ولی سالانه هزاران تن نخود از ترکیه، هند و پاکستان و هزاران تن عدس از چین به کشور وارد می‌گردد. با این وجود شـرق کردستان از لحاظ تولید حبوبات رتبـه چهارم را در ایران دارد. بـا توجه بـه دیم‌های زیـاد، نیروی کار فراوان و بازار بسـیار مطلوب حبوبات، کشـت ایـن محصولات خصوصاً نخود و عدس راهکار بسیار مناسبی برای رشد تولید و بهبود اقتصاد مناطق شرق کردستان اسـت. صنایع جانبی ایـن محصولات مانند کنسـرو لوبیا، سـویای خشک، کنسرو نخود و ... طرفداران زیادی در جهان دارد. از راهکارهای توسـعه کشت وکار این محصولات در شرق کردستان تنظیم تاریخ کاشـت خصوصاً کشت انتظاری در اواخر پائیز (سـارده کێ ل)، خاکورزی به موقعو درست با ادوات تخصصی، اسـتفاده از ارقام اصلاح شده سازگار با منطقه و تناوب صحیح زراعی است.

> کردستان با داشتن مراتع غنی و بسیار ارزشمند شرایط ویژه‌ای برای دامپروری نیز دارد که می‌تواند با برنامه‌ریزی مناسب، جایگاه ویژه‌ای را در منطقه و جهان به خود اختصاص دهد

گیاهان علوفه‌ای

گیاهان علوفه‌ای طیف وسیعی از خانواده‌های گیاهی هسـتند که دلیل داشتن درصد بالای پروتئین، شاخ و برگ لطیف و نازک به صورت مستقیم و یا غیر مستقیم(سیلویی) به مصرف دام می‌رسـند. شـرق کردسـتان از دیرباز از قطب‌های دامپروری در خاورمیانه بوده اسـت، تأمین علوفه نیز نقش اساسـی را در موفقیت دامپروری ایفا می‌نماید. در نظام سـنتی دامپـروری، دامها برای نصفی بیشـتر از سال در فضای آزاد برای چرا به چراگاه (مراتع) برده می‌شوند و در ماه‌های سرد سال از علوفه خشک جمع آوری شـده از همین مراتع در فضای بسته تغذیه می‌شوند. اگر چه به دلیـل چراگاه‌های غنی و فراوان در شـرق کردسـتان امروزه هم دامپروری(دامهـای سـبک) به سـبک سـنتی می‌تواند یکی از مسیرهای اشـتغالزایی و مولد مهم باشـد امـا قادر بـه تأمین نیازهای جامعه از لحاظ تولید شـیر و گوشت نیسـت. به همین دلیل شـرق کردستان لازم اسـت بصورت صنعتی یا حداقل نیمه صنعتی به این مقوله ورود نماید. متأسـفانه واحدهای صنعتی که در شرق کردستان تاکنون در یکی دو دهه اخیر با زحمت فراوان راه‌اندازی شـده است همه و همه به شکست انجامیده است. با بررسی‌های کارشناسی مشخص شده است که عامل اصلی این عدم موفقیت عدم برنامه‌ریزی برای تأمین علوفه در منطقه با قیمت متعارف و مقرون به صرفه بوده اسـت. اگر چه در ایران بـالای ۸۰ درصـد علوفه واحدهـای تولیدی

صنعتی وارداتی است، باید گفت در کردستان نیز به هیچ وجه از رویکردهای جدید و به روز برای تولید علوفه استفاده نشده است و همین امر نیز عامل اصلی شکست پروژه‌های صنعتی بزرگ دامپروری (شیری و گوشتی) شرق کردستان است. با وجود دیم‌های حاصلخیز شرق کردستان و میانگین بارندگی بالا در بسیاری از این مناطق کشت گیاهان علوفه‌ای دیم در این مناطق مغفول مانده است. اسپرس (خاشه)، یونجه، خلر، ماشک گل خوشه‌ای، سورگوم و شماری از گیاهان مرتعی از جمله گیاهان علوفه‌ای ارزشمندی هستند که می‌توان آنها را در شرایط دیم کشت نمود و با توسعه آن انقلاب عظیمی در دامپروری صنعتی و نیمه صنعتی شرق کردستان ایجاد نمود. استفاده از گلخانه‌های هیدروپونیک بسته از جمله راهکارهای نوین، پیشرفته و مقرون به صرفه برای تولید گیاهان علوفه‌ای است که علاوه بر تولید میزان خیلی بالایی علوفه در ظرف مدتی کوتاه ۳۰-۲۵ روز با قیمت بسیار پائین در مقایسه با دیگر روش‌ها به میزان بسیار زیادی نیز از مصرف آب جلوگیری می‌نماید و در مقایسه با تولید یونجه در شرایط آبی راندمان مصرف آب بالایی دارد. برای مثال در استان کردستان سالانه برای تولید ۶۵۰ هزار تن علوفه به میزان ۴ برابر حجم آب سد گاوشان آب مصرف می‌گردد در حالی که در سیستم کشت هیدروپونیک بسته، می‌توان همین مقدار علوفه را با ۶۵۰ هزار لیتر آب یعنی به ازای هر لیتر یک تن به عمل آورد. در صورتی که بتوان با استفاده از رویکردهای نوین علوفه‌ی ارزان را تولید کرد، صنعت دامپروری بعنوان یک صنعت بومی، اشتغال‌زا و مولد در شرق کردستان احیا شده و با تولید شیر و گوشت با کیفیت بالا و قیمت‌های منطقی می‌تواند در بازارهای داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی رقابت نماید.

گیاهان دارویی

گیاهان دارویی، گیاهانی با متابولیت‌های اولیه و ثانویه بنام ماده مؤثره هستند که جنبه دارویی دارند. از قدیم الایام و در طب سنتی این گیاهان در شرق کردستان بطور گسترده‌ای برای مداوای طیف وسیعی از بیماری‌ها بصورت عصاره، دمنوش و دیگر اشکال مورد استفاده قرار گرفته‌اند. امروزه گیاهان دارویی یکی از کانال‌های مهم تجارت و بازرگانی در جهان می‌باشند که گردش مالی بسیار بالایی در سطح بین المللیدارند. شرق کردستان با بیش از ۲۰۰۰ گونه گیاه دارویی (تنها در استان کردستان ۱۲۰۰ گونه گیاه دارویی وجود دارد) یکی از مناطق غنی از این لحاظ است. همانطوریکه بیان گردید با توجه به قدمت این حرفه در کردستان، با قاطعیت می‌توان گفت کشت، تولید، بسته‌بندی و فرآوری گیاهان دارویی می‌تواند زمینه اشتغال بسیاری از جوانان و افراد تحصیلکرده شرق کردستان را فراهم نموده و توسعه اقتصادی این مناطق را سبب گردد.متاسفانه برداشت بی‌رویه گونه-های گیاهی دارویی سبب شده است که بسیاری از این گونه‌ها در معرض انقراض قرار گیرند. کارشناسان معتقدند در سال‌های اخیر ۱۰۰ گونه گیاهی کردستان با خاصیت دارویی دچار انقراض شده است. از آنجایی که در کردستان صنایع و کارخانجات تخصصی برای بسته‌بندی، عصاره گیری و فرآوری گیاهان دارویی وجود ندارد این سرمایه ملی با قیمت بسیار پائین به اصفهان، قم ، اراک و کاشان خام فروشی می‌گردد که نه تنها عایدی برای مردم کرد ندارد به دلیل برداشت بی‌رویه گیاهان مرتعی و در معرض انقراض قرار دادن این سرمایه ملی خسارت‌های سنگینی را به این مناطق تحمیل می‌نماید. برای شروع، رشد و توسعه کشت و تولید گیاهان دارویی در کردستان لازم است به نکات زیر توجه گردد.

گیاهان دارویی کردستان به دلیل شرایط توپوگرافی و آب و هوایی ویژه از اسانس بسیار بالایی برخوردارند بطوریکه اسانس موجود در یک تن بیدمشک کردستان با اسانس موجود در ۱۰ تن بیدمشک قم و اراک برابری می‌نماید اما با کمال تأسف همانطوری که گفته شد این پتانسیل بالقوه در راستای اشتغال و تولید در جهت رفاه و آسایش مردم کرد مورد استفاده قرار نگرفته است. مردم کاشان با ۱۵۰ میلیمتر بارندگی در سال و در یک منطقه کویری به کشت، تولید و فرآوری گل محمدی روی آورده‌اند طوریکه ۱۰۰ هزار نفر با همین یک قلم گیاه دارویی اشتغال دایم دارند و سالانه میلیاردها دلار گلاب به داخل و خارج از کشور می‌فروشند در حالیکه حداقل میزان بارندگی در مناطق مختلف کردنشین ۴۵۰ و حداکثر ۹۰۰ میلی‌متر است و حاصلخیزی و باروری خاک‌ها در این مناطق به مراتب بیشتر از کاشان است ولی با کمال تأسف خبری از همچنین پروژه‌هایی در این مناطق نیست.

مردم مناطق کردنشین با کشت گیاهان دارویی مثل گل محمدی (باغی)، زرشک و سماق می‌توانند نه تنها با بیکاری بلکه با خشکسالی نیز مقابله نمایند. گیاهان دارویی را می‌توان در گلخانه‌ها و همچنین در آزمایشگاه های کشت بافت و درون بیوراکتورها پرورش داد. بیوراکتورها انقلاب عظیمی در تولید متابولیت‌های ثانویه در جهان ایجاد نموده‌اند. در این روش از یک سلول، با تغییرات هورمونی میلیون‌ها سلول تمایز نیافته (تخصص نیافته) در محیط درون شیشه‌ای (بیوراکتور) پرورش می‌دهند و متابولیت‌های ثانویه را از این توده‌های سلولی استخراج می‌کنند.

بسته‌بندی، انبار و سردخانه

امروزه موفقیت اقتصادی در تولید محصولات کشاورزی و تولیدات دامی مستلزم تأسیسات پیشرفته از جمله صنایع تبدیلی، بسته‌بندی، انبارداری و سردخانه می‌باشد. بطورکلی صنایع تبدیلی و جانبی تولیدات کشاورزی و دامی در ایران رشد چندانی نیافته و بسیار مبتدیِ است و شرق کردستان چنین صنایعی اصلاً وجود ندارند و عدم وجود این صنایع سبب شده تا تولیدات کشاورزی شرق کردستان ۱- تلفات زیادی داشته باشد، بخش قابل توجهی از تولیدات کشاورزی و دامی (۴۰-۳۵) به دلیل عدم وجود صنایع تبدیلی و جانبی تلف می‌گردد. ۲-عرضه اجباری مجموعه‌ای از محصولات باهم در زمان اوج عرضه محصولات کشاورزی و دامی بصورت فله‌ای، افت شدید قیمت‌ها را سبب شده و تولید این محصولات را غیراقتصادی می‌نماید. ۳- عدم امکان و توانایی برای صادرات محصولات تولیدی به خارج از مناطق کردنشین و خارج از ایران. ۴- نارضایتی مصرف کنندگان داخلی از کیفیت محصولات عرضه شده بومی در بازار ۵- عدم توانایی رقابت محصولات داخلی با محصولات خارجی مشابه و مهمتر از همه ۶- مأیوس شدن تولید کنندگان کرد بعنوان ستون‌های اصلی شالوده اقتصادی این مناطق می‌باشد. بیشتر محصولات کشاورزی و تولیدات دامی در شرق کردستان از این مسئله رنج می‌برند. سالانه در استان کردستان ۴۵ هزار تن توت فرنگی تولید می‌گردد و در زمان پیک تولید کیلویی ۲۰۰۰-۱۵۰۰ تومان به فروش می‌رسد، در حالی که هزینه‌های کارگری و تولید یک کیلوگرم توت فرنگی بالاتر این مقدار است، در عوض میوه خشک شده توت فرنگی خارجی کیلویی ۱۰۰/۰۰۰ تومان عرضه می‌گردد. در شرایطی که در دنیا از توت فرنگی شربت، رب، پوره و ... می‌گیرند از این محصولات جانبی در کردستان خبری نیست. سالانه فقط در استان کردستان بیشتر از ۵۰۰/۰۰۰ تن سیب زمینی تولید میشود، اما از آنجایی که انبار و سردخانه‌هایی حتی در سطح متوسط وجود ندارد و همچنین

صنایـــع تبدیلی برای تبدیل ایـــن محصول به خلال ســـیب زمینی، چیپس و ... وجود ندارد کشـــاورزان کردســـتانی مجبورندمحصولی که بیشتر اوقات بدون احتساب ارزش آب مصرفی (برای هر کیلوگرم آن ۳۶ لیتر مکعب می‌باشد) با هزینه کیلویی ۱۰۰۰-۸۰۰ تولید می‌شـــود را بـــا قیمت ۲۰۰ تا ۳۰۰ تومان بفروشـــند. در فصل تولید گوجـــه فرنگی و زمان پیک عرضه آن به بازار ، گوجه فرنگی کردســـتان به قیمت کیلویی ۲۰۰ تومان بفروش می‌رسد، در حالی که هزینـــه کارگری برداشـــت گوجـــه فرنگی کیلویی ۲۰۰ تومان می‌باشـــد. اما تنها ۴۵ روزِ پس از اتمام برداشت، قیمت گوجه فرنگی گاهاً تا کیلویی ۷۰۰۰ افزایش می‌یابد. حال ســـوال اینجاســـت اگر ســـردخانه‌های مجهزی در این مناطق احداث و موجود باشـــد آیا باز هم نتایج رنج و زحمت کشـــاورزان به باد می‌رفت؟ انگور کردســـتان و خصوصاً انگور سیاه کردستان که میزان تولید آن دهها هزار تن در ســـال اســـت به دلیل کیفیت بالای آن شـــهره خاص و عام بوده و هســـت، برای سالیان متمادی است که توســـط دلالانی فرصت طلب به قیمت کیلویی ۷۰۰-۴۰۰ خریـــداری می‌گـــردد و در زمـــان مقرر با قیمت-هـــای گـــزاف تا ۱۰/۰۰۰ تومان در بازارهای تهران و دیگر کلان شهرها عرضه می‌گردد. ملاحظه می‌گـــردد در این مورد نیز نبـــود ســـردخانه و صنایع تبدیلی(کشـــمش، دوشاب، رب و...) یکی از عوامل اصلی دسترنج کشاورزان است. عدم وجود کارخانجات تولید کننـــده آبمیوه، کنســـانتره ، کمپـــوت و میوه خشـــک در کنار نبـــود انبار و ســـردخانه‌های مجهز لطمه جبران ناپذیری به توســـعه باغات مناطق کردنشین وارد ســـاخته است طوریکه بدون توســـعه این صنایع آینده روشـــنی برای آن متصور نیســـت. در رابطه با تولیدات دامی وضـــع به مراتب بدتر از تولیدات باغی و زراعی است، با وجود تنوعات بسیار زیاد فرآورده‌های لبنی در مناطق کردنشین (خامه، کره، سیراج، ســـولکه، روغن حیوانی، انواع ماست، انواع دوغ و ...) متأســـفانه هیچ گونـــه اقدامی در رابطه با صنایـــع تبدیلی و بســـته‌بندی لبنیات بســـیار بـــا کیفیت شـــرق کردســـتان صـــورت نگرفته اســـت. معدود کارخانجاتی کـــه در این مناطق راه‌اندازی شـــده‌اند بجای اســـتفاده از شیر تازه از شیرخشـــک بی‌کیفیـــت خارجی اســـتفاده می‌کنند.

تکنولوژی و ماشین آلات

با شـــروع کشـــاورزی و دامپروری تا به امروز ســـاخت ادوات از چـــوب و فلـــزات مختلـــف نقش اساسی در پیشـــرفت کشاورزی و تأمین نیازهای اولیه انســـان ایفا نموده است و انسان نیز بـــا درک این واقعیت و بهره گیری از علوم مختلـــف همواره در ارتقا این ادوات کوشـــیده اســـت. امـــا پیشـــرفت‌های اخیر در ۵۰ ســـال گذشته در زمینه تکنولوژی و ادوات کشاورزی به مراتب سریع‌تر و سرنوشت‌سازتر بوده‌اند. پر واضح اســـت در دهه ۱۹۶۰ کشـــاورزی جهان یارای تأمین غذای ۲/۵ میلیارد نفر را نداشـــت و تاریخ بشر در آن دوران و قبل از آن چندین قحطی را بخود دیـــده که اپیدمی بیماری‌های واگیـــردار ناشـــی از آن مرگ و میـــر میلیونی انسان‌ها را سبب شده است.در حالی که امروزه از سطح زمین‌های مفید در مقایسه با گذشته بسیار کاسته شده است با این وجود کشاورزی جهان قادر است غذای نزدیک به ۸ میلیارد نفر را فراهم سازد.

● هواشناســـی و پیش‌بینی وضـــع هوا از جمله تکنولوژی‌هایی اســـت که با بهره‌گیری از علوم فیزیـــک و نجـــوم تأثیـــر بســـزایی در افزایش تولیـــدات کشـــاورزی و دامی داشـــته اســـت. اســـتقرار ایســـتگاه‌های ثبت و مخابره وضعیت جـــوی در ســـایت‌های کشـــاورزی بصـــورت ماهـــواره‌ای و ارائه گـــزارش وضعیت از طریق رادیـــو و تلویزیون‌هـــای محلی هـــر منطقه با زبان و ادبیات کشـــاورزی همان منطقه ریسک فعالیت‌هـــای کشـــاورزی را بطـــور معنی‌داری

کاهش داده است. طوریکه امروزه تاریخ انجام فعالیت‌های زراعی و باغی شامل کاشت، داشت(کودهی و سمپاشی) و برداشت کاملاً بر اساس گزارشات هواشناسی و اطلاع کامل از وضعیت جوی تنظیم و صورت می‌پذیرد. در حال حاضر یکی از فاکتورهای مورد بررسی برای احداث باغ‌های اقتصادی بصورت علمی بررسی و تحلیل وضعیت جوی منطقه در یک بازه ۴۰ ساله می‌باشد. هواشناسی در ایران به روز نشده و بسیاری از قرائت‌ها هنوز توسط اپراتور صورت می‌گیرد، در خیلی از سایت‌های کشاورزی ایستگاه هواشناسی اصلاً وجود ندارد و اخبار و گزارشات هواشناسی بصورت بسیار کلی، غیرتخصصی و نامطمئن است که هیچ وقت متناسب با مناطق مختلف و با زبان بومی کشاورزان تشریح نمی‌گردد. در شرق کردستان هنوز از ابزار آلات ابتدایی در ایستگاه‌های کشاورزی استفاده می‌شود و عدم استفاده به روز و علمی از تکنولوژی‌های نوین هواشناسی خسارت‌های میلیاردی را سالانه سبب می‌شود.

● تکنولوژی آبیاری از دیگر تکنولوژی‌هایی است زندگی بشر را بشدت تحت تأثیر قرار داده است، آبیاری مزارع در قدیم الایام بصورت غرقاب، جوی و پشته و نواری با استفاده از آب‌های روان، چشمه‌ها و قنات‌ها صورت می‌گرفت. در این قبیل آبیاری‌ها علاوه بر اتلاف شدید آب و کیفیت پائین آبیاری، فقط زمین‌های پائین دست و مسطح قابلیت آبیاری داشتند به همین دلیل درصد بسیار کمی از زمین‌های کشاورزی آبی بوده و بقیه به صورت دیم کشت می‌شدند. اما با ظهور تکنولوژی‌های نوین آبیاری سیستم‌های جدیدی برای آبیاری ظهور نمودند. در مرحله اول حفر چاه‌های عمیق (تا عمق‌های بالای ۲۰۰ متر)و نیمه عمیق در دشت‌های حاصلخیز منابع جدیدی به منابع قدیمی آب برای آبیاری اضافه گردید که با طراحی و ساخت پمپ‌های قوی برای پمپاژ آب همزمان گردید. با پمپاژ آب مشکل آبیاری زمین‌های بالادست منابع آبی مرتفع گردید، همچنین روش‌های آبیاری نیز به روش‌های جدید آبیاری بارانی و قطره‌ای تغییر نمودند. آبیاری بارانی و قطره‌ای علاوه بر صرفه‌جویی در میزان مصرف آب، راندمان بالایی نیز دارند و برای استفاده از این روش‌ها به تسطیح اراضی نیاز نیست. یعنی می‌توان از آنها در اراضی با پستی و بلندی فراوان نیز استفاده نمود. این نوع از آبیاری به نیروی کار زیادی نیاز ندارد، می‌تواند بصورت اتوماتیک باشد و قادر است زمین را بطور یکنواخت آبیاری نماید. نسل جدید آبیاری بارانی به نام سنترپیوت با اتاق فرمان متمرکز دارای راندمان بسیار بالا و کاملا اتوماتیک می‌باشد. ایران در دو دهه اخیر برنامه‌هایی برای مکانیزه نمودن سیستم آبیاری در سراسر کشور به اجرا گذاشته است که تا حدودی نیز موفقیت آمیز بوده است. اما متأسفانه این برنامه‌ها عدالت محور نبوده‌اند و برای مثال بودجه-هایی که برای نوین کردن سیستم‌های آبیاری در استان آذربایجان شرقی، همدان، زنجان و ... تخصیص داده شده است ده‌ها برابر شرق کردستان بوده است. البته نباید فراموش کرد مشکلات مناطق کردنشین در این رابطه تنها به دولت محدود نمی‌شود بلکه کوچک بودن قطعات و عدم یکپارچگی مزارع، عدم همکاری و هماهنگی کشاورزان، توان مالی بسیار پائین و آگاهی پائین کشاورزان نیز در این زمینه کارساز بوده است.

● پیدایش تراکتور و دیگر ماشین آلات کشاورزی سبب شد که نیروی کار ماشینی جایگزین نیروی کار انسانی گردد. تا امروز نسل‌های مختلف و مترقی از این ماشین‌ها و ادوات کشاورزی به بازار عرضه شده است. تراکتورهای اتوماتیک و کنترل از راه دور با قدرت بسیار بالا، کمباین‌های پیشرفته برای بسیاری از محصولات(گندم، جو، ذرت، برنج،

گوجه فرنگی، نخود، گلرنگ، آفتابگردان، کلزا و ...) ، دروگرها، عمیق‌کارها، بذرکارها و ... به تهیه و تأمین غذای جهان هم از لحاظ کمیت و هم از لحاظ کیفیت امنیت و ثبات خاصی بخشیده است. صنعت تراکتورسازی و ماشین آلات کشاورزی ایران اگرچه به نسبت قدمتی طولانی دارد اما در مقایسه با کارخانجات پیشرو در جهان مانند کلاس Aبسیار مبتدی بوده و چه در داخل و چه در خارج یارای رقابت با محصولات جهانی را ندارد. لازم به ذکر است تنوع ماشین آلات و ادوات کشاورزی تولیدی ایران بسیار پائین می‌باشد و در حالت بهینه نیز جوابگوی نیاز روز کشاورزی ایران نیست. در اوایل دهه ۱۳۸۰ هجری شعبه از تراکتورسازی ایران در شرق کردستان در استان کردستان دایر گردید اما اقبال چندی نیافت و در کمتر از یک دهه ورشکسته گردید و به حالت تعطیل درآمد. اما جای تقدیر و خوش بینی دارد در شرق کردستان، شهر بوکان با پتانسیل بالقوه و خلاقیت مثال زدنی جوانان این شهر بدون هیچ گونه حمایت دولتی گام‌های بلندی در راستای تولید ادوات متنوع کشاورزی برداشته‌اند و گاهاً خود خالق ادوات جدید برای اولین بار در جهان بوده‌اند. در رابطه با صنعت خود جوش شهر بوکان همین را بس که بعضی از ادوات تولیدی در این شهر به چین صادر می‌گردد. در سنندج نیز تلاش‌هایی مشابه بوکان صورت گرفته است ولی بیشتر موفقیت‌ها در رابطه با تولید شیرآلات آبیاری در کشاورزی بوده است. کشاورزی و محیط زیست شرق کردستان از عدم استفاده صحیح و بجا از ماشین آلات و ادوات کشاورزی خسارت و آسیب فراوانی دیده است. لذا برای کاهش و ترمیم این آسیب‌ها و همچنین استفاده سودبخش از این ماشین‌آلات ضرورت دارد نکات ذیل در اسرع وقت در دستور کار قرار گیرد. ۱- با توجه به کشاورزی خرده پا و اندازه کوچک قطعات زمین از یک سو و هزینه بالای خرید ماشین آلات و ادوات کشاورزی بهمراه توان مالی پائین کشاورزان کردستانی از دیگر سو، لذا، بجای اینکه هر کشاورز به تنهایی اقدام به خرید بعضی از ماشین آلات و ادوات کشاورزی بنماید بهتر است در هر منطقه‌ای یک مجتمع ماشین آلات کشاورزی بصورت تعاونی ایجاد گردد. در چنین شرایطی امکان خرید تمام ماشین آلات و ادوات مدرن و به روز کشاورزی فراهم می‌گردد، راندمان استفاده مفید از این ماشین آلات افزایش می‌یابد، در هزینه و وقت صرفه جویی گردیده و شرایط برای تبادل اطلاعات میان کشاورزان و افزایش آگاهی آنها فراهم می‌گردد که نهایتاَ به افزایش تولید با کیفیت بالا و هزینه پائین منجر خواهد شد. ۲- باید توجه داشت که ظهور تکنولوژی جدید و مدرن الزاماً به معنی عدم استفاده از تکنولوژی قبلی و قدیمی نیست۳- باید سعی کرد تا حدالامکان خاکورزی را کاهش داد و از روش‌های نوین مکانیزاسیون برای کشت بدون خاکورزی بهره جست. این مهم مستلزم استفاده از راهکارهای علمی به روز و ادوات پیشرفته کشت مستقیم می‌باشد. ۴- با استفاده از دوره‌های کوتاه مدت مهارت‌افزایی، آگاهی و مهارت کشاورزان خصوصاَ کاربران ماشین آلات کشاورزی افزایش داده شود.

● آزمایشگاه‌های تجزیه خاک، آب و برگ، توسعه چنین آزمایشگاه‌هایی درهای جدیدی برروی کشاورزی و کشاورزان گشوده است، طوریکه استفاده کاربردی و به موقع از این آزمایشگاه-ها ریسک را کاهش داده و تولید محصولات کشاورزی را از لحاظ کمی و کیفی گارانتی می-نماید. خاک زراعی از لحاظ فیزیکی و شیمیایی مورد تجزیه قرار می‌گیرد. امروزه با استفاده از تجهیزات و وسایل آزمایشگاهی در آزمایشگاه‌های خاک و آب، تمام پارامترهای خاک و آب از جمله بافت و ساختمان خاک، عناصر ماکرو و

میکرو خاک، اسیدیته، شوری خاک و عناصر موجود در آب تعیین می‌گردد و با نیاز گیاه یا گیاهان مورد نظر تطبیق داده می‌شود در صورت انطباق مجاز به کشت گیاه مورد نظر در زمین مورد آزمایش خواهیم بود در غیر اینصورت فقط زمانی می‌توان گیاه را کاشت که با اصلاح پارامترهای خاک از تأمین شرایط رشد و نیازهای گیاه در زمین مورد آزمایش اطمینان حاصل گردد.در رابطه با خاک‌های شرقِ کردستان باید گفت اگرچه این خاک‌ها اساساَ حاصلخیز هستند اما به دلایل زیر دچار مشکل گردیده‌اند و لازم است جهت جلوگیری از خسارت بیشتر تدابیری علمی و عملی اتخاذ گردد. ۱- عدم آگاهی رانندگان ماشین آلات کشاورزی، چرای بی‌رویه، عدم رعایت تناوب زراعی به ساختمان خاک آسیب زده و خاک‌های شرق کردستان را به اصطلاح خسته کرده است. برای رفع این مشکل لازم است مواد آلی خاک‌ها تقویت گردیده و با استفاده از ماشین آلات تخصصی روش‌های خاک‌ورزی اصلاح گردد. ۲- کشت بی‌رویه بدون آیش‌گذاری و یا استفاده از تناوب زراعی صحیح باعث تخلیه مواد غذایی ماکرو و میکرو در خاک‌ها شده و به مرور زمان آنها را به خاک‌های ضعیف تبدیل نموده است. برای مقابله با این مشکل تعیین الگوی کشت و رعایت تناوب زراعی الزامی است. ۳-خاکورزی بی‌رویه و شخم عمیق در جهت شیب فرسایش بادی و آبی را در مزارع شرق کردستان تسریع نموده و خسارت سنگینی در بعضی از مناطق وارد ساخته است که جهت جلوگیری از این خسارت‌ها اصلاح الگوی خاکورزی و اقدام به سوی کشت بدون خاکورزی ضروری است. ۴-اجاره زمین به ترک‌ها و اصفهانی‌ها در کرمانشاه، کردستان، ایلام و مکریان که با استفاده بی‌رویه از فضولات مرغی شیره زمین‌ها را با کشت گیاهان عظیم الجثه بدون رعایت تناوب زراعی و در نظر گرفتن استراحت برای زمین مکیده‌اند، خاک‌های این مناطق را به سمت شور شدن سوق داده است. در این رابطه توصیه می‌گردد، کشاورزان کردستانی چشم‌هایشان را بگشوده و هر چه سریع‌تر از این امر خودداری نمایند. در غیر اینصورت تداوم این روند در آینده نزدیک این زمین‌ها را به لم یزرع و بیابان تبدیل خواهد نمود.۵- استفاده بی‌رویهِ و غیرکارشناسی از کودهای شیمیایی که گاهاَ از روی ناآگاهی به آب چاه‌ها اضافه می‌گردد، خطری جدی برای شور شدن خاک و تخریب ساختمان خاک محسوب می‌شود که بایستی با آگاهی بخشی سریعاَ جلوگیری و متوقف گردد.

گلخانه‌های خاکی و هیدروپونیک

ایران در مقایسه با کشورهایی مانند آمریکا، هلند، نروژ، اسپانیا و ... از نظر تکنولوژی گلخانه بسیار ضعیف و غیر قابل مقایسه می‌باشد، در این راستا مناطق کردنشین(شرق کردستان) نیز در مقایسه با دیگر نواحی ایران از جمله اصفهان، ورامین، تهران، جیرفت و کرمان بسیار ضعیف‌تر بوده و هیچگونه اقدامی در این زمینه صورت نگرفته است و اگر کاری هم انجام شده است در سطح مقدماتی می‌باشد. برای مثال کشت توت فرنگی در استان کردستان ۵۰ سال زودتر از جیرفت شروع گردیده است. با این حال ظرف یکی دو دهه اخیر سطح کشت گلخانه‌ای توت فرنگی در جیرفت به بیش از ۳۰۰۰ هکتار رسیده است ولی سطح کشت گلخانه‌ای توت قرنگی کردستان به یک هکتار هم نمی‌رسد. از عوامل عدم توسعه گلخانه در مناطق کردنشین می‌توان به سیاست عدم حمایت و سرمایه گزاری دولت در این مناطق، هزینه بالا احداث و راه اندازی گلخانه و عدم توانایی مالی کشاورزان کردستانی برای اجرای چنین پروژه‌هایی، پائین بودن تجربه و سطح علمی کشاورزان در رابطه با گلخانه، عدم معرفی گیاهان مقرون به صرفه و استراتژیک

از طرف سازمان جهاد کشاورزی برای کشت در گلخانه، عدم ثبات قیمت، خصوصاَ در بازارهای کوچک، عدم وجود تکنولوژی گرمایی و سرمایی مقرون به صرفه اشاره کرد.
با توجه به تهدیدات و محدودیت‌های موجود در رابطه با تولید غذا و امنیت غذایی مناطق کردنشین نیز مجبور هستند به توسعه گلخانه بویژه گلخانه‌های هیدروپونیک روی بیاورند که این مهم می-تواند برای موفقیت بیشتر در مناطقی مثل قصرشیرین، سرپل ذهاب، مهران، دهلران و ایلام استارت بخورد و به دیگر مناطق بسط داده شود.

دامپروری و پرورش طیور و آبزیان:

دامپروری از اولین و قدیمی‌ترین حرفه برای گذران زندگی و کسب معاش کردها بوده است. مورخان بیان می‌دارند در حکومت مادها جامعه کردی به دو بخش گوران و کرمانج تقسیم می‌گردید. گورانی‌ها ساکن روستاها بوده و به زراعت و باغداری مشغول بودند، در مقابل کرمانجی‌ها کوچرو بودند و به دامداری مشغول بودند.این حرفه از گذشته‌های نه چندان دور در مناطق کردنشین بسیار پر رونق بوده است، طوریکه در یک روستای ۱۰۰ خانواری ۵ تا ۱۰ هزار رأس دام سبک و سنگین پرورش داده می‌شد، همین امر نیز پویایی خاصی را به صنایع لبنی، گوشت،پشم و ریسندگی و چرمسازی بخشیده بود. بدین ترتیب تأمین مایحتاج مردمان مناطق کردنشین نظیر لبنیات، گوشت، تأمین سوخت، تأمین کود، لباس، فرش، کیف و کفش، خیلی از وسایل و ادوات کشاورزی و ... همه و همه بصورت بومی و از فرآورده‌های دامی تهیه می‌گردید. این وضعیت در آن زمان ثبات ویژه‌ای را به مناطق کردنشین بخشیده بود. زیرا اشتغال و تولیدات کافی به خانواده‌ها اجازه زادآوری بیشتری می‌داد، همین عامل هم سبب رشد جمعیت کردها می‌گردید و از این طریق آنها می‌توانستند علاوه برحفظ خاک و سرزمین خود با وجود جنگ‌های ویرانگر و کشتار شمار زیادی از افراد خود را نیز از خطر انقراض نجات دهند. از دیگر فواید این حرفه در مناطق شرق کردستان کمک به حفظ فرهنگ و اداب و رسوم این مردمان بوده است. با کمال تأسف این حرفه در کردستان از ۴ دهه پیش رو به افول گذاشته است طوریکه هم اکنون در روستاهای زیادی در مناطق کردنشین شرق کردستان خالی از سکنه شده است و در خیلی از روستاهایی که زندگی در جریان است نیز دامی نگهداری نمی‌شود. برای مثال در یک روستا با ۱۰۰ خانوار به ندرت ۵۰۰ رأس دام نگهداری می‌شود.(البته نباید فراموش کرد که نسبت تعادل دام با ظرفیت مرتع باید مد نظر قرار گیرد در غیر اینصورت وجود دام اضافی می تواند یکی از مهمترین فاکتورهای فرسایش خاک باشد) این امر برای جامعه کردی اتفاقات ناگواری را به دنبال داشته است که به مواردی از آن اشاره می‌گردد. ۱- مهاجرت درصد بالایی از مردمان روستاها و مستقر شدن آنها در حاشیه شهرها بدون زیربناها و امکانات رفاهی و رواج پدیده‌ای نامبارک به نام حاشیه‌نشینی. از آنجایی که این مردمان مهارت‌های لازم برای اشتغال و زندگی شهری را ندارند، در اثر فقر و بیکاری به انحرافات اجتماعی مانند مصرف و پخش مواد مخدر، فساد و تن فروشی روی می‌آورند، طوریکه رشد بی‌رویه این وضعیت بسیار مخرب و نگران کننده می‌باشد. ۲- تبدیل جامعه کردی از یک جامعه مولد به یک جامعه مصرف کننده محض. این رویداد از لحاظ فرهنگی، اجتماعی و سیاسی برای جامعه کردی مرگبار است. از لحاظ فرهنگی سایر مناطق محصولات خودشان را با اسم و پیام فرهنگی خودشان به ما عرضه می‌نمایند که این اعمال در بسیاری از موارد کاملاَ برنامه-ریزی شده صورت می گیرند. از لحاظ اجتماعی،

همانطور که اشاره شد از بین رفتن اشتغال و بیکاری گسست خانواده، حاشیه‌نشینی، رشد انحرافات اجتماعی، کاهش زاد و ولد، مهاجرت و .... را سبب می‌گردد که همگی مخرب و نابودگر می‌باشند. از لحاظ سیاسی، نیز بایستی بدانیم که یک جامعه مولد، جامعه‌ای مقاوم است که برای محقق شدن خواسته‌های مشروع خود همواره تلاش کرده و به تلاش خود ادامه می‌دهد. در حالیکه جامعه‌ای که مصرف کننده محض می‌باشد بقاء مقاومت را به لقائش بخشیده و برای تأمین مایحتاج روزمره خود سر تعظیم فرود می‌آورد.

۳- کاهش جمعیت کردها، رها نمودن شغل‌های مولد و متناسب با پتانسیل‌های بومی منطقه به دلایل زیر کاهش شدید جمعیت کردها را سبب گردیده است. هم اکنون بسیاری از جوانان به دلیل فقر و بیکاری از ازدواج سرباز زده و بالارفتن سن ازدواج نیز به میزان زیادی افزایش فساد را سبب شده است. همچنین نرخ زاد و ولد در مناطق کردنشین ایلام، کردستان، کرمانشاه و آذربایجان غربی ۰/۵ است درحالیکه میانگین نرخ زاد ولد در ایران نزدیک به ۲ می‌باشد. بنابراین وقتی که مهاجرت جوانان تحصیل کرده و بیکار کرد به دیگر استان‌های کشور ایران و خارج از کشور ایران را به این آمارها اضافه می‌نمائیم و مهاجرت تشویقی نیروهای فارس برای اداره ادارات، سازمان‌های دولتی و پادگان‌ها برای رقیق نمودن جمعیت کردها را مورد ملاحظه قرار می‌دهیم بایستی بیشتر و بیشتر از همیشه نگران جینوساید سفید این ملت بود.

شرق کردستان در زمینه پرورش طیور و آبزیان نیز از پتانسیل بالایی برخوردار است. از گذشته دور تاکنون در این مناطق همواره علاقه برای پرورش طیور (مرغ و خروس، بوقلمون، غاز، بلدرچین، کبک و ...) وجود داشته است، وجود نژادهای کردی در این زمینه که از نظر ژنتیکی از سایر نژادهای موجود در بازار کاملا متمایز و گاهاَ بهتر هستند دلیلی بر این ادعاست. کردستان به دلیل داشتن رودها و چشمه‌های زیاد مکان مناسبی برای پرورش آبزیانی مانند ماهی و ... می‌باشد. اگرچه قدم‌های کوچکی در رابطه با احداث مرغداری و پرورش ماهی در شرق کردستان صورت گرفته است اما محدود و محصور بودن این صنایع در دست مافیای شبه دولتی و همچنین عدم وجود زیرساخت‌ها و چرخه‌های پویا خصوصاَ در رابطه با تأمین دانه و جوجه یک روزه این صنایع را با شکست مواجه ساخته است. بطوریکه بیشتر مرغداری‌ها دچار ورشکستگی شده و خیلی از آنها نیز در سال بیش از دو دوره جوجه‌ریزی ندارند. این در حالی است مصرف کنندگان مجبورند همواره مرغ تازه را با قیمت بسیار بالا بخرند یا در صورت پائین بودن توان مالی، مرغ یخی را بگیرند. در رابطه با پرورش بوقلمون، بلدرچین، شترمرغ، اردک، کبک، غاز و ... وضعیت بسیار نابسامان‌تر بوده و در حد صفر است.در وضعیتی که بیکاری در تمام نقاط شرق کردستان سایه گسترانده و بر تمام بخش‌های زندگی مردمان این مناطق تأثیری منفی و مخرب گذاشته است، پرورش طیور فوق به صورت سنتی، نیمه صنعتی و صنعتی می‌تواند نقش بسزایی در اشتغالزایی این مناطق داشته باشند. عوامل زیادی در ارتباط با ضعف و عقب ماندگی صنعت دامپروری، طیور و آبزیان شرق کردستان دخیل هستند که در ذیل به تعدادی از آنها اشاره می‌گردد. ۱- سیاست ناامید کردن مردم در راستای تسلیم شدن و وابسته نمودن بیش از پیش آنها ۲- عدم مدرن نمودن سیستم پرورش دام و طیور مطابق علوم روز ۳- نبود زیربناهای لازم برای تولید و تهیه علوفه و دانه بصورت مقرون به صرفه در سطح وسیع ۴- عدم وجود صنایع تبدیلی و بسته‌بندی ۵- نامناسب بودن وضعیت بهداشت دام و طیور به دلیل ضعف شدید دامپزشکی در این مناطق ۶- ضعف

شدید تحقیقات به‌نژادی جهت اصلاح و معرفی نژادهای مطلوب و مناسب برای پرورش در مناطق شرق کردستان ۷- آگاهی پائین تولیدکنندگان در زمینه پرورش دام و طیور ۸- عدم دسترسی به تکنولوژی روز ۹- نبود تعاون و همکاری مردم برای انجام کارهای اقتصادی بصورت گروهی جهت کاهش هزینه‌های تولید و افزایش قدرت رقابت در بازار ۱۰- توان مالی پائین و محدودیت مالی کشاورزان برای ایجاد تغییر در این زمینه.

نباید فراموش نمود در زمینه دامداری گرایش‌های مختلف و زیادی وجود دارد که بیشتر آنها می‌توانند برای توسعه اقتصادی و اشتغالزایی در مناطق کردنشین مقرون به صرفه و کارآمد باشند که در این بخش به خیلی از اینها اشاره نشده است از جمله می‌توان به پرورش اسب و پرورش زنبور عسل اشاره نمود که هر دوی آنها یعنی اسب نژاد کردی و عسل کردستان شناخته شده و مشهور می‌باشند.

باغبانی

کردستان و بطور ویژه شرق کردستان به دلیل تنوع اقلیمی (گرمسیری، نیمه گرمسیری، معتدل، نیمه سردسیری و سردسیری) ، خاک‌های حاصلخیز، آب، زمین‌هایی با ارتفاع متفاوت از سطح دریا، تنوع ژنتیکی گیاهان و درختان، وجود سیستم‌های آفتاب – کوهستان ، نیروی انسانی و علاقه مردمان این مرز و بوم به باغبانی از پتانسیل بالقوه بسیار بالایی برای تولید انواع میوه، سبزیجات و گیاهان دارویی برخوردار است. طوریکه دکتر اسماعیل فلاح متخصص باغبانی در آمریکا بیان می‌دارند که با اقتصاد حاصل از باغبانی علمی و به روز فقط در استان کردستان می‌توان ۵ استان ایلام، کرمانشاه، همدان، کردستان و آذربایجان غربی بصورت خودکفا اداره نمود. مناطق دیم شرق کردستان نیز برای کشت محصولاتی همچون زرشک، سنجد، سماق، بادام، پسته، انگور و گل محمدی بسیار بسیار مناسب می‌باشند. این محصولات را می‌توان بدون نیاز به آب در شرایط دیم و در سطح وسیع کشت نمود. علی‌رغم پتانسیل بسیار بالا و بالقوه‌ی باغبانی در شرق کردستان، متأسفانه تاکنون به دلایل مطرح شده‌ی ذیل بعنوان یک محور اقتصادی کارآمد و بالفعل در نیامده است.

۱ فقدان استراتژی هدفمند و اقتصادی در احداث باغات

۲ عدم رعایت اصول فنی و مهندسی در احداث باغات(بررسی میانگین ۴۰ ساله وضعیت جوی، آزمایش خاک، معماری باغ و....).

۳ عدم تمرکز بر کاشت و پرورش گیاهان و درختان استراتژیک

۴ فقدان مراکز تحقیقات باغبانی مجهز به تکنولوژی روز برای اصلاح و بهنژادی درختان سازگار با شرایط آب و هوایی این مناطق.

۵ فقدان صنایع جانبی و کارخانجات تبدیلی(کمپوت‌سازی، آبمیوه‌گیری، پوره و کنسانتره، خشک کردن، بسته‌بندی و سردخانه‌های پیشرفته).

۶ عدم آگاهی کافی کشاورزان برای استفاده صحیح و به موقع نهادهای کشاورزی (کود، سم، هورمون و تقویت کننده‌ها).

۷ فقدان سیستم هواشناسی با گزارشات محلی و تخصصی (سالانه ۴۰ هزار هکتار از باغات استان کردستان دچار هوازدگی می گردد).

۸ نبود ماشین آلات و تکنولوژی به روز

۹ عدم جایگزینی سیستم‌های آبیاری سنتی و ناکارآمد با سیستم‌های نوین و پربازده

۱۰ عدم ارائه محصولات تولیدی تحت نام یک برند واحد کردستانی(برای مثال سالانه هزاران تن انگور سیاه، گردو و بادام بدون استفاده از هر گونه سم و کود تولید می‌گردد، از آنجایی که این محصولات کاملا ارگانیک هستند، لذا بایستی تحت پوشش یک برند ارگانیک و با قیمت بالا به بازارهای هدف ارائه گردند، ولی تاکنون چنین اتفاقی رخ نداده است).

”ڕوانگە“

تێرۆریزم لە ڕوانگەی جیاوازەوە[1]

نووسین: د. عەبدولڕەحمان قاسملوو
وەرگێران لە فەرەنسییەوە: حەسەن ئەیووبزادە

ئاماژە
تێرۆریزم، هێرش بۆ سەر ژیانی مرۆڤ و ئازادیی خەڵکی بێ تاوانە کە لە شەڕی نێوان تێرۆریزم و دژبەرەکانیاندا بەشدار نین. لە وڵاتانی ڕۆژئاواییدا تەقاندنەوە یان دانانی بۆمب لە شوێنە گشتییەکان، بارمتەگرتنی خەڵک و ڕفاندنی فڕۆکە، بە کردەوەیەکی دزێوی تیرۆر ناودەبردرێن. هەرچەندە ڕواڵەتەکانی دیکەی ئەم دیاردەیە لەوانە زیاترن و دەزگا ڕاگەیاندنە گشتییەکانی ڕۆژئاوایی ناویان نابەن و خۆی لێ دەبوێرن.

ڕێگا بدەن لەو باسەدا چەند پرسیارێک بکەین

تێرۆریست کێیە؟ دەوڵەتێک کە بە ناوی پاراستنی ئەمنییەتی نەتەوەیی، خەڵکەکەی پەرێشان دەکا تێرۆریستە؟ ئاخۆ ئەم دیاردەیە تەنیا گرفتی وڵاتانی جیهانی سێهەمە کە دیکتاتۆرەکان بەسەریاندا حاکمن؟ ئایا ئەمە تەنیا تایبەت بە وڵاتانی جیهانی سێهەمە؟ ئایا وشەی «تێرۆریست» بۆ دژبەرێکی سیاسی دەبێ کە کردەوەیەکی تیروریستیی دژی دەوڵەت دەکا کە ئازادییە مەدەنییە دەستەبەرکراوەکانی قانوونی بنەڕەتی پێشێل دەکا؟

ئەی لەمەڕ بزووتنەوەی ئازادیی نەتەوەیی کە بە ناوی ئازادی و سەربەخۆیی، تێرۆریزم هەڵدەبژێری چی دەگوترێ؟

ئەی ئەو وڵاتەی کە وڵاتێکی دیکە داگیر دەکا و بە زەبری تێرۆر، قانوونەکانی خۆی بەسەر خەڵکەکەدا دەسەپێنی؟

ئەی خەڵکێک لەگەڵ ترس و تۆقاندندا بەرەوڕوو دەبن لەبەر ئەوەی کە دژی ڕاسیزم و گوشاری گرووپە قانونی و ناقانوونییەکان خەبات دەکەن؟

ئەو گرووپانە کەسانێکن کە بە دوای مەبەستی خۆیانەوەن کە خوازیاری گۆڕینی سیاسەت، ئازادیی جینایەتکاران و ئەستاندنی پووڵی زۆرەملین.

بەڕاستی کێ تێرۆریستە؟

ئایا ڕەشەکانی ئافریقای باشوور کە دژی هەڵاواردنی ڕەگەزیی» ئاپاراتاید» لە وڵاتەکەی خۆیاندا خەبات دەکەن تێرۆریستن؟ یان ڕێژیمی سپییەکان کە جیاوازیی ڕەگەزی دادەسەپێنن؟

ئایا خەڵکی کورد کە چەکی هەڵگرتووە و شەڕێکی عادڵانە بۆ پاراستنی پێناسەی نەتەوەییی خۆی دەکا تێرۆریستە؟ یان خومەینی تێرۆریستە کە لە ٧ ساڵی ڕابردوودا شار و گوندەکانی کوردستانی لە ئێراندا وێران کردووە و بە کۆمەڵ خەڵکی قەڵاچۆ کردووە؟

ئایا حکوومەتی ئانکارا تێرۆریستە کە بە گوشاری وەحشییانەی کە لە تورکیەدا بەسەر کورددا سەپاندووە قانع نییە و ئێستا خەریکی بۆمبارانی حەشیمەتی بێ دیفاعی کورد لە عیراقە؟

ئایا دەوڵەتی قانوونیی نیکاراگوئە کە یارمەتی بە پێکەوە ژیان و ئاشتی لەو وڵاتە دەکا تێرۆریستە یان کۆنتراکان کە یارمەتیی بە لێشاو و پێشتیوانیی ڕەیگانیان لە پشتە تێرۆریستن؟

ئەگەر تێرۆریزم بە مانای هێرش بردن بۆ سەر ژیانی ئازادانەی خەڵکی بێ تاوان بێ، لەو حالەتەدا هەر کەسێ کارێکی ئەوتۆ بکا دەبێ وەکوو تیرۆریست سەرنجی بدرێتێ، چ ئەو کەسە تاک بێت یان ڕێکخراوە یان دەوڵەت.

ئەو پێناسەیە دەبێ بە بنەما دابندرێ ئەوەش لەگەڵ ڕوانگەی وڵاتانی ڕۆژئاواییدا کە تەنیا لە کارتێکەرییەکانی تێرۆریزم دەکۆڵنەوە، یەک ناگرێتەوە. ڕۆژئاوا هەوڵ نادا لە هۆیەکانی تیرۆر بکۆڵێتەوە؛ پێویستە ئەو هۆیانە بۆ کەسێک کە خوازیاری بنەبڕکردنی تێرۆریزمە، ڕوون بن.

گوتراوە کە تێرۆریزم چەکی بێ بەشانە

دەبێ ئەوەش زیاد بکرێ کە تێرۆریزم ڕێگەی ئەو کەسانەیە کە ڕەنگە بیانەوێ تەنانەت لە بەرانبەر بێ عەدالەتی، گوشار، دیکتاتۆری و ڕاسیزمدا دژکردەوەیان هەبێ. ئەم هۆکارانە کە بنەبڕ بکرێن، تێرۆریستەکان تەریک دەکەون و بە خێرایی مەترسییەکەیان کۆتایی پی دێ.

ئەگەر ویستە قانونییەکانی خەڵک دابین بکرێن و بێ عەدالەتی نەمێنێ، هەموو کردەوەکانی تێرورۆیستان بە شێوەیەکی بەرین مەحکووم دەکرێن. چونکە تێرۆریستەکان کردەوە تیرۆریستییەکانی خۆیان بە ئیددیعای ویستە سیاسییە قانونییەکان دەڕازێننەوە.

ولاتانی ڕۆژئاوا پێیان خۆشە بزووتنەوەی نەتەوەیی و خەباتی چەکداری لەگەڵ کاری تیرۆریستیدا تێکەڵ بکرێ، وێدەچێ تیرۆریزم لەگەڵ کردەوەی زۆر لە دەوڵەتەکاندا ڕێک بکەوێ، ئەگەر نەبێ ڕیک بخرێ.

نموونەی ئەو ولاتانە زۆرن کە لەبەر پێویستیی خۆیان بە تیرۆریزم بۆ پەسند کردنی سیاسەتی تیرۆریستی، بە شێوەی ئاسایی خۆیان بە دژی تیرۆریست ناو دەبەن کە ئافریقای باشوور، شیلی و ئێران لەو ڕیزەدان.

کاتێ ڕەشەکان داوا دەکەن ئاپارتاید نەمێنێ، ئەوان ڕەشەکان بە تیرۆریست دەزانن، فەلەستینییەکان داوای ولاتی خۆیان دەکەن. خەڵکی شیلی دژی دیکتاتۆرییە و ئێرانییەکان دیکتاتۆریی ئاخوندی ڕەت دەکەنەوە. حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران، ناچارکراوە لە حەوت ساڵی ڕابردوودا دژی ڕژێمی خومەینی دەست بۆ خەباتی چەکداری بەرێ. ئەو خەباتە هەرگیز بەرەو تیرۆریزم نەکشاوە. بە پێچەوانەوە یارمەتیی کردووە بە ئازاد کردنی ژمارەیەک بارمتەگیراو کە حەوت کەسیان فرانسەوی بوون.

بزووتنەوە نێونەتەوەییەکانی جیهان بەو شێوەیە هەڵسوکەوت دەکەن. ئەو شێوە هەڵسووکەوتە ناکەوێتە نێو گێژاوی تیرۆریزمەوە.

بە پێی پرەنسیپ، ئێمە تیرۆریزم ڕەت دەکەینەوە. چونکە پێمان وایە ئەو بنەمایە، ئازادیی کەرامەتی مرۆڤ دەستەبەر دەکا. هەروەها لە ڕاونگەی سیاسییەوە، لە درێژخایەندا تیرۆریزم، پرستیژی بزووتنەوە لە بەین دەبا و لە نێوخۆوە وێرانی دەکا.

هەڵسەنگاندن و پێناسە کردنی نەگونجاوی ولاتانی ڕۆژئاوا لە تیررۆیزم، خەبات دژی ئەو دیاردەیە ئەستەم دەکا.

کردەوە تیرۆریستییەکانی دژی ولاتانی ڕۆژئاوا مەبەستی جۆراجۆریان لە پشتە. تیرۆریستەکان بۆ ئامانجەکانیان پێویستیان بە پروپاگەندە هەیە. دەیانەوێ بە ناتەواویی دوژمنەکانیان ڕوحییەی مەعنەویی هێزەکانیان پتەو بکەن. ئەوان دەیانەوێت چالاکیە ئاساییەکانی دەوڵەتی دژبەر لە کار بخەن و هەوڵ دەدن دەوڵەت پێوانەگەلی نائاسایی بەمەبەستی دنەدانی نارەزایەتیی گشتی بخاتەگەر.

دێموکراسییەکانی ڕۆژئاوا ناتەواون و تیرۆریستەکان لەو ناتەواوییە کەڵک وەردەگرن. بەلام هەر لەو کاتەدا دێموکراسی دوژمنی ژمارەیەکی تیرۆریزمە

ڕاگەیاندنە گشتییەکانی ڕۆژئاوا دەکەونە داوێکەوە کە تیرۆریستان بۆیان دادەنێنەوە. لەو حاڵەتەدا چالاکییە تیرۆریستییەکان بە بەربلاوی بلاودەکرێنەوە و بە ئاگاداریی خەڵک ڕادەگەیەندرێن. بەلام خەباتی بزووتنەوەی دێموکراتیک بۆ ئازادی و مافەکانی مرۆڤ لە بیر دەکرێ. جیهادی ئیسلامی کە تەنیا نوێنەرایەتیی تاقمێکی دەسکرد دەکا، ناوبانگی لە جیهان هەیە بەلام ویست و داخوازیی ٢٠ میلیۆن کورد لە بازنەی سیاسیدا بە دژواری دەناسرێ. ئایا ئەو نەگونجاویە و بێ قەوارەییە، بزوتنەوە دێموکراتیکەکان هان نادا بۆ ئەوەی پەنا بۆ کردەوەی تیرۆریستی بەرن، تاکوو دەنگیان ببیسترێ.

دێموکراسییەکانی ڕۆژئاوا ناتەواون و تیرۆریستەکان لەو ناتەواوییە کەڵک وەردەگرن. بەلام هەر لەو کاتەدا دێموکراسی دوژمنی ژمارەیەکی تیرۆریزمە. لەو شوێنەی کە دێموکراسی هەیە، تیرۆریزم گەشە ناکا. تیرۆریزم بە ئاشکرا لە دەرەوا ڕا

دێ. لــەو وڵاتانەی کە ئازادییەکان پێشێل دەکرێــن، دیکتاتۆری هەیە، بــێ عەداڵەتی هەیە، هەڵاواردنی ئایینــی و ئیتنیکی هەیە، گرفتە سیاســییەکان پەرە دەگرن. بەرتەسک کردنــەوەی دیموکراســی زیاتریــن زیان بە دیموکراسیی ڕۆژئاواییەکان دەگەنێ.

ئازاد کردنی بە بارمتەگیراوێک ئیمتیازێکە کە لە هەڵبژاردنەکاندا کەڵکی لێ وەردەگیرێ. تێرۆریستەکان لە ئیمتیازی ڕکەبەریی سیاسی کەڵک وەردەگرن ویستەکانیان پەرە پێدەدن. دەبــێ لە بیرمــان بێت کــە بەبارمتەگرتنی ئەمریکاییەکان لــە ١٩٨٠ی زاینی لە لایان خومەینییەوە، لە هەڵبژاردنی سەرۆککۆماری ئامریکادا، کاریگەریی خســتە سەر سیاسەتی ئامریکاییەکان.

تێرویســتەکان ئامانجیــان ئەوەیــە کە دیموکراســییەکان لــەق بکەن، لــە ناوەوە بنکۆڵیــان بکەن و گرفتەکان بــەرەو ڕۆژئاوا بنێرن بــۆ ئەوەی وڵاتەکانیــان وێران بکەن، بەرتەســک کردنەوەی دیموکراسی بە مانای یارمەتی دان و لاینگری کردن لە تێرۆرە. لەو هەلومەرجــەدا چۆن دەکرێ کۆتایی بە تێرۆر بێنین؟ مرۆڤ دەبێ ئاگاداری ئەو ڕاستییە بێ کــە تێرۆریزم بە شــەوێک کۆتایی پێ نایە و لەنێو ناچێ!

وەرێخســتنی پروپاگەندەیەکــی زۆر بۆ بەبارمتەگیــراوان کەڵکــی نییە چــون ئەوە ڕاســت ئەو شتەیە کە تێرۆریستان دەیانەوێ. ڕووخاندنی دەوڵەت ئەگەر نا دەوڵەت دەکەنە بارمتەی بارمتەکان. ئــاگادار کردنەوەی ڕای گشتی لە مەڕ بەبارمتەگیراوان، مانای نوسینی وتارێکی سەرەکی لە چاپەمەنییەکاندا نییە. « دان بەخۆدا گرتن» لەمــەڕ بارمتەکان ڕەنگە زیاتر یارمەتی بە ئازادکردنیان بکا.

وتووێژ نابــێ وەلابنرێ، بــەڵام قەبوولی وتووێژ بەمانای چۆکدانان بۆ ویستەکانیان نییە. نابێ لە بیر بکرێت کە ملکەچ بوون بۆ ویستە ناقانونییەکانی تێرۆریستان ڕێگە دەکاتەوە بۆ ئــەوەی داخوازییەکانیــان ڕێکوپێکتر و زیاتر بکــەن. زۆر گرینگە کە لەگەڵ تێرۆریســتی ڕاســتەقینە وتووێژ بکرێ نەک ئەو کەسانەی کە بۆ چاندنــی بۆمبــەکان و بارمتەگرتن و ڕفاندن کەڵکیان لێ وەردەگیرێ.

خاڵی وتووێژ لەگــەڵ حیزبوڵڵای لوبنان چییە؟ لە حاڵێکــدا هەموو دەزانن کە ئەمانە درووســتکراوی تارانــن. دەبێ ســەرەنجام نوێنەرایەتیی ڕاستەقینە بۆ وتووێژ بدۆزرێتەوە.

خومەینی پارەی دەوێت بۆ ئەوەی لەگەڵ عێــراق درێژە بە شــەڕ بــدات. لەبەر ئەوەی ئابووریــی ئێران بەرەوقەیــران دەچێ، خاڵی ســەرەکیی لە وتوێژەکانی نێوان فەرانســە و کۆماری ئیسلامی، پێوەندیی بە میلیارد دۆلار قەرزەوە هەیە کە ڕەژیمی ڕابردوو بە شیرکەتی ئۆیرۆدیفی دابوو. نوێنەرانی کۆماری ئیسلامی وتووێژ لەسەر حەوت کەس لە بارمتە گیروان کــە لە دەســت حیزبوڵڵای لوبنانــدان ڕەت دەکەنەوە. هەموو دەزانن کە چارەنوسی ئەوان پەیوەندیی بە ویستی ئایەتوڵڵاکانەوە هەیە.

گرووپەکانی دیکە سەر بە دەوڵەتگەلێکی ناســراوی دیکەن. شــەڕ کــردن لەگەڵ ئەو وڵاتانــەی کە پشــتیوانی لە تێــرۆر دەکەن پێویســتە چاوپۆشــی لێ نەکرێ. ئەو وڵاتانە دەبێ خۆیان بگلێندرێنە نێو ترس و خۆفەوە. هەمــوو وڵاتان دەبێ دژی تێرۆریزم هاوکاری بکەن ئەوەش تایبەت بە ناتۆ و EEC نییە لە مــاوەی ٤٤٤ ڕۆژدا کە بارمتە ئامریکاییەکان لــە ئێران بــوون، چەند وڵاتێکــی ئوروپایی پێوەندیی باشــیان لەگەڵ ئێراندا هێشــتەوە. لەنەبوونی ئامریکاییەکاندا دەوڵەتانی ئوروپایی قازانجــی بازرگانیــی باشــیان لــە ڕێژیمی خومەینی دەســت کەوت. چەند مانگ چەند فەرانسەوی لە لە لوبنان دەست ئێرانییەکاندا بوون. فەرانســە گوشاری پروپاگەندەی لەمەڕ بارمتەکان تەجروبە کرد. هاوکارانی ئی ئی سی فەرانسە وەکوو ئینگلیستان و ئاڵمان ئێستاش پێوەندیی ئابووری زۆر بەهێزیان لەگەڵ ئێران

هەیە. ئەوان پشتیوانی لە ڕێژیمێک دەکەن کە تیرۆریزمی وەکوو دۆکتۆرینی دەوڵەتی هەڵبژاردووە.

هاوپەیوەندی لە دژی تیرۆر دەبێ کارامەتر بێ و ببێتە دیاردەیەکی نێونەتەوەیی. نە نەتیا وڵاتانی ڕۆژئاوایی بەڵکو وڵاتانی سوسیالیستی بەتایبەتی جیهانی سێهەمیش بگرێتەوە. ئەو تیئۆرییە کە ئیدیعا دەکا جیهانی سێهەم تیرۆریزم دروست دەکا دەبێ وەلابنرێ. خەبات دژی تیرۆر کارێکی پێویستە، بێ جیاوازی و لە هەر جێیەکەوە کە سەرچاوە بگرێت. ژیرانەیە کە تیرۆریزمی عەرەبەکان کە ژیانی بێ تاوانەکان دەخەنە مەترسییەوە، بێ ڕاڕایی و بە وردی مەحکووم بکرێ. هێرش بۆ سەر سیناگۆگی جوولەکەکان لە ئیستامبۆل کە تێیدا ٢٤ کەس کوژراون مەحکووم دەکرێ و دەگوترێ ئەو کردەوەیە دژی ئازادیی ئایینیە؛ بەڵام بۆچی هێرش بۆ سەر کوردی عێراق مەحکووم ناکرێ؟ ئەم هێرشە دەبێتە هۆی مەرگی سەدان کەسی مەدەنی.

هاوکووفەکانی وڵاتانی ڕۆژئاوا کردەوە تیرۆریستییەکان مەحکووم دەکەن بەڵام زۆر گونجاوە کە ڕاڕاییەکانیان لە مەر ئەو هەنگاوانە دژی ڕێژیمی ڕەگەزپەرەستی ئەفریقای باشوور وەبەرچاوبگیرێ.

کاتی ئەوە هاتووە ئەو جیاوازی دانانە، کە لەم جیهانەدا بە شێک لە خەڵک وەکوو هاووڵاتیی دەرجە دوو و یان سێ چاویان لێ بکرێ و [وادەرکەوێت] کە ژیانیان ئەو بایەخەی نییە کە هاووڵاتییەکانی وڵاتانی پێشکەوتوو هەیانە، کۆتایی پێ بێت. پشتیوانیی ئەخلاقی و سیاسی لە بزوتنەوەی ئەو خەڵکانەی کە پەنا بردن بۆ تیرۆر ڕەت دەکەنەوە، ڕێگەیەکی دیکە بۆ خەبات دژی تیرۆریزمە.

تێبینی

١. ئەو وتارە بۆ کۆنفرانسی تیرۆر و ڕەوشتی مرۆڤانە نووسراوە کە لە ١٦ /١٩٨٦/٩ لە پاریس بەڕێوەچووە.

ڕاسان و ڕەهەندە تیۆرییەکانی (٢)

ئاوڕدانەوەیەکی تیۆری لە خەباتی نوێی کوردستانی ڕۆژهەڵات

سمایل شەریفی

ئاماژە

ڕاسان بریتییە لە تێپەڕین لە دۆخێکی «ستەندبای»ی داسەپاو و زۆرەملی بۆ دۆخێک کە زیاترین پتانسییەلی شۆڕشگێرانە لە ماسوولکە و دەمار و ئێسقانی بزووتنەوەیەکی ڕزگاریبەخشدا بۆ وە جووڵە کەوتن و وە جووڵە خستن پاشەکەت کراوە. لەم پێناسەیەدا ڕاسان بریتییە لە گەیشتن بە شێوازێک لە هەڵسووڕان و ڕێکخستنی حیزبی کە زیاترین «سەرمایەی شۆڕشگێرانە» بۆ بزووتنەوەی کوردی دابین بکا.

چییەتیی ڕاسان

تێگەیشتن لە خودی چەمکی ڕاسان و بەدەستەوەدانی پێناسەیەک لەم چەمکە هەتا ڕادەیەکی زۆر بۆ ئاراستە کردنی هێز و توانای فیکری و سیاسی و چەکداری لەم پێناوەدا یاریدەمان دەدا. ڕەنگە تێگەیشتنێکی سەرەتایی و نەمەییو لە ڕاسان لەگۆڕێدا بێ کە لە بنەڕەتدا دامەزراو لەسەر نۆستالژیایەکی کوردانە لە بیرەوەریی ئامادە بوونی پێشمەرگە لەناوخۆدا و بەڕیوەبردنی ئۆپەراسیۆنی قارەمانانە بە دژی هێزی دوژمن بێ. لەڕاستیدا ئەم بیرەوەرییە هەتا ڕادەیەکی زۆر پێوەندیی بە هەست و سۆزی نەتەوایەتیی مرۆڤی کوردەوە هەیە. بەڵام دەبێ پێداگری لەسەر ئەو ڕاستییە بکەین کە ڕاسان لە پلەی یەکەمدا پرۆژەیەکی دامەزراو لەسەر شیکارییەکی عەقڵانییە و ئەگەرچی ڕەنگە وڵامی هەندێک پێویستیی سۆزدارانەی کاراکتێری کوردی ئەم سەردەمەش بداتەوە بەڵام لایەنە عەقڵانییەکەی دەکەوێتە پێش لایەنی سۆزدارانەی.

لەم تێگەیشتنە سەرەتاییەدا ڕاسان بریتییە لە هاتنەوەی هێزی پێشمەرگەی کوردستان و تێکهەڵچوونی چەکدارانەی ئەم هێزە نەتەوەییە لەگەڵ هێزی سەربازیی کۆماری ئیسلامی و خوڵقاندنی حەماسەی ئەوتۆ کە بکرێ بە شانازییەوە بگێڕدرێتەوە. لە دەربڕینێکی سادە و کورتدا بە گوێرەی ئەم پێناسەیە، ڕاسان بریتییە لە دەست پێکردنەوەی خەباتی چەکداری بە دژی هێزە سەرکوتکەرەکانی کۆماری ئیسلامی لە کوردستاندا.

ئەوەی ڕاستی بێ ڕەنگە ڕاسان ئەم وەسفەش لەخۆی بگرێ و دەست پێکردنی ڕاسان لە دیارترین دەرکەوتەی خۆیدا لە دەستپێکردنەوەی ئۆپەراسیۆنی هێزی پێشمەرگەدا خۆی وە دیار بخا، بەڵام پێناسە کردنی ڕاسان بەم شێوەیە، هەم دابەزاندنی پرۆژەیەکی گرینگ و بەربڵاو بۆ دەرکەوتەیەکی ڕووکەشی حەماسی لە ئاستی پێناسە کردن دایە و هەم ئەستاندنەوەی ڕادەیەکی زۆر لە جەوهەر و دینامیزمی ڕاستەقینەی ئەم پرۆژەیە لە ئاستی دامەزراندن و بەڕێوە بردنی پراتیکیی پرۆژەکەدایە.

ڕاسان لە جەوهەری خۆیدا بریتییە لە تێپەڕین لە فیگۆر و ئارایشێکی ڕێکخراوەیی و سیاسیی و دیسکۆرسیکی کەمتر چالاک بۆ فیگۆرێکی چالاک و هەڵسووڕ و شوێندانەر. ئەگەرچی ڕاسان بۆی هەیە «کردەوە» و «ئۆپەڕاسیۆن»ی بەرچاویشی بەدوادا بێ بەڵام ڕاسان زیاتر لەوەی لە شێوە کردەوەیەکی تایبەتدا پێناسەی بۆ بکرێ لە دەست خستنی چەشنە «ئامادەیی»یەکی تایبەت و جۆرە توانا و پتانسییەلێکی شۆڕشگێڕانەی تایبەتدا دەناسرێتەوە. ڕاسان بریتییە لە وەدەست هێنانێ پتانسییەل و تواناییەکی سیاسی و ڕێکخراوەیی و دیسکۆرسیکی ئەوتۆ کە هەردەم بۆی هەبێ ببێ بە جووڵە و ئاکسیۆنێکی دیار، بەڵام ئەگەر بە هەر هۆیەک بە شێوەیەکی کاتی نەشبوو بە جووڵە، لە ڕاستیدا جەوهەر و ماهییەت و دینامیزمەکەی هەر لەجێگای خۆیەتی.

حەز دەکەم باسەکە بە هێنانەوەی نموونەیەکی سادە ڕوون بکەمەوە. وای دابنێین وەرزشکارێک ساڵێکی ماوە هەیە هەتا بە دارشتن و بەڕێوەبردنی کۆمەڵێک پرۆگرامی تایبەت بە ڕاهێنانی چڕوپڕ و ڕێکخستنی شێوازێکی لەبار بۆ ژیانی ڕۆژانە، ئامادەیییەکی جەستەیی تایبەت بۆ گەیشتن بە پلەی قارەمانیتی وەدەست بهێنێ. ئەم وەرزشکارە لە ماوەی ئەم یەک ساڵەدا هەموو ڕاهێنانەکانی بە شێوەیەکی شێلگیرانە بەڕێوە دەبا و شێوازی ژیانی ڕۆژانەی بە چەشنێک دەگۆڕێ کە لەگەڵ دۆخی وەدەست هێنانی پلەی قارەمانیتیدا گونجاو بێ و لە کۆتایی ساڵە دیاریکراوەکەدا باری جەستەیی ئەو وەزشکارە لەچاو ساڵی پێشوو گۆڕانکارییەکی ئەوتۆ بەخۆیەوە دەبینێ کە لە ڕوانگەی پسپۆڕانی بواری وەرزشەوە

ئەو کەســە بکرێ وەک کاندیدایەکی جیددی وەدەســت هێنانی پلەی قارەمانێتی حیسابی لەســەر بکرێ. لەم دۆخــەدا تەنانەت ئەگەر پێشــبرکێ وەرزشــییەکەش بە هەر هۆیەک بەرێوە نەچێ یان دوا بکەوێ، ئەو کەسە وەک وەرزشکارێکی جیددی و کارامە و پسپۆر چاوی لــێ دەکرێ و هــەر کاتێکیش بــواری کاری پراتیک و خۆنیشاندان لە مەیدانی کردەوەیدا بۆ رەخسا، ئەو وەرزشکارە بە کردەوە تواناییەکانی خــۆی نیشــان دەدا. لەم نموونەیــەدا ئەوەی گرینگە گۆڕینی شــێوازێک لە ژیانی ڕۆژانەیە کە تایبەت بە کەسێکی ئاسایی و مامناوەندییە بۆ دۆخ و شــێوازێک کە هەموو جــۆرە ڕاهێنــان و خــواردن و خەو و هەســتان و دانیشــتنی وەرزشــکارەکە لــە خزمەتــی وەدەست هێنانی چەشنە توانست و ئامادەیی و هێز و کارامەییەکە کە ئەو کەسە بکا بە یەکێک لە شانسەکانی قارەمانی.

ڕاســان لەڕاســتیدا بریتییە لە گۆڕینی شــێوازی ڕێکخستن و هەڵســووڕانی سیاســی و تەشــکیلاتی و چەکــداری بــە چەشــنێک کــە زیاترین پتانســییەلی شۆڕشــگێرانە و توانستی سیاسی لە جەستەی فیزیکیی حیزب و لە مێشکی بیرکەرەوە و دیسکۆرس‌خولقێنی تەشــکیلاتدا پاشــەکەوت بکا هەتا لە کات و ساتی پێویستدا ئەو پتانسیەلە ببێ بە جووڵە و دینامیزمی خەباتێکی بەربڵاوی جەماوەری. ئەگەر ئاوا چاو لە ڕاســان بکەین، گەڕانەوەی پێشــمەرگە بۆ ناوخۆ و دەســتپێ‌کردنەوەی بەرخۆدانــی چەکداریش دێتە ناو پێناســەی ڕاســان، بــەڵام پــرۆژەی بەربڵاوی ڕاســان ئەوەندەی چەند ئۆپەراســیۆنێکی چەکدارانە و چەند جەولەیەکی هێزی پێشمەرگە لەناوخۆی کوردستاندا بەرتەسک نابێتەوە.

لەم پێناسەیەدا ڕاسان بریتییە لە تێپەڕین لە دۆخێکی «ستەندبای»ی داسەپاو و زۆرەملی بۆ دۆخێک کە زیاترین پتانسییەلی شۆڕشگێرانە لە ماسوولکە و دەمار و ئێسقانی بزووتنەوەیەکی ڕزگاریبەخشدا بۆ وە جووڵە کەوتن و وە جووڵە خستن پاشەکەت کراوە. لەم پێناسەیەدا ڕاسان بریتییە لە گەیشتن بە شێوازێک لە هەڵسووڕان و ڕێکخستنی حیزبی کە زیاترین «سەرمایەی شۆڕشــگێرانە» بۆ بزووتنــەوەی کوردی دابین بکا. لەڕاستیدا ئێمە ســەرمایەی شۆڕشگێرانە بەم شــێوەیە پێناســە دەکەین: ســەرمایەی شۆڕشــگێرانە بریتییە لە بەکار هێنانی هەموو جۆرەکانی سەرمایە (سەرمایەی کۆمەڵایەتــی، ســـــەرمایەی فەرهەنگی، سەرمایەی ئابووری و سەرمائەی سیمبۆلیک) لە پێناو خەباتی جەماوەریدا. «سەرمایەی شۆڕشــگێرانە» لــە دوو قۆناغدا خۆی دەبینێتەوە: ١. پتانسییەلی وەجووڵە کەوتنی خودی حیزب ٢. پتانسییەلی وە جووڵە خستنی کۆمەڵگا و شــەقامی سیاســی لەلایەن حیزبەوە.

لــەم پێناســەیەدا حیــزب و کۆمەڵــگا پێوەندییەکــی دوولایەنەیــان پێکــەوە هەیە. واتــە حیــزب لە لایەکــەوە وزە دەبەخشــێ بــە کۆمەڵــگا و لەلایەکی دیکــەوە وزەی لێ وەردەگرێ و لەم ڕێگایەوە بە باشــترین شێوە سەرمایە هەمەچەشنەکان دەبن بە سەرمایەی شۆڕشــگێرانە. ئەو دوو قۆناغە لەڕاستیدا تێک تەنــراون و زەحمەتە بتوانیــن بڵێین کامەیان دەکەونــە پێش کامەیانەوە. بــۆ نموونە با وای دابنێیــن ڕیزبەندیی قۆناغــەکان وا لەبەر چاو دەگرین کە حیزب سەرەتا وزەی شۆڕشگێرانە لە کۆمەڵــگا وەردەگرێ و لە هەنگاوی دواتردا وزەی خەباتکارانــە دەدا بــە هەمان کۆمەڵگا. بــەڵام هەر لــە قۆناغی یەکەمیشــدا ئەم وزە

> ڕاسان لە جەوهەری خۆیدا بریتییە لە تێپەڕین لە فیگۆر و ئارایشێکی ڕێکخراوەیی و سیاسیی و دیسکۆرسیکی کەمتر چالاک بۆ فیگۆرێکی چالاک و هەڵسووڕ و شوێندانەر

شۆڕشگێڕانەیە لە کۆمەڵگایەک وەردەگرێ کە خۆی دەیان ساڵە بە شێوەی نابەرهەست و پەنامەکی وزەی خەباتکارانەی پێ بەخشیوە و دیسکۆرسی بزووتنەوەی بەسەردا بڵاو کردووەتەوە. وزەی سیاسی لە کۆمەڵگایەک وەردەگیرێ کە پێشتر لەڕووی سیاسییەوە هەتا ڕادەیەکی باش پێتێندرابێ. واتە کۆمەڵگا وەک بانکێک وایە کە کاتێک دەکرێ پارەی لێ بەرداشت بکرێ کە پێشتر پارەی لێ پاشەکەوت کرابێ. کەوابوو کاتێک ئێمە دەڵێین حیزب وزە لە کۆمەڵگا وەردەگرێ، دیارە کۆمەڵگا، کۆمەڵگایەکی نائامادە و خاو و ناسیاسی نییە و پێشتر وزەیەکی شۆڕشگێڕانەی تێدا پاشەکەوت کراوە. بەشێکی زۆر لە سیاسی بوونی کۆمەڵگا و وزەی پاشەکەوت کراویشی هەر دەگەڕێتەوە بۆ ئەو مێژووە خەباتکارانەیە کە بزووتنەوەی ئازادیخوازیی کورد لە سەدەی ڕابردوودا پێی بەخشیوە. بەم شێوەیە سەرمایەی شۆڕشگێڕانە ڕوو لە زیاد بوون دەکا و نافەوتێ. ڕەوتی زیاد کردنی سەرمایەی شۆڕشگێڕانە لەو حاڵەتانەدا دەوەستێ کە پێوەندیی نێوان حیزب و کۆمەڵگا یان لەلایەن حیزبەوە یان لەلایەن کۆمەڵگاوە بپچڕێ. دوو حاڵەت دەکرێ گریمانە بکرێ. یەکەم ئەو حاڵەتەیە حیزبە پێشڕەوەکان کاری خۆیان بکەن بەڵام کۆمەڵگا بەهەر هۆیەک بێ بە دەنگ ئەم حیزبانەوە نەیێ. دووەم ئەو حاڵەتەیە کۆمەڵگا هەڵسوور بێ بەڵام حیزبەکان لە مەیداندا نەمابن. بەڵام ئەم دوو حاڵەتانەش لە ڕاستیدا تەعبیر لە دۆخێکی گریمانەیی دەکەن ئەگینا هەم کۆمەڵگای هەڵسوور حیزبی خۆی دادەهێنێ، هەم حیزبی پێشڕەو دواجار کۆمەڵگا دەجووڵێنێ.

ئەم پێناسەیە لە حیزب، هەم خاڵی هاوبەشی لەگەڵ پێناسەی چەپی ئۆرتۆدۆکس لە حیزب هەیە هەم جیاوازیشی لەگەڵ هەیە و لێی تێدەپەڕێنێ. خاڵە هاوبەشەکەی لەمەدایە کە پێشڕەو بوون و خەباتکار بوون و ڕادیکاڵ بوونی حیزب گرینگیی پێ دەدرێ. بە گوێرەی ئەم ڕوانگەیە حیزبی پێشڕەو و تەشکیلاتی تۆکمە ناکرێ لە ڕەوتی خەبات پشت‌گوێ بخرێن. لەم پێناسەیەدا ڕادیکاڵ بوونی حیزب بە مانای زیدەڕۆیی و دابەزاندنی خەباتی حیزبی بۆ کاری توندوتیژ نییە. بەگوێرەی ئەم پێناسەیە حیزب بەم مانایە ڕادیکاڵە کە لە هەموو دەرەتانەکانی خەبات کەڵک وەردەگرێ و هەموو شێوازە گونجاوەکان بۆ بەرهەم هێنانی سەرمایەی شۆڕشگێڕانە لە جۆرەکانی دیکەی سەرمایە لەکار دەکا. واتە حیزب پەکی هیچ کام لە دینامیزمەکانی بۆ وە جووڵە کەوتن و وە جووڵە خستن ناخا. ڕادیکاڵ بوونی حیزب بەم مانایەیە کە حیزب لەگەڵ دیسکۆرسی شۆڕشگێڕانە لە ئاستی جیهانیدا پێوەندییەکی پتەو و ئۆرگانیکی هەبێ و لێهاتوویی ئەوەی بێ تەنانەت بیری تازەش بە دیسکۆرسی شۆڕشگێڕانەی ئەنترناسیۆنالیستی زیاد بکا و تیۆریی نوێی بۆ هەناردە بکا. ڕادیکاڵ بوونی حیزب لەمەدا خۆی دەبینێتەوە کە بزووتنەوەی ئێمە ئالاهەڵگری میسیانیزم و مەوعوودگەراییەکی سێکۆلار و مۆدێرن لەسەر بنەمای دامەزراندنی کۆمەڵگایەکی ئازاد و دادپەروەرانە بێ کە لە پلەی یەکەمدا بۆ مرۆڤی کوردی سەردەم و لە پلەی دواتردا بۆ هەموو مرۆڤێکی ئازادیخواز لە هەر شوێنێکی جیهان سەرنجڕاکێش و ئیلهام‌بەخش بێ و ئەم کۆمەڵگا نموونەیەش لە کوردستانێکدا کە هەر بەتەنیا مافی نەتەوەییی گەلی کوردی تێدا وەدی هاتووە نابینێتەوە بەڵکوو سەرەڕای خەبات بۆ وەدی هێنانی مافی نەتەوایەتی، ئەم میسیانیزمە لە بەرپاکردنی کۆمەڵگایەکدا دەبینێ کە بۆ هەموو هێزە ئازادیخواز و یەکسانیخوازەکان لە ئاستی جیهانیدا نموونە بێ.

بەڵام جیاوازییەکەی لەگەڵ حیزبی پێشڕەو لە دیسکۆرسی چەپی ئۆرتۆدۆکس لەمەدایە کە جگە لەوەی وزە دەبەخشێ بە کۆمەڵگا و ڕابەرایەتیی دەکا، وزەشی لێ وەردەگرێ و

لە زۆر حاڵەتدا خودموختاریی کۆمەڵگای لە هەندێک بواری وەک بواری فیکر و ئەندیشە لە لا گرینگە و ڕێزی بۆ دادەنێ.

لە دیسکۆرسی ئۆرتۆدۆکسدا حیزب چەرخدەندەیەکی چکۆڵەیە کە بە جووڵەی خۆی چەرخدەندەی گەورەی کۆمەڵگاش دەجووڵێنێ. واتە جووڵەکە لەبنەڕەتدا هی چەرخدەندە چکۆڵەکە واتە حیزبە کە بە هۆی جووڵانەوەی ئەوەوە کۆمەڵگاش وە جووڵە دەکەوێ. بەڵام لەم پێناسەیەی ئێمەدا حیزب و کۆمەڵگا لەڕاستیدا هەر دووکیان چنراوەی کروتەونێکی واحیدن و تێک تەنراون. وزە لێک وەردگرن و وزە پێک زیاد دەکەن. حیزب و کۆمەڵگا وەکوو هەور و دەریا لە ئەتمۆسفێری عەرزدان؛ هەور بەسەر دەریادا دەبارێ و ئاوی دەریاش هەمیسان دەبێتەوە بە هەڵم و هەورەکان ئاوس دەکاتەوە. ئەم سیکلە لەهەر لایەکەوە چەتی تێ بکەوێ ویشکەساڵی ڕوو دەدا.

خوازەی چەرخدەندەی چکۆڵە کە چەرخدەندەی گەورە وەجووڵە دەخا یان مۆتۆری چکۆڵە کە مۆتۆری گەورە وەکار دەخا وەبیر هێنەرەوەی نامیلکەیەکی بەنێوبانگ لە مەسعوودی ئەحمەدزادە، یەکێک لە بناغەدانەرانی فیداییانی خەڵقی ئێران، لە سەردەمی پەهلەویدایە. ئەحمەدزادە لە نامیلکەیەکدا بەناوی «خەباتی چەکدارانە، هەم تاکتیک و هەم ستراتێژی» باسی ئەوەی کرد کە خەباتی پارتیزانی وەکوو داینەمۆیەکی چکۆڵە وایە کە داینەمۆیەکی گەورە (زۆرینەی کۆمەڵگا) وەکار دەخا. واتە هەتا ئەو داینەمۆ چکۆڵەیە وەکار نەکەوێ داینەمۆ گەورەکە ناکەوێتە گەڕ. ئەم گوتەیە لە پێش‌گریمانەیەکەوە سەرچاوە دەگرێ. ئەم پێش‌گریمانەیە لە نامیلکەیەکی دیکە کە هاوسەنگەرێکی ئەحمەدزادە واتە ئەمیر پەرویز پوویان نووسیبووی، باسی لەسەر کرابوو. پوویان پێی وابوو پرانی کۆمەڵگا لەوپەڕی بێ‌هێزی و بێ‌هەڵوێستیدایە و بە بێ ڕاپەڕینی چەکدارانەی هێزێکی شۆڕشگێر کۆمەڵگا هەر لەم خەوە قورسەدا دەمێنێتەوە.

بەگوێرەی تیۆرییەکانی دکتۆر قاسملوو، خەباتی چەکدارانە لە کوردستاندا بەشێک لە پرۆسەی سیاسەت کردنی ئەم بزووتنەوەیە بووە، واتە خەباتی چەکداری لەلای ئێمە تاکتیک بووە نەک ستراتێژی

ناوی نامیلکەکەی ئەمیر پەرویز پوویان «پێویستیی خەباتی چەکدارنە و ڕەت‌کردنەوەی تیۆریی مانەوە» بوو. پوویان لەم نامیلکەیەدا هێرشی کردە سەر ئەو کەسانەی هەر بەتەنیا بڕوایان بە تێکۆشانی سیاسی هەیە و خۆیان لە خەباتی چەکداری دەبوێرن. پوویان پێی وابوو ئەم حاڵەتە بریتییە لە پاسیڤ بوون لەسەر بنەمای «تیۆریی مانەوە»؛ واتە بێ‌هەڵوێستی و پاسیڤ بوون لەپێناو درێژە دان بە ژیان. پوویان لەم نامیلکەیەدا دوو جەمسەری ڕەهای لە بەرانبەر یەک دانابوو: یەکیان جەمسەری حکوومەت بوو کە ئەوپەڕی زەبروزەنگ دەنوێنێ و بەوپەڕی توندوتیژییەوە هێزی خۆی بەسەر کۆمەڵگادا دەسەپێنێ. جەمسەرەکەی دیکەش زۆرینەی کۆمەڵگا بوو کە لەبەرانبەر دەسەڵاتی ڕەهای حکوومەتدا لە حاڵەتی بێ‌هێزی و بێ‌دەسەڵاتیی ڕەهادا بوو. لە ڕوانگەی پوویانەوە ئەم کەش‌وهەوا ڕاوەستاو و گەندەڵە بە هۆی خەباتی چەکدارییەوە تێک دەشکا.[١]

لە ڕوانگەی پوویانەوە بنەمای سەرەکی تیۆریی مانەوە «دەست نەوەشاندن»ە. بەگوێرەی تیۆریی مانەوە «ئەگەر دەمانەوێ بمێنینەوە، دەبێ لە دەست وەشاندن خۆمان بپارێزین». پوویان دەڵێ پێچەوانەی ئەو گوتەیە ڕاستە؛ واتە: «ئەگەر دەمانەوێ بمێنینەوە، دەبێ دەست بوەشێنین»[٢] ئەگینا تێدا دەچین.

مەسعوود ئەحمەدزادە بەگوێرەی ئەم

پێش‌گریمانەیەی ئەمیرپەرویز پوویان کە دەڵێ کۆمەڵگا لە حاڵەتی پاسیڤ بوونی ڕەهادایە، دەڵێ گۆمی مەندی بێجووڵەییی کۆمەڵگا بەهۆی خەباتی چەکدارییەوە دەشڵەقێ و بەم شێوەیە داینەمۆی چکۆلەی هێزی چەکداری شۆڕشگێڕ، داینەمۆی گەورەی کۆمەڵگا وەگەڕ دەخا.

یەکەمین جیاوازیی گرینگی خەباتی چەکداری لە کوردستاندا، هەم لە قۆناغی کلاسیکدا و هەم لە قۆناغی تازەی ڕاساندا لێرەدا خۆی دەنوێنێ.

لە کوردستاندا هەرگیز خەباتی چەکداری «هەم وەکوو تاکتیک و هەم وەکوو ستراتێژی» چاوی لێ نەکراوە. بەگوێرەی تیۆرییەکانی دکتۆر قاسملوو، خەباتی چەکدارانە لە کوردستاندا بەشێک لە پرۆسەی سیاسەت کردنی ئەم بزووتنەوەیە بووە، واتە خەباتی چەکداری لەلای ئێمە تاکتیک بووە نەک ستراتێژی.

لە لایەکی دیکەوە لە قۆناغی نوێی خەباتی چەکداری واتە لە قۆناغی «ڕاسان»دا کۆمەڵگا هەرگیز وەکوو جەمسەری ڕەهای پاسیڤ بوون چاوی لێ ناکرێ. ئاراستە گشتی لە ڕاساندا بریتییە لە «لێک گرێ دانەوەی خەباتی شار و شاخ». ئەم ئاراستەیە لەسەر ئەم پێش‌گریمانەیە دامەزراوە کە کۆمەڵگا ـ کە لێرەدا بە خوازەی شار ناوی لێ هاتووە ـ خاوەنی هێزێکی ڕەسەنی زۆرزەوەندە. (چەمکی «شار» لێرەدا لە بەرانبەر چەمکی «دێ»دا نەهاتووە، بەڵکوو لە بەرانبەر چەمکی «شاخ»دا هاتووە. چونکە «دێ» لە خەباتی کوردستاندا لە کۆنەوە دەورێکی زۆر حاستەمی هەبووە. لە تەعبیری خەباتی شار و شاخدا مەبەست لە «شار» هەموو ئەو دەرەتانە مەدەنییانەن کە بەهۆی خەڵکی سیڤیلەوە ـ چ خەڵکی شار بن و چ خەڵکی دێ ـ چالاک دەبن. مەبەست لە شاخیش کۆی ئەو دەرەتانە سیاسی و شۆڕشگێڕانەیەن کە بەهۆی ئەحزابی پێشەنگ و خەباتکارەوە چالاک دەبن).

لە ڕوانگەی ئێمەوە، کۆمەڵگا چەرخدەندەی گەورەی ڕاوەستاو نییە کە دەبێ بە هۆی چەرخدەندەی چکۆلەی خەباتی چەکدارییەوە بکەوێتە گەڕ. بەڵکوو ئەم دووانە دوو چەرخدەندەن کە بە شێوەی فیدبەک لە یەکتر سووتەمەنی وەردەگرن و وزەی شۆڕشگێڕانە دەبەخشن بە یەکتر. لەسەر بنەمای ئەم ڕوانگەیە بە حەزف کردنی جەمسەری «شار» هەر لە بنەڕەتدا «سەرمایەی شۆڕشگێڕانە» بەرهەم نایێ.

ئەوەی ڕاستی بێ هەم ئەمیر پەرویزی پوویان و هەم مەسعوودی ئەحمەدزادە لە بۆچوونەکانیاندا لەژێر کارتێکردنی تیۆرییەکانی بیرمەندێکی شۆڕشگێڕی مارکسیست بەناوی «ڕێژی دێبرێ»دا بوون. دێبرێ ڕووناکبیرێکی چەپی فەرانسەوی بوو کە هاوڕێی چێ گیڤارا و فیدل کاسترۆ بوو. کتێبێکی دێبرێ بەناوی «شۆڕش لە ناو شۆڕشدا» سەرچاوەی ئیلهامی کەسانێکی وەک پوویان و ئەحمەدزادە بوو.

چاوپێداگێڕانەوە و شرۆڤە کردنی تیۆرییەکانی دێبرێ و چۆنیەتی کەڵک وەرگرتنی ڕووناکبیرانی ئێرانی لە تیۆرییەکانی دێبرێ لە کاتی شەڕی چەکدارییەوە لە سەردەمی پەهلەویدا هەتا ڕەتکردنەوە و شەرمەزار کردنەوەی بزووتنەوەی چەکداری و خەباتی ڕادیکاڵ لە سەردەمی ئیسلاحاتی کۆماری ئیسلامیدا، بۆ ڕووناکبیرانی خەباتکاری کوردی ڕۆژهەڵات یەکجار زۆر پێویستە.

ئەگەر ئێمەی کورد بە شێوەیەکی مێژوویی و شیکارانە چاوێک لە ڕەوتی گۆڕانکاریی سووژەی ڕووناکبیری چەپی ئێرانی لە سەردەمی پەهلەوییەوە هەتا چل ساڵ دوای کۆماری ئیسلامی بخشێنین، دەبینین ئەو سووژەیە لە بەرگری کردن لە خەباتێکی چەکداریی کوێرانە لە سەردەمی پەهلەوییەوە گەیشتووە بە داکۆکی کردن لە شێوە ڕیفۆرمێکی نەزۆک و بێبڕست لە سەردەمی کۆماری ئیسلامیدا. ڕووناکبیری چەپی ئێرانی کە لە سەردەمی پەهلەویدا بڕوای بە خەباتی چەکدارانە هەبوو، کۆمەڵگای

وەکوو هەرەمەیەکی زەبەلاحی بێجووڵە و نارەسەن دەدیت کە دەبوو بە هۆی هێزێکی ڕادیکاڵی شۆڕشگێڕەوە وە جووڵە بکەوێ. هەمان سووژەی شۆڕشگێڕ لە سەردەمی کۆماری ئیسلامیدا هێندە بەرەو سووژەیەکی پاستۆریزە و سانتیمانتاڵ هەڵخلیسکا کە بێزی لە هەر چەشنە خەباتێکی شۆڕشگێڕانە دەبێتەوە و بەرەوڕوو بوونەوەی ڕادیکاڵ لەگەڵ سیستەمی دڕندەی کۆماری ئیسلامی بە «توندوتیژی» حیساب دەکا. ئەم سووژەیە ـ کە لەو جەمسەرەوە هەڵخلیسکاوە بۆ ئەم جەمسەرە ـ هەم نموونەی تێکۆشەری سیاسیی هەیە (وەک فەڕڕوخی نیگەهدار) هەم نموونەی نووسەر و ڕووناکبیری هەیە (وەک بابەکی ئەحمەدی). ئەم کەسانەی لێرەدا ناویان هات لەڕاستیدا هەر دوو ناو نین لەناو هەندێک ناوی زۆروزەوەندی دیکە. ئەوانە دوو کەسی تیپیکاڵ لە سووژەی تێکۆشەری ئێرانین کە لە چەپێکی خەست و ئۆرتۆدۆکسەوە هەڵخلیسکاون بۆ ڕیفۆرمخوازییەکی حکوومەتیی ئەستێور و بێجەوهەر.

ئەگەر مەیلی ئۆرتۆدۆکسی ئەو سووژەیە بەر لە شۆڕشی ساڵی پەنجا و حەوت لە نامیلکەکانی پوویان و ئەحمەدزادەدا خۆی دەردەخا، مەیلی کوێر کردنەوەی هەر مۆدێلێک بۆ خەباتی شۆڕشگێڕانە لەلایەن سووژەی ڕووناکبیری ئێرانییەوە بە زەقترین شێوەی خۆی، لە ژمارەی ١٢ی گۆڤاری «اندیشە پویا»دا بە دیار دەکەوێ کە تەرخان کراوە بە شەرمەزار کردنەوەی بێئەملاوئەولای هەر چەشنە خەباتێکی شۆڕشگێڕانە. ئەم ژمارەیەی «اندیشە پویا» لە مێژووی ڕووناکبیریی ئێرانیدا گرینگییەکی لەڕادەبەدەری هەیە.

لەم گۆڤارەدا بە بیانووی خوێندنەوەیەکی ڕەخنەگرانەی مێژووی جەریانی چەپ بەر لە شۆڕشی ٥٧، دروستی و شوێندانەر بوونی هەر چەشنە خەباتێکی شۆڕشگێڕانە لە داهاتووشدا ڕەت دەکرێتەوە. سەردێڕی ئەم ژمارەیە بریتی یە لە «فداییان جهل». دیارە ئەم سەردێڕە لە پلەی یەکەمدا ئاماژەی بۆ ڕێکخراوی فەداییانی خەڵق دەکرد و لە پلەی دووەمدا هەموو ئەو کەسانەی کە بروایان بە خەباتی شۆڕشگێڕانە هەیە بە نەزان و گەمژە و کاڵفام ناو دەهێنا. هەر لە دووتوێی ئەم باسوخواسانەدا بوو کە ڕووناکبیرێکی ناوبەدەرەوەی وەک بابەک ئەحمەدی کە بەر لە شۆڕش داکۆکی لە خەباتی شۆڕشگێڕانە دەکرد، تۆبە و شەرمەزاریی خۆی لەم ڕابردووە بە ئاشکرا ڕاگەیاند. ئەم باسوخواسانە بە ئاشکرا تەعبیریان لە چەشنە وەرچەرخانێکی پارادایمی لەناو ڕووناکبیرانی ئێرانیدا دەکرد.

ڕاستییەکەی ئەوەیە سەرەڕای هەموو ئەو پێوەندییانەی ڕووناکبیری کوردی ڕۆژهەڵات لەگەڵ جەریانی ڕووناکبیریی ئێرانیدا هەیەتی، تێگەیشتنی ڕووناکبیری کورد هەم لە خەباتی چەکداری و هەم لە خەباتی ڕیفۆرمیستی جیاوازیی بنەڕەتی و جەوهەریی لەگەڵ تێگەیشتنی ڕووناکبیری فارسدا هەیە و هەبووە. ئێمە نە لە ڕابردوودا وەکوو ستراتێژی چاومان لە خەباتی چەکداری کردووە، نە ئێستاش پێمان وایە بەرخۆدانی شۆڕشگێڕانە تابۆ و حەرامێکی سیاسییە. ئێستاش کە ڕیفۆرمخوازیی حکوومەتی بە جووڵەیەکی ئەستێور دەزانین، وا نییە بڕوامان بە خەباتی مەدەنیی شوێندانەر نەبێ. بەڵام ئەوەی تێگەیشتنی ئێمە لە خەباتی مەدەنی لە تێگەیشتنی بەشێک لە ڕووناکبیرانی ئێرانی و لە ئیسلاحتەڵەبی جیا دەکاتەوە ئەوەیە کە ئێمە هۆی نەزۆک بوونی ڕیفۆرمخوازی دوای دووی جۆزەردانی ١٣٧٦ دەگێڕینەوە بۆ دانانی داینەمۆی ئەو جووڵەیە لەناو خودی ستراکتۆری ڕێژیمی ئیسلامیدا. دواتر ئەو بابەتە بەتەسەلی شی دەکەینەوە، ئێستا ئاوڕێکی دیکە لە ڕێژێ دێبرێ و تیۆرییەکانی و چۆنیەتیی شوێندانانی لەسەر سووژەی ڕووناکبیری ئێرانی هەم لە سیما چالاکەکەیدا و هەم لە سیما پاسیڤەکەیدا دەدەینەوە.

هەر وەک باسمان کرد کتێبێکی دێبرێ کە بە خەستی کاری کردە سەر بزووتنەوەی

چەکداری لە ئێران بریتی بوولە «شۆڕش لە ناو شۆڕشدا». زۆریەک لە تیۆرییەکانی نامیلکەکانی پوویان و ئەحمەدزادە، وەرگێردراوی ڕستەکانی ئەو کتێبەی دێبرێ بوون. ئەو خەباتە چەکدارییەی لە ئاخروئۆخری دەیەی چلی هەتاوی لە سیاهکەلەوە دەستی پێ کرد و دواتر هەتا ڕادەیەک کێشرایە ناو شارەکانی ئێران، شوێنیان لەو نامیلکانەوە وەردەگرت. بەڵام دێبرێ دواتر کتێبێکی دیکەی نووسی کە لە حوکمی پەشیمان بوونەوە لە کتێبەکەی پێشووی واتە «شۆڕش لەناو شۆڕشدا»بوو. ناوی کتێبی دواتری دێبرێ «ڕەخنە گرتن لە چەک» بوو. دێبرێ لەم کتێبەیدا بۆچوونەکانی خۆی دەرحەق بە داکۆکی کردن لە خەباتی چەکداریی بەتەواوی ڕەت کردەوە. یەکەمین ڕووناکبیری چەپی ئێرانی کە بەئاشکرا شوێنەوەرگرتنی خۆی لە کتێبی دووەمی دێبرێ دەرخست محەممەدی موختاری بوو. موختاری لە قەتڵە زنجیرییەکاندا وەبەر هات و بەهۆی مەئموورانی کۆماری ئیسلامییەوە گیانی لێ ئەستێندرا. موختاری لە کتێبێکی خۆیدا (انسان در شعر معاصر) خەباتی چەکداری ڕەت کردەوە و هەڵیکوتایە سەر ئەحمەدی شاملوو وەک شاعیر و ڕووناکبیرێک کە بڕوای بەم چەشنە بزووتنەوەیە هەیە و بە شێعرە حەماسییەکانی برەو بە خەباتی چەکداری دەدا. موختاری لەم هەڵکوتانەیدا ناوی کتێبی دووەمی دێبرێیی هێنا و جگە لە شاملوو خەباتکارانی شۆڕشگێڕی بەر لە شۆڕشی ٥٧یشی بە خەتابار زانی.

شاملوو کاتێک ئەو کتێبەی موختاریی خوێندبووەوە گوتبووی خۆزیا موختاری هەر بەتەنیا غەدری لە من کردبا بەڵام غەدری لەو خەباتکارە لەخۆبوردوو و گیانبەختکردووانە نەکردبا. بیست ساڵ دوای ئەم نووسینەی موختاری هەر لەم گۆڤارەی «اندیشه پویا»دا چەندین وتار نووسران کە شاملوویان وەک کەسێکی فێڵباز و درۆزن شەرمەزار دەکردوە. ئەوە نیشانی دەدا کە بەشێک لە ڕووناکبیرانی ئێرانی ڕاشکاوانە بڕیاریان داوە تەنانەت بە نرخی ڕەش کردنەوەی ناوی ناودارانی خۆشیان بێ، نەهێڵن بیرۆکەی خەباتی شۆڕشگێڕانە لە ئێرانی ئەمڕۆدا پەرە بستێنێ.

دەکرێ بڵێین مێژووی تێگەیشتنی ڕووناکبیری چەپی ئێرانی لە چەمکی خەبات ـ لە یەکێک لە خەتەکانی خۆیدا ـ و لە ماوی شێست ساڵی ڕابردوودا لە کتێبی یەکەمی دێبرێوە دەستی پێ کرد و گەیشت بە کتێبی دووەمی دێبرێ. ئەوە داستانی هێڵێک لە پانتایی سیاسەت و ڕووناکبیریی ئێرانیدا بوو کە بە حەماسەوە دەستی پێ کرد و بە تراژێدی درێژەی کێشا و بە دارمانێکەوە کۆتایی پێهات.

یەکێک لە دەلالەتەکانی ڕاسان ئەوەیە کە سووژەی ڕووناکبیر و سیاسیی کورد بە شێوەیەکی سەربەخۆ چاو لە پێداویستییەکانی خەباتی ئازادیخوازانەی کوردستان دەکا و ئەو نوسخەیەی لە تاران و لە ناوەندەکانی پێوەندیدار بە دەزگا حکوومییەکان بۆ شێوازی خەباتی سیاسی دەپێچرێتەوە، لە کوردستاندا بە وڵامدەر نازانێ. سووژەی سیاسی و ڕووناکبیری کورد هەم لە سەردەمی پەهلەویدا و هەم لە سەردەمی کۆماری ئیسلامیدا شێوەی خەباتی خۆی بە گوێرەی داخوازییەکانی هەلومەرجی کۆمەڵگای خۆی دیاریی کردووە و دیاری دەکا. ئەو نوسخەیەی ناسیۆنالیزمی ناوەندخواز لە تارانەوە یان تەنانەت لە پێگەی ئۆپۆزیسیۆنەوە بۆ کوردستانی بەرێ دەکا بێ هیچ دردۆنگییەک بۆ ئەستاندنەوەی جەوهەری شۆڕشگێڕانە و پتانسییەلی خەباتکارانەی بزووتنەوەی کورد گەڵاڵە کراوە. ڕاسان بەم پێش گریمانەیەوە گەڵاڵەی بۆ دادەڕێژرێ، کە ئێمە دەبێ خۆمان نوسخەی خەباتی خۆمان بپێچینەوە.

پەراوێزەکان

١. مازیار بهروز، شورشیان آرمانخواه، ناکامی چپ در ایران، تهران، انتشارات ققنوس، ص ١٠٧.

٢. هوشنگ ماهرویان، رژی دبره و انقلاب کوبا، شهروند، شماره ٥٥، تیرماه ١٣٨٧.

ئێمە و شەقام

ژاکان سنەیی

ئاماژە

ئەم ڕستەیەی کە دیموکراسی لە سندۆقی دەنگدانەوە مسۆگەر ئەبێت، ڕستەیەکی ڕیفۆرمخوازانی ئێرانە کە بەردەوام هەوڵیان داوە بەم دەستەواژەیەوە خەڵک بخلاوێنن. ئەمەشیان وەک هەنێ هەوڵی بێبنەمای دیکەیانە وەک ئەوەی کە ئێمە لە نێوان خراپ و خراپتر ڕێگەیەکمان نیە بێجگە هەڵبژاردنی خراپەکە و زۆر نموونەی لەم چەشنە کە هەوڵی ئەم وتارە نە دەرخستنی سیمای ڕاستەقینەی ڕیفۆرمخوازانە و نە دەرخستنی گرنگیی هەڵبژاردن و سندۆقی دەنگدان، بەڵکوو هەوڵێکە بۆ بەهەند وەرگرتنی شەقام وەک شوێنێکی عەینی بۆ دەربڕینی ناڕەزایەتی بەرانبەر هەر جۆرە ڕژێمێکی دیکتاتۆڕ هەروەها وەسەرخستنی مەدەنییانەی ناڕەزایەتی.

ئێمە نە لە وڵاتێکی ئازاددا دەژین نە سیستەمێکی دیموکراتیک حوکمڕانیمان بەسەردا دەکات، بەڵکوو لە دۆزەخێک بەناوی ڕۆژهەڵاتی ناڤین و لە ئێرانێکی دۆزەخی‌تر دەژین، کەوایە با لەسەر ئەرزی واقیع قسە بکەین و هەڵوێستەکانمان لەم سۆنگەیەوە بێت. ئەوەی ڕاستی بێ تەنانەت لە وڵاتە ئازاد و لیبراڵەکاندا هێشتا شەقام ڕۆڵی سەرەکی ئەگێڕێ و هێشتا خەڵک وەک ئیمکانێک بۆ چەسپاندنی مافە زەوتکراوەکانیان کەڵکی لێ وەرئەگرن. بۆیە باس کردن لەهەر چەشنە گۆڕانکاریی سیاسی و کۆمەڵایەتی و بگرە تەنانەت هونەریش بە بێ لەبەرچاوگرتنی شەقام بێ مانایە و ئەگەر لە باری مەعریفی و فەلسەفییەکەشی قووڵ بینەوە شەقام خۆی سووژەیە نەک ئۆبژە و هەموو ئێلێمان و پێکهاتەیەکی شەقام بەشێکە و تەنانەت وەک ئەندامێکی کۆمەڵگا خاوەن ئەکتە و نەک شوێنێکە بۆ کۆکردنەوەی هێزی جەماوەر بەڵکوو هاندەرە بۆ هەر چەشنە بزووتنەوەیەک.

زۆرن ئەو شەقامانەی لە یەک سەدەی ڕابردوودا ناویان لە مێژووی بزووتنەکاندا تۆمار کراوە و بوون بە پێناسە و شوناسی مرۆڤی سەردەم. هەر لێرەوە کە گرنگە هێزی شەقام جیددی وەربگرین و نابێ فەرامۆش بکەین ئەوەی شەقامی لە کۆنترۆڵدا بێ (لێرە مەبەستم ڕای گشتیە) لە هەر چەشنە دانوستان و گوشارێکا باڵادەستە و بەرگی براوەی مەیدانی سیاسییە.

مانگرتن وەک هەوڵێک بۆ نارەزایەتی دەربڕین دژ بە ڕژێمە پاوانخواز و دیکتاتۆرەکان، برێ جار تەنانەت لە وڵاتە دیموکراتەکانیشدا، خاوەن مێژوویەکی کۆنە. بەتایبەت لە سەدەی بیستەم بەملاوە شێوازێکی نوێ لە خەباتی مەدەنی و جۆرێک نارەزایەتیی سیاسییە و لە زۆرێک لە وڵاتاندا وەک کولتوورێکی باو، دژوارترین جۆری نارەزایەتییە دژ بە دەسەڵاتداران کە لە لایەن چالاکانی مەدەنییەوە چ بە شێوەی مانگرتنی تاک یان بە شێوەی گشتی بۆ جێبەجێ کردنی داخوازییەکان ئەنجام ئەدرێ. کوردیش بەردەوام وەک نەتەوەیەک لە هەر چوار پارچەی کوردستان بۆ نارەزایەتی دژ بە داگیرکەرانی کوردستان لە درێژەی خەباتی چەکداریی خۆیدا دەیان مانگرتنی سەرانسەریی ڕێکخستوە کە زۆربەیان لە مێژوودا تۆمار کراون.

خەباتی مەدەنییانە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، بەتایبەت پاش شۆڕشی ئیسلامی، لە چاو ناوچەکانی دیکەی ئێراندا خاوەن مێژوویەکی تایبەتە. هەر لەیەکەم ڕۆژەکانی دامەزراندنی کۆماری ئیسلامیدا، کۆچی مێژوویی شاری مەریوان و پشتیوانیی شارەکانی دیکەی کوردستان نموونەیەکی بەرچاوە لەو هەوڵە مەدەنییانەیە.

خەڵکی کوردستان لە پەنای خەباتی چەکداریی باشدا توانیان لە هێزی مەدەنی وەک ئیمکان و زەرفیەتێک بۆ داواکارییەکانیان کەڵک وەرگرن و تا دەهات ئەو چالاکییانە بەردەوام لە قەوارە و شێوازی جۆراوجۆردا خۆی دەردەخست. جیاوازییەک لە نێوان ئەکتی مەدەنیی خەڵکی کوردستان لەگەڵ بەشەکانی دیکەی ئێراندا دەبینردرا و هەموو مانگرتنەکانی کوردستان و نارەزایەتییەکان مانادار بوون.

ئەتوانین بڵێین کوردستان مەکۆی خەباتی مەدەنی لە ئێراندا بوە، تەنانەت بەشداری کردن یان نەکردن لە هەڵبژاردنەکاندا. وەک لە خولی چوارەمی سەرۆککۆماریدا، خەڵکی کوردستان لەبەر ڕقێک لە ڕەفسەنجانی بوویان، دەنگیان بە بەرانبەرەکەی دا. هەڵسووکەوتی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لەچاو شوێنەکانی دیکەی ئێراندا جیاواز بووە و ئەمەش ئاساییە و ئەو هەڵاواردنە ڕەگەزی و مەزهەبییە لە کوردستاندا وای کردووە کە داواکارییەکانیش جیاواز بن و بەداخەوە لە کاتە هەستیارەکاندا، شارەکانی ئێران هیچکات بەهانای خەڵکی کوردستانەوە نەهاتوون و کێشەکانی کوردستانیان لەدەرەوەی کێشەی خۆیان زانیوە و تەنانەت ڕۆشنبیرەکانیشیان بە نیسبەت زوڵمێک لە کوردستاندا بەرەو ڕووی خەڵک بۆتەوە، بێدەنگیان هەڵبژاردووە.

ئەو شۆڕشە جەماوەرییە کاتی شەهیدکردنی «شوانە قادری» لە لایەن هێزە ئەمنییەکانی

کۆماری ئیسلامی یان ئەو مانگرتنە بۆ شەهید «فەرزاد کەمانگەر» کە سەرانسەری کوردستانی تەنیبوو لەو نموونانەن کە بەداخەوە کوردستان تەنها خۆی بەڕێوەی ئەبرد، بەڵام وەک خۆی ئەزموونێکی سەرکەوتوو بوو لە چالاکیی مەدەنیی ڕۆژهەڵات و لە مێژووی بزووتنەوەی ڕۆژهەڵاتدا تۆمار کرا. ئەگەرچی بەهەمان شێوەش لە شۆڕشە بەرفراوانەکەی ساڵی ٨٨ پاش نۆیەمین هەڵبژاردنی سەرۆککۆماریی کە ئەو ساختەکارییە و دەستبردنە ناو دەنگی دەنگدەران بووە هۆی نارەزایەتیی خەڵکی ئێران، بەڵام سەرەرای ئەوەی سەرانسەری ئێران چاوی لە ناوچە کوردنشینەکان بوو کەچی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی کوردستان هیچ پەرچەکردارێکی بەنیسبەت ئەو ڕووداوانە نیشان نەدا کە دواتر لێکۆڵەرانی سیاسی پێیان وابوو کە ئاساییە خەڵکی کوردستان خۆی ناخاتە داوی نێوان دوو باڵی بناژۆخواز و ڕیفۆرمخوازەوە و کێشەی کورد و کوردستان قووڵتر لەو شەڕەیەکە ئەو دوو باڵە سازیان کردووە و هەر دوو لا نیشانیان داوە کە لە کاتێکدا دەسەڵاتیان بەدەستەوە بووە وەک پرۆژەیەکی ئەمنی لە کوردستانیان ڕوانیوە.

ئەو نارەزایەتییانەی ئەم دواییەی ئێران و ئەو شەپۆلەی لە ڕێبەندانی ساڵی ٩٦ لە لایەن چینە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگای ئێرانی لە زۆرتر لە سەد شار کەوتە ڕێ، بە جۆرێک بوو کە هەر جۆرە مەشروعیەتێکی لە دەسەڵاتی کۆماری ئیسلامی سڕیەوە، تا ڕادەیەک کە کاربەدەستانی کۆماری ئیسلامی کەوتنە قەیرانی دەسەڵاتدارییەوە و زۆری نەمابوو ئەو هەوڵانە بە ئەنجام بگات و کۆتایی بە نزیک چوار دەیە زوڵم و زۆری کۆماری ئیسلامی بێت. بەڵام چی بوو و بۆچی بە ئەنجام نەگەیشت و نارەزایەتییەکان درێژەی نەبوو جێی تێرامانە و دەبێ لەسەری بکۆڵینەوە. لەم ناوەشدا پرس ئەوەیە کە بە ئەزموون بۆمان دەرکەوتووە سەرجەم نارەزایەتییەکان لە ناوچە کوردنشینەکان لەگەڵ نارەزایەتییەکان لە ناوچەکانی دیکەی ئێراندا هاوکات نەبووە. بە پێچەوانەکەشی هەر کات نارەزایەتییەکی سەرانسەری لە ئێران ڕوویداوە جمووجووڵێکی وا لە کوردستان نابیندرێ.

ئێستا پرس ئەوەیە کە ئایا دەتوانین بڵێین کە تاکی کورد بەو ئاستە لە وشیاری گەیشتووە کە چیدی نابێتە داردەستەی دوو باڵی سیاسی لە ئێران کە دواتر کێشەکانیان بەسەر کوردا هەر دەشکێننەوە و ئەم شەڕە شەڕی ئەوان نیە و شەڕی کورد شەڕی شوناسی نەتەوایەتییە لەگەڵ شوناسێک کە خۆی بە باڵادەست ئەزانێ و نەتەوەکانی دیکە دەستەمۆ ئەکات. ئایا ئەتوانین بڵێین ئێستا کورد پاش تاقی کردنەوەی هەموو ڕێگاکان بەو ئەنجامە گەیشتووە کە مسۆگەرکردن و چەسپاندنی مافەکانی تەنها بە مافی دیاری کردنی چارەنووس و خۆبەڕێوەبەری جێبەجێ ئەبێت.

ئێستا لە دۆخێکدا دەژین کە کورد پاش چل ساڵ لە تەمەنی کۆماری ئیسلامی هیچ ڕۆڵێکی لە بەڕێوەبردنی کار و بارەکاندا لە ئێران نییە. ئەمە لە کاتێکدایە کە هیچ حیزبێکی کوردی ڕێگەی پێ نادرێ بە شێوەی فەرمی چالاکی و تەنانەت نوێنەرایەتیی شەقامی کوردی بکات. ئەوەی لەپەرلەمانیش بە ناوی نوێنەری کوردەوە هەیە سەرجەم نوێنەری ڕژێمی تاران و گوێڕایەڵی دەسەڵاتی ناوەند.

لەم حاڵەتەدا کورد دەبێ چۆن دانوستان لەگەڵ تاران بکات و چۆن لەگەڵ ئۆپۆزیسیۆنی ناوەوە و دەرەوەی ئێران مامەڵە بکات؟ دەبێ بە چ گوتارێک بکەوێتە دانوستان. ئەو هەموو ئەزموونەی ئەم چەن ساڵەی کۆماری ئیسلامی نیشانی داوە کە نە کۆماری ئیسلامی و نە ئۆپۆزسیۆنی دەرەوە دانیان بە مافی کورددا نەناوە. ئەمەش بەشێکی ئەگەڕێتەوە بۆ پەرتەوازەیی و یەکدەنگ نەبوونی هێزی کوردی بە هەموو حیزبەکانیەوە و هەروەها یەک گوتار نەبوون و سەر لێ شێواویی کۆمەڵگای کوردی لە ڕۆژهەڵاتدا. ئەگەرچی باش دەزانین لە ئەگەری یەکدەنگ بوون و یەک هەڵوێست بوونی کۆمەڵگای کوردی، ڕەنگە دەسەڵاتداران دیسان هەر ملکەچی ویست و داخوازییەکانی کوردستانیان نەبن، بەڵام بە ئەزموون بۆمان

دەرکەوتووە کە هەر کات حیزبەکان بەهێز بوون و چالاکانی مەدەنی لە ناوەوە پرەهڵوێست و شێلگیرانەتر هەڵسوکەوتیان کردووە بە واتایەک هێزی شار و شاخ بەیەک ئاراستە و لەوپەڕی تواناکانیاندا دەرکەوتوون، دەسەڵاتی تاران بە جۆرێکی تر لە دۆزی کوردی ڕوانیوە. نموونەیەکی بەرچاو کە لەم دواییانەدا ڕووی دا کاتێ ١٧ی خەرمانانی ساڵی ٩٧ سێ چالاکی سیاسیی کورد ڕامین حوسەین پەناهی، زانیار و لوقمان مورادی لە سێدارە دران و هاوکات بنکەی دوو لایەنی حیزبی دیموکرات لە کۆیە لەلایەن سوپای تیرۆریستی پاسدارانەوە مووشەکباران کرا، ئەم ڕەفتارە قیزەونانەی کۆماری ئیسلامی بووە هۆی تووڕەیی و نارەزایەتیی خەڵکی کوردستان. بەجۆرێک لەسەر داوا و بەیانییەی سەرجەم حیزبە کوردییەکانی ڕۆژهەڵات، ڕۆژی ٢١ی خەرمانان وەک مانگرتنی سەرانسەری دەسنیشان کرا. سەرەڕای تۆقاندن و چاوترساندنی خەڵک و چالاکانی مەدەنیی کورد و پرۆپاگەندەی زۆرەوە، وەک بینیمان نەوەد لە سەدی خەڵکی کوردستان لە مانگرتنێکی بێ وێنەدا کار و چالاکییەکانی خۆیان ڕاگرت. ئەم مانگرتنە بەجۆرێک دەنگدانەوەی بوو کە تەنانەت بەرپرسانی کۆماری ئیسلامی و یەک لەوانە سەردار ڕەجەبی، فەرماندەی سوپای ناوچەی کوردستان لە پرێس کۆنفرانسێکدا وەک گلەیی و گازندە لە خەڵکی کوردستان دانی بەو مانگرتنە چاوەڕوانکراوەدا نابوو. ئەمەش دەری دەخات کە هێزی مەدەنیی کورد لە تۆپخانەکانی کۆماری ئیسلامی دەنگدارترە و هێشتا خەڵک بە حیزبە کوردستانییەکان وەفادارن.

ئەم بە دەنگەوە چوونەی حیزبەکوردییەکان لە لایەن خەڵکەوە بێ گومان ئەرکی حیزبەکانی قورستر کردووە و خەڵک چاوەڕێی پرۆژە و پلانی گونجاوتریان لێ ئەکەن و چالاکییە فەرهەنگی، سیاسی و تەنانەت نیزامییەکان دەبێ لە ئاست چاوەڕوانیی خەڵکدا بێت. هێزی نیزامی نەک وەک ئەوەی لە ئێراندا وەک هێزێکی سەرکوتکەر هەیە، بەڵکوو هێزی نیزامیی کورد هێزێکە بۆ پاراستنی خەڵک و وەک هێزێکی ڕزگاریدەر چاولێ ئەکرێ و دەبێ ئەمەش بزانین کوردستان ئێستا و زۆرتر لە هەمیشە لە دۆخێکی نائاساییدا دەژی. داگیرکەران تۆختر لە جاران وەک کۆلۆنیالیزم و ژێردەستە چاو لە کوردستان ئەکەن بۆیە دەبێ کورد خۆی بە هەندێ قسەوە نەخلاوێنێ و لە پەنای پتەو کردنی هێزی مەدەنی، هێزی نیزامی و باڵی نیزامیی قایمتر و بەهێزتر بێت.

ناسیۆنالیسم وەک میوەی سەردەمی مودێرن هێشتا بەرەیەکی ئەتۆی بۆ کورد نەبووە و زۆربەی وڵاتان لەم هەلە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان کەڵکیان وەرگرت و کورد بەو هەموو بەرەنگاری و بزووتنەوەیەوە تا ئێستا نەیتوانیوە دۆزی خۆی یەکلا بکاتەوە. ڕاستە هەندێ هۆکار و بەربەست هەیە کە بڕێکیان لەدەرەوی ئێرادەی نەتەوەی کورددا بووە، بەڵام بڕێکیشی ڕووبەڕووی بزووتنەوەی کوردی ئەبێتەوە کە ئەمەش دەبێ نوخبەی سیاسی و قەڵەم بەدەستانی کورد بە دەیان پەرتووک و وتار لەسەری بکۆڵنەوە و لایەنەکانی دەربخەن کە بەداخەوە لەم بوارەشدا کورد کەمتەرخەم بووە و ئارشیو و کتێبخانەی کوردی بۆش و بەتاڵە. وەک چۆن مێژووەکەی کە ڕۆژهەڵاتناسان یان ئەویدی و نەیارانی بۆیان نووسیوە، ڕەنگە چاوەڕوانی ئەوە بین کە هەر ئەمەش دیتران بۆمانی بکەن و لە ئەنجامدا دیترانیش مافی خۆمان دوودەستی پێشکەشمان بکەن. ئەوەی ڕاستی بێت وەک ئەرک لەسەر حیزبەکانە کە لە نەبوونی هەرچەشنە دەزگا و ڕێکخراوەیەکی کوردیدا، هەلێک بۆ قەڵەم بەدەستان بڕەخسێنن و ئاورێکی جیددی لەم کێشەیە بدەنەوە.

لە کوردستاندا هێشتا هیچ بنەمایەکی فیکری کە ناسیۆنالیسمی کوردی تێیا تیۆریزە بکەینەوە لەئارادا نییە و هەرچی هەیە تەنها هەنێ هەست و نەستی کرچ و کاڵە. پێویستە لەم ناسیۆناڵیسمە بەدەویە بەرەو ناسیۆناڵیسمێکی عەقڵانی هەنگاو بنێت. ڕاگرتنی هێزی شار(باڵی مەدەنی) و شاخ (باڵی نیزامی) و هاوسەنگییەک لە نێوانیاندا دەتوانێ بزووتنەوەی کوردی بەرەو پێشەوە ببات.

ڕاسانی تاراوگە

ئاسۆ ساڵح

ئاماژە

ڕۆژی ٩ی جولای ٢٠١٩ کوردستانیانی دانیشتووی ئۆرووپا، خۆپیشاندانێکی بەرینیان لە شاری بروکسێل وەڕێخست. لەم خۆپیشاندانەدا کە بە دەسپێشخەریی دەزگای ڕێکخستنی حیزبی دێمۆکراتی کوردستانی ئێران لە دەرەوەی وڵات ئامادە کرابوو، هەزاران کەس بەشدارییان کرد. بە وتەی زۆر لە چاودێرانی سیاسی، ئەم خۆپیشاندانە یەکەم خۆپیشاندانی بەرینی کوردی ڕۆژهەڵاتە کە لە دەرەوەی وڵات بەڕێوە دەچێت، بۆیە ناوی ڕاسانی تاراوگەی لێ نرا. لەم کورتە وتارەدا هەوڵ دەدرێت کە تیشک بخرێتە سەر ئەم خۆپیشاندانە کە بە ڕای نووسەر خاڵێکی وەرچەرخانە لە خەباتی کوردانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە ئۆرووپا و دەکرێت وەکوو سەرەتایەک بۆ بە ئۆرووپایی کردنی دۆزی کوردی ڕۆژهەڵات چاوی لێ بکەین.

کوردی دیاسپۆرا

وشەی دیاسپۆرا بە ڕای ڕاجێرز بروبەیکێر (٢٠٠٥) دەکرێ لە سەر ئەساسی سێ ئێلێمێنت پێناسە بکرێت:

١ دیاسپۆرا ژینگەیەکە، واتە شوێنێکە کە کۆمەڵێک، کۆمەڵگایەک یان کامیۆنیتییەک تێیدا دەژین.

٢ لەو ژینگەیە و لە ناو ئەو کۆمەڵگایە مەیلێک (گرایشێک) بەرەو نیشتمان هەیە، نیشتمانێک کە لە جیهانی ڕاستیدا بوونی هەیە یان نا.

٣ ئەم کۆمەڵگایە لەم ژینگەیە لە لایەن کۆمەڵگای خانەخوێوە گەمارۆ دراوە.

بە پێی ئەم سێ ئێلێمێنتە، دەکرێ بڵێین کە هەر جۆرە پەنابەرییەک (واتە دوور کەوتنەوە لە زێد و پەنابردن بۆ وڵاتێکی بیانی) نابێتە هۆی دروست بوونی دیاسپۆرا. هەر بەو پێیە دیاسپۆرا بە مانای کۆمەڵگای پەنابەرەکان نییە. زۆر کۆمەڵگای پەنابەرمان هەیە کە ناتوانین ناوی دیاسپۆرایان لێ بنێین.

دیاسپۆرا لە لایەن کۆمەڵێک لە پەنابەر (دوورکەوتوو لە زێد و نیشتمان) دروست دەبێت کە هێشتا پێوەندییەکانیان لەگەڵ نیشتمانیان نەپچڕاوە، ئەو پێوەندیە لە سەرەتادا پێوەندییەکی عاتیفییە، ئەو کەسانە هەستێکی زۆر بەهێزیان بۆ نیشتمانەکەیان هەیە، بە بێ لەبەرچاوگرتنی ئەوەی ئەو نیشتمانە وڵاتێکە (بە مانای بوونی دەوڵەت و چوارچێوەی دیاری کراوی جوغرافیایی-سیاسی) لە جیهانی ڕاستی دا یان نا. ئەم کۆمەڵگایە، هەستی نیشتمان دۆستییەکەیان لە ڕێگەی بەشداریی چالاکانە لە چالاکییە سیاسییەکاندا کە لە کۆمەڵگای خانەخوێ بەڕێوە دەچێت، پیشان دەدەن. کۆمەڵگای دیاسپۆرا هەوڵ دەدات کە لە پرۆسەی سیاسیی کۆمەڵگای خانەخوێدا بەشدار بێت و لە ڕێگای کاریگەری لە پرۆسەی بڕیاردانەدا، بتوانن کاریگەرییەکی پۆزیتیڤیان بۆ دۆزی نیشتمانەکەیان هەبێت. ئەوان هەوڵ دەدەن کە بارودۆخی سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابووریی نیشتمانێک بەرەو باشی بگۆڕن کە لەوانەیە قەت بۆ ئەو نیشتمانە نەگەڕێنەوە.

دیارە دەکرێ ئێلێمێنتێکی چوارەمیش بە تەعریفەکەی ڕاجێرز زیاد بکەین و ئەویش بوونی دەرفەتە لە کۆمەڵگای خانەخوێدا بۆ کۆمەڵگای دیاسپۆرا کە بتوانن کاری سیاسی و چالاکیان هەبێت. ئەو دەرفەتە دەکرێ دەرفەتی سیاسی واتە ئازادیی چالاکیی سیاسی بێت یان دەرفەتی ئابووری، واتە ئەندامانی کۆمەڵگای دیاسپۆرا توانایی ئەوەیان هەبێت کە بتوانن چالاکیی خۆبەخشانەیان هەبێت.

کورد لە دەرەوەی وڵات و بە تایبەت لە وڵاتانی ئۆروپایی کۆمەڵگایەکی دیاسپۆراییە، بۆیە زۆر ڕاستە ئەگەر وشەی دیاسپۆرا بۆ کورد بەکار ببەین. واتە ئەو کوردانە کە لە ئۆرووپا دەژین هەستێکی زۆر بەهێزیان بۆ نیشتمانەکەیان هەیە. ئەوان و بەرەی دواتریان (منداڵەکانیان) هەوڵ دەدەن لە پرۆسەی سیاسی و پرۆسەی بڕیاردانی وڵاتانی ئۆرووپاییدا بەشدار ببن و بەو شێوەیە کارێک بۆ نیشتمانەکەیان ئەنجام بدەن.

بە پێی لێکۆڵینەوەیەک کە د.بەهار باشەر، سەبارەت بە کورد لە دیاسپۆرا بۆ زانکۆی بۆغازچی تورکیە ئەنجامی داوە، کوردەکان لە ئۆرووپا بە هۆی چالاکییەکانیان و دیاربوونیانەوە، وەکوو «گەلێک کە باشترین ڕێکخستنی دیاسپۆراییان لە ئۆرووپا هەیە» دەناسرێن. هەر لەم لێکۆڵینەوەیەدا هاتووە کە کوردەکان چالاکییەکانیان لە ئۆرووپا وەکوو بەشێک لە خەباتیان لە کوردستان دەبینن و هەوڵ دەدەن بەو شێوەیە سەرنجی دەوڵەتە ئورووپاییەکان، ڕێکخراوە مەدەنییەکان ومیدیاکان بۆ سەر دۆزی کورد ڕاکێشن.

کوردستانییان لە دەرەوەی وڵات وەکوو ئاوێنەیەک لە کوردستان، کۆمەڵگایەکی نایەکدەستە واتە پێکهاتووە لە گرووپە جیاجیاکان، چینە جیاوازەکان، ئایینەکان و ئیدئۆلۆژییەکان، بەڵام خاڵی هاوبەش لە ناو ئەواندا بوونی شوناسێکی بەهێزی کوردانەیە و هەروەها هەستێکی تایبەتیان کە بۆ زێد و نیشتمانیان هەیە. هەر ئەوەش بۆتە هۆی ئەوەی کە بە وتەی د.بەهار باشەر، وەکوو گەلێک کە باشترین ڕێکخستنی دیاسپۆراییان لە ئۆرووپا هەیە بناسرێن.

کوردی ڕۆژهەڵات لە ئۆرووپا و ڕاسانی تاراوگە

جگە لەو دوو فاکتەرە، واتە هەبوونی شوناسی کوردی و هەست بۆ نیشتمان، کورد لە ئۆرووپا لەگەڵ کاری ڕێکخراوەیی زۆر ئاشنایان هەیە و زۆربەیان لە ناو

حیزبێکی سیاسی یان ڕێکخراوەیەک کە نزیکایەتیی لەگەڵ حیزبێکی سیاسی هەیە، تا ڕادەیەک زۆر یا کەم، چالاکن. ئەم خاڵە لە کوردی ڕۆژهەڵات زۆرتر بەدی دەکرێ، بە تایبەت کە دەروانینە نەتەوەکانی دیکەی ئێران لە ئۆرووپا یان بە گشتی خەڵکی دیکەی ئێران لە دەرەوە، کورد زۆرتر لە هەموویان لە ناو ڕێکخراوەکان و حیزبەکاندا بەشدارن.

بە پێی هەندێ سەرچاوە، ژمارەی کورد لە ئۆرووپا بە گشتی لە نێوان ١ بۆ ٢ ملیۆن کەسە. هەروەها هەر بە پێی ئەو سەرچاوانە (وەکوو ئەنستیتوی کورد لە پاریس یان ناوەندی کۆن-کورد یا هتد) ڕێژەی ئەو کوردانە کە تا ساڵی ٢٠٠٩ لە باکوور بەرەو ئۆرووپا هاتوون ٨٥ لە سەدی هەموو کوردەکانە. واتە ڕێژەی کوردی ڕۆژهەڵات، باشوور و ڕۆژئاوا بە گشتی ١٥ لە سەدی کوردەکانی دانیشتووی ئۆرووپا بووە. لەوانەیە ئێستا ئەگەر هاتنی کوردی ڕۆژئاوا پاش شەڕی سووریە و کوردی ڕۆژهەڵات کە لەم ساڵانەی دوایی دا زۆرتر بووە پێی زیاد کەین، ئەم ڕێژەیە ببێتە ٧٥-٢٥، واتە ٢٥ لە سەدی کورد لە دەرەوەی کوردی ڕۆژهەڵات، باشوور و ڕۆژئاوان.

واتە ئەگەر بڵێین ٢ ملیۆن کورد لە ئۆرووپا دەژین، ٥٠٠ هەزار کەسیان بە گشتی خەڵکی ڕۆژهەڵات، باشوور و ڕۆژئاوان. ئەگەر ڕادەی یەک بە سێ بۆ هەرکام لە بەرچاو بگرین، دەبینین بە گشتی ١٦٥ هەزار کوردی ڕۆژهەڵات لە ئۆرووپا دەژین کە زۆربەیان لە وڵاتانی سکاندیناڤی واتە سوید، نورویژ، فینلاند و دانمارک، و هەروەها ئاڵمان و فەرانسەن.

لە بەشەکانی دیکەی کوردستان هۆکاری ئەوەی کە کوردەکان ڕوویان لە ئۆرووپا کردووە تەنیا سیاسی نەبووە بەڵکوو ئابووری (هاتنی کوردەکانی باکوور پاش شەڕی دووهەمی جیهانی) و ژینگەییش (وەکوو بوومەلەرزە) بووە. بەڵام هاتنی زۆربەی هەرەزۆری کوردی ڕۆژهەڵات بۆ ئۆرووپا بە هۆکاری سیاسی بووە. بۆیە زۆر سەیر نییە ئەگەر لە ناو کوردەکانی ئۆرووپاش، ڕۆژهەڵاتییەکان زۆرتر چالاکن. ئەوان خۆیان لە ناو خەباتێکدا دەبیننەوە کە لە دەرەوەش بە شێوەیەک درێژەی هەیە.

ڕاسانی تاراوگە (خۆپیشاندانەکەی بێلژیک) ئەو ڕاستییەی بە ڕوونی پێشان دا کە کوردستانییانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان کە لە ئۆرووپا دەژین، چەندە کۆمەڵگایەکی چالاکن. بەشێکی زۆری ئەو کەسانە کە بەشداری خۆپیشاندانەکە بوون لە ڕێگەی زۆر دوورەوە هاتبوون و زۆر ماندوویەتییان چێشتبوو.

لەوانەیە پرسیار بکرێت کە بۆچی تا پێش ڕاسانی تاراوگە کەمتر چالاکییەکی سیاسیی ئاوا بەرینمان لێیان دەدیت. بۆ وەڵامی ئەو پرسیارە دەکرێ چەند هۆکار ناو ببرێت (لەم وتارەدا شوێنی ئەوە نییە کە ئەم هۆکارانە لێکبدرێنەوە). وەکوو: زۆربوونی ڕێکخراوەکان و کەمتر بوونی کاری هاوبەش لەنێوانیان، بارودۆخی سیاسیی کوردستان، بارودۆخی حیزبەکان و جیابوونەوەکان.

ڕاسانی تاراوگە و دەرفەتەکانی ئۆرووپا

یەکێ لەو کۆڵەکانە بۆ کۆمەڵگای دیاسپۆرا هەبوونی دەرفەتی سیاسییە. ئەم دەرفەتە بۆ کورد لە ئۆرووپا هەبووە. کۆمەڵناس توماس ڕێنارد پێی وایە دەرفەتە سیاسیەکانی ئۆرووپا بۆتە هۆی ئەوەی کە کوردەکان بتوانن بڕۆنە نێو سیستێمی سیاسیی ئۆرووپا و لەو ڕێگەیەوە بۆ نیشتمانەکەیان تێبکۆشن. ڕێنارد بۆ ئەم مەبەستە تێرمی «بە ئۆرووپایی کردنی بزوتنەوەی کوردی» بەکار دەبات.

هەروەها لێکۆڵەر ئێکاریوس کێللی پێی وایە کە سیستەمی ئۆرووپا چەندین شوێنی تایبەتی بۆ کاری لۆبی هەیە کە کوردەکان توانیویانە کەڵکی لێ وەربگرن یان خەریکی ئەو کارەن، وەکوو پارلەمانی ئۆرووپا، کۆمیسیۆنی ئۆرووپا، دادگای بەرزی ئۆرووپا، شوورای ئۆرووپا و دادگای بەرزی ئۆرووپا بۆ مافی مرۆڤ. دیارە لە لێکۆڵینەوەکاندا زۆرتر فوکووس دەخرێتە سەر کوردی باکووری کوردستان. بۆ وێنە ئەوان، بە هۆی بوونی تورکیە لە شووڕای ئۆرووپادا (نەک یەکێتیی ئۆرووپا)، چەندین جار دۆزی خۆیان بردۆتە داداگاکان.

پێویستە ئاماژەش بەوە بکرێ کە لە ئۆرووپا لابییەک هەیە کە دژ بە ئەندام بوونی تورکیە لە یەکێتیی ئۆرووپایە و بۆ ئەوەش زۆر چالاکانە کار دەکات. یەکێک لەو ئامێرانە کە بەدەست ئەم

لابیەوویە، کێشـــەی کورد لە تورکیەیە کە زۆر جار باســـی دەکەن و زەقی دەکەنەوە. ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی کە لە پەرلەمانی ئۆرووپا زۆر جار باسی کورد دەکرێت، بەڵام لێرە تەنیا مەبەست کوردی باکووری کوردستانە.

ڕاسانی تاراوگە و ئەو خۆپیشاندانە بەرینە کە لە بەردەم ناوەندە هەســـتیارەکانی ئۆرووپا بەڕێوەچوون، ئەوەی دەرخست کە کوردی ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش دەتوانن لەو دەرفەتانە کە هەیە کەڵک وەربگرن. دیارە ئێستا زۆر زووە کە کاریگەرییەکانی ئەم خۆپیشاندانە بـــە شـــێوەی کۆنکرێت ببینیـــن، بەڵام چـــاوەڕوان دەکرێ کە لە داهاتوودا یەکێتیـــی ئۆرووپا و ناوەندە سیاسییەکانی بە شـــێوەیەکی جیاوازتر بڕواننە دۆزی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان. دیارە ئەم خۆپیشاندانە بـــە چەند ئامانج ڕێکخرابوو کـــە گرینگترینی وەگەڕ خستنەوەی مەســـەلەی تێرۆری دوکتور قاسملوو و هاوڕێیانـــی بوو. بەڵام هەر لـــەو چوارچێوەیەدا مرۆڤ دەتوانێ چەند ئامانجی دیکەش بپێکێ، وەکوو ناساندی کۆماری ئیسلامی وەکوو ڕژێمێکی تێرۆریست لە لایەن یەکێتی ئۆرووپاوە و هەروەها باس کردنی کێشـــەی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان. ڕاسانی تاراوگە ئەو درگایەی کردەوە کە ئەم باسانە بێنە ناو ناوەندەکانی بڕیاردان لە پارلەمانی ئۆرووپا.

ڕاسانی تاراوگە و سیمای نوێ بوونەوەی خەباتی ڕۆژهەڵات

ڕەخنەیەک کە زۆر جار لـــە حیزبەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان گیراوە و سەرچاوەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ کۆماری ئیســـلامی (کە ئەم حیزبانـــە بە مردوو ناو دەبـــات) ئەوەیە کە نەیانتوانیوە ئەندامی نوێ بگرن و خۆیان نوێ بکەنەوە. ڕاسانی تاراوگە بە ڕوونی ئەوەی پیشـــان دا کە ئەم ڕەخنەیە نە تەنیا دروســـت نیە، بەڵکوو کۆڵەکەی ئێستای خەباتی کورد لە ڕۆژهەڵات و بە تایبەت حیزبی دێمۆکراتی کوردســـتانی ئێران، هێزی نوێیە.

بەشێک لەم هێزە ئەرکی پیرۆزی پێشمەرگایەتیی بەڕێـــوە بردووە و بە هەر هۆکارێک ئەگەر ئێســـتا لە دەرەوەیە، بە شـــێوەیەکی دیکە و بە ئامێرێکی دیکە خەبات دەکات. بەشـــێکی دیکەش شانازیی بوون لە ڕیزی پێشـــمەرگەیان نەبووە، بەڵام لە ســـەر هەمان ڕێبـــاز کە زۆرکەس خۆیان فیدا کرد، خەریکی کار و چالاکین. لە کۆتایی دا پێویستە بگوترێت کە ڕاسانی تاراوگە هەڵگری چەندی پەیام بوو.

پەیامێک بـــەرەو ناوەندەکانی بڕیار و بە بیروڕای گشـــتی لە ئۆرووپا کە دۆزی کورد لـــە ڕۆژهەڵاتی کوردستان پێویستە زۆرتر گرینگیی پێ بدرێت. نابێ ڕۆژانە باسی مافی مرۆڤ و مرۆڤایەتی بکرێت، بەڵام بە هەر هۆکارێک چاومان بەسەر ماف خورانی گەلێک و ڕەشە کوژیی ڕۆژانەی خەڵکێکدا ببەستین.

پەیامێک بەرەو ڕژێمی کۆماری ئیســـلامی کە خەباتی کورد لە ڕۆژهەڵات نە تەنیا نەمردووە، بەڵکوو بە گوڕ وتینتر لە جاران دەڕواتە پێش. ڕاســـان تەنیا ڕاسانی خەڵک لە ناو شارەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و ڕاسانی پێشمەرگە لە شاخەکانی کوردستان نییە، بەڵکوو ڕاسانی تاراواگەشە.

پەیامێکیش بۆ حیزبەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان کە وزە و پۆتانســـیێلێکی زۆر لـــە دەرەوەی وڵات و بە تایبـــەت لە ئۆرووپا هەیە کە نابێ بە فیڕۆ بچێت. بەشی ســـەرەکیی ئەم هێزە بەرەی نوێ و گەنجان کە پێویســـتە زۆرتر لە جاران گرینگییان پێ بدرێت. ڕاسان واتە کەڵک وەرگرتن لە هەموو وزەکان لە پێناو خەبات، یەکێ لەو وزە گرینگانە لە دەرەوەی وڵاتە و ڕاسانی تاراوگە بە ڕوونی ئەمەی پیشان دا.

سەرچاوەکان

1. Base, Dr. Bahar, 2013, "The Kurdish Diaspora In Europe: Identity Formation and Political Activism.", Postdoctoral Research Fellow, University of Warwich, Bogazici University Foreign Policy Forum

2. Eccarious, Kelly, 2002, "Political Movements and Leverage Points: Kurdish Activism in Europeam Diaspora.", The Journal of Muslim Minority Affairs, Vol. 22, No. 1

3. 1995, "The Kurdish Diaspora.", Fondation Institut Kurde De Paris, 2019

4. 2014, "The Kurdish Diaspora", The Kurdish Project, 2019

٥. ٢٠١٩، «ڕاســـانی تاراوگە لە ئۆرووپا بەڕێوە چوو»، ماڵپەڕی کوردستان میدیا، ١٨ی پووشپەڕی ٢٧١٩ی کوردی.

”وتوویژ“

تابلۆیەکی ٤٧ ـ ٤٦

ئەم تابلۆیە پێشکەشە بە
گیانی پاکی شەهیدان
و خەباتکارانی ڕێگای
ڕزگاریی کوردستان، بە
تایبەت جەنگاوەرانی
بزووتنەوەی
ساڵەکانی ٤٧ـ٤٦

بەشـــی یەکەم. ڕاسان، هەناوێک لە دوو زەمەن / هادی عەزیزی

مێژووی کوردستان بە گشتی لە زۆر شوێندا تووشـــی نارِوونی بووە و زۆر جـــار لە لایەن داگیرکەرانەوە یان لەبەر نەبوونی لێکۆڵینەوەی قووڵ و زانســـتی لە لایەن خـــودی کوردەوە نەیتوانیوە لە ســـاتێک کـــە وا کەوتۆتە ژێر لێکۆڵینەوە، ئامانجەکانی خۆی لە حەقیقەتی مێژوویدا بپێکێت.

بەشـــێکی ئەم مێژووە دەکەوێتە چەرخی نـــوێ و ســـەدەی ڕابـــردووەوە و ســـەرەڕای هەبوونـــی دیکۆمێنت وبەڵگـــە و بیرەوەری و تەنانەت زیندووبوونی کەسـایەتییەکانی ئەو ســـەردەمە، هێشـــتا هەژارییەکی زۆری پێوە دیارە.

ئامانجـــی ئەم نووســـینە، زیندووکردنەوە و هێنانـــەوە کایـــەی بەشـــێک لـــە مێژووی ڕۆژهەڵاتـــی کوردســـتانە کە بـــە تایبەتی لە دوای هەرەســـهێنانی کۆمـــاری کوردســـتان لە ڕووی دەســـەڵاتەوە هەتا نزیک کۆنگرەی ســـێی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران لە خۆ دەگرێت. ئەم ســـاڵانە کارگەلێگی زۆر بنەڕەتی و کۆڵەکەیی بە بووژاندنەوەی خەباتی ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان ئەنجـــام دەدرێت کە زۆر بەکرچ و کاڵی باســـی لێ کراوە و لە زۆر شوێنیش بە هۆکاری تایبەت بەردی لە سەر دانداروە.

کۆمـــاری کوردســـتان ئەگـــەر وەک حکوومەتێکـــی مۆدێرنی کوردی لەڕۆژهەڵات ناوی ببەین، دیارە ئەم دەستەواژەی مۆدێرن بوونە تەنیا چارتی تەشکیلاتی و حکوومەتی لە خۆ ناگرێت، بەڵکوو کۆمەڵێک خاڵی کردەوەیی و ڕوانینی کۆمار بەرامبەر بە خوێندن و مافی ژنـــان و منداڵان و فەرهەنگی کۆمەڵگەی ژێر دەسەڵاتی کۆمار لە خۆ دەگرێت.

گۆشـــەی جێگـــەی ســـەرنج ئەوەیە کە سەرەڕای کەم بوونی تەمەنی کۆمار، کۆمەڵێک هەنگاوی پێشکەوتنخوازانە و سەردەمییانە ئەو کات هەڵگیـــراوە، کە ئەگەر پلانی حکوومەتی پەهلـــەوی و بریتانیا بـــۆ ناوچەکانی خوارەوە کە لە ژێر دەســـەڵاتی ئینگلیزدا بوو، سەری نەگرتبا و پاشەکشـــەیان بە حەمەڕەشیدخان و جافرســـان ومەحموود خانی دزڵی نەکردبا، بە یەقینەوە دەتوانین بڵێین، ئەم سیســـتەمە هەمـــوو ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردســـتانی دەگرتەوە.

لە دوای کۆماری کوردستان زنجیرەیەک کار و چالاکی ئەنجـام دەدرێن کە دەتوانین وەک میرات و بناغەی بزووتنەوەی ٤٦ ـ ٤٧ چاوی لێ بکەین.

لەڕیـــزی یەکەمـــی ئـــەو چالاکییانە کە دەتوانیـــن وەک ســـاغ کردنـــەوەی حیزبی دیموکـــرات لێـــی بڕوانیـــن، کۆبوونەوەیەکی ١١ی ڕەشـــەمەی ســـاڵی ١٣٢٦ی هەتاوییە کـــە لە ماڵی غەنی بلووریان بەڕێوەدەچێت و کەسانێکی وەک غەنی بلووریان و محەممەد شاپەسەندی و سەدیق خاتەمی و عەزیزیوسفی و سەید خدر نیزامی (ســـەید پیرە) و سەید محەممەد ئیســـحاقی تێیدا بەشدارن و وەک کۆمیتەی سەرەتایی ساغ کردنەوەی حیزبی دیموکرات بڕیار دەدەن.

لـــە ســـەرەتادا پەیوەندی بە ئێحســـانی تەبەری وەک سەرکردایەتیی حیزبی توودەوە دەکەن، بەڵام هیچ وەڵامێکیان نادەنەوە، دواتر بەرەو باشووری کوردستان دەچن و چاویان بە شێخ لەتیفی کوڕی شێخ مەحموود دەکەوێ.

لـــە ١٩٤٨/١٠/٢٣ یەک ژمـــارە گۆڤار بە نـــاوی ڕێگا بڵاو دەکەنەوە کـــە تێیدا بانگەواز و چالاک بوونەوەی حیزبـــی دیموکرات بڵاو دەکەنەوە.

دوای ئـــەو بـــڵاو بوونەوەیـــە، زۆرینەی ئەندامانی کۆمیتەی ســـاغ کەرەوە دەگیرێن و بەشێکیشـــیان بۆ ناوچەکانی دیکەی ئێران دوور دەخرێنەوە.

ساڵی ١٩٥١ی زایینی و دوای ئازادبوونی ئەندامانی کۆمیتەی ســـاغکەرەوە، کەسانێکی

وەک غەنی بلووریان، ڕەحیم سولتانی، کەریم وەیسی، ڕەحیم خەڕازی، عەزیز حیسامی، عەبدوڵڵا ئیسحاقی و دواتریش عەزیزیوسفی کە درەنگتر لە زیندان ئازاد دەبێ، کۆمیتەی بەڕێوەبەرایەتیی حیزبی دێموکرات زیندوو دەکەنەوە و پەیوەندی بە هەموو کۆمیتەکانی سەردەشت، سەقز، نەغەدە و ژمارەیەک لە گوندەکان کە کۆمیتەی بەڕێوەبەریی حیزبیان مابوو، دەکەنەوە و کۆمیتەی مهاباد جیا لە بەڕێوەبردنی ئەرکی خۆی، ڕێبەرایەتیی گشت کۆمیتەکانیش لە ئەستۆ دەگرێت.

لەم زنجیرە گیرانانەدا ڕاستییەک دەبینەدرێ، ئەویش ئەوەیە کە ڕژێمی شا بەو گرتن و فشار هێنان و زیندانی کردنانە، نەیتوانی مەترسیی بوونی ڕێکخراوی سیاسی لە سەر خۆی کەم بکاتەوە.

مێژوویترین کارێک کە کۆمیتەی مهاباد لەو سەروبەندەدا کردی ئەوە بوو کە بەرپرسیارێتیی هەموو کۆمیتەکانی حیزبی لە ئەستۆ گرت و ڕێبەرایەتیی دەکرد.

دکتور قاسملووی نەمر، لە چل ساڵ خەبات بۆ ئازادیدا دەفەرموێت:

«ڕۆژی ١٦ی ڕەشەمەی ١٣٢٩ی هەتاوی ڕەزم ئارا کوژرا، لە دواییدا دەرکەوت هەر نەبێ دوو دەستەی سیاسی پێیان خۆش بوو، ڕەزم ئارا بکوژرێت یان ڕاستەوخۆ دەستیان لە کوشتنیدا هەبوو.

یەکیان مەزهەبییەکان بە ڕێبەرایەتیی ئایەتوڵڵا کاشانی کە دوژمنایەتیی خۆیان لەگەڵ ڕەزم ئارا نەدەشاردەوە و ئەوەی دیکەشیان حەمەڕەزاشا بوو کە پێی خۆش بوو ڕەزم ئارا بکوژرێ.

چونکە بەرە بەرە ئەو شەخسییەت و نفوزەی کە ڕەزم ئارا لە نێو ئەرتەشی ئێراندا و هەروەها لە نێو وڵاتدا پەیدای کردبوو، مەترسییەک بوو بۆ دەسەڵاتی شا و پاشایەتی. پاش کوژرانی ڕەزم ئارا، حوسێنی عەلا کە دەستپەروەردەی ئینگلیز بوو، ڕۆژی ٢١ی ڕەشەمەی ساڵی ١٣٢٩ بوو بە سەرۆکوەزیر، بەڵام نە ئەو نفووز و شەخسییەتەی هەبوو و نە لە هەلومەرجی ئەو کاتەدا دەرەتانی ئەوەی هەبوو کە بتوانێ پشتگیری لە پەرەئەستاندنی جوڵانەوەی خەڵکی ئێران بۆ میللی کردنی نەوت بکا. پاش نەمانی ڕەزم ئارا ڕێگە بۆ میللی کردنی نەوت خۆشتر بوو و جەبهەی میللی و بەتایبەتی شەخسی دکتور موسەددیق لەو هەلومەرجە باشترین کەڵکیان وەرگرت».

لە ١٩٥١/٣/١٥ هەتا ١٩٥١/٣/٢٠ نەوتی ئێران خۆماڵی کرا. بە خوماڵی بوونی نەوتی ئێران و دەست کرانەوەی دکتۆر موسەددیق و جەبهەی میللی پێشڕەو، دەرگایەکی گەورەش بۆ چالاکیی هەموو ڕێکخراوە دێموکراتییەکان کراوە و دواجاریش هەر جەبهەی میللی کارێکی وای کرد کە لە ١٩٥١/٤/٢٨ موسەددیق وەک سەرەکوەزیری ئێران هەڵبژێردرێ.

لە دوای ئەو هەلومەرجە، حیزبی دێموکرات لە دوای هەرەس هێنانی کۆمارەوە توانی بۆ یەکەم جار بە ئاشکرایی بە بیانووی پشتیوانی لە خوماڵی بوونی نەوتی ئێران یەکەمین خۆپیشاندانی جەماوەری لە ١٩٥١/٥/١ بەڕێوە ببا کە سێ هەزار کەس تێدا بەشدار بوون.

لە دوای ئەم خۆپیشاندانە حیزبی توودە سەرنج دەداتە کوردستان و لەڕێی سارمەدین سادق وەزیری و شەهید سەدیق ئەنجیری ئازەر پەیوەندی بە حیزبی دێموکڕاتەوە دەکەن.

لە سەردەمی موسەددیقدا (١٩٥١-١٩٥٣) خەباتی ڕێکخراوەیی و مەدەنی لە ئێران زۆر باش بوو و هەتا کودەتاکەی ٢٨ی گەلاوێژی ١٣٣٢ (١٩٥٣/٨/١٩) حیزبی دێموکرات باشترین کەڵکی لە دۆخەکە وەرگرت.

دواتر کە شا و زاهیدی لە دژی موسەددیق کودەتایان کرد و سەرکەوتن، زۆرینەی نووسینگەکانی حیزبی توودە داخران و

زۆرینەی بەرپرسەکانیان گیران و هەندێکیان لەرادیۆ و تەلەڤزیۆن پەشیمانیی خۆیان ڕاگەیاند، بەڵام بە پێچەوانەی حیزبی توودە، حیزبی دێموکرات هەرگیز چالاکییەکانی ڕانەوەستا.

مانگی فێبریڤەری ساڵی ١٩٥٤ غەنی بلووریان، دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملوو، عەزیز یوسفی و سەدیقی ئەنجیریئازەر لە تەوریز یەک دەگرنەوە و ٥ ژمارەی ڕۆژنامەی کوردستانی ئۆرگانی حیزبی دێموکراتی کوردستان چاپ دەکەن.

لەو سەردەمە کە ئەوان لە تەوریز بوون لە ماڵی خانمێک بە ناوی ماروسیا لە گەڕەکی ئەرمەنییانی تەوریز دەژیان.

هەر لەو سەروبەندەدا عەبدوڵڵا ئیسحاقی، لە سنە هاوکاریی کۆمیتەی حیزبی دێموکراتی دەکرد و لە ماڵی عوبەیدی خالقی برای مەزهەری خالقی مابووەوە.

قادر شەریف (هاشم ئەقلوتوللاب/حەقتەڵەب) و ئەسعەد خودایاری بیجار، وەک بەرپرسانی کۆمیتەی بڵباس لە دەور و پشتی مهاباد مابوونەوە.

لە جۆزەردانی ساڵی ١٣٣٤ی هەتاوی، کۆمیتەی بەڕێوەبەرایەتیی حیزبی دێموکرات لە سەر داوای غەنی بلووریان کۆبوونەوەیەکی گرینگی لە ماڵی سەدیقی ئەنجیری لە تاران بەڕێوە برد، کە هەر کامە لە غەنی بلووریان، عەبدولڕەحمان قاسملوو، عەبدوڵڵا ئیسحاقی، سلێمان موعینی، محەممەد ئەمین ڕاتبی و ئەسعەد خودایاری و سەدیق ئەنجیری ئازەر تێیدا بەشدار بوون و بە کۆی دەنگ بڕیاری ئەوەیان دا کە پەیوەندی لە گەڵ حیزبی توودە بپچڕێنن، چونکە توودەییەکان لە بەرامبەر کودەتا لە دژی موسەددیق بێدەنگ بوون.

دوای کۆبوونەوەکەی تاران دوو کۆبوونەوەی دیکە دەگیرێ کە هەمان ناوەڕۆکی کۆبوونەوەی تارانە و لە هەندێک شوێن هەر دوو کۆبوونەوە وەک کۆنفرانسی یەکەمی حیزبی دێموکرات ناوزەد دەکرێ کە یەکەمینیان لە گوندی کەوتەری مەنگوڕایەتی و ئەوەی دیکەشیان لە کێوی قەڵاتەڕەشی پشت گوندی سەیداوای پیرانشار لە لایەن سەیدڕەسوڵی بابی گەورەوە بەڕێوە دەچێت.

دواتر بۆ فستیڤاڵی لاوانی ١٩٥٧ی مۆسکۆ، کۆمیتەی ساغکەرەوەی حیزب بڕیاری بەشدار بوون دەدا و لەو سەروبەندەدا بەشێک لە سەرکردایەتیی حیزب دەگیرێن، هەر بۆیە بەرەو باشووری کوردستان شۆڕ دەبنەوە و هێدی هێدی لە گەڵ حیزب و ڕێکخراوە سیاسییەکانی باشوور و ئێراق تێکەڵاوی دروست دەکەن.

ساڵی ١٩٥٨ی زایینی لە دوای گەڕانەوەی بارزانی بۆ ئێراق و پێکهاتنی کورد و عەرەب، دەرگایەکی ئاواڵە بەرەو ڕووی کورد لە باشووری کوردستان و ئێراقدا کراوە.

ساڵی ١٩٥٩ لە دوای چەند هەڵەیەکی نەخوازراو زنجیرەیەکی زۆر لە ئەندامان و لایەنگرانی حیزبی دێموکرات لەڕۆژهەڵات دەگیرێن کە ئەمە یەکەمین زنجیرەی گەورەی گیرانی ئەندامانی حیزبە لە دوای خۆساغکردنەوە، هەر بۆیە بەشێکی دیکەی بەرچاو لە ئەندامان بەرەوە باشوور دەڕۆن.

تێکچوونی پەیوەندیی عەرەب و کوردی باشوور لە ئێراقدا، شۆڕشی ئەیلوولی هەڵگیرساند و بەشێکی زۆریش لە حیزبی دێموکرات بەو شەرەوە تێوەگلا، کە هەر ئەمەش بووە بە هۆکاری ئەوەی دوو دەستەیی بکەوێتە ناو ڕیزەکانی حیزبی دێموکراتەوە و حیزب بەرەو پەرتەوازەیی بڕوات.

حیزبی دێموکرات ئەو کات لە دوو بنکەی سۆنێ و زینوێ جێگیر ببوو و کاری ڕێکخستن و تێکۆشانی لەو دوو بنکەیەوە بەڕێوە دەبرد.

لەم هەلومەرجەدا لە سەرماوەزی ١٣٤٣ی هەتاوی (نۆڤامبری ١٩٦٤) دووهەمین کۆنگرەی حیزب بەسترا و بەشێکی زۆریش لە کادیران و ئەندامان نەیانتوانی تێیدا

بەشدار بن کە بۆ کێشە ناوخۆییەکانی حیزب دەگەڕایەوە.

لە دوای کۆنگرەی دوو خوێنێکی تازە لە دەماری حیزبی دێموکراتدا وەگەڕ کەوت و سەر لە نوێ بنکە و بارەگاکانی حیزب ڕێکخرانەوە. کۆمیسیۆنێک لە لایەن کۆنگرەوە هەڵبژێردرا کـە هەموو ئەندامانی نـارازی بگەڕێننەوە بۆ ناو حیزب... کۆمیتـەی ناوەندی بە گوێرەی جوگرافیای ڕۆژهەڵات پێشمەرگەکانی لە سێ لک و دەستەیەکد ارێکخست.

لکی یەکەم بە فەرمانده‌یی نحۆ پاشـایی ناسـراو بـە باپیر شـکاک، لە گـەڵ چوار پێشـمەرگەی دیکـە بـۆ ناوچەی سـۆما و برادۆست.

لکی دووهەم بە فەرماندەیی مەلا ڕەحیم وێردی «میرزا ئەحمـەد مەنجەڵان» لە گەڵ چەند پێشمەرگە بۆ ناوچەی بانە و سەقز.

لکی سـێهەم بـە فەرماندەیی سـلێمان موعینـی بۆ ناوچەکانی سەردەشـت، مهاباد، نەغەدە و بۆکان.

مـەلا سـەید ڕەشـید لە گـەڵ چەند پێشـمەرگەیەک بـۆ ناوچـەی مەریـوان و هەورامان.

ئەمیـر قـازی لـە مەقـەری سـۆنێ سەرپەرەستیی کارەکانی دەکرد.

ئەم ڕەوتە بەردەوامە هەتا ساڵی ١٩٦٥ی زایینی کـە پلۆنۆمـی یەکەمـی حیزب لە گوندی دێلۆ لە دیوەخانی حەمەدی کاحسێن کە دەبەسـترێ، لە نێوان ئەحمەد تەوفیق و سەدیق ئەنجیری ئازەردا دەمەقاڵە و هەرا ساز دەبێ و دوای ئەوە ئەحمەد تەوفیق بە بیانووی پشوودان ڕیزەکانی حیزب بەجێ دێڵێ و ڕوو لە شۆڕشی باشووری کوردستان دەکا و بەرەو حاجی ئۆمەران دەڕوا.

لێـرە بـە دواوە هەموو ئەرکـی حیزب دەکەوێتە ئەستۆی شەهید سلێمان موعینی. دوای ڕۆیشـتنی ئەحمەد تەوفیق لە حیزب، هەندێک لە ئەندامانی حیزب وەک ڕاوێژکاری کۆمیتەی ناوەنـدی دەگەڕێنەوە، بەڵام مافی بڕیار دانیان نابێ. شـەهید سلێمان موعینی وەک بەرپرسـی یەکەمـی حیـزب هەموو ڕێکخستنەکان کارا دەکا و خەباتی ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەبووژێنێتەوە.

سەرکردایەتیی باشـوور ئەحمەد تەوفیق بـۆ بادینان دەنێرێ و وەک دوور خسـتنەوە هەتا ئەو کاتـەی نامێنێ، چاوی بە ڕیزەکانی ڕۆژهەڵات ناکەوێتەوە. مەلا ئەحمەد شەڵماشی کە ناسـراوە بە مەلا ئاوارە، لـەو زەمەنەدا بە تەنیا چالاکیی دەکرد و لە ناوچەی سەردەشت بوو، مەلا ئاوارە وەک هونەری ڕێکخسـتن، بۆ یەکەمجار سیستمی ڕێکخسـتنی نهێنی لە شانەی یەک کەسیدا پێک هێنا.

بەهاری ١٩٦٦ی زایینی، بە پیلانی ساواک لە ناوچـەی باڵەکایەتی سـەدیقی ئەنجیری ئازەر بۆ هەمیشـە بێ سەروشوێن دەکرێ و تا ئێسـتاش مەیتەکەی نەدۆزراوەتەوە، کاتی خۆی فەرماندەیی باشـووری کوردستان بە ئەمیـر قازییان گوتبوو کە سـەرێکی براویان لە قەندیل بینیوەتەوە کە لە شـەهید سەدیق ئەنجیری دەچێت. پێشتریش لە ساڵی ١٩٥٩ ئەسـعەد خودایاری کە خەلکـی بیجار و لە ئەفسـەرەکانی کۆماری کوردسـتان بوو، لە باشووری کوردسـتان لە گوندی چۆم خڕگە تیرۆر کرابوو.

ڕۆژی ١٩٦٦/٩/١٤ لە سـەرووی گوندی خەلان بە یاوەریی چوار کەس کە بریتی بوون لە فراکسیۆنی کۆنگرەی دووهەمی حیزب، لە لایەن سـالار حەیدەری، سماییل شەریفزادە، مـەلا ئـاوارە و حەمەدەمین سـیراجییەوە، کۆمیتەی شۆڕشـگێڕی حیزبـی دێموکرات پێک دێت.

کۆمیتەی شۆڕشـگێڕ لە سـەر دوو خاڵ پێک هاتبوون:

١ ڕێکخراو دروست بکەن

٢ ڕۆژنامەیـەک بە ناوی تیشـک دەربکەن کـە زمانحاڵـی کۆمیتەی شۆڕشـگێڕ بێت،

که شەهید شـــەریفزادە سەرنووسەری بوو و قەتیش بڵاو نەکراوە.

لەو کاتانەش سلێمان موعینی وەک لکی ٣ی حیزب ڕۆژنامـــەی ڕۆژی بڵاو دەکردەوە کە بە دروشـــمی پەســـەند کراوی کۆنگرەی دووهەم، یەکیەتی و خەبات و ســـەربەخۆیی دێموکراتی، بڵاو دەبۆوە.

شۆڕشی ٤٦-٤٧

بزووتنەی ٤٦-٤٧ لە کاتێکدا ســـەری هەڵدا کە حیزبی دێموکرات بە هەموو شـــێوەیەک دەیویســـت، خۆی لە دۆخی باشوور و پیلانی ســـاواک بڕەوێنێتەوە و لە سەر کار و چالاکی بۆ ڕۆژهەڵات بەردەوام بێ. ڕۆژی ١٩٦٦/٦/١٧ مەلاڕەحیم ویـــردی بەر لە دەســـتپێکردنی بزووتنەوەکە شـــەهید کرا. ١٩٦٧/٥/١٨ نحۆ پاشـــایی ناســـراو بە باپیر شـــکاک، ئەندامی کۆمیتەی ناوەندیـــی هەڵبژێردراوی کۆنگرەی دووهەم، لە گەڵ چوار پێشمەرگەی دیکە بە ناوکانی مەلا ئیسماعیل، ڕەزا، فەوزی و ناجی لە ناوچەی سەڵماس شەهید بوون.

١٩٦٨/٥/١ شەهید ســـمایل شەریفزادە، ناســـراو بە مەلا عەزیز، بـــە هۆی دزە کردنی بەکرێگیراوێـــک بـــۆ ناو پەلەکەیان تووشـــی شـــەڕێکی قـــورس دەبـــن و لە گەڵ ســـێ پێشـــمەرگەی دیکە بە ناوەکانی حوســـێنی ڕەحمان ڕابـــی، میرزا محەممەدی ئەســـتێ مەنگـــوڕ، عەلـــی عـــەولا کۆلێ، لـــە گوندی دارێنەی بانە شەهید بوون و لەو شەڕەدا تەنیا پێشـــمەرگەیەکی گەنج خۆی دەرباز کرد کە نازناوی ئاڵیاز بوو و ئێستاش لە ژیاندا ماوە.

مانگـــی ٧ی ١٩٦٨ ی زایینی عەبدوڵڵای موعینـــی و مینەشـــەم لە دوای شـــەڕێکی قارەمانانـــە لە گوندی قالوێـــی عەولاغا کە بە قالوێی موعینی ناسراوە لە مووچەی ئەحمەد کەوازەرد شـــەهید کران و پێشمەرگەیەکیش بە ناوی حەســـەن خورخورەیی بە برینداری بـــە دیل گیرا کـــە دوای ئەوەی بە ماشـــێن ڕایدەکێشن، دواتر لە پادگانی مهاباد تیرباران کرا، شەهید حەسەن لە کاتی شەهید کردنیدا نەیهێشتبوو چاوی ببەستن.

١٩٦٨/٦/٨مـــەلا ئاوارە لە گوندی دیواڵان لە گەڵ دوو پێشـــمەرگەی دیکە بە ناوەکانی محەممەد ئەحمـــەد (مەلا کەچە) و ڕەحمان وتمـــان چاوشـــین دەســـتگیر کـــران و لە ١٩٦٨/٩/٢ لە سەردەشـــت گوللـەباران کران و شەهید بوون.

ناخۆشترین دۆخی ئەو سەردەمە شەهید کردنی شەهید سلێمان موعینی بوو کە وەک کەســـی یەکەمی حیزبـــی دێموکرات دەهاتە ئەژمار. بە شـــەهید بوونی ســـلێمان موعینی ئاوێکی ســـارد بە سەر دەســـتی بزووتنەوەی ڕۆژهەڵاتدا کرا.

ســـاڵی ١٩٦٩ی زایینیش قادر شـــەریف ناسراو بە هاشـــم ئەقلوتوللاب لە سلێمانی بە دەســـتی بەکرێگیراوێک بە نارنجەک شەهید دەکرێ.

زۆرینەی کۆمیتەی ناوەندی و ڕێبەرایەتی شـــەهید بـــوون و دەبـــوا وەک بەردەوامـــی جێگرەوەیـــان بـــۆ دابنێن. هەر بۆیـــە دواتر لە کۆنفرانســـی ســـێ و کۆنگرەی ســـێ، کە شـــەهیدی ڕێبـــەر دکتـــۆر قاســـملوو وەک فریادڕەسێک نەیهێشت خوێنی ئەوان بە فیڕۆ بڕوات و حیزبی دێموکراتی لەســـەر بنەمای سیاســـەت کردنی ســـەربەخۆ جارێکی دیکە ڕاست کردەوە.

ئـــەوەی ئێمە لە درێژایی زەمەنی تەمەنی حیزبی دێموکراتدا بەدی دەکەین کە هەمیشە میراتی سیاســـی و نەتەوەیی بە بەرەی پاش خۆی بەخشیوە و نەیهێشتووە بەرەی خەباتی کورد لەڕۆژهەڵاتی کوردستان لە کزی بدات.

هەر وەک هەموومان ئاگادارین لە ماوەی چەند ساڵی ڕابردوودا «ڕاسان» وەک ئالترناتیف و جووڵەیەکی سیاسی و نیزامی خوێنی تازەی بە دەماری کورد لەڕۆژهەڵات بەخشـــی و لە تویی شاخ و شاردا هاوئاهەنگییەکی ڕێکخست.

له نێوان وێکچوونی ڕاسان و بزووتنەوەی ٤٦-٤٧ کۆمەڵێک فاکتی گرینگ هەن، که سەلمێنەری سیاسەتێکی دژ بە کوردە که لە نێوان پەهلەوی و ڕژێمی ئیستای ئێراندا یەک ناوەرۆکی هەیە و ئەویش قڕکردن و خنکاندنی کوردی ڕۆژهەڵاته.

بزووتنەوەی ٤٦-٤٧ له کاتێکدا سەری هەڵدا کە دەیویست کفنی پاشکۆیی و سستی بدڕێنێ و هەناسەیەکی نوێ بە هەناوی ڕۆژهەڵاتدا بکات.

ڕاسانیش پاش دوو قۆناغی کشانەوە له ڕۆژهەڵات و کشانەوە لە قەندیل، کە له قوڵاییی باشووردا بزووتنەوەی ڕۆژهەڵات بەرەو خنکاندن دەڕۆیشت، وەک شمشێرێکی ناوقەدبڕ تەواوی ئەو بەربەستانەی پساند و هەموو پەیوەندییەکانی پێشمەرگە و کۆمەڵگەی هەڵبەستەوە.

ڕاسان لە زەمەنێکدا سەری هەڵدا و خەونی ڕژێمی داگیرکەری ئێرانی له گۆڕ خست کە دەیانگوت بزووتنەوەی ڕۆژهەڵات بەرەوپیریی مردن چووە.

بەشی دووەم: بەسەرهاتی جەنگاوەرێک

هەرچەند ناتوانم ئەوەی له دڵمدایه بە تەواوی بینوسم و بیخوێنمەوە بەڵام دەمەوێ لەسەرڕا بەسەرهاتی خۆم کەمێک یادداشت کەم.

لە تەمەنی یەک ساڵیدا :باوکم فەوتی کرد، و له تەمەنی پێنج یا شەش ساڵیدا: دایکیشم بە ڕەحمەت چوو و بێ دایک و باوک کەوتمە دنیاییکی بەدبەختی و سەر لێ شێواوی. نەمدەزانی ژیان چییە و چۆنە. پێم وا بوو بۆ ژیان و زیندەگی دەبێ لە ناو باوەشی گەرمی دایک و باب و لە ناو ناز و نیعمەتدا و لە وڵاتێکی تێرو تۆخ و لە وڵاتێ ئازاددا ژیان بەسەر ببەین. بەڵام دیم وا نییە ژیان. لە وڵاتێکی خەفەقان و پڕ زوڵم و زۆر دا ژیان بەسەر دەبەین. زوڵم و زۆر له ڕادەبەدەر بوو. تەمەنم بە دوازدە سێزدە ساڵی گەیی، له دڵی خۆمدا سەرم دێناو دەبرد دەمگوت خودایە دەبێ چۆن ئەو هەموو زوڵم و زۆرە لە ناو بچێ دەبێ کەس بتوانێ لە بەرامبەر ئەو هەموو زوڵم و زۆرە بوەستێ؟ بۆخۆم بە خۆم گوت بەڵێ، ئەگەر خەڵک یەکگرتوو بێ دەتوانێ زوڵم و زۆر له ناو بەرێ. زۆرم سەر دێناو دەبرد، بەڵام کەس نەبوو بە من بڵێ وەرە بەو ڕێگایەدا بڕۆین. شەوێک له بناویلی کوردان له ماڵی حاجی محەمەدی مامم بووم. له پڕ پۆلێک چەکدار وەژوور کەوتن. زۆر ترسام؛ لە دڵی خۆمدا گوتم ئەوە حەتمەن خۆیان گۆڕیوە. سەربازگیری بوو، کاک ساڵەی برام سەرباز بوو؛ شەوانە خۆیان دەشاردەوە. دانیشتن و گوتیان حاجی نان و چامان بدەیە و نەفەرێکمان بۆ پەیدا کە ئەو نامەیە بەرێ بۆ هەنداوێ، کە وایان گوت دیسان له دڵی خۆمدا گوتم خۆ ئەوە کوردن. مامە حاجیم گوتی: ئەم برازایەم نامەکە دەبا.

بەو شەوە نامەکەم برد و گەڕامەوە، دیم لەوێ نەمابوون.

بەیانی بە مامە حاجیمم گوت: مامە گیان ئەو چەکدارانە کێ بوون مامەم گوتی ڕۆڵە کارت چییە ئەوانە چەکدارن و خەڵکی وڵاتی خۆمانن.

دیسان کەوتمە خەیاڵاتەوە، خوایە چۆن پەیدایان کەم. زۆری پێ نەچوو خەبەر هات، له ناو خەڵکدا باسیان بوو دەیانگوت بەخوا بەداخەوە ئەو نەفەرانە لە سورکێ کەوتنە ژێر هەرەسی بەفر. دوبارە بە مامە حاجیم گوت: مامە گیان ئەوە کێن وا خەڵک باسیان دەکەن، گوتی: ئەوە هەمان چەکدارەکانی ئەو شەوە بوون کە تۆ نامەکەت بۆ بردن. بە داخەوە کەوتنە ژێر هەرەسی بەفر لە سورکێ و ئەوانە بابە عەلی و بابە ڕەسوڵیان پێ دەگوتن. منیش له دڵی خۆمدا گوتم دەبێ بەو جۆگە ئاوەدا بڕۆم هەتا دەگەمە سەرچاوەکەی. بیرم کردەوە کە من خزمم له بەکرەجۆ هەن دەچم بۆ ئەوێ بەڵکو لەوێ پەیدایان کەم.

ڕۆیشــــتم، ئەو ڕۆژە بۆ شــەوێ چووم بۆ شاناخســێ بۆ ماڵــی حاجی عەلی ســۆفی شەریفی. بۆ سبەی شــەو چومە سەراومیراو. لەو دیوی گەمۆ ئێوارێ بوو، لەخۆوە ســەرم بــە ماڵێکدا کرد زۆریــان بەخێر هێنام. کاک محەمەد لێی پرســیم خەڵکــی کوێی: گۆتم خەڵکی بانــە زێریم، خزمان لە بەکرە جۆێ هەن دەچم بــۆ لای ئەوان؛ نابێ لادەم دەبێ بەیانی بەڕێم کەی.

نــان و چــای بەیانیمــان خــوارد و دو پێشــمەرگە بانگیــان کردم وەرە بــا بڕۆین، خواحافیزیــم کــرد و کەوتینــە ڕێ. لە دڵی خۆمدا گوتم خوا شــوکر ئەوەی من دەمەوێ پێی گەیشــتم. نزیک بوینەوە لە کورەداوی. گرمەگرمێــک لە گوێم دەهــات هەر بۆ ئەم لا و لام دەڕوانــی، گوتیان ئەوە ڕۆڵە لە چی دەڕوانی؟ گوتم وەم زانی تەیارەیە، گوتیان نە، نە تەیارە و نە سەیارە.

ئــەوە ئێزگەی شۆرشــە، چوین بۆ مەقەڕ لێیان پرســیم بۆ چی دەچی بــۆ بەکرەجۆ، گوتم خزمم لەوێن، دیسان لە دڵی خۆمدا لە خۆشــیان حاڵم نەبوو دەمگوت ئەوەی من لێی دەگەڕام پێی گەیشــتم، سێ ڕۆژ لەوێ مامەوە.

ڕۆژێک بەیانی پۆلێــک منداڵ لەناو دێ هاتنە خوارێ، بۆ یاری کردن منیش ڕۆیشتم بۆلای ئەوان، لەپڕ بانگیان کردمەوە منیش بە دڵ شــکاوی گەڕامەوە، گوتیان ئەوە بۆ کوێ دەچــووی؟ گوتم بۆلای ئەو منداڵانە بۆ یاری کردن دەچم.

(گوتیان) ئەتۆ لێرە سجنی یاری چی. لە جوابدا گوتم دەی باشــە تفەنگم بدەنێ هەر لێرە دەبم ناڕۆم. نەمدەزانی ســجن یانی چی! زۆر باشە تفەنگت بدەینێ بۆ شای بەریەوە؟

گوتم نەوەڵڵا هەر لای ئێوە دەبم. گوتیان باشە لەم وڵاتە کێ دەناسی؟

مەلا شەریف لەمرانێ دەناسم. گوتیان دە باشە برو بۆلای ئەگەر کەفیلی کردی وەرەوە تفەنگت دەدەینێ.

بۆ شــەو چوم بۆلای مەلا شەریف. گوتم مامۆستا هاتووم دەبێ کەفیلم بی لە کورەداوی تفەنگم بدەنێ. لــە جوابدا گوتی ڕۆڵە ناتوانم. وازم لــێ نەهێنا، ناچــار گوتی بەیانی بچۆ بۆ بێورێ بپرسە بڵێ میرزا ئەحمەد یان کوێخا کەریــم لێرەیە؟ ئەوان لــەوێ نەبوون بچۆ بۆ باســنێ بڵێ کاک محەمەد لێرەیە و ئەگەر ئەویش لەوێ نەبوو بچۆ بۆ سورەدزێ بۆ لای مامۆســتا مەلا ڕەحیم، بیرم کردەوە مامۆستا مــەلا ڕەحیم دۆڵەرزنییە، یەکســەر چووم بۆ وێ لــە بەردەرگای مزگەوتەکە پۆلێک پیاوی لێ وەســتابوون ســڵاوم کــرد؛ و گوتم ماڵی مامۆســتای کامەیە؟ گوتیان بۆ چیتە، گوتم: خزممانە.

گوتیان ئەوە ماڵەکەیانە ســەرم بە ژوورێدا کرد و ســڵاوم کــرد لە دایکی. مامۆســتا و مەلاژن ماچیان کــردم و گوتیان عەبلا چۆن ئێرەت زانی. گوتم پێیان گوتم. ئەی مامۆستا لــە کوێیە، لە دێــرێ ژورەوە. چــوم بۆ وێ گوتیان ئەوە لەدێرێ خوارەوە. لەوێ پرسیم و گوتیان ئەوە لە ئاوەزێیە. چووم بۆ ئەوێ، لەبەر

عەبدوڵلا کەریمزادە لە ڕیزی خەبات بەردەوام دەبێت ▲

مالان کە ڕوانیم مامۆستا لە سەربانی ماڵی وەستا کەریمی نەجار قەدەمی لێدەدا کە منی دی زەردەخەنەی کرد چووم بۆلای، سڵاوم لێ کرد و دەستم ماچ کرد، فرمووی عەبدوڵڵا ڕۆڵە چۆنت زانی من لێرەم؟ جوابم داوە: لەدواییدا گوتی وەستا کەریم میوانم هەیە دەڕۆمەوە، ماوەی یەک مانگ لای مامەوە لە دوایەدا نامەیێکی نووسی و فەرمووی ئەم نامە بەرە بۆ گۆڵێ، بۆ مامۆستا مەلا حەسەن، بەڵام دەبێ بۆ ماوەی دە ڕۆژ بێیەوە. نامەکەم برد و گەڕامەوە بۆ لای. مانگی ڕەمەزانێ بوو. دوای جێژنێ نامەیێکی نووسی و لێی پرسیم لای ئێوە کوێ بەناوبانگی لێیە. گۆتم جاتراوی پشتی هەورازە و بێکەژ، بەشی بانەزێڕێ ئاڵ یاز. فەرموی بڕۆرەوە بەڵام مانگی جارێک یان دو مانگ جارێک سەرم لێ بدە. بەڵام نامەکەی نەدامێ هەر بە خۆی بوو. ماوەی ساڵێک یا دو ساڵ دەچووم بۆ لای، کەڕەتی ئاخری نامەیێکی دامێ بۆ دۆستێکی خۆی. نامەکەم برد و گەڕامەوە بۆلای بەڵام چاوم پێی نەکەوت. دایکی مامۆستا بە گریانەوە گوتی ڕۆڵە هەتا زووە بگەڕێوە ئەو بەری، مامۆستا شۆڕش گرتی. منیش بە خەفەتباری گەڕامەوە بەڵام مامۆستا لە مەنتەقەی بانە و سەردەشت و ڕەبەت ئەندامانی حیزبی پێ ناساندبووم؛ لە گەڕانەوەمدا لەگەڵ ئەوان پەیوەندیم بەست. ئەوەبوو لە پایزی چل و شەشدا هێواش هێواش کار و فەعالیەتی سیاسی دەستی پێ کرد و کەوتە کار. ئاوا بوو کە لە پایزی ساڵی چل و شەشدا پێشمەرگە نەبەز و قارەمانەکانی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران و ئەندامان و کادرانی سیاسی بە ئاشکرا کەوتنە ناو مەنتەقە و بە ئاشکرا دەست بە کاری سیاسی کرا. هەر بۆیە ڕژیمی شا بەتەواوی تۆقاو و کەوتە دڵە لەرزە و پەلەقاژە و گرتن و ئەزیەت و ئازاری خەڵکی بێ دیفاع و چەک بە زۆر بەسەردا سەپاندنی خەڵک تا بتوانێ گڕی ئاگری دڵی خەڵک خامۆش کا، بەڵام جووڵانەوەی دوازدەی بانەمەڕی بەهاری ساڵی ١٣٤٦ و هاوین و پایزی ساڵی ١٣٤٧ شاهیدی ئەوەیە کە هیچ دوژمنێکی گەلی کورد ناتوانێ گەلی کورد بە چۆکدا بێنێ.

شا وایزانی بە شەهید بوونی کاک ئیسماعیلی شەریفزادە و کاک محەمەدی ئەستێ مەنگور و کاک عەلی دادخا، عەلی عەبدوڵڵا کوڵ، کاک حسینی ڕەحمان ڕابی، کاک فایەقی موعینی، کاک خەلیل شەوباش، مامۆستا ئاوارە، مەلا کەچە، کاک موراد شیریژ، مەلا مەحمودی زەنگەنە، کاک عەبدوڵڵای موعینی، مینە شەم، کاک حەسەن خورخوڕەیی و هەموو شەهیدانی حیزبی دیموکڕاتی کوردستانی ئێران و چەند شەهیدی دی لەوە پێش، پێی وابوو سەدای سیاسی و خەباتی گەلی کوردی خامۆش کردوە. نەیزانی ئاگرێکە لە ناو دڵی خەڵکدا هەر بڵێسەی هەیە و ئاکامیشی هەر ئەوە بوو کە بە بڵێسەی ئەو ئاگرە سووتا، سڵاو لە هەموو شەهیدان و لە بنەماڵەی هەموو شەهیدانی حیزبی دیموکڕاتی کوردستانی ئێران...

ئەوەڵ شەڕمان شەڕی ١٢ی بانەمەڕی بەهاری ساڵی ٤٧ بوو لە چەمی ئەحمەدخانداَن و گاوەڕۆ، لە بەر ماڵی دارێنەی ژورو و لە بەر ماڵی هەڵۆ پەڕشە، ئەو چەمە پردێکی لە سەرە بەناوی پردی مەلا عەزیز، ئاوی ئەو چەمە سەرچاوەکەی لە کوێستانی مەیدانان، پشت ماڵی نجنەی ژوورو، و مەری جەڵەن، شێنان و کەشەنێ سەر چاوە دەگرێ و لەگەڵ چۆمی سوتوو و بەردەڕەش لە خوار شاخی بەردە زەردی، لە مابەینی دارێنەی خواروو و بانەزێڕ، یەک دەگرنەوە دەڕژێنە ناو گۆمەشین.

دوهەم شەڕمان شەڕی قالوێ بو، لە دوهەم مانگی بەهاری ساڵی ١٣٤٧کە لەو شەڕەدا کاک عەبدوڵڵا موعینی و مینە شەم، شەهید بوون، و کاک حەسەن خورخورەی بەدیل گیرا و لە دوای ماوەیێک ئیعدام کرا.

شەڕی سێیەم لە دێی سورەبان لە ناوچەی سەردەشــت بوو. لەو شەڕەدا نەفەراتی زۆر لە دوژمن کوژران لە جاشەکان، پێشمەرگەیێکی قارەمان بە ناوی کاک مەحەممەدی ڕەسوومەرە شــەهید بوو و برینداریێکمــان بەناوی کاک مەحەممەدی شخەڵی بە توندی بریندار بوو.

چوارەم شەڕمان، شەڕی کێو هۆمل پشت ماڵی شــڵماش بــوو. لەو شــەڕەدا نەفەراتی زۆر لــە جاشــەکانی ڕەیس چیچــۆ کوژران. پێشــمەرگەییێک بەناوی کاک سەلیم کە ناو ئەســلی عەبدوڵڵا گرویێ بوو، خەڵکی ناوچەی ڕەبەت بوو، چاوێکی بریندار بوو.

پێنجم شەڕمان شــەڕی شاخی خاڵەباد، پشــت مێرگەتێکی بوو لــە ناوچەی ڕەبەت، لــەو شــەڕەدا برینداریێکمان بەنــاوی کاک حەســەن ئەلیاســی خەڵکی گوندی وەرگێڵ بوو. بەداخەوە ئەویش لەگەڵ پێشمەرگەیێکی قارەمــان بەناوی قەرەنــی، خەڵکی ناوچەی سەردەشــت بوو لە چیای ســورداش شەهید بون. لــە دوای شــەڕی خاڵەباد لــە پایزی ســاڵی ١٣٤٧ دا دو پێشمەرگەی قارەمان بە ناوەکانی کاک حوسەین خاتوون و حاجی، لە لای زستان شەهید بون.

شەڕی سورەبان، شــەری هومل، شەڕی خاڵەبــاد، لە پایزی ســاڵی ١٣٤٧ دا بوو کە مەســئولی بەرزمان ماموٚســتا قادر شەریف بوو. کە لە مزگەوتی مەزاتخانەکەی ســلێنی بە نارنجۆک شــەهیدیان کرد. کاوە مارەغانی لــە مەقەری قــەلادزێ بەهۆی دەســت و پێوەندیەکانــی ڕژێمی شــا شــەهید بوو. ماموٚســتای پایەبەرز، ماموٚستا مەلا ڕەحیمی وێردیش، لە ڕێی تەویلە بۆ ئێران شەهید کرا. کاک فایەقــی موعینــی، لەگــەڵ کاک خەلیل شەوباش لە کوردستانی ئێراق شەهید کران. شــەهید ســاڵح لاجانی لەگەڵ چەند پێشمەرگەی دیکە دەستگیر کراون. ئەوانیش ئیعدام کران.

لە ساڵی ٥٢دا کاک محەممەدی ڕەمەزانی ڕژێمی شــا ئێعدامی کرد. لە ساڵی ٥٢ مەلا قادری وێردی لە بانــە بەهۆی چڵکاوخۆرانی ڕژێمی شــا لە ماڵی عومەری خەیات شەهید کــرا. کاک عەزیــزی مســتەفازادە لەگــەڵ مەحەممەد سەدیق لە سنە ئیعدام کران. کاک عوســمانی کەریمی لە ســاڵی ٥٨ لە شەڕی ســێ مانگەدا لە نەغەدە شــەهید کرا. کاک کامیلی قازی زادە لە ســورکێو لە ژێر بەفر و سەرما شەهید بوو.

خوێنــی ڕژاوی شــەهید پێشــەوا قــازی، دوکتۆر قاســملوو، دوکتۆر ســادقی شــەرەفکەندی، ماموٚســتا مــەلا ڕەحیــم وێردی، مەحەممەدی ڕەمەزانی، ئیســماعیلی شــەریفزادە، مەحەمــەدی ئەســتی مەنگور، عەلــی دادخا، حوســەینی ڕەحمــان ڕابی، کاک فایەقــی موعینــی، خەلیل شــەوباش، عەبدوڵڵای موعینی، حەســەن خورخورەی، حوســەین خاتون، حاجیلە مینەشــەم، مەلا مەحمــودی زەنگەنە، موراد شــیرێژ، ســاڵح لاجانی، و هاورێیانی ماموٚســتا ئــاوارە، مەلا کەچە، مەحەممەدی ڕەســوە مەرە، شەهیدانی نیروان، عومــەری ڕەحیمــی، عێزەتی مینە بەگ، ناسری ڕەســوڵی، ڕەحمانی مەولودی، عەلی ڕەش، حەســەن دیموٚکرات، ئەحمەدی مچە شــوان، ماموٚستا مەلا برایمی حیکمەت، وەســتا محەممەدی عەمار، خوێنی ڕژاوی ئەو هەموو شەهیدانە و تەواوی شەهیدانی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران و خوێنی ڕژاوی گەلی کورد و گەلانــی ئێران دەبێتە دەریای بێ بن کە تەواوی دوژمنانی گەلی کورد تێیدا قــوم دەبن، هەر وەک ماموٚســتا مەلا ڕەحیم فەرمووی نەخۆش دەبین بەڵام نامرین، ڕەوتی مێژوو بەرەو پێش دەڕوا.

بەشی سێیەم: ئیســماعیل شەریفزادە و هاورێیانی چۆن شەهید بوون؟

عەبدوڵڵا کەریمزادە لە ســەردەمی شۆرشــی ٤٦-٤٧ ناسراوە بە ئاڵیاز و ئاڵیاز ئەو چەمەیە

کە لە دارێنەوە بەرەو سەردەشت دەڕوا و لە گۆمەشین چەمی سەردەشت و ئاڵیاز تێکەڵ دەبنەوە و لەوێوە بەرەو ئاڵۆت دەڕۆن و دەرژێنە بەنداوی دووکانەوە. ئەو نازناوە لەلایەن شەهید مەلا ڕەحیم وەردی بۆ کاک عەبدوڵلا دیاری کراوە.

با پێش هەمووشتێک ئەوەتان عەرز بکەم کە هەدەف لەوەی مامۆستا عەزیز (ناوی خوازراوی سمکۆ شەریفزادە) و هاوڕێیانی تر گەڕابوونەوە ئەوە بوو کە چالاکیی سیاسی بکەن، ئێمە بە دێهاتاندا دەگەڕاین و قسەمان بۆ خەڵک دەکرد. مەلا عەزیز خۆی قسەی دەکرد.

نازانم چۆن باسی مەلا عەزیز بکەم ڕاستییەکەی. ئەمن ناتوانم بە هیچ لەونێک لەسەر ماهیەتی مەلا عەزیز قسە بکەم، ئینسانێکی هەتا بڵێی سەوادار، میللەتپەروەر، جوانچاک و حیزبی بوو.

مەلا عەزیز کە باسی لەگەڵ خەڵک دەکرد زیاتر لەسەر مەسەلەی چینی زەحمەتکێش و هەژار و فەقیر قسەی بۆ خەڵک دەکرد. دەچووینە سەر مووچەی کابرای دروێنەوان و قسەمان لەگەڵ دەکرد. ئەو کابرایە زۆربەی جار یەکەم جار بوو مەلا عەزیزی دەدیت و بەڵام هەمیشە بە ئاواتەوە بوو، جارێکی تر ببینێتەوە. چونکە مەلا عەزیز بە زمانێک قسەی لەگەڵ ئەو خەڵکە دەکرد کە زمانی خەڵک بوو؛ یانی وەکوو ئەوەی بڵێن بە دەستی بیخاتە ناو دڵی خەڵکەوە ئاوا بوو؛ بە شێوە و بە زمانی خۆیان قسەی لەگەڵ کابرای کەشاوەرز دەکرد، یانی دەیزانی چۆن ئەو خەڵکە لە دەردی چینی هەژار و زەحمەتکێشی حالی بکات.

ئێمە بۆ ئەوە دەگەڕاین کە تەشکیلاتی حیزب زیندوو بکەینەوە بۆ ئەوە دەگەڕاین، کە بە خەڵک بڵێین کە حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران کێیە؟ چون ئێمەمانان نەماندەزانی کە حیزبی دێموکرات کێیە؟ ئیللا ئەو قەدیمیانەی کە زەمانی کۆماری کوردستانیان دیبوو، خۆ ئەوانیش نەیاندەوێرا لای باوکیشیان باسی ئەوە بکەن کە حیزب هەبووە کورد کێیە و هەر لە دڵی خۆیاندا هەڵیان دەگرت.

ئەمن لە شەمۆڵە [گوندێکی بانەیە] چەکی پێشمەرگایەتیم هەڵگرت. ئێمە دەگەڕاین بە گوندەکاندا. ئێمە لە مەنتیقەی بانە بووین، مامۆستا مەلا ئاوارە لە مەنتیقەی سەردەشت بوو، مامۆستا مەلا مەحموود زەنگەنە، ساڵح لاجانی و مراد شیرێژ لە مەنتیقەی مەرگەوەڕ و تەرگەوەڕ، شنۆ و خانێ و لەو ناوە دەبوون.

مامۆستا قادر شەریف ئێستا نەهاتبۆووە دیوی خۆمان و کاک فایق و کاک عەبدوڵلا موعینی ئەوان برا بوون ئەوان لە مەنتیقەی بۆکان و مەهاباد و ئەو ناوە بوون.

جاری وابوو دەگەڕاین یەکتریشمان دەگرتەوە و ئێمە بەدوای کاری سیاسی و فەعالییەتی سیاسییەوە بووین و خەڵکمان کۆ دەکردەوە لە مزگەوتەکان و قسەمان بۆ دەکردن. خەڵکی ئەو دەمە دەتوانم بڵێم بەحەدێک ئەو خەڵکە دڵسۆز و دڵپاک بوو، دەرهەق بە پێشمەرگە نەبێتەوە. ئیللا ئەوانەی کە بە ڕەسمی لەگەڵ ساواک بوون. ئەوە نەبێت کەس خیانەتی پێ نەکردین؛ چون ئێمە هەر شوێنێک دەچووین، ئیتر لە دوای ئێمە هیچ بۆ خەڵکەکە ڕووی نەدەدا [لە کۆنەوە پاش ڕۆیشتنی پێشمەرگە، ئەو بنەماڵانەی کە شوێنی حەسانەوەی پێشمەرگەکان بوون، لە لایەن داگیرکەرانەوە ئازار و ئەزیەت دراون و دەستبەسەرکراون] بە ڕاستی خەڵکەکە دڵسۆز بوون. خەڵکەکە تامەزرۆی ئەوە بوو کە کەسێک بێت، بەناوی حیزبی دێموکرات، بەناوی چینی زەحمەتکێش قسەیان بۆ بکات و لەسەریان وەجواب بێت. زولم و زۆرەکە لە حەد بەدەر بوو. خەڵکەکە جاڕز بوو، جا ئەگەر چەکدارێکی ئاوا چووبانایە و قسەیان بۆ کابرا بکردبایە لە ماڵیک دانیشتبانایە پیرو جەوانی

ئەو دێیە کۆدەبوونەوە هەتا ئەو کەسە قسەیان بۆ بکات.

کاتێکی ئێمە لە مەنتیقە دەگەڕاین ڕەژیمی شا دەچوو، بە خەڵکەکەی دەگوت ئەوانە چەتەن، دیارە بە دەستەی پیاوەکانی خۆی ساواک لێرە و لەوێ بڵاوی دەکردەوە کە بەلێ «جەماعەتێک چەتە» دەگەڕێن.

پاشان ڕەژیم بەوەش ڕازی نەبوو دەچوو ریش سپی و حاجییەکانی دێیەکانی کۆ دەکردەوە و سوێند و تەڵاقی دەدان کە ئەگەر کەسێکی ناشناسیان دیت خەبەری لێ بدەن و پاشان هەوڵی دا چەک بەسەر خەڵکدا داسەپێنێ و خەڵک چەکدار بکات و خەڵک زۆر بە کەمی ملی بەو شتەداکرد. دیارە ساواک ئەو کارانەی بەیارمەتیی کەسانی سەر بە خۆی دەکرد.

بەڵام ئێمە چۆن لە چەمی دارێنە دەرگیربووین؟

ئێمە کە لە مەنتیقە بووین، کەرەتێک کاک فایەق و کاک خەلیل شەوباش و کاک محەمەدئەمینی سیراجی کۆمەکیان هێنا. چ بوو؟! لیباس و جامەدانە و شتوومەکی وەک ڕەخت و فیشەکدان بوو. هێنایان لە دیوی گەورکان [ناوچەیەکی شاخاوییە، دەکەوێتە نێوان سەردەشت، بۆکان ،سەقز و مهاباد کە عەشیرەتی گەورک لەو ناوچەیە دەژین و ٤٠٠ گوندێک لەخۆ دەگرێت] هەموومانیان کۆ کردەوە و دایانێ.

کاک سولەیمان موعینی و کاک خەلیل مستەفازادەی بانە [خەلیل شەوباش] کۆمەکێکی تریان هێنابوو نەگەیشتە ئێمە نەمانزانی ئایا چەکە؟! ئایا پووڵە؟! ئایا چییە؟

ئەوان چووبوون کۆمەکەکەیان هێنابوو. لە کوێیان هێنابوو نازانم، گەڕابوونەوە سلێمانی لە سلێمانی کاک فایەق دەچێتە مالی قالە تەگەرانی کە بەقسە دۆستی سەمیمیی کاک فایەق بوو.

هەر ئەو شەوی کە کاک فایەق و

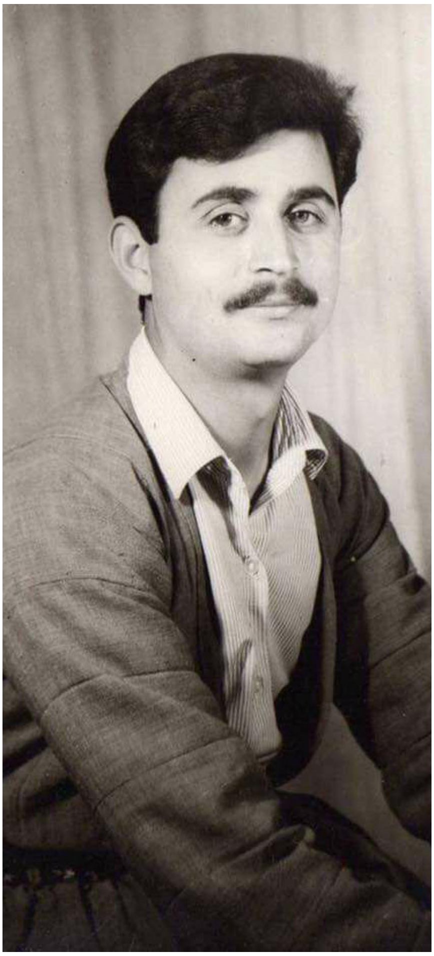

کاک خەلیل دەگەنە سلێمانی، کاک فایەق نامەیەک دەنوسێ بۆ شەریفزادە و کاک عەبدوڵڵای برای، ئێمە لە سووتووی بانە بووین، نامەکەمان پێ گەیی لە نامەکەدا کاک فایەق نوسیبووی کە ئێمە ئەوە میوانی قالە تەگەرانین، لە سلێمانی، بۆ سبەی بە پیرمانەوە وەرن لە سوورکێو و لە گوندی دونێزی پشتی کانی برایم کە لەوێ یەکتر دەگرینەوە.

ئەو جار کەوتینە تەگبیر کە کێ بچێ؟! کێ نەچێ؟! لەوێ ئەو جەماعەتی کە خەڵکی بانە بوون و شارەزاتر بوون لە هەموو شوێنێکی

بانە، شەریفزادە گوتی ئێمە دەچین.
ئێمە کێ بوون؟ سمکۆ شەریفزادە، ئەمن [ئالیاز]، محەممەدی ئەستێ مەنگور خەڵکی شاتمانی سەردەشت، ئەو برادەرە تفەنگ ساز بوو. عەلی عەبدوڵڵا کۆلی خەڵکی مرانێ، ئەوە گوندەی بن ڕەبەتێ، لەگەڵ حوسێنی ڕەحمان ڕابی مەریجەلان [مەریجەلان گوندی بانەیە دەکەوێتە نێوان بانە و سەردەشت]. کوێخا شەریفی کێلەشینی میرەدێ، محەممەدیکمان لەگەڵ بوو یان زاوای بوو یان ژن برای کوێخا شەریف، خەڵکی سەقز بوو ئەو محەممەدە هیچ چەکێکی پێ نەبوو. قەراربوو تفەنگی بۆ پەیدا بکەین.
لەگەڵ مچە قەشکێن، ئەو مچە قەشکێنەم نەدەناسی [مەبەستی ئەوەیە نەیدەزانی خەڵکی کوێی کوردستانە و چ کەسێکە].
جەماعەتەکەی تر یانی کاک عەبدوڵڵا موعینی، مینەشەم و پێشمەرگەکانی تر دەگەڕانەوە بۆ بەری گەورکایەتی ، جا ئێمەش ئەو شەوە پاش تەگبیر و بۆ بەیانی هاتینە شاخی هەڵۆیان و نان و چای بەیانیمان خوارد و بۆ شەوێ چووینە دارێنەی ژووروو. لە دارێنە نان و چامان خوارد و چووین لە مزگەوتێ قسەمان بۆ خەڵک کرد و چووین لە مالی کوێخا حوسێنی دارێنە بخەوین ، خەڵک لە ماڵی کوێخا حوسێن لێمان کۆبوونەوە لەو ماڵە ئێمە بە هیوا بووین چەند سەعاتێک بخەوین و شەوێ سەعات سێ وەرێ بکەوین.
وەختێ جێگایان بۆ ڕاخستین بخەوین شەریفزادە گوتی: با کوێخا شەریف نیگابان بێت، ئەمن گوتم با ئەو نەچێ ئەمن دەچم، کوێخا شەریف لە عێراق بوو ئەو سێ کەسی لەگەڵ خۆی هێنابوو بۆ ناو ئێمە، محەممەدی خزمی و مچە قەشکێن و حوسێنی ڕەحمان ڕابی.
ئەوانە هەموویان لە عێراقەوە، پێکەوە کاریان دەکرد. کوێخا شەریف ئەو کاتی شەڕی چەمی دارێنە ڕوویدا، دوو مانگ بوو لەگەڵ ئێمە بوو، جا بە هۆی هێندێ پیاوی ساواک کە ئاغای گوندەکانی سەر سنوور بوون، کوێخا شەریفی لە لایان ساواکەوە، ڕێکخرابوو کە بێتە نێو پێشمەرگە و لەوێ چی پێ دەکرێ لەگەڵ ئێمەی بکات.
کوێخا شەریف خەڵکی کێلەشینی میرەدێ [گوندێکی گەورەی نێوان بانە و سەقزە] بوو، ئەویش ئەو سێ نەفەری پەیدا کردبوو، حوسین ڕەحمان ڕابی، محەممەدی خزمی. حوسین چووبوو مچە قەشکێنی پەیدا کردبوو ئیتر پاش ئەوەی ساز دەبن، دێ بەدێ دەگەڕێن بە شوێن ئێمەدا.
ئێمە لە بانەزێڕێ بووین، کابرایەک هات گوتی وەڵاهی جەماعەتێک پێشمەرگە لە ئێوە دەگەڕێن ئەوە لە کاوڵانی بەری هەورازان. ئێمەش گوتمان بچۆ بیانهێنە بۆ ئێرە، ئێمە کەسمان پێ شک نەدەهات کە پێشمەرگە بێت و لەو ناوچەیە بێت، کە هاتنە لای ئێمە، کوێخا شەریف و ئەو سێ کەسە بوون. شەریفزادە گوتی کاکە ئێمە ئەوانە ناناسین و دەبێ هەر کەس لەبەر خۆیەوە چاوی بەسەریانەوە بێت و بزانێ کێن و چ کارەن؟
لەو جەماعەتە تەنیا کوێخا شەریف و محەممەد ئاگاداری داوای ساواک بوون. ئەو دو کەسەی تر ئاگادار نەبوون. ئیتر لە پاش ئەو ڕۆژە هەتا ئەو شەوەی کە چووینە دارێنەی ژووروو، ئەو جەماعەتەمان لەگەڵ بوون.
ژوورەکەی کە لە دارێنە ئێمە لەوێ بوین بانیژەیەکی هەبوو کە دوو پەنجەرە لەو ژوورەوە، دەچووە سەر بانیژەکە. شەریفزادە گوتی کوێخا شەریف تۆ بچۆ ببە بە نیگابان، کە کوێخا شەریف چوو، من گوتم شەریفزادە با کوێخا شەریف نەچێ گوتی: لێگەڕێ با ئەو بچێ هەتا نیگابانییەکەی تەواو دەبێ ئێمە ناخەوین ئەگەر تەواو بوو ئەوە خۆمان دەچین نیگابان دەبین.

ئەمن هەر لەســەری ڕۆشتم و شەریفزادە لێم تووڕە بوو گوتی: عەبدوڵڵا دەڵێی دەترسی؟!
گوتـم: ئا دەترسـم. ڕاسـتە تـۆ لە من بەڵەدتری بەڵام منیش خەڵکی ئەو ناوچەیەم و هەموو بنکە داری ئێرە دەناسم، ئەوە پاسگای وەرواوێ، ئەوە سـیاوەمەیە، ئـەوە بنژاژوو و ورچەکە، ئەوە ئاڵۆتە، لێرە بە پشتەوە دۆڵەزنە، ئەوە مەریجەلانە، لەو لامانەوە دارساوێنە ئەو شوێنانە هەموو پایەگای نیزامی لێ بوو.
ئێمە پێخەف و جێگامان بۆ ڕاخرابوو ئەو قسانەمان لەسەر پێخەفەکان دەکرد گوتم بۆ ئەوە نابێ کوێخا شەریف نیگابان بێت.
بەڵام شەریفزادە گوتی: نا ئێمە ناخەوین ئەو نیگابانییەکەی تـەواو دەبێت و ئەو کات یەکێکمــان نیگابــان دەبیــن ئەمــن گوتم: شــەریفزادە ئەمن هەمــووی نیگبانییەکەی دەکێشم، گوتی: نابێ دەبێ بە نۆرە بێ.
ئیتر بەدەم قســەوە خەومــان لێکەوت. پاشــان کە کوێخا شــەریف لە پەنجەرەکەوە زەینــی دابوویــە و زانیبــووی کــە ئێمــە خەوتوویــن، لەبانیژەکەوە و بــە دەلاقەکەدا تەقەی لە شــەریفزادە کرد، فیشــەکەکە بەر محەمــەدی ئەســتێ مەنگوڕ کــەوت ئەو لە تەنیشــت شــەریفزادەوە خەوتبوو. محەمەد لەســەر تەنیشــت خەتبــوو و گوللـەکە لە کەلەکەی لای ڕاستی کەوتبوو و پاش ئەوەی لە کەلەکەی دەرچوبوو بە دەســتی چەپیشی کەتبوو چون دەســتی بن ســەری دابوو بە تەقەکــە خەبەرمان بۆوە ، دەرپەرینە دەرێ ، خۆ کەس نەمابوو ، شــەریفزادە گوتی : ئەوە کوێخا شەریف بووە.
کوێخا شــەریف ئەو فیشەکەی تەقاندبوو و هەڵاتبوو چووبوو، خــۆی تەحویلی پاژگای ســێلمێ دابوو، لەوێ گوتبــووی کە ئەمن لە ماڵی کوێخا حوســین لە دارێنەی ژووروو، ٥ پێشمەرگەم کوشتووە.
پــاش تەقەکــە ئێمە هەســتاین بڕۆین. محەمەد، چون برینــدار بوو کەرێکمان پەیدا کــرد و محەمەدمان ســوار کــرد. هەر ٥٠ میترێک دەبوو لە دێیەکــە دوور کەوتینەوە، کە محەمەد گوتــی: کاکە ئەمن هیچم نییە، لێمگەڕێــن بۆخــۆم دەڕۆم و وڵاغــم ناوێ، محەمەد گەرمە برین بوو کەرمان بەرەو ماڵی ساحەبی داکردەوە و محەمەد بە پێیان لەگەڵ ئێمەوە وەرێ کەوت. لە مەودای تەقەکە هەتا ئەوەی ســازبووین لە دێی دارێنە بێینەدەرێ، مچە قەشــکێن هەلی پەیدا کردبوو هەڵاتبوو. مچە دەمانچەیەکی خۆی پێ بوو ئەو شــەوە پاش تەقەکە گوم بوو ئێتر نەمزانی چی بەسەر هاتووە. ئەوەیش نەمابوو، ئێســتا مابووین من، مەلا عەزیز، محەمەدی ئەستێ مەنگوڕ، عەلی عەبدوڵڵا کــوڵ و ڕەحمان حوســێن ڕابی و محەمەدی خزمی کوێخا شەریف.
هێندێ ڕۆیشــتین و محەمەدی ئەستێ مەنگــوڕ وردە وردە پێی شــل بوو. تفەنگ و فیشــەکدانمان لــێ وەرگــرت. هێندێک تر ڕۆیشــتن محەمەد تەواو شل بوو. نەیدەتوانی ڕێ ببــڕێ. ئیتر ناچار بــە کۆڵێ هەڵمانگرت گەیشتینە شیوێک، گوتم لێرە دەبین جارێ. ســارد بوو؛ هێنــدێ پووشــیان هێنا کۆمان کــردەوە و ئاوریان تێ بەردا؛ ئەمن زۆریشــم گوت ئاوری تێ بەرمەدەن جوابیان نەداومەوە، بە قەراغ ئاورەکەوە، شــەریفزادە و محەمەدی خزمی کوێخا شەریف وحوسین ڕەحمان ڕابی و عەلی عەبدوڵڵا کوڵ خەویان لێکەوت.
کاتێ ئــەو هاوڕێیانە خەویــان لێکەوت، محەمەدی ئەســتێ مەنگوڕ کــە بریندار بوو داوای ئاوی کرد، منیش زۆر گەڕام لە شیوێک ئەولاتر ئاوێکــم دۆزیــەوە. هێندێکم هێنا و گەیشــتمەوە لای محەمەد. دەسماڵێکم بەو ئاوە تەڕ دەکرد و بــە لێوی محەمەدم دادێنا لەو کاتەدا محەمەدی خزمی کوێخا شــەریف خەبەری بــۆوە، گوتی: ئەو ئــاوەت لە کوێ هێنا، منیش گوتم لەو شــیوەی پشتەوە، وەڵا هەستا ڕۆی ڕوو بە شیوەکە، گوتی دەچم ئاو دەخۆمەوە.

پـــاش قەدرێک حوســـێنی ڕەحمان ڕابی خەبەری بۆوە.

ـ گوتی: ئەوە محەمەد چی لێهات

ـ گوتم: چووە ئاو بخوا

ـ گوتی: بەزاتی خودا ڕۆیوە.

ئیتر چووین بە دوایدا کە چووین محەمەد نەمابوو.

ئەو جارە شەریفزادە لە حوسێنی ڕەحمان ڕابی کەوتە شک. چون حوسێن لەگەڵ ئەوان هاتبوو. شـــەریفزادە دەســـتی لەســـەر شانی حوسێن داناو گوتی: کاکە حوسێن هەرچی لە دڵدایـــە تۆ گیانی ئەولادت، هیچ مەکە و بڕۆ، ئێمەش کارمان پێت نییە.

حوســـێن چاوی پڕ بوو لە ئاو و فرمێسک بـــە چاویـــدا هاتەخواری گوتی: مـــەلا عەزیز ئەو حەیفـــە ئەمن دەکوژی کە لەگەڵ کوێخا شـــەریف هاتـــووم دەنا هەتـــا خوێنم لەگەڵ تۆ نەڕژێ دەســـتت لێ هەڵناگـــرم. ئەو جار هەســـتاین ڕێ کەوتین بۆ نێو چەمەکە. ئیتر ئەو چەند کەسە من، مەلا عەزیز، محەمەدی ئەســـتێ مەنگوڕ کە بریندار بوو، حوســـێنی ڕەحمان ڕابی و عەلی عەبدوڵڵا کوڵ مابنەوە.

شـــەریفزادە گوتی: دەچینە ناو چەمەکە منیـــش: گوتم ناچینـــە ناو چۆمەکـــە دوور دەکەوینەوە بەرەوە شاخی هەڵۆیان. شەریفزادە فەرمووی نا ئێمە لێرە خۆ حەشـــار دەدەین، وادەزانـــن کە دوور کەوتووینـــەوە. من گوتم: کاکە ئەوانە دێن ئەو مەنیتقەیە هەمووی «کێو تەق دەکەن»[مەبەست گەڕان بە وردییە] جا ئەگەر کەس نەبینن دیارە ڕاســـت دێنە ئێرە و لێرە دەمانبیننەوە. شـــەریفزادە فەرمووی: نا لێرە دەبین فکری ئەوەیان نییە ئاوا نزیک خۆ حەشاردەین.

بەهەرحـــاڵ چووینە چەمەکـــەوە و هەتا ئەوەمان کرد ڕۆژیش هەڵهات و وڵات ڕووناک بوو. نانمان پێ نەبوو دوو سێ کولێرەی جۆمان پێ بوو زۆریش برسیمان بوو بەڵام دەستمان بە هیچ کوێ ڕانەدەگەیشـــت. سەعات لای ٨ی بەیانـــی بوو. ئێمە لەســـەر ئاوەکە بوین قاچمان لـــە ئاوەکەدابوو دوربینێکمان پێ بوو هەر لە خۆڕا سەیری ئەمبەر و ئەوبەرم دەکرد، ســـێ نەفەرم بەرچاو هاتن، تفەنگیان پێ بوو گوتم: مەلا عەزیز ئەوە جاشن!!!

مەلا عەزیز گوتی: ئەوە کوێرا تۆ جاشـــت پەیدا کرد؟ دوربینەکەی لێ وەرگرتم و خۆی ســـەیری کرد و گوتی: ئـــەرێ وەڵا عەبدوڵڵا ئەوە جاشن.

لـــەو ماوەیەدا محەمەد کـــە بریندار بووو بەحـــاڵ هۆشـــی هەبـــوو. جێگایەکمـــان بۆ ســـازکردبوو لەوێدا ڕامانکێشـــابوو. من گوتم هەستن با بڕۆین، شـــەریفزادە گوتی: ناڕۆین ئێرە باشترە، لێرە نامانبینن. ئەگەر بڕۆین تازە درەنگە و ڕەنگە ئاشکرا بین. دەبێ لێرە خۆمان حەشـــار دەین. ئیتر کـــەس هیچی نەگوت و لەوێ ماینەوە.

هێندەی پێ نەچوو لە هەردوو لاوە وەک خیز و خـــۆڵ گوللـــە بەســـەرماندا هات. کە گوللـــە هات بەسەرماندا شەریفزادە و حوسێن پێکەوە، چوونـــە قووڵکەیەکەوە وەک قووڵکە خەڵووز بووبێت، پڕبووبێتەوە وابوو.

ئەمـــن و عەلیـــش لـــە جێـــی خۆمـــان نەجووڵایـــن، قاچمـــان لەنێو ئاوەکـــەدا بوو، ئیتر تەقە دەســـتی پێ کـــرد. ئەمن و عەلی ڕاستەوچەپ ڕاوەستاین؛ عەلی سەری لەبەری دارێنە بوو من ســـەرم لەبەری پەڕشەی بوو. بییـــەک بەســـەر ئاوەکەدا ڕووخابـــوو، عەلی ســـنگی دابووە سەری و تەقەی دەکرد. ئەمن هەر لە یەکەم دەســـترێژی لێمـــان کرا، ڕانم گوللـــەی وێ کەوت؛ بەڵام هێسکی نەگرتبوو. هەر ئەوەندە شـــلکەی ڕانی ڕاستمی گرتبوو و دەرچووبـــوو. گوللـــەش کـــە وە خیـــز و بـــەردی چۆمی کەوتبو هەمـــوو هەڵبەزیبۆوە وەک پریشـــکەی گوللـە چۆنە ئاوا سمتم بە پریشکەی خیزەشینی چۆمی کون کون ببوو، خوێنی لەبەر دەڕۆیـــی. ئەمن تفەنگەکەم لە یەکـــەم تەقـــەدا گوللـەی تێ گیـــرا و کاری

نەکــرد. هێندەی خەریکـــی تفەنگەکە بووم، بـــۆم چاک نەبوو. بەڵام لەو کاتەدا محەمەدی ئەستێ مەنگور بە حاڵ هۆشی بوو کە ئەوەی دیت، گوتـــی عەبدوڵلا تـــۆ تفەنگەکەی من هەڵگرە و من تەفەنگەکـــەی ئەوم هەڵگرت، لەگەڵ تفەنگەکە دوو بەستەی فیشەکیش بۆ فڕێ دام کە پێم بێت.

لەو ئانوســـاتەدا عەلی بانگی کردم گوتی: عەبدوڵلا نەترسی نەڕۆی گوتم: بۆ کوێ دەڕۆم بەڵام برینـــدار بووم. گوتـــی: کوێتی گرتووە. گوتم: هیچ نییە بەو خیزە شینە بریندار بووم. عەلی تفەنگەکەی برنوویەکی کورتی پێ بوو. ئەمن تفەنگەکەم ١١تیرێکی هۆڵەندە بوو.

یەکەم جار کە مامۆســـتا ئاوارەم دیت، مامۆستا ئاوارە پرسیی شـــەریفزادە ئەو کوڕە لەگەڵتـــە کێیـــە؟! شـــەریفزادە گوتـــی ئەوە عەبدوڵلایە!!! خەڵکی بانەزێڕە وپێشـــمەرگەی بانەیـــە و تاقە پێشـــمەرگەی بانەیە. ئەوەیش فەرمووی وەڵاهی چون تاقە پێشمەرگەیە ئەو تفەنگـــەی بە دیاری دەدەمێ ، تفەنگێکی دار زەردی هۆڵەندی بوو ١١ تیری دەخوارد.

شەریفزادە تفەنگی ســـیمۆنۆفی پێ بوو. حوســـێنی ڕەحمان ڕابی، تفەنگێکی برنووی کورتـــی پێ بوو، محەمـــەد و عەلیش هەر وا تفەنگێکـــی برنووی کورتیـــان پێ بوو. کوێخا شـــەریفش هەر تفەنگێکی برنووی کورتی پێ بوو.محەمەد هۆشـــی تەقەی نەبوو ســـەعات زیاتر تەقەمان کرد.

عەلـــی گوتـــی: ئایش عەبدوڵـــلا گیان؛ گوللـــەیەک هاتبوو ڕاست چووە زاری عەلییەوە و عەلی هەر ئەوەندی گوت و تەواو بوو. ئەمن لێی چوومە پێشـــێ و چەند جـــارم ڕاژاند و بانگم کرد، دەنگی نەبوو عەلی شەهید ببوو.

ئەمن بریندار بووم، عەلیش شـــەهید بوو. شـــەریفزادە ئەوەندی بڵێی دوو ســـەد میتر لێمان دوور بوو، ئەو بەوەی نەزانی کە ئەمن و عەلی ئاوامان بەسەر هاتووە، ئیتر بەین بەین تەقـــە دەکرا و بەین بەیـــن تەقە بێ دەنگ دەبوو.

ڕۆژ بـــەرەو ئاوابوون بـــوو. بەتەمای ئەوە بووین کـــە ڕۆژ ئاوا بێت و دەرچین. ئەوانیش بـــۆ ئـــەوەی دەرنەچین ئەو جـــار نارنجۆکی دووکەڵیان پێوەناین و دووکەڵێکی سەیر ساز بـــوو. نارنجۆکێ لەپەنا من لـــە ئاوەکە کەوت بەڵام مـــن هیچم لـــێ نەهات. هـــەر چەقە دووکەڵێک ســـازبوو، دووکەڵێکی ســـەیر بوو چاوچاوی نەدەدیت. سێ، چوار دانە نارنجۆکی دووکەڵیـــان هاویشـــت. هەتـــا دووکەڵەکـــە ڕەویبۆوە، ئەوان لێمان نزیک بوونەوە، دیسان دەســـتیان کرد بـــە دەســـترێژ و تەقە کردن و ئێمـــەش دەســـتمان پێ کرد، لـــەو کاتەدا نەفەرێـــک لەوان کـــە دواتر زانیـــم ئەحمەد دارەبەن خەڵکی مەریجەڵان بوو، کوژرا.

دیسان دەســـتیان کرد بە دەسترێژ هەر ســـەیر بـــوو. ڕەگباریان دەکـــرد ئەمبەراوبەر نازانم بە چی تەقەیـــان دەکرد. چەند گوللـــە لە تەنیشـــتی منی دا ئەگەر سەیرم کرد ئەو ڕەگبارەی کە چەند گوللـــەی وەتەنیشتی من کەوتبوو، شـــەریفزادە و حوسێنی ئەنگاوتووە و شـــەریفزادە کە ئەنگێودرا گلۆر بۆوە بۆ نێو چەمەکە و کەوتە نێو ئاوەکەوە، بەڵام حوسێن هەر لە جێی خۆیدا شەهید بوو.

ئیتـــر ماینەوە مـــن و محەمـــەد. من لە محەمەد دوور کەتبوومەوە، پاشـــان زانیم کە محەمـــەد هەر بەو برینەی گوللـــەکەی کوێخا شەریف هێندەی خوێن لەبەر ڕۆیوە، ئەویش شەهید بووە. نەمزانی چ بکەم هێندێ تەقەم کرد، هەر جارێ بە لایەکدا دەمگوت، با بڵێن زۆرن، پاش قەدرێک ڕاوەستام و بیرم کردەوە وا باشە خۆم بە دەم ئاوەکەوە بدەم و ئاوەکە هەم لێل بوو هەم سارد بوو، ساڵ نێوەڕاستی بەهار بوو. ئاوەکە قوراو بوو و بەفراو و قوراوی بـــەری مەریجەڵان بوو. ئاوەکە لێل و ســـارد بوو، هەرچی کردم نەموێـــرا خۆمی لێ دەم، دەترسام ئاو بمبات.

وەک ئەوەی کەســـێک پێم بڵێت لە بەر

خۆمـــەوە گوتـــم بـــا کڵاو و جامانەکەم دەم ئاوەکـــەدەم. کڵاوجامانەکـــەم دەم ئاوەکەدا و گوتـــم ئەگەر تەقەیان کرد ئـــەوە خۆم ناچم بەدوویـــدا، ئەگەریش تەقەیـــان نەکرد ئەوە خۆشم دەچم بەدوویدا کڵاوجامانەم دەم ئاودا، هێندەم لێ دوور نەکەتبووەوە، دایانگرت و بوو بە قاوەقاو هەر دەتگوت ڕاوە بەرازە.

لەپەنا منـــەوە، گۆمێک هەبوو دیاربوو کە کاتی خـــۆی کەندەڵانی گۆمەکە هەرەســـی کـــردووە، گابەردێـــک هاتبووە نـــاوی و دارە بییەک شـــۆڕابەی کێشابووە ســـەری. چرپی وچاڵێکـــی زۆر بەو دارە بییەوە گیرســـابۆوە. تفەنگەکەم بەدەســـتەوە گرت و خۆم گەیاندە گۆمەکـــە و دەســـتم بە پەلـــە بییەکە گرت و گۆمەکەم تاقی کردەوە، قاچم نەدەگەیشـــتە ئەرزی. دیاربوو قووڵ بوو. تفەنگەکەم بە پەلە بییەکە داکرد و خۆم مات کرد، لەبەر خۆمەوە گوتم قامیشـــێک پەیدا دەکـــەم و لە دەممی دەخەم و خۆم نوقم دەکەم بەو قامیشـــێکە نەفـــەس دەکێشـــم. لـــە چرپیوچاڵەکەی کە بەدارەبییەکەوە گیرســـابۆوە قامیشـــێکم پەیدا کـــرد، چوومە بن چرپیوچاڵەکـــە و جارجارە قامیشەکەم لە دەمم دەنا و سەرم نوقم دەکرد و جار جار سەرم دەردێنا و ئیتر ئاوا چاوەڕێ بووم شەو دابێت و ئەوان بڕۆن، قەدرێکی پێ چوو پەیـــدا بوون بەڵام بەرەولای من نەهاتن و گەڕانەوە مەیتەکانیان کۆکردەوە و هێندێکی تری پێ چـــوو، دەنگە دەنگ بڕا و ئیتر وڵات تەواو تاریک داهات.

پاش تەواو بوونـــی دەنگەدەنگەکە، کەس نەما پاش ئەووش کە دەنگە دەنگ بڕا، ئەمن دەترسام کە کەسیان بەجێهێشتبێ بۆ ئەوەی ئەگەر هاتوو خەڵک هاتنە شوێنەکە خەڵکەکە بگرن. بۆیە هـــەر نەمدەوێرا لە گۆمەکە بێمە دەرێ، قەدرێکی تر ڕاوەســـتام و پاشـــان لە ئاوەکە هاتمە دەرێ. هەمـــوو گیانم تەزیبوو. بەناچاری وردە وردە بە هەر چنگەگرکەیەک بوو سەرکەوتم بەرەو شـــاخی هەڵۆیان. هەتا ئەوێ بە چنگەگرکێ ڕۆیشـــتووم. تەشبیهات نەبێت، وەک حەیوان.

گوتم دەچمە دێی هەڵۆی؛ لەوێ دەچمە ماڵی حاجی شـــەریفی هەڵۆ؛ ئەو حیزبی بوو. پاشـــان بە هەر چەشنێک بوو لیباسم داکەند و گوشیم و دواتر لەبەرم کردەوە و وردە وردە خۆم گەیاندە دێـــی هەڵۆی. لەوێ دێبەرێکی لێ بوو لە دێبەرەکە، خۆم مات کرد، کە گوێم دایە ســـەگوەڕێکی ســـەیر بوو، زۆر قەرەباڵغ بوو گوتم: بەخودا ئەوە جاشەکان لەوێن بۆیە نەچوومە نێودێی هەڵـــۆی و گەڕامەوە. چووم بۆ دێی پەرشـــەی. ئەو وەخت کوێخا ڕەحمان لەوێ بوو. بەتەمای ئـــەوە بووم بچم بۆ ماڵی ئەوان، ئەویش حیزبی بوو. کە گەیشتمە قەراغ پەرشەی ئەویش هەر بەو دەستوورە سەگوەڕ و قەرباڵغ بوو گوتم بەخودا جاشەکان لێرەشن ئیتـــر نەچوومە نێودێ و گەڕامەوە ڕووم کردە بناویلە کۆن.

ئەوجـــار گوتـــم دەچم بـــۆ بناویلە کۆن. گەیشتمە سەر ڕێی بانەزێر- هەڵۆیە و لەوێوە چوومە ســـەر ڕێی بناویلە کۆن و سەگەلم لێ پەیدا بوو. تووشی کەرتە مەرێک بووم نەمزانی مەڕەکەی هی کوێیە. شـــوانەکە هاورای کرد، هەی بیگرە، هەی بیکوژە، دەنگی شـــوانەکەم ناســـی؛ هاورام کرد وەرە من ئاشێرم وەرە با ئەو سەگانە نەمگرن، شوانەکە خەڵکی بناویلە کۆن بوو.

شـــوانەکە هات و ئەگەر هـــات عەزیزی کوێخـــا مینە بـــوو، کە هاتە پێشـــێ دیتمی دەســـتی کـــرد بەگریان هێندێ دڵخۆشـــیی عەزیـــزم داوە و گوتم ببمبە نێو دێ. پاشـــان کاعەزیز، هـــاواری لە ئاوەڵشـــوانەکەی کرد. گوتی ئەمـــن هەتا ماڵێ دەچمـــەوە، لەگەڵ ئەو چوومەوە. ماڵەکـــەی لە بناویلە کۆن بوو. لەوێ نانم خوارد هێنـــدێ پێ چوو. لە ماڵی عەزیز قەدرێک لەســـەرخۆچووبووم. پاشـــان وەهۆش هاتمەوە؛ گوتمە عەزیزی ئەمن دەڕۆم بەڵام پاتۆڵێکم بۆ پەیـــدا بکە. جلەکانی خۆم

دەستێ ڕەنک و چۆغەی سوور بوو. بە خەڵات وەرمگرتبـــوو. بەڵام گوللەکـــە دایتەکاندبوو. بـــۆ لەبەرکردن نەدەبوو، هێنـــدەش بە قوونە خشکێ ڕۆیشتبووم، تەواو تێکچووبوو.

عەزیز پاتۆڵێکی دامێ و پاتۆڵەکەم گۆڕی و پاتۆڵەکەی خۆمم بەدەستەوە گرت. هێنامە خوارێ لە چەمی «کۆدەڵە» دەم ئاوەکەم دا بە عەزیزم گوت، لەگەڵم وەرە بۆ کاولان بەشـــی هەورازە.

لەوێ دۆســـتێکی حیزبی لێ بوو بەناوی «حەســـەنی ڕەســـوڵی مینـــە». ئەو دەســـتی دوکتوری و شـــتی وای هەبـــوو. عەزیز هەتا بەرماڵانی کاولان هات لەگەڵم و لەوێ گوتم، جـــا کاکە ئەتۆ بگەڕێـــوە، یەکمان ماچ کرد و گەڕاوە و گوتم باسی هیچ مەکە.

ئەمنیش چوومە ماڵی کا حەســـەن هەتا گەیشـــتمە ئەوێ ڕۆژ بووەوە. ئیتر لەوێ کاک حەسەن ڕایکێشـــام برینەکەی ڕانمی کردەوە یەک لیوان ئەلکۆلی چراتۆری تێ کرد.

ئەلکۆڵەکـــە برینەکەی برژاندمـــەوە .ئەو ڕۆژە لەگەڵ کا حەســـەن چوومە جووتێ، لە بینی دێی دەنکێ و کاولان ســـەعاتێکی ڕۆژ مابوو. گوتم: کاک حەســـەن ئەمن دەڕۆم بۆ بانەزێڕە. بەرەو بانەزێڕە وەڕێ کەوتم و چووم بۆ مووچەی خۆمان، لـــەوێ گەوەڕێکی ماڵی ماممی لێ بـــوو. چوومە گەوەڕەکەوە و لەوێ ســـەرمام بـــوو، ئاورێکیم کـــردەوە و هێندێ خـــۆم پێ گەرم کـــردەوە. کاکەکەم لەوبەری گەوەڕەکـــە جووتـــی دەکرد کـــە ئاورەکەی دیتبوو، هات بـــۆ لام. هەتا لێم نزیک نەبۆوە، نەمزانـــی. کاکەم هات و باوەشـــی پێداکردم و دەســـتی کرد بەگریان و ئیتـــر لەگەڵ ئەو ڕۆیشـــتمەوە هەتا نێوشەخسەکەی بانەزێڕێ. [دەکەوێتـــە ٢ کیلۆمیتری گونـــدی بانەزێڕ] و لـــەوێ بە کاکەمـــم گوت ئەتـــۆ بچۆوە بە نەفەرێکدا هێسترێک و نانم بۆ بنێرە و خۆت مەیەوە.

مـــن چوومە نێـــو شەخســـەکەوە و خۆم مات کرد و کاکەم ڕۆیشتەوە نان و هێستری بۆ نـــاردم و نانم خوارد و ســـواری هێســـتر بووم. چووم بۆ شـــەمۆڵێ و لـــەوێ چووم بۆ ماڵـــی «برایمی مام وســـوو» ماڵی کاک برایم لە شـــەمۆڵێ بـــوو. کاک برایـــم حیزبی بوو، زۆرکەســـی تری لێ بوو. وەک «مامۆستا مەلا ساڵەی باریکان»، «برایمی مام وسوو»، «حەمە ئاغا شـــندران» و «مامۆســـتا مەلا عەبدوڵڵای شـــەمۆڵێ». جەماعەتێکی زۆری لێ بوون و ئەوانە هەمووی خەڵکی دێیەکە بوون؛ هەموو کەسی باش بوون، حیزبی بوون.

لە شـــەمۆڵێ تفەنگەکەیان لێ وەرگرتم و وڵاخیـــان بۆ پەیدا کردم و بەڕێیان کردم بۆ بـــەری گـــەورکان. لەوێ لـــە گوندی گەنمان کە دەکەوێتە پشتی موسێ، دەوری هەفتەیەک لەوێ بـــووم و دەرمانیان کردم و چاوەڕێـــی کاک عەبدوڵـــڵای موعینـــی و ئـــەوان بـــووم، هەتا شـــەوێک هاتن لە دوومـــان بردیانین بۆ نێـــوان کانییەڕەش و سوێناســـێ. لەوێ لە کونە شاخێک بووین. بـــە ڕۆژ دەهاتینە دەرێ. ئیتـــر نەفەرێکم لەگەڵ بوو پێشـــمەرگەی خۆمان بوو؛ منی دەرمان دەکـــرد. لە دێی گەنمان کابرایەک بەنـــاوی «عەوڵای ســـاڵە عەبـــاس» خودا عافـــووی کات، نەمـــاوە، کابرایەکی حیزبی بـــوو، زۆری یارمەتی دام. پـــاش ئەو مانگە سەرخۆ کەوتمەوە و دەمتوانی بگەڕێم. پاش ئـــەوە ڕۆژێکی هاتمەوە شـــەمۆڵێ و لەوێ تفەنگەکـــەم وەرگرتـــەوە و چوومـــە دیوی گەورکان و لەگەڵ پێشمەرگە کەوتمەوە...

سەرچاوەکانی بەشی یەکەم

ئاڵەکۆک/ غەنی بلوریان

وتاری دکتور قاسملو لە کۆبوونەوەی گشتیی ئاپریلی ١٩٨٩

ئەحمەد تۆفیق/ حامید گەوهەری

بیرەوەرییە سیاسییەکانی ئەمیر قازی

وتوویژ/بیرەوەرییە سیاسییەکانی سەید عەلی ڕەحمانی

بیرەوەرییەکانی کەریم حیسامی

مرکز اسناد تاریخی/ساواک

” وەرگێڕان “

ئایا غەیرەفارسەکان دەتوانن قسە بکەن؟

گێڕانەوەی حاکمییەت لە«ناسنامەی ئێرانی»

نووسینی: د. ئەحمەد محەمەدپوور، زانکۆی ماساچۆسێت
د. کەماڵ سلێمانی، کۆلێژی مێکزیکۆ
وەرگێڕان: کەیوان فاتحی

پوختە

لـە کۆتاییـی سـەدەی نوزدەهەمـەوە، سـەرەڕای بوونی پێکهاتەی فرەکولتووری و فرەزمانیی حەشیمەتی ئێران، ناسیۆنالیزمی فارسـی وەکوو ئایدیۆلۆژیی دەوڵەت کاری پێ کراوە. ڕۆشـنبیرانی فـارس کۆمەڵێک میسداقی مێژوویی و فەرهەنگیان فۆرمولە کردووە کە وای کردووە زمان و ناسـنامەی فارسـی بۆ هەموو ئێرانییەکان هەمەگیر و هەمیشـەیی بێ. بە هاتنە ئـارای دەوڵەت نەتەوەی مودێرن، لە سـەردەمی خانەدانی پەهلەوییەوە ناسـنامەی غەیرەفارسـەکان بە شـێوەیەکی دڕندانە بـۆ جێگیرکردنی سیاسـەتی»یەک وڵات، یـەک نەتـەوە، یەک زمان» سـتەمیان لێ کرا. دەوڵەت لە ڕێگای وەها سیاسـەتێکەوە و بە یارمەتیی ڕوشنبیران و چینی خوێنەوار و تێگەیشتوو، توانـی ناسـنامەی فارسـی وەکـوو «تاکە ناسنامەی» ئێرانی بسەپێنێ و بە شێوەیەکی سیستەماتیک، ناسنامە غەیرە فارسییەکان لـە پەراوێـز بخـات و یاسـاغیان بکات و وەکـوو «ناسـنامەیەکی قەومیی سـاختە» هەڵسوکەوتیان لەگەڵدابکات. بە لەقەڵەمدانی ناسنامە غەیرەفارسەکان وەک «ساختە»، لە ئاکامدا، ئەو ناسـنامانە وەکووهەڕەشەیەکی هەمیشـەیی بـۆ سـەر یەکپارچەیـی و مۆنۆلۆگـی ئایدیۆلۆژیی حاکمییەت سـەیر دەکرێ. هەر بۆیە، ئەم وتارە مەبەستیەتی بە چاوێکی ڕەخنەگرانەوە «ناسـنامەی ئێرانی» و بەرهەمهێنانی «ئەویتری کۆلۆنیالیزەکراو» لە لایەن ئەو ناسـنامەیەوە هەڵبسەنگێنێ. ئەم وتارە بانگەشـەی ئـەوەش دەکات کە لە ڕێگەی ئەم شـێوازە لە «بەئەویترکردنی گرووپـە نێوخۆییەکان»، کە ناسـیۆنالیزمی فارس بە پشت بەسـتن بە تێکەڵەیەک لە هێزی سەربازی و «ئێپیسـتمۆلۆژیی زاڵ»، «پرۆسـەی کولۆنیالیزە کردنـی نێوخۆیی» هێناوەتە ئاراوە و ڕاگیری کردووە.

وشە سەرەکییەکان

ناسـیۆنالیزمی فارسـی، ناوچە فارسـەکان، ئاریائیسـم، کۆمەڵگـەی سەردەسـت، کولۆنیالیزمی نێوخۆیی، کوردەکان، ناسنامەی ئێرانی

جەنگێـک بۆ و لە دەوروبـەری بەردەوام بوونـی مێـژوو لەئارادایە . . . کـە دەیەوێ دیسانەوە بەرنامەیەک داڕێژێ یا دایبمرکێنێ و دەنگـی کـپ بـکا. . . [بۆ سـازکردنی] «بیرەوەریـی گشـتی» و هەروەها بە ئامانج و مەبەستێک کە چوارچێوەیەک بۆ خەڵک ساز بێ کە تیایدا شـرۆڤە بۆ ئەوەی ئێسـتا ڕوو دەدا بکرێ. (میشێل فوکۆ، فیلم و بیرەوەریی گشتی)

نوخبـەی سیاسـی و ڕۆشـنبیری ناسیۆنالیسـتی ئێرانـی بـە پێناسـەیەکی نامێژوویی لە «ناسـنامەیەکی ڕاسـتەقینەی ئێرانـی» هەڵخڵەتاون. (مێهـرزاد بروجێردی، سازکراوە ناسیۆنالیستییە مشتومڕهەڵگرەکانی ناسنامەی ئێرانی)

کاتێک نوخبەی ئاکادیمیک و ڕۆشنبیری چینی سەردەسـت بەرەورووی بەرزبوونەوەی پێداگری کردن لەسـەر ناسـنامەی قەومی دەبنەوە، زۆربەی جار بە ترس و نیگەرانییەوە بەرپەرچی دەدەنەوە و باس لە مەترسییەکانی دەکەن. (کریسـتییەن ئیلینگ، کەمینەکانی ئێران)

دەستپێک

لـە یەکی ئاگوسـتی ٢٠١٨، کۆچەر بیرکار، زانای بیرکاری کورد و پروفێسـور لە زانکۆی کەیمبریج، مێداڵـی فیڵدزی بواری بیرکاریی ساڵی ٢٠١٨ی پێ بەخشرا، کە بەناوبانگترین خەڵاتی بواری بیرکارییـە. بیرکار لە جێژنی وەرگرتنی خەڵاتەکەیـدا ڕوو بە هاووڵاتیانی خۆی گوتی: «هیوادارم ئـەم هەواڵە بزەیەک بخاتـە سـەر لێـوی ٤٠ میلیۆن کـورد». لێدوانەکـەی بیـرکار- کـە بـەرز ڕاگرتنی

ناسنامەی کوردیی خۆی و ئاماژەدەری ستەم و هەڵاواردنی سیستماتیک لە دژی کورد بوو ـ زۆرێک لە فارسەکانی لە ناوخۆی ئێران و دەرەوە توورە کرد.[1] لای ئەوان وتەکانی بیرکارهەتا ئاستی خەیانەت دەچوو. هۆکاری ئەمەش ئەوە بوو کە گرووپی قەومیی سەردەست (واتە فارسەکان) یادکردنەوەی ناسنامە غەیرە فارسەکان وەکوو خەیانەت، داوای خاک و جوداخوازی و لە بنەڕەتدا وەک دژەئێرانی بوون لە قەڵەم دەدەن. (۲، ۲۰۱۳) فارسە ساختەکارەکانی دیکە کاتێک زانییان بیرکار ناوی خۆی لە فارسییەوە گۆڕیوە بۆ کوردی، ئەمەیان وەکوو بەڵگەیەکی حاشاهەڵنەگر بۆ بێ وەفایی و خەیانەتی ئەو چاو لێ کرد.[2] دامەزراوە و بەرپرسانی دەوڵەتی ئێرانیش کاردانەوەیان بەرانبەر لێدوانەکەی بیرکار دەربڕی. بۆ نموونە، سۆرێنا سەتتاری، جێگری حەسەن ڕۆحانی سەرۆک کۆماری ئێران لە بواری زانست و تکنۆلۆژی، لە نامەی ڕێزلێنانی خۆی بۆ خێزانی بیرکار نووسیبووی «بیهەوێ یان نەیهەوێ، کۆچەر بیرکار فەریدوون درەخشانییە».[3] خوێندکارانی مێژووی ئێران دەزانن کە ئەم کاردانەوەیە لە هەمبەر لێکۆڵەرێکی کورد، ڕووداوێکی تاک و تەرا نییە، بەڵکو بەشێکە لە مۆدێلێک. لە دەوڵەتی ئێراندا بەکارهێنانی هەموو ناوە کوردییەکان بە تاوان لە قەڵەم نادرێت. بەڵام دەوڵەت بەربەستی بیرۆکراتیکی جۆراوجۆری بۆ بەکارهێنانی ناوە کوردییەکان داناوە. ئەوەش وەکوو ستراتیژییەک بۆ یەکدەست کردنی کۆمەڵگە ژێردەستەکان (بۆ وێنە لە کوردستان، ئیدارەی سەرژمێریی ئێران لیستێکی جێی پەسند لە ناوەکانیان خستووەتەڕوو، کە خەڵک دەبێ لە نێوانیاندا ناو هەڵبژێرن). هەوڵەکانی دەوڵەتی ئێران بۆ سڕینەوەی گوزارشت کردنی کولتورە غەیرە فارسەکان، لای ڕۆشنبیرانی فارس نەبووەتە کێشە. بە پێچەوانەوە ئەوان بە شێوەیەکی سیستەماتیک زەمینەی مەعریفیان بۆ کاری یەکدەست کردن لە لایەن دەوڵەتەوە فەراهەم کردووە. نوخبەی فارس بەرامبەر بەوەی هاووڵاتیانی غەیرەکورد لە ئورووپا و ئەمریکا ناوە فارسییەکانی خۆیان بۆ ناوە ڕۆژئاواییەکانی بگۆڕن هیچ هەستیارییەکیان لە خۆیان پێشان نەداوە. دەبێ بپرسین، بۆچی سەرەڕای دژایەتیی توندیان لەگەڵ خۆدەربڕینی کولتوری کوردی، نوخبەی فارس بەوە قەڵس نابن کاتێک ئێرانییەکانی دانیشتووی دەرەوەی وڵات کۆمەڵێک سیمای کولتووری ڕۆژئاوایی وەردەگرن. هەندێک لە ئامارەکانی ئەم دواییە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە دیاسپۆرای ئێرانی لە ئاستێکی بەرچاودا ئاوێتەی کولتووری ڕۆژئاوا بووە. بە پێی ڕاپرسییەکی ئەم دواییەی کەناڵی فرانس ۲۴، ژمارەیەکی زۆر لە ئێرانییەکان تەنانەت پێوەندیی خۆیان و زێدەکەیان دەشارنەوە.[4] بەو حاڵەوە زۆر کەس توورە بوون بەوەی زانایەکی کورد ناوێکی کوردیی بۆ خۆی هەڵبژاردووە.[5]

> **ڕۆشنبیرانی فارس کۆمەڵێک میسداقی مێژوویی و فەرهەنگییان فۆرموولە کردووە کە وای کردووە زمان و ناسنامەی فارسی بۆ هەموو ئێرانییەکان هەمەگیر و هەمیشەیی بێ**

جڤاکی کورد لە سەرتاسەری جیهان هەم بە دەستکەوتەکەی بیرکار و هەم بە پێ داگرتنی ئەو لە سەر ناسنامەی کوردیی خۆی دڵخۆش بوون. کوردەکان بە گشتی لێدوانەکەی بیرکاریان بەئازایانە و نیشتمانپەروەرانە لێکدەدایەوە.[6] بەڵام بۆچی کردەیەکی ئاوها سیمبولیک، ئەو هەموو خوێندنەوە دژ بە یەکەی بۆ دەکرێ؟ چ شتێک لە پشتی ئەم کاردانەوانەوەیە؟ ئەم کاردانەوانە

چ شتێکمان لە بارەی ناسنامەی ئێرانییەوە پێ دەڵێن؟ لە هەمووشیان گرنگتر، بۆچی کردەی تاککەسیی سادەی کوردێک (واتە ناساندن بەو ناوەی کە خۆی هەڵیبژاردووە) دەستبەجێ کاردانەوەی ناسنامە دژبەرەکانی لێ دەکەوێتەوە؟ چ جۆرە لۆژیکێک لە پشت ئەم کاردانەوانەوەن؟ ئامانجی ئەم وتارە ئەوەیە بە چاوخشاندنەوەیەکی خێرا بە مێژوونووسیی ئێرانی و لە ژێر ڕۆشنایی توێژینەوەکانی تایبەت بە کۆلۆنیالیزمی نێوخۆیی وڵامی ئەو پرسیارانە بداتەوە.

لەم وتارەدا کار لەسەر پلەبەندیی ئەتنۆکولتووری و سیاسی لە ئێراندا دەکەین، هەروەها ئەو ئەکادیمیایەی ئەو پلەبەندییە وەک سیستەمێک بۆ بەرهەمهێنانی کۆلۆنیالیزمی نێوخۆیی ڕادەگرێ، واتە ئەو کۆلۆنیالیزمەی بە هۆیەوە جڤاکە غەیرەفارسەکان بە «ئەویتری ئەویتر» (بۆ زانیاریی زیاتر لە سەرم ئەم چەمکە، بڕوانە موحەممەدی، ١٩٩٩). وەکوو چەمکێک کۆلۆنیالیزمی نێوخۆیی دەریدەخات کە چۆن نایەکسانیی سیاسی، کولتووری و ئابووری لە نێوان ناوەند و ناوچە جیاوازەکانی وڵاتێکدا هەیە. ئەم نایەکسانییە زۆرتر لەسەر بناغەی دابەشکارییە ئەتنیکی، زمانی، نەژادی و ئایینییەکان ڕێکخراوە. لیۆ مارکوارد، لە ١٩٥٧ لە لێکۆڵینەوەیەک لەبارەی ئاپارتایدی ئەفریقای باشوور [چەمکی] کۆلۆنیالیزمی نێوخۆیی بەکارهێنا. دوای ئەوەی وتارەکەی پابلۆگونزالێز کاسانۆڤا، لە ساڵی ١٩٦٥ لە مێکزیک بڵاوکرایەوە، کۆلۆنیالیزمی نێوخۆیی لە توێژینەوەکانی بواری پەرەسەندندا برەوی پەیدا کرد. گونزالێز کاسانۆڤا، کۆلۆنیالیزمی نێوخۆیی بەو جۆرە پێناسە کرد: «دەسەڵاتی یەک گرووپی ئەتنیکی بەسەر گرووپە ئەتنیکییەکانی دیکەدا کە لە ناو سنوورە بەردەوامەکانی یەک دەوڵەتدا دەژین(گونزالز کازاناو، ١٩٦٥ : ١٣٠ – ١٣٢). بە ئیلهام وەرگرتن لە گۆنزالێز کاسانۆڤا، ئاندرێ گۆندێر فرانک، یەکێک لە کەسایەتییە ناسراوەکانی تیوریی وابەستەیی، باس لەوە دەکات کە کولۆنیالیزمی نێوخۆیی، فۆرمێکە لە «گەشەی ناهاوسان» کە ئاماژەدەری پێوەندییەکی پێکهاتەیی نایەکسانە و لە پەیوەندیی نێوان «مێترۆپۆل» و «دەوڵەتۆکە» و «ناوەند و پەراوێز»دا خۆی ئاشکرا دەکات. (پیت و هارتوێک، ٢٠١٩ : ١١٨). لەو کاتەوە [چەمکی] کولۆنیالیزمی نێوخۆیی لە لایەن زۆریەک لە لێکۆڵەرانەوە بە تایبەت لە پێوەندیی ناوکۆی ئەمریکای لاتین، مێکزیک و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا بە کارهێنراوە (هیکتۆر، ١٩٧٥؛ پەکم، ٢٠٠٤).

عەلی ڕەزا ئەسغەرزادە، لێکۆڵەری ئێرانی لە لێکۆڵینەوەیەکی ئەم دواییەی خۆی لە سەر مێژووی مودێرنی ئێران کەڵکی لەم چەمکە وەرگرتووە. بۆ نموونە ئەسغەرزادە وەهای دەبینێت چالاکییە جۆراوجۆرەکانی تورکە ئازەرییەکان نیشانەیەک بێت بۆ خۆڕاگری تورکە ئازەرییەکان لە بەرامبەر کولۆنیالیزمی نێوخۆیی لە ئێراندا (ئەسغەرزادە، ٢٠٠٧ : ١٩٧).[٧] لەو لێکۆلینەوانەی کە پێشترلە سەر کورد کراون، کۆمەڵناسی تورک ئیسماعیل بێشکچی یەکەمین لێکۆڵەرە کە پاش د.عەبدولڕەحمان قاسملوو وەک «کۆلۆنییەکی نێودەوڵەتی» ئاماژەی بە کوردستان کردبێ (بێشکچی ١٩٩٠؛ قاسملوو، ٢٠٠٦). وادیارە لەم دواییانەدا ئەم شێوازە ڕوانینە، لەو لێکۆڵینەوانەدا وا لە بارەی کوردەوە دەکرێن، سەرنج و بایەخێکی زیاتری پێ دەدرێ و زیاتر مایەی پەسند بووبێ. (گەمبەتی، ٢٠٠٩ ؛ ٢٠١١).

ماوەیەک لەمەوبەرمهمەت کورت، کۆمەڵناسی کورد، لێکۆڵینەوەیەکی بەهێزی لە سەر «ئیسلامگەرایی و کولۆنیالیزمی نێوخۆیی» بڵاوکردەوە، کە تێیدا بۆ یەکەمجار لە ڕێچکە کۆلۆنیالیستییەکانی ئیسلامگەرایی کۆڵییەوە. (کورت ٢٠١٩).

ئیمەش لەم وتارەی خۆماندا هاوڕاین لەگەڵ پێناسەی کۆلۆنیالیزەکردنی نێوخۆیی وەک «شێوەیەکی تایبەت لە کۆلۆنیالیزەکردن کە لە دەرەوەی ناوکۆی سیستەمیی [کلاسیکی] کۆلۆنیال»(بلانێر، ١٩٦٩: ٣٩٣).[٨] لە ڕێگەی ئەم جۆرە تێگەیشتنەوە بۆ کۆلۆنیالیزەکردن، دەتوانین «هەندێک لە ئاریشە و ئاڵۆزییەکان ڕوون بکەینەوە»(. . . ١٩٦٩: ٢٩٦) کە لە پەیوەندییە پلەبەندی کراوەکانی نێوان جڤاکە سەردەست و ژێردەستەکاندا هەیە لە ناوکۆ ئێرانییەکەیدا.

ئەم هەموو کاردانەوەی دژایەتییە لەسەر بیرکار بۆچ؟

یەکێک لە هۆکارەکان ئەوەیە: کومەڵگەی سەردەست یان حاکم لە ئێران خۆدەرخستنی غەیرەفارسەکان وەکوو هەڕەشەیەک لە سەر ناسنامەی فەرمی لێکدەداتەوە. ئەمەش تیشک دەخاتەسەر ئەوەی کە تێگەیشتنی جۆراوجۆر لەبارەی ناسنامەی نەتەوەییەکانەوە لە ئارادایە. لەلایەکی دیکەوە مشتومڕ لەسەر کەیسی بیرکار دەرخەری ئەوەیە کورد بوونی خۆی لە چوارچێوەی «یەکێتی»دا وەک شتێکی تەواو ئارەزوومەندانە نابینێت. لەرووی مێژووییەوە کۆمەڵگەی سەردەست ئاماژەکانی کوردبوونی بە دواکەوتوویی، دەستتێوەردانی دەرەکی، سەربەخۆییخوازی یانیش هەموو ئەم خالانەی سەرەوە پێکەوە لە قەڵەم داوە (بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە ئەڵینگ، ٢٠١٣). خۆدەرخستنی کورد بە تەواوەتی لە داوای کورد بۆ خودموختاری یان سەربەخۆیی جیا نەکراوەتەوە. پێکەوە بەستنەوەی خواستە سیاسییەکانی کورد و گەڕانەوەی کورد بۆ زمان و کولتووری خۆی پەیوەندییەکی نزیکی بە پێناسەی «حاکمیەت» بۆ «ناسنامەی ئێرانی»یەوە هەیە. هەر بۆیە، وتەگەلێکی وەکوو وتەکەی بیرکار، کە ئێستا کەسایەتییەکی ناسراوی کوردە، بە ئاسانی دەکرێ بانگەشەی فەرمیی یەکپارچەیی ناسنامەی ئێرانی بخاتە ژێر پرسیارەوە. ئەمەش وایە لەبەر ئەوەی ئەم جۆرە وتانە یان دەتوانێ بە مانای دژایەتی لەگەڵ ئاماژەکانی کولتوورە سەپێنراوەکان بێ یانیش ئاماژەیەک بێ بۆ ئەوەی کورد بە ئارەزوومەندانە نەچووەتە ناو «یەکێتی»یەوە.

ڕەنگە کاردانەوەکان لەهەمبەر لێدوانەکەی بیرکار، ئەوەمان بۆ ڕوون بکاتەوە کە پێناسەی ئێرانی بوون چییە و بیرۆکەی نەتەوەی سەردەست و حاکمییەت لەسەر چی دامەزراوە و چۆن شرۆڤە دەکرێ. لەرووی مێژووییەوە، ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی لە ئێران لە چوارچێوەی کولتوور و زمانی فارسیدا دروست کراوە، کە هەموو غەیرەفارسەکان دەخاتەدەرەوە و نکۆڵی لە ناسنامەیان دەکات. دەوڵەتی مودێرن، زمانی فارسی و ناسنامەی ئێرانی وەک هاومانا نیشان دەدات. لە گوتاری ناسیۆنالیستی دەوڵەتدا، ناسنامەی کومەڵگەی سەردەست لە گەڵ ناسنامەی هەموو دەوڵەتدا هاوسان کراوەتەوە. بەم پێیە دەکرێ لە ڕێگەی لێکۆڵینەوە لە هەستی پەیوەست بوون بە «ناسنامە و کولتووری یەکگرتووی ئێرانی»یەوە کە بە فەرمی ڕاگەیێندراوە، لە پێوەندیی نێوان کومەڵگەی سەردەست (فارس) و کومەڵگەی ژێردەست (غەیرەفارسەکان) تێبگەین. نوخبەی فارسگەرا[٩] کۆمەڵێک ناوەندی تایبەتیان دروست کردووە و پێکەوە ناوە کە لە ڕێگەیانەوە هێنانەناووەی ئەویتری

> گرووپی قەومیی سەردەست (واتە فارسەکان) یادکردنەوەی ناسنامە غەیرە فارسەکان وەکوو خەیانەت، داوای خاک و جوداخوازی و لە بنەڕەتدا وەک دژەئێرانی بوون لە قەڵەم دەدەن

فارس، ڕەوایەتی مێژوویی و یاسایی بەدەست دەهێنێ. با نموونەی نیعمەتوڵڵا فازڵی وەربگرین کە یەکێک لە ئەکادیمسییەنەکانی لایەنگری کۆماری ئیسلامییە. فازڵی هیچ کێشەیەکی لەگەڵ هاوتا کردنەوەی «فارسی» لەگەڵ «نەتەوەیی»دا نییە، هەر بۆیەش دەتوانێ بڵێ ئەکادیمیای فارسی، کە لە ساڵی ١٩٣٤ دامەزراوە، «بەنیازە زمان و ئەدەبیاتی کەلەپووری فارسی بەکاربهێنێ بۆ پاک کردنەوەی زمانی فارسی و بەهێزکردنی ناسنامەی نەتەوەیی بەسەر ناسنامە ئەتنیکی و مەحەلییەکان» (فازڵی، ٢٠٠٦ : ٥٣، جەختکردنەوەکە هی نووسەرانی وتارەکەن).

ئەم ناوەندانە ئیمتیازی مەعریفی بۆ زمان و کولتووری فارسی مسۆگەر دەکەن و زمان و کولتوورەکانی دیکە بە قەومی و مەحەللی لە قەڵەم دەدەن (بڕوانە: وجدانی، ٢٠١٥ : ١١٧- ١٤٥). نوخبەی فارس، غەیرە فارسەکان وەکووکەمینەی قەومی، گرووپی قەومی یان خێڵ لەقەڵەم دەدەن (ئەحمەدی، ٢٠٠٨)، هاوکاتیش دژی ئەوەن بە هەمان شێوە ئاماژە بە کۆمەڵگاکەی خۆیان بدرێ. خۆسەلماندنی ناسنامە کولتووری و زمانییە غەیرە فارسەکان لۆمە دەکرێن و بە قەومگەرایی و جوداخوازی(تجزیه طلبی) وەسف دەکرێن. ئەم ناوەندانە ناسنامەی قەومی(فارسی) و ئەوانی تر پێناسە دەکەن، لەم ڕووەشەوە ناوەندە ئەکادیمییە کۆنەکانی فارس شتی زیاترمان بۆ ئاشکرا دەکەن. بۆ نموونە، ئیحسان یارشاتر، لێکۆڵەری بەناوبانگی فارس، دەڵێ زمانی پارسی (تکایه مەڵێن فارسی) ئەمباری بیر، هەست و سۆز و بەهاکان و کۆگای هونەرە ئەدەبییەکانی ئێرانە. ئەوە تەنیا لە ڕێگەی خۆشویستن، فێربوون، وانە وتنەوە و دەوڵەمەند کردنی زیاتری ئەو زمانەیە کە ناسنامەی ئێرانی دەتوانێ بەردەوامی بە خۆی بدات (جەختکردنەوەکە هی نووسەرانی وتارەکەیە:١٩٩٣، ١٤٢). لە ئەدەبیاتی ئەم دواییەدا، ڕوشنبیرانی فارس بانگەشەی ئەوە دەکەن کە «شتێک بە ناوی قەومی فارس بوونی نییە». نووسەرانی فارسی لایەنگری خێزانی شاهانە وەک ئیلاهە بوقرات هوشداری دەدەن کە هەر چەشنە ئاماژەیەک بە فارسە دەسەڵاتدارەکان ـ وەک قەومێکی دیکەی ناو ئێران ـ پیلانگێڕییەکە لەدژی یەکپارچەیی وڵات. فارسی زمانە و هیچ قەومێکی فارسی بوونی نییە.[١٠] بەهەمان شێوە، ئەکبەر گەنجی، ڕۆژنامەوانی فارس و فەرماندەی پێشووی شۆرشی ئیسلامی ئێران، بانگەشەی ئەوە دەکات کە نازانێ «فارس بوون یانی چی».[١١]

> سڕینەوەی گوزارشت کردنی کولتورە غەیرە فارسەکان، لای ڕۆشنبیرانی فارس نەبووەتە کێشە. بە پێچەوانەوە ئەوان بە شێوەیەکی سیستەماتیک زەمینەی مەعریفیان بۆ کاری یەکدەست کردن لە لایەن دەوڵەتەوە فەراهەم کردووە

لە دەیەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا، گوتاری کۆمەڵگای سەردەست، ئێرانی وەکوونیشتمانی دایک و (هەر لەو پەیوەندییەشدا) زمانی فارسیی وەکوو زمانی دایکی خستووەتە ڕوو. (تەوەکولی تەرەقی، ٢٠١١ : ١١٢) ئەکادیمیسیەنە فارسەکان لە بەرهەمەکانی ئەم دواییەی خۆیاندا بەرگرییان لە هەمان مانای بنەڕەتخواز بۆ کولتوور و زمانی فارسی کردووە، بەڵام بە ئاڵۆزییەکی زیاترەوە. ئەوان بۆ جیاکردنەوەی زمانی فارسی لە هەر قەومیەتێک، پەنایان بۆ کۆمەڵێک ستراتیژیی جۆراوجۆری ڕوونکردنەوەی ئەو بیرۆکەیەبردووە. یەکێک لە ستراتیژییانە لەخۆگرتن و بەکارهێنانی دەستەواژەی «جیهانی فارسی زمانە».[١٢] ئەم وتەزا داتاشراوە ڕۆژهەڵاتناسانەیە هەر لە

سەرەتای پەیدابوونییەوە لە لایەن زۆرێک لە ئەکادیمیسییەنەکانەوە بەکارهێنراوە، بێ ئەوەی رووبەرووی رەخنە ببنەوە. بە وتەی ئێمە «جیهانی فارسی زمان» جیهانێکی «جیۆکولتووری»یە (کیا، ٢٠١٤ : ٩٠)، زمانی فارسەکان تاکە توخمی پێکهێنەریەتی و خەڵکەکەشی بە هۆی بەکارهێنانی زمانی فارسییەوە فارسن. مانا کیا هەوڵ دەدات پەسنی ناقەومی بوون بە زمانی فارسی بدات و دەنووسێ کە ئەو «تێرمی فارسەکان بۆ ئاماژەدان بەو گروپە لە خەڵک بەکاردەهێنێ کە زمانێکی دیاری کراویان بۆ فێربوون هەیە»(کیا، ٢٠١٤: ٩٠، جەختی زیاتر). کیا بانگەشەی ئەوەش دەکات کە تەنانەت لە قۆناغی پێش مۆدێرندا، زمانی فارسی بواری بۆ ئەوان رەخساند کە وێنای کۆمەڵگەی خۆیان و رەگ و ریشەکانی بکەن. کیا پێمان دەڵێ کە «فارسەکان (واتە ئەوانەی زمانەکەیان دەزانێ) لە ئێران، تووران و هێندوستان تێگەیشتنێکی دیاری کراوی هاوبەشیان لە مانای جوگرافیا هەبووە» و باسی ئەوەش دەکات کە «چۆن ئەم مانایانە بوونە بناغەکانی داکوتانی رەگ و ریشە و کۆمەڵگایان پێکهێناوە (کیا، ٢٠١٤: ٩٠، جەختکردنەوەکە هی نووسەرانی ئەم وتارەیە).

بۆ پاراستن و بەڵگەهێنانەوە بۆ سەپاندنی زمان و کولتووری خۆیان، نوخبەی فارس پێویستی بەوەیە بوونی قەومییەتی فارس رەت بکاتەوە. لە رووی مێژووییەوە ناسیۆنالیستە فارسەکان زمانیان وەکوو بەردی بناغەی یەکریزیی نەتەوەیی سەیر کردووە. دامەزرێنەرانی ناسیۆنالیزمی فارس، لەوانەش ئاقا موحەممەد خان کرمانی (١٨٥٤- ١٨٩٦- ١٨٩٧)، لە سەر ئەو بڕوایە بوون کە ئەوەی مێژووییە زمانناسانەیە، یانیش بە واتایەکی دیکە «زمان مێژووە»(تەوەکولی –تارەقی، ٢٠١١: ٩٦). لەم روانگەیەوە، ئەگەر دەستەواژەی گێلنەر بەکاربهێنین، مەحاڵە بەبێ یەکێتییەکی زمانیی بەهێز «هاوسنوورییەکی نەتەوەیی و سیاسی» دروست بکرێ. ئەگەر بە زمانی کرمانی بدوێین ئەوە «هێزی هەر نەتەوە و خەڵکێک گرێ دراوە بە هێزی زمانەکەیانەوە»(وەرگێراوە لە تەوەکولی، ٢٠١١ : ٩٤). وکوو وتمان، لە کۆتاییی سەدەی نۆزدەهەمدا «بیچم گرتنی ناسنامەی نەتەوەییی مۆدێرنی ئێران پێوەندییەکی توندو تۆڵی بە زمانی فارسییەوە هەبووە» (تەوەکولی، ٢٠١١ : ٩٦). ئەم جۆرە روانینە لەبارەی حاشاهەڵنەگربوونی یەکێتیی زمانی لە پێناو یەکێتیی نەتەوەیی، زۆریەک لە کەسایەتییە ناسراوەکانی هان دا بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی گشتی پاڵپشتی لە سڕینەوەی هەموو زمانێکی غەیرە فارسی بکەن. بۆ نموونە، ئەحمەد کەسرەوی (١٨٩٠ـ ١٩٤٦) بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە فرەیی زمانی بشێوی دروست دەکات و بۆیەش «هەرچی فرەیی کەمتر بێ، یەکێتییەکی باشتر دێتە ئاراوە» (١٩٩٤:١).

بۆ سەپاندنی زمان و کولتووری خۆیان، نوخبەی فارس پێویستی بەوەیە بوونی قەومییەتی فارس رەتبکاتەوە. لە رووی مێژووییەوە ناسیۆنالیستە فارسەکان زمانیان وەکوو بەردی بناغەی یەکریزیی نەتەوەیی سەیر کردووە

هەم دەوڵەت و هەم روشنبیرانی فارس، زمانی فارسییان وەک زمانێکی هەمەگیر خستووەتە روو. وەک پێشتریش باس کرا، گونزالێز کاسانۆڤا، کولۆنیالیزمی نێوخۆیی بەوە پێناسە کردووە «دەسەڵاتی گرووپێکی قەومی. . بەسەر گرووپە قەومییەکانی دیکەدا کە لە سنوورە بەردەوامەکانی دەوڵەتێکدا دەژین»(١٩٦٥ : ١٣٠ - ١٣٢). ئەمە

دەتوانێ وڵامێک بێ بۆ هۆکاری زیادبوونی توێژینەوە پۆست کولۆنیاڵەکان کە نوخبەی فارس بە ڕژدی هەوڵ دەدەن فارس بوون لە ئاماژەیەکی زمانناسانەدا کورت بکەنەوە و پێمان بڵێن کە فارسی هیچ نییە جگە لە «زمانێکی نەتەوەیی». گوتاری ناسیونالیستیی فارس، ئێران وەکوو وڵاتێکی دێرین و یەکگرتووی خاوەن یەک مێژوو، یەک کولتوور و یەک زمانی ئەدەبی پێشان دەدات (کیا، ١٩٩٨ : ٩ – ١٠). بە وتەی مێهرداد کیا، لێکۆڵەری ئێرانی، ئەم جۆرە لە دەرخستنی یەکگرتوویی «نەتەوە» تەنها بەوە دەبێ بە شتێکی مومکین کە نکۆڵی لە بوونی ناسنامە غەیرەفارسییەکان بکرێ (٩ – ١٠). زمانەکانی دیکە، ئەگەر دانیشیان پێدا هێنرابێ، وەکوو بنزار و لەهجە جۆراوجۆرەکانی ئەو «زمانی دایک»ـە نمایش کراون.[١٣] بەم شێوەیەش، ئەکادیمیسیەنە فارسەکانی وەک چەنگیز پەهلەوان، بانگەشەی ئەوە دەکەن کە «زمانی فارسی زمانی زانست و ئەدەبیاتە... ئەم زمانەش دەبێ زمانی سروشتی و نەتەوەییی هەموو ئێرانییەکان بێ و هەموو زمانەکانی دیکە زمانی سەرەتایین.[١۴] لەم ڕوووە مەسعود لوقمان، یەکێکی دیکە لە ڕوشنبیرانی فارس دەڵێ» نا بۆ خوێندن بە زمانی دایکی لە ئێران».[١٥]

ژمارەیەکی زۆر لە زمانناسانی هاوچەرخ جیاوازی کردنێکی لەو چەشنە لە نێوان لەهجەکان و زمانەکاندا بە کردەیەکی کۆمەڵایەتی ـ سیاسی دەزانن نەک بە هەولێکی زانستی (بارفیلد ببینە، ١٩٩٨، بیلگ، ١٩٩٥، چەیمبرس و ٢٠٠۴). ئەوان لە سەر ئەو بڕوایەن کە ئەوەی هەیە زمانە جۆراوجۆرەکانە و زمانی فەرمی تەنها «دیالێکتێکە کە سوپا و هێزی دەریایی لە پشتە» (براون و . . . .، ٢٠٠٩ . چەمبەرس و . . . .، ٢٠٠۴ سکاتەنبڵ و . . . . .، ٢٠٠٠). بەم حاڵەشەوە، لە کاتێکدا کۆمەڵگای سەردەست فارسیی وەکوو ئەمباری فکر، هەست و سۆز و بەها ئێرانییەکان دەناسێنێت، کومەڵگە ژێردەستەکان لە هەمبەر ئەم سەپاندنەدا خۆڕاگری دەکەن (بڕوانە: یارشاتر، ١٩٩٣ : ١۴٣. بڕوانە ئەسغەرزادە، ٢٠٠٧ : ٨٥ – ١١٧). وەکوو پێشتریش باس کرا، کۆمەڵگەی سەردەست خۆڕاگریی غەیرەفارسەکان لە هەمبەر سەپاندنی زمان و کولتووری خۆیان بە سەر ئەوانی تردا، بە جوداخوازی لێک دەداتەوە (ژمارەیەک وتارلەسەر قینی ئەتنیکی لە ئەنجوومەنی فارسی).[١۶] هەربۆیە، ئەم وتارە پێی وایە پشتیوانیی ڕوشنبیرانی فارس لە سیاسەتی ناسیۆنالیستی و یەکدەست سازیی دەوڵەت، بەڵگەیە بۆ ئەوەی ئەوانیش بەشدارن لە پرۆسەی کۆلۆنیالیزەکردنی نێوخۆییدا. پشت بەستنی ئەوان بە تیۆریی ئەنتیکۆلۆنیا و پۆست کۆلۆنیال بووەتە هۆی ئەوەی لە ڕۆژهەڵاتیش لەبەر کۆلۆنیالیزەکردنی نێوخۆیی بگیرێتەوە.

سرینەوەی مێژووی غەیرە فارسەکان

مێژوونووسانی ئێرانی/فارس بە تێکرا بڕیاریان داوە هەڵوێستێکی دژەکۆلۆنیالی بەرامبەر مێژووی مۆدێرنی ئێران پەیڕەو بکەن (ئامەنات و بێرناردسون، ٢٠٠٧، بەخشندە ٢٠١٥، دەباشی، ٢٠١۶، ماراشی، ٢٠٠٨، ئەسکات –ئاقایی، ماراشی، ٢٠١۴، توکولی تارەقی، ۶ قومەکان، ٢٠١١). بەڵام لەبری ئەوەی گوتاری هەژموونگرایانە هەڵوەشێننەوە، ئارگۆمێنتەکانیان زیاتر لەوە دەچێ هەولی کۆپی کردنی «فۆرمێکی ناوچەگەرایانەی ڕۆژهەڵاتییانە» بدات، کە ماف و پێگەیەکی تایبەت بە کولتووری سەردەستی فارسی دەدات بەسەر ئەوانی تردا. نموونەیەکی باشی ئەمە حەمید دەباشییە، کە لێکۆڵینەوە بە قسەی خۆی ڕەخنەییەکەی لەبارەی ئیمپریالیزمی ڕۆژئاوایی، دواجار بەرەو داهێنانی یەکەیەکی گەردوونی و سەروومێژوویی

بەنــاوی ئێرانــی دەبات. دەباشــی بەم جۆرە ئامانجی کتێبەکەی خۆی «ئێرانی بێ سنوور بە ڕووی ڕەخنەگرتن لە پۆست کولۆنیالیزمی نەتەوەیی» کورتدەکاتەوە:

«. . . [ئــەم کتێبــە] جووتەوانەی هەڵە لەکاردەخات و ئەوەی دەیخاتە ڕوو بریتییە لە . . . «دونیایی بوونێکی جیهانشــاری»، مۆرکی بنەڕەتیــی ڕێچکــەی کولتــووری ئێرانییە، ئــەوەش هەر لــە پێشــینە ئیمپریالییەکەیەوە بیگــرە هەتا دەگاتە ئــەو تایبەتمەندییەی لە قۆناغی پۆســت کۆلۆنیالدا وەریگرتووە و هەتا دەگاتە سەر لەنوێ دۆزینەوەی بناوانی خۆی لەو دیو ســنووورە وەهمییەکانی ئێســتای، ئــەو ســنوورانەی بــە هــۆی باڵادەســتیی هێزە کۆلۆنیالەکانەوە دروست بووە. . . «(٢٠١٦ : ٥). ؟

هەرچەند ئــەم ڕوانگەیەی ســەرەوە هەمەگیر دیارە، بەڵام نموونەیەکی زەقی خوێندنەوەی بنەڕەتخوازانەی ناسیۆنالیستییە بــۆ مێــژوو. ئەمە ئەو شــتەیە کە پارتــا چاترجــی (١٩٩٣)، تیۆریســیەنی ناســیۆنالیزم، بە «بەکلاســیکی کردنــی نەتەوە» وەسفــی دەکات کە ڕێگەیەکە بۆ دۆزینەوەی بناوانێکی ناوازەی شــکۆمەند و بەردەوام بوونێکــی مێژوویی نەتەوەیەکی مۆدێرن. لەو برگەیەی ســەرەوەدا، پێداگریی دەباشی (٢٠١٦) لەسەر تاقانەبوونی «کولتووری ئێرانی» لەنــاو «ڕێچکەیەکی» نەگۆڕدا، کە نە کات و نە سیستەمە سیاسییە جۆراجۆرەکان و نە زنجیرەی خێزانە شــاهانەکان کاری تێ ناکات و لەهەمان کاتدا بە شێوەیەکی نەپساوە و نــاوازە جیهانشــارییە، خوێندنەوەیەکــی ناسیۆنالیســتیی بنەڕەتخوازانەیە و پەسنێکی لێکــدژی «کولتــوور»ی لــێ دەکەوێتــەوە. تەقریبــەن لــە هەمــوو مێژوونووســییەکی

> **ڕوشنبیرانی فارس لە سیاسەتی ناسیۆنالیستی و یەکدەست سازیی دەوڵەت، بەڵگەیە بۆ ئەوەی ئەوانیش بەشداران لە پرۆسەی کۆلۆنیالیزەکردنی نێوخۆییدا**

ناسیۆنالیستیدا، خواستی هاوشێوە بۆ هەردەمی بوون، یەکدەســتی و بەردەوامیی «نەتەوە» لە مێژوودا هەیە. ئەم چەشــنە مێژوونووسییانە، بە شــێوەیەکی گشتی بەدەســت ئەو شتەوە دەناڵێنن کە دەیڤید مەککرۆن، ئەکادیمسیەنی بەناودەنگی بواری ناسیۆنالیزم، بە «تێگەیشتنی هەڵە لە مێژوو» ناوی دەبات و بە «پێشمەرجی مێژووی ناسیۆنالیستیی» دەزانێ(٤٤). لێرەدا گشــتاندنێکی بەربــڵاوی بەنــاو «ڕێچکە»ی «کولتــوور» بــە درێژاییــی هــەزارەکان بە زەقی بەر چاو دەکەوێ، لەکاتێکدا دەباشــی (٢٠١٦) خۆی دان بەوەدا دەنێ کە لە ئێرانی مۆدێرندا «هێــزی میتافیزیکیی ناســیۆنالیزمی ئەتنیکیی فارس بــە درێژاییی ســەدەی نۆزدە بەدواوە زۆر بەهێز و بەدەسەڵات بووە». (٢٢٤).

لــە ســەدەی نۆزدەیەمدا، نوخبــەی فــارس وتــەزای «کولتووری ئێران»یــان داهێنا، کــە بــە دەربڕینێکــی «تاک» گوزارشــت لــەو کولتــووورە دەکات، بۆ ئــەوەی «کولتووری فارســی» وەک «کولتوورێکــی هاوبەش»ی ئێــران بخەنەڕوو و ئێستاش «جیهانی فارسی زمان» بەکاردەهێنن. ڕۆشنبیرانی فارس جیا لەوەی ئەو کولتووورە بە هەمەگیر دەزانن، هەتا دێت زیاتر بەرگری لە «خەســڵەتی سەرووسنووری و تەمەندرێــژی»ی ئەو کولتــووورە دەکەن و بە دڵێکی خۆشــەوە باس لــەوە دەکەن کە «جیهانی فارســی زمان» هەمــوو ئەو ناوچانە دەگرێتــەوە کــە ڕەنگە زمانی فارســییان لە پــاڵ زمانەکانی دیکەدا تێــدا خوێندراوە. ئەو ناوچانــەی خوێندەوارانی فارس بە «فارســی زمان» وێنایان دەکەن، دەکرێ زۆر بە ئاسانی بە «عەرەب زمان» یان «عوســمانی زمان»یش نــاوزەد بکرێن، چونکە ئــەو زمانانەش وەک

زمانی فارسی لەو ناوچانەدا باو بوون. کەواتە بۆچی ئەو ناوچە فرەزمان و فرەئەتنیکییانە دواتر بە فارسی زمان ناودێر دەکرێن؟

ئەم ناونانە بۆ جیهانێکی زمانیی خەیاڵکرد، ڕەنگدانەوەی نوستالژیایەکی بنەڕەتخوازانەی ڕۆشنبیرە ناسیۆنالیستەکانە، کە بە دەربڕینی بروجردی «تێگەی خۆیان بۆ شوناسیان لەسەر ماتریسی زمان، مێژوونووسییەکی دەستبژێرکراو و ناسیۆنالیزمێکی فارس ناوەند دامەزراندووە»(بروجردی، ١٩٩٨ : ٤٣). ئەم هەستە نوستالژییانە بە باشترین شێوە لەم خاڵانەی خوارەوەدا تێبینی دەکرێن: «بیرۆکەی ئێران لەودیوسنوورەکانی ئێستای کە من لێرەدا دەیخەمە ڕوو باوانی ئیمپراتووریی نەتەوەیەک لەخۆدەگرێ و نەخشەکەی لەناو پانتاییەکی گشتیی سەرووەنەتەوەییدا دادەڕێژێ، کە لە ناو تێگەیەکی فراوان کراوی نەتەوە لەودیو بالادەستیی کۆلۆنیالیدا هەموو ئەو گەلانە لەخۆدەگرێ (دەباشی، ٢٠١٦: ١٤٦، جەختی زیاتر کراوەتەوە).؟

شەهاب ئەحمەد، مێژوونووسی ئیسلام، بە دروستی ئاماژە بۆ ئەوەدەکات کە کەڵک وەرگرتن لە وتەزای وەکوو «تورکی ـ فارسی یان جیهانی فارسی زمان» لە جیهانێکی وەها فرەلایەن و فرەکولتووردا» هەندێک یەکەی زمانی و ئەتنیکی لە ڕووی ماف و ئیمتیازاتەوە بخاتە پێشەوە»(ئەحمەد، ٢٠١٦: ٨٤). ئەو هۆشداری دەدات کە وتەزای» فارسی زمان» وەک مۆرکێکی بنەڕەتی و یان پەسنێکی بەرایی بەتایبەت توخمی «فارس» زەق دەکاتەوە و ئاماژەیە بۆ ئەوەی ئەم توخمە «مۆرکی پێکهێنەر و دیاریکەری پارادایمی هاوبەشی ئیسلامییە»(٢٠١٦ : ٨٤). بەو

> مێژوونووسانی ئێرانی/فارس بە تێکرا بڕیاریان داوە هەڵوێستێکی دژەکۆلۆنیالی بەرامبەر مێژووی مۆدێرنی ئێران پەیڕەو بکەن

حاڵشەوە، سەرەڕای پێداچوونەوەی ڕەخنەیی بە هەندێک لە سیماکانی مێژوونووسیی کۆنتری ناسیۆنالیستیی فارسی، نەوەی نوێی ئەکادیمیسیەنەکانیش کەوتوونەتە داوی بیرکردنەوە بە پێی چەمکی «جیهانی فارسی زمان»، کە داوێکی هەمەلایەنەیە لە گوتاردا.[١٧] لە ڕاستیدا، کەڵک وەرگرتن لەم چەمکە دەبێتە هۆی خوێندنەوەیەکی دەستبژێرکراوی مێژوو، کە تێیدا فارسەکان ئەو ئیمتیازەیان پێ دەدرێ تاکە هێزی کارای ئەو «جیهان»ە بن و ئەوانی تر لە فەزا مێژوویی ـ کولتووری و زمانییەکە دەسڕدرێنەوە.

جەختکردنەوەی نوخبەی دەسەڵاتدار لەسەر «ڕەسەن» و «دۆزینەوەی دووبارە»ی «ڕابردووی نەتەوە»، لە بنەڕەتدا پەنا بردنەبەر «ڕابردوویەکی سەقامگیر»ە، کە خەمی سەرەکیی ناسیۆنالیزمی مۆدێرنە. ئەم جۆرە دڵەراوکێیانە بۆ ڕابردوو، چۆنێتیی پێکهاتەی ناسنامەکان دەردەخات و دەبێتە هاندەرێکیش بۆ لایەنگرانی ناسیۆنالیزم تاوەکوچارەسەرێک بۆ وێکچوون و جیاوازییەکانیان بدۆزنەوە. بە مانایەکی دیکە، ئەوە لە دەرکەوتنی کەلێنەکاندایە، واتە لە بەناویەکداچوون و شوێنگۆڕکێی پانتاییەکانی جیاوازییەکاندا، کە ئەزموونە نێوسووژەییەکان و ئەزموونە کۆییەکانی نەتەوە، بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵگا و بەها کولتوورییەکان دەبنە جێگەی باس و خواست(بابا، ١٩٩٤ : ٢). بەڵام لە لێکۆڵینەوە ئەکادیمییەکانی فارسدا، دەنگە غەیرەفارسەکان بە بەردەوامی پشتگوێ دەخرێن، چونکە ئەگەر وانەکەن، ئەوە خستنەڕووی ناسنامەیەکی یەکدەست و تاقانەی ئێرانی دەبێ بە شتێکی مەحاڵ.

ئەگەر دەستەواژە پڕئاماژەکەی باتلەر سپیڤاک (٢٠٠٧) وەربگرین، ئەوە دەتوانین بڵێین بێبەش کردنی دەنگە غەیرەفارسییەکان کاریگەریی لەسەر شێوازی ئەو ئاوازە دابنێ کە نەتەوەیەک تێیدا دەبێ بە سروود. با نموونەی ئیسماعیل ئاغای شکاک (سمکۆ) وەربگرین، کە لە ١٩٢٢دا نووسی ئەو ئێرانی نییە و کوردە. سمکۆ لە ڕۆژنامەکەی خۆیدا، کە ئەویش ناوی کورد بوو، ڕایگەیاند:

من کوردم و ژیانی خۆمم تەرخان کردووە بۆ نەتەوەکەم. بەڵام، بە گوێرەی ئەوەی بەر گوێم دەکەوێ، ئێرانییەکان بە چەتە ناوم دەبەن و بە پروپاگەندەی ئەوەی کە من لە چەتەییدا دەستم هەبووە ناوم دەزڕێنن. من چەتە نیم؛ من بەرگری لە مافی نەتەوەکەم دەکەم. ئێرانییەکان هیچ نین جگە لە دز و چەوسێنەر و وڵاتی کوردستانیان تاڵان کردووە و کەرامەتی کورد دەشکێنن (کورد، ١٩٢٢ : ژمارە٢).

ئەم وتانەی سمکۆ هی چەند ساڵ پێش ئەوەن ڕەزا پەهلەوی لە ١٩٢٥دا بێتەسەر کورسیی دەسەڵات. لای خوێندکارانی ئێرانناسی، نموونەی سمکۆ تەواو دژی ئەو بیرکردنەوە باوەیە کە دەڵێ خۆ جیاواز کردنەوەی کورد تەنها وەک کاردانەوەیەک بەرامبەر حکومەتی پەهلەوی بووە. بەو حاڵەشەوە باس کردن لە جووتەوانەی غەیرەفارسەکان لەبەرامبەر ئێرانییەکان و بە پێچەوانەشەوە، حاڵەتێکی دەگمەن نەبووە، بە تایبەتی لە نێو کوردەکاندا. (بڕوانە سولێمانی، ٢٠١٧). وەکو وترا، ناسنامەی بە ڕواڵەت یەکدەست، وێنەیەکی خەیاڵی لە مێژوویەکی نەپساوەی ئێران دروست دەکات کە لە سەردەمە کۆنەکانەوە هەتا ئێستا درێژدەبێتەوە؛ ئەو وێنەیەش لە پێناوهێشتنەوەی سیلسیلە مەراتبی ئەتنیکیی ئێستایە (بۆ زانیاریی زیاتر چاو لە زیا ئیبراهیمی بکەن، ٢٠١٦). کەوا بێ، تیوریی پۆست کولۆنیالیزم بووەتە ئامرازێکی فیکری بە دەستی نوخبەی فارسیی تەوەککولی ـ تەرەقیەوەیە، کە ئامانج لە بەکارهێنانی بەرگرییە لە بەفارسی کردن و ئەو بانگەشەیەی کە «مێژوو و کولتووری دامەزراو گوزارشتن لە ڕوحێکی نەتەوەیی و هەموو ئێرانییەکان وەک میرات پێیان براوە.» (٢٠١١ : ١١٢، جەختکردنەوەکە هی نووسەرانی وتارەکەیە).

> سەرەڕای پێداچوونەوەی ڕەخنەیی بە هەندێک لە سیماکانی مێژوونووسیی کۆنتری ناسیۆنالیستیی فارسی، نەوەی نوێی ئەکادیمییەنەکانیش کەوتوونەتە داوی بیرکردنەوە بە پێی چەمکی «جیهانی فارسی زمان»

لە چلەکانی سەدەی ڕابردوودا، واتە تەنیا دوو دەیە دوای ئەو گوتانەی سەرەوەی سمکۆ، کورد و تورک دوو کۆماری خودموختاری تەمەن کورتیان ڕاگەیاند(براوانە ئەسغەرزادە، ٢٠٠٧؛ وەلی، ٢٠١٤).[١٨] هەر لەو قۆناغەدا «بزووتنەوەی عەرەبی خوزستانیش ئامرازە ستانداردەکانی گوتاری ئیتنۆناسیۆنالیستی بەکارهێنا، ئەوان بێ وچان جەختیان لەسەر ئەوە دەکردەوە کە قەومییەت، زمان، داب و نەریت و مێژووەکەیان هی نەتەوەیەکی دەستنیشان کراوە و لە ئێرانێکدا شوێنیان نابێتەوە کە فارس تێیدا قەومییەتی سەردەست بێ»(مان، ٢٠١٤ : ١١٤، ١١٥). سەرەڕای ئەوەش، لێکۆڵەرانی فارس، کە بە دەستەواژەی بلاوێنەر ئەزموونی کۆمەڵگا بندەستەکان «ئیدارە دەکەن و دەینوێننەوە و دەیقۆزنەوە»، باسی یادەوەریی مێژوویەکی پێکەوەیی جیاوازی هەموو ئێرانییەکانمان بۆ دەکەن. لێکۆڵەرێکی فارسی وەک تەوەککولی ـ تەرەقی بە شێوەیەک، وەک هەمیشە چاوپۆشی لە جیایی ئەزموونی مێژوویی

خەڵــک لە پانتایی فەلاتــی ئێراندا دەکات و بانگەشە بۆ ئەوە دەکات کە «دژبەرانی نەزمی دەســتووری (لە ١٩٠٥ ـ ١٩٠٦) . . . مێژوو و کولتووریان وەکوو دەربڕینی رووح، رووحی نەتەوەیەک کە میراتــی هەموو ئێرانییەکانە، بنیاد ناوە (٢٠١١: ١١٢، جەخت کردنەوەکە هــی نووســەرانی وتارەکەیە). لــە کاتێکدا لە کۆتایی بیســتەکانی ســەدەی ڕابردوودا، نموونەی زۆر هەیە کە دەیسەلمێنن کۆمەڵگە جیاوازەکان لە ئێراندا لەگەڵ چ پرۆســەیەکدا بــەرەوڕوو بوونەتەوە، کە زۆر جار کوشــتن و برینی بەربڵاوی لێ کەوتوەتەوە. ئەوانەی لەو ئۆپەراسیۆنە بەرپرسیارن تەقریبەن بە هەمان شێوە هەڵســوکەوتیان لەگەڵ کۆچەرییەکاندا دەکرد کە زۆربەی ســپی پێســتانی ئەمریکا لە ســەدەی نۆزدەیەمدا، لە گەڵ خۆجێیانی ئامریکا مامەڵەیــان دەکرد(کاتوزیان، ٢٠٠٦: ٣٢٦، جەختکردنەوەکــە هــی نووســەرانی وتارەکەیە).

تێگەیشتن لەوەی چۆن زۆر لە لێکۆڵەرانی ئەکادیمیــی فارس، بــە بەکارهێنانی تیوریی پۆســت کۆلۆنیال تووشی لێکدژیی چەمکیانە و مێژوویــی بوونەتەوە، بــۆ بەرەوپێش بردنی فارســیزم کە لە بانگەشــەی یەکێتیی زمانی و کولتووریــدا پەردەپــۆش کــراوە. یەکــەم هەنگاویــان بریتی بوو لــەوەی جووتەوانەی ڕۆژئــاوا لــە بەرامبــەر ئەوانــی دیکــەدا بۆ کۆلۆنیالیزەکردنی نێوخۆیی بقۆزێتەوە. لێرەدا ڕۆژئاوا دەمودەســت هاوتــا کراوەتەوە لەگەڵ ئیمپریالیزمی ڕۆژئاوایی، هەرچەند لەڕاستیدا لای تیوریسیەنەکانی پۆست کۆلۆنیال، ڕۆژئاوا و کۆلۆنیالیزمی ڕۆژئاوایی ناکرێنەوە بە یەک. بۆ نموونە، فرانتس فانون (١٩٦٧) و هۆمی بابا (١٩٩٤) نە لەرووی بونیادە مێژووییەکەی و نە لەرووی شێوازی ئەزموون کردنیەوە لەلایەن خەڵکانی کۆلۆنیالیزەکــراوەوە، ئیمپریالیزم بە یــەک پێکهاتەی تاقانە نازانــن (بابا، ١٩٩٤، فانــون، ١٩٦٧). بەو حاڵەشــەوە، لــە پێناو پشتڕاســت کردنەوەی بانگەشــەی شوناسی یەکدەســت، ڕۆشــنبیرانی فارس شوناســی خۆیان لەسەر بنەمای دژایەتیی ئەوروپییەکان دادەمەزرێنــن (چاو لە ماتین بکەن، ٢٠١٨)، هەرچەند هێشــتاش ئیلهام لە ئەوروپییەکان وەردەگرن(بروانــە بروجێردی، ١٩٩٨). دەبێ ئامــاژە بۆ ئــەوەش بکەین کە لە ســەرەتای دەیەی بیستی ســەدەی ڕابردوو، بانگەوازێک بۆ «دابرانی ئێپستمۆلۆژیک لە ڕۆژهەڵاتناسی» وبنیاتنانی «ڕوانگەیەکــی ڕۆژهەڵاتی»، کە بە «ڕۆژئاواناســی» ناودێر دەکرێ، ســیمایەکی گرنگــی ناســیۆنالیزمی فــارس بووە»(بروانە ماتین ئەســغەری، ٢٠١۴ : ٥٩). ڕۆشنبیرانی ناسیۆنالیستی فارس، هاوکات لەگەڵ بنیاتنانی شوناســی خۆیان لەســەر بناغەی کۆمەڵێک شــێوەی خۆ جیــاواز کردنەوە، بانگەشــەی ئەوەشــیان دەکرد کە بنەمایەکی هاوبەشــی مێژوویی و کولتووری لە نێوان ئێرانییەکان و ئەوروپییە سپی پێستەکاندا هەیە.

بە پێی ڕیوایەتی گەورەی مێژوونووسانی ئێران بێــت، ئەوروپییەکان کــە لە ڕێگەی ئێرانییەکانەوە زمان و نەژادی خۆیان ناسیبوو، کارتێکەریــی لێکۆڵەرانــی فارســیان ڕەت کردووەتەوە. بەو پێیەش بەشداریی ئێرانییەکان لە پێشکەوتنی ئەورووپییەکان بە شێوەیەکی ریاکارانە پشتگوێ خرا. تەوەککولی ـ تەرەقی لــە کتێبەکــەی خۆیدا لــە ژێر ناونیشــانی «سەرلەنوێ بنیاتنانەوەی ئێران»، هەوڵ دەدات بەدوای «سڕینەوەی دامەزراوەی ماندووبوونی فارســی زمانان»دا بچێ کە «بەشــدارییان لە دروست کردنی ڕۆژهەڵاتناسیدا هەبووە »، ئەو هەروەها هەوڵ دەدات «ئەو مەیلە ڕەخنەییە باوە ڕاست بکاتەوە کە فۆکووسی تەنها لەسەر بەرهەمەکانــی لێکۆڵــەرە ئەکادیمییەکانــی ڕۆژئاوایە، بێ ئەوەی توێژینەوە لە بەشــداریی لێکۆڵــەرە خۆماڵییــەکان، لــە دامەزراندنی لێکۆڵینەوەکانــی پەیوەندیــدار بە ڕۆژهەڵات بکەن. «(٢٠١١ : ئیکس، ئای) نوخبەی فارس

لە جیاتی ئەوەی بەرەنگاری هەژموونی ئەورووپا لەسەر کولتووره غەیرەرۆژئاواییەکان ببێتەوە، بە ناڕاستەوخۆ پشتگیری لە بیرکردنەوەی بەناوەندبوونی ئەورووپا دەکات و هەموو هەوڵیان تەنیا بۆ ئەوەیە «پشکی لەبیرکراو»ی خۆیان لە بەرهەمە ڕۆژهەڵاتییەکانی بواری مەعریفە بەدەست بهێننەوە. هاوکات ئەوان لە هەڵسوکەوتی ناداپەروەرانەی ئەندامانی ئورووپاییی خانەوادەی ئاریایی نارازی بوون. بەو شێوەیەش، لە بەرهەمەکانی نووسەرانی ناسیۆنالیستی فارسدا، مێژووی ئێران بوو بە نموونەیەک لە گرێی فرۆیدی، کە لە ئەوین و قین پێکهاتووە. ئەم فاکتەرانە بوونە هۆی ئەوەی نووسەرە ناسیۆنالیستەکان ڕوو لە «ڕۆژهەڵاتناسیی ئاوەژوو» بکەن(بروجێردی، ١٩٩٦- ١٩٩٨).[١٩] پێویستە ئاماژەی پێ بکرێ کە ژمارەیەک لە ڕەخنەگرانی فارس و ئازەری وەکوو موستەفا وەزیری (١٩٩٣)، مێهرزاد بروجردی (١٩٩٦ –١٩٩٨)،[٢٠] عەلی ڕەزا ئەسغەرزادە (٢٠٠٧)، ئەفشین مەتین – ئەسغەری (٢٠١٨)، ڕەزا زیائیبراهیمی (٢٠١١، ٢٠١٦)، پرسیاریان خستووەتەسەر مێژوونووسییەکی فارس ـ ناوەند و ئەفسانەی تاقانەبوونی کولتووری و بەردەوامیی مێژوویی «نەتەوە». بەو حاڵەشەوە، هەندێک لە ڕەخنەکانیان لە گەڵ بەرگرییەکی توند بەرەوڕوو بوویەوە.

بە هۆی قەبووڵ کردنی ڕەخنەکانی پۆست کۆلۆنیالیزم لە ڕۆژئاوا و هاوسۆزی لە گەڵ کۆمەڵگا ناـ ڕۆژئاواییەکان، ئەو جۆرە لە لێکۆڵەرانی ئێرانی بایەخێکی ئەوتۆیان بە گریمانە هەرە سەرەتاییەکانی تیۆریی پۆست کۆلۆنیال نەدا: واتە خەبات لە دژی هەموو دەرکەوتنەکانی کۆلۆنیالیزم و پاڵپشتی کردنی بێ جیاوازی، لە خەباتە ڕزگاریخوازییەکانی خەڵکانی چەوساوە. لە بنەڕەتدا، هەر لە سەرەتاوە مامەڵەکردنێکی ڕەخنەگرانە لەگەڵ کولۆنی و نەتەوە، مۆرکی لێکۆڵینەوە پۆست کۆلۆنیال و لێکۆڵینەوەکانی دواتر بووە. (دوب، ٢٠١٠: ١٠٢). بەڵام بە پێچەوانەوە، پشتیوانیی نوخبەی فارس لە گوتاری کولۆنیالیزە کردنی نێوخۆیی، بووەتە ئامرازێک بەدەست ئێپیستمۆلۆژیی حاکمییەت و لە ڕێگەیەوە ئەویتری ڕۆژهەڵاتیی خۆی بەرهەمهێنا.[٢١] مێژوونووسیی فارسی هاوشێوەی هاوتا ڕۆژئاواییەکەی خۆی، سەرقاڵی مێژووگەرایییە کە سەرقاڵی شێوە پێ دانەوەی مۆدێلە گشتییەکانە بە درێژایی کات و شوێن و هەر ئەوەش وا دەکات ڕۆشنبیرانی فارس وەک دەباشی بتوانن وێنای «بیرۆکەی نەتەوە بکەن، کە چالاکانە بنەچە سەروونەتەوەیی و کۆسمۆپۆلیتییەکانی خۆی لەبیرە و پشتی بەهێزتر دەکات»(٢٠١٦ : ٢٣٣).

مێژووگەرایی، وەک ئەوەی لیۆپولدن ڕانک وێنای دەکات، ئامانجی ئەوەیە یاسا پێشینە و گریمانەییەکانی چارەنووسی مێژوویی بدۆزێتەوە و هۆکاری سەرهەڵدان و لەناوچوونی کۆمەڵگاکان ڕوون بکاتەوە. (بروانە، لیگرس، ٢٠٠٥). ڕۆشنبیرانی ئێران لەکاتی دارشتنی وێنەیەکی یەکدەست بۆ مێژووی ئێران ڕابردوویەکیان لەسەر کۆمەڵێک بیرۆکەی گوماناوی و کەسایەتی و بنەچەی جێی مشتومڕ بنیات ناوە. بۆ بە جەوهەرکردنی شوناسی ئێرانی، دوو بانگەشەی بێ بەڵگە خراونەتەڕوو. یەکەمیان دیاری کردنی ئەو پانتاییە کاتی و شوێنییەیە کە گوایە «شوناسی ئێرانی» لێیەوە سەرچاوەی گرتووە. دووەمیان بڵاوکردنەوەی کۆمەڵێک گریمانە و تیۆرییە بۆ پشتڕاست کردنەوەی یەکێتی و بەردەوامیی «شوناسی ئێرانی» بە درێژایی هەزاران ساڵ، بە پێی ئەو تیۆری و گریمانانەش هەمیشە کولتوورێکی ئێرانیی جیا و تاقانە هەبووە. بۆ نموونە یارشاتر دەنووسێ کە «دەرکەوتنی مادەکان [١٠٠٠ بۆ ١١٠٠ پ. ز] لە سەردەمی بالادەستیی میزۆپۆتامییەکاندا ئەو بەڵگە بەراییەیە کە بوونی شوناسی ئێرانی

پشتڕاست دەکاتەوە(١٩٩٣ : ١٤٣).

گوایە ئەم کولتوورە گەردوونی و جیهانشارییە بە درێژایی دەسەڵاتی خێزانە شاهانە جۆراجۆرەکان و سەرەڕای پچڕان و ئاڵۆزی هەر پەرەی سەندووە. (ئەمنەت، ٢٠١٧). بۆ نموونە، هێرشی عەرەب بۆسەر قەڵەمڕەوەی ساسانی، کە برواهێنانی دانیشتووان بە ئیسلام و چەندین سەدە باڵادەستیی زمان و کولتووری عەرەبی لە ناوچەکانی سەر فەلاتی ئێرانی لێ کەوتەوە، بە پچڕانێکی بێ بایەخ دەزانن کە هیچ کاریگەرییەکی لەسەر بەردەوامیی مێژوویی ئێران نەبووە. یارشاتربانگەشەی ئەوە دەکات کە «عەرەبەکان ئایینێکی نوێ و جیهانبینییەکی جیاوازیان سەپاندووە. ئەو کاردانەوەیەی دوای چەندین دەیە خەبات هاتەئاراوە بریتی بوو لە: وەرگرتنی ئیسلام لەلایەک و پاراستنی زمان و میراتی کولتووریی فارسی لە لایەکی دیکەوە»(یارشاتر، ١٩٩٣ : ١٤٣، جەخت کردنەوەکە هی نووسەرانی وتارەکەیە).

بە هەمان شێوە، ئاڵۆزییە گەورەکانی وەک هێرشی ئەسکەندەر و مۆغۆڵەکانیش کێشەی بۆ «شوناسی ئێرانی»ی تاقانە دروست نەکردووە. هەرچەندە هەرکام لەو هێرشانە کاریگەریی درێژماوەی کۆمەڵایەتی و سیاسییان هەبووە. هێرشی یەکەمیان باڵادەستیی کولتوری هێلێنیزمی بەدواوەبوو، ئەوەی دووەمیشیان چەسپانی زنجیرەی خێزانی شاهانەی مۆغۆل و تەنانەت گۆڕانی کاتیی ئایینی بەشێک لە دانیشتووان بۆ ئایینی بوودایی لێ کەوتەوە. (هۆڵت، ١٩٧٠). بەم شێوەیە، لێکۆڵەرانی فارس خوێندنەوەیەکی بنەڕەتخوازانە و بێ بنەما بۆ ڕابردوو دەکەن. بۆ نموونە، کاشانی ـ سابیت پێمان دەڵێ تەنانەت لە سەدەکانی ناوەڕاستیشدا هەر وەک «دەوڵەت نەتەوەکانی ئەمڕۆ و وەک ئامرازێک بۆ خۆپێناسەکردن» کە «ئێرانییەکانی تر»یش تێیدا هاوبەشن لە ئێران تێبگەین (لە نووسینی کیا وەرگیراوە، ٢٠١٤، ٨٩). ئەگەرچی کیا، کە یەکێکی دیکە لە لێکۆڵەرە ئێرانییەکانە، دەڵێ «خوێندنەوەکەی کاشانی ـ سابیت قۆناغێکی پێش مۆدێرنی داهێناوە کە چەندین سەدە هەژموونی نەگۆڕ لەخۆدەگرێ و پێچەوانەی ئەو گۆڕانە ڕیشەییانەیە کە لە قۆناغی مۆدێرندا ڕوویان داوە»(٢٠١٤ : ٨٩)، کەچی بە شێوەیەکی زۆر سەیر و سەمەرە، ئەویش بانگەشەی ئەوە دەکات کە «جۆرە خەتێکی ئێرانی بوون بە درێژاییی ئەو قۆناغە هەبووە»(٢٠١٤ : ٨٩).

> ناسنامەی بە ڕواڵەت یەکدەست، وێنەیەکی خەیاڵی لە مێژوویەکی نەپساوەی ئێران دروست دەکات کە لە سەردەمە کۆنەکانەوە هەتا ئێستا درێژدەبێتەوە

بە شێوەیەک لە شێوەکان، پێداگریی ڕۆشنبیرانی فارس لەسەر بەردەوامیی و یەکدەستیی مێژوویی فەرهەنگی ئێرانی، (یان با بڵێین کولتووری فارسی)، ئاماژەیەکی ناڕاستەوخۆیە بەم باڵابوونەی کە «ڕێچکە»یەکی ناوازە و نەگۆڕی دەدرێتە پاڵ. بانگەشەی ئەوەی کە بناوانی ئەو کولتوورە هەزاران ساڵەیە شتێکە دەدۆزرێتەوە و بانگەوازی زیندووکردنەوەی «کولتوورێکی ئیمراتووری»ی خەیاڵکرد، زایەڵەیەکی ناسیۆنالیستی و ئیمپریالیستیی تێدایە. ئەوانەی خەیاڵی پڕۆژەی زیندووکردنەوەی کولتووریان لەسەردایە تەنها سنوورە پۆست کۆلۆنیالەکان بە شتێکی خەیاڵکرد دەزانن؛ ئەمەش (لای ئەوان) ئاماژەیە بۆ ئەوەی سنوورەکانی ئیمپراتوورییەکانی پێش قۆناغی کۆلۆنیالی، سنووری سروشتین و دەکرێ بەدەست بهێنرێنەوە. بەڵام ئەم پڕۆژەی زیندووکردنەوە و ئەم نۆستالژییە زیاتر

لەوەی لە ڕواڵەتدا دەردەکەون ڕوویان لە داهاتووە. ئەمە وایە لەبەر ئەوەی ئەم پرۆژەیە دڵەڕاوکێی «کۆمەڵگای سەردەست» لەسەر بەردەوامیی ئەو دەسەڵاتە ناموتەقارنە لە ئێران دەردەخات. باشترین نموونە بۆ ئەم دڵەڕاوکێیە جەختکردنەوەیە لەسەر ئەوەی «دروست بوونی کوردستانێکی سەربەخۆ [لە عێراق نەک لە ئێرانیش] بۆ هەموو خەڵکانی ناوچەکە کارەساتبارە»(دەباشی، ٢٠١٨). لێرەوە دەبینین کە چۆن ڕەخنەگرتن لە کۆلۆنیالیزم بۆ پاریزگاری کردن لە یەکێتیی نیشتمانی دایک و کولتوورە ئیمپریالییەکەی بەکاردەهێنرێ.

زۆربەی ڕۆشنبیرانی فارس، کولۆنیالیزمی ڕۆژئاوایی بە هۆکاری خواستە سیاسییەکانی غەیرەفارسەکان دەزانن. هەر چەشنە دژایەتییەک لە گەڵ پلەبەندیی ئێستای زمان و فەرهەنگی، بە لێکەوتەی دەست تیۆەردانی ڕۆژئاوایی لە ناوچەکە لە قەڵەم دەدرێ. مل نەدانی عەرەبەکان، بەلووچەکان، کوردەکان و ئازەرییە تورکەکان بۆ نیازە ناوەندگەراکانی تاران وەک نیشانەیەک بۆ دەست تیۆردانی بیانی لێکدەدرێتەوە.[٢٢] ئەوان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە بێ جووڵاندنی دەرەکی، ئەم کۆمەڵگایانە لەبەرامبەر ناوەنددا خۆڕاگری ناکەن، چونکە لەڕاستیدا ئەوان جگە لە «ناسنامەی دەستکردی بەقەومی کراو»هیچی تریان نییە(دەباشی، ٢٠١٦ – ١٧)، ئەوە بە پێچەوانەی کۆمەڵگای فارسی کە ناسنامەکەیان دەبێت ڕاستییەکی ناوەکیی سروشتکرد بێ. ڕۆشنبیرانی فارس بانگەشەی ئەوە دەکەن کە بەدەر لە ناسنامەی کۆمەڵگای سەردەست، ناسنامەکانی دیکە نایاسایی و ساختەن. هەندێک جار دژایەتیی کۆمەڵایەتیی غەیرەفارسەکان بە «تووڕەییەکی کەڵەکەبوو» لە «ناکارامەیی و پشتگوێ خستنی حکومەتی ناوەندی» لە قەڵەم دەدرێن.[٢٣] ناکۆکییە کولتووری و زمانییەکانی حکومەتی ناوەندی لەگەڵ غەیرەفارسەکان و لەویشەوە سیاسەتی چەوساندنەوە و تواندنەوە بە شێوەیەکی ڕەها شاردراوەتەوە. کاتێک نوخبەی دەسەڵاتدار بەناوی کۆمەڵگا ژێردەستەکانی پەراوێزەوە قسە دەکەن، لە باشترین حاڵەتدا کۆلۆنیالیزەکردنی نیوخۆیی مێژوویی بۆ کۆمەڵێک نارەزایەتیی مەشروع بەڵام لاوەکی لەدژی حکومەتێکی ناکارامەی ناوەندی کورت دەکەنەوە.

> **ناکۆکییە کولتووری و زمانییەکانی حکومەتی ناوەندی لەگەڵ غەیرەفارسەکان و لەویشەوە سیاسەتی چەوساندنەوە و تواندنەوە بە شێوەیەکی ڕەها شاردراوەتەوە**

ئاریائیزم و کپ کردنی ڕابردوو

بە شێوەیەکی گشتی، لە بەستێنی مێژوونووسیی ناوەندگەرایانەی فارسدا، ئەوانی تری غەیرەئاریایی وەلا نراون. بەم پێیە مێژوونووسە ناسیونالیستە فارسەکان، لێرە و لەوێ چاپۆشییان لە فاکتە مێژووییەکان کردووە و بانگەشەی ئەوەیان کردووە کە ئەوەی بە «کۆچی ئارياییەکان» بۆ خاکی ئێستای ئێران ناودەبردرێت، بە شێوەی پچڕپچڕ لە چەندین سەدەدا ڕووی داوە. ئەوەش لەو قۆناغەدا بووە کە ئارياییەکان گرووپە قەومییە خۆجێیەکانیان دەتواندەوە. لەم ڕیوایەتە نەژادییە هەڵبەستراوەدا، گرووپە قەومییە پێش ئارییەکان کە بۆ هەزاران ساڵ لە ئێران بوون فاکتێکی کێشەسازن. مێژوونووسیی ئاریائیزم تەنانەت نکۆڵی لە تێکەڵاویی قەومیی دوای هێرشی تورک و موغۆڵەکانیش دەکات. نموونەیەکی زۆر زەق بۆ ئەمە ئەوەیە کە تورکەکان بە ئازەرییە کۆنەکانی ئێران ناوزەد دەکرێن کە بنەچە و زمانی سەرەتایی

خۆیانیان لەبیرکردووە.[24]بەم شـــێوەیە پێمان دەڵێن کە ناســـنامەیەکی یەکدەستی ئێرانی بۆ هەزاران ســـاڵ بوونی هەبووە. بە گوێرەی یارشـــاتر، «بەردەنووســـی داریوشـــی مەزن (٥٢٢ـ٤٨٦ پ. ز) بە ئاشـــکرا جەخت لەسەر ناســـنامەی ئێرانی دەکاتەوە، کە وەک ئارياییی و فارســـێک هۆشیاریی تەواوی لەسەر لایەنی نەژادیی خۆی هەبوە و شانازیی بە ناسنامەی نەتەوەیی خۆیەوە کردووە. (یارشـــاتر، ١٩٩٣ : ١٤١، جەخت کردنەوەکە هی نووســـەرانی وتارەکەیە).

لە ســـەرەتای ســـەدەی بیســـتەمدا، لە هەوڵێکدا بۆ وە بیرهێنانەوەیەکی دەستەبژێری «رابردوو»، مێژوونووس و رۆشـــنبیرانی فارس دەســـتیان بە چەواشەکردنی مێژووی دێرینی ئێران کرد. مێژوونووسان و توێژی بژاردەکانی فارس دەســـتیان کرد بە چەواشـــەکاری لە مێـــژووی کۆنی ئێراندا. پـــاش بێدنگ کردنی رابـــردووی ئێرانـــی پێـــش هەخامەنشـــی، مێژوونووس و رۆشـــنبیرانی فـــارس، مێژووە غەیرەفارســـییەکان و فەرەنگیی کولتووریی ناوچەکەیـــان بۆ قازانجـــی ڕیوایەتی گەورەی مێـــژووی ئێـــران لادا. ئەوەی لـــەم گێرانەوە هەڵبەســـتراوەی مێژوودا بە ســـاغی مایەوە، کولتوورێکـــی خیاڵکردی ئێرانـــی بوو کە لە زمانی پاراوی فارســـیدا بەرجەســـتە دەبێت. لێرەدا، «ناســـنامەی ئێرانی» لـــە بنەڕەتدا لە ڕێگـــەی زمانـــی فارســـییەوە گوزارشـــت لە خـــۆی دەکات، ئـــەوەش نـــەک هـــەر وەک ئامرازێک بۆ تێگەیشتن بەڵکو وەک هەڵگری ســـەرەکیی جیهانبینیی فارسی و کولتووری فارسی(یارشـــاتر، ١٩٩٣ : ١٤١ جەختـــی زیاتر). ئەمجۆرە تێگەیشـــتنە ڕۆژهەڵاتییە بۆ ڕابردوویەکی زۆر پرکێشـــە و دوور نەیتوانیوە هیـــچ بەڵگەیەکی باوەڕ پێ کراو بۆ بانگەشـــە بـــێ بناغەکانی خۆی بهێنێتـــەوە. (پورپیرار، ٢٠٠٠ : وەزیـــری، ١٩٩٣). ئەمـــە گەواهـــی لەسەر ئەو ڕاستییەش دەدات کە مێژوونووسە فارســـەکان، ڕێک وەک پاشـــاکانی پەهلەوی و ســـەرکردەکانی کۆمـــاری ئیســـلامی، داوا دەکەن کۆمەڵگا غەیرەفارســـەکان گوێرایەڵی دەسەڵاتەکەیان ببن و خۆیان بە ئێرانی بزانن.

ئێستا ئەوە شتێکی زانراوە کە نزیکایەتی هەیە لە نێوان گوتاری ناسیۆنالیستیی ئێرانی و ئەوانـــەی پێش ئـــەوان باســـی ئاریائیزمی نازییان دەکـــرد. بڵاوبوونـــەوەی ئاریائیزم لە ئێران بە شێوەیەکی سەرەکی بە هۆی هەوڵی ئەو ڕۆشـــنبیرە فارســـانەوە بوو کە بە بازنەی بەرلین ناسراون. ئەندامانی ئەو بازنەیە گۆڤاری «کاوە»یـــان دەردەکـــرد، کـــە کاریگەرییەکی گـــەورەی لەســـەر ناســـیۆنالیزمی مۆدێرن و کولتووری سیاســـیی ئێـــران هەبوو(ماتین ـ ئەســـغەری، ٢٠١٤ : ٥٤). لێکۆڵەری ئێرانی ماراشی دەنووسێ، « گرنگە بزانین کە مێژووی نەتەوەگەراییی ئێران لـــە گەڵ چاپ کردنی کاوە دەستی پێ کرد (٢٠٠٨ : ٥٣). دەباشی بـــە لایەنگرییەوە ئاماژە بۆ ئـــەوە دەکات کە «چاپ کردنی کاوە لە بەرلین لە ساڵی ١٩١٥ هەتـــا ١٩٢١ و بڵاوکردنەوەی بیری ئاریائیزم دەســـتپێکی بزووتنەوەیەکـــی ئایدیۆلۆژیکی ســـەرەکی بوو بۆ بەبیرۆکـــە کردنی مێژووی ئێران لـــە ڕێگەی زیندووکردنـــەوەی میراتی دێرینـــەوە»(٢٠١٦ : ٦٩). نووســـەرانی کاوە لە ڕووی سیاســـییەوە بە ڕاشکاوی لایەنگری ئاڵمان بوون و پشـــتگیرییان لە دەســـەڵاتی فیکریی ئەڵمانی دەکرد (ماتین ـ ئەســـغەری، ٢٠١٤ : ٥٤). پاشان، هەمان بازنە کۆمەڵێک گۆڤـــاری دیکـــەی وەک «ئێرانشـــەهر»ی بڵاوکردەوە کـــە «ڕەگ و ڕیشـــەی داهێنانە ئایدیۆلۆژییەکانیـــان لەناو ژینگەی کولتووریی قایمەری ئەڵمانیدا بوو، ئەمەش شـــتێکە کە مێژوونووسانی مۆدێرنیتەی ئێرانی پشتگوێیان خســـتووە یان نکۆڵیی لێ دەکەن»(ماتین — ئەسغەری، ٢٠١٨ : ٦٤، جەختی لە ســـەر کراوە).

ناسیۆنالیســـتە فارسەکان بانگەشەی ئەوە

دەکەن کە «نەتەوەی ئێران»بوونێکی مێژوویی بەردەوام و تاقانەی هەبووە و زمانی فارسی وەک بناغەی زمانیی کاری کردووە. بەم شێوەیەش زمانی فارسی بۆ زمانێکی ناقەومی گۆڕا و درێژەی بە سەپاندنی خۆی دا وەک زمانێکی مێژوویی و نەتەوەیی. هەر ئەوەش دواجار ئەو ئەنجامگیرییەی لێ کەوتەوە کە لە ڕاستیدا هیچ غەیرەفارسێک بوونی نییە، مەگەر ئەو ناسنامە ساختانەی کە بە شێوەیەکی دەستکردی قەومی کراونەتەوە(دەباشی، ٢٠١٦ : ١٧). لێکۆڵەرانی غەیرە ـ پۆست کۆلۆنیال، هەڵگری ئەو فرەلایەنییە نەبوون وا بۆ ڕەت کردنەوەی تەواوەتیی فرەڕەنگی پێویستە، بۆیە ئەوان هەر هیچ نەبێ دانیان بەوەدا نا کە «هۆزی سەربەخۆی غەیرەفارس بوونیان هەیە» کە خاوەنی زمان و کولتووری خۆیانن. بۆ نموونە، ئەروەند ئابراهامیان،[٢٥] مێژوونووسی بەناوبانگی ئێران، بەم شێوەیەی خوارەوە باسی غەیرەفارسەکان دەکات:

«ئەو حەشیمەتەی لە تەنیشت یەک دەژیان و خاوەنی بونیاد، پلەبەندی، زمان و لەهجەی خۆیان بوون زۆربەی جاران هەتا کۆتاییی سەدەی نۆزدەیەم خاوەن ئابوورییەکی پشت بەخۆ بەستوو بوون. جوگرافیای بەرجەستە، بناغەی ئەو فرەییە کۆمەڵایەتییە بووە . . . هۆزەکان، کە کۆی گشتییان لە نێوان ٢٥ بۆ ٣٠٪ دانیشتووانی وڵات بوو، لە ١٥ یەکەی سەرەکی پێکدەهاتن، کە بریتی بوون لە قاجارەکان، کوردەکان، تورکمەنەکان، بەلووچەکان، عەرەبەکان، قەشقاییەکان، بەختیارییەکان، لورەکان، مازندەرانییەکان، بویرئەحمەدییەکان، هەزارەکان، شاهسەوانەکان، ئەفشارییەکان، تەیموورییەکان و خەمسەییەکان»(ئیبراهمیان، ٢٠٠٨: ٢١، جەختی لە سەر کراوە).

لە هەر گۆشەنیگایەکەوە سەیری بۆچوونەکانی ئابراهامیان بکەین، ئەوە بانگەشەی یەکدەستیی مێژوویی، زمان، کولتوور و «ئەزموونی هاوبەشی هەمووان» کێشەیان تێ دەکەوێت. وەک ئابراهامیان بەڵگەی بۆ دەهێنێتەوە، لە سەرەتای بیستەکانی سەدەی ڕابردوودا، ئەو کۆمەڵگایانە، ڕێکخستنی کۆمەڵایەتیی سەربەخۆ یان نیمچەسەربەخۆی خۆیان هەبووە. ئەو کۆمەڵگایانە کولتوور و زمانی خۆیان هەبووە و هەتا ئێستاش هەیانە، بەو حاڵەشەوە، لێکۆڵەرانی فارس وەک هۆز پێشانیان داون، ئەوەش وەسفێکە کە زۆربەی جاران بیانوو دەداتە دەست دەوڵەت بۆ ئەوەی مافەکانیان پێشێل بکات.

بەڵام لە نوێترین ئەو لێکۆڵینەوانەی کە فارس تێیاندا ڕۆڵی ناوەندی دەگێڕێت، ئەو پارچەپارچە بوونەی «نەتەوە» شاردراوەتەوە، ئەوەش لە ڕێگەی تاقانەبوونی شوناسی ئێرانییەوە. نوخبەی فارسی هەوڵێکی بەردەوامی داوە بۆ ئەوەی یان نکوڵی لە کولتوور و زمانی «ئەویتر»ەکانی خۆی بکات و بە دابونەریتی مەحەللی یان لەهجەکانی زمانی فارسی لەقەڵەمیان بدات، یان بە تەواوەتی پشتگوێیان بخات. بەڵام هاوکات بە شێوەیەکی زۆر پارادۆکسییانە بانگەشەی ئەوە دەکەن کە «زمانی فارسی وەک توخمێکی جەوهەری لە دروست کردنی شوناسی نیشتمانیی ئێرانیدا چەسپاوە». (تەوەکولی تەرەقی، ٢٠١١ : ١٠٤). بەڵام لەم جۆرە لێکۆڵینەوەیەدا زۆر بە دەگمەن دانیان بەوەدا ناوە کە پەیوەندیی نێوان زمانی فارسی و ئێرانی بوون بە پشتیوانیی هێزی سەربازی ڕاگیراوە، کە ڕۆڵی گەورەی هەبووە لە دروست کردنی بیرۆکەی «نیشتمانی لە بەرامبەر لۆکاڵیدا». ڕۆشنبیرانی فارس تێکۆشاون یەکێتییەکی نەژادی، زمانی و فەرهەنگی پێکەوەبنێن. پلەبەندییەکی کولۆنیاڵی بپارێزێت. بە بەراورد لەگەڵ ئابراهامیان، نەوەیەکی نوێ لە لێکۆڵەران (وەکوو تەوەککولی ـ تەرەقی) زۆرتر

خوێندنەوەیەکی ناسیۆنالیستیی هەمەگیر بۆ ڕابردووی ئێران دەخەنەروو، لەسەر بنەمای ئەو خوێندنەوەیەش دەکرێ ئاسەواری ئەو «نەتەوە یەکدەست و یەکگرتووە» بۆ ڕابردوویەکی دوور بگەڕێنرێتەوە. ئەو نەوە نوێیە، هەوڵە ناسیۆنالیستییە بنەڕەتخوازانەکەی سەدەی ١٩ بە «ڕێکخستنەوەی ئێران» لێکدەداتەوە، نەک دروست کردنی ناسنامەیەکی نوێ. لای ئەوان، مەیلە ناسیۆنالیستییەکانی ئەو سەردەمە، بۆ نموونە «خوێندنەوە و گێڕانەوەی ئەو دەقانەی باسی شکۆمەندیی ئێران دەکەن، ئەویش لە سەردەمی شوێنگۆڕکێی کۆمەڵگاکان، شکستی سەربازی و هاتنەناوەوەی هێزە بیانییەکان لە سەدەی نۆزدەیەمەدا، ڕێگەی بۆ سەر لەنوێ دارشتنەوەی دووبارەی ناسنامەی ئێرانی و بنیاتنانی شێوەیەکی ئەلتەرناتیڤ بۆ ریوایەتە مێژووییەکان و قۆناغبەندییان خۆش کرد»(٢٠١١ : ٩٧، جەخت کردنەوە هی نووسەرانی وتارەکەیە).

کەسانی وەک تەوەککولی ـ تەرەقی بە ئاسانی ناتوانن بوونی پێشوەختی ناسنامەی یەکدەستی ئێرانی وەک شتێکی بەڵگەنەویست بخەنەروو. بۆ نموونە ئەو دان بەوەدا دەنێ کە هەوڵ هەبووە بۆ»بنیاتنانی شێوەیەکی ئەلتەرناتیڤ بۆ ریوایەتە مێژووییەکان و قۆناغبەندییان»؛ بەڵام ئەمە لە بنەڕەتدا «سەر لەنوێ دارشتنەوەی ناسنامەی ئێرانی» بووە. تەوەککولی ـ-تەرەقی دان بەوەدا دەنێ کە «ئێران، فورس» و «عەجەم» کۆمەڵە چەمکێکن کە مشتومڕی زۆریان لەسەرە و لە هیچ قۆناغێکی مێژوودا ناکرێ مانایەکی جێگیریان پێ بدرێ(١٩٩٤: ٣١٧). بەم حاڵەشەوە، ئەو بانگەشەی ئەوە دەکات کە ئەم چەشنە لە لێڵیی تێگەیشتنی و زەمانەوانی وای کردووە، مێژوونووسە ئێرانی و ڕۆژئاواییەکان بتوانن ئێران وەکوو بوونەوەرێکی هاوجۆر و خاوەن مێژوو و شارستانییەتی جیا و هەمەگیری خۆی بناسێنن(١٩٩٤: ٣١٧، جەختی لە سەر کراوەتەوە). بەڵام بە پێچەوانەوە، هەندێک لە گێڕانەوە زارەکییەکانی کورد، کە بۆ سەرەتای سەدەی حەقدەیەم دەگەڕێنەوە، گومانی گەورە دروست دەکەن لەسەر ئەوەی هەموو خەڵک خۆیان بە ئێرانی یان عەجەم زانیبێت. بۆ نموونە، لە یەکێک لە بەیتە کوردییەکاندا، بۆمان دەردەکەوێ کە فەرمانڕەوای قەڵای مێژوویی دمدم لە نزیک دەریاچەی ورمێ ڕایگەیاندووە پاشای ئێران [پاشای عەجەمان] لە من نزمترە . . . من هیچکات فەرمانڕەوایی فارسەکان قەبووڵ ناکەم . . من هیچکات کورد بەدناو ناکەم(١٨٩٠ : ١٨٦ – ١٨٧).[٢٦] کپ کردن یان چاوپۆشی کردن لە دەنگی غەیرەفارسەکان وای کردووە تەوەککولی ـ تەرەقی نەتوانن سەرنجی ڕەخنەکانی خۆیان لە گوتاری هەمەگیر بدەن کە جیاوازییەکان دەسڕێتەوە، واتە کاتێک ڕەخنەیان لە ڕۆژهەڵاتناسی گرت بەوەی کە «گوتارێکی هەژموونگەرانە و هەمەگیرە کە وەک پێناسەی زانستی و بابەتی بە شان و باڵی بۆچوونە ڕوانگەدارەکانی خۆیدا هەڵدەدات، لە کاتێکدا ئەو مێژوو و ڕوانگانە لەبیر دەکات کە باسی بناوانەکانی بۆ دەکەن»(تەوەککولی ـ تەرەقی ٢٠١١ : ١٨).

کاتێک بە خێرایی چاو بە بەرهەمەکانی مێژوونووسە بەرچاوەکانی فارسدا دەخشێنین، دەبینین خوێندەوەی ئەوان بۆ مێژوو لە بنەڕەتدا دەوڵەت ــ ناوەندە

کاتێک بە خێرایی چاو بە بەرهەمەکانی مێژوونووسە بەرچاوەکانی فارسدا دەخشێنین، دەبینین خوێندەوەی ئەوان بۆ مێژوو لە بنەڕەتدا دەوڵەت ـ ناوەندە. یوسف ئەبازەری، ئەکادیمیسیەنی ئێرانی، دەڵێ هەموو

دێرینخوازی و نۆستالژییەک بۆ رابردوویەکی شکۆدار، هیچ نییە جگە لە خولیای حکومەتێکی ناوەندیی بەهێز.[٢٧] سەرەرای رەخنەکانیان لە ئیمپریالیسم و رۆڵی تێکدەرانە و کاریگەرییەکانی لەسەر فەرهەنگ و کۆمەڵگەکانی دیکە، زۆربەی رۆشنبیرانی فارس ناتوانن تێبگەن کە ئەوانیش بەشدارن لە گوتاری کۆلۆنیالی وپلەبەندییەکی هاوشێوە لە ئێراندا(دەباشی . ٢٠٠٧، ٢٠١٥). لە نووسینەوەی فارس ـ ناوەندی مێژوودا، هەموو کات بوونی غەیرەفارس یان غەیرەشیعە (وەکوو عەرەبەکان، بەلووچەکان، کوردەکان، تورکەکان و تورکمەنەکان) وەکوو کێشەیەکی بەردەوام لە بەردەم هەوڵەکانی حکومەت بۆ سەر پاراستنی یەکپارچەیی خاکی ئێران سەیرکراون.

لە ریوایەتێکی ئاوەها دەوڵەتگەرا و قەوم-ناوەنددا بۆ مێژوو، غەیرەفارسەکان وەک سەرئێشەیەکی نەبڕاوە بۆ نەتەوە نمایش دەکرێن، کە تێیدا کۆمەڵگاکانی وەک کورد بە کۆمەڵە خێڵێکی یاخی و ستوونی پێنجەمی پیلانگێڕییە ئیمپریالییەکان وەسف دەکرێن(موحەممەد پوور و سلێمانی ٢٠١٩، سلێمانی، ٢٠١٧). خستنەدەرەوەی مێژووی کوردستان لە مێژوونووسیی ئێران، خاڵی یەکگرتنەوەی ناسیۆناڵیزمی دەوڵەت و رۆشنبیریی ئێرانە، کە دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی گوتارێکی سیاسی کە «نیشتمانپەروەری ناوەندگەرا» رووبەرووی «جوداخوازی مەحەللی» دەکاتەوە. لەم تێگەیشتنە دەوڵەتییەدا، ناوەند دەبێتە پێشەنگی ژیار و پارێزەری یەکپارچەیی و ئاسایشی «نەتەوە». پەراوێزیش بە پێچەوانەوە ئاماژەیە بۆ ناسەقامگیری، دواکەوتوویی و بشێوی. مێژوونووسی ئێرانی، بە زمانی فارسی نووسرابێت یان زمانێکی بیانی، پێناسەیەکی ناوەندگەرایانە، تاکدەنگ و دەستبژێر سەبارەت بە رابردوو و ئێستای ئێران دەخاتەروو. مێژوونووسیی ئێرانی ناوەندگەرانەیە و لە پێناو گوتاری دەوڵەتدا بە شێوەیەکی سیستەماتیک مێژووی کورد، بەلووچ، عەرەب، تورک و تورکمەنەکان دەخاتە پەراوێزەوە. لەم مێژوونووسییە دەوڵەتییەدا، کۆمەڵگای سەردەست هەمووکات بەناوی هەموو ئێرانەوە قسە دەکات و غەیرە فارسەکانیش هەمیشە سەرچاوەی دڵەراوکێن.

له ئێرانی پاش ١٩٧٩، بانگەشەی یەکدەست بوونی ناسنامەی ئێرانییەکان سەر لە نوێ دارێژرایەوە و پێدەچێ زیاتر لەگەڵ گێرانەوەی شیعە بۆ رابردوو سازگار بێت

لە بیستەکانی سەدەی رابردووەوە، بەرهەمەکانی نوخبەی فارس لێوانلێو بوون لە رەخنەی توند لە کۆلۆنیالیزم، کەچی هاوکات کۆمەڵێک سیاسەتی کۆلۆنیالیی هاوشێوە لە هەمبەر غەیرە فارسەکان بەرێوە دەبەن. ئەحمەد کەسرەوی(١٨٩٠ – ١٩٤٦) یەکێک بوو لە پێشڕەوانی ئەم جۆرە ناسیۆنالیزمە دژە رۆژئاواییە، کە بە بۆچوونی تەوەککولی-تەرەقی بەرهەمەکانی رەخنەیەکی هەمەلایەنەی ژیاری ئوروپایی و پرۆژە نمایشییەکەی ئەورووپای دەخستە بەر دەست، پرۆژەیەکی ئایندەگەرایانە کە دۆخی ئێستای رۆژئاوای وەک داهاتووی «ئەوانی تر» دەبینی (تەوەکولی – تەرەقی، ٢٠١٥ : ٢٢٩). بەو حاڵەوە، کەسرەوی یەکێک لە باشترین نموونەکانی ئەو کەسانە بوو کە«دژەکۆلۆنیالیزم بوون لە پێناو کۆلۆنیالیزە کردنی نێوخۆیی». ئەو هیچ کێشەیەکی نییە بە ئاشکرا پشتیوانی لە پاکتاوی زمانی بکات. کەسرەوی نووسیبووی کە ئەو خوازیاری وەدەرنانی هیچ گرووپێکی قەومی نییە (کەسرەوی، ١٩٤١ :

١). ئەو لە درێژەدا دەڵێ:

هەموو ئەو شــتەی کە من بەرگریم لێی کردووە و ئاواتم بۆ خواستووە سڕینەوەی ئەو زمانانە بووە کە لە ئێران قسەیان پێ دەکرێ: ترکی، عەرەبی، ئەرمەنی، ئاشــووری و نیمچە زمانەکان(کوردی، شوشــتەری . .) بۆ ئەوەی هەموو ئێرانییەکان تەنیـا بە زمانێک بدوێن کە ئەویش زمانی فارسییە. ئەمە خواستی من بووە وهەوڵی زۆریشــم بۆی داوە. (١٩٤٤: ١، جەختی لە سەر کراوە).

لەژێر دەسەڵات و بە پشتیوانیی کۆماری ئیســلامی، مەیلی هاوشــێوەی ئــەوە هەتا ئێستاش بەردەوامە.

لــە ئێرانــی پــاش ١٩٧٩، بانگەشــەی یەکدەســت بوونــی ناســنامەی ئێرانییەکان ســەر لە نوێ دارێژرایــەوە و پێدەچێ زیاتر لەگەڵ گێڕانەوەی شــیعە بۆ ڕابردوو سازگار بێــت. لێکۆڵەرە نوێتــرەکان، بــە لێکۆڵەری ئەکادیمــی لائیکی وەک ئەمانەتیشــەوە، لە نووسینەکانیان لەبارەی مێژووی ئێرانی ٥٠٠ ساڵی ڕابردوودا، جەختێکی زیاتر دەخەنە سەر ناسنامەی شــیعی. خوێندنەوەی ئەمانەتی بە ڕوونی بەرگری لە ناســنامەیەکی نەتەوەییی یەکدەســت دەکات کە دەکرێ ئاسەوارەکانی بدۆزینەوە، ناسنامەیەک کە لە زیاتر لە پێنج ســەدەی ڕابردوودا، لــە دەوری دوو تەوەری زمانی فارســی و مەزهەبی شــیعە دامەزراوە. بێگومــان هەوڵەکانی ئەمانەتی بۆ دروســت کردنــی ناســنامەیەکی نەتــەوەی تاقانەی ئێرانی، هەوڵــی جەوهەرگەرایانەن و گەواهی دەدەن لەســەر کاریگەریــی ناســیۆنالیزمی میتۆدناســانە،[٢٨] هەڵبــەت ئەگــەر باس لە ڕەنگدانەوەی لێکۆڵینەوە ڕۆژهەڵاتناسییەکانی پێشتر نەکەین، لەبارەی ئێرانەوە.[٢٩] لە ئێرانی پاش ١٩٧٩، فەرهەنگ و زمانی فارسی بوو بە سەنتێزی فارسیزم و شیعەگەرایی. سەرکوتی سیاســی لە لایەن دەوڵەتــەوە و توندوتیژیی دەوڵەت بەرانبەر کومەڵگا غەیرەفارســەکان، لە بنەڕەتدا لەســەر بنەمای فارسیزمی شیعی جێبەجێ دەکرێت.

سەرەڕای پێکهاتەی فرەزمان، فرەقەوم و فرەئایینی وڵات، ناسیۆنالیزمی شیعی- فارسی وەک گەورەتریــن گوناە مامەڵەی لەگەڵ ئەو بانگەشــەیەدا کــردووە کە باس لــە ناتاقانە بوونی نەتەوە دەکات. لە پێناســەی فەرمیی بنەڕەتخوازانە و هەڵاوێرکارانەی «ناســنامەی ئێرانــی»دا توخمە شــیعی و فارســییەکان وەک تاکە توخمی دیاریکەری چارەنووســی «نەتــەوە» دەخرێنەڕوو. ڕیوایەتــی دەوڵەتی ئەوە پشــتگوێ دەخات کە سەفەوییەکان لە ســەدەی ١٦دا خەڵکیان بــە زۆر کردووە بە شــیعە. هەر لە کاتی بڵاوبوونەوەی ئیســلام هەتا ســەردەمی دەسەڵاتی ســەفەوییەکان، ئیســلامی ســوننە بیروبــاوەڕی زۆربەی ئەو خەڵکــە بوو کە جــاران لە فەلاتــی ئێرانیدا دەژیان. لــە کاتی جێبەجێکردنــی پرۆژەی گۆڕینی زۆرملەی مەزهەبدا، ســەفەوییەکان ســێ بژاردەیان خســتە بەردەستی خەڵکانی ژێــر دەســەڵاتی خۆیان: ببنە شــیعە، وڵات جێبهێڵن، یانیــش ڕووبەڕووی مەرگ ببنەوە. بەم شێوەیە، ڕۆشنبیرانی ئێرانی بە ئەنقەست ئــەو هەقیقەتەیان پشــتگوێ خســتووە، کە سڕینەوەی ناســنامەکانی دیکە لە جەوهەری هەموو گوتارێکی کۆلۆنیالیستیدایە. ئەوان دژە کۆلۆنیالیزمن بۆ خزمەت کردنی ئامانجەکانی خۆیان، واتە وەک کەرســتەیەک، نەک وەک ڕوانگەیەکی ڕزگاریخوازانە.

دوا وتە

ئێمــە هیواداریــن کە مشــتومڕەکان لەبارەی کەیســی بیرکار، نیشــاندەری پێوەندییەکی دیاری کراوی نێوان کۆمەڵگەی سەردەست و کۆمەڵگا بندەستەکان لە ئێراندا نیشان بدات. کومەڵگــەی سەردەســت وەک هەمەگیر بە شــان و باڵی ناسنامەی فارســیدا هەڵدەدات. ئەمەش وەک زەرووەرەتێک باڵادەســت بوونی

ناسنامەی ئێرانی لێ دەکەوێتەوە و وا دەکات فارسەکان بتوانن مەرجەکانی پەیوەست بوون بە «نەتەوە» دیاری بکەن. لێرەوەیە کۆمەڵگای سەردەست نکۆڵی کردنی کوردێک لە ناوە فارسییەکەی پێشتری خۆی بە تێکدەرانە دەبینێت، چونکە ئەوان لەرووی سیاسی/ فەرمییەوە ئەمە وەک خۆسەلماندن و شێوەیەک لە خۆراگری لەبەردەم ناسنامەی سەپێندراوی «ئێرانی»دا دەبینن. گۆڕینی ناو لە نێو خەباتی دژی نەژادپەرستی، هەڵاوێردن و زاڵبووندا مانای تایبەتی هەیە. بەشێک لە خۆراگریی کەسایەتییە بەناوبانگە ئەمریکییە ڕەش پێستەکانی وەک محەممەد عەلی، یاریزانی بەناوبانگی بۆکس و خەباتکاری ئازادی، ماڵکۆم ئێکس، لەهەمبەر نەژادپەرستیی سپی پێستەکانی ئەمریکا، لە ڕێگەی گۆڕینی ناوە سپی پێستانە/مەسیحییەکەی خۆیان و هەڵگرتنی ئەو ناوانەوە بووە کە ئاماژەیان بە خۆپێناسەکردن و خۆراگری دەکرد. ڕەت کردنەوە و نکۆڵی کردن لە ناسنامەکان کە ئەوانی کردبوو بە کۆمەڵە بوونەوەرێکی نادیار، خۆی گەواهیدەری سروشتی خۆراگرییەکەیانە (ئیلیاسی، ٢٠١٣).

کردەکەی بیرکار، ئاشکرای کرد لایەنی حاکمییەت چۆن خۆی و کۆمەڵگا ژێردەستەکان پێناسە دەکات. کردەکەی ئەو دەریخست ئێران دابەشبووە بەسەر ناوەندێکی خاوەن دەنگ و پەراوێزێکی بێبەری لە دەنگ. شوێن و کات تەرخان نەکراوە بۆ مێژووی غەیرەفارسەکان. گوتەکانی بیرکار و کاردانەوەکان بەرامبەری، پەردەیان لەسەر سڕینەوەی فەرمی و ئێپیستمۆلۆژیکی ناسنامەی ئەو لادا. چونکە لە زۆربەی ئەو نووسینانەی لەبارەی مێژووی ئێرانەوە نووسراون، وشەی کورد یان زۆر بەدەگمەن ناوی هێنراوە یان بە تەواوەتی پشتگوێ خراوە، یانیش کورد وەک جوداخوازێکی خۆشباوەڕ پیشان دراوە؛ «جوداخوازی» بووە بە دڵەراوکێی بەشی هەرە زۆری ڕۆشنبیرانی فارس. لەم ساڵانەی دواییدا، زۆربەی هەرە زۆری ڕۆشنبیرانی فارس لەهەمبەر ئیعدامی ڕۆژانە و دەستگیرکردن و کوشتاری هەرەمەکی لە کوردستان بێدەنگییان هەڵبژاردووە. ڕۆشنبیری کورد خالید تەوەککولی لە نووسینێکی خۆیدا باسی ئەو واقیعە دەکات کاتێک دەڵێ «نوخبەی فارس دژی هەموو جۆرەکانی سەرکوت و چەوساندنەوەن لە هەموو جیهاندا، بەڵام بە هۆی نیگەرانییە بنەڕەتییەکەیان بەرامبەر جوداخوازی، بەڵێنیان داوە بێدەنگی هەڵبژێرن، کاتێک مەسەلەکە دەگاتە دژایەتی توندوتیژی لەدژی کوردان».[٣٠] بەڵام هەڵوێستی ئایدیۆلۆژی و بێدەنگییە ستراتیژیکەکەیان پاساوێکە بۆ درێژەکێشانی سەرکوتی دەوڵەتی.

> **توێژینەوەی مێژوو لە ئێران یارمەتیدەر بووە بۆ بەردەوامی دان و ڕاگرتنی ئەو پلەبەندییە قەومی ـ زمانی و کولتوورییەی کە ئێستا هەیە**

باسەکەی ئێمە ئەوەیە ئەوانەی لە لووتکەی پلەبەندیی قەومی-نەتەوەیی ئێستای ئێران دانیشتوون، پێداگریی کۆمەڵگا ناحاکمەکان لەسەر ناسنامەی خۆیان وەک هەڕەشە دەبینن. بنیاتنان و بەردەوامیی ئەم پلەبەندییە لە ڕێگەی پرۆسەی کۆلۆنیالیزەکردنی نێوخۆییەوە بووە بە شتێکی شیاو. گوتاری کۆلۆنیالیزەکردن بە هۆی بانگەشەی لێکدژی هەمانێتی و جیاوازیی هاوکاتی هەموو ئێرانییەکان بەهێزبووە. هەندێک جار قەومییەتی حاکم بە نابەدڵییەوە قەبووڵی دەکات کە لە ڕووی زمانی و کولتوورییەوە کۆمەڵگای ئێران کۆمەڵگایەکی فرەڕەنگە. بەڵام قەبووڵ کردنی

جیاوازییەکان کێشە بۆ پلەبەندیی ڕێکخستنی سیاسیی وڵات دروست ناکات. وەسفی نوخبەی فارس بۆ کۆمەڵگا غەیرەفارسەکان (بۆ نموونە کورد) پەیوەندیی دەسەڵاتی مێژوویی لە ئێرانی بەهێزتر کردووە. وەک پۆتس و براون باسی لێ دەکەن، دەسەڵات و مەعریفە پەیوەندییەکی ناوەکییان بە یەکەوە هەیە؛ لێکۆڵەرانی دژی-سەرکوت پەییان بەوە بردووە کە مەعریفە دیاردەیەکی سیاسییە. زانین نەرم و نیان نییە، چونکە لە پەیوەنیی نێوان خەڵکدا دروستدەبێت. زانین دەکرێ لە چۆنێتی دامەزران و بەکارهێنیدا سەرکەوتکەر بێت، وەک چۆن دەکرێت ئامرازێکیش بێت بۆ خۆڕاگری. (٢٠٠٥ : ٢٥٩)

نوخبەی فارس تیوریی پۆست کۆلۆنیالیزمیان کردووە بە بەشێک لە بەرهەمەکانی زانستی مێژوویی خۆیان، بەڵام لە لێکۆڵینەوەکانیاندا کۆلۆنیالیزم هەمیشە ڕۆژئاواییە و دەکەوێتە «دەرەوەی جیهانی فارسی زمان»ی ئەوانەوە. لای ئەوان کۆلۆنیالیزم دەستەیەک پەیوەندیی سیاسی و کولتووری دەگرێتەوە کە پاساو بۆ کۆمەڵێک پلەبەندی دەهێنێتەوە و سیستەمێکیشە کە تەنها سەر بە شوێنێکی جوگرافیی دیاریکراوە، واتە ڕۆژئاوا.

پشتیوانیی ئاشکرا یان ژێربەژێری ڕۆشنبیرانی فارس لە ڕێوشوێنەکانی دەوڵەتی ئێران ورە و متمانەی بە دەوڵەت داوە بۆ ئەوەی ڕوانگەی «تاقانەبوونی نەتەوە» جێبەجێ بکات و باڵادەستیی نەژادی، کولتووری و زمانیی فارس بسەپێنێت. سەرەڕای ناکۆکیی ڕوانگەی ئایدیۆلۆژییانەوە، نزیک بە هەمووی ڕۆشنبیرانی فارس و تەنانەت زۆربەی ڕۆشنبیرە چەپەکانیش پشتگیری لە پابەند بوون بە تێڕوانینی دەوڵەت، پیرۆزبوونی یەکپارچەیی خاک و پابەندبوون بە «زمانی شیرینی فارسی» وەک زمانی نیشتمانی دەکەن. بە دەربڕینی ناسر ئیرانپور، ڕۆشنبیری فارس، هەندێک لە گرووپە چەپەکان «بوون بە زمانحاڵی فاشیزم» و «پێشی فاشیستەکانیان داوەتەوە».[٣١] نارەزایانی سیاسیی فارسیش، کە ساڵانێکی زۆر زیندانی بوون و ئازیزانی خۆیان بە هۆی توندوتیژیی دەوڵەتەوە لەدەست داوە، کاتێک باسەکە دێتە سەر ئەوەی هیچ فەزایەک بۆ گەشەکردنی کولتووری غەیرەفارسییەکان نەهێڵرێتەوە، لایەنگریی دەوڵەت دەکەن.

بە کورتییەکەی، توێژینەوەی مێژوو لە ئێران یارمەتیدەر بووە بۆ بەردەوامی دان و ڕاگرتنی ئەو پلەبەندییە قەومی-زمانی و کولتوورییەی کە ئێستا هەیە، هەر بۆیە مێژوونووسی فارسی لە خزمەت بەرهەمهێنانەوەی «ئەویتری ڕۆژهەڵاتی»دا بووە. نووسینەوەی مێژوو زیاتر پێش هەموو شتێک یارمەتیدەر بووە بۆ ئەوەی دەوڵەت بتوانێت کۆمەڵێک یەکێتیی پلەبەندکراو پێکەوە بنێت و کۆلۆنیالیزەکردنی نێوخۆیی جێبەجێ بکات. مێژوونووسی باڵادەست لە ئێران ئەرکی ئەوەی پێ دراوە «ڕابردوو و ئێستای» نەخوازراو بێدەنگ بکات.[٣٢] لە جەوهەری خۆیدا، مێژوونووسیی فارسی، سەرەڕای زایەڵە ئەنتی کۆلۆنیالەکەی، ڕۆڵی ئامرازێکی گێراوە بۆ هاوجۆرکردنەوەی هەموو غەیرەفارسەکان و یارمەتیی ئەو دەوڵەتەی داوە کە هەر کەسێک بەرەنگاری ببێتەوە حوکمی مەرگی بۆ دەردەکات. ئەم وتارە هەوڵێک بوو بۆ تیشک خستنەسەر ئەوەی کە چۆن ڕۆشنبیرانی فارس لە ناوەوە و دەرەوەی وڵات خۆیان کردووە بە نوێنەری غەیرەفارسەکان. ئەم ئاراستە فیکرییەی ئەوان ڕۆڵی گەورەی بینیوە لە گوتاری ناسیۆنالیستی- دەوڵەتیدا و ڕەوایەتی بە سیاسەتەکانی دەوڵەت بەخشیوە بۆ سڕینەوەی ئەویتری غەیرە فارس لە ئێران.

تێبینی یەکان

١- لەلایەن فارسەکانەوە، ئێمە مەبەستمان کۆمەڵگەی فارسی ئێرانە لە ناوخۆ و دەرەوە.

٢- بۆ وێنە، چالاکێکی فارسی بریتانیایی تویتێکی نووسی: ئاغای فەریدون درەخشانی (ناوی پێشووی کۆچەر بیرکار) لە کاتێکدا پیرۆزبایی بە ئێوە دەڵێم، من دەزانم کە ئێوە خەیانەتتان بە ناوی ئێران، مللیەت ومیللەتێک کە بۆ پاراستنی (شاری خۆت) مەریوان بۆ بوون بە هەڵبجەیەکی دیکە لە لایەن سەدامەوە، کردووە. سەرەڕای ئەمانە دەبێ بگوترێ، کە ئێوە دەبێ لانیکەم تێچووەکانی ٢٢ ساڵ تەناهی و ١٦ ساڵ خوێندنی بە خۆرایی لە باشترین اانستگەکانی ئێراندا، بە میللەت بدەنەوە. https:// www. instagram. com/p/Bl-tCEhnoSs/?hl¼en (accessed 10 October 2018).

٣- ئارشیف. http://archive. fo/vVfQa (accessed 10 April 2019).

٤. ئارشیف. http://archive. fo/t0a5v (accessed 10 April 2019).

٥- زۆربەی کوردەکانی کرماشان و سەرپێڵ زەهاو دوو ناویان هەیە: یەکێکیان، فارسی، ئیسلامی، عەرەبی، ئەوی دیکەشیان کوردییە کە زۆرتر لە بواری کۆمەڵایەتی نافەرمیدا بە کاردەبرێ.

٦- بۆ وێنە، مەسعود بارزانی سەرۆکی پێشووی هەریمی کوردستان لە وڵامدا : من یەکێک لەو چل میلیۆن کەسەم و زۆر خۆشحام بۆ بەدەستهێنانی ئەو سەرکەوتنە و شانازیت پێوە دەکەم. http:// archive. fo/yrMJx (accessed 10 October 2018).

٧- هێندێک بەرهەمی فارسی هەن کە ئاماژەیان بە کارە گرینگەکانی مایکڵ هێچت لە بارەی کۆلۆنیالیزمەوە کردووە. بەم حاڵەوە لە لێکۆڵینەوە فارسییەکاندا بە گشتی کۆلۆنیالیزمی نێوخۆیی چەواشە کراوە (بۆ وێنە، تورابی و موراد‌ی: ٢٠١٤).

٨- ئێمە لێرە ڕوانگەی ڕابێرت باڵنۆر وەکوو تیوریی کۆلۆنیالیزمی نێوخۆیی بە کار دێنین، لە بەر ئەوەی، ئەو هەوڵی داوە کە پێوەندیی نێوان کۆمەڵگەی سەردەست و ژێردەست شی بکاتەوە. بڕوانە باڵنۆر(١٩٦٩).

٩- لێرە ئێمە چەمکی «بژاردەکانی فارس» مان بە کارهێناوە، چونکە هەموو ناسیۆنالیستە ئێرانییەکان لەرووی قەومیەوە فارس نین. بۆ وێنە، ئەحمەد کەسرەوی تورکێکی ئازەرییە کە پشتیوانیی لە سڕینەوەی هەموو زمان و فەرهەنگە غەیرە فارسەکان دەکرد. هەروەها غولامرەزا ڕەشید یاسەمی کوردێکی بەد ناو و ئەندامی بازنەی بەرلین بوو. ڕەشید- یاسەمی کتێبەکەی خۆی لە سەر کوردەکان و پیوەندیی نیژادی و مێژوویی خۆیان بە ئامانجی ڕەدکردنەوەی کورد وەکوو کومەڵگەیەکی جیاواز، نووسیوە. ئەو، کاتێک کە دەوڵەتی ئێران هێزی ئابووری، فەرهەنگی و نێزامیی خۆی بۆ لە ریشە هەڵکێشانی فەرهەنگ و زمانەکانی غەیری فارس بە دەستەوە بوو، وەکوو وەزیری فەرهەنگ خزمەتی دەکرد. بەم حاڵەوە، ڕەشید یاسەمی بە هۆکاری جەڵتەی مێشک و شەوقێکی لەڕادەبەر بۆ خوێندنەوەی شێعری فارسی، گیانی لە دەست دا. نموونەی هاوشێوە لە وڵاتانی جیرانیشدا هەیە: کەسایەتییەکانی کورد وەکوو زیا گۆکالپ وعەبدولڕەحمان ئەلکاوکیبی بە ڕیز وەکوو کەسایەتیی ناسراوی ناسیۆنالیستی تورک و عەرەب ناسراون، کە پرۆپاگەندەیان بۆ ڕیشەکێش کردنی زمان و فەرهەنگی کوردی دەکرد.

١٠- بڕوانە ئیلاهە بوقرات. http://archive. fo/4CJT1 (accessed 10 September 2018).

١١- ئارشیف . http://archive. fo/kaxlT (accessed 25 April 2019).

١٢- ئەم وتەزایە بۆ یەکەمجارە لە لایەن مارشل هاجسۆن، بە کار هێنرا (١٩٤٧).

١٣- عەلی یونسی لە مانگی مەی ساڵی ٢٠١٨ دا ڕایگەیاند: تەنیا یەک زمان لە ئێراندا بوونی هەیە، هەموو ئەوانی دیکە تەنیا شێوەیەکی دیکەی فارسین. عەلی یونسی ڕاوکاوێژکاری تایبەتی حەسەن ڕۆحانی سەرۆک کۆمار، بۆ کارو باری کەمینە قەومی و مەزهەبییەکانە (accessed 9 October 2018). http:// archive. fo/Ji0Ok.

١٤- ئەنجومەنی فارسی . http://archive. fo/xA8sF (accessed 10 March 2019).

١٥- ئەنجومەنی فارسی . http://archive. fo/m12x6 (accessed 10 March 2019).

16. https://parsianjoman. org/

١٧- بۆ زانیاریی زیاترلە بارەی کەڵک وەرگرتن لە وتەزای «جیهانبینیی فارسی» «Persianate World بڕوانە گۆڤاری فارسی و جیهانی فارسی : سنوورەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا کە لە لایەن نیل گرینەوە ئێدیت کراوە (٢٠١٩). ؟ کتێبی سەوز، سنورگەلێکی نوێ بۆ جیهانی فارسی «PersianateWorld» دەنەخشێنی تاکوو ئەم جیهانە خەیاڵییە هەموو ئوراسیا، زیاتر لەوەی کە لە سەرەتاوە مارشل هاجسۆن پیشنیاری دەکرد، بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە.

١٨- حکومەتی خەڵکی ئازەربایجان بە ڕێبەریی سەید جەعفەر پیشەوەری لە ساڵی ١٩٤٥ دا دامەزرا. ماوەیەکی کورت پاش ئەم ڕووداوە مێژووییە، قازی محەممەد لە ساڵی ١٩٤٦دا کۆماری کوردستانی لە مهاباد ڕاگەیاند.

١٩- بیرمەندی سووریایی سدیق جەلال ئەلعزم، یەکەم لێکۆڵەر بوو کە کەڵکی لە چەمکی «شەرقناسیی پێچەوانە» لە ١٩٨١ بە ڕەخنە گرتن لە شەرقناسی ئێدوارد سەعید، لە ١٩٧٨، وەرگرت. بۆ زانیاریی زیاتر لە سەر «شەرقناسیی پێچەوانە» مهێرزاد بروجێردی. بروجێردی لە ١٩٩٦ لە کارەکەیدا ئیستیدلال دەکات کە، سەرەڕای شاراوە پەسەند کردنی زۆریەک لە ژێربەناکانی تیوریی شەرقناسی، شەرقناسیی پێچەوانە دژایەتییەکی دیاری کراوی لە گەڵ شەرقناسیدا نییە. وەکوو شەرقناسی، شەرقناسیی پێچەوانە، فەرزییەکەی لە سەر بنەمای دەرەکیی (فەزای ئازاد) دانروە، بەڵام زۆرترپیوەندی بە نوێنەرایەتی (یان براگەورەیی)بیاقی هەلبژاردن و تێگەیشتنی دەرکییەوە هەیە . . . (١٣:١٩٩٦)

٢٠- بروجێردی دەڵێ، بەلووچەکان، کوردەکان و تورکەمەنەکان هیچکات لە ئێران قەبووڵ نەکران یان بە تەواوی لەگەڵ کۆمەڵگەی ئێراندا، یەکگرتوو نەبوون. ئەوان تەنیا تەوافوقیان لە گەڵ حاکمیەتی بژاردەکانی فارسدا کردووە، بەڵام مەکۆی چالاکیی جوداییخوازی و هەستی یاغیگەرین. (١٩٩٨ : ٥٤).

٢١- بۆ زانیاریی زیاتر لە سەر «Oriental other of the Other» بڕوانە مەکدسی (٢٠٠٢).

٢٢-بۆ وێنە، ڕۆشنبیرێکی فارس دەڵێ، خوێندن بە زمانی دایکی نە تەنیا یاسای بنەڕەتی پێشیل دەکات، بەڵکوو بوریش بۆ ڕووخانی ئێران خۆش دەکات و ئەمەش تەنیا بە قازانجی دوژمنانی ئەم وڵاتەیە. (Parsi Anjuman. http://archive. fo/m12x6 (accessed 10 March 2019).

لە بەرانبەر کۆتایی ئەم تەیفە سیاسییەدا، کوڕی شای پێشووی ئێران لەم دواییانەدا گوتوویەتی، من لۆژیکی خوێندن بە زمانی دایکی تێناگەم. لە هەر وڵاتێکدا سیستەمی پەروەردە تەنیا زمانێکی سەرەکیی هەیە، تا ئەو شوێنەی کە من لە بیرم بێ، لە ئێراندا ئەو زمانە، زمانی فارسی بووە. (March 2019http://archive. fo/ CQcZe (accessed 10

٢٣- دەباشی – حەمید (b2018) ئایا ئەهڤاز یان ئەهواز، جیاوازییەکیان لە چیدایە؟ www. aljazeera. com/indepth/opinion/ahvaz-ahwaz-difference-180925145037386. html

٢٤- بڕوانە ئەحمەد کەسرەوی، ئەزەری زمانانی ئێرانی باستان .

٢٥- ڕاستە کە ئیبراهیمی خۆی وەکوو ئێرانی – ئەرمەنی دەناسێنێ. بە هەر حاڵ ئەو لە نووسراوەکانید بە ڕاشکاوی لە گەڵ سەرەرۆیی ناسیۆنالیزمی فارس لە ئێراندایە. بۆ وێنە، لە جێگەی شرۆڤەی خۆراگریی خەلکی ئازربایجان، ئیبراهیمی بە ڕاشکاوی ڕێبەری خۆی سەید جەعفەر پیشەوەری، لە دامەزراندن و ڕێبەری کردنی حیزبی دێمۆکراتی ئازربایجان لە ساڵی ١٩٤٥ دا مەحکووم دەکات. ئیبراهیمی بانگەشە دەکات کە پیشەوەری بە ڕێکەوت (قەومی) خۆی واتە سەرچاوەی ئازەریی سەرلەنوێ کەشف کردەوە کە ئازربایجانیانی خۆجێی خۆیانیان لە مافی نەتەوەیی بێ بەش کردووە (بڕوانە ئیبراهیمیان: ٢٠٠٨، ١١١). ئیبراهیمی هەقیقەت چەواشە دەکات کە خەلکی تەورێز بە تێکڕا دەنگیان بە پیشەوەری داوە. ئەو لە گەڵ سەرکەوتنی لە ئازربایجان، پارلمانی ئێران(مجلس) بەربژێر بوونی ئەوی ڕەد کردەوە، چونکە لە سەر ئەو براوە بوون کە ئەو کە سێکی کومونیستە، خائین و بێ وەفایە بەرانبەر بە یەکپارچەیی خاکی ئێران (ئەسغەرزادە، ٢٠٠٧: ٩٥). ئیبراهیمی لە ناساندنی ڕێبەری خۆراگریی خەڵکی ئازربایجان، چاوپۆشی دەکات لەو خەیانەتەی کە بە تورکانی ئازەریی، کردووە. تورکەکان ڕۆڵێکی بێ وێنەیان لە دارشتن و سەرخستنی یاسای بنەڕەتیی ئێران لە ساڵی ١٩٠٥ – ١٩٠٩ دا گێڕاوە. بەم شێوەیە، ئەوان پاش بنبڕکردنی دەسەڵاتی ڕەزا شا، دەستیان دایە سیاسەتگەلێکی ڕەگەزپەرەستانەی جۆراوجۆرەوە. هەروەها ئیبراهیمیان . . .

٢٦- لێرە مەبەستەکە ئەوە نییە کە خوێندنی سەرەتایی مێژوویی ببێتە ئاڵترناتیڤ. بە پێچەوانەوە، ئەستەمە بزانین کە ئایا فەرمانڕەوایی کرمانجێک مانادارە بۆ هەموو کوردێک.

27. http://archive. fo/tt1l5 (accessed 10 April 2018).

٢٨- مێتود ناسیی ناسیۆنالیزم لە سەربنەمای» گریمانەی یەک میللەت/ دەوڵەت/ کۆمەڵگەی چینایەتی، کۆمەڵایەتی و سیاسی دونیای مودێرنە، (Wimmer and Schiller, 2002: 301).

٢٩- بڕوانە بابەتی ئەفسانەی ئەفشین مەتین، ئەسغەری لە ساڵی ٢٠١٧: مێژووی مودێرن: https://www. youtube. com/ (watch?v¼7hiAflZOjrI (accessed 4 October 2018.

30. https://t. me/didgaxalid (accessed 4 October 2018).

31. http://archive. fo/HyczG (accessed 25 April 2019).

٣٢- بۆ زانیاریی زیاتر لە بارەی ڕۆڵی نووسینی مێژوو لە سڕینەوەی

جیاوازییەکان،بڕوانە Trouillot(2015).

سەرچاوەکان

Abrahamian E (2008) Modern History of Iran. Cambridge: Cambridge University Press.

Ahmadi H (2008) Ethnicity and Sectarianism in Iran: From Myth to Reality/Qomiyat vaQowmgarayi Dar Iran; az Afsane Ta Vaqe»iayat. Tehran: Nashr-e Ney.

Ahmed S (2016) What is Islam? The Importance of Being Islamic. New Jersey: Princeton University Press.

Amanat A (2017) Iran: A Modern History. New Haven: Yale University Press.

Amanat A and Bernhardsson MT (2007) U. S. – Middle East Historical Encounters: A CriticalSurvey. Gainesville: University Press of Florida.

Asgharzadeh A (2007) Iran and the Challenge of Diversity: Islamic Fundamentalism, AryanistRacism, and Democratic Struggles. New York: Palgrave Macmillan.

Bakhshandeh E (2015) Occidentalism in Iran: Representations of the West in the IranianMedia. London: I. B. Tauris.

Barfield T (1998) The Dictionary of Anthropology. New Jersey: Wiley-Blackwell.

Besikci I (1990) Devletlerarasi Somurge Kurdistan/an International Colony Kurdistan. Bilimsel Arastırma Kitabı. Bonn: Wes¸anen Rewsen

Bhabha HK (1994) The Location of Culture. London: Routledge.

Billig M (1995) Banal Nationalism. London and Thousand Oaks: Sage.

Blauner R (1969) Internal colonialism and Ghetto Revolt. Social Problems 16(4): 393–408.

BoroujerdiM(1996) Iranian Intellectuals and the West: The Tormented Triumph of Nativism. Syracuse: Syracuse University Press.

Boroujerdi M (1998) Contesting nationalist constructions of Iranian identity. Critique:Critical Middle Eastern Studies 7(12): 43–55.

Brown K and Ogilvie S (2009) Concise Encyclopedia of Languages of the World. London,New York, Paris: Elsevier Science.

Butler J and Chakravorty Spivak G (2007) Who Sings the Nation-State? Calcutta,New York, Oxford: Seagull Books.

Green N (2019) The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca. Oakland:University of California Press.
Hechter M (1975) Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development. Berkeley: University of California Press.
Hodgson M (1974) The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization. Chicago: University of Chicago Press.
Holt PM, Lambton KS and Lewis B (1970) The Cambridge History of Islam (v. 1A). Cambridge: Cambridge University Press.
Iggers GG (2005) Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to thePostmodern Challenge. Connecticut: Wesleyan University Press.
Jalal Al- «Azm S (1981) Orientalism and orientalism in reverse. In: Alexander Lyon Macfie(ed.) Orientalism: A Reader. New York: New York University Press, pp. 217–238.
Kasravi A (1944)Mava Hamsayegan/Our neighbors and us. Parchameh-ye Haftagi 6(5): 1–5.
Katouzian H (2006) State and Society in Iran: The Eclipse of the Qajars and the Emergence ofthe Pahlavis. London: I. B. Tauris.
Kia M (1998) Persian nationalism and the campaign for language purification. MiddleEastern Studies 34(2): 9–36.
Kia M (2014) Imagining Iran before nationalism: Geocultural meanings of land in Azar»sAtashkadeh. In: Scot-Aghaei K and Marashi A (eds) Rethinking Iranian Nationalismand Modernity. Austin: The University of Texas Press, pp. 89–113.
Kurt MM (2019) My Muslim Kurdish brother: Colonial rule and Islamist governmentalityin the Kurdish region of Turkey. Journal of Balkan and Near Eastern Studies (21)3:350–365.
Makdisi U (2002) Ottoman orientalism. The American Historical Review 107(3): 768–796.
Mann B (2014) The Khuzistani Arab Movement, 1941–1946: A case of nationalism? In:Scot-Aghaei K and Marashi A (eds) Rethinking Iranian Nationalism and Modernity. Austin: The University of Texas Press, pp. 113–137.
Marashi A (2008) Nationalizing Iran: Culture, Power and the State. Seattle and London: TheUniversity of Washington Press.
Marquard L (1957) South Africa»s Colonial Poli-
Chambers JK and Trudgill P (2004) Dialectology. Cambridge: Cambridge University Press.
Chatterjee P (1993) The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories. Princeton: Princeton University Press.
Dabashi H (2007) Iran: A People Interrupted. New York: The New Press.
Dabashi H (2015) Can Non-Europeans Think? London: Zed Books.
Dabashi H (2016) Iran without Borders: Towards a Critique of the Postcolonial Nation. New York: Verso.
Dabashi H (2018a) Formation of an independent Kurdistan would be disastrous for all peoplesof the region, including the Kurds themselves. Available at: www. aljazeera. com/indepth/opinion/kurdish-question-171030073038610. html (accessed 10 March 2018).
Dabashi H (2018b) Is it Ahvaz or Ahwaz – And what difference does it make? Available at:www. aljazeera. com/indepth/opinion/ahvaz-ahwaz-difference-180925145037386. html
(accessed 26 September 2018).
Dube S (2010) Critical crossovers: Post-colonial perspectives, subaltern studies and culturalidentities. In: Wetherell M and Mohanty CT (eds) The SAGE Handbook of Identities. London: SAGE, pp. 99–117.
Eliassi B (2013) Contesting Kurdish Identities in Sweden: Quest for Belonging among MiddleEastern Youth. New York: Palgrave Macmillan.
Elling RC (2013) Minorities in Iran: Nationalism and Ethnicity after Khomeini. New York: Palgrave.
Fanon F (1967) Black Skin. White Masks. New York: Grove Press.
Fazeli N (2006) Politics of Culture in Iran Anthropology, Politics and Society in the TwentiethCentury. New York: Routledge.
Gambetti Z (2009) Decolonizing Diyarbakir: Culture, identity and the struggle to appropriateurban space. In: Ali KA and Rieker M (eds) Comparing Cities the Middle East andSouth Asia. Oxford: Oxford University Press, pp. 97–129.
Ghassemlou AR (2006) Kurdistan and Kurd (Kurdish ed.). Erbil: Rojhalat.
Gonza´ lez-Casanova P (1965) Internal Colonialism and National Development. Studies inComparative International Development 1(4): 27–37.

gen. Riga: Kymmel; Leipzig: Voss.
Soleimani K (2017) Kurdish image in statist historiography: The case of Simko. MiddleEastern Studies 53(6): 949–965.
Tavakoli-Targhi M (1994) Iran as imagined nation: The construction of national identity byMostafa Vaziri. International Journal of Middle East Studies 26(2): 316–318.
Tavakoli-Targhi M (2011) Refashioning Iran Orientalism, Occidentalism and Historiography. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
Tavakoli-Targhi M (2015) Ahmad Kasravi»s critiques of Europism and orientalism. In:Talattof K (ed.) Persian Language, Literature and Culture: New Leaves, Fresh Looks. United Kingdom: Routledge, pp. 228–238.
Torabi Y and Moradi Y (2014) Managing ethnic gaps in the Kurdistan of the IslamicRepublic of Iran. Faslnaˆmeh-ye Pezhuhesha-ye Raˆhbordi Dar Siyaˆsat 3(11): 9–29.
Trouillot M-R (2015) Silencing the Past: Power and the Production of History. Boston:Beacon Press.
Vali A (2014) Kurds and the State in Iran: The Making of Kurdish Identity. London: I. B. Tauris.
Vaziri M (1993) Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity. New York:Paragon House.
Vejdani F (2015) Making History in Iran: Education, Nationalism, and Print Culture. Stanford: Stanford University Press.
Wimmer A and Schiller N (2002) Methodological nationalism and beyond: nation-statebuilding, migration and the social sciences. Global Networks 2(4): 301–334.
Yarshater E (1993) Persian identity in historical perspective. Iranian Studies26(1–2): 141–142.
Yu¨ ksel SA (2011) Rescaled localities and redefined class relations: Neoliberal experience inSouth-East Turkey. Journal of Balkan and near Eastern Studies 13(4): 433–455.
Zia-Ebrahimi R (2011) Self-orientalization and dislocation: The uses and abuses of the»Aryan» discourse in Iran. Journal of Iranian Studies 44(4): 445–472.
Zia-Ebrahimi R (2016) The Emergence of Iranian Nationalism: Race and the Politics ofDislocation. New York: Columbia University Press
cy. Johannesburg: Institute ofRace Relations.
Matin-Asgari A (2014) The Berlin circle: Iranian nationalism meets German countermodernity. In: Scot-Aghaei K and Marashi A (eds) Rethinking Iranian Nationalism and
Modernity. Austin: The University of Texas Press, pp. 49–67.
Matin-Asgari A (2018) Both Eastern and Western: An Intellectual History of Iranian
Modernity. Cambridge: Cambridge University Press.
McCrone D (1998) The Sociology of Nationalism: Tomorrow»s Ancestors, InternationalLibrary of Sociology. London; New York: Routledge.
Mohammad R (1999) Marginalisation, Islamism and the production of the «Other»s» «Other. «Gender, Place & Culture 6(3): 221–240.
Mohammadpour A and Soleimani K (2019) Interrogating the tribal: the aporia of «tribalism»in the sociological study of the Middle East. British Journal of Sociology, 20 March
2019, https://doi. org/10. 1111/1468-4446. 12656
Peckham R (2004) Internal colonialism: Nation and region in nineteenth-century Greece. In:Todorova M (ed.) Balkan Identities: Nation and Memory. New York: New YorkUniversity Press, pp. 15–43.
Peet R and Hartwick E (2009) Theories of Development: Contentions, Arguments,Alternatives. New York: Guilford Press.
Potts K and Brown L (2005) Becoming an anti-oppressive researcher. In: Research asResistance; Critical, Indigenous, and Anti-Oppressive Approaches. Toronto: CanadianScholars» Press/ Women»s Press, pp. 255–286.
Pourpirar N (2000) Ta»ammoli Dar Bonyan-e Tarikh-e Iran: Davazdah Qarn Sokoot! Ketab-eAvval: Bar-amadan-e hakhamaneshiyan/Some Reflections on the Foundation of IranianHistory. Tehran: Nashr-e Karang.
Said E (1978) Orientalism. New York: Pantheon.
Scot-Aghaei K and Marashi A (2014) Rethinking Iranian Nationalism and Modernity. Austin, Texas: University of Texas Press.
Skutnabb K and Tove (2000) Linguistic Genocide in Education or Worldwide Diversity and
Human Rights? New Jersey/London: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
Socin A and Prym E (1890) Kurdische Sammlun-

ئازادی و سنوورەکانی حکومەت

دیڤید میللەر
وەرگێڕان: شاهۆ زەنگەنە

ئەگەر ئێمە شێوەکاری ئەسینایی، ئەمبرۆجیۆ لۆرێنزێتی (خاوەنی نیگاری هێمای حکومەتی چاک و خراپ) بێنینەوە بەرچاوی خۆمان کە بە ماشێنی زەمەن لە سەدەی چواردەیەمەوە گوازراوەتەوە بۆ ئێستا و پرسیاری لێ بکەین کە سەبارەت بە فەلسەفەی سیاسی چ رایەکی هەیە، من بڕوام وایە بەشێکی زۆر لەو شتانەی کە تا ئێستا وتراوە بۆی ئاشنایە و پەسەندی دەکات. ئەو دەشێ وا بیرکاتەوە کە من دەرفەتی زیاتر لە پێویستم بە [نووسین سەبارەت بە] بیرۆکەی ئانارشیستی داوە و هەروەها ئەوەیکە هەرکەسێک دەبێ بە شێوەیەکی ئەخلاقی دژایەتیی راوە ڕێوی بکات، لای ئەو بابەتێکی چاوەڕواننەکراوە. بەڵام لەسەر سروشتی دەسەڵاتی سیاسی، لەسەر پێویستیی بەرپرسیاربوونی فەرمانڕەواکان لە بەرامبەر هەموو هاووڵاتیان و لەسەر ئەوەی کە دادگەری و بڕیار دەرکردنێکی سیاسیی چاک پێویستی بە چییە، (هیوام وایە) بە گشتی پێکەوە هاوڕا بین. لەگەڵ ئەوەشدا لۆرێنزێتی وای دەبینێت ئەم بەشە کە ئێستا دەستم پێ کردووە سەرسووڕهێنەر و سەیرە. ئەم بەشە سەبارەت بەو پرسیارەیە کە ئایا ڕووبەرێک لە ئازادیی مرۆڤ هەیە کە دەبێ لە دەرەوەی بازنەی سیاسەتەوە ڕابگیرێت – ئایا لە ژیانی مرۆڤدا چەند بەشێک هەیە کە حکومەت بە هیچ چەشنێک نابێت دەستێوەردانی بکات. ئەم بۆچوونە، توخمی ناوەندیی ئایدیۆلۆژیی سیاسیی زاڵی سەردەمی ئێمە، واتە لیبراڵیزمە و کاتێک لۆرێنزێتی شێوەکاریی دەکرد سەری هەڵنەدابوو. بە دڵنیاییەوە حکومەتی باش لای لۆرێنزێتی بەشێکی بەرچاو لە ئازادی دابوو بە خەڵکەکەی؛ ئەوان تا ڕادەیەکی زۆر سەربەستییان هەبوو بۆ کشتوکاڵ، بازرگانی، ڕاو کردن و شتی هاوشێوەی دیکەش. بەڵام ئەم ڕێگەپێدان بە ئازادییە بە هۆی باوەڕ بە ڕێساکانەوە نەبوو، بەڵکوو توانای حکومەت بۆ دەستێوەردان لەم بەشانەی ژیانی ڕۆژانەدا سنووردار بوو.

بیرۆکەی حکومەتی سنووردار لە ماوەی چەندین سەدەدا دروست بوو و یەکەم پاڵنەریشی ململانێی ئایینیەکانی دوای چاکسازیی ئەورووپی لە سەدەی شانزدەهەمدا بوو. کاتێک کە قۆرغکاریی کەنیسەی کاسۆلیکی ڕۆما بەسەر ژیانی ئایینیی خەڵکی مەسیحیدا دارما، کاردانەوەی سەرەتایی ئەوە بوو کە هەر جڤاتێکی سیاسی پێویستە ئایینی فەرمیی خۆی هەبێت، جا کاسۆلیک بێت یا پرۆتێستان. بەڵام زۆربوونی ڕێبازە ئایینیەکانی پرۆتێستان بووە هۆی داواکاری بۆ لێبوردەییی ئایینی: لەگەڵ چەندین سنوور بۆدانان، هەموو کەسێک مافی ئەوەی هەبوو ڕێگای خۆی بۆ لای خودا بدۆزێتەوە و دەوڵەت مافی ئەوەی نەبوو کە لەم بەدواداگەڕانەدا دەستێوەردان بکات. داواکاری بۆ ئازادیی ئایینی، لەگەڵ بەرەوپێش چوونی کات گەشەی سەند و بوو بە داواکارییەکی بەرفراوانتر بۆ ئازادیی تاکەکەسی – بۆ مافی هەر تاکێک بۆ هەڵبژاردنی بیروبڕوای خۆی و ڕێگای ژیانی خۆی، بە مەرجێک ئەو هەڵبژاردنە نەبێتە دەستدرێژیی ڕاستەوخۆ بۆ سەر مافی کەسێکی دیکە. بەتایبەتی بزاڤی ڕۆمانتیک لە کۆتاییی سەدەی ١٨ و سەرەتای سەدەی ١٩ ئەم بیرۆکەی بۆ نەوەکانی داهاتوو بە میرات جێهێشت کە هەموو کەسێک تاکێکی بێهاوتایە کە تەنیا ئەو کاتە دەگاتە چێژی ڕاستەقینە ئەگەر ڕێگای پێ بدرێ کە خۆی شێوازی ژیانی هەڵبژێرێت. ئەمەش پێویستی بە باشترین فەزای شیاو بۆ تاقیکردنەوەی ڕێگا نوێ و ناباوەکان بۆ ژیان – پیشەی نوێ، فۆرمی نوێی دەربڕینی هونەری، شێوازی نوێ بۆ ڕێکخستنی پەیوەندییە تاکەکەسیەکان و هتد هەیە. وەک ئەوەی جۆن ستوارت میل لە بەرهەمە کلاسیکەکەیدا دەربارەی ئازادی باسی دەکات (دەبێ دواتر باس لە پێشنیارە بەسوودەکانیشی بکەین):

هیچ هۆیەک نییە بۆ ئەوەی ژیانی مرۆڤ لەسەر یەک شێواز یا چەند شێوازی کەم بینا بکرێت، ئەگەر کەسێک خاوەنی ڕێژەیەک لە عەقڵی باو و ئەزموونی پەسەندکراو بێت، ئەو شێوازەی کە خۆی بۆ ژیانی هەڵیدەبژێرێت، ئەوە باشترینە، لەبەر ئەوە نا کە خۆی لەخۆیدا باشترینە، لەبەر ئەوەی کە شێوازی خۆیەتی. مرۆڤەکان وەک مەڕ نین، تەنانەت مەڕەکانیش وەک یەک نین.

لیبراڵەکان دەیانوت لەبەر ئەوەی ئازادیی تاکەکەسی بەهای گەورەی هەیە، حکومەتەکان جیاواز لەوەی چاک بنیادنراون یا خراپ، دەبێ ڕێگەیان پێ نەدرێت دەستتێوەردانی ئازادیی تاکەکەسی بکەن. حکومەتی باش بەس نییە: تەنانەت حکومەتە نیەت پاک و باش بونیادنراوەکانیش وسوەسە دەبن کە دەستێوەردانی ئەو بەشە لە ئازادییە تاکەکەسییەکان بکەن کە دەبێ پیرۆز سەیر بکرێن. ئەمە ئەو بیرۆکەیە کە بۆ لۆرێنزێتی زۆر سەیر دەبوو ئەگەر لێرە بووایە، و من دەبێ لەم بەشەدا بەدواداچوونی بۆ بکەم.

دوو پرسیاری سەرەکی هەیە کە پێویستە ئێمە بیپرسین. سەرەتا، بە ڕوونی ئازادی چییە کە ئێمە قسەی لەبارەوە دەکەین؟ مەبەست چییە لەوەی دەوترێت فلان کەس ئازادە لەوەی ئەم کارە بکات یا ئەو کارە بکات، یان بەم شێوازە بژی یا بەو شێوازە؟ دووهەم، سنوورەکانی ئازادیی تاکەکەسی چین؟ کاتێک ئازادیی من لەگەڵ ئامانجە سیاسییەکانی دیکە، کە ئازادیی ئەوانی تریشی تێدایە، دەکەوێتە کێشەوە دەبێ چ بکرێت؟ ئایا لەم جۆرە بابەتانەدا هیچ ڕێسایەک هەیە بۆ بڕیاردان؟

با لە ئازادی بۆخۆیەوە دەست پێ بکەین، بیرۆکەیەکی ناڕوون کە لاپەڕەی زۆرێک لە کتێبەکانی فەلسەفەی سیاسیی پڕکردووەتەوە. وەک یەکەم هەنگاو ڕێگا بدەن بڵێم ئازادیی تاکەکەس پەیوەندیی بە ژمارەی ئەو بژاردانەی کە لەبەردەمیدایە و توانای ئەو بۆ هەڵبژاردن لە نێوانیاندا هەیە. کەسێک کە مافی هەڵبژاردنی هەیە لە نێوان دە پیشەدا ئازادییەکی زیاتری هەیە لە کەسێک کە تەنیا دوو مافی هەڵبژاردنی هەیە. بەدڵنیاییەوە چۆنیەتیی بژاردەکانیش هەروەها گرنگە: لەوانەیە بیرکەیتەوە کە دوو پیشەی باشت لەبەردەمدا بێت بۆ هەڵبژاردن ئازادیی زیاترت پێ دەدات لەوەی کە دە پیشەی خراپت هەبێت، بەتایبەت ئەگەر پیشە خراپەکان لە یەک بچن وەک(کەناس، پاک کەرەوەی نووسینگە، خاوێن کەرەوەی ئاودەست و هتد). لەبەر ئەوە، لە بری «ژمارەی بژاردەکان» لەوانەیە باشتر بێت بڵێین «پانتاییی بژاردەکان» کە ئەمە هەم جیاوازیی بژاردەکان و هەم بەهای بژاردەکان لەبەرچاو دەگرێت. سەبارەت بە دووهەم دەستەواژە، «توانای هەڵبژاردن»، ئێمە پێویستیشمان بەمە هەیە، لەبەر ئەوەی لەوانەیە کەسێک بژاردەکانی لەبەردەستدا بێت، بەڵام لەبەر هۆکارێک نەتوانێت هەڵبژاردنێکی ڕاستەقینەی لە نێوان بژاردەکاندا هەبێت. بۆ وێنە ئەم دوانیوەڕۆیە کەسێک بۆ بینینی شانۆیەک لە نێوان دوو شانودا بانگهێشتت دەکات، بەڵام تەنیا ناوی شانۆکانت پێ دەڵێت، توش هیچی دیکە سەبارەت بە شانۆکان نازانی. تۆ دەتوانیت هەرەمەکی شانۆیەک هەڵبژێریت، بەڵام هەڵبژاردنی تۆ لەم کاتەدا ناتوانێت لەسەر بنەمای بڕیاری خۆت بێت بۆ هەڵبژاردنی ئەو شانۆیەی کە حەزت لێیە ببینیت. یاخود کەسێک بە تەواویەتی لە ژێر چەپۆکی دایکیدایە و هەمیشە ئەو کارە ئەنجام دەدات کە دایکی پێشنیاری پێ دەکات. ئەو چەند کارێکی پێ پێشنیار دەکرێ، دایمە ئەوە هەڵدەبژێرێت کە دایکی ئامۆژگاریی کردووە. لە ڕوانگەیەکەوە، ئەو ئازادیی ئەوەی هەیە کە

پیشەکەی هەڵبژێرێت، بەڵام لە ڕوانگەیەکی دیکەوە ئەو ئازاد نییە.

لەبەر ئەوە دەتوانین بڵێین ئازادی هەم لایەنی دەرەکیی هەیە و هەم لایەنی ناوەکی: ئازادیی کەسێک پەیوەندیی بەوەوە هەیە کە ئاخۆ جیهان جۆرێک ڕێکخراوە کە چەندین درگا بە ڕوی کەسێکدا کراوە بێت، بەڵام پەیوەندیی بەوەشەوە هەیە ئاخۆ ئەو کەسە توانای هەڵبژاردنی ڕاستەقینەی هەیە، کە لە کام دەرگاوە بڕوات یان نا. بەڵام ئێستا ئێمە پێویستمان بەوەیە قووڵتر سەیری بکەین کە مەبەستمان چییە لەوەی کە درگا کراوە بێت و هەڵبژاردنی ڕاستەقینە مانای چییە.

چ کاتێک ئێمە دەتوانین بڵێین کە بژاردەیەک لەبەر دەستدایە بۆ ئەوەی کەسێک هەڵیبژێرێت؟ ڕێگە بدەن با پرسیارەکە پێچەوانە بکەمەوە و بپرسم چ کاتێک بژاردە لەبەردەستدا نییە؟ ڕوونترین حاڵەت ئەوەیە کە ئەو کەسەی ئاماژەی بۆ دەکەین لە ڕووی فیزیکییەوە ڕێگای بەدواداچوونی بۆ بژاردەکەی لێ گیرابێت. کەسێک کە بەسترابێتەوە یا خرابێتە بەندیخانەوە ئازادییەکی زۆر کەمی هەیە، لەبەر ئەوەی لە ڕووی فیزیکییەوە ڕێگای لێ گیراوە تا ئەو کارانە بکات کە لەوانەیە لە کاتی ئاساییدا بیکردایە. هەندێک لە فەیلەسوفە سیاسییەکان لە ناویشیاندا هاوڕێ دێرینەکەمان هۆبز، وتوویانە کە تەنیا لەمپەری فیزیکییە کە ئازادیی خەڵک سنووردار دەکات. بەڵام ئەم ڕوانگەیە لای زۆرینەی خەڵک ڕوانینێکی بیرتەسکانەیە. ئێمە بەگشتی وا بیر دەکەینەوە کە بژاردەکان سنووردار دەکرێن، کاتێک چەند جۆرێک بەربەستیان بۆ دادەنرێت. بەتایبەتی یاساکان ئازادیی ئەو کەسانەی کە ئەم یاسایانە دەیانگرێتەوە سنووردار دەکات، لەبەر ئەوەی ئەو کەسانەی کە سەرپێچیی یاساکان دەکەن سزا دەدرێن. ئەگەر من بەخێراییی زیاتر لەوەی ڕێگەی پێ دراوە شۆفێری بکەم، یا پەنجەرەی ماڵی دراوسێکانمان بشکێنم، هیچ شتێک نییە لە ڕووی فیزیکییەوە ڕێگام لێ بگرێت، بەڵام ئەگەر ئەم کارانە بکەم دەگیرێم و سزا دەدرێم. لەبەر ئەوە ئازاد نیم ئەو کارانە ئەنجام بدەم. دەکری ئەم شێوازی بەڵگەهێنانەوە بۆ هەڕەشەی کەسانی تایبەت بۆ سەر من بەکار بهێنرێت. ئەگەر کەسێک هەڕەشەم لێ بکات ئەگەر جارێکی دیکە لە کاتی قسەکردن لەگەڵ هاوڕێ کچەکەی بمبینێت، ئەوا لێم دەدات، (وای دانێین هەڕەشەکە زۆر جیددیە)، ئەو بژاردەیە ئیتر بۆ من بژاردەیەکی کراوە نییە کە هەڵیبژێرم.

> بیرۆکەی حکومەتی سنووردار لە ماوەی چەندین سەدەدا دروست بوو و یەکەم پاڵنەریشی ململانێ ئایینیەکانی دوای چاکسازیی ئەورووپی لە سەدەی شانزدەهەمدا بوو

بەشێوەیەکی گشتی لەمپەرە فیزیکییەکان و ئاستەنگەکان وەک بەربەست بۆ کەم کردنەوەی ئازادی قبووڵ کراون. لەم بابەتەدا مشتومڕەکە لەوەوە سەرهەڵدەدات کە لەوانەیە هەندێک کەس، لەبەر ئەوەی گران دەکەوێت لەسەریان نەتوانن بە دوای بژاردەیەکدا بچن، هەرچەند ئەم بەهایەی کە دەبێ بیدەن لە شێوەی سزا یان وەک شێوەکانی دیکەی بەربەست نین. وەک پرسیارێک کە هەندێک کات دەپرسرێت: ئایا کەسێکی بێ پارە دەتوانێت لە چێشتخانەیەکی گرانبەها بۆ وێنە چێشتخانەی ڕیتز خواردن بخوات؟ ئایا ئێمە دەڵێین «نا» لەبەر ئەوەی لەڕاستیدا هیچ ڕێگایەک نییە بۆ ئەوەی ئەو کەسە لە ڕیتز خواردن بخوات (لانیکەم تا ئەو کاتەی نەیەوێت کە ڕووبەڕووی ئاکامێکی قورس، کە چاوەڕوانی دەکات ببێتەوە، کاتێک

دەردەکەوێت پارەی ئەو خواردنەی پێ نییە)؟ یـا ئێمە دەڵێـن «بەڵێ» لەبەر ئـەوەی تەنیا شـتێک کە ڕێگرە کەمیی پارەکەیەتی، نەک هیچ مەبەسـتێک لە لایەن خاوەنەکانی ڕێتز یا کەسێکی دیکەوە کە ڕێگر بێت لەوەی لەو شـوێنە خواردن بخوات. ئەم پرسـیارە تەنیا پرسـیارێکی فەلسـەفی نییە، لەبەر ئەوەی وڵامەکەی ئێمە چۆنیەتیـی بیرکردنەوەمان سـەبارەت بـە پیوەندیی نێـوان حکومەت و ئازادییـەوە دەردەخـات. لـە نێـوان ئەو سیاسـەتانەدا کە حکومەت پەیرەوی دەکات، هەندێـک سیاسـەت هەن کە سـەرچاوەی سـامانەکان لە بەشێکەوە بۆ بەشێکی دیکەی کۆمەڵگا دەگوازنەوە - بە شێوەیەکی سروشتی لـە خەڵکە دەوڵەمەندەکانـەوە بۆ فەقیرەکان - ئێمـە دەمانەوێت بزانیـن ئەم کارە ڕێژەی ئازادیی وەرگرەکان زیـاد دەکات، یا ئازادیی بەخشندەکان کەم دەکاتەوە، یا هیچ کامیان، یا هەردووکیان.

ڕێگـە بدەن باسـی چەنـد نموونەیەک بکەین کە خەڵک لە کاتی ئاسـاییدا دەتوانن ئەنجامیان بدەن، بەڵام ئێستا بە هۆی بەرزیی نرخەکانیانـەوە ناتوانن. دەتوانین بڵێین ئەگەر نـرخ تا ڕێژەیەکـی دیاریکراو بـەرز ببێتەوە چیـدی خەڵـک ئـازاد نین؟ زۆر سـادەیە، کەسێک کە داهاتێکی کەمی هەیە و ناتوانێت بچێـت بۆ سـەیرانێک کە ١٠ هـەزار پاوند خەرجی بێت، بەراوردی لەگەڵ کەسـێک بە هەمـان داهاتەوە بکەن کـە بۆ ڕزگاربوون لە بارودۆخێکی پڕ ئێش و ئـازار (پەککەوتەش نییـە)، پێویسـتی بە نەشـتەرگەرییەکە کە تەنیا لە نەخۆشـخانەی تایبەتدا بە ١٠ هەزار پاوند دەکرێت. بـۆ دەڵێن کە دووهەم کەس ئـازاد نییە لەوەی ئەو نەشـتەرگەرییەی کە پێویستیەتی بیکات، لە کاتێکدا بە شێوەیەکی سروشـتی ئێمە بۆ کەیسـی یەکەم زمانێکی جیاوازتر بـەکار دەهێنیـن- لەوانەیە بڵێین ئەوکەسـە ئازادە لەوەی بچێت بۆ سـەیران، بەڵام بەئاسـانی ناتوانێت خەرجیەکەی دابین بکات؟ بۆ لە کەیسی دووهەمدا بەشێوەیەکی سرۆشـتی باسـی ئازادی دەکەین، بەڵام بۆ یەکەمیان نا؟ سەیرانێکی گرانبەها، بابەتێکی خۆشـگوزەرانییە کـە دابـەش کردنەکەی بەشێوەیەکی ژیرانە دەکرێ بخرێتە پاڵ بازاری ئابوورییەوە، ئەو شـوێنەی کە خەڵک خۆیان هەڵیدەبژێرن کە چەندە پەیدا دەکەن و چۆن داهاتەکەیـان خەرج دەکەن. ئەو کەسـەی کە باسـی دەکەین چ ئەوەی کە بتوانێت بە کاتژمێری کاری زیاتر، گۆڕینی پیشەکەی، یا کەم کردنـەوەی خەرجییەکانی دیکەی، ١٠ هەزار پاوندکەی بەدەست بهێنێت یا خود نا - کە ئەمە خۆی بابەتی مشتومڕە - بەدڵنیاییەوە ئەوە دەزانین کـەس ناچار نەکراوە بۆ ئەوەی پارەی سەیرانەکەی بۆ دابین بکات. لەبەرامبەر ئەوەشدا ئەرکی حکومەتە بۆ ئەوەی لەوە دڵنیا بێت کە هەموو کەسێک وەک پێویست دەستی بـە خزمەتگوزاریـی تەندروسـتی ڕادەگات، چ لـە ڕێگـەی سیسـتمی خزمەتگوزاریی تەندروسـتیی گشـتییەوە بێ، یان بە دابین کردنی دڵنیایی تەندروستی [تەئمین/بیمە]، بە شێوەیەک هەموو کەس توانای وەرگرتنی خزمەتگوزاریـی تەندروسـتیی گونجـاوی هەبێت. ئەگەر کەسـێک بۆ نەشتەرگەرییەک ڕووبەڕووی لیسـتەی حیسـابێکی ١٠ هەزار پاوەندی ببێتەوە، بەرپرسیارییەکەی دەکەوێتە سەرشـانی دەوڵەت کە نەیتوانیوە ئەرکەکەی جێبەجێ بکات. ئەوەی ئایا نرخی هەڵبژاردنی بژاردەیەک، سـنووردانان بـۆ ئازادییە، تەنیا پەیوەندیی بـە زۆری نرخەکەوە نییە، بەڵکوو پەیوەندیی بەوەشەوە هەیە کە ئەم نرخە چۆن دانراوە و ئاخۆ کەسـی دیکە بەرپرسـیارە لە دروست بوونی ئەو نرخە یان نا.

□

ئـەم ڕوانگەیـە کـە هەرچـی حکومـەت بەرپرسـیارەتیی زیاتر بێـت، خەڵک ئازادیی

کەمتــری دەبێــت هەڵەیــە. هەندێک جار حکومــەت ئــازادی ســنووردار دەکات و هەندێک جار پاســاوی بۆی هەیە، هەندێک جاریش نا (بۆ نموونە، یاســادانان بۆ پشتێنی ســەلامەتی لە ئازادیــی بەکارهێنەران کەم دەکاتەوە، بــەڵام زۆرینەی خەڵــک هاوڕان لەگــەڵ ئەوەی کە پاســاوێک بۆ ئەمە هەیە، ئەویش پاراســتنی ژیانی خەڵکــە). بەڵام لە هەندێک بابەتی دیکــەدا چالاکیی حکومەت دەبێتــە هۆی زیادبوونی ئــازادی، بەوەی کە چەنــد بژاردەیەک دەخاتە بەردەم خەڵک کە لە کاتی ئاســاییدا لەبەر زۆریــی نرخەکەی، خەڵک دەستیان بەو شتانە ڕاناگات. پێویستە لە هەموو بابەتێکدا ســەیری ئەو سیاســەتە تایبەتانە بکەین و بزانین ئایا لەگەڵ خســتنە ڕووی چەنــد بژاردەیەک بــۆ خەڵک، ئەوان چەند بژاردەی دیکە کە زۆر گرنگترن لانابەن. بەداخەوە وتاری سیاســییەکان سەبارەت بە «کۆمەڵگای ئازاد»، قەت باســی ئەم ئاستە لە وردەکاری ناکەن. فەیلســوفە سیاسییەکان، پرســیاری ئەوەیان کردووە کە مەبەســتمان لەوەی دەڵێین کەســێک ئازادە یا ئازاد نییە کە بژاردەیەکی دیاریکراو هەڵبژێرێت، چییە. ئەوان دەتوانن لــە دادوەرییەکی وردبینانە و زانایانە سەبارت بە پەیوەندیی نێوان حکومەت و ئازادیی تاکەکەســی، یارمەتیمــان بدەن. ئەمە ڕوون کردنەوەیەکی باشــی بەڵگەکەی من لە بەشــی یەکەمدایە کە ســەبارەت بە کێشــە سیاسییەکانی ڕۆژ باســم لە بایەخی بیرکردنەوەی فەلسەفی کرد.

حکومەت کەمتر دەتوانێت بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاریگەریی لەسەر لایەنی ناوەکیی ئــازادی هەبێــت، واتە توانای کەســەکان بۆ هەڵبژاردنێکی ڕاستەقینە لە ناو ئەو بژاردانەی کــە لەبەردەمیاندایە. ئەمە هەندێک جار پێی دەوترێــت «ئازادیی ئەرێنی»، بــۆ ئەوەی لە «ئازادیی نەرێنی» جیا بکرێتەوە. واتە هەبوونی کۆمەڵێــک بژاردە کە هــۆکارە دەرەکییەکان ڕێگایان لێ نەگرتبن. ئەم دوو جۆرە لە ئازادی وەک دوو چەمکــی بەرامبەر بە یەک هاتوون وەک ئــەوەی فەیلەســوفی سیاســی ئایزایا بێرلیــن لە وتاری بەناوبانگــی «دوو چەمکی ئازادی»دا، باسی لێ دەکات. بێرلین دەیەوێت مەترســیی «ئازادیــی ئەرێنی» بەرجەســتە بکاتەوە، ئەو بــڕوای وایە ئەمە دەکرێت وەک پاســاوێک بۆ ڕژێمە تۆتالیتار یا زۆردارەکانی وەک یەکێتیی ســۆڤیەتی سەردەمی ستالین کە «ئازادیــی نەرێنی»ی زۆر کەمیان دەدا بە ژێردەســتەکانی، بەکار بهێنرێت.[١] من بڕوام وایــە ئەگەر ئــەم دووانــە وەک تەواوکەری یەکتر ســەیر بکەین زۆر بە سوودترە، پێشتر نموونــەم هێنایەوە بۆ دەبێ بە هەمان ئەندازە کــە نیگەرانی بەردەســتبوونی بژاردەکانین، دەبــێ ئەوەنــدەش نیگەرانــی هەڵبژاردنی ڕاســتەقینە بین. بەڵام ئێمــە چۆن بزانین چ کاتێک هەڵبژاردنێک ڕەسەن و ڕاستەقینەیە؟ بڕیاردان لەسەر ئەم مژارە زۆر دژوارترە.

بــۆ وەڵامدانەوەی ئــەم پرســیارە ڕەنگە باشــتر وابێت کە لە ڕوانگەیەکی پێچەوانەوە لێــی نزیک ببینــەوە و بپرســین چ کاتێک هەڵبژاردنەکان بەڕوونی ڕەسەن و ڕاستەقینە نین؟ نموونەیەکی ئاشــکرا بۆ ئەم باســە ئەو کەســانەن کە گرفتاری خوتخوتە [وەسواس] یــا هۆگری مادەی هۆشــبەرن - بۆ وێنە ئەو کەسانەی کە عاشقی دزی کردنن کاتێک لە دوکانێکدا هەلی دزی کردنیان بۆ دەڕەخسێت، ناتوانن بەری خۆیان بگرن، یا ئەو کەســانەی هۆگری مادەی هۆشــبەرن ئامــادەن هەموو کارێک بکەن بۆ ئەوەی ئەو مادەیە بەدەســت بهێنن. کەســانێک کە لەم بارودۆخەدان، لە کاتی بڕیارداندا بەپێی بەهێزترین حەزەکانیان دەجووڵێنەوە، بــەڵام کاتێک دوور دەکەونەوە و بیــری لێ دەکەنەوە، بۆیــان دەردەکەوێت ئەمانــە حەز و مەیلی دڵخــوازی ئەوان نین. ئەگــەر ئامێرێک هەبــێ کە دەســتی پێدا نیــن و ڕزگاریان ببێت لە وەســواس بوون و

هۆگریی مادەی هۆشبەر، ئەو کارە دەکەن. بڕیاری ئەوان بۆ دزینی کراسێک یان ئەوەی بە دەرزی هێرۆیین [مادەیەکی هۆشبەر] لەخۆیان بدەن، هەڵبژاردنێکی ڕەسەن و ڕاستەقینە نییە لەبەر ئەوەی هاندەرەکەی مەیلێکی زۆرە، ئەگەرنا ئەو کەسەی تێوەگلاوە حەزی دەکرد وا نەبوایە.

□

نموونەیەکی جیاوازتر ئەوەیە کە هەڵبژاردەکانی کەسێک لە لایەن هێزێکی دەرەکییەوە دەستنیشان دەکرێت، وەک کچێک کە بەردەوام ئەو کارە دەکا کە دایکی پێی دەڵێت. هەرچەندە ئەو کەسە وا دەردەکەوێ کە بە هەڵبژاردەکانی قایلە — بەڵام لەمەدا هەست بە ململانێیەکی دەروونی ناکەیت وەک ئەوەی لە کەیسی خوتخوتەکردن [وەسوەسەبوون] و هۆگریی مادە هۆشبەرەکاندا دەمانبینی — ئەوان وا هەست دەکەن کە بەڕاستی ئەمانە بڕیاری خۆیان نییە. هەڵبژاردنی ڕەسەن و ڕاستەقینە پێویستی بە جۆرێکی تایبەت لە سەربەخۆییە. کەسێکی ئازاد پێویستە لە خۆی بپرسێت «بەڕاستی من چیم دەوێت یا بڕوام بە چییە؟» و توانای ئەوەی هەبێت کە وڵامە دەستی دووەکان ڕەد بکاتەوە کە بەتەواویەتی هی خۆی نین. لەم مانایەدا کاتێک گوشاری کۆمەڵایەتی لەسەر مرۆڤەکان زۆر زیاد دەکات، بۆ ئەوەی بیروڕا و دابونەریتی باو پەیڕەو بکەن، ئەوان ناتوانن لە بەرانبەر ئەم گوشارانەدا بەرگری لە خۆیان بکەن و مرۆڤەکان ئازادییەکانیان لەدەست دەدەن. ئایین و ئایدیۆلۆژیی سیاسی هەردووکیان دەتوانن ئەو کاریگەرییەیان هەبێت.

چۆن دەتوانین ئەم ئازادییە دەروونییە، واتە توانایەک بۆ هەڵبژاردنە ڕەسەن و ڕاستەقینەکان پەرە پێ بدەین؟ یەکێک لە ڕێگاکان ئەوەیە کە ڕێژەیەکی فراوان بەدیلی جیاواز بخرێتە بەردەم خەڵک بۆ ئەوەی ئەو ئەگەرە کەم بکرێتەوە کە کۆمەڵێک بیروباوەڕ، یان هەر شێوازێکی ژیان، دەبێت تەنیا ڕێگای ڕاست بێت. (بەپێچەوانەی ڕێبازە ئایینی و ڕژێمە سیاسییەکان کە دەیانەوێت کۆنترۆڵی هەڵبژاردنەکانی ئەندامەکانیان بکەن، هەموو هەوڵێک دەدەن بۆ ئەوەی ئەوان دڵنیا بنەوە کە خەڵک ئەو شتانە نابینێت یا ئەزموونی ناکات کە دژی ئەو ڕێگای ژیانە بێت کە ئەوان بە ڕاستی دادەنێن). لەبەر ئەوە حکومەتێک کە بیەوێت گەشە بە ئازادیی هەڵبژاردن بدات، دەتوانێ بە برەودانی جۆراوجۆریی کۆمەڵایەتی - بە خستنە ڕووی ڕێگای نوێ بۆ ژیان، شێوازی نوێی کولتووری و هتد، هانیان بدات. یەکێک لە دەرکەوتە پراکتیکییەکانی ئەم سیاسەتە، سیستمێکی پەروەردەیە کە منداڵەکان بۆ بیرکردنەوەیەکی ڕەخنەیی سەبارەت بەو بیر و بڕوا و بایەخانە کە لە باوک ودایکیانەوە بە میرات بۆیان ماوەتەوە، یا لە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانەوە وەریان گرتووە، هانیان بدات و لە هەمان کاتیشدا بە دابین کردنی خوێندنگای هاوبەش بۆ پەروەردەکردنی ئەو منداڵانەی کە لە جڤاتی جیاوازەوە هاتوون، لەگەڵ بڕوا و بایەخە کولتوورییە جیاوازەکانی یەکتر ئاشنایان بکات. بەڵام بەپێچەوانەی ئازادیی دەرەکی، ئازادیی دەروونی گەرەنتی ناکرێت. هەندێک لە مرۆڤەکان بە سروشت لە ڕووی فکرییەوە سەربەخۆن، هەندێکیش ڕێ و شوێنی باو دەگرنە بەر. ئەوەی کە سیاسەت دەتوانێت بیکات ئەوەیە کە بارودۆخێکی گونجاو برەخسێنێت بۆ ئەوانەی کە دەیانەوێت ڕێگای خۆیان لە ژیاندا هەڵبژێرن.

□

تا ئێستا هەوڵم داوە شی بکەمەوە ئازادی چییە و بۆ بەهایەکی ئەوەندە بەرزی لە کۆمەڵگاکانی سەردەمدا هەیە. ئێستاش دەمەوێت ڕاڤەی سنوورەکانی [ئازادی] بکەم. ئەم مەسەلەیە کە ئازادیی تاکەکەسی لە

ڕێگای جیاوازەوە دەبێ سنووردار بکرێت، دەبێ شتێکی ڕوون و ئاشکرا بێت: ئازادیی هەر کەسێک پێویستە سنووردار بکرێ بۆ ئەوەی هەموو کەسێک بتوانێت بە ڕێژەیەکی یەکسان چێژ لە ئازادیی(دەرەکی) خۆی وەربگرێت؛ بەڵام لە پشت ئەمەوە کۆمەڵێک ئامانجی کۆمەڵایەتیی ڕێگەپێدراو هەیە کە بۆ ئەوەی پێش بکەون، پێویستە بۆ ئەو کارانەی ڕەنگە تاکەکان بیکەن سنوورێک دابنرێت. بۆ نموونە، بۆ پاراستنی ژینگە دەبێ ڕێگە لەوە بگیرێت کە خەڵک خۆڵ و خاشاک و زبڵ فڕێ دەن، هەوا بە گازی پیس ژەهراوی بکەن، شوێنە سروشتییەکان کە ئاژەڵەکانی لێ دەژین بکەن بە شوێنی نیشتەجێ بوون. ئێمە دەمانەوێت لە نێوان ئازادی و بەهاکانی دیکەدا هاوسەنگی ڕابگرین و هەندێک جار ئازادی دەبێ بچێتە دواوە. بەڵام ڕاگرتنی ئەم هاوسەنگییە تا کوێ بەردەوام دەبێت؟ ئایا هیچ بازنەیەک لە ئازادیی تاکەکەسی هەیە کە پاساوێکمان بۆ دەستێوەردانی نەبێت ، هەرچەند ئاکامی سنووردارکردنی ئەو ئازادییە باشیش بێت؟

جۆن ستوارت میڵ لە نامیلکەی دەربارەی ئازادی کە پێشتریش ئاماژەم پێ کردووە، بڕوای وایە، لەڕاستیدا فەزایەکی وامان هەیە کە ئازادی تێیدا لە هەموو دەستێوەردانێک پارێزراوە. میڵ ئەوەی دەخستە ڕوو کە کاتێک کاری کەسێک «ڕوو لە خۆیەتی»، بەو مانایە کەڕەنگە جگە لە خۆی، هەڵسوکەوتی نابێتە هۆی زیان گەیاندن بە بەرژەوەندیی کەسانی دیکە، هەرگیز نابێ دەستێوەردانی کارەکانی بکرێت. میڵ پێی وابوو کە ئەم ڕێسایە پاساوێکیشە بۆ ئازادیی بیرکردنەوە و ڕادەربڕین و ئازادیی تاکەکەسی بۆ هەڵبژاردنی ڕێگای تایبەتی ژیان – چۆن جلوبەرگ بپۆشێت، چی بخوات و بخواتەوە، شوێن چ چالاکییەکی کولتووری بکەوێت، چ جۆرە پەیوەندییەکی سێکسیی هەبێت، شوێنکەوتووی چ ئایینێک بێت و هتد. (ئەم بیرۆکەیە ئێستا بۆ ئێمە ئاشنایە، بەڵام کاتێک میڵ لە ناوەڕاستەکانی سەردەمی ڤیکتۆریادا نامیلکەکەی دەنووسی، بە توندڕەویان ناو دەبرد تەنانەت بە ترسناکیان دادەنا.) بەڵام ئایا دەشێ ئەو هێڵی جیاوازیانە بکێشینەوە کە میڵ دەیویست دیارییان بکات؟ ئایا بەڕاستی هیچ کارێک هەیە لێی دڵنیا بین کە زیان بە کەسانی دیکە، جگە لەو کەسەی ئەنجامی دەدات، ناگەیەنێت؟

میڵ ئەو بۆچوونەی لا ڕاست بوو کە لەوانەیە خەڵک لەو هەڵسوکەوتانەی کە ئەو وەک کارێکی «ڕوو لە خۆ» پۆلێنی کردبوون، بڕەنجێن - لەبەرکردنی جلوبەرگی پیس و ناشیرین، هەڵسوکەوتی سێکسیی نائاسایی، بێخودایی شەڕەنگێزانە و هتد. بەڵام ئەو دەیوت سووکایەتی کردن لە لایەن شتێکەوە هاوشێوەی زیان پێ گەیاندن لە لایەن ئەو شتەوە نییە. زیان گەیاندن واتای هێرش کردن یا تۆقاندنە، ئەوەی کە سامانەکەت لە ناو بچێت، یا خراپتر بوونی بارودۆخی ئابووریت، و لە ڕوانگەی میڵەوە ئەم شتە دەکرێت بە شێوەیەکی بێ لایەنانە ڕێک بخرێت، بەپێچەوانەوە سووکایەتی کردن، پەیوەندی بە باوەڕ و هەڵسوکەوتی تاکەکەسیی ئەو کەسەوە هەیە کە سووکایەتیی پێ دەکرێت - تۆ لەوانەیە هاوڕەگەزبازی یا مۆسیقای ڕاپ بە سووک بزانیت، بەڵام ئەمەش هۆیەکەی ئەوەیە کە بەپێی ئەو پێوەرە تاکەکەسییەی بۆ بەهاکان هەتە، لای تۆ ئەو چالاکییە هەڵەیە یا پەسەندکراو نییە: ڕەنگە پەرچەکرداری من هەندێک جیاوازتر بێت. بیرۆکەکەی میڵ بۆ کەسێک ڕاست بوو کە پێی وا بوو هەڵسوکەوتی خەڵکانێک بێزارکەرە، بۆ ئەوەی لێی دوور بکەوێتەوە، یا لە ڕاستیدا بۆ ئەوەی هانیان بدات تاکوو شێوازی خۆیان بگۆڕن، بەڵام ئەوان مافی ئەوەیان نییە لە ڕێگەی یاسا یا خود ئامرازێکی دیکەوە ڕێگری لەو

هەڵسوکەوتانەیان بکەن.
دەتوانین بپرسین ئایا دەکرێ سووکایەتی پێ کردن و زیان گەیاندن وا بە ئاسانی لێک جیا بکرێنەوە؟ وای دانین ژنێک لە نوسینگەیەک یا کارگەیەک کاردەکات و زۆربەی فەرمانبەرەکانی پیاون و سوورن لەسەر ئەوەی چەند پۆستەرێکی گەورەی ئافرەتی ڕووت هەڵواسن و ئەو ژنەش ئەوە بە سووکایەتی دەزانێت. لە ئەنجامدا، ئەو ژنە حەز لەو پیشەی کە هەیەتی نەکات و لەوانەیە بڕیار بدات وازی لێ بێنێت. ئاشکرایە هەڵسوکەوتی «ڕوو لە خۆی» فەرمانبەرە پیاوەکان خەریکە زیان بەو ژنە دەگەیەنێت. نموونەیەکی دیکە ئەوەیە کە بە «وتاری قین» ناوی لێ دەبرێت — لێدوانی دژێو بەرانبەر بە کەمینەیەکی ئایینی یا ڕەگەزی لە شوێنێکی گشتیدا، کە ڕەنگە ببێتە هۆی ئەوەی لە خوێندنگا، زانکۆ یا شوێنی کارەکەیان دەریان کەن، یا بەلانیکەمەوە هەستێکی ناخۆشیان بۆ مانەوە لەو شوێنەدا هەبێت. جارێکی دیکە وا دەردەکەوێت کە هەڵسوکەوتێک کە لە سەرەتادا بە سادەیی ڕەنجێنەر بووە، لەوانەیە ناڕاستەوخۆ ببێتە هۆی زیان گەیاندن، هەر لەبەر ئەوە ئێمە هەڵبژاردنێکمان لەبەر دەمدایە: یان ئەوەتا بۆچوونمان سەبارەت بە ئازاردان بەرفراوانتر بکەین بۆ ئەوەی ئەم کەیسانەش بگرێتە خۆ کە لەم حاڵەتەشدا ڕووبەری کاری «ڕوو لە خۆ» بچوک دەبێتەوە یان ئەوەی دەبێ بگەڕێینەوە بۆ بیرۆکە سەرەکییەکە کە دەڵێت تەنیا دەستێوەردان لە هەڵسوکەوتێکدا بکرێ کە ڕاستەوخۆ زیان دەگەیێنێت، و بڵێن خەڵک پێویستە لە دەربڕینی خۆیاندا ئازاد بن تەنانەت کاتێکیش خەڵکانی دیکە پێیان وایە ئەو شێوازی دەربڕینە زۆر ڕەنجێنەرە.
سەبارەت بەو نموونانەی خستمانەڕوو، سێ خاڵ بەتایبەتی شایانی ئاماژە پێ کردنن:
یەکەم، کێشەکە تەنها لە خووی نائاساییی کەسێکدا نیە، کە هەڵسوکەوتەکەی سوکایەتی پێ کردن بێت. بۆچوونی ئێمە سەبارەت بەو پۆستەرە ڕووتە هەرچییەک بێت، دەبێت لەوە تێبگەین کە بۆ زۆرینەی ژنان هەست بە سووکایەتی دەکەن. ئەمە زۆر جیاوازە لەوەی تۆ ڕێگە نەدەیت کەسێک پۆستەری دیڤید بێکهام بەسەر مێزەکەتانەوە هەڵواسێت لەبەر ئەوەی تۆ لایەنگری تیپی ڕکابەری ئەویت.
دووەم، کەسی قوربانی ناتوانێت خۆی لەو سووکایەتییە دووربخاتەوە، جگە لەوەی کە گۆڕانێکی گەورە لە هەڵسوکەوتیدا ڕوو بدات، بۆ وێنە پیشەکەی جێبهێڵێت، نەچێتەوە بۆ زانکۆ. ئەمە بە پێچەوانەی ئەوەیە کە من بە بینینی چەند پۆستەرێک لەسەر دیواری ژووری دانیشتنی ماڵە دراوسێکەمان هەست بە سووکایەتی بکەم - من دەتوانم بە هاتنەدەر لەم ماڵە خۆم دوور خەمەوە — یا ئەو بیر و بۆچوونانەی کە لە ڕۆژنامەیەکی ڕەگەز پەرستەوە بڵاو دەبێتەوە بە سووکایەتی دەزانم کە پێویست ناکات بیکڕم.
سێهەم، هەڵسوکەوتی کەسی ڕەنجێنەر بەرانبەر ئەو خەم و ناخۆشییەی دروستی دەکات، خۆی لە خۆیدا بەهایەکی ئەرێنی نییە: ئەمە بۆ کەس، بەشێکی پێویست لە بیرۆکەی ژیانێکی باش نییە کە دەبێت لەکاتی کارکردندا بتوانن چاوبڕنە وێنەیەکی ڕووت یا هاوار کردن بە جۆرێک ڕەشپێستەکان یا موسڵمانەکان نیگەران بکات. (من ئەوە ڕەد ناکەمەوە کە لەوانەیە هەندێک خەڵک زۆر حەزیان لەوە بێت ئەو کارانە بکەن، پرسیارەکە ئەوەیە، ئەو کەسانە چی لەدەست ئەدەن ئەگەر ڕێگرییان لێ بکرێت؟) هەرچەندە ئازادیی ڕادەربڕین گرنگە، بەڵام هەموو ڕا دەربڕینێک نابێت بە یەک چاو سەیر بکرێت. ئەمە زۆر گرنگە کە خەڵک بتوانن بە ئازادی خوداپەرەستیی خۆیان بکەن، بەشداریی گفتوگۆی سیاسی بکەن، لە ڕێگەی هونەرەوە ڕای خۆیان دەربڕن و هتد. ئەوەی

که بتوانن پۆستەرێک لە شوێنی کارەکەیان نمایش بکەن، یا بە دەنگی بەرز دروشمی ڕەگەزپەرستانە بڵێنەوە زۆر گرنگ نیە.

لەوانەیە بگەینە ئەو ئەنجامە کە لەباتی ئەو ڕێسا سادەیەی میل – کە نابێت دەستێوەردان لە هەڵسوکەوتی سروشتیی کەسەکان بکرێت – پێویستمان بە دادوەریەکی ئاڵۆزتر بێت، واتا بەهای هەڵسوکەوتە جیاوازەکان بە پێی ئەو باجەی کە دەیسەپێنن بەسەر کەسانی دیکەدا، و ئەو زەحمەتەی کە ئەو کەسانە بۆ دوورکەوتنەوە لەو باجەی توشی دەبن، هەڵبسەنگێنین.

ئێستا دەگەڕێینەوە لای چەند کێشەیەکی دیکەی ڕێساکەی میل: ئەو جۆرە لە هەڵسوکەوتانەی کە کاریگەرییەکی خێرایان لەسەر کەسانی دیکە نییە، جگە لە بکەری کارەکە، لەوانەیە لە درێژماوەدا کاریگەریی بکەنە سەر خەڵکانی دیکە، لەبەر ئەوەی توانای ئەو کەسە بۆ هاوبەشی لە کۆمەڵگادا کەم دەکاتەوە، یا خەرجی هەڵسوکەوتەکانی دەکەوێتە سەرشانی خەڵک. بۆ وێنە، کەسێک کە هەمیشە ئارەق دەخواتەوە ناتوانێت کارێکی جێگیری هەبێت، کەسێک کە زۆر جگەرە دەکێشێت، تەنانەت ئەگەر لە ماڵەکەی خۆشیدا بێت، ئەگەری تووش بوونی بە شێرپەنجە یا جەڵتەی دڵ زیاد دەکات، بۆیە پێویستی بە چارەسەری پزیشکی هەیە لەسەر حسابی خەرجی گشتی. پرسیارەکە ئەوەیە، ئایا ئێمە دەبێت ئەم هەڵسوکەوتە بخەینە خانەی هەڵسوکەوتی سروشتییەوە و بە ناوی ئازادیی تاکەکەسییەوە بەرگرییان لێ بکەین.

میل نموونەی ئەو کەسەی کە ئارەق ئەخواتەوە باس دەکات و دەڵێت خواردنەوەی ئەو کەسە لە دوو حاڵەتدا ناچێتە خانەی هەڵسوکەوتی «خۆ بۆ خۆ»وە: کاتێک کەسێک نەتوانێت ئەو ئەرکەی پێی سپێردراوە لە ژێر کاریگەریی خواردنەوەی مادە ئەلکولییەکاندا بە باشی ئەنجام بدات، یا کەسێک کە لەوانەیە دەست بداتە کاری توندوتیژی کاتێک کە سەرخۆشە. ئەگەر کاریگەریی خواردنەوەکە تەنیا ئەوە بێت کە ئەو کەسە کەمتر لەوەی کە لەکاتی ئاساییدا چاوەڕوانیی لێ دەکرێت، توانای هاوبەشیی کۆمەڵایەتیی هەبێت، کۆمەڵگا مافی ئەوەی نییە ڕێگریی لێ بکات. منداڵەکان دەبێت فێری بەرپرسیاریەتییە کۆمەڵایەتییەکان بکرێن و لە مەترسیی مادە ئەلکولییەکان ئاگادار بکرێنەوە. بەڵام بۆ گەورەکان، بەرگری لە ئازادی، گرنگییەکی گەورەی هەیە تەنانەت ئەگەر هەموو کۆمەڵگا بە گشتی زیانی بەرکەوێت.

یەکێک لەو هۆکارانەی کە لەوانەیە دوودڵمان بکات لەوەی شوێن میل بکەوین ئەوەیە کە ئێستا لەچاو ئەوکاتانەی کە ئەو کتێبەی دەنوسی، دەوڵەت ڕێژەیەکی زۆرتری لە بەرپرسیاریەتی بەرامبەر هاووڵاتیانی خۆی گرتۆتە ئەستۆ. لەبەر ئەوەیە دەبێت باجی زۆربەی ئەو هەڵسوکەوتە سروشتیانە بدات. کاتێک میل «دەربارەی ئازادی»ی دەنووسی، خزمەتگوزاریی تەندروستیی گشتی، سیستەمی پەروەردەی نیشتمانی، یا یارمەتیی داهاتی فەقیرەکان، دابین کردنی شوێنی نیشتەجێ بوونی گشتی و هتد، بوونیان نەبوو. لە زۆربەی کاتەکاندا، ئەو کەسانەی کە زیانیان بە تەندروستیی خۆیان دەگەیاند یا وایان لە خۆیان دەکرد کە کاریان بۆ نەکرێت، خۆیان دەبوو باجی ئەو کارانەیان بدەنەوە، یا خود پەنا بەرن بۆ دەزگا خێرخوازییە ناوچەییەکان. ئەوانیش مافی ئەوەیان هەبوو کە مەرج دانێن بۆ ئەو کەسانەی لە لایەن ئەوانەوە یارمەتی دەدران. پرسیارەکە ئەوەیە ئایا ڕێساکەی میل هێستا مانای هەیە، دوای ئەوەی دەوڵەتێک کە خۆشگوزەرانی دابین دەکات و پارەکەی لە باج وەردەگیرێت، و بڕیاری داوە کە لانی کەمی داهات، پەروەردە، تەندروستی و شوێنی نیشتەجێ بوون بۆ هەموو کەس

دابین بکات. لەم چوارچێوەیەشدا ئایا پێویستە خەڵک بەرپرسیارەتیی کۆمەڵایەتی بەسەریاندا بسەپێت هەم بۆ بەشداریی کۆمەڵایەتی و هەمیش بۆ خۆ بە دوور گرتن لە بوون بە چاولەبەرێکی ناپێویستی خزمەتگوزاریی خۆشگوزەرانی؟

ئەمە بابەتێکە ئەمڕۆکە لە سیاسەتیدا زۆر جێی مشتومڕە، یەکێک لەو هۆیانەی لەوانەیە ئێمە دواجار لەگەڵ میل هاورا بین ئەوەیە کە وا دیارە هیچ هێڵێکی ڕوون و ئاشکرامان بۆ سنووردارکردن نییە، کاتێک دەمانەوێت دەستبەرداری ئەم ڕێسایەی ئازادی ببین. بۆ نموونە، ئایا دەوڵەت دەبێت خەڵک ناچار بکات بۆ ئەوەی خواردنی خاوێن بخۆن؟ دەبێت ناچاریان بکات بەردەوام وەرزش بکەن؟ دەبێت نەهێڵێت وەرزشی مەترسیدار بکەن؟ هەرکام لەم کارانە بە شێوەیەکی باش خەرجی تەندروستیی گشتی کەم دەکاتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا لە ڕوانگەی ئەم کارانە دەستێوەردانێکی قبوڵ نەکراوە لە ژیانی تایبەتیدا. (لە پاش وشەی ڕوانگەی وشەیەک قرتاوە) لەم نموونانەدا، لەوانەیە بگەینە ئەوەی کە دەوڵەت دەتوانێت بە شێوەیەکی یاسایی داوای ئەوە بکات کە کارتی دڵنیاییان هەبێت کاتێک کە دەچن بۆ شاخەوانی یا وەرزشە قورسەکان، و دەوڵەت دەتوانێت لە پەروەردەکردنی خەڵکدا ڕۆلی گرنگ ببێت، بە تایبەتی سەبارەت بە مەترسیی جگەرە کێشان بۆ گەورەکان، بەکارهێنانی خواردنەوە ئەلکولیەکان، خواردنی خواردنە چەورەکان، پاڵ نەکەوتن لەبەردەم تەلەفیزیۆندا لە کاتە بەتاڵەکاندا و هتد، لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا ناتوانێت لە ئەنجامدانی ئەم کارانە ڕێگرییان لێ بکات. میل وتەنی: «دەردیسەری شتێکە کە کۆمەڵگا دەبێت بەرگەی بگرێت، لە پێناو چاکەیەکی گەورەتردا کە ئازادیی مرۆڤەکانە.»

بەرگریی میل لە ئازادی بەرانبەر دەوڵەت، پەیوەستە بە جیاکردنەوەی فەزایەک بۆ چالاکیی تایبەتی، کە خەڵک دەبێت لە ناو ئەو فەزایەدا ئازادیی تەواوەتییان هەبێت، بۆ ئەوەی چییان پێ خۆش بوو بیکەن. ئێمە هەندێک لە کێشەکانی ئەم ڕوانگەیەمان تاقی کردەوە، و لەگەڵ چەند نموونەیەکی زیاتریش لە بەشی ٦ دا، ڕووبەڕوو دەبینەوە، کاتێک سەیری ئارگیومێنتی فێمینیستەکان دژی بیرۆکەی فەزای تایبەتی پارێزراو دەکەین. ئێستا دەمەوێت ڕێگایەکی جیاوازتری سنووردارکردنی حکوومەت راڤە بکەم، ئەوەی کە دەوڵەت لەوانەیە لەژێر ناوی ئازادیی تاکەکەسیدا بۆ ئازادییەکان سنوور دابنێت. ئەم بیرۆکەیە بریتییە لەوەی کە هەرکەسێک خاوەنی کۆمەڵێک مافە کە پێی دەوترێت مافەکانی مرۆڤ، و حکومەت بۆی نیە دەستێوەردانی بکات.

□

لەوکاتەوەی کە نەتەوە یەکگرتووەکان جارنامەی گەردونیی مافەکانی مرۆڤی لە ساڵی ١٩٤٨دا چەسپاند، کاریگەریی بیرۆکەی مافەکانی مرۆڤ بە شێوەیەکی بەردەوام و نەگۆڕ لە زیاد بووندایە. مافەکان بریتین لە لیستێکی درێژ لەو مافانەی کە هەموو ئەو دەوڵەتانەی ئیمزایان کردووە بەڵێنیان داوە سەبارەت هاوولاتیانی خۆیان بیانپارێزن. بەڵام خودی چەمکەکە دەتوانین بیگێڕینەوە بۆ زۆر پێشتر، بۆ بیرۆکەی مافی سروشتی کە لە قۆناغە سەرەتاییەکانی فەلسەفەی سیاسیی لیبراڵدا ڕۆڵی سەرەکیی هەبوو. بۆ نموونە، جۆن لۆک بانگەشەی ئەوە دەکات کە هەموو پیاوێک بەلانی کەمەوە مافی سرۆشتیی هەیە بۆ ژیان، ئازادی، و خاوەندارێتی (ئەوەی کە هەڵاواردنی ژنان بە ئەنقەست بووە یان نا، جێگای مشتومڕە) ، کاتێک حکوومەتەکان لەسەر بنەمای پەیمانی کۆمەڵایەتی دروست بوون، وەک مەرجێک بۆ هەبوونی دەسەڵاتی سیاسی، بڕیاریان دا بۆ پاراستنی ئەم مافانە.

لیستی مافەکان لە جاڕنامەی گەردونیدا زۆر فراوانترە، و لەپاڵ ئەو مافانەدا کە راستەوخۆ بەرگـری لە ئـازادی دەکـەن - وەک مافی ئازادیـی جوڵانەوە، ئازادیی عیبادەت، ئازادیی هاوسـەرگیری - ئەو مافانـەش دەگرێتە خۆ کە کاریگەرییان هەیە لە سـەر دابین کردنی سـەرچاوە مادییەکانی خەڵـک، وەک مافی کارکردن، مافی هەبوونی ئاستێکی قایلکەر بۆ ژیان، و مافی پەروەردە. سەرەڕای ئەوەش، لە ژێر رۆشـناییی شی کردنەوماندا بۆ ئازادی لە سەرەتای ئەم بەشەدا، ئەم مافانەش دەکرێت وەک رێگایـەک بـۆ پارێزگاری لـە ئازادیی تاکەکەسی ئەژمار بکەین، بە دڵنیا کردنەوەیان لەوەی کە ئـەو بژاردانەی کە ڕەنگە بە هۆی کەمیی سـەرچاوە مادییەکانەوە لەبەردەستدا نەبووبێت ئێستا بۆ ئەوان لە بەردەستدایە.

لە سـۆنگەی مافەکانی مرۆڤەوە، پرسیار لەوە ناکرێت کە ئایا هەندێک لە چالاکییەکانی مرۆڤ بە شێوەیەکی هێزەکی ژیان بە ئەوانی دیکە دەگەیەنن. بەجێی ئەوە سەیری خودی ئەو کەسە دەکرێت و پرسیار دەکرێت کە ئایا دەتوانین بارودۆخێکی تایبەت برەخسـێنین کـە بە بێ ئەوە هیچ کەس نەتوانێت ژیانێکی شـیاوی هەبێت. ئەم ڕوانگەیە هەوڵ دەدات بەرانبەر ئەو پرسـیارەی کە باشترین جۆری ژیان بـۆ مرۆڤەکان چییە، بـێ لایەن بێت- ئەو نالێـت کە باوەڕدارێکـی ئایینی بیت بە بەهاترە یا چالاکێکی سیاسی، هونەرمەندێک، یا جوتیارێک، یا کابانێک – بەڵام بانگەشەی ئەوە دەکات کە هەموو ئەم شـێوازانە لە ژیان پێویسـتیان بـە بارودۆخێکە کـە مافەکانی مرۆڤ پارێزگاریی لـێ دەکات. هەندێک لەم بارودۆخانە ئاشـکران و جێی مشـتومڕ نین: کەس ناتوانێت بە شـێوەیەکی شیاو بژی بە بێ ئازادیی بیروڕا، ئازادیـی پەیوەندییەکان، شـوێن گواسـتنەوە، بێ خواردن و شوێنی مانەوەی پێویسـت، بە بـێ هەبوونی چانس بـۆ ڕێکخسـتنی پەیوەندیی تاکەکەسـی و پیشەگەر لەگەڵ کەسانی دیکەدا و هتد. بەڵام ئەو بڕگانەی دیکە کە لە لیسـتی ستانداردی مافەکانی مرۆڤدا هاتووە، لەناویاندا جاڕنامەی بنەڕەتیی نەتەوە یەکگرتووکان، زیاتر کێشـە دروست دەکات. ڕەنگە ئەو مافانە بن کە ئێمە پێمان خۆشە لە کۆمەڵگای خۆماندا جێبەجێ بکرێـت، بەتایبەتی ئەگەر کەسـێکی لیبراڵ بیـن، بەڵام ڕەنگـە بە لامانەوە سـەیر بێت کە ئایا ئەو مافانە بـۆ ژیانی مرۆڤ لە هەموو شێوازەکانیدا بەڕاستی بنچینەیین.

ڕێگە بدەن با سەیری دوو نموونە بکەین: یەکەم، مافی ئازادیی بیروڕا، ویژدان و ئایین، کە لـە جاڕنامـەی نەتـەوە یەکگرتووەکاندا ئەوندە بە گشـتی لێکدانـەوەی بۆ کراوە کە بریتـی دەبێت لە ئازادیـی گۆڕینی ئایین و ئازادیی ئەنجامدانی ڕێورەسمی هەر ئایینێک چ لـە فەزای گشـتی یـا خـود تایبەتیدا. لەبەر ئـەوەی باوەڕی ئایینـی و ئەنجامدانی ڕێورەسـمەکانی بەشـێکن لە تایبەتمەندیی بەربـڵاوی مرۆڤـەکان، لەوانەیـە هەموومان لەگەڵ ئەوەی کە هەرکەسێک دەبێت بواری عیبادەت و خوێندنەوەی نوسراوە ئایینیەکانی هەبێت، بەڵام ئایا دەبێت ئەوان مافی ئەوەیان هەبێت کە ئایین و ڕێورەسمەکانی بە بێ هیچ سـنوورێک هەڵبژێرن؟ دەبێت ئـەوان مافی ئەوەیـان هەبێت خەڵک بەرنە ناو دینەکەیان (هەوڵـدان بۆ گۆڕینی ئایینی ئەو خەڵکانەی کە ئایینێکی جیاوازیان هەیە)؟ ئایا پێویسـتە دەوڵـەت بەشـێوەیەکی یەکسـان لەگـەڵ ئایینەکان هەڵسوکەوت بکات یا مافی ئەوەی هەیە کە ئایینێک وەک ئایینی ڕەسمیی وڵات پەسـند بکات؟ لە کۆمەڵـگا لیبراڵەکاندا ئەو مافانەی کە باسـی دەکەین زۆر بە بەربڵاوی لێکدانەوەی بۆ دەکرێـت، کە وەڵامی هەموو ئەو پرسیارانە بەڵێ دەبێت. هێشتا لە هەندێک شـوێنی دیکە زۆر کەمتر لەم مافانەش دانی پێدا نراوە، بەڵام قورسە کە بیسەلمێنین لەبەر ئـەو هۆیانە ژیانی مرۆڤ لـەو کۆمەڵگایانەدا

گونجاو نیە.

دووهەم، جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان مافی بەشداریی سیاسیش لە خۆ دەگرێت. ئەو دەڵێت هەموو کەس مافی بەشداری لە حکومەتی وڵاتی خۆیدا هەیە، و بەردەوام دەبێت تا ئەو شوێنەی دەڵێت ئەم مافە پێویستی بە هەڵبژاردنی ڕێک و پێک، مافی دەنگدانی یەکسان و گشتگیر، دەنگدانی نهێنی یا شتێکی هاوشێوەی ئەو هەیە. دووبارە ئەمە مافێکە کە لیبراڵەکان چەپڵەی بۆ لێدەدەن، و هەروەک لە بەشی پێشوتردا بینیمان هۆکاری باش هەیە بۆ ئەوەی بمانەوێت ئەو کەسانەی دەسەڵاتیان بەدەستەوەیە بە شێوەیەکی دیموکراتیک بەرپرسیاریان بکەین بەرانبەر هەموو خەڵک بە گشتی. بەڵام ئەگەر باسی مافی مرۆڤ دەکەین، ئەو پرسیارەی کە دەبێت بیپرسین ئەوەیە، ئایا بەڕاستی مافێکی لەو شێوەیە، بەشێکی بنەڕەتی و پێویستی ژیانێکی شیاو بۆ مرۆڤە. کۆمەڵگاکانی مرۆڤایەتی بۆ هەزاران ساڵ بە بێ ئەم مافە دیموکراتیکانە بوونیان هەبووە، و هەرچەندە بە ستانداردی ئێمە هەموویان ناکامڵ بوون، بەڵام زۆر قوسە کە بانگەشەی ئەوە بکەین کە بە شێوەیەکی یەکسان هەموویان لە دابین کردنی بارودۆخێکی گونجاو بۆ ژیانی ئەندامەکان شکستیان هێناوە.

بە وتەیەکی دیکە، ئێمە پێویستە ئەو مافانەی کە بە شێوەیەکی باو وەک مافەکانی مرۆڤ ناسراون بە سەر دوو جۆردا دابەش بکەین. لیستێکی کورت لە مافەکان هەن، بە هەندێک دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین، کە جیاواز لەو ژیانە تایبەتە کە کەسەکان بۆ ژیان هەڵیدەبژێرن، پێویستیی بنەڕەتین بۆ ژیانی مرۆڤەکان. ئەگەر ئەم مافانەیان لێ بسەندرێتەوە، ژیانیان دەکەوێتە تەنگ وچەڵەمەوە، گەشە ناکات و ژیانیان بە گشتی مرۆڤانە نابێت. هەروەها لیستێکی دوور و درێژ لە مافەکانیش هەیە، کە بە بڕوای ئێمە هەموو هاووڵاتییەک مافی خۆیەتی کە لێیان بەهرەمەند بێت، و ئەو مافانە پێوانەیەکن بۆ ناسینەوەی باش بەڕێوەبردنی کۆمەڵگا. هەرچەند لەوانەیە کە بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کێ ئەم لیستەی کۆکردۆتەوە، چەندین نوسخەی لیستی درێژی جیاوازمان هەبێت. ئەو نوسخەی کە کۆمەڵگا لیبراڵەکان بە دڵیانە لەوانەیە جیاواز بێت لەو دانەی کە کۆمەڵگایەک بە پێشینەی کولتووری جیاوازەوە پەسندی دەکات، بۆ نموونە کۆمەڵگا ئیسلامییەکان یا کۆمەڵگاکانی ڕۆژهەڵاتی ئاسیا بە نەریتی کۆنفۆسیوسی یا ترادسیۆنی بووداییەوە. دەتوانین بگەین بەو ئەنجامەی کە ئەو مافانەی لە یەکێک لەو لیستە درێژانەدا هەن، لە لیستە بچوکەکەدا نین، ئەگەر بمانەوێت وردبین بین، نابێت ناویان بنێین مافەکانی مرۆڤ. کاتێک شورشگێرە فەرانسییەکان لە ساڵی ١٧٨٩ دا، بەیاننامەکەی خۆیان دادەڕشت ناویان نا جاڕنامەی مافەکانی مرۆڤ و هاووڵاتی. ئەگەر بمانەوێت ئەوان بە نموونە وەربگرین، دەتوانین ئەو مافانە ناو بنێین مافەکانی هاووڵاتی کە لە لیستە درێژەکەدا هاتوون، مەبەستمان لەوە ئەوەیە کە ئەو مافانە پێویستە لە کۆمەڵگای سیاسیی ئێمەدا وەک پارێزگاری سەرەتایی لە مافی تاکەکەس دانی پێدا بنرێت — لە کاتێکدا لە کۆمەڵگاکانی دیکەدا کۆمەڵێک مافی جیاوازتر هەن، کە لەگەڵ مافەکانی ئێمەدا لەیەک ئەچن، بەڵام دەقاودەق نین، ئەوانە زاڵن.

من ئەم بەشەم بە خستنەڕووی ئەو بیرۆکەیە دەست پێکرد کە ڕوبەرێک لە ئازادیی تاکەکەسی هەیە کە حکومەت لە هیچ بارودۆخێکدا بۆی نییە دەستێوەردانی بکات، بە قووڵی لە کۆمەڵگا لیبراڵەکاندا ڕەگی داکوتاوە. ئەوەی کە ئێمە گەیشتین بەوەی کە ئەم بیرۆکەیە تا ڕادەیەک کێشەی هەیە. کاتێک دەستمان کرد بە لێکۆڵینەوە لەوەی بەڕاستی

ئازادی مانای چیە، بینیمان کە لە زۆربەی کەیسەکاندا ئازادی بە بێ چالاکی بەسودی حکومەت، بۆ دابین کردنی سەرچاوەکان بۆ بە کراوە هێشتنەوەی بژاردەکان، ڕەخساندنی بارودۆخێک کە خەڵک بتوانن هەڵبژاردنێکی ئازاد و بەئاگایانەیان هەبێت، نایەتە دی. هەروەها زانیمان ڕێگایەکی ئاسانمان بۆ پێناسە کردنی بازنەی هەڵسوکەوتی»خۆ بۆ خۆ» کە هیچ پەیوەندی بە کەسی دیکەوە نیە جگە لەو کەسەی ئەنجامی دەدات، نەبوو. و دواجار زانیمان کە بەکارهێنانی مافەکانی مرۆڤ وەک ڕێگایەک بۆ دانانی پێوانەیەکی ڕەها کە حکومەت پێویستە چاودێریی بکات، کاتێک دەتوانرێت کاری پێ بکرێت کە لیستی مافەکانی مرۆڤ کورت و بناخەیی بێت. لیستە درێژەکەی مافەکانی هاووڵاتی بە شێوەیەکی ڕێ پێ دراو لە کۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی دیکە دەگۆڕێت، ئەمەش مانای وایە کە بابەتێکی ڕاست و گونجاوە بۆ گفتوگۆی سیاسی. ئەو مافانەی کە سەردەمێک وادیار بوو کە جەوهەرین، لەوانەیە دواتر دەرکەوێت کە بۆ کۆمەڵگا زیانبەخشن (دامەزرێنەرانی ئەمەریکا دەیانویست دڵنیا ببنەوە کە هاووڵاتیی چەکدار بەردەوام دەتوانرێت بەکاربهێنرێت بۆ پاراستنی وڵات، بۆیە لە دووهەم هەموارکردنەوەی دەستوردا مافی هەڵگرتنی چەکیان بە هەموو هاوڵاتیەکی ئەمریکی داوە- مافێک کە ئەمرۆ لە بەردەم یاسادانەراندا بۆ دانانی سیاسەتێکی کاریگەر بۆ کۆنترۆڵ کردنی بڵاوبوونەوەی چەکی بچووک ڕێگرە).

لەبەر ئەوە ئازادی بەهایەکی سیاسیی زۆر گرنگە، بەڵام ئەوەندە گرنگیش نا کە سنووری قورس و ڕەها بۆ کاروباری دەسەڵاتی سیاسی دابنێت. لە دیموکراسیدا پرسیارەکان بە تایبەتی سەبارەت بە بەکارهێنانی سەرچاوەکان بۆ گەشەی ئازادی، سەبارەت بە ئازادی و بەرپرسیارەتیی کۆمەڵایەتی و ئەو مافانەی کە هەموو هاووڵاتیان دەبێت سودی لێ ببینن، بە کراوەیی تاوتوێ دەکرێت، و بۆ وڵام دانەوەی ئەو پرسیارانەش خەڵک پشت بە کۆمەڵێک بنەمای جیاواز- بە یەکسانی، بە دادپەروەری، بە چاکەی گشتی، بە ڕێزگرتن لە سروشت، بە پاراستنی کولتوور و هتد، دەبەستن. بە بەردەوامیی ئەم گفتوگۆیە چەند ئازادییەک هەڵدەبژێردرێن و وەک مافی بنەڕەتی ڕێزیان لێ دەگیرێت. هەروا کە ئەم گفتوگۆیانە بەردەوام دەبن، ڕەنگە لە نوسینەوەی دەستوردا، کۆمەڵێک ئازادی هەڵدەبژێردرێن و پیرۆز بکرێن وەک مافە بناخەییەکان، بەڵام ئەمە هەرگیز دوایین قسە نیە: هەروا کە کۆمەڵگاکان دەگۆڕێن، پێداویستیی نوێ و کێشەی نوێ سەرهەڵدەدەن، بە هەمان شێوە شکڵی ئازادییش دەگۆڕێت. کێ دەیتوانی ٢٠ ساڵ لەمەوبەر خەیاڵی ئەوە بکات کە دەست ڕاگەیشتن بە ئەنتەرنێت، چاودێریی ئەلەکترۆنی و خاوەنداریەتیی جین، ئاوا بە زوویی ناوەندی سەرەکیی گفتوگۆی ئازادیی تاکەکەسی داگیر بکات؟ کێ دەتوانێت پێشبینیی ئەوە بکات کە لە ٢٠ ساڵی داهاتودا چ بابەتێکی نوێ شوێنی ئەوان دەگرێتەوە؟

پەراوێزەکان

*. مامۆستای فەلسەفەی سیاسی، زانکۆی ئاکسفۆرد

١. بە باوەڕی بێرلین، ئازادیی ئەرێنی مانای ئەوەیە تاک بۆخۆی ئازادیی هەبێت کە لە ڕووی عەقڵەوە بڕیار بدات و ئەم بڕیاردانە گرێدراوی هیچ هێزێکی دەرەکی نەبێت. واتە تاک دەیەوێ بڕیاری کۆتایی بۆ ژیانی خۆی تەنیا لە لایەن خۆیەوە بێت و تەنیا تاک بۆخۆیەتی کە شێوازی ژیانی دڵخواز هەڵدەبژێرێت. بێرلین پێیوایە ئەم مانایە لە کۆمەڵگا داخراوەکاندا باوە و هەر بۆیە بەرگری لە چەمکی ئازادیی نەرێنی وەک بنەمایەک بۆ لیبراڵیسم دەکات. لەم مانایەدا ئازادیی نەرێنی بریتییە لەوەی کە تاک لە هەرێمی تایبەتی خۆیدا ئازادە ئەو کارەی کە دەیەوێ بیکات بێئەوەی کەسانی تر بتوانن ڕێگریی لێ بکەن، لەمپەری بۆ ساز کەن و نەهێڵن. واتە مرۆڤ «ئازادە لە» هەر جۆرە دەستێوەردان، هەڕەشە و سنوورێک کە لایەنێکی دیکە بۆی ساز دەکات. (وەرگێڕ)

تەوەرە جێی باسەکان لە کۆماری شیعەدا

دەیڤید مەکدۆواڵ
وەرگێڕان: ڕەزا فەتحوڵڵانژاد

دەکرێ بوترێ کتێبی مێژووی مۆدێرنی کورد، دەیڤید مەکدۆواڵ، باشترین بەرهەمی زانستییە کە لەسەر مێژووی سیاسی دوو سەد ساڵی کورد لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست نووسراوە. مەکدۆواڵ ماوەی چوار ساڵ سەرقاڵی توێژینەوە بۆ ئەم کتێبە بووە و جگە لە کتێبناسی و ئارشیڤێکی دەوڵەمەند لەگەڵ گرنگترین بەرپرسە سیاسییەکانی کوردستان چاوپێکەوتنی ئەنجام داوە. لە کاتی چاپی ئەم کتێبەوە تاکوو ئیستا سێ جار ناوەڕۆکی کتێبەکەی بەڕۆژ کردووتەوە و هەر لەبەر ئەم تایبەتمەندییانە و زانیاری سەرنجڕاکێشی مەکدۆواڵ لەسەر گرژییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ناسیۆنالیزمی کوردی، کتیبی مێژووی مۆدێرنی کورد وەک سەرچاوەیەکی بنچینەیی لەسەر کوردستان سەیر دەکرێ. مەکدۆواڵ لەبەر کارکردن لە هێزە چەکدارییەکانی بریتانیا و نەتەوە یەکگرتووەکان هەم سەبارەت بە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست خاوەن زانیارییە و هەم چەندین کتیبی لەسەر مێژووی بریتانیا و هەروەها کێشەی فەلستین و ئیسرائیل نووسیوە. مەکدۆواڵ جگە لەم کتیبە دوو بەرهەمی دیکەشی لەسەر کوردستان بە ناوەکانی کورد: نەتەوەیەکی حاشالێکراو و کوردەکان هەیە. ئەم کتێبە لە ساڵی ٢٠٠۴ لە لایەن ئیبراهیم یونسییەوە و لە ژێر ناوی تاریخ معاصر کرد بۆ سەر زمانی فارسی وەرگێڕدرا، بەڵام بەشی سیانزەی ئەم کتیبە لە لایەن دەزگای سانسۆری ئێرانەوە دەرهاوێژرا. لە وەرگێڕانی کوردیشدا چونکە دەقی فارسی کتێبەکە بە بنەما گیراوە، دیسانەوە بێ بەشی سیانزە، تەوەرە جێی باسەکان لە کۆماری شیعەدا، کتێبەکە چاپ کراوە. بەشی وەرگێڕانی گۆڤاری تیشک بە مەبەستی ئامادەکردنی سەرچاوەی زانستی بۆ بواری لێکۆڵینەوە لەسەر کوردستان کۆی بەشی سانسۆرکراوی ئەم کتێبەی، لە ڕووی چاپی ٢٠٠۵ی ئەم کتێبەوە، تەرجەمە کردووەتەوە. جێی ئاماژەیە نووسەر بە میتۆدی کۆمەڵناسی سیاسی ئەم بەرهەمە ناوازەی نووسیوە بەڵام لە هەندێک شوێندا کە دەکەوێتە بواری فەلسەفەی سیاسییەوە و باس لە دەبێ و نابێکان دەکا، خۆی لەگەڵ سیاسەتی بریتانیا بۆ مانەوەی سنووری هەنووکەییەکانی ناوچەکە دەگونجێنێت. ئاشکرایە ڕوانگەی دەستەی نووسەرانی گۆڤاری تیشک لەگەڵ ئەم بۆچوونانەی نووسەر یەک ناگرێتەوە.

پێشەکی

هەر وەک باقیی ئێران، کوردستانیش پێشوازیی لە دارمانی ڕێژیمی پەهلەوی کرد و دەستی خۆی تێدا وەشاند. سەرهەڵدانی پاییزی ١٩٧٨ بە تەواوی لەگەڵ ئەو قسەیەی ساڵێک پێشی سەرۆکوەزیران هۆوەیدادا ناتەبا بوو کە گوتبووی: لەوێ هیچ کێشەیەک نییە و کۆمەڵگای کوردی «بەرامبەر بە وڵات هەست بە وەفاداری دەکەن». ڕقی خەڵکی کورد لە شا لە پاش ڕێکەوتننامەکەی ئەلجەزایر لە ساڵی ١٩٧٥دا دووقاتیش ببوو، ڕێککەوتننامەیەک کە بە هۆیەوە شا پشتی کوردەکانی عێراقی بەردا. کاتێک لە پاییزی ١٩٧٨دا یەکەکانی سوپا لە ناوچە کوردییەکاندا لە متمانەبەخۆبوون کەوتن، کوردەکان لە کۆتاییەکانی ئەو ساڵەدا ئەوەندەی توانییان دەستیان بەسەر چەکوچۆڵەکاندا گرت و بوونە هێزێکی کاریگەر لە مەیدانەکەدا. ئەگەرچی لە سەرەتاوە ئەوان پێشوازییان لە هاتنی خومەینی بۆ تاران کرد، بەڵام ئەو کارەیان لە پێناو وەدەرپەراندنی ڕێژیمی کۆن کردبوو نەک لە پێناو هێنانەژوورەوەی کۆمارێکی ئیسلامی. سەرەڕای ئەوەی ، ئەگەرچی زۆرینە ڕەنگ بوو وەکوو حزب پشتیوانییان لە دروشمی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران، دروشمی «دێموکراسی بۆ ئێران، خودموختاری بۆ کوردستان» کردبا، بەڵام زۆر ڕوون نەبوو کە لە جیاتی ڕێژیمی پەهلەوی هیوادار بوون چ سیستمێک بێتە سەر کار.

لە ماوەی سێ حەوتووی پاش گەڕانەوەی سەرکەوتووانەی خومەینی لە تاراوگە، شەڕێکی قورس لە نێوان کوردەکان و هێزە وەفادارەکان بە کۆماری ئیسلامیی تازە ڕاگەیەندراو لە بانە ڕووی دا کە زیاتر لە سەد کوژراوی لێ کەوتەوە. ئەم شەڕە بە هۆی تێکهەڵچوونێکی توندڕەوەکانی دوو لایەنی شیعە خۆجێییەکان و هێزە کوردییەکان هەڵگیرسا. سەرەڕای ئەوەش و لە بنەڕەتدا، وەها شەڕێکی بنەڕەتی لە نێوان ڕێژیمی نوێ و کوردەکاندا هەر چاوەڕێ نەدەکرا. بۆ ئەم ڕێژیمە ئیسلامییە نوێیە ، هەموو موسوڵمانەکانی نێو کۆمارەکە وەک پێویستییەک ئامانجی سیاسی بوون بۆ ئێران. هاوڕانەبوون لەگەڵ کۆمارەکە گومانی دەخستە سەر وەفاداری بە ئیمانە] ئیسلامییەکە[. لە هەمان کاتدا، ئەم ڕێژیمە نوێیە کە نە لە خۆی دڵنیا بوو و نە لە خەڵکی وڵاتەکە، بەنیسبەت لێکدابڕانی نەتەوەیی ترسی هەبوو. ڕێژیم نەیدەتوانی هیچ ترازانێک لە ناوچە سنوورییەکان قەبووڵ بکات و ڕاست بە هۆی ئەمەشەوە بوو کە لە کوردەکان دەترسا.

لە لایەکی دیکەوە، چاوەڕوانیی کوردەکان لە پاش ٣٥ ساڵ ناوەندگەرایی پێشکەوتووانە ئەو ئەگەرە بوو کە دەکرێ ئەو ناناوەندگەراییەی کە بە هۆی بۆشایی دەسەڵاتەوە هاتبووە ئاراوە، بەیاسایی بکرێت. زۆرینەیەکی هەرەبەرچاوی کوردەکان وێنای دامەزراوەیەکی خۆجێییان دەکرد کە سێکۆلار و دێموکراتیک بوو.

ئەوە کاکڵەی بۆچوونی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران وەک حیزبێکی چەپگەرا بوو، ئەو حیزبەی کە ئەگەری شەڕکردن لەگەڵ بیروبۆچوونی ئیسلامی لە تارانی لێدەکرا. لە ماوەی ساڵێک و بڕێک پاشتری، کوردستان بوو بە مەیدانی تێکهەڵچوونە بەردەوامەکانی نێوان خەباتگێڕانی کورد لەگەڵ ڕێکخراوی تازەدامەزراوی پاسدارانی شۆڕش پێکهاتوو لە خۆبەخشەکان، ڕێکخراوێک کە بە شێوەیەکی زۆر پەلاماردەرانە بروایان بە باڵادەستی بەها شیعییەکان لە ڕێژیمە نوێیەکەدا بوو. بە گشتی زۆربەی ناوچە گوندییەکان تا ساڵەکانی ١٩٨٢ و ١٩٨٣ لەدەست هێزە کوردییەکاندا مانەوە لە کاتێکدا زۆربەی شارەکان سەرەڕای سەرهەڵدانە جاروبارەکانیان، لە دەستی لەرزۆکی ڕێژیمدا بوون. مەهاباد بە بەردەوامی دەکەوتە دەستی شۆڕشگێڕەکان کە هەندێ

جاری بە چەندین مانگیشی دەخایاند. بۆکان بۆ ماوەی زیاتر لە دوو ساڵ وەکوو قەڵای بەرخۆدانی کوردەکان مایەوە. شاری سنووریی سەردەشت پاش ئەوەی لە لایەن دەوڵەتەوە داگیر کرایەوە، ڕژێم تەنیا دەیتوانی لە ڕێگەی ئاسمانییەوە کەلوپەلی پێ بگەیەنێ لەبەر ئەوەی ڕێگەی عەرزییەکەی هەتا کۆتاییەکانی ساڵی ١٩٨٢یش هەر لە دەست شۆڕشگێڕەکاندا بوو.

ڕژێم بە کەڵک وەرگرتن لە پاسداران لە جیاتی ئەرتەش، دڵڕەقییەکی زیاتری لە شەڕەکەدا لە خۆی نیشان دا. دڵڕەقییەکە زیاتر دەرکەوت کاتێک کە ڕژێم بە شێوەیەکی دڕندانە کوردەکانی سەرکوت کرد کە لەودا لە دەوروبەری دە هەزار کورد تەنیا لە دوو ساڵی سەرەتادا گیانیان لەدەست دا، هەندێکیان لە شەڕدا و هەندێکیشیان لەو ئێعدامە بەکۆمەڵ و گۆترەییانەدا کە ئایەتوڵڵا سادق خاڵخاڵی، «قازیی سێدارە» کە بۆ ترسانی جەماوەرەکە و ناچارکردنیان بە خۆبەدەستەوەدان نێردرابووە ئەوێ، بەڕێوەی بردن.

دیسانیش لە هەر دوو لا، هەوڵ بۆ کۆتایی هێنان بە شەڕەکە و گەیشتن بە بارودۆخێکی پێکەوەحەوانەوە لە ئارادا بوو. ئەوەندەی پەیوەندیی بە لایەنی کوردەکانەوە بوو، ئەوان ئاشتییان لە پێناو هاتنەدیی ئاواتیان بۆ خودموختاری و کۆتایی هاتن بەو نەهامەتییە بەربڵاوەی بە هۆی شەڕەکەوە بەسەریان هاتبوو، دەویست. کە دەهاتە سەر لایەنی ڕژێم، هاندەری هەرەسەرەکیی ئەو ڕژێمە بۆ وتوویژ کەم کردنەوەی ژمارەی ئەو کێشەگەلە بوو کە هەم لە باری نێوخۆیی و هەمیش لە باری دەرەکییەوە ڕووبەڕوویان ببووەوە، ئەگەریش پێویستی کردبا لەو پێناوەدا ئامادە بوو ئەوەندە پاشەکشە بکات کە یەکیەتیی خاکی وڵاتەکە نەکەوێتە مەترسییەوە.

> **چاوەڕوانیی کوردەکان لە پاش ٣٥ ساڵ ناوەندگەرایی پێشکەوتووانە ئەو ئەگەرە بوو کە دەکرێ ئەو ناناوەندگەراییەی کە بە هۆی بۆشایی دەسەلاتەوە هاتبووە ئاراوە، بەیاسایی بکرێت**

لە ماوەی ساڵی یەکەمدا، هەوڵ بۆ سێ دەورە وتوویژی ئاشتی درا. لە سەرەتای مارسی ١٩٧٩دا، کوردەکان بۆ یەکەم جار داخوازییەکانی خۆیان کە هەڵگری هەشت خاڵ بوو، خستەڕوو و کۆماری ئیسلامییان ئاگادار کردەوە کە ئەوان داوای خودموختاری بۆ سەرتاسەری کوردستان وەکوو یەکەیەکی بەڕێوەبەری لە نێو ئێرانی فێدراڵدا دەکەن. داواکارییەکان زۆر زیاتر لە پارێزگای کوردستان بوو و ئازەربایجانی ڕۆژئاوا، کرماشان و ئیلامیشی دەگرتەوە. ئازەربایجانی ڕۆژئاوا لەڕاستیدا زۆربەیان ئازەری و کرماشان و ئیلام زۆربەیان شیعە بوون و تەنانەت ئەوەش کە ئیلام زۆربەی لوڕ بوو تا کورد جێگەی موناقشە بوو. هیچ ڕێکەوتنێک لە نێوانیاندا ڕێگەی تێ نەدەچوو. ڕژێم بە پانەوە پێناسەی کوردستانی ڕەت کردەوە و لە بەرامبەریدا پێشنیاری مافی تەواوی زمانی و کولتووریی خستەڕوو و پێشنیاریشی کرد کە پۆستە باڵاکانی ئیدارە خۆجێییەکان بە دەست کوردەکانەوە بێت و گارانتیی تایبەتی مافی کەمینەش لەیاسای بنەڕەتیدا بکرێت. کوردەکان ڕوانگەی خۆیان بەڕوونی دووپات کردەوە:

خەڵکەکەمان بۆ دوو ئامانجی سەرەکی شەڕیان کردووە: ڕووخاندنی دیکتاتۆریەت و جێ گرتنەوەی بە ڕژێمی ئینسانی کە لە سەرانسەری ئێراندا ڕێز لە ئازادی و مافە سیاسییەکان بگرێت و هەروەها هاتنەدیی مافی نەتەوەیی بۆ هەموو نەتەوەکان لە شێوەی خودموختاری یان فێدراسیۆن لە

ئێرانێکی ئازاددا.

«لـــە قومـــدا، خومەینـــی پێشـــوەخت پێشـــنیارەکەی دەوڵەتی ڕەت کردبووەوە. لە کوردستاندا، ســـەرنجێکی زۆر کەم درایە ئەم ئاڵوگۆڕی پێشنیارانە، چونکە شەرەکە سەرەتا لە دەورووبەری ســـنە و دواتر لە باکوورەوە لە نەغدە گەیشتبووە لووتکەی توندوتیژی.»

لە ســـەرەتای ئاگۆستدا، لەسەر داخوازیی ڕێبەرێکـــی ئایینی کورد، شـــێخ عێزەددین حوســـێنی هەوڵێکی تر بۆ ئاگربـــڕ درا، ئەمە دوابـــەدوای ئـــەوەی لەو هاوینەشـــەرەدا کە سەرتاســـەری ناوەند و باکووری کوردستانی گرتبووەوە، سەدان کەس کوژران و هەزارانی دیکـــە ئاوارە بـــوون. ئارامییەکە بە زۆری دوو هەوتووی پێ چووبوو کە شەڕێکی قورس لە پاوە هەڵگیرسا و ئایەتوڵڵا خومەینیی هان دا کە هەم قاســـملوو و هەم شـــێخ عێزەدین بە تەواوی بە دوژمـــن ناوببات. ئەوپەڕی نەرمی نواندنەکەی دەرکردنی عەفوو بوو بۆ ئەوانەی ئامادە دەبـــوون خۆیان بەدەســـتەوە بدەن و هەروەها خەرج کردنی داهاتی ڕۆژێکی نەوت (بـــڕی ٧٥ میلیۆن دۆلار) بوو بۆ مەبەســـتی پەرەپێدانی بەپەلەی ناوچەکە. قاسملوو تکای ئەوە بوو کە لەسەر ئەساسی ڕێککەوتنەکەی دەوڵەت لەســـەر ئـــەم چەند بنەمایـــە ئاگربڕ بکرێت:

١ ڕاگرتنی ناردنی هێزی سەربازیی زیاتر بۆ ناوچەکە،

٢ ئازادکردنی هەموو زیندانییە سیاسییەکان،

٣ ئازادکردنی هەموو دیلە کوردەکان،

٤ ڕاگرتنـــی ئێعدامـــــــــــــــی کـــوردە دەستبەســـەرکراوەکان، بەڵام تکاکەی درا بە گوێی کەڕدا.

لە پاییزی ١٩٧٩دا، پێگەی ڕێژیم خراپتر بوو ئەویش بە هۆی ئەوەی شۆڕشـــگێڕەکان لـــە پێناو بۆســـە نانەوەی کاریگـــەر لە دژی هاتوچۆی هێزەکانی ڕێژیم، کارێکیان دەکرد پاســـدارەکان نەتوانن پێکەوە لـــە پەیوەندیدا بن. لـــە ئۆکتۆبـــەردا، پاســـدارەکان کونترۆڵی مەهابادیـــان لەدەســـت دا، ئەو شـــارەی کە ســـیمبولی ناوەندیی بزووتنـــەوەی نەتەوەیی کوردەکان بوو.

لـــە کۆتاییـــی ئـــەو مانگـــەدا، دەوڵەت ڕەزامەندیی نابەدڵانەی خومەینیی بۆ وتووێژی دووبارە لەگەڵ شۆڕشگێڕەکان وەرگرت. ئەوان پێشـــنیاریان کونترۆڵـــی کوردەکان بەســـەر کاروبـــاری ئابـــووری، سیاســـی، کۆمەڵایەتی و کولتـــووری لە ئوســـتانەکەدا بوو. لە دووی دێسامبەردا، کوردەکان بە داواکارییەکی تری هەشـــت خاڵییەوە وڵامیان دایەوە کە هەمان ئەو ناوچە جیۆگرافیانـــەی لەخۆ دەگرت کە پێشـــتر داوایان کردبوو، بەو جیاوازییەوە ئەم جارە داوایان دەکرد خودموختاریی کوردەکان لە ڕەشنووسی یاسای بنەڕەتیشدا بنووسرێت.

هەروەهـــا چەنـــدرۆژ دواتر، کـــوردەکان کاتێـــک زانییان ڕەشنووســـی هەموار کراوی یاســـای بنەڕەتی، هەر جـــۆرە ئاماژەکردنێک بـــە کوردەکانـــی ســـڕیوەتەوە و تەنانـــەت وەکـــوو یەکێک لە خەڵکانـــی ئێرانیش ناوی نەبـــردوون، ڕیفراندۆمـــی یاســـای بنەڕەتیی نوێیان بایکۆت کرد. کـــوردەکان لە دژایەتی کردنی یاسای بنەڕەتیی پێشنیارکراودا بەتەنێ نەبـــوون، چونکە ٨٠ لەســـەدی دەنگدەرانی ئازەربایجانیش ڕیفراندۆمەکەیان بایکۆت کرد.

لە نێوەڕاســـتی ئەو مانگەدا، دەوڵەت پلانێکی بۆ دامـــەزراوەی خۆجێیی لە دوو شـــووورای پارێزگا بە ناوەندیی ســـنە و مهاباد و هەروەها خودموختاریـــی کولتـــووری بە کـــوردەکان پێشنیار کرد. لە ژانویەدا، خومەینی ئەوەشی بە پێنشـــیارەکە زیاد کرد کە گارانتی کردنی مافـــی عیبادەتـــی مەزهەبیی ســـوننییەکان لـــەو ناوچانەی زۆرینەیان ســـوننین بەیاسا بنەڕەتییە ئیســـلامییەکە زیاد بکرێت، بەڵام ئەم پێشنیارە کە شتێکی ئەوتۆ نەبوو و وەدی نەهات.

تێکهەڵچوونی نوێ لە نێـــوان کوردەکان

و پاسدارەکاندا لە سەرەتای ساڵی نوێ لە مانگەکانی مارس و ئاوریلدا سەری هەڵدایەوە، سەرەتا لە سنە و دواتر کێشرایە پاوە، نەوسوود، جوانرۆ، پیرانشار و ورمێ. ئەوەش هێرشێکی بەربڵاوی سەربازی بۆ سەر کوردستانی بەدواوە بوو. ئەگەرچی ڕێژیم زۆربەی شارەکانی داگیر کردەوە، بەڵام ناوچە گوندییەکان لەدەست کوردەکاندا مایەوە. بە دەستپێکی شەڕی ئێران ـ عێراق لە سێپتامبری ١٩٨٠دا، پەیوەندیی ئەو دوولایەنە بە شێوەیەک کە گەڕانەوەی بۆ نەبوو، تێکچوو.

بۆچی ئەو ڕێککەوتنی ئاشتییەی وتووێژی لەسەر کرابوو، جێبەجێ نەکرا

١ هۆکاری سەرنەکەوتنەکە: ناکۆکییەکان لە کۆماری ئیسلامیدا

لە ڕواڵەتدا، شکستی ئاکامی ئەو بۆشاییە بوو کە لە نێوان لانیکەمی مەرجەکانی هەر کام لە لایەنەکاندا هەبوو. ئەگەر ئەمە تەنیا هۆکار بوایە، ئەو ئەگەرە لە ئارادا دەبوو کە ڕێگەیەک بۆ پێکگەیشتنێکی جێی هەڵکردن بدۆزرێتەوە، پێکگەیشتنێک کە خودموختاریی تەواوی بۆ کوردەکان دابین نەدەکرد بەڵام ئیزنی پێ دەدان ئاستێکی بەرچاو لە دەوڵەتێکی ناناوەندگەرا ئەزموون بکەن. سەرەڕای ئەمەش، هەندێ بەربەستی دیکە لە بەردەم سەرکەوتنی وتووێژەکاندا هەبوون. هیچکام لە لایەنەکان ڕێبەرییەکی یەکگرتوویان بۆ کونترۆڵی ئەو ناوچانەی ئیدیعای نوێنەرایەتی کردنیان دەکردن، نەبوو. بە پێچەوانەوە، هەر دوو لایەنەکە چەند سەرۆکی بوون. لە کردەوەدا دوو ڕێژیم لە ئێراندا هەبوون: دەوڵەت لە تاران کە هەموو بەرپرسیارەتییەکانی لە ئەستۆ بوو بەڵام زۆر بێ هێز بوو، و ڕێژیمی مەزهەبی لە قوم کە کەسێک وەک ئایەتوڵڵا خومەینی نوێنگەی بوو. وەها پێناسەکردنێکیش تەنانەت سادەکردنەوەی پرسەکەیە، چونکە مەلا پایەبەرزەکانیش لە نێو خۆیاندا دابەش ببوون. ئەگەرچی دەوڵەت لە تاران سەرەتا لە لایەن مێهدی بازرگانەوە بەڕێوەبرا و دواتر سەرکۆمار ئەبولحەسەن بەنیسەدر سەرۆکایەتیی کرد، بەڵام هەر دوو دەوڵەتەکە بە شێوەی بەردەوام بە هۆی بڕیارەکانی قوموە یان بە هۆی بەرنامەی تاکەکانی نێو بەرەی مەلاکانەوە لە نرخیان دابەزێندرا و بوونە قوربانیی دووبەرەکی ناو هیرارشیی مەزهەبی. بۆ نموونە، لە کۆتاییەکانی ئاگۆستی ١٩٧٩دا، دوابەدوای شەڕێکی بەتایبەتی قورس، ناسیۆنالیستی بەئەزموون، ڕەحیم سەیف قازی بەمەبەستی دیدار لەگەڵ ئایەتوڵڵا تاڵەقانی کە مەلایەکی جێی ڕێز بوو، لە پێناو بەرەوپێش بردنی کاری ڕێککەوتنێکی ئاگربڕ چووە تاران. ڕێککەوتنێک کە خومەینی بیست و چوار کاتژمێر پاشتر ڤیتۆی کرد. چەندڕۆژ دواتری، سەرۆک وەزیران بازرگان لەبەر ڕووبەڕووبوونەوەی «لیبراڵانە»ی بارودۆخەکەی کوردستان کەوتە بەر ڕەخنەی توندی هیرارشیی مەلاکان. سەرکۆمار بەنیسەدریش لەوە باشتری بەسەر نەهات. لە پشتی ناوبراوەوە کۆمەڵێک مەلای توندڕەو هەبوون تا دڵنیا بن بەنیسەدر هیچ جۆرە پاشەکشەیەکی خۆبەدەستەوەدەرانە لە بەرامبەر کوردەکاندا ناکات.

بەرپرسانی مەدەنی و مەزهەبیی کۆمارەکە لە هەوڵدا بوون دەسەڵاتیان لە ڕێگەی دوو هێزی دژ بە یەک واتە ئەرتەش و پاسدارەکانەوە بچەسپێنن. ئەرتەش سێبەری پاسدارەکان بوون. بەجێهێشتنی ئەرتەش بە ڕادەیەک زۆر بوو، نزیک بە ٦٠ لەسەدی ئەوانەی پێشتر بەشێک بوون لە ئەرتەشی بەهێزی شاهەنشاهی کە پێشتر ژمارەی ئەندامانی ١٧١٠٠٠ بوو، ئەرتەشیان بەجێهێشت. دەرپەڕاندن، دەرکردن و لەسێدارەدان هۆکارەکانی لەدەستدانی نزیک بە ١٢٠٠٠ سەربازی دیکە بوون. نزیک بە

نیوەی ئەفسەرانی پلە مامناوەنجی (فەرماندە گوردان و فەرماندە تیپ) لەسەر کار لابران و بەمەش توانایی شەڕی ئەرتەش بە تەواوی دابەزی. وەفادارییان بە نیزام هێشتا جێگەی گومان بوو، لەبەر ئەوەی هەتا جووڵای ١٩٨٠ چەندین هەوڵی کودەتا درا، یەکێک لە جیدیترینی ئەم هەوڵی کودەتایانە لە ژوئەنی ١٩٨٠ لە شاری سنووریی کوردستان واتا لە پاوە ڕووی دا. دوودڵییەکی جێگەی لێ تێگەیشتن بە نیسبەت ناردنی هێزی ئەرتەش بۆ کوردستان لە ئارادا بوو. تەنانەت کاتێک ڕێژیم ناردنی هێزی لە بەرانبەر پەرەسەندنی سەرهەڵدانەکان لە ئاپریلی ١٩٨٠دا بە پێویست زانی، دەوڵەت خۆی لە بارودۆخێکدا بینییەوە کە خەریکە لە ئەرتەشێک کەڵک وەردەگرێت کە ناچار بوو بە نیسبەت بێسەروبەرەییەکەی هۆشداری پێ بدات. لەڕاستیدا دەوڵەت ڕووبەڕووی ڕەت کردنەوەی هەندێک لە ئەرتەشییەکان بوویەوە کە ئامادە نەبوون گوندەکانی کوردستان بومباران بکەن یان هێرش بکەنە سەریان. ئەرتەش کە ئیمانێکی قایمی نەبوو، بە شێوەی سروشتی حەزی لە شەڕی نێوخۆیی نەبوو.

کەوابوو سرووشتی بوو ڕوو بکرێتە پاسدارەکان کە لەو خۆبەخشانە پێک دەهات کە لە باری ئایدیۆلۆژیکییەوە هاندەریان هەبوو و بۆ پاراستنی ئاسایشی نێوخۆیی سەریان هەڵدابوو. بەڵام پاسدارەکان، بە دڵنیاییەوە لە سەرەتاوە، ناوەندێکی بەرپرسیارەتیی دیاریان نەبوو. ئەوان وەڵامدەری ئیمام خومەینی (کۆمیتەکانی ئیمام) و ئەو کۆمیتە شیعانە بوون کە لە سەرانسەری وڵات بۆ دابین کردنی دەوڵەتی لۆکاڵیی کاتی و بۆخۆیان دامەزران. هەر دوو هێزەکە زیاتر بە بنەماکەیان کە سەرکەوتنگەرایی شیعە بوو، دەناسرانەوە تا ئەوەی بە لێهاتووییە سەربازی یان مەدەنییەکانیانەوە. ئیدی با هەر نەزم و دیسیپلینیان لەم لاوە ڕاوەستێ. زەحمەتە دامەزراوەگەلێک لەوانە توندڕەوتر وێنا بکەین کە هەم دژی کوردستانی سوننی و هەم دژی ئەرتەش بن. زۆربەی شەڕەکان بە هۆی ئامادەبوونی پرچەکی پاسدارەکانەوە سەریان هەڵدا. تاران نە لە کونترۆڵی پاسدارەکان و نە لە کونترۆڵی ئیمام خومەینیدا بوو. سەرەڕای ئەوەش، ئەوان ئامادە نەبوون وەڵامی داواکارییەکان بۆ لەسەرکارلاچوونیان بدەنەوە.

> هاندەری هەرەسەرەکیی ئەو ڕێژیمە بۆ وتووێژ کەم کردنەوەی ژمارەی ئەو کێشەگەلە بوو کە هەم لە باری نێوخۆیی و هەمیش لە باری دەرەکییەوە ڕووبەڕوویان ببووەوە

٢ هۆکاری سەرنەکەوتنەکە: دووبەرەکی لە نێو کوردەکاندا

دیارە کوردەکانیش بە دەست لاوازبوونیان لەیەکگرتووییدا ئازاریان دەچەشت. گەورەترین حیزب، حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران، ئیدیعای نوێنەرایەتی کردنی خەڵکی کوردستانی دەکرد بەڵام هیچ بارەگایەکی گەورەی لە کاتی شۆڕشەکەدا نەبوو. قاسملوو کە لە نوامبری ١٩٧٨دا گەڕابووەوە وڵات، بە پەلە دەستی کرد بە پەیوەندی گرتن لەگەڵ ئەفسەرە متمانە پێ کراوەکانی خۆی لە تاران و مهاباد و هەروەها لەگەڵ ئەوانەی لە تاراوگە گەڕابوونەوە. هەندێکیان کە پێشتر هەر لە تاران بوون، هەوڵیان دابوو تەشکیلاتی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران بە زیندوویی ڕابگرن. بەڵام ئەمجارە باس باسی وەرێخستنی بزووتنەوەیەکی بەرین بەمەبەستی داواکردنی خودموختاری لەو ڕێژیمە نوێیە بوو کە خەریک بوو شکڵی دەگرت.

حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران

ناچار بوو دەسەڵاتی خۆی لە نێو گێژاوی ڕووداوەکانی پاش شۆڕشدا بچەسپێنێ و هەوڵی دا ئەم کارە لە ڕێگەی دامەزراندنی شووراى گوندەکانەوە بکات. سەرەڕای ئەمەش، ئەم حیزبە بە نیسبەت کونترۆڵی ئەو تووڕەییە باوەی بە دژی پاسداران هاتبووە ئاراوە، بێ دەسەڵات بوو. بۆ نموونە بازرگانێکی بێ هیوا لە پاش یەکەمین زنجیرە تێکهەڵچوونە قورسەکان لە سنە کە نزیک سەد کەس کوژراوی لێ کەوتەوە، وتی «ئەگەر ئەمەش کۆتاییی پێ بێت، ئەودەم نەبوونی ڕێبەریی خۆمانە کە زەربەمان لێدەدا. چاو لە دەورووبەرت بکە. ڕێبەرمان نییە، تەنانەت خراپتریش، هەر کەسێک پێی وایە ڕێبەرە».

خەباتی کوردەکان لە ماوەی ١٨ مانگی چارەنووسسازدا بەدەست نایەکگرتوو بوونەوە دەیناڵاند.

ئەگەر سەرەڕۆیی یەکێک لە کێشەکان بوو، دداننان بە ڕێبەریی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران کێشەیەکی تر بوو. حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران دەیتوانی لەسەر پشتیوانیی هەمەلایەنەی ـ با ناڕێکخراویش بووبێت ـ ناوەندی نەریتیی خۆی لە دەورووبەری مەهاباد و ورمێ حسێب بکات، بەڵام کەمتر دەیتوانی لەسەرلای سەرەوەی باکوور و هەروەها باشووری کوردستان حسێب بکات. لە بەشی باکووریدا ڕووبەڕووی ڕکەبەرایەتیی حیزبی دێموکراتی کوردستانی عێراق بە ڕێبەریی برایانی بارزانی بووبووە کە دەیانویست عەشیرەتە کرمانجەکان بە مەبەستی پشتیوانی لە کۆمارەکە و لە دژی خودموختاریی کوردستان ڕێک بخەن. لە بەشی باشووردا، حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران ڕووبەڕووی کێشەی

> **بەرپرسانی مەدەنی و مەزهەبیی کۆمارەکە لە هەوڵدا بوون دەسەڵاتیان لە ڕێگەی دوو هێزی دژ بە یەک واتە ئەرتەش و پاسدارەکانەوە بچەسپێنن**

کۆمەڵە بووەوە (ڕێکخراوی شۆڕشگێڕی زەحمەتکێشانی کوردستانی ئێران) کە کێشەی ئایدۆلۆژیکییان لەگەڵ حیزبی دێموکرات هەبوو و هەروەک فەداییانی خەڵق کە ئەویش لە کوردستاندا چالاک بوو، ڕقی لە خۆناساندنی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران وەک نوێنەری خەڵکی کوردستان بوو.

کۆمەڵە کە بەو جۆرەی ئەندامانیان ئیدیعایان دەکرد ساڵی ١٩٦٩ لە لایەن گرووپێک خوێندکارەوە لە تاران دامەزرابوو. لە شکستی ئاسانی کومیتەی شۆڕشگێڕی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران بێ هیوا بوو کە ئاکامەکەی دەبووە دەستەوەستانی. لە ڕاستیدا کۆمەڵە لە کۆتایی ١٩٧٨دا بە ئاشکرا خۆی ڕاگەیاند. کۆمەڵە لە ژێر کاریگەریی شۆڕشی چیندا بوو و هیوادار بوو لە ڕێگەی دروست کردنی ئەو کادرانەوە کە دواتر بەمەبەستی پەروەردەکردنی جەماوەر و کردنیان بە شۆڕشخواز، دەگەڕانەوە بۆ ناوەندە سەنعەتی و کشتوکاڵییەکانی کوردستان، لاسایی ئەو شۆڕشە بکاتەوە.

ئەگەرچی ئەوان سووکایەتییان بە ڕێبەرەکانی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران دەکرد و وەکوو «ناسیونالیستە بورژواکان» ناویان دەبردن، بەڵام زۆرێک لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵە بۆخۆیان کوڕەئاغای بنەماڵە گەورەکانی بۆکان، سەقز و سنە بوون، هۆکارەکەشی ئاسان بوو، لەبەر ئەوەی هیچ کەسێک لە توێژی خوارووی کۆمەڵگە هەمان ئەو دەرەتانەی ئەوانی نەبوو کە بچێتە زانکۆ بۆ خوێندن.

کۆمەڵە دەیویست ئامانجی خۆی کە ڕێکخستنی جەماوەر بوو لە ڕێگەی پەروەردەکردن، خزمەتگوزاری و ئەو کلینیکە

لادێییانەوە کە دواتر دایمەزراندن، بەدەست بێنێت. کۆمەڵە بە توندی «ڕێزیۆنیزمی سۆڤیەتی»ی حیزبی توودەی مەحکووم دەکرد و ناسیۆنالیزمی کوردیی بە کورتبینانە ناو دەبرد. ئەو دەیویست دەسەڵات بۆ هەموو کۆمەڵگاکانی ئێران بگەڕێتەوە و دەوڵەتی ناوەندی شکست بخوات. پتر لە ناسیۆنالیزم، ناناوەندگەرایی مەبەستی سەرەکییان بوو. لە ڕوانگەی ئەوانەوە، کوردەکان تەنیا بەشێک بوون لەو پرۆسەیەدا و تەنیا هیوایان دەکرا سەرکەوتنی هاوبەش لەگەڵ شوێنەکانی تری ئێران بێت.

کۆمەڵە لە هیچ شوێنێک بەقەد ناوچەی سنە ـ مەریوان بەهێز نەبوو. ئەوە لە باری مێژووییەوە بەشێکی بۆ ئەوە دەگەڕایەوە کە ژمارەیەکی زۆر لە ئەندامانی ڕێبەریی کۆمەڵە لەو ناوچەیەوە بوون، هەروەها ڕەنگە بەشێکیشی بۆ ئەوە دەگەڕایەوە کە سنە لە شۆڕشە کوردییەکانی پێشوودا بەشداریی نەکردبوو، ئەو شۆڕشانەی کە ناوەندی دەسەڵاتیان لە لای باکوورەوە بوون، بۆ نموونە سەرهەڵدانی سمکۆ و کۆماری مەهاباد. کەوابوو ماکەیەکی وەفاداریی ناوچەییی تێدا بوو.

هەروەها سنە هەمیشە تێکەڵاویی زیاتری لەگەڵ کاروباری پارێزگا فارسە دراوسێکاندا هەبوو و بەمەش زیاتر لە بەردەم ئەو ئایدیۆلۆژییە چینایەتییانەدا خۆی بینیبووەوە کە ڕۆڵێکی گرینگیان لە گرووپەکانی ئۆپۆزیسیۆن لە ئێرانی ناوەندیدا هەبوو. سنە هەروەها مێژوویەکی یەکیەتیی چینایەتیشی هەبوو. لە ١٩١٧و ١٩١٨دا بۆ نموونە، گرووپێک لە بازرگانەکانی چینی خوارەوە لە ژێر کاریگەریی دیموکراتەکان لە شوێنەکانی تری ئێراندا، حیزبی سۆسیال دیموکراتیان دامەزراندبوو. کاتێک قاتوقڕی و برسیەتی لە کوردستاندا گەیشتە لووتکەی، ئەوان کۆنترۆڵی شارەکەیان گرتە دەست و دانەویڵەی کەڵەکەکراویان لە ئەنباری بازرگانە دەوڵەمەندەکان بەتایبەت فەرەجوڵڵا ئاسەف دەرهێنا و دابەشیان کرد. ئەوان دەستبەجێ لە لایەن ئەو ئاغا و مەلایانەوە کە دەمڕاستی تاران بوون، دەرکران.

سەرەڕای ئەمەش، تۆوەکە چێنرابوو. لە سەرەتای ١٩٢٠دا، حیزبی سۆسیالیست لقێکی لە سنە کردەوە کە تا هەڵوەشاندنەوەی پارتەکە لە ١٩٢٦دا بەردەوام بوو. لایەنگرییان لە کۆمەڵگای یەکسان لە کردەوەدا بوو بە هۆی نوێ کردنەوەی بەرخۆدان لە دژی ئاغا و خاوەن مڵکەکان. لە ئاکامدا، توودە زیاتر لە سنە چالاک بوو تا شوێنەکانی تری کوردستان. هەر بۆیە، کاتێک لە بەهاری١٩٧٩دا، حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران نەیتوانی پشتیوانی لەوانە بکات کە شەڕی پاسدارانیان لە سنە و مەریواندا دەکرد، کۆمەڵە و فیداییەکان بەپەلە بوون لە مەحکووم کردنیدا و کۆمەڵە لەو ناوچەیەدا خۆی کرد بە حیزبی سەرەکی.

لە کۆتاییدا، کۆمەڵە بۆ زۆر کەس لە ناوچەکە سەرنجڕاکێشتر بوو چونکە وا دەردەکەوت کە دیموکراتیکترە. کۆمیتە ناوەندییەکەی هاوکاریی شانە نیوەخودموختارەکانی دەکرد، بەڵام ئیزنیشی بەوە دەدا کە زیاتر بڕیاردانەکان لۆکاڵی بن. هەموو کەس ئەو هەستەی بەرامبەر حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران نەبوو، سەرەڕای تەشکیلاتە لۆکاڵییەکانی. لە سنە، حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران پێگەیەکی کەم بەڵام چالاکی هەبوو، بەڵام بە ناردنی کەسێکی مهابادی وەکوو کارگێڕ بۆ سنە و دیاری نەکردنی کەسێک لە خودی شارەکە، ئەو ڕوانگەیەی بەنیسبەت خۆی بەهێزتر کرد کە دەیگوت خۆی بە جیاواز و سەرتر دەزانێ.

کۆمەڵە کەمتر لە حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران ئامادەی سازش لەگەڵ تاران بوو و زیاتر لە حیزبی دیموکرات سوور

بوو لەسەر درێژەدانی شەڕ. ئەمە بێ ئەملاوئەولا پێگـەی کوردەکانی لە وتووێژدا لاواز کرد. لە نوامبری ١٩٧٩دا، کاتێک حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران ئاگربڕێکی لەگەڵ دەوڵەت قەبووڵ کرد کە پێشزەمینەی وتووێژەکان بوو، هەوڵەکانی بە هۆی هێرشـە بەردەوامەکانی کۆمەڵە بۆ سـەر هێزەکانی دەوڵەت تووشـی کێشە بوو. کۆمەڵە ڕەشـبین بوو و مانگێکی خایاند تا قەناعەتی پێ بهێنرێت بە شێوەیەکی نابەدڵی ئامادەی وتووێژەکان بێت. کاتێک لە دیسـامبردا وتووێژەکان شکسـتیان خوارد، کۆمەڵە گەڕایەوە مەیدانی شەڕ. ئەم ڕێکخراوە ڕەدی کردەوە کە لە هەوڵی ئاگربڕی دواتر لە ژوئەنی ١٩٨٠دا بەشـداری بکات و بەمەش پشـتیوانییەکی زیاتـری لە نێـو جەماوەری ڕەشبین و لەسەر حەسێبی حیزبی دێموکرات بەدەست هێنا.

دواتر ناوچە «پارێزگاخواز»ەکانیش هەبوو کـە هەندێک ئاغا و شـێخ و خاوەن مڵکیان تێدا بوو کە هێشـتا ژمارەیەک پێڕەوی هەژار و هاوکات پرشوبڵاویان هەبوو. یەک دوو ئاغا، بەتایبەت کوڕی سمکۆ، تاهیرخان، هەوڵی دا لەو ئاژاوەی لە کۆتایی ١٩٧٨دا لە کوردستان هەبوو، کەڵکئـاژۆ وەربگرێت و خۆی بکاتەوە سـەرۆک. ژمارەیەکی تر ئاژاوەکەیان قووڵتر کرد کاتێک ویسـتیان دەسـت بەسـەر ئەو زەوییانەدا بگرنەوە کە لە ڕیفۆرمی ١٩٦٠ەکاندا لەدەسـتیان دابوو. ژمارەیەک کە بەداخ بوون بۆ لەدەسـتدانی ڕێژیمی پێشوو، هیواداربوون بە ژێنێـراڵ پالیزبانی کورد پەیوەسـت بن، ژێنێراڵێک کە فەرمانداری گشـتیی کرماشان بـوو و هەڕەشـەی کردبـوو کە بە سـوپای سەربازییەوە لە عێراقەوە دەگەڕێتەوە ئێران.

ڕێژیمی نوێ بـەدوای یارمەتـی لە نێو ئەو کوردانەدا دەگـەڕا کە هاوکاریی ڕێژیمی شایان کردبوو، بەو پێشگریمانەیەوە کە ئەوان بەستراونەتەوە بە ناوەندەوە بەبێ ئەوەی جۆری ڕێژیمەکەیان بۆ گرینگ بێت. لە عێراقیشـدا، ژمارەیەک بەشـی عەشـیرەیی هەبوون کە ڕەنگە بە هۆی ڕکابەرانی خۆجێیی خۆیانەوە بووبێـت، لە بنەڕەتـدا دەیانویسـت لایەنی دەوڵەتەکـە بگرن، بۆ نموونە پێڕەوانی حاجی جەواهیـر لە دۆڵـی مەرگەوەڕ. دیسـانیش پێشبینی کردنی سیاسەتی ئاغایەک هەمیشە ئاسـان نەبـوو. بۆ نموونـە، تاهیـر خان لە باکوور لە سـەرەتادا شەڕی لەگەڵ ئەرتەشی ناوچەکـە و ژاندارمێری کرد بـەو هیوایەی خۆی دامەزرێنێت، بەڵام لە جولای ١٩٧٩دا بە شـێوەیەکی نابەدڵـی ناچار بـوو داوا لە حیزبی دێموکراتی کوردسـتانی ئێران بکات بگاتە فریای، شتێک کە بە زەحمەت پێگەی سەرۆکایەتیی ناوبراوی لە نێو خەڵکی ئاسایی عەشـیرەکەی بەهێـز دەکـرد. دواتـر بووە هاوپەیمانـی بارزانییەکان، تۆکمەترین هێزی عەشـیرەگەرای باکووری کوردستانی ئێران، ئەو هێزەی کە تاهیرخان مێژووی پەیوەندیی بنەماڵەییی لەگەڵی هەبوو و بەمەش خۆی لە بەرەی دەوڵەت بـە دژی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران بینییەوە. سەرەڕای ئەمەش، ژمارەیەک لە خزمانی عەبدووی شکاک دژی تاران جەنگین.

هەروەهـا یەک دوو کەسـیش بوون کە بە هۆی باوەڕیانەوە پشـتیوانییان لە حیزبی دێموکراتـی کوردسـتانی ئێـران کـرد. بۆ نموونە، سـەنار، سەرۆکی شـکاکی مامەندی ڕابردوویەکی درێژی لە ناسـیۆنالیزمدا هەبوو. سـەنار بە هیچ جـۆر دۆسـتی بارزانییەکان نەبوو، لەبەر ئەوەی مەلا مسـتەفا لە ١٩٦٧دا سـەناری کە بۆ کومیتەی شۆڕشـی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران خەباتی دەکرد، دەستبەسـەری کردبـوو و تەحویلی شـای دابووەوە. سـەنار شانسـی هەبوو کـە تەنیا زیندانـی کرابوو. دوابەدوای ڕووخانی ڕێژیمی شا، سەنار بە بزووتنەوەکە پەیوەست بووەوە و لە فێوریەی ١٩٨٠دا وەکوو ئەندامی کۆمیتەی ناوەندیی حیزبـی دێموکراتی کوردسـتانی

ئێران هەڵبژێردرا. لە هاوینی ئەو ساڵەدا، ئەو دژی زۆرێک لە ئەندامانی بنەماڵەی خۆی ڕاوەستا و تاقە ڕێگەی ئاسنی ئێران بۆ تورکیە و ئورووپای کە لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی ئەو و بە دۆڵی قوتووردا تێدەپەڕی، لە نێو برد.

یەکێک لە بەرچاوترینی ئەو کەسانەی کە تاران بۆ لای خۆی ڕایکێشابوو، مەلایەکی پایەبەرزی سوننی، ئەحمەد موفتی زادە بوو. موفتی زادە لە حەفتاکاندا مەکتەبی قورئانی لە شاری سنە دامەزراندبوو و یەکێک لە لایەنگرانی مافی کولتووریی کوردەکان بوو. ئەو لە ماوەی خولی یەکەمی شەڕی قورسی سنە لە مارسی ١٩٧٩دا، بە دڵنیاییەکی زۆرەوە بۆ زەربەلێدان لە کەسایەتیی مەلای خۆشناوی مهاباد، شێخ عێزەددین حوسێنی (بەگشتی بە شێخ بانگ دەکرا) کە ببووە ناوەندی سەرنج بۆ بەرخۆدانی کوردی، هاتە مەیدانەکەوە. ئەگەرچی موفتی زادە پێشتر لەگەڵ چالاکانی کورد پەیوەندیی هەببوو، بەڵام بە زۆری وەکوو کەسێکی دواکەوتوو سەیر دەکرا. ئەمەش پێگەی ناوبراوی لای خەڵکی شار کە هەستی شۆڕشگێڕییان بەهێز بوو، لاواز کردبوو. شێخ عێزەدین، موفتی زادەی بە کەسێک ناوبرد کە «خودموختاریی دەوێ، بەڵام هیچ ئیدەیەکی لە بارەی مانای خودموختارییەوە نییە»، پێناسەکردنێک کە دەربڕی هەستی جێی پەسندی جەماوەر بوو. لەو ماوەیەدا، موفتی زادە ناچار بوو لەبەر ئاسایشی گیانی خۆی، سنە بەجێ بهێڵێ.

تویژی ئایینی کە موفتی زادە نوێنگەیەکی تەواوی بوو، بەرەو پارێزکاری دەکشان. بەڵام هەمیشە دەگمەنەکانیش هەبوون. شێخ عێزەددین ناسراوترین مەلای چەپگەرا بوو، بەڵام چەندین کەسی تریش لە پرسە نەتەوەیی و کۆمەڵایەتییەکاندا لایەنی لیبراڵ یان چەپیان گرت. لەوانەش دوو کەس کە پێشتر پێشبینیی ڕیفۆرمی زەوی لە ١٩٦٠ـەکانیاندا کردبوو و گوندەکانی خۆیانیان دابووە دەست دانیشتووانیان و هانی خوێندنی ژنان لە قوتابخانە دەوڵەتییەکانیان دابوو. هەر بۆیە، گەر هەڵوێستی لیبراڵانەی ژمارەیەک لە مەلاکان نەبوایە، دەکرا خەڵکی ئاسایی زیاتر بە مارکسیزمی توندڕەوی کۆمەڵە بشڵەژایەتن.

مەلای دیکە هەبوون کە بەختی خۆیان لە شوێنی دیکەدا دەبینییەوە. برای شێخ عێزەدین حوسێنی، جەلال، بە مەبەستی وەڕێ خستنی میلیشیایەکی سوننی پارێزکار بە ناوی «خەبات» بە دژی تاران و کۆمەڵە و حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران، چەکوچۆڵی لە سەدام حسێن وەرگرت.

> ڕێژیمی نوێ بەدوای یارمەتی لە نێو ئەو کوردانەدا دەگەڕا کە هاوکاریی ڕێژیمی شایان کردبوو، بەو پێشگریمانەیەوە کە ئەوان بەستراونەتەوە بە ناوەندەوە بەبێ ئەوەی جۆری ڕێژیمەکەیان بۆ گرینگ بێت

بۆ زۆرێک لە چینی کۆنی خاوەن ملک، دارمانی ڕێژیمە شاهەنشاهییەکە دەرەتانێک بوو بۆ دەستبەسەرداگرتنەوەی ئەو زەوییانەیان کە دوابەدوای شۆڕشی سپی بەسەر وەرزێرەکاندا دابەش کرابوون، یان لانیکەم دەیانویست کرێی ئەو زەوییانە وەربگرن کە نەیاندەتوانی بەدەستیان بهێننەوە. لەشوێنی تر، وەرزێرەکان بە مەبەستی خاوەن بوونی ئەو زەوییانەی کە پێیان وابوو لەسەریان فێڵیان لێ کراوە، یاسایان گرتە دەست خۆیان. ئەمە لە هیچ شوێنێک ئەوەندەی مەریوان زەق نەبوو، لەو شوێنەی کە پەیوەندیی خاوەن ملک ـ وەرزێر زۆر ناوزراو بوو. کۆمەڵە لەراستیدا پشتیوانیی کرد و لە شەڕی دژە چینی خاوەن ملک، ڕێبەرایەتیی وەرزێرەکانی کرد. کاتێک وەرزێرە تووڕەکان لە جوولای ١٩٧٩دا بەرەو کۆمیتەی ئیمام ڕێپێوانیان

کرد و داوای «دەرکردنی ماکە فیۆداڵەکانیان» کـرد، هیچ دژوار نەبوو بۆ خـاوەن مڵکەکان کە کۆمیتەکە بهێننە سـەر ئەو قەناعەتە کە فیۆدالیزمەکەی ئەوان بەڕوونی لە کۆمۆنیزمی کۆمەڵە باشترە.

هـەر بۆیـە، ئەگەرچـی دامـەزراوە لۆکاڵییەکانی دەوڵەت لە بنەمادا لە زۆر بەشی ئێراندا پشتیوانییان لە وەرزێڕەکان دەکرد، لە مەریوان پرسەکە جیاواز بوو، کێشمەکێشێکی چینایەتـی لـە ئاسـتی خۆجێیی لەسـەر پرسـی زەوی و زار هەر لە سـەرەتاکەیەوە بووە پرسـێکی نەتەوەیی کە بە شـێوەیەکی جیـددی زەبری لـە پەیوەندییەکانی خەڵک لەگـەڵ تاران دا. ماوەیەکی پێ چوو تا ڕێژیم بە تێگەیشـتنێکی پترەوە ڕووبەڕووی پرسی زەوی و زار ببێتـەوە ـ واتـە پاش ئەوەی لە سەرتاسـەری ئێران بە شێوەیەکی نادرووست مامەڵەی لەگەڵ پرسەکە کردبوو.

کۆمەڵە هەڵوێستێکی توندڕەوانەی لەسەر پرسـی زەوی و زار بە لایەنگریی وەرزێڕەکان گرتـە بەر، بەتایبەت لە دەوروبەری مەریوان و سـنە. ئەم سیاسـەتەی لـە دەوروبەری بۆکان لەو شوێنەی کە خزمە دێبوکرییەکانی ڕێبەرایەتیـی کۆمەڵە دەژیـان، کەمتر پێڕەو دەکـرد. حیزبـی دێموکراتی کوردسـتانی ئێرانیش سـوودی لە ڕیفۆرمی کۆمەڵایەتی ـ ئابووریی سوسیالیسـتی برد. کاتێک ئاغاکانی دەوروبـەری ورمـێ و مهابـاد هەوڵیان دا ماڵیاتی باو (نەنووسراو لەیاسادا) بەسەر خەڵکدا ببرنەوە، حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران ناچـاری کـردن واز لە هەوڵەکانیـان بێنن. دیسـانیش حیزبـی دێموکرات دەیویسـت خۆی لـەو جـۆرە ڕووبەڕووبوونەوەیە نەدات کە کۆمەڵە دەیویسـت. حیزبـی دێموکرات دەیویست پشـتیوانیی عەشیرەتەکان بۆ لای ڕوانگـەی خۆی ڕاکێشـێ، نـەک بە هۆی جیاوازی بیروبۆچوونەوە تووشی تێکهەڵچوون بێت لەگەڵیان. سەرەڕای ئەمەش، پرۆسەیەکی سروشتیی دووبەرەکی سازبوون لە ئارادا بوو، ئاغـاکان داوای یارمەتییـان لە بەرپرسـانی حکوومی دەکـرد و وەرزێـڕەکان ڕوویان لە کۆمەڵە یان حیزبی دێموکرات دەکرد.

لـە کۆتاییـدا، ڕێژیـم هاوکاریی هێزی بارزانییـەکان لە نێـو کرمانجەکانی ناوچەی باکووری کوردسـتانی ڕۆژهەڵاتی بەدەسـت هێنا تـا ناوچەکانی نزیک لە سـنوور لەژێر دەسـتی حیزبـی دێموکراتی کوردسـتانی ئێـران دەربهێنـێ و ئاغا کورمانجـەکان بە قەناعەت بگەیەنێت کە لە حیزبی دێموکراتی کوردسـتانی ئێران کە لـە ڕووی یەکیەتیی زاراوەییـەوە زیاتر سـوننییەکان ڕۆڵیان تێدا دەگێـڕا، دوور بکەونـەوە. بارزانییـەکان بەو جۆرەی هاوکاریـی پەهلەوییەکانیان کردبوو، هاوکاریی کۆماری ئیسلامییان کرد. سەرەڕای ئەمەش، زۆربەی ئـەو ئاغایانە هەوڵیان دا لە دەرەوەی کێشـەکەدا بمێننەوە، دەیانویست دەدان بە دەسەڵاتی تاراندا بێنن و بەمەش کەم تا زۆر سـەربەخۆ بمێننـەوە، بەڵام بەکردەوە نەکەونە نێو شەڕەکەی کوردستانەوە.

تێڕوانینی کۆمارەکە بەرامبەر کوردەکان

ڕێژیمـە نوێیەکـە بـە نیگەرانییـەوە لـە سەرهەڵدانی ناسیونالیزمی کوردییان دەڕوانی. کەمینە نافارسـەکانی ئێران بەسـەریەکەوە نزیک بە نیوەی حەشـیمەتی ئێرانیان پێک دەهێنـا. لە ڕۆژە سـەرەتاکاندا و لەو کاتەی کە ڕێژیم لە خۆی دڵنیا نەبوو، ئەو ترسـەی هەبوو کە پاشەکشە بەرامبەر کوردەکان دواتر داواکاریی گرووپەکانی تریشـی بەدوادا بێت. ئەم کەمینانە لەمبەر و ئەوبەری سنوورەکانی ئێرانـدا نیشـتەجێ بـوون، کـوردەکان و عەرەبەکان لە سـنووری عێراق، ئازەرییەکان و تورکەمەنـەکان لە سـنوورەکانی تورکیە و سـۆڤیەتدا و بەلووچەکانیش لەسەر سنووری ئەفغانسـتان و پاکسـتان. لە سـێ نموونەدا (کوردەکان، تورکەمەنـەکان و بەلووچەکان)،

هەستی نزیکایەتی لەگەڵ ئەوبەر سنوور بە هۆی ئەوەی کەمینەی سوننیش بوون لە ئێراندا، زیاتر بوو.

لای کوردەکان، سەرنجراکێشیی کەڵک وەرگرتن لە مەترسیی دەرەکی زیاتر وەک کارتی گوشار بوو تا ئەوەی بڵێین لە ترسی حکوومەت ناچار بووبێتن دەست بۆ ئەو کارتە ببەن. لە مارسی ١٩٧٩دا، غەنی بلووریان (کە لە دیسامبردا پاش ٢٥ ساڵ بەند بوون، ئازاد کرابوو) لە لێکدانەوەیەکی خێرادا وتی «ئەگەر ئەم دەوڵەتە شۆڕشگێڕە قەبووڵی بکات مافی نەتەوایەتی بە خەڵکی کورد بدات، ئەوکات زۆر ئاسان دەبێت بەرگری لە سنوورەکانی ئێران لە بەرامبەر هێرشی دەرەکیدا بکرێت. بەڵام گەر ئەم کارە نەکات، هەندێ هێزی دەرەکی دەتوانن کەڵکئاژۆ لە هەستی خەڵکی کورد وەربگرن». هەڕەشەکە هەڵەی تێدا نەبوو. هەر جۆرێک بێت، پرسی کورد تارانی بە تەواوی تووشی دڵەڕاوکێ کردبوو، لەبەر ئەوەی وەبیرهێنەرەوەی سمکۆ، مهاباد و ئەوکاتە بوو کە عێراق ئیزنی دابوو جیابیرە کوردەکان وەکوو خاڵی هێرش بردن کەڵک لە خاکەکەی وەربگرن.

کەوابوو، ئەو «خودموختاری»یەی کوردەکان دەیانویست، لای تاران لە «جیاییخوازی» دەچوو. بۆ نموونە، کاتێک لە جولای و ئاگۆستی ١٩٧٩ لە مەریوان و سنە لەسەر پرسی مڵکداری شەڕ گەڵگیرسا، سەرۆکوەزیران بازرگان وتی: «ئەوان [کوردەکان] هەر خودموختارییان ناوێ، ئەوان دەیانەوێ لە ئێران جیا ببنەوە»، ئەمە سەرەڕای ئەوەش ڕێبەرایەتیی کورد وریا بوون لەسەر شی کردنەوەی ئەو ڕاستییەی کە داواکارییەکەیان بۆ خودموختاری، وەها لێکەوتەیەکی بەدوادا نەبێت. لە ڕاستیدا، لە ڕوانگەی قاسملووەوە «ئەوە دواکەوتووەکان بوون کە لە بارەی جیابوونەوەوە هاواریان دەکرد. چەپی کوردی خودموختارییەکی بیاتنەرانەیان دەویست». بەڵام ڕوانگەی تاران بەنیسبەت کوردەکان نەدەسڕایەوە: ئەوان سەربەخۆییخواز بوون و سەربەخۆییخواز دەمانەوە.

کوردەکان ڕووبەڕووی بەربەستێکی تر بوونەوە، بەربەستێک کە هەم لایەنی کردەوەیی هەبوو و هەم لایەنی ئایدیۆلۆژیکی. ئەوەش ئەو جیاکارییە مەزهەبییە بوو کە زۆربەی کوردەکانی وەکوو کەمینەی سوننی لە سەرزەمینی شیعەدا دەناساند. لە ئاستی کردەییدا، پەیوەندیی کوردە سوننییەکان لەگەڵ دراوسێ شیعە نەکوردەکانیان بە شێوەی نەریتی لاواز بوو و هەندێ جاریش توندوتیژی لە نێوانیاندا هەڵایساوە. ئێستا ڕژێم، توندڕەوە شیعەکان لە فۆرمی کۆمیتەکانی ئیمام و پاسداراندا دەنێرێ تا کوردستان کۆنترۆڵ بکەن، کە پێشبینی دەکرا جێگرەوەی ئەو وەزعە هەر شەڕی چەکداری لە نزیک بە هەموو شارەکانی کوردستاندا دەبێت: مەریوان، سنە، سەقز، بانە، پاوە و هتد. پاش یەکەمین دەوری شەڕەکان لە سنە، تاران بە دیاری کردنی بەرپرسێکی باڵای شیعە، ئایەتوڵڵا حوجەتولئیسلام سەفدەری بە فەرماندەریی پادگانی پاسداران لە شارەکە، زیاتر هەستی خەڵکەکەی بریندار کرد.

جیددیترین شەڕ لە نەغەدە ڕووی دا، شارێک کە دانیشتووانەکەی تێکەڵاو بوون. لە کۆتاییەکانی ئاوریلی ١٩٧٩دا، حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران کۆبوونەوەیەکی بەرینی لە ستادیۆمێکی فووتباڵ کە لە بەشی ئازەری نشینی شارەکەدا هەڵکەوتبوو، ڕێکخست. کومیتەی خۆجێیی ئازەرییەکان داوای لە حیزبی دیموکرات کرد کە کۆبوونەوەکە لە شوێنێکی تر بگرێت تا پێش بە دنەدرانی کەسانێک بگیرێت. حیزبی دیموکرات نەتەنیا ئەم داواکارییەی ڕەت کردەوە بەڵکوو ژمارەیەک لە گرووپەکانی حیزبی دیموکرات بە چەکەوە گەیشتنە

شوێنەکە. کاتێک باندە ئازەرییەکان دەستیان کرد بە تالانی گونـدە کوردییەکان، لانیکەم ٢٠٠ کەس کوژران و نزیک بە ٢٠٠٠ کەس ئاوارە بوون.

کـوردە شـیعەکان لە باشـووری سـنە هەسـتێکی جیاواز لـە برا سـوننییەکانیان بەنیسبەت شۆڕشی ئیسلامی هەبوو. ئەوانەی پارێزگای کرماشـان وتیان هیچ ئۆگرییەکیان بە خودموختـاری نییە. ئەوان لـە بنەڕەتدا دەیانویسـت هەر جۆرێک بێت بەشـێک لە کۆماری شیعە بمێننەوە و ڕێژیمیش لە کاتی وەرگرتنی ئەندام لە نێوانیاندا وەک «پێشمەرگە موسـولمان» بۆ شـەڕ دژی ناسـیۆنالیزم و چەپەکان لە ناوچە باکوورییەکانی سەرووبانەوە کێشەیەکی ئەوتۆی نەبوو. لە ١٩٧٩دا، کوردە سوننی و شـیعەکان لەو گوندانەی پارێزگای کوردسـتان کە پێکەوە دەژیـان، بە کردەوە تووشی شەڕە تەقە لەگەڵ یەکتر بوون.

ئەوە لە ئاسـتی ئایدیۆلۆژیکییەوە بوو کە داهاتـووی کوردەکان بـۆ خۆبەڕێوەبەری بە جیددی تاریک و لێڵ بـوو. خومەینی پێش لە بەدەسەڵات گەیشتنی هیچکات بۆچوونی خۆی لە بـارەی کەمایەتییە ئێتنیکییەکانەوە دەرنەبڕیبـوو، ئەمـە سـەرەڕای نووسـینە بەربڵاوەکانـی لە بارەی پرسـە کۆمەڵایەتی، ئایینی، ئابووری و سیاسییەکانەوە. ڕەنگە ئەو هەر بیری لێ نەکردبێتەوە. سەرەڕای ئەمەش، کێشەکانی بەردەم ئێرانی شۆڕشگێر دەرەتانی پێویستی بۆ دەربڕینی بۆچوونی لەم بارەیەوە بـە ناوبراو دا. نیگەرانیـی بنەڕەتی خومەینی سـتراتیژیک بوو. ئەمە بۆ شـێخ عێزەددین حوسـێنی لەیەکەمین کۆبوونـەوەی لەگەڵ خومەینـی لـە ئاوریلـی ١٩٧٩ ڕوون بوو: «کاتێک ئەویم بەجێ دەهێشت،] خومەینی[گۆشـەیەک لە عەباکەمی گـرت و پێی وتم: ئەوەی داوات لێ دەکەم ئاسایشی کوردستانە»، منیش گۆشـەیەک لە عەباکەیم گرت و وتم: «ئـەوەی من داوات لێ دەکەم خودموختاریی کوردستانە». لە مانگە سەرەتاییەکاندا، خومەینی دەیویسـت ئێزن بە دەوڵەت بـدات لەگەڵ کوردەکان لەسـەر داواکاریـی خودموختاری وتووێژ بکات. وەک سـەرۆکوەزیران بازرگان وتی (ئەگەرچـی ڕوانگەی خـودی بازرگان لە بـارەی خودموختارییەوە زۆر بەرتەسـک بوو): «ئێمە دەمانویسـت لەگـەڵ کوردەکان بگەینە ڕێککەوتنێـک، ئەگەرچی لەگەڵ ئەو ڕادیکاڵانە مامەڵەمان دەکرد کە تا ڕادەیەکی زۆر توندڕەو بـوون. ئێمە وتمان «ئێزنیان پێ بدەن ئەوە هەڵبژێرن کە دەیانهەوێ». کاتێک ئەوان دەسـتیان کرد بە قسەکردن لە بارەی خودموختارییەوە، ئێمە تەنانەت ئەوەشـمان قەبووڵ کرد.»

ڕەشنووسی یاسـای بنەڕەتیی ئیسلامی لە ژوئەنی ١٩٧٩دا بـڵاو کرایەوە، ئەگەرچی پێشـنیاری خودموختاریی تێدا نەبوو، بەڵام بەڵێنـی دەدا کـە «فارسـەکان، تورکەکان، کـوردەکان، عەرەبـەکان، بەلووچـەکان و تورکەمەنـەکان و ئەوانـی تـر مافـی وەک یەکیان دەبێت». ئەو ڕەشنووسـە تەنانەت ئەو دۆکتۆرینەی تێدا نەبوو کـە دواتر پێی زیاد کرا و باسی دەوڵەتێکی دەکرد بە ڕێبەرایەتیی ڕێبەرێکی باڵای مەعنەوی (ویلایەتی فەقیە). خومەینی دەیویست ئێزن بدات ڕەشنووسەکە ڕاسـتەوخۆ بچێتـە بـەردەم ڕیفراندۆمـی خەڵکەوە. ئـەوە بازرگان و بەنیسـەدر بوون کە بە شـێوەیەکی کارەساتهێنەر پێداگرییان لەسـەر ئەوە کردبوو کە ڕەشنووسەکە دەبێ بدرێتە دەسـت شـوورایەکی هەڵبژێردراوی یاسـای بنەڕەتییەوە و ئەوان پێداچوونەوەی پێدا بکەن. ئەوان هیچ لەوە تێنەدەگەیشـتن کـە ئـەم کارە دەبێتـە کردنـەوەی دەرگا بـۆ مەلا ڕادیکاڵـەکان. لە بەرامبـەردا، ئەوە ئایەتوڵـڵا عەلی ئەکبەری ڕەفسـەنجانی بوو کە هۆشـداریی پێدان و وتی «پێتان وایە کێ بۆ شوورای یاسای بنەڕەتی هەڵدەبژێردرێت؟ مشتێک بێ مێشک و بناژۆخوازی دەمارگرژ،

ئەوانە وەها زەبرێک لە ڕەشنووسەکە دەدەن کە لە کۆکردنەوەیان پەشیمان دەبنەوە».

دەرکەوت هەر وای لێهات. ٧٧ ئەندامی شووڕای کارناسان هەڵبژێردران و لە ئاگۆستدا کۆ کرانەوە، ٥٥ کەسیان مەلا بوون.

بۆ ئەم بناژۆخوازانە دژوار نەبوو کە هەوڵ بدەن خومەینی بۆچوونی لە بارەی ڕەشنووسەکەوە بگۆڕێت. لە نوامبەردا، خومەینی باسی کرد کە بۆچی هەر جۆرە ئاماژەیەک بە کەمایەتییە ئێتنیکییەکان لا برا: «هەندێ جار وشەی کەمینەکان بۆ ئاماژە بە خەڵکانێک وەک کوردەکان، لورەکان، تورکەکان، فارسەکان و بەلووچەکان و هتد بەکار دەچێت. ئەم خەڵکانە نابێ بە کەمینە ناوببرێن، چونکە ئەم چەمکە ئەو گریمانەی تێدایە کە جیاوازییەک لە نێوان ئەم برایانەدا هەیە. لە ئیسلامدا، وەها جیاوازییەک هیچ جێگایەکی نییە. هیچ جیاوازییەک لە نێوان ئەو موسوڵمانانە نییە کە بە زمانی جیاواز قسە دەکەن، بۆ نموونە، عەرەبەکان و فارسەکان. ئەگەری ئەوە زۆرە کە وەها کێشەگەلێک لە لایەن ئەو کەسانەوە دروست کرابێت کە حەز ناکەن وڵاتە موسوڵمانەکان یەکگرتوو بن ... ئەوان کێشەی ناسیۆنالیزم، پان ـ ئێرانیزم، پان ـ تورکیزم و ئەو جۆرە ئیزمگەلەیان دروست کردووە کە بە دژی هزری ئیسلامییە. بەرنامەیان لەنێوبردنی ئیسلام و فەلسەفەی ئیسلامییە.»

هەر بۆیە، تەنانەت باس کردن لە کەمایەتییە ئێتنیکییەکان لە چوارچێوەی ئیسلامدا دژایەتییەک بوو بەرامبەر ئایینی ڕاستەقینە.

ئەگەر کوردەکان نەدەکرا وەکوو کەمینەیەکی ئێتنیکی بە جیاواز لە قەڵەم بدرێن، ئەوا زۆرینەیان دەکرا بانگەشە بۆ پێگەی کەمایەتیی خۆیان وەک سوونی بکەن. هیچ گومانێک لە جیاوازی و پێگەی نزمتریان لە دەوڵەتێکی شیعەدا نەبوو، ڕاست ئاوێنەی ئەو بارودۆخە بوون کە شیعەکان لە عەرەبستانی سعوودی و وڵاتانی عەرەبیی دیکە هەیانبوو. ئەوان خەڵکی ئاسایی بوون (ئۆمە)، لە بەرامبەردا شیعەکان خەڵکی تایبەت (خاسە) بوون. سەرەڕای ئەمەش کاتێک ڕەشنووسی سەرەکیی یاسای بنەڕەتی بە ناوهێنان، چوار لقی شەریعەتی سوونیی بە فەرمی ناسی، دوارەشنووس ئەو ناوانەشی داخست و پێداگریی لەسەر سروشتی شیعەی حکوومەتەکە کرد و بەو پێیە پێویست بوو بەرپرسانی باڵای حکوومی، سەرکۆمار و سەرۆکوەزیران، شیعە بن.

ئەگەر ئەوان هیچ شوناسێکیان نەبوو، نە کورد و نە سوونی، کەوابوو هیچ مانای نەبوو دەنگ بەیاسای بنەڕەتی بدەن. بۆیە کوردەکان تا ڕادەیەک بە یەکدەنگ و وێکرا خۆیان لە دەنگدان پاراست و لەو شوێنانەی دەنگدان بەڕێوە دەچوو، سندووقەکانی دەنگدانیان سووتاند. تەنیا کوردە شیعەکانی کرماشان بەشداریيان تێدا کرد. لە ژانویەی ١٩٨٠دا، خومەینی بە شێوەیەکی گونجاو نەرمیی نواند و بەڵێنی دەستکاری کردنی یاسای بنەڕەتی لە پێناو گەرەنتی کردنی عیبادەتی مەزهەبی سوونی لەو شوێنانەی زۆرینەیان سوونی بوون، دا. دیسانیش وەها دەستکاری کردنێک چاوەڕوان کراو نەبوو و کوردەکان ئەوەیان بە داوێک لێکدەدایەوە بۆ بەشداری کردنیان لە هەڵبژاردنەکانی سەرکۆماریدا.

هەر لە سەرەتاوە، شێخ عیزەددین حوسێنی وەها پێناسەیەکی بۆ ناسیۆنالیزمی کوردی کردبوو کە لەگەڵ ئاییندا بێتەوە ئەویش لە پێناو بەرپەرچدانەوەی ناڕوونییەکانی ڕژێمە نوێیەکە. وەکوو لیبراڵێکی مەزهەبی و چەپگەرایەک، ناوبراو زیاتر لەگەڵ کۆمەڵە دەگونجا تا لەگەڵ حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران و بەمەش ببووە مەلایەکی نائاساییی سوونی. سەرەڕای بۆچوونە جێی گەنگەشەکانیشی، ستاندارەدە

تاکەکەسییە جیاوازەکانی، گەرەنتیکەری ڕێزێکی جەماوەری بۆ شێخ بوو. کەوابوو، شێخ بەپێی هەڵوێستە تاکەکەسی، مەعنەوی و ناسیۆنالیستییەکانی، کاندیدایەکی سروشتی بوو بۆ پڕکردنەوەی بۆشاییی ڕێبەرایەتی لە مهاباد لە پاش دارمانی ڕێژیمی پەهلەوی.

شێخ عێزەددین دۆکتۆرینی ویلایەتی فەقیهـ و بەم پێیەش لە کردەوەدا خودی خومەینی و شوورای نیگابانی بە قسەکانی ڕەت دەکردەوە. ئەو دەیگوت:

«ئەوەی هەمانە دەوڵەتێکی ئایینی نییە، بەڵکوو دیکتاتۆرییەکە لە ژێر ناوی ئیسلامدا ... ڕۆڵی مەلا دەبێ ڕێنمایی بێت لە ناساندنی خودادا. هەندێ مەلای شیعەشمان هەیە کە بەرپەرچی تێڕوانینی خومەینی بەنیسبەت فەقیهـ دەدەنەوە. ئەمە ڕێژیمێکی ئیسلامی نییە ... هەر جۆرە ڕێژیمێکی ئایینی، دیکتاتۆری لێ دەکەوێتەوە و ئایینیش دەبێتە ئامرازێکی لێدان، لەسێدارەدان و کوشتن بە ناوی خوا.»

ئەگەری ئەوە لە ئارادا نەبوو کە خومەینی لە وەها ڕەخنەیەک ببوورێت یان لەبیری بچێت. دیسانیش شێخ زیاتریشی وەسەر نا:

«من باوەڕم بە جیایی دین و دەوڵەت هەیە. هەر کاتێک دەوڵەتێکی ئایینی دامەزرێت، ئەوە چەقبەستوو و دژی دێموکراسییە. دەوڵەت دەبێ ئیزن بە دێموکراسی و جیاوازیی سیاسی لە نێو کۆمەڵگادا بدات.»

وەها بۆچوونگەلێک دەڵێی هی ئورووپاییەکانە تا ئەوەی بۆچوونێکی سیاسیی ئیسلامی بێت و بە دڵنیاییەوە هیچ جێگەیەکی لە ئێرانی شیعەدا نەبوو. هەر بۆیە هیچ سەیر نەبوو کە شێخ لە قوم وەکوو دوژمنێک سەیر دەکرا.

زەحمەتە بگوترێ بۆچوونە ئایینییەکانی شێخ چەندە جێی پەسندی کوردە ئیماندارەکان بوو، بەڵام ئیستدلالەکانی بە قازانجی خودموختاریی نەتەوەیی بوو و شێوەی ژیانی خۆی شەپۆلێک لە پشتیوانیی بۆ بەرهەم هێنابوو. ئەو بەم ئیستدلالەی خوارەوە خۆی لە قەرەی ئەو بانگەشە جیهانگەرایانە لە ئیسلام نەدا کە قوم باسەکەی هێنابووە ئاراوە و بەو پێیە حاشا لە خودموختاریی ئێتنیکی دەکرا: «ئیسلام پێویستی بەوە نییە کە گرووپێک خەڵک بەسەر هەموو موسوڵمانەکاندا حکوومەت بکەن. ئیسلام ئەوەی قەبووڵە کە خەڵک بەسەر گرووپ، نەتەوە و عەشیرەی جیاوازدا دابەش بوون. لە ئیسلامدا هیچ هۆیەک بۆ ئەوە نییە کە ئەم گرووپانە نابێ لەمەڕ کاروباری خۆیان بڕیاردەر بن.»

وەها بۆچوونگەلێک، هاوکات، لە خزمەتی تەئیدی بۆچوونی خومەینی بەنیسبەت جیهانی کوردییەوە بوو. خومەینی، شێخ عێزەددین و قاسملووی بە بەرپرسی ڕاستەوخۆی هەڵایسانی شەڕی مڵکداری لە جولای و ئاگۆستی ١٩٧٩ ناو دەبرد، ئەگەرچی ئەوان بە ئاشکرا کەوتبوونە دوای شەپۆلی ڕووداوەکانەوە. پروپاگەندەچییەکانی ڕێژیم دەستیان کردبوو بە ناوبردنی شێخ عێزەدین (شانازیی ئایین) بە «زیددەدین» (دژە ئایین). قاسملوو ڕێگەی چوون بۆ شوورای حەفتاوسێ ئەندامیی کارناسەکانی لێ گیرا، ئەو شوورایەی کە ناوبراو بۆی هەڵبژێردرابوو. هەر دووکیان وەک ئاژاوەگێڕ سەیردەکران و حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران بە «حیزبی شەیتان»، «گەندەڵ و نۆکەری بێگانە» ناو براو و بە نایاسایی ڕاگەیەندرا. ئەوە دواتر و لە ژێر گوشاری شەڕ لەگەڵ عێراق بوو کە ڕێژیم تێڕوانینێکی نەرمتری بەرامبەر سوننییەکان ڕەچاو کرد و هەوڵی جیددی دا بۆ ڕاکێشانی مەلا کوردە سوننییەکان تا پشتیوانی لە ڕێژیمەکە بکەن.

دابڕان لە دەرەوە و لە نێوەوە

لە کۆتاییەکانی یەکەمین ساڵی

پڕکێشمەکێشدا، بارودۆخەکە وەک چاوەڕوان دەکــرا، لەدەســتدانی ســەبری ڕێژیم و بێ هیواییی کوردەکانی بەدواوە بوو.

ئاژاوەکانی مارس ـ ئاوریلی ۱۹۸۰ دەوڵەت لە تارانی هان دا تا هێرشــێکی بەرین بکاتە ســەر کوردستان. دەوڵەت ســوور بوو لەسەر ئەوەی کونترۆڵی تەواوی سەرانســەری وڵات بکات و لەوە دەترسا کە کوردستانێکی لیبراڵ دەبێتە نموونەیەکی مەترسیدار بۆ شوێنەکانی تری ئێران. بەنیسەدر کە بە تەواوی ئاگاداری دوژمنــە ئاخوندەکانی لە قوم بوو، نەیدەتوانی بە لاواز دەربکەوێت. هەروەها بە هۆی ئەوەی شەڕ لە کوردســتان جێی پەسندی جەماوەر نەبوو، بەنیسەدر ناچار بوو هۆشداری بدات بە ئەرتەش تا لە بڕیارە ســەربازییەکانی دەوڵەت ســەرپێچی نەکەن. لــە کۆتاییــی ئاوریلدا، دەوڵەت کونترۆڵی زۆربەی خاکی کوردستانی لەدەســتدا بوو، بەڵام بە تێچــووی نزیک بە هەزار کەس کوژراو لە شەڕەکەدا.

کاتێک کاتی دۆزینەوەی ڕێگەچارەیەکی ئاشتیانە هات، هەوڵەکانی بەنیسەدر بە هۆی ئاخوندگەلێکــی تونــدڕەوی وەک ئایەتوڵــڵا موحەممــەد بەهەشــتییەوە کە دەیویســت سەرانســەر کوردستان «لەســەر عەرز تەخت بکرێــت»، پەراوێز خران. غەنــی بلووریان کە ڕەدی کردبووەوە وەکوو نوێنەری خەڵکی مهاباد بچێتــە «مەجلیس»، خۆی لــە بارودۆخێکدا بینییــەوە کە ڕوو لــە چاپەمەنییــەکان، بە دژی جینایەتــە زۆرەکانی ئایەتوڵڵا خاڵخاڵی، داکۆکیــی لە هاوکارانی کــرد. ئەوە دوایین خزمەتی بە حیزبەکە بوو.

لە حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێراندا، هەمیشە کێشمەکێشێک لە نێوان دوو ویستی بــە ڕواڵەت پێــک نەگونجاو لە ئــارادا ببوو: قۆســتنەوەی هەلەکە لە پێناو بەدەستهێنانی خودموختاری یان پێشــوازی، خۆگونجاندن و پشتیوانی لە شۆڕشەکە. بۆشاییەک هەبوو کە پڕکردنەوەی تا دەهات نەلواوتر بوو. تا ڕادەیەک جگە لەو دژوارییانەی بە نیسبەت چۆنییەتیی مامەڵەکردن لەگەڵ تاران لەگۆڕیدا بوون، ئەو هەوڵانەیش کە بــۆ وتووێژی نوێ دەدران بە جۆرێک بە هۆی ســووربوونی کۆمەڵە لەسەر شەڕ سووک دەکران.

پتر لەوەش، کوردســتان ببووە مەیدانی شەڕ بۆ زۆرێک لە دژبەرە ڕادیکاڵەکان بە دژی ڕێژیم و ئەمەش کونترۆڵی سیاسیی کوردەکان بەسەر خەباتەکەی لاواز دەکرد. لەو هاوینەدا، حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران، کۆمەڵە، فیداییانی خەڵق و موجاهیدین کەمپەینێکی بەهێزی شــەڕی پارتیزانی و بۆسەدانانەوە بۆ کاروانە ســەربازییەکانی پاسدارەکانیان بەڕێوە برد. بۆ سێ مانگ، حکوومەت هیچ هەوڵێکی بۆ گرتنەوەی مەهاباد، بۆکان و سەردەشــت نەدا.

هەوڵــە نێونجیگەرانەکانــی حیزبــی دێموکراتی کوردستانی ئێران بۆ وتووێژ لەگەڵ ڕێژیــم بێ ئاکام بوون، مەگەر ئەوە نەبێت کە ژمارەیــەک کوردی هــان دا هەڵگەڕێنەوە و ڕوو بکەنــە کۆمەڵە. لــە چوارەمین کۆنگرەی لە فێوریەدا، حیزبی دێموکراتی کوردســتانی ئێران پشــتیوانی لە درێژەدانــی هەوڵەکانی بــۆ دۆزینــەوەی ڕێگەچارەیەکی ئاشــتیانە کرد. بەڵام بەپێــی هیوابڕاوی لە وتووێژەکان و ئەویاســا بنەڕەتییــەی لــە کۆتایی ۱۹۷۹ درایــە دەرەوە، بارودۆخەکــە بە شــێوەیەک کە گەڕانەوەی بۆ نەبوو، بەرەو شــەڕ دەچوو. حیزبی دێموکرات داوای لــە ئەندامانی کرد کە بەرەو شاخەکان بکشــێنەوە. هەندێکیان زیاتــر و زیاتر ئەو هەســتە ناخۆشــەیان لا دروووســت دەبوو کە حیزبەکە وێدەچێ وازی لــە بڕیارەکەی کۆنگرەی چواری هێنابێ و لە هەوڵەکانــی حیزبی تووده کــە وتووێژ لە نێو سیستمەکەدا بوو، زیاتر مەودا دەگرێت.

لــە کۆتاییەکانــی مانگی مایــدا، غەنی بلووریان و شــەش کەسی دیکە لە ئەندامانی کومیتەی ناوەندیی حیزبەکــە بە نارەزایەتی

بەرامبەر بە ڕێبەرایەتیی قاسملوو و تۆمەتی دوورکەوتنەوەی ناوبراو لە بڕیارەکەی کۆنگرە، وازیان لە ئەندامەتیی حیزبەکە هێنا. ئەوان قاسملوویان لەبەر وەرگرتنی یارمەتی لە بەغدا لە کاتێکدا مەترسی بۆ سەر ئێران زۆر بوو، مەحکووم کرد و دەیانگوت خودموختاریی کوردستان دەبێ پاش دڵنیایی لەوە بێت کە شۆڕشی دژەئیمپریالیستی پارێزراوە. ئەوان حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێرانیان بەوە تۆمەتبار کرد کە بە فیتی ئیمپریالیزم شەڕی چەکداری دەکات. ئیستدلالەکەیان هاوتەریبی سیاسەتی توودە بوو کە پشتیوانی کردن لەو ڕێژیمە ئیسلامییە بوو. لە ئاکامدا، بڵووریان هەندێ لەو قسانەی بڵاو کردەوە کە لە نێوان قاسملوو و بەغدادا کرابوون. بەڵام نەیتوانی ئەو تاوانبارکردنە بە بەڵگەوە بسەلمێنێت. لە ڕاستیدا، حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران هیچکات بە دژی ئێران هاوکاریی هێزە عێراقییەکانی نەکرد.

ئەم سەربزێوییە ئەندامانی حیزبەکەی تووشی شڵەژان کرد. هەرچی بێت، بڵووریان نیشتمانپەروەریی خۆی بە ٢٥ ساڵ بەندبوونی سەلماندبوو. بەڵام باڵانسی وەفاداری بە قازانجی قاسملوو بوو و سەربزێوەکان بە زوویی نازناوی «تاقمی حەوت کەسی جاش»یان لەسەر دانرا، واتە دابەزاندنیان تا ئاستی ئەو دەستەی کە بەکرێگیراوی ڕێژیم بوون. جیابوونەوەیەکی هاوشێوە هەر لەو کاتەدا لە نێو فیداییانی خەلقیش ڕووی دا، بەڵام لە نێو ئەواندا ئەوە زۆرینە بوون کە بڕیاریان دا هەمان سیاسەتی هاوشێوەی توودە پەیڕەو بکەن. تەنیا کەمینەیەکیان بە نیسبەت شەڕی چەکدارییەوە خۆیان بە دەرووست دەزانی.

ئێران ماوەیەک بوو سەری بە دنەدانەکانی خۆی قاڵ بوو. ئێران بە هۆی پڕوپاگەندەی شیعەگەرییەوە و شەرمەزارکردنی سەددام حوسێنەوە، عێراقی کردبووە دوژمنی خۆی. ڕێژیمی ئێران یارمەتیی حیزبی دێموکراتی کوردستانی (پارتی) کردبوو و دەکرد، هەڵبەت بەگشتی بۆ شکست دانی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران لە نێو ئێران و ئێستایش خەریکی وتووێژ بوو لەگەڵ یەکیەتیی نیشتمانیی کوردستان. لە نیوەڕاستی هاوینی ١٩٨٠دا، ئەگەری شەڕی ئاشکرا هەبوو، بەڵام ئێران بۆ ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ وەها شەڕێک بە باشی تەیار نەبوو. ئەرتەشەکەی بە هۆی وازهێنان و دەرپەڕاندنەوە قاتوقڕیی تێ کەوتبوو. سێ لق لەو لقانەی ئەرتەش کە مابوونەوە، بۆ سەرکوتی کوردستان بەرێ کرابوون. کاتێک عێراق لە کۆتاییەکانی سێپتامبری ١٩٨٠ هێرشی کرد، چاوەڕوان دەکرا ئێران زوو خۆی بدا بە دەستەوە.

هێرشی عێراق وەکوو دەرفەتێکی زێڕین بۆ کوردەکان وابوو کە کوردستان بە تەواوی لە ژێر کونترۆڵی دەوڵەت دەربێنن یان بەندەکانی خودموختارییەکەیان بەسەر ڕێژیمدا بسەپێنن. دەکرا یەکێک لە بەربژێرەکان پشتیوانیی بێ مەرجی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران بۆیەکیەتیی خاکی ئێران بوایە، بەو هیوایە کە تاران وەها ئاماژەیەکی خەڵات کردبا. بەڵام قاسملوو کە چاوەڕوانییەکی ئەوتۆی بەنیسبەت ئەوە نەبوو کە تاران دێتە دەست و هێرش دەکات، هەستێکی بەهێزی هەبوو کە پێداگر بێت لەسەر ئەوەی پێش لەوەی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران لوولەی چەکەکانی ڕوو بکاتە عێراقی هێرشبەر، تاران پرەنسیپەکانی خودموختاریی کوردستان قەبووڵ دەکات و هێزەکانی لە کوردستان دەکشێنێتەوە. بەپێی شێوەی بیرکردنەوەی تاران، وەها ئۆلتیماتۆمێک تەنیا دەکرا وەکوو خیانەت هەڵسوکەوتی لەگەڵ بکرێت.

شکست و دابڕانی زیاتر

دەرکەوت هیواکانی کورد کورتخایەنن، لەبەر ئەوەی سوپای ئێران لە ئۆکتۆبردا بە پێچەوانەی چاوەڕوانییەکان بەرگریی قایمیان

لە خوزستان کرد. بۆ چەند مانگی پاش ئەوە، ئەرتەش نیگەرانی ملدان بە هێرشی عێراقییەکان بوو، هەر بۆیە کوردستانی بە پانەوە بۆ خودی کوردەکان بەجێ هێشت. لە کردەوەدا، حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و کۆمەڵە توانییان لەو شوێنانەی بەدەستیانەوە بوو، قوتابخانە و شووورای هەڵبژێدراوی گوند و شارەکان دامەزرێنن.

سەرەڕای ئەمەش، هەردووکیان بەرەوپێشچوونێکی ئەوتۆیان نەبوو و چاوەڕوان بوون هەوڵەکانی ئێران بۆ داگیرکردنەوەی ناوچەکە ببینن. لە ئاگۆستی ١٩٨١دا، مەسعوود ڕەجەوی، ڕێبەری موجاهیدین و بەنیسەدر سەرکۆماری پێشوو کە ئێستا هەڵاتوو بوون، دامەزراندنی شووورای بەرگریی نەتەوەییان ڕاگەیاند. چارتی شووراکە، لە نێو شتەکانی دیکەدا، بەڵێنی ئازادیی مەدەنی، تێکەڵاوکردنی زەوی و زارەکان بە هاوبەشی، ڕێزدانان بۆ دارایی، یەکسانی بۆ ژنان و شووورای هەڵبژێدراو و ڕاوێژکاری دەدا. بەڵێنیگەلێک کە بەتایبەتی لە پێناو ڕاکێشانی چینی مامناوەندی خواروو حەسێب و کتێبیان بۆ کرابوو. چینێک کە وزەی سەرەکیی خەباتەکەیان بوو. لە پێنجەمین کۆنگرەیدا لە دێسامبردا، حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران بڕیاری دا بە شووورای بەرگری نەتەوەیی پەیوەست ببێت. بەڵام هەندێ کەس هەستیان دەکرد بڕیارەکە بە پەلە و بەبێ لێکدانەوەیەکی دروست دراوە، حیزبی دێموکرات وەکوو ئەندامێکی نەگونجاو مایەوە.

لە هاوینی ١٩٨٢دا، هێرشی ئێرانییەکان کە دەمێک بوو چاوەڕوان دەکرا، دەستی پێکرد. لە سەرەتادا، هێزە دەوڵەتییەکان نەیاندەتوانی بەرەو لای باشوورەوە بەرەوپێش بچن و ئەو هێزانەیان بگرنەوە کە بە درێژایی بەرەی سنووری باشوور دامەزرێندرابوون. ئەوە تەنیا لە نوامبردا بوو کە ئەوان توانییان جاددەی سەردەشت ـ پیرانشار کە لە باری تاکتیکییەوە گرینگ بوو، بگرنەوە، جاددەیەک کە بە درێژاییەکەی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران توانیبووی هێز و تەقەمەنی ئاڵوگۆڕ بکات. لەدەستدانی ئەم جاددەیە، حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێرانی ناچار کرد بچێتە نێو پێگە بەتەواوی پارتیزانییەکانی کە لە بەرزاییەکانی دەوروبەری سەردەشت هەڵکەوتبوو. لە سێپتامبردا، حیزبی دێموکرات بە شێوەی کاتی بانەی گرتەوە و بەمەش نیشانی دا کە هێشتا لە هێزە کاریگەرەکەی نەکەوتووە. لە کۆتاییەکانی ١٩٨٣دا، تارادەیەک هەموو ئەو ناوچانەی لە ژێر دەستی هێزە شۆڕشگێڕەکاندا بوون لە لایەن هێزە ئێرانییەکانەوە داگیر کرابووەوە.

لە جولای ١٩٨٤دا، هێزە ئێرانییەکان دواجار بە کەڵک وەرگرتن لە هێلیکۆپتێر، بۆ گەمارۆدانی لووتکەی شاخەکان و زاڵبوون بەسەر ناوچەکانی دەوروبەری، حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێرانیان، لە بنکەوبارەگا سنوورییەکانیان لە هەورامان دەرکرد. هەروەک عێراق، ئێرانیش لەو شوێنانەی بە پێویستی زانی خەڵکی گوندەکانی بەمەبەستی دروست کردنی کەمەربەندێکی ئەمنییەتی و پێشگرتن بە بەرخۆدانی پارتیزانی لەو ناوچانە، لە ناوچە سنوورییەکان دەرکرد. حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران بەرەو عێراق پاشەکشەی پێ کرا، لەو شوێنەی کە لە لایەن یەکیەتیی نیشتمانی کوردستانەوە بە دژی هێزە ئێرانییەکان یارمەتیی چەکدارانە درا.

لە هێرشەبەرییەکانی هاوینی ١٩٨٢وە زیاتر دەردەکەوت کە حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و کۆمەڵە بە زەحمەت دەیانتوانی چاو لە ئاستی یەکتر بنووقێنن. سەرەڕای ناکۆکی لەسەر ئەندامەتیی حیزبی دێموکرات لە شووورای بەرگریی نەتەوەییدا، کۆمەڵە لە نوامبری ١٩٨٢دا ئامادەیی خۆی

بۆ هاریکاریی سەربازی لە ژێر ناوەندێکی فەرماندەیی هاوبەشدا دەربڕی. بۆ ماوەی دوو ساڵیان زیاتر، حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و کۆمەڵە چەندین ئۆپەراسیۆنی هاوبەشیان بە سەرکەوتوویی بەڕێوە برد. لە هەمان کاتدا، لە نوامبری ١٩٨٤دا، لێک هەڵبەزینەوەیەک لەسەر خاوەنداریی شوێن و کوژرانی فەرماندەیەکی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران لە لایەن کۆمەڵەوە بوو بە دەستپێکی شەڕێکی قورس لە نێوانیان کە بۆ ماوەی چوار ساڵ زیاتری خایاند و لە هەندێ قۆناخیدا هیچکام لە لایەنەکان لە کوشتنی یەکتر سڵیان نەکردەوە. ئاگربڕی نێوانیان تەنیا لەبەر ئەو گوشارە هاتە دی کە هەر دوو لایەنەکە لە بەرامبەر هێزە ئێرانییەکاندا ڕووبەڕووی ببوونەوە.

لە پشت ئەم تێکهەڵچوونەدا، جیاوازییەکی ئایدیۆلۆژیکی قووڵ لە نێوان هەر دوو گرووپەکەدا هەبوو. لە جولایدا، لێژنەیەکی نوێنەرایەتیی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران بە مەبەستی گەیشتن بە ڕێگەچارەی ئاشتییانە بۆ کۆتایی هێنان بە شەڕ لەگەڵ تاران، هەوڵێکی دابوو. ئەمە بەهۆکاری تێکهەڵچوونەکەی لەگەڵ کۆمەڵە دەزانرێت کە بوو بە هۆی کشانەوەیشی لە شووڕای بەرگریی نیشتمانی. ئەوە خودی قاسملوو بوو کە بڕیاری دا حیزبی دێموکرات لە شووڕای بەرگریی نیشتمانی بێتەدەر کە زۆرێک لە چەپەکانی نێو حیزبی دێموکراتی تووڕە کرد. حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران، نها شوێنی پێکگەیشتنی دوو لایەن بوو، ئەوانەی هاوبۆچوونی شووڕای بەرگریی نەتەوەیی یان کۆمەڵە بۆ ڕووخاندنی ڕێژیم بوون و ئەوانەی کە هێشتا بە سازان هیوادار بوون.

نیشانەگەلێکی دیکەی دڵەڕاوکێ لە نێو حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێراندا لەسەر پرسی ڕێبەرایەتی لە گۆڕێدا بوو. حیزبەکە دوابەدوای کۆنگرەی شەشەمی خۆی لە ژانویەی ١٩٨٤دا، ئەوانەی دەرپەڕاند کە شکیان لەسەر بوو، کە بەرچاوترینیان کەریمی حیسامی بوو. ناوبراو کەسێکی بەئەزموونی حیزبەکە بوو کە هەر لە چوار ساڵ پێشترییەوە گومانی لەسەر بوو، کاتێک لە ١٩٨٠ەوە هاوەردیی لەگەڵ تاقمی حەوت کەسی دەربڕیبوو بەڵام دەستی لەکار نەکێشابووەوە.

کۆمەڵەش پێی نایە نێو قۆناخێکی پڕگێروگرفتەوە. کۆمەڵە، هەمیشە لە باری ئیدیۆلۆژیکییەوە دژی ئایدیای «بورژوازی»ی «خەبات تەنیا لە پێناو نەتەوە کورد» وەستابوو. ئەمە لە هەمان کاتدا بیر و بۆچوونێک بوو کە زیاتر بۆ ڕووناکبیرەکانی کە بڕیاربەدەستی سەرەکی بوون، سەرنجڕاکێش بوو تا بۆ کرێکار و وەرزێرەکانیان کە ژمارەیان بەنیسبەت کەمتر بوو. لە ١٩٨٢دا، کۆمەڵە پەیوەستی دوو گرووپی چەپگەرای ئێرانیی بچووکتر لە خۆی بوو (سەهەند و ژمارەیەک لە ئەندامانی پەیکار کە بۆ خۆی لە موجاهیدین جیاببوونەوە) و حیزبی کۆمۆنیستی ئێرانیان لە ژێر ڕێبەرایەتیی یەکێک لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵە، عەبدوڵڵا موهتەدی، دامەزراند.

بە فەرمی، کۆمەڵە بوونی نەما، ئەگەرچی لە کوردستان هەر بەو ناوە دەناسرایەوە. کۆمەڵە نەتەنیا لە مەحکووم کردنی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێرانی سەردەم بەڵکوو لە مەحکووم کردنی سەردەمی پرشنگداری حیزبی دێموکرات لە مهاباد لە ١٩٤٦دا بە تەواوی تووشی هەڵەی لێکدانەوە بە نیسبەت هەستی کوردایەتی بوو. لە ماوەی شەش ساڵی پاشتریدا، زۆرێک لە خەباتگێڕان و پشتیوانانی کۆمەڵە لە حیزبی کۆمۆنیستی ئێران چوونەدەر، لەبەر ئەوەی ئەگەرچی زۆربەی پێکهێنەرانی حیزبی کۆمۆنیست کورد بوون، بەڵام ڕەنگوبۆنی کوردایەتیی پێوە نەمابوو.

کاتێک لە کۆتاییدا لە ١٩٩١دا، کۆمەڵە

سەرلەنوێ هەستی کوردایەتیی وەبەرهاتەوە، لە باری ژمارەوە کەمتر لەو گرووپە بچووکانە بوو کە لە ١٩٨٢دا تێکەڵاویان ببوو. بڕیاری گەڕانەوە بۆ شوناسی کوردی بوو بە هۆکاری جیابوونەوەیەکی تر، حیزبی کۆمۆنیستی کرێکاریی ئێران، موهتەدی و هاوکارەکانی بەوە تۆمەتبار کرد کە خۆیان بە پاشماوەی ناسیۆنالیزمەوە لکاندووە.

کۆتاییی شەڕی ئێران ـ عێراق لە ١٩٨٨دا بە زەحمەت مایەی ئاسوودەیی بوو بۆ کوردەکانی ئێران. ئەوەی کە قاسملوو بە شانازییەوە دەیگوت هێزە کوردییەکان چارەگە میلیۆنێک هێزی ڕژێمیان زەمینگیر کردووە، بێ کاریگەر بوو. مەوقعییەتی قاسملوو لاواز بوو و ئێستا هاتبووە سەر ئەو قەناعەتە کە ناچارە لەگەڵ ڕژێم وتووێژ بکات.

سەرەڕای ئەو پێکناکۆکییەی بە هۆی پێشنیاری وتووێژکردن لەگەڵ ڕژێم لە نێو ئاستە جیاوازەکانی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێراندا هاتە کایەوە، قاسملوو وتووێژی کردبووە تەوەرێکی سەرەکیی کۆنگرەی هەشتەمی حیزبەکە کە لە ژانویەی ١٩٨٨دا گیرا. ئەو سێ هۆکاری بۆ خستنەڕووی ئەوپێشنیارە باس دەکرد: هیچ ڕێگەچارەیەکی سەربازی بوونی نەبوو، بە کۆتاییهاتنی شەڕی ئێران ـ عێراق، تاران هەستی بەوە دەکرد کە دەتوانێ خۆی لە بەرامبەر کوردەکان بگرێتەوە و، لە کۆتاییدا، بەوەی کە خومەینی بە خێرایی خەریک بوو هێزی لێ بچڕێت، شانسێکی ڕاستەقینە بۆ دەستپێکێکی نوێی پەیوەندییەکانی کورد لەگەڵ کۆمارەکە لە ئارادا بوو.

لە هەمان کاتدا، وەها بەڵگەهێنانەوەیەک و هەوڵەکانی قاسملوو بۆ دەربازکردنی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران لە قەیران، بوو بە هۆی سەربزێویی جیددی لە نێو حیزبەکەدا. هەمیشە دەستەیەکی سوسیالیستیی بەهێز لە نێو حیزبەکەدا هەبوو، دەستەیەک کە بە جۆرێک لە جۆرەکان هەر وەک کۆمەڵە چەقبەستوو بوون لە بیروبۆچوونیاندا. ئەندامانی ئەم گرووپە ئێستا قاسملوویان بەوە تۆمەتبار دەکرد کە حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێرانی لە سوسیالیزمەوە بەرەو سوسیال دێموکراسی بردووە و بەمەش پێگەی جەماوەریی حیزبەکەی وەمەترسی خستووە. پانزدە ئەندامی کۆمیتەی ناوەندیی حیزبەکە نارەزایەتییان دەربڕی لەسەر ئەو بنەمایە کە لە پاش کوژرانی نزیک بە پەنجا هەزار کورد بە هۆی سەرکوتی ڕژێمەوە، وتووێژی ئاشتی پەسندکراو نییە. هەڵبەت لە پشت وەها بابەتگەلێکی تایبەتییەوە، نارازی بوونێکی قووڵ لە بەڕێوەبەریی سەرەڕۆیانەی قاسملوو کە هەر لە کۆنگرەی شەشەمەوە زیادی کردبوو، خۆی حەشار دابوو.

ئەم نارازییانە لە پشت ڕێبەرەکەیان، جەلیل گادانی، کۆنگرەکەیان بەجێهێشت تا حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران ـ ڕێبەرایەتیی شۆڕشگێڕ دامەزرێنن. ئەوان ژمارەیەکی بەرچاوی چەپەکانی نێو حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و ئەوانەشیان کە لەوەی پێیان دەگوت شێوازە نادێموکراتیکەکانی قاسملوو ڕەنجابوون، بۆ لای خۆیان ڕاکێشا. ئەم جیابوونەوەیە تا ڕادەیەک لەوەی ١٩٨٠ قورستر بوو، لەبەر ئەوەی گادانیش هەر وەک بلووریان یەکێک لە کۆنترین چالاکان بوو و تا ڕادەیەک لەگەڵ حیزبەکە هاومانا بوو.

ڕێبەرایەتیی شۆڕشگێڕ هەر زوو لەگەڵ کۆمەڵە ئاشتیی کرد، شتێک کە حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران بە زەحمەتی دەبینی. سەرەڕای ئەمەش، قورسایی حیزبەکە لەگەڵ قاسملوو مایەوە و لە ماوەی دوو ساڵی پاشتریدا، ڕێبەرایەتیی شۆڕشگێڕ بە هۆی دارمانی ئیمپراتۆریی سۆڤیەت و لەنێوچوونی ئێعتباری مارکسیزمی لایەنگری سۆڤیەت، لاواز بوو. ئەگەرچی ڕێبەرایەتیی شۆڕشگێڕ بەدوای سازش لەگەڵ حیزبی دێموکراتی

کوردســـتانی ئێراندا بوو، بـــەڵام ڕێبەرایەتیی حیزبی دێموکراتی کوردســـتانی ئێران حەزی لە هیچ پاشەکشـــەیەک نەبـــوو و بە تەواوی ڕەنجابـــوو لە «لادەرەکان»، ئـــەو ناوەی ئەوان لەسەریان نابوون.

لەو ماوەیەدا، قاسملوو بە هۆی دۆستەکەی، جـــەلال تاڵەبانییەوە ئاگادار کرایەوە کە تاران دەیەوێ وتووێژ بکات. ئـــەوە هەواڵێکی باش بوو و بەمەش زنجیرەیـــەک وتووێژی نهێنی لە دیســـامبری ١٩٨٨ و ژانویـــەی ١٩٨٩دا لەڤیەننا ڕێک خران.

قاســـملوو بە تەواوی ئەو بوێرییەی هەبوو کـــە هەوڵ بدات نێردراوەکانـــی تاران بێنێتە ســـەر ئەو خاڵە کە بە چاوبەســـتراوەییەوە نە داوای خودموختاری ڕەد بکەنەوە نە ئەو تکایە ڕەد بکەنەوە کە ناوچەی کوردستان دەبێ لە باری ئیدارییەوە وەسەریەک بێت، ئەگەرچی ئەوان هیچکام لەو داوایانەیان قەبووڵ نەکرد. لە مانگی مارسدا، قاســـملووو بە ئاگاداربوون لەوەی کە تـــاران نایهەوێ وتووێژەکان درێژە بدات، خەمسارد بوو.

لە ژوئەندا، زۆر زوو پاش مردنی خومەینی، قاســـملوو بەنیســـبەت ویســـتی ئێـــران بۆ دەستپێکردنەوەی وتووێژەکان ئاگادار کرایەوە. ئەو زۆر بەو هەواڵە دڵخـــۆش بوو، ئەگەرچی ئەجێنداکەی بە هیچ شێوەیەک پەیوەندیی بە بەرنامەی لێبوردنی گشتی بۆ پێشمەرگەکانی نەبـــوو، بەڵکوو پەیوەندیی بـــە ڕێککەوتنێکی سیاسییەوە هەبوو. پاش خومەینی، شانسێک بۆ دەســـتپێکی نوێ هاتبووە گۆڕێ. کاتێک لێژنەکەی ئێران گەیشتە شوێنی وتووێژەکە، قاســـملوو لەگەڵ یاریدەدەرەکەی و هەروەها نێونجیگەرێکـــی جێی باوەڕ لـــە ئاپارتمانێکی ڤیـــەن چاوەڕێیـــان دەکـــرد. هەر ســـێکیان تەقەیـــان لێ کـــرا و کـــوژران. ڕۆژی چلەی مردنی ئایەتوڵڵا مردووەکە بوو.

تیرۆری قاســـملوو خەسارێکی گەورە بوو لە هیواکانی کورد درا. زۆرێک کە قاسملوویان لە نزیکەوە دەناســـی، ئەویان بە شـــارەزاترین سیاســـەتمەداری سەرانســـەری کوردســـتان دەزانـــی. دوکتـــور ســـادق شـــەرەفکەندی، هاوکارێکـــی نزیکی قاســـملوو، ڕێبەرایەتیی حیزبەکـــەی لـــە پاش ئـــەو گرتە دەســـت. ڕێبەرایەتیـــی شۆڕشـــگێر نەیانتوانی خۆیان بەرانبـــەر شاگەشـــگەبوون بە چارەنووســـی قاسملووەوە بگرن و نەڵێن:

«دوکتور قاســـملوو بوو بـــە قوربانییەکی تراژیکی هەڵەی سیاسیی خۆی و هەڵوێستی سازشـــکارانەی بەرامبـــەر ئـــەو تیرۆریســـتە چەقبەســـتووانەی کۆماری ئیسلامی بەڕێوە دەبەن ... ئێمە هیواداریـن کە مەرگی دوکتور قاســـملوو وانەیەک بۆ ئەو کەسانە بێت کە لە کۆنگرەی هەشـــتەمدا سیاسەتی سازشیان لا پەسندتر بوو لە خەباتی چەکداری.»

شـــەش حەوتـــوو دواتـــر، ئەندامێکـــی پایەبـــەرزی کۆمەڵە لـــە لارناکا تیـــرۆر کرا. شـــەرەفکەندیش زۆری پێ نەچوو تیرۆر کرا. ئەو لە ســـێپتامبری ١٩٩٢ لە بیرلین لە پاش بەشـــداربوون لە کۆبوونەوەی ئینتێرناسیۆنالی سۆسیالیســـت لەگەڵ سێ هاوڕێی تیرۆر کرا. جێگرەوەی شەرەفکەندی، ئەندامێکی کەمتر ناسراوی حیزبەکە، مستەفا هیجری بوو.

خەباتی بەردەوام

تا ســـاڵی ١٩٩٣، هەم حیزبـــی دێموکراتی کوردســـتانی ئێران و هەم کۆمەڵە تووشـــی خەسارێکی زۆر ببوون: شکست لە مەیدانی شـــەڕدا، ناکۆکیـــی نێوخۆیـــی و تیـــرۆر. سوپایەکی دووســـەد هەزار کەسیی ڕێژیم، سەرەڕای لاوازیيان بەرامبەر ئەو هێرشانەی پاش تاریکان دەکرایە سەریان، کوردستانیان خستە ژێر کونترۆڵی خۆیان.

ڕێژیم بایی ئەوەندە هەستی بە ئاسایش دەکرد کە ئیزن بە ئازادیی کولتووری بدات، لە نێویاندا پروپاگەندە بۆ ڕووداوە کولتوورییە کوردییەکان و بڵاوکراوەی کوردی. سەرەڕای

ئەمەش، بە هیچ شێوەیەک ئامادەی نەرمی نواندن لە بەرامبەر گرووپە سیاسییە کوردییەکان نەبوو کە بەشێکی بۆ ئەوە دەگەڕایەوە کە ژمارەی ئەو پاسدارانەی دەخرانە کەمینەوە و دەکوژران دەستی بە زیادبوون کردبوو.

ئێستا ئیدی پرسی وتووێژ هەر باسیشی نەبوو. لە جیاتی ئەوە، دەوڵەت دەستی کرد بە زنجیرەیەک هێرشی تۆپخانەیی و ئاسمانی لە دژی مەقەڕەکانی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و کۆمەڵە لە نێو خاکی کوردستانی عێراقدا کە قوربانیی کەمی لێ کەوتەوە بەڵام زۆرێک لە کوردانی عێراقی ناچار کرد کە گوندە سنوورییەکان بەجێ بهێڵن. ڕەنگ بوو تاران بە جۆرێک دژی ئەو هەڕەشە پەرچەکرداری نیشان دابوو کە بە هۆی ڕزگاریی نەتەوەیی ڕێژەیی کوردانی ئێراق لە ١٩٩١ بەولاوە هاتبووە ئاراوە، بەڵام لە پاییزدا پاش ئەوەی ڕووبەڕووی ڕەدکردنەوەی تاڵەبانی و بارزانی بۆ دەرکردنی شۆڕشگێڕە کوردە ئێرانییەکان لە عێراق بووەوە ـ ئەوان ساڵێک پێشتر ئەو کارەیان لەگەڵ شۆڕشگێڕەکانی دژبەری تورکیە کردبوو ـ هێزی پەرچەکرداری خێرای بۆ بەستنی سنوورەکان پێک هێنا.

سەرەڕای ئەمەش سیاسەتی تاران زۆر بێ مانا بوو. سیاسەتی سڕینەوەی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران یان کۆمەڵە. تا ئەو کاتە هەر دوو حیزبەکە نوێنەرایەتیی هەستی نەتەوەییی زۆربەی کوردەکانیان دەکرد، هیچ دوورەدیمەنێکی ڕیئالیستیکی نەبوو. هەڵوەشانەوەی هەر کام لەم حیزبانە بە هۆی ناکۆکیی نێوخۆیی زیاتر ڕێی تێدەچوو تا ئەوەی بە هێرشی دەرەکی.

حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران بە بەردەوامی و بە ڕوونی دەیگوت کە نە باوەڕ نە چاوەڕوانیی ئەوەی هەیە کە شەڕی پارتیزانی بباتەوە و هیچ جێگرەوەیەک بۆ ڕێگەچارەی ئاشتیانە شک نابات. سەرەڕای ئەوەش کەسانێکی پایەبەرزی ئەم حیزبە بە زمانی هەڕەشەی جیابوونەوە لە ئێران قسەیان دەکرد لە ئەگەری ئەوەی کە کۆماری ئیسلامی چەقبەستوویی خۆی بەرامبەر داوای خودموختاری بسەلمێنێت. وەک نموونەی تورکیە، لە ئێرانیش ڕەدکردنەوەی چەقبەستووانەی ئامادەیی پاشەکشە لە بەرامبەر بیرۆکەی خودموختاری سەرەتای دەرکەوتنی نیشانەکانی سەربەخۆییخوازییەکی ڕەسەن بوو.

ئێران لە وڵامەکەیدا بەرامبەر شۆڕشەکە دوو لایەنی بنەڕەتیی پرسی کوردی لەبەرچاو ون کردبوو. یەکەمینیان ئەوە بوو کە زۆربەی شەڕە پارتیزانییەکان بە هیچ شێوەیەک لە نزیک سنوورەکانی عێراق بەڕێوە نەدەچوون، بەڵکوو لە دەرەوەی ماڵی هاودەردەکانیان و بە درێژایی و پانتایی خاکی کوردستان بەڕێوە دەچوون. وەک چۆن یەکێک لە ئەندامانی دەفتەری سیاسیی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران وتی «ئەوان [تاران] زۆر پۆشتەوپەرداخترن، ئەوان هەموو ئیمتیازەکانی دەوڵەتێکیان هەیە. بەڵام هیچ پێگەیەکی سیاسییان نییە. تەنیا پێگەیان پایگایە لە سەر هەر شاخێک».

میلیتاریزەکردنی کوردستان لە لایەکەوە بوو بە هۆی ئەوەی پارتیزانەکان ئامانجی هێزەکی زیاتریان لەبەردەستدا بوو بۆ هێرشەکانیان و لە لایەکی دیکەوە هەستی نەتەوەییی لە نێو جەماوەری خەڵکدا بەهێزتر کرد.

ئازادیی جموجۆڵە پارتیزانییەکان بۆ ژیان لە نێو جەماوەری خەڵکی کوردستاندا نیشانەیەکی سەرەکی بوو لە پێشکەوتنی بزووتنەوەی نەتەوایەتی لە شۆڕشی گەلانی ئێران بەملاوە. نیشانەیەکی تر خۆی لە هەڵبژاردنەکانی سەرکۆماری لە ژوئەنی ١٩٩٣دا دەرخست. پارێزگای کوردستان

تەنیا پارێزگای ئێـــران بوو کە خۆی لەوانی تر جیا کردەوە و لە بەرانبەر ئەو کاندیدایەی کە سەرۆک کۆماری ئەوکات بوو، واتە عەلی ئەکبەر ئەفســـەنجانی، دەنگی بە کاندیدای دژبەر دا. دواجار هەستی نەتەوایەتی ڕێگەی خۆی بەرەو لای باشووری ڕۆژهەڵات کردەوە کە زۆربەی شیعەنشین بوو، بەشێکی بۆ ڕقی خەڵکەکە لـــە دڕندەیی دەوڵـــەت بەرامبەر ئـــەو کوردانەی لە باکـــووری ئەوان دەژیان، دەگەڕایەوە و بەشێکیشی بۆ ناخۆشەویستی و نرخی مرۆیی پشـــتیوانی لـــە ڕژێمێکی ئیدیۆلۆژیکـــی لە شـــەڕ بـــە دژی عێراق لە ١٩٨٠کاندا دەگەڕایەوە.

سەیر ئەوە بوو کە هاوپەیمانی زۆر جێی متمانەی تاران لە کوردستان تا ساڵی ١٩٩٣ لە نێوان عەشیرە توندڕەوە شیعەکانی ئەهلی حەق، عەشیرەتەکانی گۆران و سەنجابی بوو. هەر لە سەرکوتی سەرۆک عەشیرەتەکانیان لە لایەن ڕەزا شـــاوە، دەســـەڵاتی ســـەیدە حەیدەرییەکان بە شێوەیەکی بەرچاو زیادی کردبوو. سەید نەســـرەدین وەکوو ڕێبەرێکی بەهێزی گۆران دەرکەوت، بە جۆرێک هاوتای سەردەمی شێخە سوننییەکانی کۆتاییەکانی ســـەدەی نۆزدە لە کوردســـتانی عوسمانیدا بوو. ئەهلی حەقەکان کە بـــە کەمینەبوونی لەپەراوێزکەوتـــووی ئایینی خۆیان وشـــیار بوون، پشتیوانییان لە پەهلەوییەکان کردبوو و پێویســـتیی ڕەچاوکردنی ئەم سیاسەتە لە پاش هاتنەســـەرکاری کۆمارێکی شـــیعە لە تـــاران کە شـــایی بە خۆ بوو، نـــەک کەمتر نەبوو بەڵکوو زیاتر بوو. ســـەید نەســـرەدین بۆ خودی خۆی پێشـــڕەوی ئەو هێزە ئەهلی حەقیانەی کرد کە لە شەڕی ئێران ـ عێراقدا پارێزگارییان لە سنوورەکە دەکرد، و بەمەش وەفاداریی زیاتری ئەمان لە ژێر ئاگری شەڕدا لـــە بەراورد لەگـــەڵ هـــەر کام لەیەکەکانی یەکـــەی بەســـیجدا ناوبانگی دەرکـــرد. پتر لەوەش، عەشیرەگەلێکی وەک سەنجابی کە لە ژێر دەسەڵاتی پەهلەوییەکاندا نەهامەتییان کێشـــابوو، تەنانەت سەرەڕای پشتیوانییان لە پەهلەوییەکان، پێیان وابوو کۆماری ئیسلامی زیاتر ئامادەیە خزمەت بە ژیانی عەشـــیرەیی بکات، بەشـــێکی لەبەر ئەوەی عەشیرە خۆی لە خۆیـــدا ماکەیەکی گرینگـــی کولتووریی ئێران بوو و بەشێکیشـــی لەبەر زۆریی نرخی ئاژەڵداری لە وڵاتێکدا بوو کە بەدەست کەمیی گۆشـــتەوە بە ڕادەیەکی زۆر دەیناڵاند. بەڵام ئەمانە لایەنگەلێکـــی دەگمەن و جوانی ئەو پرۆسەی بە بێگانە زانینە بوو کە بەرامبەریان دەستی پێ کردبوو.

فاکتۆرێکـــی دیکـــە کـــە کێشـــەیەکی درێژخایەنـــی ڕووبەڕووی ڕێژیـــم کردەوە، فاکتۆری ئابووری بوو کە لەودا، کوردستانێکی هـــەژار نوێنگـــەی ڕەهەندێکـــی زەقـــی کێشـــەیەکی بەرینتر بوو. بەو حەشیمەتەی کە هەر بیست ســـاڵ کەرەتێک دووبەرابەر دەبوو، جێی گومان بوو کە ئێران هێشتا ئەو توانایەی هەبێت کە وڵامی داخوازییەکان بۆ خۆراک، پەروەردە و دامەزراندن بداتەوە. لە ١٩٩٢دا، بێکاری لە نێوان ئەوانەی تەمەنیان کەمتر لە ٢٥ ســـاڵ بوو، هەڵکشـــا بۆ هەفتا لەسەد و ئاوسانی ڕاستەقینە سەدلەسەد بوو. وێدەچوو ئەوەی گرینـــگ بوو زیندووومانەوە بوو نەک پەرەسەندن.

لە کوردستاندا، ئەم گۆڕانکارییە ئابوورییە خۆی لە دامەزراندن و کۆچ کردندا دەبینییەوە. لـــە نیوەڕاســـتی ١٩٧٠کانـــدا، شـــارەکانی کوردستان بۆ لەخۆگرتنی ئەو هێزی کارەی کە تا دەهات زیادی دەکرد، بەرینتر بوونەوە. تا ١٩٩٠، بەپێی مەزندەکان زیاتر لە شەست لەســـەدی کوردەکان شارنشین بوون، بەڵام ئێســـتا ژمارەیەکـــی زیاتر لـــەوان دەچوونە خوزســـتان بۆ کاردۆزینەوە لە پیشەســـازیی نەوتیان لە بەندەرەکاندا، یان ڕوویان دەکردە تـــاران. ڕێک بەپێچەوانەی ئـــەوەی ڕێژیمە ناوەندگەراکانی ناوچەکـــە زۆر پێی هیوادار

بوون کە دروســـت کردنی شوناسی میللیی نوێ و یەکدەســـت بوو، کۆچ کردنی خەڵک بۆ ناوەنـــدە گەورە پیشەســـازییەکان، زیاتر پێداگریی لەســـەر هەستی جیاوازی، خۆ بە بێگانە زانین و شوناســـی لۆکاڵی لێ بەرهەم دەهات.

بزووتنەوەی کـــوردی وا دیـــار بوو لەو گەرەکە قەراخ نشـــینانەی کـــە بە خێرایی حەشـــیمەتیان زیـــادی دەکـــرد و دەوڵەت لە دابیـــن کردنی تەنانەت ســـەرەتاییترین خزمەتگـــوزاری تێیانـــدا بـــێ توانـــا بـــوو، ئەگـــەری گەشەســـەندنی زیاتر بـــوو و لەو شـــوێنانە بزووتنەوەکە لەگەڵ ئەو بزووتنەوە سیاســـییانەی کە دەیانویست بە ئاستێک لە ناناوەندگەرایـــی بگەن، ئاوێتە دەبوو. کۆمەڵە بەتایبەتـــی زۆر زەحمەتی دەکێشـــا کە لەو دیـــاردە کۆمەڵایەتییـــە کە هـــەر لە حاڵی پەرەســـەندندا بوو، کەڵک وەربگرێت، بەڵام ڕێگەیەکی درێژی لەبەر بوو. بەپێی قســـەی ڕێبـــەری کۆمەڵە، عەبدوڵـــڵا موهتەدی، «بە مەبەستی ڕێکخستنی خەڵک، دەوڵەت دەبێ بە ئاشکرا ناسەقامگیر بکرێت».

هیواکانی کـــورد بـــە لیبراڵیزەکردن لە دوای هەڵبژاردنی ڕیفۆرمیســـتی ئیسلامی، ســـەرکۆمار موحەممەد خاتەمی لە ١٩٩٧دا زیـــادی کـــرد. لەڕاســـتیدا، ٧٦ لەســـەدی دەنگـــدەران لـــە پارێـــزگای کوردســـتاندا پشـــتیوانییان لـــە ناوبـــراو کـــرد. ڕوانگەی پلۆرالیزمی کۆمەڵایەتی و سیاســـیی ناوبراو جۆرێک دەربازبوون لـــەو پارێزکاریخوازییە خنکێنـــەرە بوو کە بەرپرســـانی دەوڵەتی لە ناوچەکەدا بەســـەر خەڵکیاندا دەســـەپاند. خاتەمی خەڵکناســـێکی لەڕۆژئاوا وانەدیتوو، عەبدوڵـــڵا ڕەمەزانـــزادەی وەکـــوو پارێزگار بەمەبەســـتی چاودێری بەســـەر پرۆســـەی تواناســـازی و ئاشـــتبوونەوەی کوردستانی ســـوننی دیاری کرد. ڕەمەزانزادە یەکەمین کوردێک بوو کە لە پاش شۆڕشـــی گەلانی ئێرانەوە ئەم پۆســـتەی پێ درابوو. ناوبراو بە باشی دەستی پێ کرد و بودجەیەکی بەرچاوی لە تاران بۆ پەرەسەندنی بنەما ئابوورییەکانی ئەم پارێزگا بە زۆری پشـــتگوێخراوە سەند. ناوبـــراو هەوڵـــی بەهێزکردنـــی کۆمەڵـــگا خۆجێییەکانـــی دا، ئەویـــش لـــە ڕێگـــەی کۆبوونەوەگرتـــن لەگەڵ خەڵکی خۆجێیی و بەرزکردنـــەوەی چالاکانەی پلەی کوردەکان لە بەڕێوەبەرایەتییەکەدا.

هـــەر بۆیـــە هیچ ســـەیر نەبـــوو کە لە هەڵبژاردنەکانی شارەوانییەکان لە فێوریەی ١٩٩٩دا، کاندیـــدا ڕیفۆرمیســـتەکان لـــە سەرانســـەر پارێـــزگادا کاروبارەکانیان گرتە دەســـت. لـــە کۆتاییەکانی هەمـــان مانگدا کاتێک هەواڵی دەستبەســـەرکرانی ئۆجەلان لە نایرۆبی بیســـترا، ئەم ئامانجە سیاسییە [لیبراڵیزم] بە شـــێوەیەکی ئاشکراتر دەربرا. لە سەرانسەری شار و شارۆچکە گەورەکانی ناوچەکە، خۆپیشاندانی بەرین بەڕێوە چوو.

ئەمجـــارە بەرتەســـکبوونی پرۆســـەی ڕیفۆرمی خاتەمی لە ناکاو خۆی دەرخست. نـــە خاتەمی و نـــە پارێـــزگارە کوردەکەی ئامادەی قەبووڵ کردنی سەرهەڵدان نەبوون. هەر دووکیان پشـــتیوانییان لە ســـەرکوتک ردنێکی قورس کرد کـــە لەودا لانیکەم ٣٠ کەس کوژران، سەدان کەس بریندار و نزیک بە ٢٠٠٠ کەس دەستبەسەر کران.

ئەگەرچی هەڵسوکەوتی دەوڵەت بەرامبەر خۆپیشـــاندانەکانی فێوریـــە هیوابڕاوییەکی قووڵی بـــۆ کوردەکانی ئێران بـــەدواوە بوو، بـــەڵام ئەوان لە ئێســـتا هیـــچ بژاردەیەکی باشتر لە خاتەمییان نییە. خاتەمی پاڵپشتیی خۆی بۆ کۆمەڵگایەکی مەدەنی نیشـــان داوە و بۆ خەڵکی کوردســـتان، کارکردن لە پێناو لیبراڵیزەکردن، ســـەرەڕای ئاســـتەنگەکان و هێواشـــیی زۆری پرۆســـەکە، ڕەنگە جارێ بژاردەیەکی باشـــتر بێت تا ئۆپۆزیســـیۆنی چەکدار لەوبەر سنووره نێونەتەوەییەکانەوە.

کوردەکان لە ناو ئێران:

هاوسەنگ‌کردنی ناسنامەی ئەتنیکی و نەتەوەیی لە ژینگەیەکی بەئەمنی‌کراودا

نووسەران:

شەهرام ئەکبەرزادە، زاهید شەهاب ئەحمەد، کۆستاس لاوتایدز و ویلیام گورلای

وەرگێڕان: کامران تەیمووری

پوختە

کوردەکان لە ناو ئێران هەست بە پەراوێزخران لەناو سیستەمی سیاسیی ئەم وڵاتەدا دەکەن. لێکۆڵینەوەیەکی گشتی لەسەر کوردەکان لەناو ئێراندا نیشان ئەدا ئەمان هیچ چەشنە باوەڕ و پەیوەست بوونێکیان سەبارەت بە دەوڵەتی ناوەندییەوە نیە و هیچ چەشنە پەیوەندییەکی سۆزدارییان سەبارەت بە ناسنامەی ئێرانی یان کۆماری ئیسلامی نیە. ئەو کەسانەی لەم ڕاپرسییەدا وڵامی پرسیارەکانیان داوەتەوە، لە سەر ناسنامە و پەیوەست بوونیان بە ناسنامەی کوردیی خۆیان وەک خاڵی سەرەکیی گرێدراوی، لەرادەبەدەر پێداگرییان کردوە. ئەم دابڕانە سۆزداری و سیاسییە لە ئێران، ڕژێمی ئێستاکەی ئێران دێنێتە ژێر پرسیاری جیددییەوە و لە لایەکی تریشەوە زەبرێکی کاریگەر لە دیسکۆرسی یەکێتیی ئەتنیسیتی و یەکگرتوویی ئێران، واتە هەر ئەو وتارەی کە لەلایەن کۆماری ئیسلامیی ئێرانەوە بەردەوام بەهێز دەکرێ، دەوەشێنێ. ئەم مژارە ڕژێمی ئەمێستاکەی ئێرانی خستووەتە ناو دۆخێکەوە کە بۆ ئەم کێشە سیاسییە، ڕێگا چارەی ئەمنی بگرێتە بەر. بەم حاڵەشەوە، بە پێی داتا بەردەستەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە، بەئەمنی کردنی دژەکردەوەی ئێران بۆ کوردەکانی ئەم وڵاتە، تەنیا دەبێتە هۆکاری گەورە بوونی قەڵشتەکان و خراپتر کردنی دۆخەکە. تێڕوانینی ئەمنی سەبارەت بە ویستی کوردەکان بۆ بەشداری کردن و وەخۆگرتنی کوردەکان لە ناو سیستەمی سیاسی، ستراتێژیایەکی بەراوەژوو و تژی لە مەترسی بۆ کۆماری ئیسلامیی ئێران بەدوای خۆیدا دێنێ.

پێشەکی

لە مانگی ئەگۆستی ساڵی ٢٠١٧، بیژەن زەنگەنە وەک کوردێکی شیعە مەزهەب، بۆ ماوەیەکی چوارساڵەی تر، وەک وەزیری نەوتی ئێران هەڵبژێردرا. (ڕووداو، ٢١ آگوست ٢٠١٧). لە ڕواڵەتدا، هەر ئەوەی کە کوردێک بتوانێت ببێتە خاوەن پۆستێکی وەها گرینگ، نیشاندەری ئەو چەمکە باوەیە کە ئێران سروشتێکی چەند ئەتنیکییە. لە لایەنی دیرۆکییەوە، لە جیاتی ئەوەی ئێران وەک نەتەوە-دەوڵەتێکی یەک ئەتنیکی پێناسە بکرێت، وەک وڵاتێکی فرە کولتوری و مەدەنی لێی دەڕوانرێت کە ئەتنیکەکانی لەناویا پێکەوە دەژین. ئەم چەشنە ڕوانگەگەلە لە سەدەی بیستەمدا، لە دەسپێکەوە بە هۆی توندیی نەتەوەخوازیی بنەماڵەی پەهلەوی- خوازیاری یەکدەست کردنەوەی کۆمەڵگا بوون- و لەساڵی ١٣٥٨-١٩٧٩ لە ژێر سەروەریی کۆماری ئیسلامی ئێرانەوە کە نموونەیەکی ئیسلامیی بەسەردا سەپاندن، تووشی گۆڕان بوو. ناسنامەی نەتەوەییی ئێران لە سەر بنەمای خولانەوە لە ناو بازنەی دوو فاکتەری ئیسلامی شیعی (ئیسلامییەت) و ناسیۆنالیزمی ئێرانی (ئێرانییەت)دامەزراوە.

ناکرێ ناسنامەی نەتەوەییی ئێران وەک چەمکێکی ڕاوەستاو و چەقبەستوو سەیر بکرێت. ئەم وتارە لە سەر ئەم تێگەیشتنە نوسراوە کە ناسنامەکانی نەتەوەیی، گشتی و ئەتنیکی چەمکگەلێکی چەقبەستوو نین، بەڵکوو دەتوانن بەهۆکاری ڕووداوەکان، دیسکۆرسەکان، دامەزراوەکان و تەعامولەکانەوە بیچم بگرن. دەبینرێ چەمکەکانی ناسنامەی ئێرانی، توخمەکانی ئێرانییەت و ئیسلامییەتیان لە هەناوی خۆیاندا حەشار داوە؛ پرسیار ئەمەیە؛ ئاخۆ ئەوان توانستی بەرهەمهێنانی کەشێک، یان مەودایەکیان بۆ سروشتی چەن ئەتنیکی و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی-سیاسی - کە زۆریش پێوەی دەنازن- هەیە یان نا؟ بیچم گرتنی ناسنامە لەناو ئەم دۆخە تێکچڕژاو و چەند

ڕەهەندییەوە کێشەی سیاسیی بەدواوەیە. هەر وەک چۆن ناسنامەی نەتەوەیی جێگای مشتومڕە، پێویستە ناسنامە ئەتنیکییەکانیش هەر بەم شێوازە هەم وەک ناسنامەی گشتی و هەم لە پەیوەندی لەگەڵ ئەو ناسنامە نەتەوەییەشدا مشتومڕیان لەسەربکرێ.

سەرەڕای دەستنیشان کرانی زەنگەنە وەک وەزیری نەوت، بەڵام ئەم وڵاتە بەڕوونی پەرۆشیی خۆی سەبارەت بە کەمینە ئەتنیکییەکانی خۆی هەیە. لە سێپتەمبەری ساڵی ٢٠١٨، تاران هێرشی کردە سەر دژبەرە کوردەکانی خۆی لە عێراق و بە پێی ڕاپۆرتەکان، سێ چالاکی کوردیشی لەسێدارە دا. (ئەلجەزیرە ٩ سێپتەمبەر) ڕەنگە ڕژێمی ئیسلامیی ئێران وەک ناسنامەیەکی چەن لایەنە و پلۆراڵ بپەژرێنێ. بەڵام کێشەیەکی بنەڕەتیی نێوان ئەمە و چەمکێکی گشتگیر وەک ئوممەت لەئارادایە و ئەمە خۆی لەسەرووی مژارەکانی جیاوازیی ئەتنیکییە. ڕژێمی کۆماری ئیسلامی لە هەوڵی بەربەست کردنی جووڵەی سیاسی و ئەتنیکی و دیزە بە دەرخۆنە کردنی ویست و داخوازی و مافەکانی کەمینەکانە، بە هۆی ئەوەی هەم پوتانسییەلی گرژیی کۆمەڵایەتی - سیاسییان هەیە و هەمیش چەمکی یەکگرتوویی نەتەوەیی دەبەنە ژێر پرسیارەوە.

بەشداربووان لە ڕێگەی نمونە هەڵگرتنەوەی سنۆباڵ- تۆپەڵە بەفری- هەڵبژێردرابوون، تیمی لێکۆڵەر کەوتنە پەیوەندی گرتن لەگەڵ کەسانی پەیوەندیدار لە ناوخۆی ئێران و جێگاکانی تر. هەر لە دەسپێکیشەوە ناو و شێوازەکانی پەیوەندی گرتن لەگەڵیان دەسنیشان دەکرا. سەرەتا تیمی لێکۆڵەر بەشداربووانیان لە ڕێگای ئیمەیلەوە بانگهێشت دەکرد و لینکی پرسیارەکان بۆ ئەو کەسانەی حەزیان لێ بوو دەنێردرا. کۆ کردنەوەی ئانلاینی داتاکان بە مەبەستی دروست نەبوونی کێشەی ئەمنی هەڵبژێردرابوو. پرسیارەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە بۆ توێژینەوە لەسەر مژاری ناسنامە، بەشداریی سیاسی و بەئەمنی کردن لە ئێران گەڵاڵە کرابوون. بۆ ئەوەی بەشداربووان نەناسرێنەوە، هەر کامیان ژمارەیەکی تایبەتیان لە ژمارە١ هەتاکوو ژمارە ٩٦ پێ درابوو، لەم وتارەشدا بۆ ڕێفرێنس پێدان ئاماژە بە ژمارەکەیان دەکرێ.

ئەم وتارە بە لێکۆڵینەوەی جموجۆڵی بیچم گرتنی ناسنامە و ئەولەهی لە ئێرانێکی چەن ئەتنیکییەوە دەست پێ دەکا. دواتر لەمە دەکۆڵێتەوە کە بۆ ڕژێمی ئێران وەک مەترسییەک دەڕوانێتە گرووپە کوردییەکان و جەخت دەکاتە سەر ئەوەی لە هەندێک سەردەمدا، کوردەکان سیستەمی سیاسییان هێناوەتە ژێر پرسیار. لە لایەکی ترەوە، ئەم وتارە ئەو پێشکەوتنە سیاسییانەی کوردەکان لە سەردەمی سەرۆک کۆماریی خاتەمی و وەدیارکەوتنی سیاسەتی ڕیفۆرمیستی و سەردەمەکانی سەرۆک کۆماریی ئەحمەدینژاد و ڕۆحانیش دەخاتە بەر باس و لێکۆڵینەوە. لە کۆتاییشدا، هەڵوێستی کوردەکان سەبارەت بە دۆخی بەسیاسی کراو و بەئەمنی کراو و کاریگەریی ئەمە لەسەر بیچم گرتنی ناسنامەی کوردی دەخرێتە بەر باس و لێکۆڵینەوەی لەسەر دەکرێ.

> **ئێران لە لایەکەوە خۆی وەک وڵاتێکی لایەنگری فرەیی نیشان ئەدات بەڵام لە کردەوەدا زۆر بە توندی کاروباری پەیوەندیدار بە کەمینەکان لەناو سیستەمدا کۆنترۆڵ دەکات**

ناسنامە، کەمینەکان و ئەولەهی لە ئێران

زۆر جار نزیک بوونەوەی فرەئەتنیکی لە ئێران وەک هێمایەک بۆ تۆلێرانسی بنەڕەتی و ویستی کەمینەکان بۆ پەژراندنی ئەم فرەییە بە چاوێکی ئەرێنییەوە سەیر کراوە. بەڵام لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمەوە، دەسەڵاتە یەک لە دوای یەکە ئێرانییەکان، هەندێک سیاسەتیان گرتە بەر کە کەمتر خوازیاری پەژراندنی ئەم فرەییە بوون. لە ماوەی شۆڕشی مەشرووتەدا (١٩١١-١٩٠٥) زمانی فارسی وەک زمانی فەرمیی تەواوی ئێرانییەکان هەڵبژێردرا و دوابەدوای ئەمە، ڕەزاشا(١٩٢٥-١٩٤١) سیاسەتی زۆرەملیی سەبارەت بە بەفارس کردن و بەرەوپێش بردنی پرۆسەی دیموکراتیزاسیۆن لە ئێران بەڕێوە برد. لەم سیاسەتەدا فارس بوون هاوتای مۆدێرن بوون بوو و نافارسەکان وەک دواکەوتوو سەیر دەکران. بە بڕوای دەنیز ناتالی زەق بوونەوە و هەڵکشانی ناسیۆنالیزمی فارس لەم سەردەمەدا کاریگەریی نایە سەر هەڵکشان و بەسیاسی کردنی ناسنامەی کوردی. هەوڵدانی زۆرە ملی بۆ ئاسیمیلە کردنی کەمینەکان لە سەردەمی حەمەڕەزا شادا (١٩٤١-١٩٧٩) کەمتر بووبوو. بەڵام داکۆکی کردن لە کۆنترۆڵی ناوەند و ناسنامەیەکی نەتەوەییی فارسی و یەکدەست هەر وەک خۆی مابۆوە.

بەڵام هەڵوێستی کۆماری ئیسلامی لەمەڕ زۆرێتیی ئەتنیکی چەمەوازتر بوو. دەستووری ئێران لە سەردەمی کۆماری ئیسلامی بۆ پاراستنی مافی کەمینە ئەتنیکی و عەشیرەیییەکان هەڵگری هەندێک مەرج بوو. خاڵی ١٩ی دەستوور پێی وایە: خەڵکی ئێران بە بێ لەبەرچاوگرتنی گرێدراویی ئەتنیکی و عەشیرەیی خاوەن مافی یەکسانن. ڕەنگ، ڕەگەز، زمان و شتی تر نابێ ببێتە هۆکاری بالادەستیی یەکێک لەمانە بەسەر ئەمەی تردا.

لە پاش شەڕی ئێران و عێراق و لەساڵی ١٩٩٠ بەدواوە، ڕێبەریی کۆماری ئیسلامی سەرنجێکی زۆرتری داوەتە پرسە ئەتنیکییەکان. هەروەک دواتریش ئاماژەی پێ دەکرێ، زۆربەی بەشداربووانی ئەم لێکۆڵینەوەیە لە سەر ئەم بڕوایەن دەسەڵات چاوەدێرییەکی وردی بەسەر ئەتنیکەکانەوە هەبووە.

ڕەنگە هەر دەسەڵاتەی بە شێوازێکی جیاواز لە هەمبەر فرە ئەتنیکی هەڵوێست بگرێ. یەکەم؛ ڕەنگە فرە ئەتنیکی نەپەژرێنێ و هەوڵی یەکدەست کردنی کۆمەڵگا بدات. یان ئەگەر بێت و فرە ئەتنیکی بە فەرمی بناسێ، ئەوە دوو ڕێگا بگرێتە بەر؛ یان گرووپی بالادەست لە سەر ئەستۆی ئەوانی ترەوە هەڵبژێرێ یان بە مەبەستی پاراستنی سەقامگیری و بەرگری کردن لە تەنگەژەی نێوان ئەتنیکەکەن، ئەوە بەڕێوەبەربردنی ئەتنیکەکان بگرێتە بەر. ئێران یەکەم ڕوانگە بەکار ناهێنێ، بەڵکوو پێداگرییەکی زۆرتر لەسەر پێگەی خۆی وەک وڵاتێکی فرە ئەتنیکی دەکات.

ئەم وتارە بەڵگە دێنێتەوە کە ئێران تێکەڵاوێک لە هەر دوو ڕوانگە بەکار دێنێ، لە لایەکەوە خۆی وەک وڵاتێکی لایەنگری فرەیی نیشان ئەدات بەڵام لە کردەوەدا زۆر بە توندی کاروباری پەیوەندیدار بە کەمینەکان لەناو سیستەمدا کۆنترۆڵ دەکات؛ تاکوو ناسنامەی ئێرانی، وەک نەتەوەی بالادەست بپارێزرێ. لە ڕاستیدا زۆرێک لە بەشداربووانی ئەم لێکۆڵینەوەیە دەریانبڕیوە کە بەهۆی ئەتنیکەکەیانەوە لەلایەن بەرپرسانی حکوومییەوە نەیانتوانیوە بگەن بە زۆرێک لە دەرفەت و ئیمکانەکان.

ڕوانگەی تاران بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ئەتنیکەکان، دەرئەنجامی پوتانسیەلی فرەییی ئەتنیکی بۆ نانەوەی پشێوی و ئاڵۆزییە.

لێــرەدا ئەولەهی پێناســەیەکی ســەرووتر لە پێناســەکانی پەیوەندیــدار بە ئەولەهیی ســەربازی، سیاســی، ئابووری و پەرۆشییە کۆمەڵایەتییەکان بەخۆوە دەگرێ. لە راستیدا ئەولەهــی بۆ ئێــران گرێــدراوی کۆیەکی ئاڵــۆزی فاکتەرە ناوەکــی و دەرەکییەکانە. لەســەر ئەم بنەمایە، ڕەنگە کێشە و گرفتە ئەتنیکییــەکان لە ئاســتی جیــاوازدا وەک ســەرچاوەی گرۆگەف بۆ دووزەنە-نەزم-ی سیاســی، ئابووری یان دامەزراوەیی یان لە راســتیدا بۆیەکپارچەیی ئێران، بناســرێن. بەڕێوەبردنی گرووپــە ئەتنیکییەکان لێرەدا بە مانــای هەوڵدان بۆ مانــەوەی ڕژێمە. لە ئاکامدا، سیاسەتی ئەتنیکی بەئەمنی دەکرێ. لەناو سیستەمگەلێکی لەم ڕەنگەدا، پێویستە مەترســییەکان پوچەڵ بکرێنەوە و ئەمەش پاســاو بــۆ بەکارهێنانی هەندێــک کردەوە دێنێتــەوە کە لــە خۆیدا لەناو سیاســەتی ڕۆژانەدا ڕێگا پێدراو نیە.

بەشداربووان لەم توێژینەوەیەدا بەردەوام وتوویانە تاران وەک مەترسییەکی ئەولەهی لێیان دەڕوانێ. بۆ نموونە؛ بەشداربووی ژمارە ٣٤ وتوویەتی؛ دیسکۆرسی دەسەڵاتی دوای شــۆڕش بەردەوام نەتــەوەی کوردی وەک مەترســییەک بۆ ئەولەهیی ئێــران بینیوە. ڕاســموس کریســتیان ئێلینــگ پێی وایە تاران بە نیســبەت هەندێک لە ئەتنیکەکان بــە ڕوانینی گۆپاڵ و گێزەر نزیک دەبێتەوە. هەندێک لە ئەتنیکــەکان تا ڕادەیەکی زۆر هەوڵ دەدەن خۆیان لەگەڵ چاوەڕوانییەکانی ڕژێم بگونجێنن. بەڵام کوردەکان ئەم ویستە لە خۆیانەوە نیشــان نادەن. لە ڕوانگەیەکی دیرۆکییــەوە، کــوردەکان بــەردەوام بــۆ دەســەڵاتەکان کێشــەیان ناوەتــەوە و بە هۆکاری پەیوەندییەکانی دەرەوەی ســنور، بەرەنــگاری لــە هەمبەر بە فــارس کردن و ناســنامەی ئاینییانــەوە وەک ســوننە، ئەمێستاکەش وەک گەورەترین مەترسی بۆ ڕژێمی ئێران دەنرخێندرێن.

لەســەر ئــەم بنەمایــە، لەناو گشــت کەمینەکانی ناو ئێــران، ئەوە کوردەکانن لە ناو دۆخێکی بەئەمنی کــراودا جموجۆڵیان هەیە. وەک ڕاســتییەک، لە ســاڵی ٢٠١٨ کــوردەکان ٤٥ لــە ١٠٠ی بەندییەکان لە ئێران پێکدێنن. کۆماری ئیســلامیی ئێران بە تەواوی وەک تورکیا ناســنامەی کوردی ئینکار نەکردووە، بەڵام مەبەستی لە کوشتنی بەئامانجــی ڕێبەرانی کــورد، ئیفلیج کردنی بزاڤە سیاسییە کوردییەکان بووە. ئەم دۆخە، ســەرەڕای بەڵێنی ڕۆحانیــش لە هەڵمەتی هەڵبژاردنەکان بۆ لیبرالیزە کردنی گشــتی و ئازادیی سیاســی لە ئێران، لە ســەردەمی سەرۆک کۆمارییەکەشی هەر بەردەوام بووە.

کێشــە کوردییەکان، پێش شــۆڕش و دوای شۆڕش

لەســەردمی دامەزرانی کۆماری ئیســلامیی ئێرانــەوە، داخوازیــی کــوردەکان بــە گشــتی ســڕینەوەی ناوەندخــوازی یــان دیموکراتیزاســیۆن بووە، بێ ئەوەی ویستی ســەربەخۆیی زۆر لــە زیادی بــدات. بەم حاڵەشــەوە، لە ڕوانگەیەکــی مێژووییەوە، لە هەر کاتێکــدا دەرفــەت هەبووبێ، ئەوە کــوردەکان ویســتی خۆیان بــۆ جووڵەی سیاسیی جیاواز و سەربەخۆییخوازی نیشان داوە. یەکێــک لــە نموونــەکان، هەوڵدانی کــوردەکان بــۆ دامەزراندنــی یەکەیەکی سیاســیی ســەربەخۆ لەســەردەمی شەڕی جیهانیی یەکەم، لە بۆشــاییی داگیر کردنی ئێران لەلایەن بەریتانیا و سۆڤیەت و لەسەر حوکم لاچوونی ڕەزا شــا بووە. شۆڕشەکانی پێشووی کورد، لەلایەن هۆز و عەشیرەکانەوە بەڕێوە دەچــوون، بەڵام ئەمجــارە لەلایەن گرووپێکــی چەپئــاژۆ و ئێلیتی شارنشــین بوو و مەبەســتیان دامەزرانی ئۆتۆنۆمییەکی ناوچەیی بوو.

چینی ناوەندیی نوێ، ناسیۆنالیزمی کوردییان جڵەو کردبو و بە مەبەستی ڕێ گرتن لە تەشەنەی بەفارس کردن، حیزبی دیموکراتی کوردستانیان پێکهێنابوو. لە ژانویەی ساڵی ١٩٤٦، قازی محەممەد، ڕێبەری حیزبی دیموکراتی کوردستان لەگەڵ ١٣ ئەندام پەرلەمانی تر، دامەزرانی کۆماری کوردستانیان ڕاگەیاند. تەمەنی ئەم کۆمارە زۆری نەخایاند و هاوکات لەگەڵ کۆتایی پێ هاتنی یارمەتیی سۆڤیەت، دارما. هێزەکانی ئێران لە دیسەمبەری ساڵی ١٩٤٦ کۆنترۆڵی مهابادیان گرتەوە دەست خۆیان و سزای لە سێدارەدانیان بەسەر قازی محەممەد و ئێلیتەکانی تردا سەپاند. بەم حاڵەشەوە، کۆماری (کوردستان لە) مهاباد، بوو بە نموونە و وینایەکی گرینگ و کاریگەر.

دواتر، عەبدولرەحمان قاسملوو، ڕێبەری حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران لە ناوەراستی حەفتاکاندا ئاوای نوسی: گشت نەتەوەی کورد کۆماری مهابادیان وەک هێمایەک لە ویست و هیواکانیان دەبینی و هیوادار بوون ئەمە ببێتە ناوەندێک بۆ هەوڵ دان لە پێناوی ئازادیی گشت کوردستان. هەر بۆیەش بەرپرسە ئێرانییەکان، مەترسیی ناسیۆنالیزمی کوردییان هەست پێ کرد، مەترسییەک کە لە مهابادەوە دەستی پێ کردبوو. دوای کۆماری مهاباد، جم و جۆڵی سیاسیی کوردەکان دامرکایەوە؛ بەڵام دیسان هاوکات لەگەڵ هەڵگیرسانی نارەزایەتیی گەل لە دژی شا کە دامەزرانی کۆماری ئیسلامیی لێ کەوتەوە، سەری هەڵدایەوە.

لە سەرهەڵدانەکاندا گرووپی جیاواز بەشدارییان کردبوو، بەڵام کوردەکان ئەمجارەش ڕێگایەکی تریان گرتە بەر. لە حاڵێکدا لە هەموو شوێنێک، ئەوە مەلا شیعەکان بوون، جەماوەریان بە ڕێکخستن دەکرد، لە زۆربەی شارە کوردییەکان ئەوە مەلا سوننەکان و ڕێکخراوە سیاسییەکانی وەک کۆمەڵە و حیزبی دیموکرات بوون ڕۆڵی سەرەکییان دەگێڕا.

> **کۆماری ئیسلامیی ئێران بە تەواوی وەک تورکیا ناسنامەی کوردی ئینکار نەکردووە، بەڵام مەبەستی لە کوشتنی بەئامانجی ڕێبەرانی کورد، ئیفلیج کردنی بزاڤە سیاسییە کوردییەکان بووە**

دروشمی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران، ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان و دیموکراسی بۆ ئێران بوو. بۆیە کوردەکان خاوەن ڕێبازی خۆیان بوون، و ئەمەش هەر لە درێژەی ڕێرەوی شۆڕشێک بوو کە خومەینی و لایەنگرانی هەڵیانبژاردبوو. هەردووکیان خوازیاری ڕووخانی شا بوون، بەڵام دواتر ڕوانگە سیاسییەکانیان گۆڕا.

لەسەرەتای وەلانان و وەدەرکەوتنی شا، جموجۆڵی کوردەکان دەستی پێ کرد. حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران بۆ کەڵک وەرگرتن لە کەشی کراوەی نوێ و بەدواداچوونی ئامانجی خۆی، واتە ئۆتۆنۆمی- و سەقامگیر کردنی لە ناو دەستوردا- هەوڵی دا. لەو کاتەی ڕژێمی کۆماری ئیسلامی لە هەوڵی سەقامگیر کردنی پێگەی خۆیدا بوو، کوردەکان گەورەترین کێشەیان بۆ دروست کرد. حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران پێداگریی لەسەر ئۆتۆنۆمی کرد. لەسەر ئەم بنەمایە، شاندێک لە کوردەکان لە قوم چاویان بە خومەینی کەوت، بەڵام داخوازییەکانیان ڕەد کرایەوە. دوابەدوای ئەمە، لە نێوان پێشمەرگە کوردەکان و هێزە شۆڕشگێرە[ئیسلامییەکان] پێکدادان ڕووی دا و لە ئاکامدا، تا چەند ساڵ دواتر، هەندێک ناوچە لە ژێر کۆنترۆڵی کوردەکاندا مایەوە. لە دۆخێکی لەم چەشنەدا، ڕژێمی نوێ،

داخوازیی کوردەکان بۆ ئۆتۆنۆمیی وەک پێشەکییەک بۆ سەربەخۆیی لێکدایەوە. لەم توێژینەوەیەدا، ئەم لێکدانەوەیەی ڕژێم لە سەر ئۆتۆنۆمی، لەگەڵ بەشداربووەکان باسی لەسەر کرا. بۆ وێنە؛ بەشداربووی ژمارە ٣٥ وتی، ڕژێمی ئێران داخوازیی نەتەوەکانی تریش بۆ وەدەسهێنانی مافەکانیان، وەک هەوڵدان بۆ سەربەخۆیی- جیابوونەوە- لێکدەداتەوە.

خومەینی، لە وتارێکی ناسراوی خۆیدا، ڕوو لە گەلی کوردستان وتبووی ئیسلام بۆ یەکێتییە و پرۆژەی جیایی کورد، لور، فارس و... لە یەکتر، قەبوڵ ناکرێ. خومەینی هۆشداری دایە کوردەکان، فریوی ئەو کەسانە نەخۆن کە خوازیاری تەفرەقە و جیایین.

بەم بەڵگاندنە کە لە ناو ئیسلامدا هیچ چەشنە جیاوازییەک لە نێوان دوو موسوڵماندا نییە کە بە دوو زمانی جیاواز قسە دەکەن، بەردەوام هێرشی دەکردە سەر ڕامانی جیایی و جیاوازیی ئەتنیکی. وتەکانی خومەینی نیشاندەری ترسی بەردەوامی تاران لە جموجۆڵی جیاوازی ناو کەمینە ئەتنیکییەکان بوو. ئەم ترسە بە هۆی پێگەی ئەوان لە ناوچە سنورییەکانی ئێران و بوونی پەیوەندی لەگەڵ دەرەوەی سنورەکان هێندەی تر ڕووی لە زیادبوون دەنا. لە ڕاستیدا، بەشداربووانی ئەم لێکۆڵینەوەیە بە تەواوی لەسەر پێشکەوتنە کوردییەکان لە دەرەوەی ئێران ئاگاداریان هەبوو و بە ڕێزەوە باسی پێشکەوتنە سیاسییەکانی کوردەکان لە سوریا و ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی لە عێراق لەسێپتەمبەری ساڵی ٢٠١٧یان دەکرد.

میدیاکانی سەر بە دەسەڵاتی ئێران وەک پریس تیڤی، ڕیفراندۆمیان وەک دنەدانێکی دەرەکی ناو دێنا و ئەمە نیشان ئەدا تارانیش بە پەرۆشەوە، دەیڕوانییە کاریگەرییە سیاسییە دەرەکی و ناوخۆییەکانی و هەمیش بە نیسبەت دەستێوەردانی دەرەکی، دڵەڕاوکێی خۆی هەبوو. لە ڕاستیدا ڕژێمی ئێران نیگەرانی کەڵک وەرگرتنی هێزە دەرەکییەکان لەگرووپە ئەتنیکییەکان، بە مەبەستی لاواز کردن و نانەوەی مەترسی بۆ سەرەوەریی وڵاتی ئێران بووە. بە مەبەستی لابردنی ئەم چەشنە دڵەڕاوکێیانە، تاران هەوڵی پەرەپێدانی ئەم ڕوانگەیە دەدا کە ئیسلام دەتوانێ تەواوی ئەتنیکەکانی ناو ئێران لە خۆیەوە گرێ بداتەوە. چەمکی برایەتی لە ئیسلامدا بە مەبەستی ڕاگرتنی ئەتنیکەکان لەلای یەک، کەڵکی لێ وەردەگیرێ.

> لە ڕوانگەیەکی مێژووییەوە، لە هەر کاتێکدا دەرفەت هەبووبێ، ئەوە کوردەکان ویستی خۆیان بۆ جووڵەی سیاسیی جیاواز و سەربەخۆییخوازی نیشان داوە

بەم حاڵەشەوە، خومەینی سەبارەت بە کوردەکان جەهادی ڕاگەیاند. ئەوانی تاوانبار کرد لە دژی شۆڕش جموجۆڵیان هەیە و حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێرانی هەڵوەشاوە ڕاگەیاند و قاسملووشی وەک «مفسد فی الارض» ناساند. پارێزگا کوردەکان لە ماوەی ساڵانی سەرەتای شۆڕشی ئێران تووشی توندوتیژی بوون و ڕژێم بەمەبەستی وەدەستهێنانەوەی ئەم ناوچانە، تۆڵەی لە پێشمەرگە کوردەکان کردەوە. هاوکات لەگەڵ ئەمە، دوای ئەوەی کە کوردەکان لەیەکەم هەڵبژاردنە پەرلەمانییەکانی مانگی مارسی ساڵی ١٩٨٠، بە گشتی دەنگیان دایە بەربژێرە کوردەکان و دەسەڵاتیش دەنگی کوردەکانی بەتاڵ کرد، ئایدیای یەکسانی لە ئیسلامی خومەینیدا لە کردەوەدا،

نەگەیشتە ئامانج. زۆریک لە بەشداربووان لەم توێژینەوەیەدا باسی ئەزموونەکانی خۆیان لەسەر پەراوێزخران بە هۆی سوننە بوونیان کردووە. بۆ وێنە بەشداربووی ژمارە ٤٧ نوسیویەتی؛ من لە ئێراندا وەک سوننەیەک دەناسرێم و هەر ئەمەش بووەتە هۆکاری پەراوێز خرانی من.

رژێمی ئیسلامی هەر کە دامەزرا، هیچ چەشنە مەودایەکی بۆ کردەی سیاسیی پەیوەندیدار بە ئەتنیکەکان نەهێشتەوە. بە لایەنی تیۆرەوە، لە ژێر زاڵیتیی چەمکی گشتگیری ئوممەتدا، نەدەبوا هیچ چەشنە جیاوازییەک لە نێوان شیعە و سوننەدا مابایەوە. بەم حاڵەشەوە، هەندیک لە بیرمەندەکان پێیان وایە لە کردەوەدا، ناسنامەی ئێرانی دوای شۆڕش، لەسەر بنەمای زاڵیتیی شوناسی فارسی-شیعە دامەزراوە و بەم پێیە شیعەبونیش وەک نموونەی بەفارسی کراوی ئیسلام ناسێندرابوو. هەر ئەوەی کە هیچ مزگەوتێک بۆ سوننەکان لە تاران بوونی نیە، ئەمە خۆی نیشاندەری لەبەرچاونەگرتنی ئەوان لەلایەن دامەزراوە دەوڵەتییەکانەوەیە. هەڵاواردنی ئەتنیکی لە ناوچە سوننە نشینەکان کورد و بەلوچ و تورکمەن، لە بەشە گەشەنەسەندووەکانی ئێران پەرەی سەندووە. جگە لەمەش ئەوان پۆستی باڵایان پێ نادرێت. بیژەن زەنگەنە وەزیری نەوتی ئێران، کوردێکی شیعەیە. سەرەرای ئەوەی زۆرینەی دانیشتووانی پارێزگای کوردستان کوردی سوننەن، هەرگیز پارێزگارێکی کوردیان نەبووە. لێرە دیسانیش ئەزموونی بەشداربووان لەم توێژینەوەیەدا نیشانی ئەدا کوردەکان بەهۆی سوننە بونیانەوە، پەراوێز خراون و رژێمیش لە سەر بنەمای تێڕوانینی برایەتیی ئیسلامی هەڵسوکەوت ناکا.

ئێلیز ساناساریان، پێی وایە زۆر جار کەمینەکان لە رۆژهەڵاتی ناقین، بە هۆی پەراوێزخرانیان، لە پێگەی سیاسیی سێکولارەوە نزیک دەبنەوە. ساناساریان لێرەدا ئاماژە دەکاتە سەر کەمینە ناموسوڵمانەکان، بەڵام ئەم بەڵگەهێنانەوەی ئەو سەبارەت بە کوردەکانیش، راستە. گشت پارتە سیاسییە سەرەکییەکان لە ئێران، عێراق، سوریا و تورکیا ئەم ریبازە سێکولارەیان گرتووتە بەر. لە روانگەی ئێلیتەکانی کۆماری ئیسلامیی ئێرانەوە، بە هۆی مەیلەو سێکۆلار بوونی کوردەکان، پێویستە بە پارێزەوە لە گەڵ چالاکە سیاسییە کوردەکان هەڵسوکەوت بکرێت. هەر وەک لەم توێژینەوەیەشدا هاتووە، لەم دۆخەدا نارەزایەتی و بەرەنگاری لە ناو کوردەکان پەرە دەسێنێ. بەشداربووی ژمارە ١٦ ئەڵێ من کەسێکی سێکۆلارم، بوونی ناسنامەی شیعە یان سوننە بۆم گرینگ نیە، بەڵام نزیک بوونەوەی دەسەڵات لە خەڵکی، لە ژێر کاریگەریی ئایین و بڕواکانیانە. ئەمە فاکتەرێکی سەرەکی بۆ بەدیهاتنی روبەڕووبونەوەیە. بەشداربووی ژمارە ١٤ دەنوسێ: من کەسێکی ئایینی نیم، بەڵام پێموایە سەرکوت کردن بەشێوازێکی سیستەماتیک لە دژی سوننەکان لەئارادایە و بەتایبەت بۆ پرسەکانی پەیوەندیدار بە کار و دامەزران، لە دەرەوەی یاسای بنەڕەتیە.

گرووپە کوردییەکان بەردەوام لە هەوڵی دروست کردنی ئۆتۆنۆمی یان تەنانەت کەم کردنەوەی ئاستی ناوەندخوازیدا بوون و ئەمەش دەبێتە هۆکاری ئەوەی تاران هەست بەوە بکا کوردەکان گرێدراوییان بە ئێرانێکی یەکگرتووەوە نییە. بە پێچەوانەوە، هەڵاواردنی کوردەکان دەبێتە هۆکاری ئەوەی کوردەکان ئینتیمایەکی زۆر کەم لە خۆیان بۆ کۆماری ئیسلامی نیشان بدەن. کێشە و ئاڵۆزییەکان هەڵقولاوی نەبوونی متمانەی دوو لایەنەیە. لە راستیدا ئەم پەیوەندییە ئاڵۆزە لە ساڵانی ١٩٨٠ تاکوو ساڵانی ١٩٩٠ بەردەوام بووە.

سەردەمی خاتەمی و ئەحمەدی‌نژاد

سەرۆککۆماریی محەمەد خاتەمی (٢٠٠٥-١٩٩٧) گۆڕانیک لە ژیانی سیاسیی لە ئێراندا بوو. دروشمی خاتەمی، یەکگرتوویی بۆ گشت ئێرانییەکان بە هەر ئەتنیک و ئاینیزایەک بوو. بە تایبەت خاتەمی لەسەر ئەم بڕوایە بوو جیاوازییەکان خاوەن کاریگەرییەکی گرینگن بۆ بەدیهێنانی ئێرانێکی بەهێز و خاوەن شانازی. ڕوانگەی سیاسیی خاتەمی و بزووتنەوەی ڕیفۆرمخوازەکان وەک گشتێک دەیڕوانییە کۆمەڵگای ئێرانی؛ بەڵام هاوکات هەندێک قازانجیشی بۆ کەمینەکانی ناو ئێران هەبوو. خاتەمی هەوڵی دا ئەم کەمینانەش بێنە ناو پانتای سیاسی. ڕەنگە ئەمە وەک لێهاتوویی سیاسی و وەرگرتنی دەنگی کەمینەکانیش بناسرێت، بەڵام لە چوارچێوەی تێڕوانینی سیاسی بۆ کۆماریش دەگونجێ و ئەمەش ڕیشەی لە ناو چەمکی دادپەروەریی ئیسلامیداهەیە.

کەمپەینی هەڵبژاردنی خاتەمی بە مەبەستی بەشدار کردنی کەمینە ئەتنیکییەکان و سەفەری بۆ پارێزگاکان ڕووداوێکی نوێ بوو. دروشمی هەڵبژاردنی خاتەمی «ئێران بۆ هەموو ئێرانییەکان» بوو. لە سەردەمی هاتنە سەر دەسەڵاتی خاتەمیدا، پارێزگا کوردییەکان زۆر بە توندی میلیتاریزە کرابوون. کە چی تاران بۆ ماوەیەکی درێژ بوو سەرنجێکی ئەوتۆی نەدابوو بەم ناوچانە. خاتەمی ڕوانگەی نوێی بۆ ئەم مەبەستە پێشکەش کرد و لەوتاری خۆیدا لە سنە وتی: کوردستان قەڵخان و پارێزڤانی سەقامگیریی ئێران لە هەمبەر هێرشەکان بووە و نەتەوەی ئێران هەبوونی خۆی، لە هەبوونی کوردەکاندا دەبینێتەوە کە لە ئاست دوژمندا بەرەنگاریان کرد.

پێشکەوتنەکانی خاتەمی لە سەرووی دروشم و دیسکۆرسی خاتەمی هەنگاویان نا. خاتەمی بۆ یەکەم جار لە ئێران، عەبدوڵڵا ڕەمەزانزادەی وەک کوردێکی شیعە، لە پۆستی پارێزگاری کوردستان دامەزراند. ڕەمەزانزادەش بۆ کەم کردنەوەی گرژییەکان، هەژمارێکی زۆرتری لە کوردەکان لە پۆستە حکومییەکان دامەزراند. سەبارەت بەوەی خاتەمی ڕادەی دەستێوەردانەکانی تارانی لە بەڕێوەبردنی ناوچەکان کەم کردبووەوە، بەرپرسە هەڵبژێردراوەکان لە پارێزگا کوردییەکان و لە ئاستی وڵاتدا خاوەن ئۆتۆنۆمییەکی زۆرتر بوون. بەڵام بەم حاڵەشەوە، لە ڕێگای زانیاریی بەشداربووانی ئەم توێژینەوەیەوە، دوودڵی و گومانەکان سەبارەت بە خاتەمی لە ناو کەمینەکان هەر مانەوە. یەکێک لە بەشداربووان دروشمی ئێران بۆ ئێرانییەکانی وەک تەپڵێکی بەتاڵ ناو بردووە. یەکێکی تر لە بەشداربووان پێی وابووە خاتەمی تەنیا بە مەبەستی کۆ کردنەوەی دەنگ، بەڵێنی بە درۆی داوە. سەردەمی سەرۆکایەتیی خاتەمی، کرانەوەی کولتوریشی بەدواوە بوو. ئەم سەردەمە، گەشانەوەی ڕێکخراوە ناحکومییەکان، کرانەوەی کۆرسی کوردی، کاناڵی تلویزیۆنی و دیپارتمانی زمانی لە زانکۆکانیشی بە خۆوە بینی.

لەم بارودۆخەدا کوردەکان بە دڵنیاییەکی زۆرترەوە، ناسنامەی کوردیی خۆیان دەنواندەوە. بەشداربووی ژمارە ٤٤ پێی وایە: سەردەمی خاتەمی کاریگەرییەکی زۆری نایە سەر کۆمەڵگا. کرانەوەی سیاسی لە کۆمەڵگادا هاتە ئاراوە و چالاکیی کولتوریی لە کۆمەڵگای ئێراندا بەرفرە کرد... هەروەها لەسەر دۆخی منیش وەک کوردێک کاریگەریی دانا، لەبەر ئەوەی دەبوا منیش کتێب و ڕۆژنامەی کوردیم لەبەر دەست بوایە.

بەشداربووی ژمارە ٦ وتوویەتی: من ناتوانم هەوڵ دانەکانی خاتەمی لە بیر کەم. کەشی سیاسی لە کوردستان تا ڕادەیەک

کرابۆوە... کوردەکان دەستیان دایە چالاکیی سیاسـی لە زانکۆکانی ئێران. لە بەرامبەردا، بەشـداربووی ژمارە ٣٨ دەڵـێ: کاریگەریی ریفۆرمیستەکان تەنیا بڵاو کردنەوەی چەند کتێب و بڵاڤۆکی کوردی بوو، ئەمەش تەنیا ١ لە هـەزاری داخوازییەکانـی منی وەک کوردێک دەگرتەوە.

بەم حاڵەشـەوە، هەندیک لە ناوخۆدا، بە چاوێکی نەرێنییەوە دەڕواننە ئەم ئاڵوگۆڕانە. «واڵتر پاش» پێی وایە ترسـێکی بەردەوام لە ئێراندا سەبارەت بە وڵام دانەوەی داخوازیی کەمینەکان لە ئیـران و داخوازیی زۆرتری کەمینـەکان بوونـی هەیـە. جموجۆڵـی ڕکەبەریـی نێوان ریفۆرمیسـت و پارێزکارەکان لـەم سـەردەمەدا، قازانجـی تایبەتیشـی بـۆ کـوردەکان بـەدوای خۆیـدا هێنـا. لـە سـاڵی ٢٠٠١ دوابـەدوای هێرشـی پارێـزکارەکان بـۆ سـەر سیاسـەتمەدارانی لایەنگری خاتەمـی، تەنانەت ڕەمەزانـزادەش تاوانبار کرا کە گوایە درۆ دەکا. دوابەدوای ئەمە، پێشـکەوتنە کولتورییەکان لە پارێزگا کوردییەکان ڕاوەستان. پێشکەوتنە سیاسییەکانیش هەر بەم شێوەیە ڕاوەسـتان؛ ئەویش لە کاتێکدا کە ئەندامانی بەرچاوی ریفۆرمیست و بەشێک لە ئەندامە کوردەکانیان، لەلایەن شـورای نیگەهبانەوە لە هەڵبژاردنی پەرلەمانی ساڵی ٢٠٠٤دا ڕەد کرانەوە.

نەبوونی کەشـی سیاسـی و کولتوریی پێشـوو، بـێ هیوایـی لـێ شـین بـوو. بەشـداربووی ژمـارە ٣٤ بە ئامـاژە کردن بەوەی ریفۆرمیسـتەکان توانایی دروسـت کردنـی ئاڵوگۆڕیـان نییـە، پێـی وایە کە ئەمـە کاریگەرییەکی زۆری لە سـەر داناوە و متمانەی پێیان نەماوە. هەر بەم شـێوازە، بەشـداربووی ژمارە ١٧ش پێـی وایە هیوا هەڵچنین لە سـەر ریفـۆرم لە چوارچێوەی ئایدۆلۆژیـای دەوڵەتیـدا بـووە، بـەڵام بە شکستهێنانی ریفۆرمیستەکان و پلانەکانیان، کوردەکانیش هیوایەکیان بۆ ریفۆرم نەماوە. دەنگی کوردەکان لە ناو مشـتومڕی گرژییە سیاسـییەکان بۆ هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی سـاڵی ٢٠٠٤ دامرکایـەوە. لـە کۆتاییـی خولی دووهەمی سـەرۆککۆماریی خاتەمی، گوشارەکان لە دژی سیاسەتەکانی خاتەمی پەرەیان سـەند. ئەیەتوڵڵا جەنەتی ئەندامی شورای نیگەهبان سەبارەت بە مژاری ئەتنیکەکان هۆشـداری دا کە ئەمە لـە ئاکامدا دەبێتە هۆکاری جیاوازی.

> رژێمی ئیسلامی هەر کە دامەزرا، هیچ چەشنە مەودایەکی بۆ کردەی سیاسیی پەیوەندیدار بە ئەتنیکەکان نەهێشتەوە. بە لایەنی تیۆرەوە، لە ژێر زاڵیتیی چەمکی گشتگیری ئوممەتدا، نەدەبوا هیچ چەشنە جیاوازییەک لە نێوان شیعە و سوننەدا مابایەوە

هاوکات لەگـەڵ بایکۆتی هەڵبژاردنەکانی سـاڵی ٢٠٠٥، مەحمود ئەحمەدینژاد گەیشتە سـەرۆک کۆمـاری. مەحمود ئەحمەدینـژاد لە سـەردەمی کەمپەینی هەڵبژاردنی خۆیدا، هەڵوێستێکی ڕوونی سەبارەت بە مافی کەمینە ئەتنیکییەکان نەبـوو و کوردەکانیش بە هۆی ئەوەی ڕەنگە لە سـاڵی ١٩٨٩ دەسـتی لە کوشتنی قاسـملودا هەبووبێ، پێیـان خـۆش نەبـوو دەنگی پـێ بدەن. ئاسـتی دەنگدان لە پارێزگاکانی کوردستان و ئازەربایجانـی ڕۆژئاوا بە هەژمارێکی زۆری کـوردەوە، لە کەمترین ئاسـتی خۆیدا بوو. دوای ئەوەیـش، کوژرانـی شـوانە قادری، وەک چالاکێکـی کـورد لەلایـەن هێـزە ئەمنییەکانـەوە، بوو بە هۆکاری نارەزایەتیی بەربڵاو و هەندێک تێکهەڵچونی سەربازی لە شارە کوردنشـینەکان. ئەحمەدینژاد هەر لە سەرەتاوە نزیک بوونەوەیەکی فارس تەوەری گرتە پێش و سیاسەتی توندئاژۆتری خستە

ڕوو. ئامانج تەنیا کەمینە ئەتنیکییەکان نەبوون، بەڵام دەزگای ئەمنی، تێڕوانینی تایبەتی ئەوەلەهیی بۆ لاوازکردنی کۆمەڵگای مەدەنی لە کوردستان گرتە بەر.

جگە لەمە، ئەحمەدینژاد دەسکەوتە کولتوری و سیاسییەکانی خاتەمیشی بەراوەژوو کردەوە. ئەم دۆخە سیاسەتی سەرکوتکارانەی لێ کەوتەوە و ڕاوەستانی چالاکییە کولتورییە کوردییەکان و دامەزراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنیی کوردەکان، داخرانی بڵاڤۆکەکان و گیرانی چالاکانی کوردی لێ کەوتەوە. چەن کەسیش لەمانە سزای مەرگیان بەسەردا سەپێندرا. دەوڵەت چالاکانی مافی مرۆڤ، ڕۆژنامەنووسەکان و کۆمەڵگای مەدەنیی سەرکوت کرد و دەنگە دژبەرەکانی کپ کرد. بەشداربووانی ئەم توێژینەوەیە بەم چەشنە لەسەر ئەم دۆخە دواون: بەشداربووی ژمارە ١٢ دەڵێ لەسەردەمی ئەحمەدینژاددا چومە زانکۆ. دەسگیر و ئەشکەنجە کرام. بەشداربووی ژمارە ٦ دەنوسێ: ئەو کاتەی لەسەردەمی خاتەمی من لە زانکۆ بووم. دەمبینی کەش و بارودۆخەکە چەن باش بووە، بەڵام کاتێک ئەحمەدینژاد هات، دۆخەکە زۆر تۆقێنەر بوو.

لەساڵی ٢٠٠٦، بەهائەدین ئەدەب بەرەی یەکگرتووی کوردی دامەزراند. ئەم بەرەیە گرووپێک بوون لە هەوڵی وەرگرتنەوەی مافە زەوت کراوەکانی کورد لە چوارچێوەی یاساکانی کۆری ئیسلامی ئێران بە شێوازێکی ئاشتیخوازانەدا بوون، تاکوو ڕێگایەک بۆ ئامادە کردنی مافە سیاسییە ڕەواکانی کوردەکان لە ئێراندا بدۆزنەوە. بەڵام کۆچی لە پڕی ئەدەب و زیندانی کرانی محەمەد سەدیق کەبودوەند-دامەزرێنەری ڕێکخراوەی مافی مرۆڤی کوردستان- بە تاوانی بانگەشە دژی کۆماری ئیسلامیی ئێران لە ساڵی ٢٠٠٧، ئەم ڕەوتەی ڕاگرت. لە ڕاستیدا دەسبەسەرکرانی کەبودوەند نیشاندەری دۆخی سەرکوتکارانەی ئێران لە کوردستان بوو.

جگە لەمە، دۆخی ئەولەهی لە کوردستان بە دامەزرانی پارتی ژیانی ئازادی کوردستان-پژاک- گرێدراوی پارتی کرێکارانی کوردستان- لە ساڵی ٢٠٠٤ بە دواوە ئاڵوگۆڕی بەسەردا هات. لە ساڵی ٢٠٠٨، ڕەحمان حاجی ئەحمەدی ڕێبەری ئەم گرووپە وتی ئەم گرووپە بۆ بەدیهێنانی ئێرانێکی کۆنفێدراڵ و دیموکراتیک تێکۆشان دەکات و ئامانجی سەرەکیی ئەوانیش دروست کردنی گڕوتین لە ناو گەلدایە. ئەم گرووپە چالاکیی سەربازیشی لە دژی هێزە ئەمنییەکانی ئێران دەست پێ کرد. ئەم کردەوەیەی پژاک هاوکات لەگەڵ ئەم ڕاستییەدا کە لەناو بەشێکی زۆری خەڵکیشەوە خۆشەویستی بۆ خۆی لێ کەوتەوە، دژەکردەوەی توندی سەربازیی تارانیشی لێ کەوتەوە. توندوتیژی جاریکی تر سێبەری بەسەر پانتایی سیاسیی کوردستاندا کێشا. دەوڵەتی ئەحمەدینژاد هاوتەریب لەگەڵ دەزگا ئەمنییەکاندا، چالاکیی سیاسیی کوردیی زۆر بە توندی ئاستەنگ کرد. ڕێکخراوی مافی مرۆڤی کوردستان لە ساڵی ٢٠٠٩ هەواڵی ئیعدامی ئەندامێکی کۆمەڵە- ڕێکخراوەیەکی کۆمۆنیستیی کوردی- بە تاوانی دژایەتی لەگەڵ خوا بڵاو کردەوە و ئەمەش دەسپێکی شەپۆلێکی ئیعدامی چالاکانی کورد بوو.

> گرووپە کوردییەکان بەردەوام لە هەوڵی دروست کردنی ئۆتۆنۆمی یان تەنانەت کەم کردنەوەی ئاستی ناوەندخوازیدا بوون و ئەمەش دەبێتە هۆکاری ئەوەی تاران هەست بەوە بکا کوردەکان گرێدراوییان بە ئێرانێکی یەکگرتووەوە نییە

سەرۆک کۆماریی ڕۆحانی

گرژییەکان لە سەردەمی سەرۆک کۆماریی ئەحمەدینژاددا، لە ناو ئاڵوگۆڕە ژیۆپۆلیتیکەکان بۆ ئەکتەرانی ناوچەییی کورد، ئاستەنگییە ڕوو لە زیادبوونەکان لەسەر دۆخی سیاسی ڕووی لە زیاد بوون نا. بەم حاڵەشەوە ئەم دۆخە دیسان ئاڵوگۆڕی بەسەردا هات. لە مانگی ژوونی ساڵی ٢٠١٣ حەسەن ڕۆحانی بە دەنگی زۆرەوە، لە خولی یەکەمی هەڵبژاردنەکاندا هەڵبژێردرا. بە پێچەوانەی ئەحمەدینژاد، ڕۆحانی لەلایەن دەنگدەرە کوردەکانەوە بە باشی پێشوازیی لێ کرا. هەندێک ویکچوون لە نێوان خاتەمی و ڕۆحانی لە ئارادا بوون.

هەر دووکیان ڕوانگەیەکی سیاسیی هاوبەشیان هەبوو و داکۆکییان لەسەر ئازادیە تایبەتەکان دەکرد. دروشمی ڕۆحانی بەشداریی ئەتنیکی بۆ پێشکەوتنی ئێران بوو و ئەمە زایەڵەی دەنگی دروشمی «ئێران بۆ هەموو ئێرانییەکان»ی خاتەمی بوو. ڕۆحانی ئاڵوگۆڕی لە کابینەی وەزیراندا بەدی هێنا و ئەمەش دەیتوانی پێگەی کەمینەکانی ئێران بگۆڕێ. ڕۆحانی وەک ئاماژەیەک بۆ گرینگیی کاروباری پەیوەندیدار بە ئەتنیکەکان، عەلی یونسی وەک ڕاوێژکاری تایبەت بە کەمینەکان هەڵبژارد و ڕایگەیاند پێویستە ئاستەنگییەکان لەسەرچالاکیی کولتوری و پەروەردەی زمان هەڵگیرێن. هەر وەها لەم خولەدا، بە ئاماژەپێدانی هەندێک خاڵ لە دەستوور و دەقەیاساییەکانی تر، مافی یاسایی بۆ پاڵپشتی لە ناسنامە ئەتنیکی، کولتوریی و زمانییەکان و کەڵک وەرگرتن لە زمانەکانی تر لە گەڵ زمانی فارسی لە میدیاکان و پابەند بوونی دەوڵەت بۆ پاراستنی میراتی کولتوریی گرووپەکانی تر، داکۆکی لێ کرا. ئەم دیسکۆرسە دژایەتیی لەگەڵ دیسکۆرسی فارس تەوەری ئەحمەدینژاد هەبوو.

جگە لەمانە، وتەکانی عەبدولمحەممەد زاهیدی، پارێزگاری کوردستان و عەبدولڕەزا فەزلی وەزیری ناوخۆی ڕۆحانی، نیشاندەری خواستی دەوڵەت بۆ باشتر کردنی بەڕێوەبەرایەتی لە پارێزگا کوردنشینەکان و کەمتر کردنەوەی گرژییەکان بووە. سەرەڕای ئەوەی پێشکەوتنەکان ئەرێنی بوون، بەڵام ڕۆحانی نەیتوانی ئاڵوگۆڕی بە کردەیی بەدی بێنێ. ڕۆحانی هیچ کەسی لە کوردەکان بۆ پۆستە باڵاکانی ئێران هەڵنەبژارد. گەر کارێکی ئاوای کردبایە ڕەنگبوو بتوانێ کاریگەرییەکی زۆرتری هەبوایە. لە ڕوانگەی کەمینە نەتەوەییەکانی ئێرانەوە، ئەم کردەوەیە بەم واتایە بوو کە دروشمەکانی ڕۆحانی زۆرتر بە مەبەستی ڕیکلام بووە و لە درۆیەک زیاتر نەبووە. ڕەحمان حاجی ئەحمەدی ڕێبەری پژاک پێی وابوو ڕۆحانییش بەشێکە لە سیستەمی گشتی بە ڕێبەرایەتیی خامەنەیی و ئامانجیشی لە هەڵبژاردنی ڕۆحانی وەک سەرۆک کۆمار، تەنیا بە مەبەستی وەدەرکەوتنی دەسەڵات لە بنبەستی سیاسییە(رویترز، ٢نوامبر ٢٠١٣).

> خومەینی سەبارەت بە کوردەکان جەهادی ڕاگەیاند. ئەوانی تاوانبار کرد لە دژی شۆڕش جموجوڵیان هەیە و حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێرانی هەڵوەشاوە ڕاگەیاند و قاسملووشی وەک «مفسد فی الارض» ناساند

هاوکات، ڕۆحانی بە هۆی ڕوبەڕووبونەوە لە گەڵ تەوژمی ڕەخنە، بە هۆی شکست هێنان لە هەڵنەبژاردنی یەکێک لە ئەندامانی کەمینە لە کابینەکەیدا، کەوتە دۆخی بەرەنگاری و وتی لەم بارەیەوە تەسلیمی گرووپەکانی گوشار نابێ. بۆ جارێکی تر،

ڕۆحانیش گەڕایەوە سەر دیسکۆرسی ئێرانچێتی و وتی هیچ چەشنە جیاوازییەک لە نێوان کورد، لور، تورکمان، بەلوچ و عەرەب نیە. ئێرانیش چەتریکە گشت ئەمانە لە دەوری خۆی کۆ دەکاتەوە. هاوکات، ئەندام پەرلەمانە کوردەکان جارێکی تر هەوڵیان دا بەرەی یەکگرتوو سەر لەنوێ زیندوو بکەنەوە، تەنانەت یەکێک لەوان وتی هەوڵی ئەوە ئەدەن لە نێوان دەوڵەتی ئێران و پارتە کوردەکاندا، تووی ئاشتی بچێنن. (ڕوداو، ٢٨ جولای ٢٠١٧)

ئەمە نیشانەیەک لە گۆڕانی ڕوانگەی سیاسی و چەشنە خۆشبینیەک بوو کە دەوڵەتی ڕۆحانی لە گەل خۆی هێنابووی. بەڵام پێویست بە ئاماژەیە ئەم بەرەیە سەرەڕای دامەزرانی لە ساڵی ٢٠٠٦ـەوە هەرگیز نەیتوانیوە مۆڵەتی فەرمی بۆ خۆی لە بەرپرسانی ئێرانی وەرگرێ. (ڕوداو،٢٨ جولای ٢٠١٧) سەرەڕای ئەوەی دەوڵەتی ڕۆحانی هەوڵی بۆ کرانەوەی پانتای سیاسی دەدا، بەڵام بە هەمان ڕادەش دەنگی دژبەر لە گشت لایەکەوە دەبیسرا. دەوڵەت بەردەوام لەگەڵ چالاکانی سیاسی بە توندی ڕوبەڕو دەبێتەوە و هاوکات ئەندامانی پژاکیشی بە دوژمنی لەگەڵ خوا تاوانبار دەکرد و هاوکات سزای ئیعدامیشی لەسەر چەندین کەسی ئەواندا سەپاند. دواتر گرژییەکان لە سپیتەمبەری ساڵی ٢٠١٨ بە هۆی هێرشی موشەکی بۆ سەر بنکەکانی حیزبی دیموکراتی کوردستان و ئیعدامی چالاکانی کورد بەرفرەتر بوون. (الجزیره،٩ سپتامبر ٢٠١٨).

ئەم چەشنە ئاڵوگۆڕانە بوّتە هۆکاری بێ هیوایی لە دەوڵەتی ڕۆحانی، لە بەر ئەوەی سەردەمانێک وەک سیمایەکی نەرم بەڵێنی گۆڕینی بارودۆخی دابوو. سەرەڕای ئەوەی کە ناکارامەیی ڕۆحانی بۆ بەدیهێنانی گۆڕانکاریی ئەرێنی، دەرەنجامی تەنگەژەی شاراوە لە ناو سیستەمی سیاسیی ئێراندایە.

عەلی یونسی، ڕاوێژکاری ڕۆحانی بۆ کاروباری ئەتنیکەکان لە ڕاپۆرتێکی خۆیدا نیگەرانیی خۆی لە ئیعدامی هەژمارێک لە چالاکانی کورد دەربڕیوە و ئەمەی خستۆتە سەر توندئاژۆکانی ناو سیستەم. لە ڕاستیدا، لە ئاگۆستی ساڵی ٢٠١٦، لە ماوەی یەک ڕۆژدا ٢٢ کورد لە کەرەج، سزای ئیعدامیان بەسەردا سەپێنرا. هادی قایمی ئەندامی کەمپەینی نێونەتەوەیی مافی مرۆڤ لە ئێران، لەم بارەیەوە ئەڵێ: ئەم کردەوەیە گەف و هەڕەشەیەکە لەلایەن توێژە ئایدۆلۆژیستەکانی ناو سیستەم و خوازیاری ئەوەن بەمە نیشان بدەن هەڵبژاردنی ڕۆحانی ناتوانێ لەسەر سیاسەتەکانی ئەوان کاریگەرییەکی هەبێ.(ڕۆیتەرز، ٤ـی ئاوریل ٢٠١٤). لەم دۆخەدا، هیوا و ئارمانجەکانی کورد ببو بە قوربانیی شەڕی دەسەڵاتی نێو سیستەمی سیاسیی ئێران. تەنانەت گەر ڕۆحانییش خوازیاری کرانەوەی زۆرتری سیاسی بێ، ئەوە توێژە پارێزکارەکانی ڕژێم دەبنە بەربەست. لە ئاکامی ئەمەدا، زۆریک لە بەشداربووانی ئەم توێژینەوەیە، بەچاوێکی سووکەوە دەڕواننە پلەتفۆرمی ڕیفۆرمەکانی ڕۆحانی.

بەشداربووی ژمارە ٣٦ پێی وایە: تەواوی بەڵێن و دروشمەکانیان تەنیا بۆ مانەوەی کۆماری ئیسلامییە. لە کردەوەدا هیچ بەڵێنێک نابەنە سەر. هەندێکی تر وەک هەڵبژاردنێک لە نێوان خراپ و خراپتردا، دەڕواننە هەڵبژاردنی ڕۆحانی. بەشدار بووی ژمارە ٤٤ دەڵێ: من خۆم دەنگم بە ڕۆحانی داوە، لەبەر ئەوەی دەبوا لە نێوان خراپ و خراپتردا، یەکیان هەڵبژێرم. بەشداربووی ژمارە ٩ دەڵێ: ڕیفۆرمیستەکان ڕۆلی سوپاپی دڵنیایی بۆ کۆماری ئیسلامی دەگێرن. بەشداربووی ژمارە ٢٥ دەڵێ: ڕیفۆرمیستەکان و توندئاژۆکان، هەر دووکیان، ئامانجێکی هاوبەشیان هەیە، ئەویش پاراستنی ڕژێمی

ئێستا بە هەر نرخێکە.

هەر وەک سەردەمی خاتەمی، کوردەکان لە بەر ناکارامەییی ڕۆحانی بۆ بەدیهێنانی گۆڕانکاریی بنەڕەتی هیوایەکیان نەماوە. بەشداربووی ژمارە ٧۴ باس لە نەبوونی گۆڕانکارییەکی بەرچاو دەکات و پێی وایە: ئەوان خەڵکیان بۆ وەرگرتنی دەنگەکانیان فریو داوە. بە دروشم و بەڵێنەوە دێنە نێو ساحەی سیاسی، بەڵام هەرگیزاوهەرگیز، بەڵێنەکانیان بە جێ ناهێنن. یەکێکی تر لە بەشداربووان دەڵێ: ئەمە هەر ئەو کەرەکەی پێشووە و تەنیا کورتانی گۆڕاوە. هیچ کام لە بزوتنەوە کۆمەڵایەتییەکانی ئێران، کاریگەرییەکی ئەرێنیان لەسەر کوردەکان نەبووە.

ڕوانگەی کوردەکان سەبارەت بە سیاسەت لە ئێران

ئەو دۆخەی لە سەرەوە بە بەرفرەیی باسی لەسەر کرا، پێناسەکەری دۆخێکی سیاسییە کە کوردەکان خۆیانی تیا ئەدۆزنەوە. گەر گریمانەی ئێمە لەسەر ئەم بنەمایە دامەزرابێ کە ناسنامەکان خۆیان لە ناو دۆخە سیاسییەکاندا دەدۆزنەوە، ئەوە ئەم حاڵەتەش ئەبێ لەسەر ناسنامەی کوردی باندۆری خۆی دابنێ. ساناساریان لە سەر ئەم بڕوایەیە دیسکۆرسی گشتی، ڕۆڵێکی فرە کاریگەری لە سەر تۆکمە کردنی یەکگرتوویی و ناسنامەدا هەیە. بەم شێوازە کە تێگەیشتنێک لەئیمە لە هەمبەر ئەوان بۆ کەمینە نەتەوەییەکان بەدی دێنێ. داتا کۆکراوەکانی ئەم توێژینەوەیە نیشاندەری جموجۆڵێکی هاوشێوە لەناو کوردەکانیشە. لە ڕاستیا، زۆرتر لە ٢ لە سەر ٣ی بەشداربووان دژ یان زۆر دژی ئەمە بوونە کە ناسنامەی ئێرانی بۆ ئەوان گرینگە. (بڕوانە خشتەی ژمارە١)

زۆربەی بەشداربووە کوردەکان هەستیان بەوە کردووە دەسەڵات وەک حاڵەتێکی ئەمنی لێیان دەڕوانێ. ٥٩.٥٪ پێیان وایە دەوڵەت کەمینەکان وەک مەترسییەک بۆ ئەولەهیی یان تەناهیی نەتەوەیی [ئێران] سەیر دەکا و ٣۶.٥٪ پێیان وایە دەوڵەت کەمینەکان وەک کێشەیەک بۆ یەکگرتوویی نەتەوەیی [ئێرانی- فارسی] سەیر دەکا. ئەمە بۆ بەشداربووە ناکوردەکان کە بڕوایان لەسەر ئەوەیە دەوڵەت کەمینەکان وەک کێشەیەک بۆ یەکگرتوویی نەتەوەیی سەیر دەکا دەبێتە ٢٧.٣٪ و ئەوەی کە وەک مەترسییەک بۆ ئەولەهی نەتەوەیی [ئێرانن] دەبێتە ٣١.٨٪. (بڕوانە خشتەی ژمارە ٢)

بەشداربووی ژمارە ٣۴ کە خۆی کوردە دەڵێ: دیسکۆرسی حکومەت لە سەردەمی شۆڕشی مەشروتەوە تا ئێستا بەردەوام نەتەوەی

خشتەی ژمارە ١: ناسنامەی ئێرانی من بۆم گرینگە (تەنیا بەشداربووانی ئێرانی)

بەشداربووان	هەژمار	ڕادە لە سەد
دژ ـ بە توندی	21	28.4
دژ	29	39.2
بێ لایەن	13	17.6
لایەنگر	7	9.5
زۆر لایەنگر	4	5.4
کۆی گشتی	74	100

خشتەی ژمارە ٢: پێتانوایە دەوڵەتی ئێران چۆن دەڕوانێتە کەمینە نەتەوەییەکان؟

بەشداربووان	کوردی		نا ـ کورد	
	هەژمار	ڕادە لە سەد	هەژمار	ڕادە لە سەد
لایەنی پێویست بۆ ئەولەهی نەتەوەیی	-	-	5	27
ئەرێنی بۆ ئەولەهی نەتەوەیی	3	41	3	13.6
بێلایەن	-	-	1	4.5
کێشە بۆ یەکگرتوویی نەتەوەیی	27	36.5	6	27.3
مەترسی بۆ ئەولەهی نەتەوەیی	44	59.5	7	31.8

خشتەی ژمارە ٣: پێتانوایە دەوڵەت تا چ ڕادەیەک چاوەدێری بەسەر گرووپە کەمینەکان و بە تایبەت کوردەکانەوە هەیە؟

بەشداربووان	کوردی		نا ـ کورد	
	هەژمار	ڕادە لە سەد	هەژمار	ڕادە لە سەد
زۆر کەم	-	-	-	-
کەم	1	1.3	1	4.5
بێلایەن	-	-	1	4.5
زۆر	21	28.4	10	45.5
لە ڕادەبەدەر	52	70.3	10	45.5

خشتەی ژمارە ٤: کوردەکان دەرفەتی بەشداری لە پرۆسەی سیاسی ئێرانیان هەیە؟

بەشداربووان	کوردی		نا ـ کورد	
	هەژمار	ڕادە لە سەد	هەژمار	ڕادە لە سەد
زۆر دژ	39	52.7	2	9.1
دژ	16	21.6	7	31.8
بێلایەن	6	8.1	3	13.6
لایەنگر	9	12.2	10	45.5
زۆر لایەنگر	4	5.4	-	-

کوردی وەک مەترسییەک بۆ ئەولەهیی نەتەوەییی ئێران سەیر کردووە و هەوڵی بۆ ئاسیمیلە کردن و تواندنەوەی نەتەوەکانی تر لە ناو نەتەوەی فارس داوە. بەشداربووی ژمارە ٦٣ دەڵێ: بەرپرسانی کۆماری ئیسلامیی ئێران، خوازیاری ئەوە نین ڕێگای چالاکیی کولتووری و کۆمەڵایەتی بدرێ بە کەمینەکان. بەشداربووی ژمارە ٤٤ پێی وایە: ئەوان [دەسەڵات] ئەم سیاسەتە دژبەرییە بە تایبەت لە سەر کوردەکان لە ڕێوڕەسمەکانی ساڵی نوێ، کەمپەینە ژینگە پارێزییەکان و فێستیواڵە کولتوری و ئەدەبییەکان پەیڕەو دەکەن. هەر چەشنە کردەوە و چالاکییەکی سیاسی لە ناوچە کوردنشینەکان ڕێگەی لێ گیراوە و وەک مەترسییەک بۆ تەناهیی نەتەوەیی سەیر دەکرێ. لە ڕاستیا، لەناو بەشداربووە کوردەکاندا، ٢٨.٤٪ پێیان وایە دەوڵەت کەمینەکانی گرتووەتە ژێر چاوەدێریی خۆیەوە و ٧٠٪ پێیان وایە زۆر لە ژێر چاوەدێریدان.

لە بارودۆخێکی لەم ڕەنگەدا، دەنگی بێ هیوایی، لە نەبوونی ڕێگاچارە و دەنگی سیاسیی ئازاد لە بەرسڤی بەشداربووەکاندا بە ڕوونی دەبیسترا. بەشداربووی ژمارە ٧٤ دەنوسێ: کەسەکانی سەر بە کەمینەکان خاوەن مافی ڕادەربڕین بۆ نیشاندانی داخوازییەکانی خۆیان نین. هەر بۆیەش ویستی کەمینەکان لە دەستور و پێکهاتەی سیاسی و کۆمەڵایەتی تر، بە فەرمی ناناسرێت. لەناو بەشداربووە کوردەکاندا لانیکەم ٣ لە سەر ٤ی ئەوان دژ یان زۆر دژی ئەوە بوون کە بتوانن بە شێوازێکی کاریگەربەشداریی سیاسیان هەبێ.

کوردەکان پێیان وایە تەواوی ئەم ڕێکارە سیاسییانەی ئێستاکە لە ئارادان، لەلایەن خودی ڕژێمەوە دانراون. بەشداربووی ژمارە ٧٤ وتی: ئێمە تەنیا مافی ئەوەمان هەیە دەنگ بدەین بەوکەسانەی دەوڵەت خۆی پێشتر ڕەزامەندیی لەسەر ئەمان دەربڕیوە. بەشداربووی ژمارە ٤٤ دەنوسێت: تا ئەو کاتەی ئێران نەبێتە وڵاتێکی دیموکراتیک، ناتوانین چاوەڕوانی بەشدارییەکی ڕاستەقینەی سیاسی بین. لە سیستەمێکی دامەزراو لەسەر بنەمای ئایدۆلۆژیای ئایینی و دەسەڵاتێکی ئایینی و سەربازییەوە، زۆرێک لە کوردەکان، ناتوانن خاوەنی هێز و دەسەڵاتی سیاسی بن. بەشداربووی ژمارە ٦٥ دەڵێ: ناکرێ چالاکییە کۆمەڵایەتی و سیاسییە کاریگەرەکانی وەک میتینگی سیاسی، بڵاقۆک و سیمیناری سیاسی لە کوردستان، وەک تاران و شارە گەورەکان بەڕێوە بچن. بەشداربووی ژمارە ١٤ پێی وایە: گەر کوردێک لە سەر بنەمای ئایدۆلۆژیای کۆماری ئیسلامیی ئێران و لە چوارچێوەی بزاڤە سیاسییە بە فەرمی ناسراوەکاندا چالاکی بکات، ئەوە تا ڕادەیەک دەتوانێ لە بزاڤە سیاسییەکاندا بەشداریی هەبێ، بەڵام بەمەشەوە، گەر لە سەر ناسنامە کوردییەکەی پێداگری بکات، ڕەنگە ڕێگای بەشداریی سیاسی لێ بگیرێت. بەشداربووە کوردەکان پێیان وایە کۆماری ئیسلامی تەنانەت ڕێگا نادات ستانداردەکانی ناو دەستوری ئێرانیش بۆ پاڵپشتیی مافی کەمینەکان و بۆ یەکسانیی دەرفەتەکانی کەڵکی لێ وەربگیرێ. لەناو ئەم سیستەمەدا، چالاکییە کولتوری و کۆمەڵایەتییەکانیش تام و بەرامەی سیاسی بە خۆیانەوە دەگرن. لە ڕاستیا٨/٨٧٪-ی بەشداربووە کوردەکان لەم توێژینەوەیەدا وەک ناسنامەیەکی سیاسی دەیانڕوانییە ناسنامەی کوردیی خۆیان. زیاتر لە ٩٣٪ لە بەشداربووە کوردەکان لایەنگر یان زۆر لایەنگری ئەوە بوون کە ناسنامەی کوردییەکەیان خاوەن گرینگییەکی زۆرە بۆیان.

ئەمە ئاشکرایە ناسیۆنالیزمی کوردی لە ناو پارامێترە بەرتەسک کەرەوەکانی

ڕەهاخوازیی پەهلەوییەوە بیچمی گرتووە. فۆرماسیۆنی ناسنامەی کوردی لە ژینگەیەکی سیاسیدا بیچمی گرتووە و سەرەڕای دیسکۆرسی ڕۆحانی و هەوڵ دانەکانی ئەو، گرژی و تەنگەژەکان هەر وەک خۆیان ماونەتەوە؛ ئاستەنگەکان هەر وەک خۆیان ماونەتەوە و چاوەڕوانییەکان بێ وەڵام ماونەتەوە. لە خولانەوەی ناو بازنەی ناسنامە ڕکابەرەکان و ناسنامە هاوبەشەکاندا، ناسنامەی کوردی بەهێز دەبێ و پەیوەست بوونی لەگەڵ ناسنامەی بەرفرەتری ئێرانی کەمتر دەبێتەوە.

نادر ئینتسار پێی وایە پەرەسەندنی پرسی کورد بەرەو لای توندوتیژی نەک بە هۆی ویستی بنەڕەتیی کوردەکان، بەڵکو بە هۆی سەرکوتکاری و هەژارییەکە کە بەسەریاندا سەپاوە. ئینتسار پێی وایە تێفکرینە ئەمنییەکانی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناقین وای کردووە داخوازیی کوردەکان وەک نیشانەکانی سەربەخۆییخوازی بروانن و بە کردەوە و سیاسەتی توندوتیژ وڵامیان بدەنەوە. بە پێچەوانەوە، دەنیس ناتالی پێی وایە ئەوە هەڵوێستی ناسیۆنالیستی ئەم وڵاتانەیە کوردەکان بەرەو وەفا و ئینتیمایەکی زۆرتر بۆ ئەتنیسیتیی خۆیان ڕادەکێشێ. ئێران بە بەردەوامی وەک مەترسییەک لە جموجۆڵی کوردەکان دەڕوانێ، کەچی لوییس بەک پێی وایە داخوازییەکانی کەمینەکان لە ئێراندا زایەڵەی ویستی کەمینەکان بۆ گەشەسەندوویی مادی و کۆمەڵایەتی و سیاسییە و ئەم داخوازییانە بە تەواوی لۆژیکین و نابێ وەک پێشەکییەک بۆ سەربەخۆیی لێیان بڕوانرێت. لوییز بەڵگەی ئەوەش دێنێتەوە کە هیچ دەسەڵاتێکی ئێرانی بۆ لەناو بردنی کێمایەسییە ئابوری، سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان، وەک پێداویستیی سەرەتایی و ڕۆژانەی کەمینەکان هەوڵیان نەداوە. لە ڕاستیدا، بەشداربووانی ئەم توێژینەوەیە پێیان وایە کۆماری ئیسلامیی ئێران نەیتوانیوە ستانداردەکان و دیسکۆرسی ناو خودی دەستووری ئێرانیش بەشێوازێکی دادپەروەرانە بەڕێوە ببات.

دەرئەنجام

زۆرێک لە بەشداربووانی ئەم توێژینەوەیە نارەزایەتیی خۆیان لە ڕژێمی کۆماری ئیسلامی ئێران دەربڕیوە. کوردەکان وا هەست دەکەن سیستەمی سیاسی، ڕێگای بەشداریی سیاسی بە کوردەکان نادات و ئەوان هەست بە پەراوێزخران دەکەن. دابڕانێکی ڕوون و ڕاشکاوی عاتیفی لە نێوان کوردەکان و کۆماری ئیسلامیی ئێراندا هەیە. لە ڕوانگەیەکی دیرۆکییەوە، ئەم دابڕانە لە ناو هەناوی بزوتنەوە دژبەرەکاندا هەبووە و جێگای نیگەرانیی دەوڵەتە ناوەندییەکانی ئێران بووە. بەڵام لە کاتێکدا ڕژێمی ئێستاکە باس لە بەکارهێنانی دیسکۆرسی نەرم و نیان دەکات و لە سەریەکێتیی گشت ئێرانییەکان پێداگری دەکاتەوە، ڕێبەری ئێران، ناوەرۆکی ڕەق و ئەمنی بۆ سەرکوت کردنی دژبەرەکان بە کار دێنێ. بەم حاڵەشەوە ناسەقامگیریی ئێستاکەی کوردەکان نیشان ئەدات سیاسەتەکانی سەرکوت و سەپاندنی ئاستەنگی لەسەر داخوازییە سیاسییەکان، کێشە سیاسییەکانی دانەمرکاندووە یان ئەولەهییەکی زۆرتری بۆ ڕژێمی ئێران بە دیاری نەهێناوە یان هەوڵ دانەکان بۆ سەرکوتی دژبەران، بێ کاریگەر ماوەتەوە یان تەنانەت دەرئەنجامی پێچەوانەی بە دوای خۆیدا هێناوە.

بەشداربووانی ئەم توێژینەوەیە گلەییان لە هەڵاواردن و جیاوازکاریی زۆر و نەبوونی بەشداریی سیاسی هەیە. بە پێی داتاکانی ئەم توێژینەوەیە، ئەمەش ناسنامەی کوردیی کوردەکانی لە هەمبەر هاووڵاتیی ئێرانی بەهێزتر کردوە. قاسملوو پێی وابوو حیزبی

دیموکراتی کوردستانی ئێران بە هۆی نەبوونی دەرەتانی سیاسی، هەنگاوی بەرەو توندوتیژی لە دژی ڕژێمی شا هەڵگرتووە. ئەم دەرفەتە لە ئارادایە بە هۆی بەردەوامیی ڕوانگەی ئەولەهیی تاران و ئەوەی کە نایەوێ ڕێکار یان دەرفەتێکی سیاسی بۆ کوردەکان پێک بێنێ، کوردەکان بەرەو توند و تیژی هەنگاو بنێنەوە. گۆڕانکاریی و پێشکەوتنەکانی سێپتەمبەری ساڵی ٢٠١٨ نیشان ئەدەن تەنگەژەکان ڕوو لە زیاد بوونن. شکستی کردە سەرکوتکەرەکانی [دەوڵەت] و ئەم ڕاستییە کە تێڕوانینی خاتەمی و ڕۆحانی بۆ کرانەوەی سیاسی و سەرنجدان بە کەمینەکان لە لایەن دەنگدەرە کوردەکانەوە پێشوازیی لێ کرا، نیشان ئەدات ئەم تێڕوانینە ڕەنگە هێشتاکەش وەک تێڕوانینێکی سیاسی شانسی ئەوەی هەبێ سەرکەتن وەدەست بێنێ. داخوازییە دابین نەکراوە ئەتنیکییەکان و هەست کردن بە نادادپەروەری لە پانتای سیاسیدا، نامۆ بوونی زۆرتری کوردەکان بە دوای خۆیدا دێنێ. سیاسەتە سەرکوتکارانەکان نەبوونەتە هۆکاری ئەوەی کوردەکان بەرەو لای کۆماری ئیسلامی هەنگاو بنێن. بەڵکوو جیاییی زۆرتر و بەهێز بوونی ناسنامەی کوردیی لێ کەوتۆتەوە. ڕژێمی کۆماری ئیسلامی بەڵێنی بەدیهێنانی نەزم و بەشداریی سیاسی بە کوردەکان دابوو، بەڵام لە کردەیی کردنی ستانداردەکانی خۆی شکستی هێناوە. بەشداربووی ژمارە ١٩ دەنوسێ: هەڵوێستی من بۆ ئەم مژارە ئەوەیە؛ گەر نەتەوەیەک ئازادیی دەوێ نابێ لە ئازادی بێبەش بێت و ئەم ڕێگایەی ئێران بۆ چارەسەری پرسی کورد گرتوویەتە بەر، باش نیە. بەشداربووی ژمارە ٦ دەنوسێ: ترسی ئەمنی دەبێتە هۆکاری ناسەقامگیریی کۆمەڵایەتی لە کوردستان. ئێمە لەگەڵ کۆبوونەوەی لە ڕادەبەدەری چاوەڕوانییەکان ڕووبەڕووین. لە کۆتاییدا ئەم بێدەنگییە کپ کراوە دەشکێ و چاوەڕوانییە کۆکراوەکان بە تووڕەیی سەر هەڵدەدەن.

ئەم توێژینەوەیە بەشێک لە سیمای ناخۆشی سیاسیی کوردەکان لە ئێران پیشان ئەدات. سەرەڕای ئەوەی ئەم باسە پێویستی بە لێکۆڵینەوە و قووڵ بونەوەیەکی زۆرتر هەیە، بەڵام لێکدانەوە و وردبوونەوە ئامارەکان نیشان ئەدات کوردەکان - ئەو جۆرەی کۆماری ئیسلامی ئێران باسی لێ دەکات- لە چوارچێوەی سیاسیی ئێراندا قەبوڵ نەکراون. کوردەکان هەست دەکەن پەراوێز خراون و بە ناسنامەی ئەتنیکیی خۆیانەوە هەست بە ئارامییەکی زۆرتر دەکەن. شێوازی تێڕوانینی ڕژێم لە سەرنجراکێش بوونی ناسیۆنالیزمی بە هێزی کورد لە سنورەکانی ئێران و ئەو کێشەیەی بۆ یەکپارچەییی ئێران بە دوای خۆیدا دێنێ، دەبێتە هۆکاری ئەوەی بەردەوام پرسی کورد، لە ڕوانگەیەکی ئەمنییەوە سەیر بکرێ. لەم حاڵەتەشدا دۆخێکی وەک خولانەوە لە ناو بازنە پێکدێت. کێشە سیاسییەکان دەبنە هۆکاری جموجۆڵی گرووپەکان و ئەمەش سەرکوتی دەوڵەت بەدوای خۆیدا دێنێ و دەبێتە خراپتر بونی بارودۆخ. ئەم زنجیرە بەردەوامە، لە ئاکامدا ئەولەهیی کۆماری ئیسلامیی ئێران تووشی لاوازی دەکات.

تێبینی

ئەم وتارە وەرگێڕدراوی وتارێکە بەم ناو نیشانە:

The Kurds in Iran: balancing national and ethnic identity in a securitised environment

ئەم وتارە لە چوارچێوەی چەمکی دەوڵەت نەتەوەی ئێراندا نووسراوە و وەرگێڕی ئەم وتارە وەک کوردێک بە ئەمانەتەوە دەقی وتارەکەی وەرگێڕاوە، بەڵام هیچ باوەڕێکی بەم چوارچێوە چەمکییە لە نەتەوە دەوڵەتی ئێرانی نیە.

گەمارۆکان دەسپێکی مەترسین بۆ سەر کۆڵبەرانی کورد لە ئێراندا

نووسەران : سێرجیۆ کوڵومبەو، ئەندریا پڕادابیانکی*
وەرگێڕان: شارۆژ

کۆڵبەرانی کۆڵەوار بە هۆی وەزاڵە هاتوویی لە دەستی بێکاری و پشتگوێ خرانی ناوچەکەیان لە لایەن دەوڵەتی ئێرانەوە، بە کرێوە و لە ژێر گوللەبارانی پاسەوانانی سەر سنوور، کۆڵی تاقەت پرووکێن بە شاخەکاندا ئاودیو دەکەن.

شاخەکانی ئێران لە کوێستانەکاندا بەفر داپۆشیون. لەسەرجادەکانەوە وەکوو خاڵ دێنە بەرچاو. قەتاری پیاوان لە سنووری ئێراقەوە بۆ ئێران کە نزیک سێ کیلۆمیتر و نیوە، ٦٨ کیلۆ کاڵا بە کۆڵیانەوە، بە پێ دەپێون. ئەوان دوای بڕینی چوار کاتژمێر ڕێگا کۆڵەکانی خۆیان بە ١٠ تا ٢٥ دولار بۆ هەر کەسێک تەسلیمی شۆفیرەکانی سەیارە بارییەکان دەکەن کە ئەوانیش ئامادەن بارەکان بگەیەننە نزیکی مەریوان و لەوێشەوە دەگوازرێتەوە بۆ شوێنەکانی دیکەی ئێران.

ئەم کۆڵبەرانە (پڕ بە پێستی وشە، ئەوەی کە بەکۆڵ دەگوازنەوە) کۆڵبەری کوردستانی ئێرانن کە دەچنە کوردستانی ئێراق و بە بێ گوێدانە بارودۆخی دژوار و گوللە بارانی پاسەوانانی سەر سنوور، کاڵاکان کۆ دەکەنەوە و دەیهێننەوە بۆ ئێران . کێشەگەلی گەورە کە ئەوان لە ئەنجامدانی ئەم کارە لە گەڵی بەرەو روون ، دەرخەری ئەمەیە کە ناکۆکییەکانی نێوان واشنگتۆن و تاران تا چەندە لە سەر ژیانی رۆژانەی یەکێک لە فەقیرترین ناوچەکانی ئێران کاریگەری داناوە. ئەو سنوورانەی کە کۆڵبەرەکان پێیدا هاتووچۆ دەکەن چەندین ساڵە لە نزیکەوە لە لایەن سپای پاسدارانی شۆرشی ئیسلامییەوە چاودێری دەکرێن، بەڵام پاش گەڕانەوەی گەمارۆکانی ئامریکا لە دژی هەرەشەکانی ئێران، چاوەدێری لە سەر هێزە نیزامییەکانی ئێران توندتر بووە. بەڵام لە لایەکی دیکەوە، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئامریکا تێدەکۆشێ کە ئێران زیاتر تەریک بکاتەوە. ئەم حەرەکەتە ئامانجەکەی ئەوەیە کە سنوورەکان بە رووی بازرگانیی یاسایی و قاچاخکردندا دابخات.

بە وتەی ڕێباز حەملان وەزیری دارایی هەرێمی کوردستان، ئەمە رەوەندێکی پارەیە کە ساڵانە ٨ ملیارد دۆلارە. ئەولەوییەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئامریکا وهەروەها ئستیون فاگین سەرکۆنسوڵی نوێی ئامریکا لە هەولێر، مەهارکردنی ئێرانە: ئامانجی ئامریکا لە زیادکردنی گەمارۆکان لاوازکردنی ئابووریی تارانە و هاوکات گەیاندنی ئەو پەیامەیە کە کاریگەریی کۆماری ئیسلامی لە کوردستانی ئێراق کەمرەنگ بکاتەوە.

لە دیسامبری ٢٠١٨دا، یەک مانگ پاش سەپاندنی بەشی دووهەمی گەمارۆکانی ئامریکا لە سەر ئێران، ڕێگری و بەربەستەکان لە سەر هاتوچۆی نزیک ٤٠٠ کۆڵبەر کە بە شێوەی نایاسایی لە زستاندا لە ٤٠ مایلی مەریوان، بە کێوی تەختدا لە ناو ١٦ سانتی میتربەفردا سەردەکەوتن، دەستی پێکرد. بە وتەی شاهیدان و سەرچاوە جۆرواجۆرەکان، پێشمەرگە چاوەدێریی سنووری لای ئێراق دەکات، بە بڕیاری مەسعود بارزانی سەرۆکی پارتی دێموکراتی کوردستان و سەرۆکی پێشووی هەرێم کە هێشتا دەستی باڵای هەیە، رەفتارەکانی خۆیان لە هەمبەر کۆڵبەران گۆڕیوە.

لە نێوان شۆفیری سەیارە بارهەڵگرەکاندا کە چاوەڕێی گەڕانەوەی کۆڵبەران بوون، پیاوێک باسی لە نەهامەتی و ئەو گرفتاریانە کرد کە لە سەر سنوور لە گەڵی بەرەوروون. فەرزاد گوتی: «من پێشتر پارەی کاڵاکانی خۆم کە زۆرتر سیگار و جل وبەرگن، تەسلیم کردووە.» فەرزاد لە ئاوایی سەروئاوا شوێنێک کە لێی دەژی، ئامادە بوو کە بارەکان واتە کاڵا قاچاغەکان لە سەیارەکەی بار بکات و بیبات بۆ مەریوان. ئەو بە توورەییەوە چاوی لە کاتژمێرەکە کرد کە نیوەڕۆیە و گوتی: «بەڵام پاسەوانانی ئێراقی ئیزن بە ئێمە نادەن کە دەربازبین». چەندین کاتژمێر چاوەروان بوو.

نیگەرانیی پێوە دیار بوو. دەوروبەری کاتژمێر ٥ی ئێوارە، یەکەمین تارماییی کۆڵبەران لە توولە ڕێی سنوورەوە وەدەرکەوت. فەرزاد دەستەکانی لە سەر چاوی دانا و بە ئاسوودەییی دەیڕوانییە ڕێڕەوی پێچاوپێچی ئەو پیاوانەی کە بە لێژاییە توندەکاندا بەرەوە پیکابەکان دادەگەڕان. کۆڵبەرێک بە ناوی ڕەحیم کۆڵەکەی کە سیگاری میلانۆ بوو تەسلیمی فەرزاد کرد و لە بەانبەرا دا ١٣ دۆلاری لێ وەرگرت. ئەو گوتی: «پێشمەرگەکان نەیاندەهێشت کاڵاکان بەوێدا تێپەڕێ، بە شێوەیەکی بەربڵاو ئەوان زۆرتر و زۆرتر پێش بە ئێمە دەگرن یا خود ئێمە ناچار دەکەن کە ڕێگایەکی دوور و درێژ و پڕ مەترسیتر ببڕین». ڕەحیم ٤٩ ساڵی تەمەنەوە و دووساڵە کۆڵبەری دەکات. ئەو لەگەڵ هاوژین و دوو کوڕەکەی لە مەریوان دەژین. ئەو هەموو ڕۆژێ ڕێگای ٥٠ خولەک بە سەیارە لە ماڵەوە تا بن کێوی تەخت بە پێ دەبڕێ. «کاتێک ئێمە بەرەبەیان وەرێکەوتین بەفرەکە هەر بەقەد ئێستا توند بوو و ئێمە تا پێش کاتژمێر ٣ی پاش نیوەڕۆ ناتوانین بگەڕێینەوە». ئەو لە بەینی خواردنەوەی فانتادا وای گوت. ئێمە زیاتر سیگار و جلوبەرگ دێنین، بەڵام هەروەها ئەڵکەهۆڵ و کەلوپەلی ناوماڵیش وەکوو تەلەڤزیۆن و ماشێنی جل شۆردنیش دەگوازینەوە. بە درێژاییی مانگەکانی هاوین، پیاوە بەهێزەکان دەتوانن ٩٠ کیلۆ (٢٠٠ پاوند) کاڵا بە کۆڵەوە بگرن. بۆ داهاتێکی ٢٥ دولاری لە ڕۆژدا. ئەم کارە تەنیا تاقەتپڕوکێن نییە، بەڵکوو هەروەها دەتوانێ نرخی گیانیشی لەگەڵ بێ. بە پێی ڕاپۆرتی چاوەدێری مافی مرۆڤ لە ئێراندا، پاسەوانانی سەرسنووری ئێران لە ساڵی ٢٠١٨دا ٤٨ کۆڵبەریان کوشتووە و ١٠٤ کۆڵبەریشیان بریندار کردووە. سەرەڕای ئەمانە، ساڵانە دەیان کەس بە تەقینەوەی مینی چێندراوی سەردەمی شەڕی نێوان ئێران و ئیراق کە سێ دەیە دواتر هێشتا بانگەشە دەکەن کە قوربانین، لە بارودۆخی دژواری کوێستانەکاندا دەکوژرێن و کەمئەندام دەبن. کاروان کۆڵبەرێکی ٢٥ ساڵە، گوتی: «چەند ڕۆژ لەمەوپێش یەکێک لە ڕەفیقەکانم بە تەقەی سەربازێکی ئێرانی، کوژرا. جارێکی دیکە دوو مەئموور سەرەڕێیان لە ئێمە گرت و کۆڵە سیگارەکانیان لێ دزین». بەوشێوەیە کە ئەو قسەی دەکرد، کاروان ئاماژەی بە بینایەک کرد کە زاڵ بوو بە سەرتەواوی دۆڵەکەدا. لەو بینایەوە کە ناوەندی پاسەوانانی سەر سنوورە، سەربازەکان دەتوانن هاتوچۆی کۆڵبەرەکان لە ڕووکاری شاخەکانی ئێرانەوە ببینن و هەر چەند ماوە جارێک ئێمە وەبەر گوللە دەدن بۆ نیشاندانی هێزی خۆیان. گەنجێک شی کردەوە: «ئێمە خەریکی کارێکی نایاساییین کە تەنیا تا ڕادەیەک چاوپۆشیی لێ دەکرێ. لەم ڕووەوە، کاتێک هێزە نیزامییەکان دەیانهەوێ بە بیری ئێمە بێننەوە کە چ کەسێک کۆنترۆڵی ئێرەی بە دەستە، دەست دەکەن بە تەقە کردن لێمان. ئەمە ڕێگایەکە بۆ وەبیرهێنانەوەی ئێمە، کە ئەوان ئیزن دەدەن بە ئێمە کە ئەم کارە بکەین. ئێمە بە بەردەوامی ژیانی خۆمان دەخەینە مەترسییەوە، بەڵام بۆ زۆرکەس ئەمە ڕێگایەکە بۆ بە دەستهێنانی بڕە پارەیەک.

بە پێی زانیارییە فەرمییەکانی دەوڵەتی ئێران، لە چوار پارێزگای وڵات کە زۆرینەیان کوردن، ڕێژەی بێکاری لە سێ پارێزگای دا، لە سەرەوەی پلەی مامناوەندییە. پارێزگای کرماشان بە ٢١.٦٪، بەرزترین ڕێژەی بێکاریی لە ناو ئێراندا تۆمار کردووە. لە سەر یەک ئەم چوار پارێزگایە تەقریبەن حەوت میلیۆن و نیوحەشیمەتی هەیە (نزیک ١٠٪ حەشیمەتی ئێران) کە ٥.٢٪ لە بەرهەمهێنانی خاوی ناوخۆیی ئێران پێک دێنێ،GDP. بە پێی ڕاپۆرتە نافەرمییەکانی میدیا لۆکاڵییەکان، بارودۆخی نالەباری ئابووری وای کردووە کە ساڵانە نزیک بیست

هەزار کەس روو لـــە کۆڵبەری بکەن. ڕەحیم شـــی کـــردەوە: «کۆڵبەری تەمەن ٢٠ ســاڵ تاکوو٧٠ ســاڵ وەبەرچاو دەکــەون. کاتێک کەشـــوهەوا لە بار بێ لەوانەیە ســێ تا چوار هەزار کەس بتوانن لە ســنوورەوە دەرباز بن».
ناکۆکیی نێوان کوردستان و دەوڵەتی ناوەندی، مێژوویەکـــی دوورو درێژی هەیـــە. لە لایەن خومەینییەوە هاوشـــێوەی خاندانی پەهلەوی، ناوچە جیاوازەکان پەراوێز خران. پێشتر و لە سەردەمی شۆرشی ئیسلامیدا لە ساڵی١٩٧٩، کـــوردەکان بـــە دژی لەشکرکێشـــیی حەمە ڕەزاشا، پشتیوانییان، لە خومەینی کرد. بەڵام ئەو لە ســـەرەتای حکومەتەکەیەوە، داخوازیی خودموختاریـــی کوردەکانـــی ڕەد کردەوە. لە چـــوار دەیەی رابـــردوودا، هەموو ســـەرۆک کۆمارەکانـــی ئێران داخوازیـــی ناوچەکان بۆ یەکگرتن و سەرمایەدانانیان پشتگوێ خست. تەنانەت ســـەرۆک کۆمار حەســـەن ڕۆحانی، تا ئێســـتاش چاوەڕوانییەکانـــی دەنگدەرانی کـــورد کە پاڵپشـــتیان لە ســـەرکەوتنی ئەو لـــە هەڵبژاردنـــی ٢٠١٣ و هەروەهـــا ٢٠١٧ کرد، دەســـتەبەر نەبـــووە. هەروەها شـــەش ســـاڵ لەمەوپێش بەربژێـــرە ریفۆرمخوازەکان بەڵێنیان دا کە: «لەکەی نابەرانبەری لە ناوچە جیاوازەکاندا بسرنەوە. ئەوان پەیمانیان دا کە ئەمـــان لە پێکهاتەی ئابـــووری و فەرهەنگیی وڵاتدا بەشدار بکرێن و ببنە هاووڵاتیی دەرجە یەک».
کاتێک کە دوایین سەیارە بارهەڵگرەکان بەرەو مەریـــوان وەڕێ کەوتن، جگە لە چەند پارچـــە پلاســـتیکی پرتەقاڵی هیچ شـــتێکی دیکە لە ناو بەفرەکـــەدا بە جێ نەما. ڕەحیم لە کۆتاییدا گوتی: «هەقیقەت ئەوەیە کە هیچ شتێک نەگۆڕاوە. تاران ئەم ناوچانەی پشتگوێ خستووە».

*. For Kurdish Smugglers, Iran Sanctions Are Starting to Bite: By Sergio Colombo, Andrea Prada Bianchi: February 24, 2019.

دژەکۆلۆنیالیزم [١]

وەرگێڕان: بەڕۆژ ئەسعەدی

دژەکۆلۆنیالیزم خەباتی سیاسیی خەڵکێکی کۆلۆنیکراو لە دژی ئایدیۆلۆژیا و کردەوەکانی کۆلۆنیالیزمە. دژەکۆلۆنیالیزم لەم شوێنەدا مانا دەدات کە شێوە جیاوازەکانی خەبات بۆ بەرگری، لە بەردەم چالاکییەکانی کۆلۆنیالیزم، لە دامەزراوە سیاسی، ئابووری و کەلتوورییەکاندا شکڵ دەگرێت. ئەم چەمکە جەخت لە سەر پێویستیی ڕەتکردنەوەی دەسەڵاتی کۆلۆنیالی و گەڕاندنەوەی کۆنترۆڵی خۆجێیی دەکات. بە شێوەیەکی دژەیەک، بزووتنەوە دژەکۆلۆنیالیستییەکان خۆیان لە ڕێگەی ستاندنەوە و سست کردنی فۆرمە وەرگیراوەکانی دامەزراوەکانی کۆلۆنیالیستدا دەردەبڕن و بۆ ئەوانیش دەگەڕێنەوە. کەواتە خەباتی دژەکۆلۆنیالیستی زۆربەی کات بە مانای گوتارێکی ناسیۆنالیزمی دژەکۆلۆنیالیزمە کە تێیدا کەڵک لە شێوازە مۆدێرنە ئەورووپاییەکانی دەوڵەت-نەتەوە وەردەگیرێ و وەک هێمایەکی بەرگری کاری پێ دەکرێت. هەندێک کات ڕێکخستنە ستەمکارەکانی حکوومەتی کۆلۆنیالیستی ـ وەکوو پێکهاتەکاتی بەڕێوەبەرایەتیی گشتی و ناوەندەکانی نوێنەرایەتیی سیاسی ـ دەبنە پانتاییی دروست بوونی گوتارێکی ناسیۆنالیزمی دژەکۆلۆنیاڵ و داواکاریی پێکهێنانی دەوڵەت نەتەوەیەکی سەربەخۆی پاش کۆلۆنیالیستی پێک دێت.

لە بارودۆخە کۆلۆنیالییە جیاوازەکاندا، دژەکۆلۆنیالیزم فۆڕم و شێوەی جیاجیای بە خۆوە گرتووە؛ بۆ نموونە دژەکۆلۆنیالیزم هەندێک کات لە گەڵ ئایدیۆلۆژییەکی ڕزگاریخوازیی ڕەگەزیدا یەک دەگرێت، وەکوو حاڵەتی سەدەی نۆزدەیەمی ئافریکای ڕۆژئاوا و ئایدیۆلۆژییەکانی ئێدوارد ویلیام بلێدن و جەیمس ئافریکانووس هۆرتۆن (ئەو ئایدیۆلۆژییانەی کە دەتواندرێن وەک پێشەنگی بزووتنەوەکانی سەدەی بیستەم سەیر بکرێن، بۆ نموونە بزووتنەوەی نێگریتیوود[٢]). بە پێچەوانەوە، لە هەندێک بارودۆخدا دژەکۆلۆنیالیزم لە گەڵ داواکاریی دانپێدانان بە جیاوازییە کەلتوورییەکان، بە شێوەیەکی بەرفراوان یەک دەگرێت، بۆ نموونە کۆنگرەی نەتەوەیی هیند کە ئامانجی دروست کردنی یەکیەتییەکی نەتەوەیی لە هیند و لە چوارچێوەی یەک بزووتنەوەی سەربەخۆی نەتەوەیی لە نێوان ئەو گرووپە ئەتنیکییە جیاوازانە بوو کە لە باری ئایینی و ڕەگەزییەوە لە یەکتر جیاوازن بوون.

دژەکۆلۆنیالیزم لە نیوەی دووهەمی سەدەی بیستەمدا زیاتر بە مانایەکی ڕادیکاڵ و لە چوارچێوەی گوتارێکی ڕزگاریخوازیی مارکسیستیدا بەکار دەهات و ئامانجی ئاشت کردنەوەی داواکارییەکانی ئینتەرناسیۆنالیزم و دژە نوخبەگەری، لەگەڵ هەستی نەتەوەییی ئەو کات (شێوازەکانی ڕزگاریی نەتەوەیی)، لە بەرهەم و تیۆرییە سەرەتاییەکانی بیرمەندە ڕزگاریخوازە نەتەوەییەکانی وەک سی ئێل ئار جەیمز، ئامیرکار کاربراڵ و فرانتز فانۆندا بوو. ئەم بزووتنەوە دژەکۆلۆنییە ڕزگاریخوازییە نەتەوەییانە، بۆ شی کردنەوەی ڕۆڵی گرنگی ئەو چینە ڕووناکبیرانەی کە لە ئەورووپای کۆلۆنیال خوێندبوویان و لە خەباتی دژەکۆلۆنیالدا دەوریان هەبوو، بیرۆکەی مارکسیستیی کادرە شۆڕشگێڕەکانیان پەرە پێدا. ئەم بزووتنەوانە لەم بڕوایەدا بوون کە ڕەعیەت/پرۆلیتاریا ـ لە میانەی قۆناغە جیاوازەکانی پەیوەندیی خۆجێیی و نەتەوەییەوە - پێویستیان بەوەیە کە بەرەو کردەوەیەکی ڕزگاریخوازیی ئاراستە بکرێن. ئەم ئاراستەکردنەش لە ڕێگەی نوخبەی بورژوازییەوەیە کە لە کۆتاییدا، بە پێی فۆرمولی دراماتیکی کابراڵ، [بۆ چینی بۆرژوا] ‹کردەوەیەکی خۆکووژییە›، چونکە بە هۆی گەشەپیدانی کردەوەیەکی خۆجێیی کۆمەڵایەتیی و جەماوەری دژەکۆلۆنیالزیمەوە نوخبە بورژوازییەکە دەتوێتەوە.

بەتایبەتی کابراڵ ئەم بیرۆکەیەی پەرەپێدا کە پێویستە کردەوەی خۆجێیی وەک تایبەتمەندییەکی جیاواز و تایبەتی سیاسەتی پۆست کۆلۆنیالیستی بەهێز بکرێن و دانی

پێدا بنرێن، بە شێوەیەک کە کردەوەکانی بیرۆکەی مارکسیستیی پاش ستالینیستی ڕەقتر و ئۆرتۆدۆکستر ببێ. بەپێچەوانەی فۆرمولە ناسیۆنالیستییەکانی دواتری نوخبە بورژوازییەکانی پاش سەربەخۆیی، لێرەدا هیچ پەیوەندییەکی هەستەکی یان ئەفسانەیی بە بارودۆخی بەئایدیال کراوی پێش کۆلۆنیالیزم بوونیان نییە. وا دەرک بە کردەوەی خۆجێی دەکرێت کە بە شێوەیەکی تەواو دەتواندرێ چاکسازیی تێدا بکرێ و بە شێوەیەکی حەتمیش لە پرۆسەی گۆڕانی مێژووییەوە دەگلێ:

جەماوەری کرێکار و بەتایبەتی جووتیارەکان، کە زۆربەیان نەخوێندەوارن و هیچ کات لە سنوورەکانی گوند یان ناوچەکەیان واوەتر نەڕۆیشتوون، لەگەڵ گرووپەکانی دیکە پەیوەندی دەگرن و ئەو گردبوونەوە خۆجێییەی خۆیان کە لە پەیوەندی گرتن لەگەڵ ئەتنیک و گرووپە کۆمەڵایەتییەکانی دیکەی سنووردار کردوون، لە کیس دەدەن. ئەوان لە ڕۆڵی گرنگی خۆیان لە خەباتدا تێدەگەن؛ کۆت و بەندی جیهان و ژیانی لادێ دەپسێنن و بەرەبەرە تێکەڵی وڵات و جیهان دەبن... بەم شێوەیەش خەباتی ڕزگاریخوازیی چەکداریی دەبێتە خەباتێکی ڕاستەقینە بۆ دەستەبەرکردنی پێشکەوتنی کولتووری. (Cabral, January 1969)

(هەروەها سەیری بەراوردی ئێدوارد سەعید (١٩٩٣: ٢٦٤) دەربارەی گوتاری پێشکەوتنخوازانەتری ناسیۆنالیستیی سیما سەرەتاییەکانی دژەکۆلۆنیالیستی لە بەرانبەر گوتاری دواکەوتنخوازی مۆدێرنی هەندێک ناسیۆنالیستیی پۆست کۆلۆنیالیست بکە.)

کەمتر باس لە بەشداریی زانستی کابراڵ بە ڕادەی فانۆن کراوە. چونکە کردەوەی سیاسییەکی کەمتری هەبووە. هەرچۆنێک بێ تیۆرییەکانی فانۆن سەبارەت بە شکڵ گرتنی وشیاریی نەتەوەیی، بەهێزترین بەشدارییان لە دروست کردنی گوتارێکی دژەکۆلۆنیالیستیی کاریگەردا کردووە. بە گشتی دژەکۆلۆنیالیزم ئەو

بەرگرییەیە کە بەرهەمی پەیوەندییەکی جێگیر و دیاریکراوی نێوان کۆلۆنی و کۆلۆنیالیستە کە تێیدا ئەم دووانە بە شێوەیەکی ڕەها و نەگۆڕ دژی یەکن و لە بەرانبەر یەکتردا ڕاوەدەستن. بە هەمان شێوە، دژەکۆلۆنیالیزم کەمتر تایبەتمەندییەکی ئەو کۆلۆنییانە بوو کە دانیشتووانەکانیان گۆڕدراون و تێیدا شێوازێک لە هاودەستی لە نێوان هێزی کۆلۆنیالیستی و دانیشتووە نوێکاندا دەبیندرێ، بۆ نموونە لەم شێوازەدا خەڵکی خۆجێیی سەرکوت کراون و لە شوێنێکی دیکەوە خەڵک بۆ ئەو ناوچەیە گوازراونەتەوە. لەو کۆلۆنییانەدا کە دانیشتووەکانی گوازراونەتەوە و خەڵکی نوێ لە جیاتیان دانراوە دەسەڵاتێکی بنەڕەتیتری کولتووری بە مەبەستی کاریگەرییەکی بەهێزتری دەبیندرێ و لەم ڕێگەوە کۆلۆنیالیزم هێژمۆنییەکی کامڵتری کولتووریی هەیە. لەم شێوازە کۆلۆنییەدا کە خەڵکەکەی گوازراونەتەوە، خەبات بۆ دەستنیشان کردنی هەڵاواردنێکی بنەڕەتیی سیاسی و ئابوورییە کە لە ئەنجامی پەیوەندییەکی کۆلۆنیالیستییەوە ڕوو دەدات و لە ئاکامدا بەرەو هۆشیارییەک دەڕوا کە پەیوەندییەکی سنووردار لە نێوان کۆلۆنی و هێزی کۆلۆنیالیستیدا هەبێ. ئەم هوشیارییە پێگەیەکی ناوەندیی بۆ هەر جۆرە ویستێکی دژەکۆلۆنیایستی هەیە. لە بارودۆخی ئەم جۆرە کۆلۆنییەدا کە خەڵکەکەی گوازراونەتەوە، ڕەنگە بەرگری لە ئاستی کردەوەی کولتووریدا پێش لە گرنگ بوونی بەرگری لە ئاستی سیاسیدا دەرکی پێ بکرێ و شکڵ بگرێت.

سەرچاوەکان

1. “Anti-Colonialism” in Postcolonialism Studies: The Key Concepts, by Bill Ashcroft, Gareth Griffiths and Helen Tiffin (London: Routledge, 2013), 15-17.

٢. Negritude چوارچێوەیەکی تیۆریی ڕەخنەیی و ئەدەبی بوو کە لە دەیەکانی ٢٠ و ٣٠ سەدەی بیستەمدا لە لایەن ڕووناکبیر و دیاسپۆرای ئافریقاییەکانەوە بە ئامانجی بەرزکردنەوەی هۆشیاریی ڕەشپێستەکان دروست کرا.

”هەڵسەنگاندن“

«خەونی کوردستان»

کەیهان یووسفی

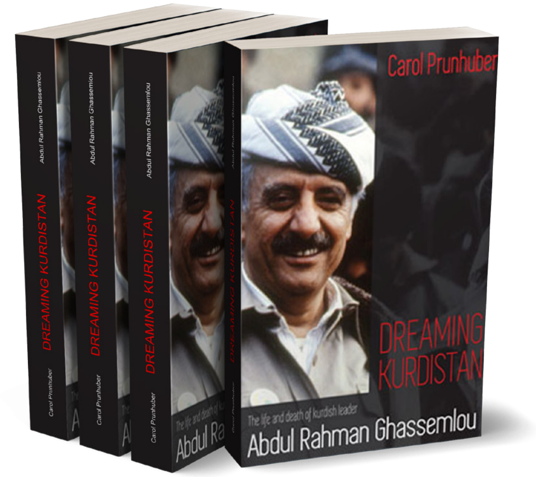

پەرتووکــی «خەونی کوردســتان» چیرۆکێکی رئیاڵیســتییە لە چوارچێــوەی لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویــی و سیاســیدا کــە لە ســەر بنەمای بیرەوەرییەکانــی خــودی نووســەر، بەڵگــە و دیکۆمێنــت و فاکتە بەردەســتەکان و هەروەها لێــدوان و ئاخافتنەکانــی کەســانی حــازر و پێوەندیــدار بە ڕووداوەکانی نێــو ئەم پەرتووکەدا نووســراوە. نووســەر کارۆڵ پرۆنهۆبێرە، خاتوونە رۆژنامەوانێکی دۆســتی کــورد و خەڵکی وڵاتی ویَنزۆئێلایە. ئەم پەرتووکە سەرەتا لە ساڵی ٢٠٠٩ بڵاو کرایــەوە کە کەم و کوڕیی زۆری پێوە دیار بوو، هەر بۆیەش نووسەر ماوەی نزیک بە دە ساڵ دیسانەوە لە سەر پەرتووکەکە لێکۆڵینەوە دەکات و فاکت و دیکیۆمێنتی زۆرتری پێوە زیاد دەکات و دەوڵەمەندتری دەکاتەوە، ئەم پەرتووکە دەکەوێتە خانــووی لێکۆڵینەوەیــی مێژوویی ـ سیاســی بە نرخ کە نووســەر ١٠٢٤ جار نووســینەکانی خۆی رێفرێنس بە بەڵگــە و دیکۆمێنت و وتەی کەسایەتی و شــایەتحاڵان دەدات. ئەم پەرتووکە لە ٣٠هەمین ساڵوگەری شەهید کرانی، رێبەری نیشــتمانیی کورد، عەبدولرحمانی قاسملوو و لە مانگــی جولای ٢٠١٩ لە وڵاتی ئامریکا بە زمانی ئینگلیــزی چاپ کــرا. ئەم پەرتووکــە بە زمانی ئینگلیــزی ٥٤٠ لاپەرەیــە کە لە پێنج فەســڵ پێکدێت و هەر فەســڵێکیش لە چەندین بەشی جیاجیا پێکهاتووە و لە لایەن کەیهان یووسفییەوە وەرگێردراوەتە سەر زمانی فارسی.

خەونی کوردستان، بە سەرهاتی ژیان و مەرگی رێبەری ناوداری کورد، شــەهید عەبدولرەحمانی قاسملوویە. کارۆڵ ڕۆژانێک لە پاریس و شاخەکانی کوردستان لە سەر داوای دوکتور قاسملوو بەڵێنی پێ دەدات کە پەرتووکێکی لە ســەر بنووسێت، بەڵام هــەر وەک خۆی دەڵێت بڕیــار نەبوو من چیرۆکی مەرگی قاســملوو بنووسمەوە. نووسەر کە لە رێگەی گەورە ســینەماکاری کورد، یەلماز گۆنایــەوە ئاشــنا بە دۆزی کورد و کەســایەتیی قاســملوو دەبێت، تراژیدیی کــورد بوون دەبێتە بەشــێک لە ژیان و دڵنیگەرانییەکانی . لە ســەر داوای قاسملوو دەچێتە شــاخەکانی کوردستان، شەڕ و ماڵوێرانیی داسەپاو بە سەر نەتەوەی کورد و هێرشــی پاسدار و هێزی ئێرانی بۆ سەر شار و گوندی کوردستان لە نزیکەوە دەبینێ.

پەرتووکەکــە بە پێچەوانــەی زۆر پەرتووکی دیکە بە تراژیدیای مەرگی پاڵەوانی چیرۆکەکەوە دەســت پــێ دەکات و بە لەدایکبوونــی لە نێو تراژیدیای مەرگی رێبەرێکی دیکەدا کۆتایی دێت. رێبەرێک شــەهید دەکرێت و لــە هەمان کاتدا رێبەرێکی دیکە لە دایک دەبێت.

نووسەر بە وردی تیشکی خستۆتە سەر چیرۆکی سیاســیی ژیانی قاسملوو، باسی ژیان لە تاراوگە و گیروگرفتەکانی خەبات و گەڕانەوە بۆ کوردستان لە سەردەمی شۆڕشی گەلانی ئێران دەکات.

بــە وردی ڕووداوەکانــی ئــەو ســەردەمە، ســتراکچێری کۆمەڵایەتی، کولتووری و ئایینیی کوردســتان و پەرتەوازەییــی نــاو ماڵی کورد و نەبوونی ســتراتیژیی هاوبەشــی نیشــتمانیی کوردســتان لە ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ گشــت پیلانەکانــی دەســەڵاتدارانی تاران لــە دوتوێی بەڵگە و نووسراوەکانی نووسەران و رۆژنامەنووسە نێونەتەوەییەکان لە ســەر ئــەو ڕووداوانە دەخاتە ڕوو. پەرتووکەکە گێڕانەوەی قوربانی بوونی کورد، قوربانــی بوون بە دەســتی خۆی، بە دەســتی داگیرکەر و بە دەستی ی وڵاتە زلهێزەکان دەکات.

قاســملوو لای نووســەر کەڵــە پیــاوی دێموکراسییە. دێموکراسیخوازێک کە نیشتمان و نەتەوەکەی لە هەموو شتێک خۆشتر دەوێت.

ئــەم پەرتووکە چیرۆکی تەنیایی قاســملو و هاورێیەکانیەتــی، چۆن بە هەڵــە ئێرانیەکان و کوردەکانــی دیکــە و تەنانــەت بەشــێک لەهاوســەنگەرەکانی دژایەتیــی دەکەن، لە دژی ئایدیــا و خۆزگەکانــی دەوەســتنەوە و دوای تێپەڕبوونی ســاڵانێک زۆربەیان تێدەگەن هەڵە بوون و دان بە هەڵەکانــی خۆیاندا دەنێن. بەڵام قاســملوو ئیتر نەماوە. نووســەر وەکــوو دەیان نووسەری بیانیی دیکە کە لە نزیکەوە قاسملوویان بینیووە، هێشــتاش بە قاســملوو سەرسامە. جیا

لە سەرسام بوون بە زانست و زانیاریی بەرز و بیرتیژیی قاسملوو، باس لەوە دەکات کە قاسملوو لە کاتی گەڕانەوەی لەسەرەتای ١٩٧٩دا چۆن لە کەسایەتییەکی نەناسراو لە نێو خەڵکەکەیدا دەبێتە هیوا و ڕێبەر و قارەمانی خەونەکانی ئەوان.

پەرتووکەکە بەشی جۆراوجۆر لە خۆ دەگرێت، لە تێنەگەیشتنی کوردەکان لە چەمکی چەپ و نەتەوەگەرایی و هەڵوێستە هەڵەکانیان بەرانبەر بە قاسملوو، تا دەگاتە بێ باوەڕیی دەسەڵاتداران و کاراکتەرەکانی تاران بە دیموکراسی و مافی نەتەوەکانی دیکە و ... باسی تەواوی هەوڵەکانی قاسملوو و دەرگاکوتانەکانی لە پێتەختە ئۆرووپییەکان بۆ ناسینی پرسی کورد دەکات، کە چۆن دەیهەوێت هاوپەیمان و پشتیوان بۆ دۆزی کورد بدۆزێتەوە.

خەونی کوردستان بە وردی باسی فرت و فێڵی داگیرکەران و درۆ وادەی بێ ناوەرۆکی جیهانی ڕۆژئاوایە بەرانبەر بە کورد. بێ کەسیی کوردەکان لە هەوراز و نشێوی مێژوودا کە تەنیا شاخەکان بوون کە خیانەتیان پێیان نەکرد. باسی باوەڕی یەک لە دوای یەکی ڕێبەرە کوردەکان بە نەتەوەی باڵادەست و دوایی کوژرانیان لەلایەن ئەوانەوە.

کاکڵەی باسەکە، باسی تیرۆری قاسملوویە. چۆن ڕێژیمی ئێران ساڵانێک بە خوێندنەوەی گشت هەلومەرجە نێونەتەوەییەکان، خوێندنەوەی دۆخی نێوماڵی کورد و حیزبەکەی قاسملوو، کەڵک لە خودی کوردەکان وەردەگرێت بۆ پەلکێش کردنی قاسملوو بۆ نێو داوی مەرگ. باس لە هەڵوێستی هاوڕێیان و نزیکەکانی قاسملوو لە سەر مەسەلەی وتووێژ لە گەڵ ڕێژیمی ئێران و چیرۆک و نهێنییەکانی پشت ئەو ڕووداوە دەکات. چۆن یەکێک لە بکوژانی قاسملوو ساڵانێک پێش لە شەهید کرانی تەنیا چەن کیلوومیتر دوورتر لە دەفتەری سیاسیی حدکا لە باشووری کوردستان ،چاودێریی ژیان و دۆخی قاسملوو و حیزبەکەی دەکرد.

پەرتووکەکە باسی کەڵک وەرگرتنی کۆماری ئیسلامی لە کارتی گوشاری مامەڵەی چەک و چۆڵ لە گەڵ ئۆتریشییەکان بۆ بێ دەنگ بوونیان دەکات. چۆن پۆلیس و سیستەمی دادوەریی ئەو وڵاتە لە بەر پۆست و پارە و هەرەشەی سیاسییەکانی وڵاتەکەیان هەموو سوێند و یاساکانی خۆیان لە ژێر پێ دەنێن. باسی گەندەڵیی دەوڵەت ـ سیستەمی ئۆرووپی و لە هەمان حاڵدا هەبوونی دەنگی هەندێک ویژدانی ئۆرووپی دەکات کە لە نێو جیهانی گەنیوی کاپیتاڵیستدا لە سەر بنەمای کەرامەتی مرۆڤ لە مەڕ کەیسی قاسملوو وەدەنگ دێن. گەندەڵیی «نۆریکۆم» گرێدراوە بە تراژیدیای کوردانەوە و باس لە قوربانی بوونی کوردەکان و سەرپۆش دانان لە سەر تیرۆری قاسملوو لە بەرانبەر پێترۆدۆلارە.

نووسەر بی ئەنجام بوونی تەواوی هەوڵ و تەقالا یاساییەکانی خاتوو هێلێن کرۆلیچی خێزانی قاسملوو و حدکا بۆ دادگایی کردنی تاوانباران لە بەرانبەر بەرژەوەندیخوازیی ئۆرووپاییەکان دەکات و بە ڕوونی بە گێڕانەوەی ڕووداوەکان و بەردەست خستنی فاکتەکان، کارتۆنی بوونی بایەخ و دروشمە زریقە و بریقەدارەکانی دیموکراسی و مافی مرۆڤی ڕۆژئاواییمان بۆ پیشان دەدات، کە چۆن لاوازیی لۆبیگەریی کورد هەمیشە تەنیا و بی پشتیوانی هێشتووەتەوە.

خەونی کوردستان، ژیانی پیاوێکە کە گشت زام و ژان و تراژیدی و خۆزگە و هیواکانی کوردی لە نێو خۆیدا کۆ کردووەتەوە. پیاوێک کە سوورە لە سەر باوەڕەکانی، پرەنسیپەکانی و خەونەکانی. تا دوایین هەناسە لە باوەڕەکانی پاشگەز نابێتەوە و پاشەکشە لە پرەنسیپەکانی ناکات. ئەو خەونەکەی قەت پشتگوێ ناخات و بە تەواوی هەوڵەکانی دەیهەوێت دەلاقەیەک بەرەورووی دەستراگەیشتنی کوردەکان بە مافەکانیان بکاتەوە.

خەونی کوردستان، هیوا و ئاواتی نەتەوەیەک دەگێڕێتەوە کە بە خوێن دەیهەوێت بوونی خۆی بپارێزێت، بەڵام لە کۆتاییدا هەر خۆی خەنجەر لە پشتی خۆی دەدات. ئەم پەرتووکە باسی گشت ڕووداوەکانی سەردەمی ژیانی قاسملووە، چ ئەو کاتەی دەکەوێتە بەر ڕقی ئەوانەی ڕۆژهەڵاتیان قوربانیی پارچەکانی دیکە کردووە و چ ئەو کاتەی لە سەنگەری پان فارسیزمەوە دیسان بە دژی

سەنگەر دەگرن.
ئـەم پەرتووکـە بـە جوانی و بـە بەڵگە و وردەکارییەوە دەریدەخات کە چۆن قاسملوو وەکوو نیشتمانپەروەرێکی دیموکراسیخواز، بناژۆخوازی چەپ و ئایینی و نەتەوەیی دژایەتیی دەکەن و ئەو بەردەوام بۆیان دووپات دەکاتەوە کە دێموکراسی تەنیا دێموکراسی و بۆ گەیشتن بە دێموکراسی پێویست نیە بە ڕێگای دیکتاتۆریدا بڕۆین.

خوێندنـەوەی بـۆ گشـت ڕووداوەکان لە سەر بنەمای دەروەسـت بوون بە باوەڕەکانیەتی. لەم کتێبەدا، پرسـیار ڕووبەڕووی باڵوێزی ئامریکا دەکاتـەوە و پێی دەڵێت چۆناوچۆنە ئامریکایەک کە بانگەشـەی دێموکراسـی بۆ جیهان دەکات، ئێمە پشـتگوێ دەخـات کـە بزووتنەوەیەکی مافخواز و دیموکراسیخوازین، بەڵام پشتیوانی لە جیهادییەکانی ئەفغانستان و... دەکات.

نووسـەر باس لە کەسـایەتیی سەربەخۆی ڕێبەرێک دەکات کە تەواوی تێکۆشانی ئەوەیە ئەو سەربەخۆییە بۆ حیزبەکەی و نەتەوەکەشی دابین بکات. ئەو بە ڕوونی باسـی پێوەندیی قاسـملوو لـە گەڵ دەوڵەتانی دیکـە و ڕەچاو کردنی مافی پارچەکانی کوردسـتان دەکات و چۆن هەمیشە بەرژەوەندیی نەتەوەیی لە سـەرووی بەرژەوەندیی حیزبی و تاکەکەسیەوە دادەنێت.

پەرتووکەکە باس لە ژیریی قاسملوو دەکات. ئەویش نە لە زمانی خودی نووسەر یا پێشمەرگە و هاوسەنگەرەکانی قاسملووەوە. بەڵکوو ئەو پزیشک و ڕۆژنامەوانانـەی کە سـەردانی کوردسـتان و بارەگاکانی پێشـمەرگەیان کردبوو و قاسـملوو وای لێ کردوون کە بۆ هەمیشـە ببنە دۆسـتی ڕاستەقینەی کوردستان. باس لەوەی چۆن کاتێک حیزبـە باشـوورییەکان شـارۆمەندانی وڵاتانی فەرانسـە و ئیتالیا بە بارمتە دەگرن، قاسملوو بە هۆی کارتێکەریی خۆی لە سـەر سەرکردایەتیی ئـەو حیزبانەوە دەبێتە هۆی ئازادیی ئەوان و هەر ئـەوەش دەبێتە هۆی بنیاتنانـی بناخەی پردی پێوەندیی نێوان قاسملوو و سەرکردەی ئەو وڵاتانە و بە تایبەت حیزبی دەسـەڵاتداری فەرانسـە و سەرکردەکانی.

ئەو بـۆ خەونەکانـی دەژیا و لە سـەر بنەمای باوەڕەکانـی هەنگاوەکانی بەرەو پێشـەوە هەڵدەگرت. پەرتووکەکە باسـی ئەوە دەکات کـە کاتێک ڕێژیم یەکێک لە براکانی قاسملوو دەگرێت و داوا دەکات لە گەڵ دیلەکانی ڕێژیمدا بیگۆڕنەوە، لە حاڵێکدا دەفتەری سیاسیی حیزبەکەی ڕازی بەو کار دەبن، ئەو قەبووڵ ناکات و دەڵێت، برای من پێوەندیی بە حیزبەوە نیە و من تەنیا دیل لە گەڵ پێشمەرگە دەگۆڕمەوە.

کارۆڵ باسـی باوەڕمەنـدی و دەروەسـتیی قاسـملوو بـە پرەنسـیبەکانی دەکات و دەڵێت: قاسملوو کاتێک لە کۆڕ و دانیشتنەکانی لە گەڵ خەڵکانـی بیانی دەیگوت تیـرۆر مەحکوومە لە پراکتیکیشدا هیچ کات ئیزنی نەدەدا حیزبەکەی کەڵک لە مێتۆدە تیرۆریستییەکان وەر بگرێت. گەرچی میدیا جیهانییەکان سـەرنجی بیروڕای گشتییان بۆ لای دیاردە تیرۆریستییەکان ڕادەکێشا نەک بزووتنەوە مافخوازەکان.

خەونی کوردسـتان، باسی تەنیایی خەونی ڕێبەرێکە کە خۆی و نەتەوەکەی بە تەنیا لە نێوان ململانێی هێزە جیهانییەکاندا ماونەتەوە و هەموو لایەک تەنیا بە چاوی قوربانی بۆیان دەڕوانێت.

ململانـێ نێوخۆییـەکان، هەڵەکانـی ئەو سـەردەمە و کەم و کوڕییەکان، بە تێڕوانینێکی ڕەخنەگرانە شیکاریی بۆ کراوە و لێدوانی لایەنگر و دژبەری بۆ وەرگێراوە و نووسەر وەکوو ڕەخنەگرێکی سـەربەخۆ ڕای خۆشـی لە بەراوردکاریی نێوان لێدوانەکان و واقیعیەتی ڕووداوەکان دەربڕیوە.

خەونی کوردستان، پەرتووکێکی بەنرخە کە بۆ هەر ڕووداوێک کەڵک لە زۆر بەڵگە و دێکۆمێنت وەردەگرێـت و بە پێچەوانەی زۆر نووسـین کە مێژووی ئەم ڕۆژانەیان وەکوو گێڕانەوە نووسـیوە، نووسەر بە دەروەستی بە زانستی لێکۆڵینەوە، زۆر ورد ڕووداوەکان و ڕاستیی نێو ڕووداوەکان دەخاتە بەردەم خوێنەر.

خەونـی کوردسـتان، چیرۆکـی بەرخۆدانی نەتەوەیەکـە کە مەرگی هیـچ ڕێبەرێک، ڕەنگە بێ هێزی کرد بێت بەڵام ناهومێد و بێ هیوای نەکردووە.

5. The Treaty of Westphalia;
Her çiqas ku di rastî da du peymanên cuda li du bajarên cuda hatibûn wajo kirin lê ev peyman ji ber ku di naveroka xwe da yek bûn, di zimanê Înilîzî da weke yeljimar tê bikaranîn.
6. State;
Dewletên Swîsre û Holanda, Fransa, Spanîya û Portoqal di çarçoveya Peymana Westfalîyayê da weke welatên serbixwe hatine naskirin û dest-têwerdana papayî di karûbarên wan welatan da hate qedexe kirin. Wan dewletan karî bi sere xwe karûbarên xwe yên navxweyî û navneteweyî bi rêve biben. Rêgeza serxwebûna sîyasî û olî hete pejirandin. Rêgeza wekhewîya dewletan jî di têkelîyên navneteweyî da bingeh hat girtin.
7. Împaratorîya Pîroz a Romê, Împaratorîya Swêdê, Împaratorîya Spanyayê, şehenşahîya Fi-ransayê û Komara Holandayê hêzên serekî bûn ku di şerên sihsalî li hember hev sekinîbûn. Di nava welatên Ewropî yên vê serdemê da tenê Birîtanîya û Polonîya beşdarî şerên sîsalî nebûn.
8. The Principle of Territorial Integrity
9. The Principle of Non-Intervention;
Ji ber ku nivîskar li ser vê bawerê ye ku di vê rêgezê da qedexeyeke hiqûqî heye, ji têgeha “Qedexe”yê sûd girtîye.
10. The Principle of Sovereign Equality of States
11. Westphalian Sovereignty
12. Hague Conventions of 1899 and 1907.
13. The Covenant of the League of Nations
14. Xalên 12,13 û 15.
15. Kellogg–Briand Pact (1929)
Ev peyman her wisa weke “General Treaty for Renunciation of War as an Instrument of National Policy” jî tê naskirin.
16. Prohibition of the Use of Force
17. Xala 1ê.
18. Charter of the United Nations
19. United Nations Organization
20. Xala 1ê ya Çarteya Netewên Yekbûyî
21. Tu ji wan derfetên ku ji bo gelên blindest hatîne berçavgirtin li beranber astengîyên heyî ev qas bi-hêz û bibandor nîne ku bikaribin ji bo guherandina rewşa bindestan rê xweşker bin. Ji be vê çendê jî nivîskar ji têgeha “Hûrderfet”ê sûd girtîye.
22. Nivîskar bi zanebûn têgeha “Bindestan” bikar tîne, ji ber ku ne pêkan e hertim serwerî di destê pi-ranîya da be û bi nerîna nivîskar bikaranîna têghên weke kêmîne an eqelîyet ji bo wan rewşan guncav nîne.
23.The Right of a People To Self-Determination

eyî amajê bi vî mafî dikin û li kêleka vî mafî gelek mafên din hene ku di çarçoveya peyman, peymanname û biryarnameyên navneteweyî da amaje bi wan hatîye kirin, lê tu ji wan mafan bêyî hebûna rezamendî an neçarmayîna dewletan nahên cîbicîkirin. Daneyên heyî nîşan dane ku çavdêrîya navneteweyî û raya giştî ya cîhanî jî nikare bandoreke erênî li ser asta cîbicîkirina wan mafan ji alîyê dewletê ve bike.

Encam

Li gor peymannameyên navneteweyî dewlet kirdeyê sereke yê hiqûqa navneteweyî ye, û ji sînornasîya sîyasî û bingehgirtina aşitîyê weke makerêgez bigire heya rêgezên binema yên din ku di hiqûqa navneteweyî da cih digirin, hemî ji bo birêkûpêkkirina têkelîyên dewletan hatîne dariştin. Lê di rastî da asta rêzdarîya dewletê li beranber wan binemayan hertim girêdayî hêza wan bûye. Ew jî tê vê wateyê ku dewlet di têkelîyên xwe yên navneteweyî da zêde girêdayî rêzikên hiqûqî namînin û li gor şet û mercan bertekên cuda nîşan didin.

Herwisa hêza dewletê di têkelîyên xwe yên navxweyî da jî li ser bingeha serwerîya westfalîyayî û hêmanên vê serwerîyê û li gor hêz û hêzdarîya xwe nêzîk dibe û bi her awayî bizavên gelên bindest ku li dijî serwerîyê pêk tên, tepeser dike.

Ne Civaka Netewan û ne jî Rêxistina Netewên Yekbûyî nekarîne cîbicîkirina mafên kîmîneyan mîsoger bikin, û rêkarên guncaw û bicî ji bo parastina wan mafan darêjin. Berevajî vê çendê jî hemî heyînên xwe ji bo parastina dewletê bikar anîne. Qedexekirina bikaranîna şer weke rêçareyeke sîyasî û parastina aştî û ewlehîya navneteweyî jî, tenê di têkelîyên di navbera dewletan da derbasdar in û hiqûqa navnetewî nekarîye tenê pêngaveke bihêz û şênber ji bo birêkûpêkkirina têkelîyên dewletan û bindestên (kîmîne) wan bavêje.

Ev mafên ku ji bo kîmîne û bindestan hatîne berçavgirtin jî, tenê di nava deqên belgenameyên navneteweyî da êxsîr mane, û ew jî tê vê wateyê ku gelên bindest û bitaybet gelê kurd pêwîst e, an bi hêza xwe (sîyasî, leşkerî, aborî û …hwd.) derfetekê ji bo dîyarkirina çarenivîsa xwe biafirîne, an jî bi çavên vekirî li benda derfetek derveyî be, ji ber ku dilxweşkirina bi rêgezên hiqûqa navneteweyî tenê xwe xapandin e, û ezmûna Kurdan li her çar parçeyên Kurdistanê nîşan dide ku ew hiqûq wê tu carî nebe rêxweşkerê çareserkirina pirsgirêkên gelê Kurd û rizgarîya wan.

Jedar

1. Peace of Westphalia
2. Thirty Years' War
3. Münster
4. Osnabrück

Nêzî du dehsalan şûnda darêjerên "Çarteya Netewên Yekbûyî"[18] jî ev qedexe dubare kirin û heya roja îro jî têkelîyên navneteweyî li ser bingeha wan rêgezê tên û kirdeyên serekî ku di çarçoveya hiqûqa navneteweyî da tên naskirin jî dewlet in.

Rêxistina Netewên Yekbûyî[19] û Parastina Serdestîyê

Girîngtirîn armanca Rêxistina Netewên Yekbûyî dabînkirin û parastina aştî û ewlehîya navneteweyî bû.[20] Vê rêxistinê gişt rêgezên ku me li jor amaje pê kirin pejirand û di nava çarte, biryarname û peymannameyên girêdêr da bi cih kir. Di rastî da avabûna Rêxistina Netewên Yekbûyî ji bo dagîrker û serdestan derfeteke zêrîn afirand. Wan bi sûdgirtin ji rêgezan navborî serwerîya xwe bi dilê xwe meşandin û her awayê rêkarên dijhiqûqî û nemirovane li dijî gelên blindest û kêmîneyan ceriband da ku bikaribin tevgerên rizgarîxwaz tepeser bikin.

Bêguman ji roja damezrandina Rêxistina Netewên Yekbûyê heya îro dagîrkerên kurdistanê jî ji bo tunekirina gelê Kurd hemî rêkarên hovane û dijhiqûqî bikar anîne ku aşkera an veşartî çavkanîya xwe ji hêman û rêgezên Serwerîya Westfalîyayî û Netewên Yekbûyê girtine. Ev jî tê vê wateyê ku Netewên Yekbûyî di avabûn û berdewamîya kar û xebatên xwe da tenê parastina serdestîyê esas girtîye, û dewlet jî bi zanebûn wan taybetmendîyan di berjewendîya xwe da bikar tînin.

Hiqûqa Navneteweyî û Hûrderfetên[21] Bindestan[22]

Di çarçoveya rêzikên hiqûqa navnetewî da hin hûrderfet ji bo gelên bindest hatîne destnîşankirin ku dikarin di şert û mercên dîyar da wan hûrderfetan ji bo parastina heyînên xwe yên sîyasî, medenî, aborî, çandî û… hwd bikar bînin. Ew maf piranî weke mafên kêmîneyan tên binavkirin. Di nava wan mafan da jî ji hemûyan girîngtir "Mafê Gelan ji bo Dîyarkirina Çarenivîsê"[23] ye ku herwisa weke rêgezeke mafên mirovan jî tê naskirin.

Ev rêgez ne berhema Netewên Yekbûyî; lêbelê berhema Civaka Netewan e ku piştî Şerê Cîhanî yê Yekem ji bo rizgarîya gelên di jêr desthilatdarîya Împaratorîyên Osmanî û Nemsayê da esas hatibû girtin. Mixabin ji ber gelek sedemên taybet gelê Kurd nekarî wê derfetê bikar bîne û serbixwebûna xwe ragehîne. Piştî Şerê Cîhanî yê Dumeyîn û bitaybet di dehsalên 50-an û 60-an da jî vejînek nû di bikaranîna wî mafî da çêbû, û ew maf li dijî hêzên mêtînger hate bikaranîn. Di encama vê sûdgirtinê da jî gelek welatên nû serxwebûna xwe ragihandin, lê dîsa Kurdan nekarîn ji ber zext û zorên bêsînor xwe bibizivin û encamekê bidest bixin.

Gelek belgenameyên navnetew-

vê rojê ve heya îro têkelîyên wan bi rêya hiqûqa navneteweyî hatîne rêkûpêkkirin.

Serwerîya Westfalîyayî, Rêgez û Kirde

Li gor peymana Westfalîyayê layenên şer[7] pêbendîya xwe bi rêzgirtina ji "Rêgeza Yekparebûna Axê"[8] ragihandin û "Rêgeza Qedexeya Destêwerdanê"[9] û herwisa "Rêgeza Wekhevîya Serwerîya Dewletan"[10] di kar û barên xwe bingeh girtin. Ev rêgez bûne binemaya sînornasîya sîyasî; anku heya wê demê sînoreke hêldîyar û naskirî di navbera kîyanên sîyasî da nehatibû pênasekirin. Ku sînoreke dîyarkirî heba jî, tu rêkeftineke du an çendalî ya navneteweyî cih nedabû misogerkirina parastina wî sinorî.

Di bin bandora Peymana Westfalîyayê da êdî pergala navneteweyî hebûna kîyaneke weku împaratorîyan di nav xwe da qebûl nedikir. Girîngtirîn împaratorîyên ku di nava xerîteya Ewropayê da cih digirtin, Împaratorîya Pîroz a Romê, Împaratorîya Osmanî, Împaratorîya Polonyayê û Împaratorîya Swêdê bûn ku her weku me amaje pê kir, piştî bifermînasîna dewletê hêdî-hêdî hilweşîyan, û tevlî dîrokê bûn.

Berevajî dewletan ku li ser rûpelên lihevhatinan sînor weke serxêza destpêbûna serwerîyê qebûl kirin, taybetmendîya serekî ya wan Împaratorîyan bingehgirtina rêgeza şer di têkelîyên navneteweyî da bû. Li ser vê esasê jî kengî berjewendîyeke wan çêbiba an berjewendîyeke wan ketiba jêr gef û xetereyan, şer weku rêçareya destpêkê ji bo parastina berjewendîyên xwe bikar dianîn.

Peymana Westfalîyayê bi pênasekirineke hişk a têgeha "Serwerîyê" ku îro rojê weke "Serwerîya Westfalîyayî"[11] tê binavkirin, rê li ber guherîneke mezin di têkelîyên navnetewî da xweş kir ku ew jî bingehgirtina rêgeza aşitîyê bû li dewsa rêgeza şer. Civaka navdewletî hêdî-hêdî gehişte vê encamê ku parastina sînoran tenê bi rêya aştîyê dê were mîsogerkirin. Lê dîsa jî gelek dem derbaz bû heya ku rêgeza şer cihê xwe da rêgeza aşitîyê.

Ji 1648-an heya sala 1919-an gelek lihevhatin û peymanên navneteweyî hatine girêdan. Tu ji wan peymanan nekarîn şer qedexe bikin. "Peymannameyên Aşitîyê yên Laheyê"[12] hin alavên pêşîgir yên weku navbijîwankarîyê pêşnîyar kirin û bikaranîna şer tenê ji bo wergirtina deynan qedexe kir. Bendewarîyeke xurt ji alîyê hiqûqnasan ve hebû ku "Peymannameya Civaka Netewan" [13] şer bi awayekî rasterast qedexe bike, lê tenê karî ku bikaranîna hêza leşkerî girêdayî hin şert û mercên dîyar bike.[14] Cara yekem û bi rêya "Rêkeftina Kellogg – Briandê"[15] bû ku rêgeza "Qedexeya Bikaranîna Hêzê"[16] di têkelîyên navneteweyî da bingeh hat girtin.[17]

Hiqûqa Navneteweyî weke yek ji hêmanên dîyarkerê darişteya têkilîyên naveneweyî, di nava xwe da gelek rêgez û rêzikan dihewîne û xwedî hin taybetmendîyan e ku dikare di nêrîna yekemîn da ji bo gelên bindest weke derfet bê şîrovekirin. Lê dema mirov bi berçavka wan gelan û bi hûrgilî li hiqûqa navneteweyî dinêre, digehe vê encamê ku ev hêman bi hemî alavên xwe yên hiqûqî û sîyasî nikare û naxwaze li beranberî hêzên sîyasî bisekine û desthilata wan sînordar bike. Her wisa mirov digehe vê encamê ku hêmaneke dewletparêz e û tu caran heyîna dewletê nake qurbana bendewarîyên bindestan. Li ser vê esasê jî naskirina hiqûqa navneteweyî bi lêkolîneke kurt li ser dîrok, xalên werçerxanê, taybetmendî û rêgez û rêzikên bingehîn dikare bersiva gelek pirsên têkildarî sernavê nivîsarê zelal bike.

Aştîya Westfalîyayê û Avabûna Dewletê[1]

Dabeşbûna ola kirîstîyanîyê li ser du beşên Katolîk û Protistanan (destpêka sedsala 16-an), rê li ber şerekî dijwar xweş kir ku sala 1618-an dest pê bû, û sih salan berdewam kir.[2] Piştî demeke kurt ji destpêbûna şerî armancên olî cihê xwe dane sepandina serdestîya sîyasî û leşkerî, û di encamê da jî nêzî nîvê parzemîna Ewropayê di nava agirê şer da sot û wêran bû.

Gelek kesan bi sedema şer û gelek yên din jî bi sedema xizanî, kulb û xela û nexweşîyan canê xwe ji dest dan. Piştî wan hemî bobelatan, aştîhezan hewlên xwe ji bo gehiştin bi aşitîyeke mayinde gur kirin da ku bikaribin alîyên şer bo ser maseya lihevhatineke giştalî rakêşin û pêşîya berbelavbûna zêdetir a karesatan bigirin. Herî dawî sala 1648-an wan hewl û têkoşînan berhem dan û layenên şer bi wajokirina du peymanên Mûnister[3] û Osnabrûkê[4] ji alîyekê dawî bi şerên sihsalî anîn û ji alîyeke din ve jî xîmê pergaleke nû ya sîyasî-hiqûqî danîn.

Peymanên Westfalîyayê[5] yekem peymanên çendalî yên navneteweyî ne ku ji bo dabînkirina aşitîyê hatîne girêdan. Lê hevdem li gel wê çendê ku aştî misoger kirin, meydan jî ji bo têkçûna Împaratorîyan xweş kirin, ev heyîna sîyasî ku bi hezaran salan karîbû di têkelîyên herêmî û navneteweyî da weke kirdeyê sereke cih bigire. Împaratorî bi wê peymanê rastî derbeke hilweşîner hatin û çend sedsal şûnda, di bin bandora pergala nû ya sîyasî bi temamî ji holê rabûn û cihê xwe dane heyîneke din.

Yek ji encamên wan peymanan jidayîkbûna kîyana “Dewletê”[6] bû. Helbet ev nayê vê wateyê ku berîya sala 1648-an tu kîyaneke sîyasî ya weku dewletê di dinyayê da nebûye; lê belê mirov dikare bêje ku dewlet bi wateya îroyîn wê salê û bi rêya wan peymanan hatîye avakirin û ji

Hiqûqa Navneteweyî, Astengî an Derfet?

Sabir Ebdulahîzad

ڕێنمایی نووسین

مەرجە گشتییەکانی وەرگرتنی وتار

١ تیشک بە زمانی کوردی بابەت بڵاو دەکاتەوە. ئەگەر نووسەرێک لەبەر هەندێک هۆکار بیهەوێ پەیامەکەی بە زمانی فارسی بگەیەنێت، دوای پەسندی دەستەی نووسەران وتارەکەی وەردەگیرێت.

٢ لە هەر ژمارەیەکی گۆڤاری تیشکدا، لێکۆڵینەوە لەسەر مژارێکی تایبەت دەکرێ؛ بەڵام توێژەران دەتوانن لە دەرەوەی ئەم بابەتەشدا و بە مەرجێک کە وتارەکەیان پەیوەندیی بە پرسی کورد و کوردستانەوە بێ، لێکۆڵینەوەکانی خۆیان بۆ گۆڤاری تیشک بنێرن.

٣ گۆڤاری تیشک گرنگی بە چوار شێوازی وتارنووسین دەدا و داوا لە نووسەران دەکەین لە یەکێک لەو شێوازانەدا وتارەکەی خۆیان ئامادە بکەن:

- **وتاری هەڵسەنگاندن:** لە نێوان ٨٠٠ تا ١٥٠٠ وشە؛ توێژەران دەتوانن هەڵسەنگاندن بۆ ئەو کتێب، فیلم، مۆسیقا و شانۆیانە بکەن کە پێوەندییان بە پرسی کوردەوە هەیە.
- **وتاری شیکاری:** لە نێوان ١٥٠٠ تا ٢٥٠٠ وشە؛ لەم شێوازەدا مەرج نییە کە نووسەر ئاماژە بە سەرچاوەکان بکا، بەڵام دەبێ بابەتەکە لەسەر بنەمای بیرۆکەیەکی ڕوون ئامادە کرابێ و دەرەنجامی توێژینەوەکە شی بکرێتەوە.
- **وتاری تیۆری:** لە نێوان ٢٥٠٠ تا ٤٠٠٠ وشە؛ لەم شێوازەدا پێویستە کە نووسەر ئاماژە بە سەرچاوەکان بکا و کەڵک لە تیۆرییەکی تایبەت بۆ لێکۆڵینەوەکەی وەربگرێ. تکایە سەیری سیستەمی سەرچاوەدان بکەن.
- **وەرگێران:** لەم بەشەدا هەوڵ دەدرێ هەندێک وتاری گرنگ کە لەسەر کوردستان بەرهەم هاتوون، لە زمانی یەکەمەوە، تەرجەمە بکرێنەوە. لە ڕووی زانستییەوە و لەبەر گونجان لەگەڵ فەلسەفەی گۆڤاری تیشک دەبێ وتارەکان لە لایەن دەستەی نووسەرانەوە پەسند بکرێن.

٤ ئەو توێژەرانەی کە لە ڕۆژهەڵات دەژین دەتوانن وتارەکانیان بە ناوی خوازراوەوە بڵاو بکەنەوە بە مەرجێک کە سەرنووسەر پەسندیان بکات.

٥ دەستەی نووسەرانی تیشک دوای هەڵسەنگاندنی وتارەکان نووسەران لە شێوازی چاپ و گۆڕانکاریی پێویست ئاگادار دەکاتەوە.

شێوازی سەرچاوەدان

گۆڤاری تیشک کەڵک لە سیستەمی سەرچاوە دانی شیکاگۆ وەردەگرێ. نووسەران لە هەر شوێنێکدا کە پێویستیان بە ئاماژە بە سەرچاوەیەک هەبوو یا دەیانەوێ لە پەراوێزدا شرۆڤەیەکی زیاتری بابەتەکە بکەن، دەبێ هەموویان هەر لە پەراوێزی کۆتاییدا بێنن. نووسەران ئاگادار دەکەینەوە کە دەبێ بە تەواوی سەرچاوەکە بنووسن و ژمارەی لاپەرەکان دیار بکەن. لە کۆتاییدا پێویست ناکا لیستی سەرچاوەکان بەجیا دووپات ببێتەوە. لە خوارەوە ئاماژە بە چەند شێوازی سەرچاوە دان دەکەین:

١. کتێب

عەبدولڕەحمان قاسملوو، کوردستان و کورد، وەرگێرانی عەبدوڵڵا حەسەنزادە (هەولێر: چاپخانەی ڕۆژهەڵات، ٢٠١٤)، ٣٢٠.

دیوید مکداول، تاریخ معاصر کرد، ترجمه ابراهیم یونسی (تهران، پانیذ، ١٣٨٣) ٥-٦.

Robert Olson, The Emergence of Kurdish Nationalism and the Shikh Said Rebellion 1880-1925 (Austin, University of Texas Press, 1989) 83-4.

٢. بەشێک لە کتێب

Abbas Vali, “Nationalism and the Question of Origins,” in Essays on the Origins of Kurdish Nationalism, ed. Abbas Vali, (Costa Mesa: Mazda Publisher, 2003), 8-9.

٣. گۆڤار و ژورناڵ

ئیدریس ئەحمەدی، «شار و ڕاسان» گۆڤاری تیشک ٤٨ (٢٠١٨): ١٣-١٧.

Ahmad Mohammadpour and Kamal Soleimani, “Interrogating the tribal: the aporia of ‘tribalism’ in the sociological study of the Middle East,” The British Journal of Sociology (2019 online): 18.

تەوەری ژمارەی داهاتوو:

ڕزگاری لە نێوان ڕیفۆرم و شۆڕشدا

٥٢

لە بڵاوکراوەکانی
دەزگای پەروەردە و لێکۆڵینەوەی
حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران

پێوەندیکردن:
govaritishk@pdki.org